

789.

BOSZORKÁNYOK, VARÁZSLÓK ÉS DÉMONOK KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

Szerkesztette

KLANICZAY GÁBOR
PÓCS ÉVA

De lanjs r phitonics.mu

licibus ad illustissimum principem dominū Sigismundum
archiducem austrie tractatus pulcherrimus

BALASSI KIADÓ

BOSZORKÁNYOK, VARÁZSLÓK ÉS DÉMONOK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

VALLÁSANTROPOLÓGIAI TANULMÁNYOK
KÖZÉP-KELETEURÓPÁBÓL

1.

Sorozatszerkesztő
PÓCS ÉVA

BOSZORKÁNYOK,
VARÁZSLÓK
ÉS DÉMONOK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

Szerkesztette
KLANICZAY GÁBOR és PÓCS ÉVA

Balassi Kiadó · Budapest

Készült

a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén.
Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről,
az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. számú
támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

A könyv kiadását támogatta

a Nemzeti Kulturális Alap,
továbbá a „Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán:
folyamatosság, változások és kölcsönhatások” című, 324214. számú EKT-projekt.

A borítón

Ulrich Molitor *De Lamiis et phitoniciis mulieribus* című,
1489-ben, Kölnben megjelent könyvének fedőlapja:
két boszorkány esőt varázsol kakas és kígyó forrásával

A mutatót készítette

KIS-HALAS JUDIT
TÓTH G. PÉTER

© Szerkesztők, 2014

© Szerzők, 2014

ISSN 1418-2734
ISBN 978-963-506-943-9

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő Helfrich Judit

Műszaki szerkesztő Harcsár Magda

A borítót tervezte Szák András

Tördelte Mocsonoky Gábor

A nyomdai munkálatokat a Séd Nyomda Kft. végezte

Ügyvezető igazgató Katona Szilvia

www.sednyomda.hu

Tartalom

Előszó (KLANICZAY GÁBOR–PÓCS ÉVA)	7
Sz. KRISTÓF ILDIKÓ: Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban	17
Tóth G. Péter: A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848	63
Bárth Dániel: Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon	85
Mézes Ádám: <i>Visum repertum</i> – Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat	109
Pakó László: Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában	155
Czégényi Dóra Andrea: Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban	171
D. Szakács Anita: Egy kis közösség belső konfliktusai	239
Klaniczay Gábor: Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben	263
Kis-Halas Judit: <i>Divinatio diabolica</i> és bűbajos orvoslás	307
Pócs Éva: „Sárkányos” idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten	363
Ilyefalvi Emese: „Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítom...”	411
Takács György: Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás	455
Tárgymutató	499
Személynévmutató	513
Helynévmutató	519

Előszó

Kötetünk első tagja induló vallásantropológiai sorozatunknak, amely magyarországi és erdélyi terepeken, valamint archivális forrásokon végzett vizsgálatok eredményeit fogja közreadni, kitekintéssel a szomszédos szerbiai, horvátországi, romániai területekre is. A sorozat várható köteteinek szerzői nagyrészt a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén 2013-ban, az Európai Kutatási Tanács (European Research Council – ERC) pályázatán elnyert EKT 324214. sz. támogatási megállapodás segítségével alakult munkacsoport tagjai lesznek, akikhez egy-egy téma erejéig velük társult külső szakemberek – más egyetemek, kutatóintézetek munkatársai – is csatlakoznak. Az interdiszciplináris – antropológiai, történeti, folklorisztikai – kutatás alapvető célja a vallás jelenségeit és folklorisztikus reprezentációit párhuzamosan és együttesen vizsgálni jelenbeli terepkutatásokkal és történeti analízisekkel. Ennek fontos része a vallás mikro- és makroközösségekben betöltött normatív szerepének, a népi vallásosság és az elit vallás kölcsönhatásainak vizsgálata a középkortól napjainkig, a latin és bizánci kereszténység Közép- és Kelet-Európa népeit elválasztó, illetve összekötő határterületén. A központi kutatási témák a kelet–nyugat közti, időben állandóan változó kulturális, nyelvi, vallási kapcsolatok és kölcsönhatások kulturális, vallási, nyelvi manifesztációi, a vallásos világkép és a vallási normák szerepe a múlt és a jelen közösségeiben, a változások és a vallási modernizáció, a vallás mint identitásformáló tényező, továbbá az eltérő felekezetek, nemzetiségek közötti együttműködés, ellentétek és konfliktusok. A vizsgálatok a városi és falusi, múltbeli és jelenkori közösségekre egyaránt kiterjednek; ennek során szembesíthetők az antropológiai és folklorisztikai terepmunka és az archivális forrásokat tanulmányozó történeti antropológiai vizsgálatok eredményei. A kutatás tervezett időszakában még reményünk lehet egyes közép- és kelet-európai zárt, „face to face” parasztközösségek vallási jellegzetességeinek tanulmányozására, ugyanakkor vizsgálhatók már a modernizáció, a globalizáció hatásai is e közösségek tagjainak világképére, mentalitására, vallásos és mágikus tevékenységére.

A kutatócsoport munkája felöleli a teljes vallási mező feltárását és elemzését, mind a jelenre, mind a múltra vonatkozóan, ugyanakkor a hangsúly bizonyos kulcstémákra

helyeződik. Ezek a következők: szentkultusz, demonológia, boszorkányság, természetfölötti kommunikáció, etnomedicina, továbbá a vallásos szövegfolklor témái közül az eredet-, illetve teremtésmítoszok, valamint az átkok és ráolvasások.

Jelen kötetünk a demonológia és boszorkányhit témáiban végzett kutatásaink első fázisát mutatja be, amely még nagymértékben egy régebbi csoport munkájának utolsó fázisára épül, annak folytatása. Új kutatócsoportunk tagjai ugyanis részben e csoport egyik elődjéből, a mintegy harminc éve, az MTA Néprajzi Kutatóintézetében alakult csapatból kerültek ki. Ennek alapítói és irányítói a jelen kötet szerkesztői voltak: a részt vevő néprajzos, antropológus és történész kutatók pedig elsősorban a boszorkányhit és demonológia magyarországi történetének sok szempontú, interdiszciplináris vizsgálatát tűzték ki célul. A boszorkányüldözés kiadott és levéltári dokumentumainak számbavétele, valamint a velük kapcsolatos társadalmi, jogi és hatalmi konfliktusok történeti vizsgálata mellett kutatásaink kiterjedtek az ezekhez kapcsolódó archaikus, mágikus hiedelmek szélesebb körére, az egyházi és népi demonológia hiedelemvilágának, valamint mindezen tényezők kölcsönhatásának az elemzésére.¹ Ennek az összehasonlító, elemző munkának lettek a fórumai a szinte évente megrendezett munkamegbeszélések, konferenciák, amelyeknek az eredményeit a „Tanulmányok a transzcendensről” sorozatban megjelentetett tanulmánykötetek, valamint egyéb kötetek² és monográfiák³ tették hozzáférhetővé a szakma és a szélesebb olvasóközönség számára.

Míthogy a kora újkori európai boszorkányüldözés kiterjedt Nyugat- és Közép-Európa minden országára, igen fontos volt a magyarországi kutatásokat kiterjeszteni egy szélesebb nemzetközi együttműködésre. Kutatócsoportunk két nagyszabású nemzetközi konferenciát szervezett 1988-ban⁴ és 1999-ben,⁵ amelyeken alkalmunk nyílt arra, hogy a nemzetközi történeti, antropológiai és folklorisztikai kutatás ezen igen eleven területének új elméleti megközelítéseire és módszereire támaszkodjunk a boszorkányhit magyarországi történetének elemzésénél, és megismertessük eredményeinket a külföldi kutatókkal.

Tavaly megkezdett újabb kutatásaink e témákban nagymértékben saját régebbi vizsgálatainkra épülnek; a jelen kötetben a „régí” kutatócsoportból kikerülő szerzők itt foglalták össze az egy-egy témában több éve – sőt, évtizede – végzett kutatásaik legújabb eredményeit. Új munkatársaink – a csoport fiatal tagjai, valamint néhány, egyes témákban velünk együttműködő „külső” szakember – pedig most megkezdett vizsgálataikról számoltak be könyvünkben.

Huszonöt-harminc éve folyó történeti kutatásaink során számos külső munkatárs – történész, levéltáros, lelkész – közreműködésével mintegy hatezer oldalnyi új forrást tártunk fel, amelyből tizenöt kötetnyi forráskiadvány született: a Pócs Éva, Sz. Kristóf

¹ Lásd a korábbi kutatócsoport kutatási beszámoló kötetét: Pócs 2001a; majd Sz. Kristóf Ildikó e kötet első tanulmányaként megjelent kutatástörténeti áttekintését és értékelését.

² Pócs 1998; 2001b; 2002; 2004a; 2007; 2008; 2010.

³ Pócs 1989, 1997, 1999, Kristóf 1998.

⁴ Klaniczay–Pócs 1991–1992.

⁵ Klaniczay–Pócs 2005; 2006; 2008.

Ildikó, Klaniczay Gábor,⁶ Sugár István,⁷ Bessenyei József,⁸ Kiss András, Pál-Antal Sándor,⁹ Tóth G. Péter,¹⁰ Balogh Béla,¹¹ Hagenthurn Endre,¹² Németh Ildikó¹³ és Pakó László¹⁴ által kiadott boszorkányperkötetek, továbbá a Küllős Imola, Sándor Ildikó, Szigeti Jenő, Keszeg Vilmos, Peti Lehel és Pócs Éva által közreadott látomásszövegek,¹⁵ valamint a Szacs vay Éva és Szalánszki Edit publikálta „babonaellenes” prédikációk.¹⁶ Ezek alapján leraktuk az alapjait két kiterjedt archívumnak, amelyek részint a 16–18. századi történeti források, részint a 19–20. században gyűjtött folklóradatak tárolására szolgálnak. A forrásadatokat rendszerezéséhez Tóth G. Péter készített egy részletes „katasztert” a publikált és a levéltárakban fellelt források alapján ismert magyarországi boszorkányperkekről.¹⁷

A külön-külön is nagy mennyiségű forrásanyag feldolgozása és párhuzamos vizsgálata továbbra is egyik fő feladatunk: az említett központi témákat e forrásbázis segítségével is a középkortól napjainkig tartó folyamatosságukban tudjuk kutatni. Az ezekből megismerhető adatok példátlanul sokirányú betekintést adnak a kora újkori falusi és városi közösségek mentalitásába, kultúrájába. Ami a boszorkányper-jegyzőkönyvet mint a leggazdagabb kora újkori forrás csoportot illeti, ezek nemcsak az egyház által képviselt hivatalos világnézetbe és a jogi hatóságok eljárási mechanizmusaiba, hanem az egyes korszakok népi hiedelemvilágába – a falusi közösségek tagjainak valóságos világnézetébe, mentalitásába, hit- és rítusrendszerébe – is bepillantást engednek. A boszorkányüldözés demonológia mellett a falusi vádlottak és a bíróságokra behívott tanúk vallomásai révén a kora újkori falusi élet számtalan mindennapi konfliktusa, problémája, félelme, egy archaikus, mágikus világnézet és rítusrendszer utolérhetetlenül gazdag és színes világa tárul elénk.

Kutatócsoportunk célja a magyarországi boszorkányüldözés történetének minden eddigénél mélyrehatóbb analízise, a boszorkányvadás társadalmi és kulturális kontextusának mikrotörténeti elemzése; végső soron a magyarországi boszorkányüldözés forrásanyagának teljes feldolgozása – erre törekszik a tanulmánykötet legtöbb tanulmánya. Ezen belül külön foglalkozunk a kora újkori és jelenkori elit demonológia, valamint a népi demonológiai képzetek és mágikus gyakorlat párhuzamos elemzésével. A mágikus specialisták, gyógyítók, nézők és látók tevékenységét, a falusi boszorkányság társadalmi rendszerében betöltött szerepüket megkíséreljük feltárni, rekonst-

⁶ Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989.

⁷ Sugár 1987.

⁸ Bessenyei 1997; 2000.

⁹ Kiss–Pál-Antal 2002.

¹⁰ Tóth G. 2005.

¹¹ Balogh 2003.

¹² Hagenthurn 2010.

¹³ Németh–Tóth G. 2011.

¹⁴ Kiss–Pakó–Tóth G. 2014.

¹⁵ Küllős–Sándor 2009; Szigeti 2006; Keszeg–Peti–Pócs 2009.

¹⁶ Szacs vay–Szalánszki 2005; Szalánszki 2008.

¹⁷ Tóth G. 2000.

ruálni a kora újkori és a jelenkori mágikus piacot. Ehhez hozzájárul e kötet néhány tanulmánya (Kis-Halas Judit, Klaniczay Gábor, Pócs Éva is).

A boszorkányhitnek mint a középkori és kora újkori Európa normatív – csapás-magyarázó, konfliktuskezelő – intézményének tanulmányozása régi és új kutatásaink egyik vezérmotívuma. Egyik célunk a magyarországi boszorkányüldözés hullámainak feltárása volt.¹⁸ E kutatás folytatását szolgálják jelen kötetünkben a boszorkányüldözés jogi mechanizmusait, az elit rétegek, a boszorkányüldözők tevékenységét feltáró cikkek (Tóth G. Péter, Pakó László), illetve a vádaskodások kisközösségi társadalmi hátterét feltáró tanulmányok (Czégényi Dóra, Szakács Anita). Fontos része volt vizsgálatunknak – és lesz is a jövőben – a hivatalos, katolikus és protestáns demonológia világgépalkotó, a népi kultúrát befolyásoló szerepének feltárása, a kora újkor mentális klímájában központi szerepet játszó Sátánról vallott hivatalos tanítások és népi nézetek ütköztetése, párhuzamos vizsgálata. E cél megvalósításához járul hozzá Bárh Dánielnek egy ördögűző szerzetesről és annak klienseiről szóló tanulmánya.

Régi és tervezett, most induló új kutatásaink kapcsán egyaránt elmondhatjuk, hogy a kulturális, vallási, nyelvi határok és kölcsönhatások vizsgálatának szempontjából a boszorkányság és demonológia tanulmányozása kulcsszerepet tölthet be. Az elmúlt években végzett csíki és gyimesi terepkutatásaink is igazolják, hogy ez a határzóna egyben egy bizonyos közép-nyugat-európainak nevezhető népi boszorkányságtípusnak és az intézményes boszorkányüldözés sok vonatkozásának nyugati határa, utolsó bástyája kelet felé. Kelet-Európában – amelynek sok területe mentes maradt az intézményesült boszorkányüldözéstől – egy más típusú, „kelet-európai” boszorkányság múltbeli jelenlétét és jelenkori gyakorlatát tapasztaljuk.¹⁹ Feladataink közé tartozott – és fog is tartozni – a két paradigma találkozásának, egymásra hatásának értelmezése. Ehhez most e kötet néhány, a falusi boszorkányságot, illetve a boszorkányüldözés dokumentumait a magyar és román népesség egyes találkozási pontjain (Szilágyságban, Nagybánán) elemző tanulmány (Czégényi Dóra, Kis-Halas Judit), valamint egy, a jelenkori boszorkányság egyes nyelvi vonatkozásait a magyarság legkeletibb határterületén (Gyimesben, illetve Csíkban) vizsgáló elemzés (Takács György) járul hozzá.

A kötetet Sz. Kristóf Ildikó *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban* című tanulmánya nyitja meg. Ebben a szerző, aki aktív és eredményes résztvevője volt a fent jelzett csapatnak, a magyarországi boszorkányüldözés rövid történetébe illesztve nyújt áttekinthető elemzést a magyar kutatásokról a 18. századtól napjainkig, és ennek kereteiben értékeli a két említett munkacsoport egyes tagjainak – köztük e kötet szerzőinek – munkásságát is, a módszertani problematika taglalásával. Felvázolja egyúttal a további kutatások lehetséges útjait.

¹⁸ Lásd ennek első összefoglalását: Klaniczay 1986; 1998; illetve jelen kötetünkben Sz. Kristóf Ildikó tanulmányát, a további összefoglalások bibliográfiájával.

¹⁹ Lásd a közép-, illetve kelet-európai boszorkányságról összefoglalóan: Klaniczay 1986; Pócs 2004b; 2005 és 2006; legújabban Kivelson 2013a; 2013b; Wyporska 2013.

A tanulmányok első csoportja az egyháztörténet és jogtörténet, valamint az egyházi demonológia nézőpontjából vizsgálja a kora újkor boszorkánysággal és demonológiával kapcsolatos történéseit, a háttérben a felvilágosodás eszméinek térhódításával.

Tóth G. Péter *A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848* című tanulmánya a magyarországi boszorkányüldözés végét jelentő időszakot mutatja be, azzal kapcsolatban teszi fel kérdéseit: miért szűntek meg, és néhol miért folytatódtak mégis a boszorkányvádaskodások a bíróságokon Mária Terézia uralkodásának idején és azt követően? A második kérdésre adott válasz a felvilágosodás Magyarországon zajló babonaellenes küzdelem eseménytörténetével, illetve sajátos magyar vonásaival függ össze. Ezek eszmetörténeti és jogtörténeti vonatkozásaira egyaránt kitér a szerző.

Ugyancsak érinti a boszorkányüldözés utolsó magyarországi időszakaszának eszmetörténeti háttérét Bárth Dániel *Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon* című tanulmánya. Ebben a szerző gazdag egyházi forrásanyagot dolgoz fel egy zombori ördögűző tevékenységére vonatkozóan; ez a karizmatikus ferences szerzetes exorcistaként katolikus és ortodox hívőket egyaránt maga köré vonzott. A tanulmány fényt vet a 18. századi vallásosság és mindennapi élet sok aspektusára, egyúttal a magyar–horvát–szerb, illetve katolikus–ortodox felekezeti közti kapcsolatokra e vegyes etnikumú területen. Egyik kérdése a ferencesek népközeli attitűdjének és a hivatalos egyháznak az összeütközéseire, valamint a 18. század végi katolikus felvilágosodásra vonatkozóan, amely a vallási élet szinte valamennyi területén éreztette hatását: így nem hagyta érintetlenül az exorcizmus, illetve az ördögűzés gyakorlatát és az azt körülvevő eszmevilágot sem.

Mézes Ádám a boszorkányüldözés utolsó szakaszának ismét más vonatkozásával foglalkozik. E korban a Kárpát-medencében egy újabb fajta pánikjelenség: a vámpíroktól való félelem is felütötte a fejét.²⁰ *Visum repertum. Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat* című tanulmányában a szerző III. Károlynak és Mária Teréziának a vámpírhittelem kapcsolatban elrendelt vizsgálatait, továbbá az állami ellenőrző tevékenység részeként Georg Tallar sebész *Visum repertum* című munkáját elemzi. Mézes a különböző kéziratverziók összehasonlításával nemcsak Tallarnak a vámpírhittről kialakított nézeteit, hanem azokat a társadalmi, politikai és eszmetörténeti viszonyokat is vizsgálja, amelyek között a sebész működött, és az írása megszületett. A források pontos keletkezési körülményeinek feltárásával, a keletkezési hely környezetének: a bánáti adminisztrációnak a vizsgálatával a felvilágosodás, az állami kontroll kiterjesztésének, a medikalizációnak és a szekularizációnak a folyamaiban képes értelmezni a kora újkori vámpírizmus eseteit, miközben rekonstruálja a vámpírvizsgáló orvosi bizottság tevékenységét és résztvevőit, és számos érdekes adalékkal szolgál Tallar orvosi eszmefuttatásaira, valamint a szerző és a kiadó között a Sátán e világi ténykedéséről kialakult diskurzusra.

Pakó László *Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában. Igyártó György prókatori tevékenysége és az 1580-as évek kolozsvári boszorkányperei* címen írt tanulmánya a törvény és az erkölcs védelmezőjeként fellépő, de a saját önző érdekeit követő kolozs-

²⁰ Lásd erről Klaniczay 1990.

vári prókátorról szól, aki 1582-ben bíróság elé állította a farsangoló Rengő Annát, majd az azt követő boszorkányüldözési hullám kezdeményezője lett. A szerző a prókátor tevékenységének átfogó vizsgálata alapján bepillantást enged Kolozsvár 16. század végi bíraskodási gyakorlatának néhány részletébe is.

A boszorkányüldözés írott dokumentumait, perjegyzőkönyveit felhasználó tanulmányok következő csoportja a falusi boszorkányság mint csapásmagyarázó és konfliktuskezelő intézmény működését, közösségi szerepét, a boszorkányvadás keletkezésének, a konfliktusok megoldásának társadalmi környezetét elemzi.

Czegényi Dóra Andrea *Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban* című írásában az 1714–1796 között Kraszna és Közép-Szolnok vármegyében lefolytatott ötven rágalmazási és boszorkánypert elemzi, amelyek határeseteket jelentettek mind az üldözéstörténet, mind a jogalkalmazás szempontjából, mivel a Szilágyság közigazgatásilag Erdély, jogilag Magyarország része volt. Írásában a szerző felderíti a boszorkányság eseteiben megnevezett személyek közötti személyes interakciókat, ezek alapján a magyar–román vegyes lakosságú lokális közösségek társadalmi viszonyait, valamint a korabeli szilágysági mindennapi élet sok egyéb vonatkozását.

D. Szakács Anita *Egy kis közösség belső konfliktusai. Boszorkányvadás a petőházi Zeke család földesurasága alatti Petőháza* című tanulmánya egy Sopron megyei nemesi család gazdag levéltári dokumentumanyagából, különösen az úriszéki jegyzőkönyvekből tárja fel és elemzi a földesúr asszony, illetve földesurak és jobbágyaik közötti különféle konfliktusok sorában egy gyógyítóasszony és társa elleni boszorkány- és szodomita vádak alapján lefolytatott 1628–1629-es per anyagát. Ezt elsősorban jog- és társadalomtörténeti szempontból vizsgálja, kitekintéssel a Zeke család iratai között fennmaradt többi 17. századi boszorkányperre is.

A kora újkori városi és falusi közösségek mágikus szakértőinek: gyógyítóknak, tudósnak, táltosoknak – a vizsgálata képezi a tárgyat a kötet következő három tanulmányának. Klaniczay Gábor *Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben* címen elsősorban a kolozsvári, hódmezővásárhelyi és kiskunhalasi perjegyzőkönyvek alapján ad képet – egy további, reprezentatív magyarországi és európai példasorral kiegészítve – a kora újkori gyógyítók boszorkányüldöző tevékenységéről, a boszorkányhit népi rendszerében betöltött szerepéről (a gyógyító mint „szakértő” a divinációs eljárásokkal kimondja a rontás diagnózisát, illetve a vádaskodó gyanakvását egy konkrét személy elleni váddá formálja, majd a feltételezett boszorkány ellen mágikus ellenakcióval lép fel). A perek rontáseseteit elemezve a szerző bemutatja azt a törvényszerű folyamatot is, ahogyan a gyógyítók nemcsak a vádaskodás kialakulásában játszottak szerepet, hanem ennek áldozataiként hamar boszorkányvadás alá kerülhettek ők maguk is.

Kis-Halas Judit *Divinatio diabolica és bűbajos orvoslás. Mágikus szakértők a boszorkányság változó diskurzusában a kora újkori Nagybányán* című tanulmánya ötvenöt Nagybányán lefolytatott boszorkánypert iratanyaga alapján leírást nyújt csaknem másfél évszázad mágikus eljárásairól, a praktizáló szakértőkről és klientúrájukról, a boszorkányvadás ideológiai alapját jelentő elit és népi demonológiai nézetekről, majd kísérletet tesz a népi mágiáról alkotott elképzelések változásainak vizsgálatára. Megállapítja, hogy a boszorkányságról Nagybányán kialakuló közvélekedést a protestáns demonológia, valamint a

később megjelenő katolikus elképzelések hivatalos álláspontja mellett a nem hivatalosnak nevezhető hírforrások, s végül a helyi hiedelemkészlet együttesen formálták.

Pócs Éva „*Sárkányos idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten*” címen azokkal a kutatás által eddig sokszor „samanisztikusként” minősített idővarázslókkal foglalkozik, akiknek létezésére már ókori és kora középkori forrásokból is fény derült, és akik a kora újkor magyar forrásaiban és a 20–21. századi gyűjtésekben *táltosként, mezőőrzként, jégcsőszként* bukkannak fel. Tüzetesebb vizsgálatukkal számos érdekes következtetést lehetett levonni helyi társadalmakban betöltött szerepükre, a boszorkányság kapcsolathálójában elfoglalt pozíciójukra nézve. Központi helyet kapnak az elemzésben a sárkány segítőszellemmel bíró varázslók, akik közé a magyar táltosnak egy délkelet-magyarországi típusa is tartozik. Délkelet-Európára kitekintő összehasonlító vizsgálatuk érdekes eredményeket hozott a magyar kutatásban feltételezett „ösválási” táltosra nézve is.

A kötet két zárótanulmánya nyelvészeti megközelítésű. Ilyefalvi Emese „*Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítom...*” Egy gyógyító ráolvasástípus a magyarországi boszorkányperekben című írásában a boszorkány rontását gyógyító ráolvasások közül az „ebszar, kutyaszar” formulát használó szövegeket vizsgálja. A tanúk által elbeszélrt rontásnarratívumok morfológiai elemzése alapján különbségeket állapít meg e ráolvasás mindennapi és bírósági használata között: a bíróságok célja a rontásvád bebizonyítása volt, a szómagiához köthető hiedelmeket a tárgyalótermi kontextus felerősítette és kihasználta; ez az oka a vizsgált formula átlagon felüli gyakoriságának a perek kontextusában.

Takács György *Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás. A boszorkányság hatókörét leíró kifejezések a Tatros menti csángóságnál* című cikke a Tatros menti (gyimesi, hárompataki, Úz menti) csángók boszorkánysággal kapcsolatos terminusait veszi górcső alá, saját terepkutatása alapján. A kifejezések nyelvtörténeti anyagát is bevonva részletes jelentéstani vizsgálatokat végez, és ezzel hozzájárul a Tatros menti csángóságot alkotó magyar és román népelemek római és görög katolikus, valamint ortodox egyházi tanokat is magába fogadó, változatos hiedelemvilágának a feltérképezéséhez.

A kötet tanulmányai sok idézetet tartalmaznak a boszorkányperek forráskiadványaiából. A perszövegek publikálásának több mint egy évszázadot felölelő időszakaszában sokat változtak az archivális források átírásának normái; olykor egyazon kiadvány is tartalmaz eltérő módon leírt dokumentumokat. A boszorkányperek jegyzőkönyveiből vett idézeteink pontosan követik az eredeti kiadások következetlenségeit, eltérő írásmódjait, a központozás kivételével: e vonatkozásban enyhe beavatkozásokkal közelítettük az idézett szövegeket a mai helyesírási normák szerinti írásmódhoz.

Könyvünket eredetileg szintézisnek szántuk, azt terveztük, hogy e tanulmánygyűjteménnyel foglaljuk össze mindazt, amit a „régí” kutatócsoport több évtizedes forrásfel-tárás és rész kutatás nyomán összegyűjtött. Az újabb, az Európai Kutatási Tanács projektjéhez kapcsolódó, új tagokkal kibővült kutatócsoport munkájának beindulásával azonban ismét kinyíltak a már lezárulni látszó dossziék, új megvizsgálandó kérdések és elvégzendő feladatok sorára bukkantunk. A boszorkányság magyarországi, valamint közép- és kelet-európai megnyilvánulásait a természetfelettil való kapcsolat mediáto-

rainak szélesebb rendszerében, a kölcsönhatások kontextusában értelmezve, továbbá a közelmúltban napvilágra került páratlan gazdagságú forrásanyagra támaszkodva e területen a továbbiakban is sok izgalmas kutatásra, elemzésre nyílik még lehetőség. Kötetünk ezért nemcsak összefoglalás, hanem egyúttal újrakezdés is.

Bibliográfia

- BALOGH Béla (szerk.) 2003: *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*. B sorozat: *Várostörténeti források* I. Budapest: Balassi Kiadó.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai* I. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2000 (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai* II. Budapest: Balassi Kiadó.
- HAGENTHURN Endre (szerk.) 2010: *Segesvári boszorkányperek – Schäßburger Hexenprozesse*. Budapest: Balassi Kiadó.
- KESZEG Vilmos–PETI Lehel–PÓCS Éva (szerk.) 2009: *Álmok és látomások a 20–21. századból* I. (Fontes Ethnologiae Hungaricae VI.) Budapest: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék.
- KISS András–PAKÓ László–TÓTH G. Péter (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743*. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi Kiadó.
- KIVELSON, Valerie A. 2013a: *Desperate Magic: The Moral Economy of Witchcraft in Seventeenth-Century Russia*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- 2013b (ed.): *Witchcraft Casebook: Magic in Russia, Poland, and Ukraine, 15th–21st Centuries*. Special issue. *Russian History/Histoire russe* 40 (3–4).
- KLANICZAY Gábor 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* XCVII: 258–259.
- 1990: Boszorkányok, vámpírok és felvilágosítók. In Uő: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető, 299–323.
- 1998: A boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában. (Vázlat egy összehasonlító áttekintéshez). In TUSOR Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes-emlékkönyv – Születésének 70. évfordulója ünnepe*. Budapest: ELTE BTK, 399–416.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.) 1991–1992: *Witch-Beliefs and Witch-Hunting in Central and Eastern Europe* (Conference in Budapest, Sept. 6–9, 1988). In *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37, no. 1–4.
- 2005 (eds.): *Communicating with the Spirits. Demons, Spirits, Witches* I. Budapest: Central European University Press.
- 2006 (eds.): *Christian Demonology and Popular Mythology. Demons, Spirits, Witches* II. Budapest: Central European University Press.
- 2008 (eds.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions. Demons, Spirits, Witches* III. Budapest: Central European University Press.
- KRISTÓF Ildikó 1998: „Órdögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkorú Debrecenben és Bihar vármegyében*. Debrecen: Ethnica Kiadás.
- KÜLLÖS Imola–SÁNDOR Ildikó (közreadja) 2009: *Két kárpátaljai parasztprofeta szent iratai*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae VII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

- NÉMETH Ildikó–TÓTH G. Péter (szerk.) 2011: *Soproni boszorkányperek – Ödenburger Hexenprozesse, 1439–1702* (A magyarországi boszorkányság forrásai / Várostörténeti sorozat 3). Budapest: Balassi Kiadó.
- PÓCS Éva 1989: *Tündérek, démonok, boszorkányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1997: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 1998 (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről I.) Budapest: Balassi Kiadó.
 - 1999: *Between the Living and the Dead*. Budapest: Central European University Press.
 - 2001a (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 2001.
 - 2001b (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről II.) Budapest: Balassi Kiadó.
 - 2002 (szerk.): *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről III.) Budapest: Balassi Kiadó.
 - 2004a (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó.
 - 2004b: Szócikkek egy mágiaenciklopédiához. *Ethnographia* 115: 1–46.
 - 2005: Boszorkányok Közép-Kelet-Európában. *Korunk. Fórum, kultúra, tudomány.* XVI(5): 4–10.
 - 2006: Hungary and Southeastern Europe, Witchcraft. In GOLDEN, Richard M. (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition II*. Santa Barbara, California, 526–530.
 - 2007 (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről V.) Budapest: Balassi Kiadó.
 - 2008 (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről VI.) Budapest: Balassi Kiadó.
 - 2010 (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről VII.) Budapest: Balassi Kiadó.
- SUGÁR István (szerk.) 1987: *Bűbajosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SZACSVAY Éva–SZALÁNSZKI Edit (közreadja) 2005: *Budai Pál: A Köznép babonái és Balvélekedései ellen való Prédikátiók. Nagybjom 1811–1824.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- SZALÁNSZKI Edit (közreadja) 2008: *Sajószentpéteri István: Ördög szára-bordája. „...a Dohányozás meg-törtétele az Isten beszédének Pörölye által, hét prédikációkban foglalva.” Tiszalök, 1712–1713.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae IV.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- SZIGETI Jenő (közreadja) 2006: *Protestáns népi látomások a XVIII. századból I.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae II.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- TÓTH G. Péter 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest–Veszprém: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2005 (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai IV*. Budapest: Balassi Kiadó.
- WYPORSKA, Wanda 2013: *Witchcraft in Early Modern Poland, 1500–1800*. Houndmills–New York: Palgrave Macmillan.

Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban¹

I. A magyarországi boszorkányüldözés kutatásának közelmúltbeli történetéről

A magyarországi boszorkányüldözések interdiszciplináris tanulmányozására 1983-ban (azaz a jelen összefoglalás elkészítésének évében pontosan harminc évvel ezelőtt) létrejött interdiszciplináris kutatócsoport megszületése, felállása a szocializmus utolsó éveibe ágyazódott. A kutatócsoport a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete Néphit és Népszokás Osztályához kapcsolódott: vezetője annak akkori vezetője, Pócs Éva volt, legaktívabb alapító tagja pedig a történész, középkorkutató Klaniczay Gábor, aki abban az időben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Közép- és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén oktatott. Folkloristák, történészek, levéltárosok kisebb csoportja (egyetemista és doktorandusz utánpótlásukkal egyetemben) kezdett el dolgozni a kora újkori boszorkányüldözések megértésén egy mindegyre nyitottabb kutatási „légkörben”, elsősorban azzal a céllal, hogy – a nyugat-európai történeti antropológiai vizsgálatok újszerű módszereit adaptálva – megújítsa a hazai vallásetnológiai/vallástörténeti, és szélesebb értelemben vett kultúrtörténeti tanulmányokat. A szocialista politikai rezsim bukását (1989–1990) közvetlenül megelőző, illetve azt követő években számos olyan történeti megközelítés érkezett – majd a politikai nyitás után valósággal ömlött be – hozzánk, amelyek a maguk forrásokörükben korántsem voltak

¹ Jelen áttekintés Sz. Kristóf Ildikó *Witch-Hunting in Early Modern Hungary* című munkáján alapul (Levack 2013), annak a magyar szakmai olvasóközönség számára történt, bővített átdolgozása. Ehhez a Brian P. Levack és az Oxford University Press felkérésére eredetileg elkészült munka hosszú változatát használtam, amelynek mind a szövegét, mind pedig a jegyzeteit és a bibliográfiáját az angol nyelvű kiadásban meglehetősen lerövidítették. Ezen a helyen a teljes változat olvasható olyan – a magyar olvasó- és kutatóközönség számára szóló – megjegyzésekkel, adatokkal és szakirodalmi referenciákkal, amelyek az angol változathoz hiányoznak, kimaradtak. A szöveg kézikönyvfejezet jellegét a magyar változatban is megtartottam: áttekintésem egyfajta, többünk eredményeire építő kutatási helyzetjelentés kíván lenni, nem kritikai kutatástörténet. A rendszeres anyaggyűjtést 2010-ben zártam le, az azóta megjelent munkák közül csak egyesekre hivatkozom. Itt szeretném megköszönni minden kolléganőmnek és kollégámnak, hogy az áttekintés elkészítését biztatásukkal, lelkesedésükkel, tanácsaikkal, valamint kiadatlan/megjelenésre váró kéziratainak a rendelkezésemre bocsátásával elősegítették. Az egyedi köszönetnyilvánításokat lásd a jegyzetekben.

egyidősek, sőt, néha kifejezetten egymás kritikáját jelentették. Így például a társadalomtörténet, az „intellectual history”, a „kvanitatív történelem”, a „mentalitás” története, a „népi kultúra” története, a történeti antropológia, s a magukat posztstrukturalistának, posztmodernnek tekintő irányzatok megannyi változata, a mikrotörténelem, az „új kultúrtörténet” – nagyjából mind az 1980-as évek második felétől, majd aztán főleg az 1990-es években árasztották el a magyarországi történeti – és kisebb mértékben néprajzi, folkórvonatkozású – kutatások módszertani eszköztárát. A boszorkányság és a boszorkányüldözés vizsgálata maga is jórészt egy ilyen szellemi környezetben futott fel – és maradt máig népszerű –, jöllehet Magyarországon sem a történeti, sem a néprajzi kutatás esetében nem számított teljesen újdonságnak.² Kutatócsoportunkon belül azonban – melynek 1987-től magam is tagja voltam – azt, hogy ki milyen közelebbi témát, felekezetet, régiót választott feldolgozásra, és milyen módszerekkel tanulmányozta azt, már sokkal inkább az egyéni érdeklődés, metodológiai érzékenység, nyelvtudás, tudományszakhoz való kötődés stb. határozta meg. Ahogyan azt is, hogy ki milyen szorosán kötődött kutatócsoportunkhoz, hiszen nem minden résztvevő volt egyformán vagy egyenlő hosszú távon tagja is annak. A boszorkányság és a boszorkányüldözés magyarországi kutatására napjainkra jellemző mozaikszerűség, a tagok és témák gyakorta fluktuáló, diffúz jellege sok tekintetben e korai évek terméke. A következőkben megkísérlek egy olyan széles körű összefoglalást, áttekintő és interdiszciplináris célzatú számbavételt adni ennek a kutatási területnek a közelmúltjáról, főbb eredményeiről, illetve a továbblépés – általam fontosnak tartott – lehetőségeiről, amely nemcsak (gyakorta változó összetételű) kutatócsoportunk tagjainak a munkásságát veszi figyelembe, hanem olyan egyes, más területekről, tudományszakokból vagy éppen országokból érkező kutatókét is, akiknek mindegyike fontos hozzájárulással volt témánk alaposabb megismeréséhez. Szeretném hangsúlyozni, hogy az alábbiakban összefoglalt vizsgálatok és eredményeik egy változékony mivoltában is igen hatékonyan és termékenyen működő kutatói közösség egyéni, ám ugyanakkor együttes, *egymás munkáját kiegészítő* tevékenységének az eredményei is. A jelen írást is ilyennek tekintem, hiszen a többiek vizsgálatait, előzetes eredményei nélkül nem jöhetett volna létre.

² Korábban például történészek, mint Molnár Éva, Kulcsár Zsuzsanna, Schram Ferenc, vagy folkloristák, mint Szendrey Ákos, Luby Margit és Dömötör Tekla foglalkoztak a magyarországi boszorkányhiedelmekkel, demonológiával és boszorkányüldözéssel. Ezek a többnyire az 1920-as és 1970-es évek között szóródó munkák azonban még nem tekinthetők rendszeres boszorkányságkutatásnak. A kutatócsoport megalakulása előtti időkből jelentős egyedi kutatói teljesítmény Iklódy Andrásnak az üldözés jogi hátterét elemző tanulmánya, lásd Iklódy 1982. A kutatócsoport számos korábbi gyűjteményes boszorkányper-kiadványra is támaszkodhatott, amint azok legjelentősebbjeit a 4. jegyzet felsorolja. Megemlítenéd még, hogy a kutatócsoport megalakulása előtt egyes Kelet-Európa iránt érdeklődő brit történészek is érintették a kora újkori magyarországi mágia, boszorkányüldözés, illetve vámpírhiedelmek területét (mindenekelőtt Robert J. W. Evans és Nicholas Goodrick-Clarke). Az 1990-es éveket megelőzően azonban a magyar–brit tudományos kapcsolatok elszigeteltek maradtak, és sem a magyar kutatás nem gyakorolt jelentősebb hatást az angolra, sem pedig utóbbi a magyarra, lásd például Evans 1979, 381–418. A későbbi külföldi (német–amerikai), a Faust-monda magyarországi megjelenésével foglalkozó vizsgálatok már nagyobb hatásúnak bizonyultak, lásd Baron 1986.

Kutatócsoportunk egyik első feladataként jelentkezett, hogy valamiféle adatbázist hozunk létre a kora újkori magyarországi boszorkányperekről, ami egyben a feldolgozásukat is megkönnyítheti. Erre a célra a Κλειω nevű, a göttingeni Max Planck Institut für Geschichte kutatói által eredetileg inventáriumok kvantitatív feldolgozására megalkotott számítógépes adatbázis-kezelő rendszert kezdtük használni Klaniczay Gábor kezdeményezésére, majd aztán Wolosz Robert, végül Tóth G. Péter közreműködésével. Körülbelül kétezer boszorkányper – azaz megközelítőleg húszezer ún. rontáselbeszélés, vagyis a perekben szereplő tanúvallomásokba foglalt *maleficium*-narratívok – anyaga várt már az 1980-as évek végén feldolgozásra, „kódolásra” egy olyan kérdésrendszer szerint, amelyet mi magunk, a kutatócsoport tagjai dolgoztunk ki hosszú hónapokon keresztül (mi egyszerűen csak „kérdőpontoknak” nevezünk ezeket). E kérdések egyrészt az egyes boszorkányperek konkrét adataira vonatkoztak: a boszorkánysággal vádolt személy neve, neme, kora, családi állapota, társadalmi státusa, válása stb., s ugyanezek az adatok minden vádló személy esetében, utóbbiaknak a vádlotthoz fűződő esetleges családi vagy társadalmi viszonyával együtt. Másrészt pedig kidolgoztunk egy igen részletes kérdőpontosorozatot magukra a rontáselbeszélésekre – azoknak mint *elbeszéléseknek* a struktúrájára, és a bennük szereplő személyekre – vonatkozóan. Kutatócsoportunk szinte minden tagja „kódolt”, azaz feldolgozott ezen kérdőpontok szerint bizonyos mennyiségű, és szabadon választott helységről vagy régióból származó boszorkánypert. Kérdőpontjainkat elsősorban a boszorkányüldözések nyugat-európai és amerikai társadalomtörténeti, történeti szociológiai és történeti antropológiai vizsgálatai inspirálták – mindenekelőtt Keith Thomas és Alan Macfarlane, de úgyszintén Brian P. Levack vagy John P. Demos megközelítései a késő 1970-es és az 1980-as évekből –, s a boszorkánysággal való vádaskodás lokális-társadalmi és strukturális-narratív sajátosságaira kérdezték rá úgy, hogy azok *konstruált* voltára irányították a figyelmet. Az egyes tanúvallomásokat egy modellált „virtuális” rontáselbeszélés felépítésének a narratív-morfológiai sajátosságai szerint kellett kódolnunk egy hét morfológiai egységből álló szekvenciának megfelelően. Ezek a narratív egységek, illetve kisebb elemeik azt a folyamatot követték (igyekeztek modellálni), amelynek megfelelően a rontás (*maleficium*) „megtörtént” a vádlók, tanúk képzeletében, vagyis hogy miként vált valaki mások szemében „boszorkánnyá”.³ A direkt számítógépes elemzés munká-

³ A hét kérdőpont a rontáselbeszélés struktúrájára, hét narratív egységére vonatkozóan a következő volt: 1. A boszorkányvádát előidéző konfliktus körülményei (általában a „boszorkány” valamilyen kérésének a megtagadása, „áldozatai”, a későbbi vádlók részéről stb.); 2. A „boszorkány” – előbbi konfliktusból eredő – fenyegetése; 3. Valóságos megjelenése „áldozatának” közelében, és ottani tevékenysége (ráolvas/varázsigét mond, szemmel ver, valamilyen mágikus eszközzel rontást idéz elő, stb.); 4. A „boszorkány” természetfeletti megjelenése „áldozatának” álmában, látomásában, és akkori tevékenysége (rézmálmot idéz elő, „áldozatát” a boszorkányok gyűlésére viszi stb.); 5. A rontásból eredni vélt tulajdonképpeni kár (betegség, sérülés, valamilyen veszteség stb.); 6. A kár boszorkány rontásaként való azonosítása (mágikus szakértőhöz – „tudóshoz”, jóshoz, gyógyítóhoz stb. – fordulás útján, vagy az „áldozat” saját részéről, mágikus eszközökkel, vagy azok nélkül); 7. A kár gyógyítására/helyrehozására tett kísérlet (olykor magát a „boszorkányt” kéri/kényszerítik erre; más esetekben mágikus szakértő, „tudós”, gyógyító végzi). A Κλειω program részletesebb leírását és a magyarországi boszorkányperek vizsgálatára való alkalmazásának módjait

ját azonban néhány év után abba kellett hagynunk, oly mértékben megnőtt az újabb és újabb levéltári feltárások során a feldolgozandó boszorkányperek anyaga. Utóbbinak a mennyisége kezdte kizárni egy ilyen lassú, minuciózus elemzés kiterjesztésének a lehetőségét minden egyes feltárt per dokumentumanyagára.

A kutatócsoport másik nagy feladata éppenséggel a levéltári feltárás és publikálás volt: amennyire csak lehet, kiegészíteni, bővíteni a korábbi, nagyobb kiadványokból – a Komáromy Andor, Schram Ferenc és mások gyűjteményeiből – ismert kora újkori magyarországi boszorkányperek korpuszát.⁴ 2000-re az ismert/feltárt perek száma szinte megduplázódott. Levéltári feltárásokat a kutatócsoport tagjai ma is folytatnak, illetve folytattatnak külső, a csoporthoz időlegesen kapcsolódó szakemberekkel úgy Magyarországon belül, mint azon kívül – hadd említsem itt meg Németh Ildikó (Sopron), Bagi Zoltán (Szentés/Szeged), Brandl Gergely (Szeged), Kiss András és Pakó László (Kolozsvár), valamint Hagenthurn Endre (Segesvár) nevét és igényes levéltári kutatómunkáját. Egy hármunk által még Budapesten szerkesztett kétkötetes (átfogó igényű, a már publikált, de nehezebben hozzáférhető kisebb-rövidebb dokumentumokat tartalmazó) boszorkányper-kiadvány⁵ mellett egész sor gyűjteményes, illetve lokális perkiadás jelent meg (például Nagybánya, Segesvár, Sopron) jórészt azután, hogy – Pócs Évát követve – a kutatócsoport 1992-ben a Pécsi Egyetemre tette át a székhelyét.⁶ Számos helytörténész és levéltáros szakember vett (és vesz ma is) részt ebben a vállalkozásban, akik nem szükségszerűen tagjai a kutatócsoportnak: Balogh Béla, Bessenyei József stb. Érdeklődő történészek Magyarországról, illetve Ausztriából, Horvátországból, Romániából vagy Szlovákiából ugyancsak közreműködtek/közreműködnek rövidebb-hosszabb ideig a feltárásban, majd a feldolgozásban is: Szántay Antal, Krász Lilla, Heide Dienst, Harald Prickler, Maja Boškovič-Stulli, Trpimir Vedriš, Blanka Szeghyová, Lengyel Tünde, Pakó László stb.⁷

Alkalmazhatóságának korlátai ellenére a Κλειω program használata megerősítette és elmélyítette tudásunkat a tekintetben, mennyire fontos szereppel bír a *lokalitás/regi-*

lásd Klaniczay–Pócs–Tóth G.–Wolosz 2001. A kora újkori rontáselbeszélések effajta strukturáltságát a középkori európai csodaelbeszélések ugyancsak kötöttnek, szokásszerűnek látszó felépítésével vetette össze narratív szekvencia-elemzésében Klaniczay 1997. Kisebb anyagon végzett vizsgálatok ugyancsak megerősítik ilyen narratív struktúrák meglétét és működését, így például a boldogaszonyfai (Frauenkirchen, Ausztria) búcsújáróhelyhez fűződő 17. század végi ferences csodaelbeszélések vizsgálata, lásd Sz. Kristóf 2008a.

⁴ A magyarországi boszorkányperek korábbi kiadásai: Reizner 1900; Komáromy 1910; Schram 1970–1982; Sugár 1987. Lásd még Göllner 1971.

⁵ Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989.

⁶ Ezek a kötetek a kora újkori Magyarország egyes vidékeiről, megyéiből, városából és falvaiból származó peranyagot foglalják magukban. Lásd Bessenyei 1997; 2000; Balogh B. 2003; Kiss–Pál–Antal 2002; Tóth G. 2005a; Hagenthurn 2010a. Az anyaggyűjtés lezárása után jelent meg Németh–Tóth G. 2011.

⁷ Munkáik értékes hozzájárulást jelentenek a boszorkányüldözés értelmezéséhez úgy Magyarországon belül, mint azon kívül. Az ausztriai boszorkányüldözésről általában lásd Dienst 1987; az ausztriai Steiermarkról (Stájerországról) lásd Valentínitsch 1986; 1987a és 1987b; az ausztriai Burgenlandról lásd Kiss M. 1978 és Prickler 1964. A horvátországi boszorkányüldözésről lásd Vedriš 2006; Boškovič-Stulli 1991–1992. A romániai (erdélyi) boszorkányüldözésről lásd Kiss A. 1998; 2003a;

onalitás a kora újkori boszorkányüldözés jelenségében. Mindez pedig a kutatócsoport harmadik nagy feladata felé terelte a résztvevőket (és másokat is): a boszorkányüldözés, -vádaskodás regionális és lokális, *mikrovizsgálatainak* az igénye – majd a megvalósítás – felé. E téren a következő feldolgozásokra került sor (az itt hivatkozottak közé felvettem olyanok munkáit is, akik nem tagjai a kutatócsoportnak): készült egy történeti antropológiai igényű mélyfúrás Debrecen és Bihar vármegye (többségében református) falvainak boszorkányüldözéséről (Sz. Kristóf Ildikó),⁸ egy narratív-morfológiai elemzés a (többségében katolikus) Sopron megye rontáselbeszéléseiről (Pócs Éva),⁹ társadalom- és jogtörténeti tanulmányok Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia) és Sopron legkorábbi, 16. századi boszorkánypereiről (Kiss András, Komáromi Tünde, Klaniczay Gábor; Németh Ildikó),¹⁰ nagyobb régiók boszorkányüldözésének statisztikai, jog- és társadalomtörténeti vizsgálata a mai Magyarország határain belül és kívül (Nyugat- és Észak-Magyarország, valamint Burgenland, Pozsony és Nyitra megye stb.; Tóth G. Péter; Lengyel Tünde),¹¹ és számos kisebb-nagyobb lokális igényű vizsgálat különböző (mező)városok, falvak boszorkányvádaskodásairól a helyi peranyag és más történeti források felhasználásával, például Hódmezővásárhely (Benkéné Sándor Barbara), Homok (Kelemen István), Horpács (Kelemen István), Kiskunhalas (Klaniczay Gábor), Kőszeg (Bariska István), Nyírgyulaj (Szoboszlai György Cs.), Szeged (Varga Ildikó, Petrovics István, Brandl Gergely), Szentes (Bagi Zoltán), Vaszar (Hudi József), valamint Háromszék (Trei-Scaune, Románia; Szoboszlai György Cs.), Nagybánya (Baia Mare, Románia) (Kis-Halas Judit), Segesvár (Sighișoara/Schäßburg, Románia; Hagenthurn Endre).¹²

2003b; 2003c. A szlovákiai boszorkányüldözésről lásd Lengyel 2005a és 2007; Szeghyová 2005; valamint Majtán 2005. Utóbbi hosszabb változata szlovákul: Majtánová–Majtán 1979. A szlovéniai boszorkányüldözésről lásd Valentínitsch 1987c és 1990; Bartos 2011; valamint Rajšp 1988.

⁸ Ez a munka eredetileg Sz. Kristóf Ildikónak a kandidátusi fokozat megszerzéséhez 1993-ban benyújtott disszertációja volt, amelynek átdolgozott változata később könyv formájában is megjelent, lásd Kristóf 1998. Kezdeményei rövidebb formában egy nyolc évvel korábbi tanulmányban láttak napvilágot, lásd Kristóf 1990. A 16–17. századi református demonológiát tárgyaló fejezete külön (rövidítve) is megjelent, lásd Kristóf 2001.

⁹ Pócs 1995. Módszertani újragondolását számítógépes vizsgálat alapján lásd Tóth G. 2001a.

¹⁰ Kolozsvárról lásd Kiss A. 2003a; 2003b; 2005; Klaniczay 2005; 2011; valamint Komáromi 2002a. Sopronról lásd Németh 2002 és 2006.

¹¹ Tóth G. Péter *Hexenjagd in Westungarn und im Burgenland. Rechtspraxis der Hexenverfolgung von 1409 bis 1769* című német nyelvű összefoglalója a szerzőnek egy kiadatlan angol nyelvű kézírata (*Persecution of Witches in Western Hungary and Burgenland. The Legal Practice of Witch Persecution, 1409–1769*) alapján, amely a „Schlaininger Gespräche” című, osztrák és magyar levéltárak, történészek és folkloristák részvételével 2000. szeptember 25–28-án Schlainingban (Ausztria) megtartott konferenciára készült. Ezúton köszönöm meg Tóth G. Péternek, hogy ezeket a szövegeket a rendelkezésemre bocsátotta. Lásd még Lengyel 2005a, valamint a 7. jegyzetben felsorolt irodalmat.

¹² Frazon 1998; Benkéné Sándor Barbara *Boszorkányperek Hódmezővásárhelyen a XVIII. században* című kiadatlan MA-dolgozata (Szegedi Tudományegyetem, BTK, néprajz szak, 2002; témavezető: Sz. Kristóf Ildikó) és Benkéné Sándor 2003; Kelemen 2011; Klaniczay 2010a; Bariska 1988; Szoboszlai 2008a; Varga Ildikó *Szegedi boszorkányperek (1728–1744)* című kiadatlan szakdolgozata (ELTE BTK, történelem-néprajz szak, 1988, témavezető: Klaniczay Gábor); Petrovics 2005; Bagi 2001; Hudi 2010; Szoboszlai 2008b; Kis-Halas–Tóth G. 2003; Kis-Halas 2008; Hagenthurn 2010b; Valentínitsch 1990.

A lokális és regionális érdekű vizsgálatok mellett a kutatócsoport tevékenysége több nagyobb, átfogó igényű áttekintést – a kora újkori magyarországi boszorkányüldözés *egészét* tárgyaló statisztikai, historiográfiai, társadalomtörténeti és folklorisztikai szempontú feldolgozásokat – is eredményezett (mindenekelőtt Klaniczay Gábor, Pócs Éva, valamint Tóth G. Péter tollából),¹³ és nemzetközi konferenciák szervezésére is sor került Budapesten.¹⁴ Az egyes kutatók továbbá érdeklődésük fő irányának megfelelően a demonológia (Sz. Kristóf Ildikó, Klaniczay Gábor, Tóth G. Péter), a néphit (Pócs Éva, Tóth G. Péter), az elit és népi gyógyászat, illetve bábatudomány (Krász Lilla, Sz. Kristóf Ildikó, Mézes Ádám), a büntetőjog (Kiss András, Bató Szilvia), az egyes lokális boszorkányüldözések mikroszociológiája (Klaniczay Gábor, Sz. Kristóf Ildikó, Szoboszlai György Cs., Kis-Halas Judit, Bagi Zoltán) stb. terén végeztek vizsgálatokat. Utóbbi tanulmányok száma olyan nagy, hogy közülük egyeseket inkább az alább következő alfejezetekbe (azok jegyzetanyagába és a bibliográfiába) foglalva említék meg. Néhány kutató pedig – akik sem szorosabban, sem lazábban nem kötődtek a kutatócsoporthoz, s egy másfajta, korábbi kutatási tradíció jegyében dolgoztak – a boszorkánypereket (mindenekelőtt a bennük foglalt tanúvallomásokat) olyan kultúrtörténeti forrásanyagként tekintették, amely például a kora újkori anyagi kultúra különböző elemeiről (bútorokról, építőanyagokról, kövekről) is tanúskodhat (Zentai Tünde, Hála József), megint mások pedig etnikus jegyeket kerestek hiedelemtörténetek és -alakok mögött (Paládi-Kovács Attila).¹⁵

¹³ Általános statisztikai-jogi-társadalmi szempontú összefoglalások a magyarországi boszorkányüldözés történetéről mindenekelőtt Klaniczay 1986; 1987; 1990b; 1990c, 261–298; 1991–1992. A szenteket és a vámpírokat is magában foglalva még szélesebb perspektívát kínál Klaniczay 1991. Rövidebb-hosszabb historiográfiai áttekintések, valamint vonatkozó irodalomjegyzék több munkában is található, lásd például: Klaniczay 2010b; Pócs 2001b; illetőleg Tóth G. Péter *Boszorkányos hagyományok. A magyarországi boszorkányperek feltárásának kutatástörténete a kezdetektől napjainkig* című kiadatlan kéziratát (2010). Ezúton köszönöm meg utóbbi szerzőnek, hogy a szöveget a rendelkezésemre bocsátotta. A 2000. évig ismert (a bevádolt személyek nevét, lakóhelyét, a boszorkánypere helyét, valamint más adatokat is feltüntetve) magyarországi boszorkányperek indexe: Tóth G. 2000. Az őrdögi boszorkányság bázisát, hátterét is adó hiedelmek (mindenekelőtt tündér- és táltoshiedelmek) alapos elemzése található Pócs Éva számos munkájában, lásd például: Pócs 1991–1992; 1993; 1997; 1999b. *Demonológia és boszorkányság Európában* címmel 2001-ben napvilágot látott egy tanulmánykötet, amely a boszorkánypere-kutatócsoport addigi tevékenységéről, eredményeiről ad áttekintést, számos kutató közreműködésével, lásd Pócs 2001b. A kora újkori magyarországi boszorkányüldözés sajátosságainak közelmúltbeli angol nyelvű áttekintése: Sz. Kristóf 2006. A boszorkányhiedelmekhez lazábban kapcsolódó kincskeresés hiedelmeire és kora újkori gyakorlatára vonatkozó források válogatott újrakiadása: Láng–Tóth G. 2009.

¹⁴ Az első konferencia anyaga megjelent: Klaniczay–Pócs 1991–1992. A második konferencia anyagát közli: Klaniczay–Pócs 2005; 2006; 2008.

¹⁵ Lásd például Zentai 2004. A boszorkánypereanyagban említett kövekre és ásványokra nézve Hála József (Földtani Intézet, Budapest) végzett – mindeddig publikálatlan – kutatásokat. Lásd még Paládi-Kovács 1992.

2. A boszorkányüldözés története Magyarországon

A magyarországi boszorkányüldözés egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy úgy tűnik, összességében meglehetősen mérsékelt maradt. A jelenlegi (2009–2010-es) számítások szerint a halálos ítéletek száma 1800-ig nem volt több mint nyolcszáznegyvennyolc – egy olyan népességben, amelynek a nagysága a 15. századtól a 18. század elejéig 3,5 millió és 5,3 millió között mozgott.¹⁶ Ebben az időszakban, mint ismeretes, az ország határai időről időre változtak: a mai Ausztria, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovákia és Ukrajna/Oroszország területéből foglalt magába sávokat, részeket. Így gyakorta előfordul, hogy az ottani boszorkányüldözésre vonatkozó történeti dokumentumok ma határainkon kívül eső levéltárakban lelhetők fel, s nincsenek is még a kellő mértékben feltárva.

2.1. A középkor

A boszorkányvadászkodás korai nyomait a magyar kutatók leggyakrabban a 16. században kezdődő nagyobb, szélesebb körű boszorkányüldözés előzményeinek tekintik. Ám csak kevesen foglalkoznak a középkori boszorkánysággal magával (Klaniczay Gábor, Tringli István, vagy Trpimir Vedriš említhetők kivételekként).

A jogi alátámasztás és legitimáció első formáit a mágia és/vagy boszorkányság elleni fellépéshez, úgy tűnik, az első magyar királyok – Szent István (1000–1038), Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) – törvénykezése szolgáltatta. Ezekre a korai törvényekre aztán gyakorta hivatkoztak a büntetőbíróóságok (egyházi, városi, megyei törvényhatóságok, valamint a földesúri úriszékek) az elkövetkező hét-nyolcszáz év során. Ártó mágiának (*maleficiumnak*), varázslásnak (*sortilegiumnak*) és boszorkányságnak (mérgezésnek: *veneficiumnak*) minősítettek bizonyos hétköznapi mágikus célzatú eljárásokat, gyakorlóikat pedig leggyakrabban (nőnemben) *maleficának*, *sortilegának*, illetve *veneficának* titulálták. Itt-ott használták a *striga* terminust is, amely valószínűleg valamiféle vérszívó, éjszaka járó teremtményt jelentett. Mindhárom uralkodó törvényei büntetni rendelték bárkit, aki a mágia bármely formájával élt: első és másodfokon egyházi bíróság elé utalták az ilyenek ügyét. Könyves Kálmán törvénye fontos megkülönböztetést tett *strigae* (félelmetes éjszakai lények) és *malefici* (mágiát gyakorló hétköznapi emberek) között, annak ellenére, hogy utóbbiak praktikáit ugyanúgy ártalmasnak és büntetendőnek minősítette. A feltételezések szerint a 9. századi *Canon epis-*

¹⁶ Innen kezdődően a közép- és kora újkori magyarországi boszorkányüldözésre vonatkozó statisztikai adatokat a magyarországi boszorkányperek számítógépes adatbázisa, Tóth G. Péter számításai alapján adom meg. A jelen összefoglalást megelőzően két nagyobb áttekintés volt hozzáférhető angol nyelven a témában: Klaniczay 1991–1992 és Sz. Kristóf 2006. A számok és százalékok eltérése e három munkában egyrészt az egyre növekvő számban feltárt és feldolgozott boszorkánypereknek, az újabbak és újabbak figyelembevételével elvégezett számításoknak, valamint becslési/számítási módszereink folyamatos újraértékelésének, finomításának köszönhető. Mindez különösen a halálos ítéletek számarányának megbecsülésénél lényeges. Magyarország közép- és kora újkori lakosságának a lehetséges számáról lásd Honvári 1998.

copi és a Karoling kori kapitulárék értelmezési hagyományát követve Könyves Kálmán törvénye tagadta a *strigák* létezését (pontosabban talán a kivizsgálás – *quaestio* – lehetőségét), a mágiával élő hétköznapi embereket viszont elítélte, és ügyüket, ahogyan akkor szokásban volt, egyházi bíróság elé rendelte.¹⁷

A 13. és a 16. század között egyes városok jogkönyvei, helyi statútumgyűjteményei is elkezdték tárgyalni a mágikus cselekedeteket, eljárásokat mint büntetendő cselekményeket. A legkorábbiak ezek közül, úgy tűnik, a dalmáciai városok – Korčula, Dubrovnik, Split, Trogir, Hvar és Krk – statútumai voltak 1214 és 1388 között, majd ezekhez társultak Zágráb 14. századi törvényei. Buda város szokásjoga, melyet valamivel később, 1403 és 1439 között foglaltak írásba, maga is elítélt bizonyos, mágikus eljárásokhoz folyamodó személyeket – *ansprecherin* ('ráolvasó') és *czaubern* ('varázsló') nőket –, és úgy rendelkezett, hogy az ilyeneket máglyára kell küldeni. Haláluk előtt pedig – megszegyenítésképpen – hegyes („zsidó”) süveget kell viselniük, amelyre angyalokat festettek.¹⁸

A katolikus egyház maga is hozott rendelkezéseket a mágia gyakorlóit ellen. Az esztergomi zsinat (1100–1116) elrendelte, hogy aki bűnösnek bizonyul *maleficium* ('rontás') vétkeiben, az a kánonjog szerint büntetessék. A budai zsinat (1279) pedig kiközösítéssel fenyegette a varázsláshoz folyamodókat, illetve azokat, akik a szentségeket mágikus célokra használják.¹⁹

Az első büntetőperes eljárások a mágia „szakértői” ellen – akiket, mint Tringli István kutatásaiból tudjuk, leggyakrabban *fytonissaenek* ('tudós/jós nők') vagy *incantatricesnek* ('ráolvasó/varázsló nők') neveztek – a 13. század során jelentek meg mind egyházi, mind világi bíróságokon. A 16. századig azonban úgy tűnik, nem volt rendszer, nagyobb tömegeket érintő boszorkányüldözés Magyarország területén.²⁰

Adatbázisunk s az azon alapuló számszerű becslés (2009–2010) szerint a középkori Magyarországon 1213 és 1526 között összesen negyvenkét embert – köztük harminchét nőt – vádoltak mágiával és boszorkánysággal. A legkorábbi esetek a váradi püspökség 13. századi istenítéleteinek a regiszterében szerepelnek: 1208 és 1235 között összesen tizennégy alkalommal tartottak *maleficium* és *veneficium* ügyében tüzesvas-próbát. Ilyen ügyekben a második legkorábban ítélező bíróság valószínűleg Zágráb város törvényszéke volt: 1360 és 1379 között hat asszony került elé, akik közül legalább egyet máglyára is küldtek.

Ami a 14. és 15. századot illeti, ismereteink még mindig szórványosak: alig féltucatnyi ilyen ügygel számol a szakirodalom egész Magyarországra nézve. Tudjuk ugyanakkor, hogy két regionális érvényű rendelkezés is felhatalmazást adott ekkor már a „boszorkányok” elítélésére. Az egyiket Károlyi Menyhárd pallosjogú úriszéke adta ki 1387-ben: ez az ún. *fascinatores et strigas* ('varázslók és éjszakai lények') megbüntetésére irányult. A másikat pedig Szlavónia bánja, Cillei Hermann adta ki 1432-ben: a szakirodalom ezt tekinti az első olyan rendelkezésnek, amely már bizonyos *mulieres incantatri-*

¹⁷ Klaniczay 1986, 258–259; 1990b, 219–220; 1998, 399–400; Tringli 1999, 78.

¹⁸ Klaniczay 1986; 1990b, 219–220; 1998, 402; Tringli 1999, 84; Sz. Kristóf 2006, 515 és Vedriš 2006, 233–234.

¹⁹ Tringli 1999, 78; Sz. Kristóf 2006, 515.

²⁰ Tringli 1999.

ces et intoxicatrices ('rálóvasó és méreggel élő nők') felkutatására irányuló konkrét szándékot, valódi üldözést jelentett. A legkorábbi, szekuláris bíróság előtt lefolytatott perek között ebben az időszakban már nyugat-magyarországiakat is találunk: Zala megyében 1408-ban két személyt ítétek el, Vas megyében 1409-ben hármat, majd Sopron városában 1429-ben egyet. Az ország északkeleti részéről is meglehetősen korai perek kerültek elő: Bereg megyében 1435 és 1437 között például három személyt ítétek el.

Egyes nemrég feltárt történeti források ugyanakkor azt jelzik, hogy igen óvatosan kell bánnunk a középkorra – és a kora újkorra – vonatkozó statisztikai adatokkal: inkább csak közelítésekben célszerű gondolkodnunk, nem pedig merev számokban vagy „végleges” összesítésekben. Erdélyi Gabriella kutatásai szerint a 15. és 16. század folyamán a vatikáni Apostoli Szentszékre mint fellebbviteli törvényszékre – küldött kérelmek (*supplicationes*) között találhatóak például olyanok is, amelyek magyarországi falvakból és városokból származnak, s amelyek jó része mágiikus cselekedetekkel – főként szerelmi mágiával, mérgezéssel, gyógyító eljárásokkal – kapcsolatos. Ezek gyakorlóit – elsősorban nőket – korábban a helyi bíróságokon is perbe fogták boszorkányság explicit vagy implicit vádjával; az eljárás ezen – magyarországi – szakaszára vonatkozó dokumentumok azonban nem feltétlenül kerültek elő (elvesztek, elkerültek a kutatók figyelmét). A középkori és kora újkori büntetőjogi intézmények alapos ismerete, tanulmányozása nélkül tehát az ilyen – akár egy Bihar megyei kis faluból, Esztárról, akár magából Zágráb városából származó – esetek könnyen elkerülhetik a boszorkányüldözés kutatóinak figyelmét, így az általuk hivatkozott számok, statisztikai adatok akár pontatlanok is lehetnek.²¹

Az effajta kérelmeken kívül létezik még néhány olyan történeti forrástípus, amely elengedhetetlen a boszorkányüldözés későbbi, kora újkori volumenének megbecsüléséhez, ám amely egészen mostanáig nem volt kielégítően kutatva Magyarországon. Ezekre a forrásokra a jelen áttekintés utolsó részében fogok visszatérni.

2.2. Kora újkori boszorkányüldözés

Amint a magyar kutatók gyakran hangsúlyozzák, a boszorkányüldözés kora újkori periódusa az ország politikai helyzetének – és a lakosok életviszonyainak – meglehetősen instabil időszakával esett egybe.

²¹ Az általános statisztikai adatok forrása: a magyarországi boszorkányperek számítógépes adatbázisa, Tóth G. Péter számításai. Az említett egyedi esetekről lásd Klaniczay 1986, 259; 1990b, 219–222; 1998, 403; Tringli 1999, 74–75; valamint Vedriš 2006, 233–234. Ami a dalmát városok, illetve Horvátország egészének a boszorkányüldözését illeti, a levéltári feltárások jelenlegi állapota egyelőre nem enged meg végleges számszerűsítést, konklúziót. Itt köszönöm meg Trpimir Vedrišnek, hogy a kérdésre vonatkozó – és számos újabb adatot tartalmazó – írását elküldte nekem. A horvátországi boszorkányüldözés legutóbbi áttekintése: Vedriš 2006. A vatikáni levéltárban az Apostoli Szentszék bíróságának késő középkori, kora újkori anyagában végzett kutatásairól lásd Erdélyi Gabriella *Kerítők, mérgekverők, bűbájosok* című kiadatlan kéziratát; neki is köszönettel tartozom, hogy ezt a tanulmányát elolvashattam. Lásd még az előkerült boszorkányügyekről különösen: Erdélyi 2011, 138–140.

Miután a törökök legyőzték a magyar seregeket 1526-ban Mohácsnál, és 1541-ben elfoglalták Budát, a fővárost is, az ország az elkövetkező százötven évre három részre szakadt. Ez a háromosztatuság és a vele járó politikai-társadalmi-kulturális sajátosságok kínáltak színteret a kora újkori boszorkányvádaskodásokhoz. A Magyar Királyság jórészt az északnyugati részekre korlátozódott, és a Habsburg uralkodók irányítása alatt élt. A középső és a déli részek (körülbelül az Alföld területe) török hódoltság alá kerültek, s a Török Birodalom uralkodott felettük. A keleti részek – bennük Erdély területe – pedig több-kevesebb függetlenséggel rendelkező fejedelemséggé lettek, amelyet főként magyar nemesi dinasztiák irányítottak. Majd az 1680-as és 1690-es évek során a törököket Habsburg segítséggel kiűzték Magyarországról, s az egész ország területe Erdéllyel egyetemben Habsburg-uralom alá került.

Mint a továbbiakban látni fogjuk, a magyarországi boszorkányüldözés történetét nemcsak horizontálisan, azaz regionális vonatkozásban, hanem vertikálisan, azaz kronológiailag is ezek a nagyobb történelmi események – valamint kisebb, lokálisabb érvényű társaik – strukturálták.

3. A boszorkányüldözés jogi háttere

Valamennyi kutató más-más aspektust hangsúlyoz, de abban mindenki egyetért, hogy a mágia és a boszorkányság megítélése új jogi alapokra helyeződött a kora újkor folyamán. Ferdinánd császár 1527-ben kiadott rendelete az *incantatrices* ('ráolvasók') ellen, valamint V. Károly császár büntetőjogi gyűjteménye, az 1532-ből származó *Constitutio criminalis Carolina* szabályozta, és gyakorlatilag megkönnyítette az effajta „cselekedetek” elleni eljárásokat. Az erdélyi országgyűlés 1614-ben szintén hozott egy rendelkezést az ott található „varázslók” és „boszorkányok” megbüntetése érdekében. A boszorkányság Magyarországon azonban sohasem vált *crimen exceptum*má ('kivételes eljárásban részesülő bűncselekedett'): a városi, megyei és földesúri törvényhatóságok ugyanúgy eljárhattak – és el is jártak – ügyében, mint egyéb bűnök ellenében. A leggyakrabban használt büntetőjogi szöveggyűjteményt a *Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis* (rövidebb nevén: *Praxis criminalis*) című kézikönyv képezte, amelynek osztrák változatát III. Ferdinánd császár 1656-ban Alsó-Ausztria számára törvénybe iktatta. A fent említett címen 1687-ben a nagyszombati (Trnava) egyetem adta ki a szöveget – Kollonich Lipót (Leopold Karl von Kollonitsch) érsek utasítására, latin nyelven –, majd ettől kezdődően részévé vált a magyarországi büntetőjogi gyakorlatnak (egyes kutatók, mint Iklódy András szerint 1696-tól egyenesen a *Corpus juris* „függelékévé” vált). E téren volna még teendője a történeti/jogtörténeti filológiának, annyi azonban bizonyos, hogy a *Praxis criminalis* képezte az egyik legfontosabb közvetítő csatornát, amelyen keresztül bizonyos nyugat-európai demonológiai elképzelések – így például a boszorkányszombat és az ördöggel kötött szövetség képzetei – eljutottak Magyarország területére. A *Praxis criminalis* tulajdonképpen kiadástörténete ugyanakkor máig igen kevésbé ismert, kevésbé vizsgált, holott 1687 és 1748 között legalább hat kiadást ért meg: jelen összefoglalás szerzőjének

kutatásai szerint ezek mind latin nyelvű, s szövegváltoztatás nélküli kiadások voltak. Mindez magyarázatot adhat arra a jelenségre, hogy – mint számos kutató megállapította – a magyarországi boszorkányüldözés csak a 17. század második felében/vége felé, illetve a 18. század első felében érte el a csúcspontját. Úgy tűnik, nálunk csupán ebben az időszakban váltak a boszorkányperek egyrészt igazán széles körűvé, országos elterjedtségűvé, másrészt pedig „diabolikusabbakká,” ördögi elemekkel telítettebbekké.²²

Ahogy a középkorban, egyes helyi törvényhatóságok szokásjoga a kora újkorban is jogi hátteret biztosított a boszorkányság lokális/regionális érvényű büntetéséhez. A hét szabad királyi város 1701-ben kiadott törvényeinek egyik paragrafusa például úgy rendelkezett, hogy bárki, aki a szentségekkel vagy a szentek képeivel visszaél, mágiikus célokra használja azokat, halállal büntetessék. A német közösségek, városok szokásjoga – *Sachsenspiegel*, *Schwabenspiegel* – is megérdemelne egy ilyen szempontú vizsgálatot, bár az erdélyi szászoké, az 1583-ból datált *Eigen-Landrecht der Siebenbürgen Sachsen* például nem tartalmazott a boszorkányság vagy a mágiikus eljárások büntetésére vonatkozó passzusokat. Az erdélyi szász városok ilyen esetekben a *Constitutio criminalis Carolina* rendelkezéseit alkalmazhatták. Középkori adatainkkal szembesítve jól látszik, hogy a kora újkorban sokkal gyakrabban – talán lehet mondani, hogy túlnyomó többségében – szekuláris bíróságok ítélték a boszorkányság ügyében, nem pedig egyházi törvényszékek. Jogi/ítélkezési szempontból több kutató szerint ez képezi az egyik nagy fordulatot a két korszak között, s ez Magyarországra is jellemzőnek és érvényesnek látszik. Ugyanakkor a peranyag tanúsága szerint a különféle szekuláris bíróságok továbbra is gyakran hivatkoztak a Bibliára – leggyakrabban pedig annak a boszorkányságot explicite kárhóztató textusaira (például Exod. 22:18) –, hogy a helyi, regionális és országos rendelkezések, törvények erejét (felekezettől függetlenül) Isten szavával is alátámaszthassák.²³

A vízpróba (*ordalium aquae*) hosszú élete, gyakori alkalmazása – az ítékezés más középkorias sajátosságaival egyetemben – azt jelzi, hogy a régi, ún. vádelvű (*accusatorius*) eljárás elemeiben egészen a 18. század elejébe nyúlóan tovább élt Magyar-

²² Ezt a munkát egyesek a lutheránus lipcsei jogtudósok, Benedikt Carpzovnak tulajdonítják, illetve összemoszák az övével (*Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, Wittenberg, 1635); lásd Iklódy 1982. Carpzov szerzőségének problematikus voltáról lásd ugyanakkor: Balogh E. 2001, 16; Sz. Kristóf 2006, 515–516. A *Praxis criminalis* magyarországi boszorkányüldözésre gyakorolt valószínűsíthető hatásáról lásd Iklódy 1982; 292–298; Klaniczay 1990b, 226–227, 234 és 1991–1992, 70; valamint lásd még Koncz 2005. Kiadástörténetének bizonyos részleteiről és lokális (debreceni és Bihar megyei) hatásáról lásd Kristóf 1998, 40–41.

²³ A hét szabad királyi város jogainak írásbeliség-történeti vonatkozásait Sz. Kristóf Ildikó vizsgálta egyebek mellett egy mindeddig publikálatlan kutatásában. Hasonló szempontú tanulmányok: Kristóf 1995 és Sz. Kristóf 2002. A szász közösségek jogairól, azok Sopron város esetében történő használatáról lásd Németh 2002, 164; az erdélyi szász városok szokásjogáról lásd Hagenthurn 2010b, 20–23. Demonológiai vonatkozású bibliai textusok boszorkányperekben való használatáról lásd Tóth G. Péter korábbi kutatásokat áttekintő írását: Tóth G. 2005b. Isten törvényének református közösségekben való alkalmazásáról, valamint az egyházi és a világi igazságszolgáltatás egymás melletti működéséről lásd Kristóf 1998, 40–41 és 54–76.

országban. Ugyanakkor jól megfigyelhető a törvényszékek egyre nagyobb igénye tárgyi bizonyítékok iránt (például különféle „mágikus” tárgyak, eszközök stb., amelyeket a vádlottak testén, ruhájában, házában kerestek és találtak), a vallomás egyre fontosabbá válása (ún. *benignum examen*, kényszer nélküli vallomás, de akár tortúrátzatás alatt kicsikart vallomás formájában), valamint a tanúkihallgatások mind nagyobb igénye és kiterjedtebbé válása a 16. és 17. század során. Ez azt mutatja, hogy az ún. nyomozati elvű (*inquisitorius*) eljárásra való áttérés is folyamatban volt, eléggé előrehaladott volt már.²⁴

4. A boszorkányüldözés kronológiája és általános számadatai

Adatbázisunk szerint a boszorkányüldözés a 16. század során kezdett rendszeresebbé és tömegesebbé válni Magyarországon. Az 1580-as, 1590-es években felerősödött, egyik csúcspontját a 17. század vége felé érte el, de igazán tömegessé csak a 18. század elején alakult.

Adatbázisunk 2009–2010-es adatai szerint 1526 és 1848 között a boszorkánysággal vád alá kerültek száma a következőképpen alakult (ezúttal is szeretném hangsúlyozni, hogy az alábbiak inkább csak közelítő becsléseknek s minimumadatoknak számítanak):

1526–1552:	74
1553–1600:	262
1601–1650:	544
1651–1700:	781
1701–1750:	2297
1751–1800:	592
1801–1848:	32

Jóllehet Magyarország történelmének egészén át multietnikus ország volt – mint ismeretes, Felső-Magyarországon nagyszámú német, szlovák és cseh lakott, Erdélyben németek és románok, az Alföldön horvátok, szerbek, románok, majd később szlovákok is, nem beszélve a zsidókról és a romákról, akik szinte mindenütt előfordultak –,

²⁴ A vízpróba kora újkori magyarországi használatáról, valamint annak szélesebb kultúrtörténeti kontextusairól lásd Tóth G. 2001b. Debrecen városára nézve lásd Kristóf 1998, 49–50. A tárgyi bizonyítékokról lásd Tóth G. Péter *A boszorkányok hagyatéka. A tárgyi bizonyíték és a (mágikus) bűnjel a magyarországi boszorkányperekben* című kiadatlan kéziratát. Megköszönöm Tóth G. Péternek, hogy írását elolvashattam. Itt kell megemlítenem, hogy egy fiatal jogtörténész kutató, Bató Szilvia éles, de sajnos nem mindig végiggondolt, illetve ellenőrzött – ezért nem minden pontjában korrekt – kritikával illette a boszorkányper-kutatócsoport több tagjának levéltári munkáját, illetve antropológiai-kultúrtörténeti elemzéseit, lásd Bató 2004. Mindennek a nyilvános megvitatására és az érintettek (Bagi Zoltán, Kiss András, Sz. Kristóf Ildikó, Tóth G. Péter stb.) álláspontjának kifejtésére sajnálatos módon nem kerülhetett sor. (Kiss András kolozsvári jogtörténész levéltáros kollégánk azóta elhunyt.) Az álláspontok azóta remélhetőleg közeledtek egymáshoz.

a vád alá került „boszorkányok” és vádlóik többsége – ugyancsak e nemrég kelt szám-szerű becslés szerint körülbelül 75 százaléka – úgy tűnik, magyar volt. Az esetleges statisztikai (kódolási) pontatlanságok és leegyszerűsítések mellett adódna egy lehetséges mikroszociológiai- szociálanropológiai magyarázat is erre a jelenségre – az eljövendő kutatások feladata eldönteni, melyik az érvényes. E szerint a magyarázat szerint a boszorkányvád legtöbbször olyan helyzetekben alakult ki, amikor emberek szoros és intenzív interakcióban éltek egymás mellett (a vád éppenséggel ezen interakció megromlásából eredt, mondja a legfőképpen E. E. Evans-Pritchard és Max Marwick antropológiájára épülő teória), egy olyan szoros és intenzív interakcióban, amely túlságosan nagy nyelvi és/vagy kulturális különbségeket nem engedett meg. Ezt a magyarázati lehetőséget számos lokális vizsgálat látszik alátámasztani – többek között a kora újkori Debrecenre és Bihar megyére vonatkozó sajátom is –, csak nem készült még *ilyen* szempontú nagyobb összefoglalás a rendelkezésre álló anyagról. A boszorkányvádaskodások mikroszociológiájának különböző, jelenleg ismert aspektusait írásom végén tekintem majd át.²⁵

5. Hivatalos, tudós demonológia

A magyarországi boszorkányüldözés kutatásának egyik sajátos vonása, hogy a protestáns egyházak demonológiája (még mindig) jobban ismert, alaposabban kutatott téma, mint a katolikusé.

Egyelőre nem tudjuk, mennyire tudható be ennek a ténynek, hogy a protestáns teológusok, úgy tűnik, aktívabb szerepet játszottak a boszorkányság értelmezésében a kora újkori Magyarországon, mint katolikus társaik – ezen a téren mindenképpen további vizsgálatokra, szövegfeltárásokra van szükség. Az bizonyos, hogy protestáns zsinatok már a 16. század második felétől adtak ki rendelkezéseket a „varázslók” és „boszorkányok” megbüntetésére érdekében: ennek egyik példája az erdélyi lutheránusok zsinata 1577-ből, amely halállal fenyegetett mindenkit, aki mágikus eljárásokhoz folyamodik. Az első teológiai értekezések, amelyek kifejezetten a boszorkányság témáját fejtegették, ugyancsak protestáns szerzőktől származnak. Bornemisza Péter lutheránus lelkész 1578-ban adta ki *Semptén²⁶ az Ördögi kísértetekről, avagy rölttenetes utálatosságáról ez megfer-téztetett világnak* című munkáját. Boszorkányhiedelmekről értekezett benne, boszorkányokról szóló történeteket mesélt, s leírt számos különféle mágikus eljárást, amelyeket esetleg a semptei²⁷ falusi környezetéből, de más, akár írott, akár szóbeli forrásokból is ismerhetett.²⁸ Az ördög e világi jelenlétét, ártó szándékait és kártékony cselekedeteit

²⁵ A magyarországi boszorkánypererek számítógépes adatbázisa, Tóth G. Péter számításai. Az elsősorban a nevük alapján számítható (illetve vélhető) más nemzetiségű boszorkányvádoltok aránya, mint korábban említettem, nagyon kicsi: körülbelül 9 százalék német, 7,5 százalék horvát, 4 százalék román, 2 százalék szlovák, 1 százalék roma, 1 százalék rutén, 0,5 százalék szerb.

²⁶ Šintava, Szlovákia.

²⁷ Nyitra megye.

²⁸ Vö. Klaniczay 1986, 280–284; és 2007.

a korai lutheránus liturgiai kézikönyvek is megerősítették. Hosszú ördögűző imákat is magukba foglaltak az *exorcisatio* rítusának végrehajtásához, ahogyan például Melotai Nyilas István *Agendája*, amelyet 1563-ban Váradon²⁹ adtak ki.³⁰

A kálvinisták, akiknek a boszorkánysággal és a demonológiával kapcsolatos felfogása jelenleg a legjobban ismertnek tekinthető Magyarországon, 1562-ben, Debrecenben kinyomtatták az ún. debreceni hitvallást – *Confessio Ecclesiae Debrecinensis* –, amelyet Méliusz Juhász Péternek, a református egyház első püspökének a felügyelete alatt szerkesztettek egybe. Méliusz Wittenbergben tanult, Johann Brenz tanításainak volt a követője, és meglehetősen szkeptikus álláspontot foglalt el az ördögi boszorkánysággal kapcsolatban. Mint azt a debreceni és Bihar megyei boszorkányüldözés demonológiai hátterével kapcsolatos kutatásaim során megállapíthattam, Méliusz a szkepticizmusával mintegy megalapozott (vagy mindenesetre maga is képviselt) egy erős és hosszan tartó intellektuális hagyományt a magyarországi reformátusok körében.³¹ Bár a kálvinista liturgiai kézikönyvek nagyon is számoltak az ördög hétköznapi jelenlétével, kártételeivel, és tartalmazták az *exorcisatio* rítusát is – ahogyan például Samorjai János agendája, amelyet 1636-ban Lőcsén³² adtak ki –,³³ az ördögi boszorkánysággal kapcsolatos tudós kételkedés eléggé mélyen áthatotta a kortárs teológiát. Így például azt a két demonológiai értekezést – mindkettő címe *Disputatio theologica de lamiis veneficis* volt –, amelyeket két teológushallgató, Komáromi Csipkés György két tanítványa, Joannes C. Mediomontanus és Andreas P. Csehi írt, s jelentetett meg 1656-ban, Váradon. Mindkét traktátus a 16. századi szkeptikus gondolkodó, Johannes Wier érveire hivatkozott, s majdnem teljesen elvetette azt a sötét demonológiát, amely egyrészt a *Malleus maleficarum*-ban,³⁴ másrészt pedig az angol puritán teológus, William Perkins munkájában³⁵ volt fellelhető.

Volt azonban egy pont, amelyben mind Mediomontanus, mind Csehi egyetértett Perkinsszel: halállal kívántak büntet(et)ni bármiféle „boszorkányságot”. Ez pedig nem mást jelentett, mint hogy bűnösnek kiáltották ki azokat is, akik esetleg csak valamely „ördögi illúzió”, az ördög által rájuk bocsátott káprázat áldozataivá váltak, illetve azokat is, akik a jó szándékú, „fehér” mágia (szerelmi mágia, gyógyítás, jóslás) egyszerű gyakorlói voltak. Ami mindhármuk számára egyaránt számított ennek a végső soron igen szigorú álláspontnak a kialakításában, az a boszorkánysággal és mágiával vádolt

²⁹ Oradea, Románia.

³⁰ Lásd Sz. Kristóf Ildikó (egyelőre publikálatlan) kutatásait egyes kora újkori magyarországi városi és falusi közösségek írni-olvasni tudása és jogszokásai terén. Hasonló irányultságú tanulmány: Kristóf 1995 és Sz. Kristóf 2002.

³¹ Kristóf 1998, 55–61; és 1997.

³² Levoča, Szlovákia.

³³ Szacsuvay 2002.

³⁴ Peter Drach Speyer, 1486.

³⁵ *Discourse of the Damned Art of Witchcraft*, Cambridge, 1608.

személyek *szándéka* (*intentio*) volt, amelyet mind a hárman rossznak, ártónak, a providencia útjait tudatosan keresztvezőnek minősítettek.³⁶

A boszorkányságról alkotott református interpretáció a 17. század folyamán azonban nem volt teljesen egységes, ahogyan nem volt teljesen szkeptikus sem. Az egyik református zsinat például, amelyet 1681-ben Margitta mezővárosban (Bihar megye) tartottak, s amely kiközösítéssel fenyegetett meg nemcsak mindenféle „varázslót”, hanem a hozzájuk fordulókat is, úgy tűnik, a régió boszorkányüldözésének egyik katalizátorává vált. A zsinat elnöke Nógrádi Mátyás püspök, debreceni puritán lelkész volt, aki 1651-ben adta ki *Lelki próbakö* című munkáját az utóbbi városban. A kötet magában foglalt egy kis értekezést arról is, hogy „Az ördögi *practicáról* mint kellyen *ítél*ni embernek”. Noha Nógrádi püspök a hiszékenységgel szemben a falusi boszorkányvádaskodások minél alaposabb és körültekintőbb kivizsgálása mellett szállt síkra, elemezte, sőt, egyesesen kategorizálta a boszorkányoknak az ördöggel kötött szövetsége különféle formáit is, és egyeseket lehetségesnek is vélt. Mindenesetre nagyobb hitelt adott nekik, mint számos kálvinista kollégája. Demonológiai elképzeléseit befolyásolhatta, hogy éppen akkoriban tett utazást Angliában, amikor a Matthew Hopkins vezette ottani boszorkányüldözés is zajlott (kb. 1644-től). Írásai pedig arra utalnak, hogy William Perkins szigorúbb demonológiai felfogása is hatással lehetett rá.³⁷A magyar reformátusok többsége elutasította az ördöggel kötött szövetség és a boszorkányszombat elképzelését – nem másnak, mint illúzióknak/káprázatnak vagy a *melancholia* egyik produktumának tekintve azokat –, és a hétköznapi mágia minden formáját, különösen pedig a gyógyító („tudós”, „orvos” stb.) szakértők praktikáit szigorúan elítélték. A debreceni kálvinisták 1610-ben kiadtak például egy *Lex politica Dei* című textusgyűjteményt, amely Isten Bibliába foglalt és az emberek társas együttélésére vonatkozó törvényeinek a válogatását tartalmazta. Hosszasan sorolta például azokat az ószövetségi textusokat, amelyek kifejezetten a varázslás és a jóslás elítélésére vonatkoztak.

Úgy tűnik, a kora újkori protestáns szerzők elsősorban a betegségek, különösen pedig a pestisjárvány eredetének és gyógyításának kapcsán tárgyalták a legbővebben – és ítélték el – a különféle népszerű mágikus gyógyító eljárásokat. A debreceni református lelkészek a 17. század folyamán végig harsányan hirdették, hogy a mágikus eszközökhöz folyamodó gyógyítók és bábák a legszigorúbb büntetést érdemlik.³⁸

Összességében azonban a magyarországi protestáns elképzelések a boszorkánysággal kapcsolatban inkább mérsékeltebb, szkeptikusabb hozzáállásról tanúskodnak, ami a 16. század második felétől a 17. századon át egészen a 18. századba nyúlóan érzékelhető. Sok kutattaló volna még ezen a téren, azt azonban már most megállapíthat-

³⁶ A kora újkori magyarországi református egyház demonológiájáról lásd Kristóf 1998, 54–76; valamint 1997; 1990; 2001.

³⁷ Nógrádi Mátyás püspökről és Perkinsről lásd Kristóf 1998, 65–68; 1997, 12; valamint 2001, 123–127.

³⁸ A magyarországi protestáns egyházaknak – elsősorban a református egyháznak – a pestisjárványokkal kapcsolatos álláspontjáról, a járványokhoz fűződő képzetekről és az akkor követendő magatartásról lásd Kristóf 1998, 70–72; 1991; valamint 2001, 130–132. A kora újkori pestisjárványokkal foglalkozó kutatásokról áttekintést kínál: Tóth G. 1995.

jük, hogy a Méliusz-féle hagyomány nyomában egész csoport Wittenbergben és Jénában tanult protestáns teológushallgató hozott haza egy kifejezetten antidiabolikus, antidemonologikus elképzelést a mágiáról. Georgius Fridericus Magnus, a Pozsonyból származó „Hungarus” például Johannes Wier és Kaspar Peucer tanításait vette védelmébe Wittenbergben 1665-ben tartott disputációjában,³⁹ amelyben tagadta az ördög és a boszorkányok közötti szövetség lehetőségét. Johannes Surmann, aki Besztercéről⁴⁰ származott, nem másra, mint Balthasar Bekkernek az álláspontjára (is) hivatkozott *De daemonologia recentiorum auctorum falsa* című, 1692-ben Wittenbergben kiadott munkájában. Gottfried Roesch, egy Körmöcbányáról⁴¹ származó másik „Hungarus” ugyancsak tagadta a mágia ördögi interpretációját *Exercitatio historico philologica de cultu Simonis magi* című, Jénában 1683-ban kiadott értekezésében. Majd aztán a 18. századi tudós teológiai értekezések – gyakran korábbi munkák újrakiadásai, mint például Pápai Páriz Imre *Keskeny ut* című műve⁴² – ugyancsak hozzájárultak a magyar protestáns gondolkodás ördögi boszorkánysággal kapcsolatos, immár nagy múltú szkeptikus álláspontjának a fenntartásához és továbbviteléhez. Ezek a művek ugyanakkor annyiban is megerősítették a korábbi értelmezési hagyományt, hogy maguk is büntetni rendelték a hétköznapi/jó szándékú/„fehér” mágikus praktikák gyakorlóit, illetve elvárták, hogy a szekuláris törvényhatóságok járjanak el az ilyenek ellen.⁴³

A kora újkori magyarországi katolikus egyház demonológiájáról sajnos mindmáig eléggé keveset tudunk. Az ördögűzés/*exorcisatio* (Bárh Dániel, Tóth István György) és a távoli Másik démonizálása (Sz. Kristóf Ildikó) témájának a kivételével nem folyt kifejezetten ilyen szempontú rendszeres kutatás, így amit ma ismerünk belőle, az többségében eredetileg más célú vizsgálatokból származik. A *Malleus maleficarum* például a kora újkori Magyarországon is ismert és fellelhető volt, ha nem is tudjuk még pontosan, milyen mértékben és kontextusokban. Bizonyosan megvolt a nagyszombati egyetem könyvtárában a 17. század folyamán, de tartalmazta például Zrínyi Miklós könyvtára is. Az 1691-ben tartott somorjai⁴⁴ boszorkányperekben explicit módon is emlegették, ám úgy tűnik, ott nem gyakorolt különösebb hatást a helyi boszorkányüldözésre.

³⁹ *Disputatio physica de magia*.

⁴⁰ Bistrița, Románia.

⁴¹ Kremnica, Szlovákia.

⁴² Debrecen, 1719.

⁴³ Az ebben a bekezdésben említett szerzők és értekezések többségével eddig nem foglalkoztak behatóbban. A magyarországi demonológia szempontjából közelebről Sz. Kristóf Ildikó vizsgálta őket egy (egyelőre publikálatlan) munkájában. Lásd még Sz. Kristóf 2006. Közülük egyesek – mint például Gottfried Roesch – az irodalom- és az orvostörténet számára inkább ismereteseek, mint a boszorkányság kultúrtörténete számára. A demonológia kérdéséhez lásd még Tóth G. Péter összefoglalásait: Tóth G. 2005b és 2009. Az ún. tudós vagy „természeti” mágia (*magia naturalis*), valamint az okkult tudományok magyarországi megjelenési formái nem képezték részét a boszorkány-kutatócsoport tevékenységének, így a jelen áttekintésnek sem. Az ezek iránt érdeklődők Láng Benedek és Szőnyi György Endre munkáihoz fordulhatnak: Láng 2005 és 2008; illetve Szőnyi 2004, különösen 241–270; és 2005. A tudós mágia és demonológia egy lehetséges késő 16., kora 17. századi szakértőjéről, Szenczi Molnár Albertről lásd Szentpéteri 2005.

⁴⁴ Šamorín, Pozsony megye, Szlovákia.

A spanyol jezsuita Martín del Río *Disquisitionum magicarum libri sex*⁴⁵ című demonológiai értekezése, valamint Jean Bodin *De la démonomanie des sorciers*⁴⁶ című, hasonló tárgyú munkájának latin fordítása⁴⁷ ugyancsak fellelhető volt – jelen írás szerzőjének közelmúltbeli kutatásai alapján – több, különböző kiadású példányban is a nagyszombati egyetem könyvtárában a 17. században, s valószínűsíthetjük, hogy ez a három fent említett demonológiai munka más felső-magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtáraiban is megtalálható volt. Ezekon kívül az ország katolikus területein a törvényhatóságok ugyancsak gyakorta használták a korábban említett *Praxis criminalis*t is úgy a 17., mint a 18. században, és/vagy valamely más, a büntetőeljárás menetét tárgyaló kézikönyvet. Utóbbiak közé tartozott például Huszty István *Jurisprudencia practica* című munkája, amelyet 1758-ban adtak ki Egerben, s amely egész fejezeteket tartalmazott a mágikus cselekedetek – akár tortúráztatás általi – kivizsgálására vonatkozóan.

Az ördög hétköznapi jelenlétét és az emberekkel való kapcsolatteremtésének ártalmas voltát demonstrálandó, a katolikus liturgikus kézikönyvek rendszerint magukba foglalták az ördögűzés rítusát. A 17. század folyamán a magyarországi nemesség és parasztság körében ferences és jezsuita misszionáriusok (gyakorta olasz vagy délszláv származásúak) hajtották végre ezt a rítust. Ha nagyon sok feltárnivaló van is még a katolikus demonológia területén, egy dolog bizonyosnak látszik. Hasonlatosan a magyarországi protestánsokhoz, a katolikusok is elítélték, és büntetendőnek tartották mind a boszorkányságot, mind pedig a jó szándékú/„fehér” mágiát – utóbbiról több szerző is úgy vélekedett, hogy az ördög sugallatára gyakorolják azt az emberek. Kora újkori adatok mellett ez a felfogás egészen a 18. századba nyúlóan megjelenik. Megtalálható katolikus prédikációgyűjteményekben, mint például Csúzy Zsigmond *Evangéliumi trombita* című munkájában,⁴⁸ vagy Telek József *Tizen-két tsillagú korona* című művében,⁴⁹ de magukban foglalják exemplumgyűjtemények, például Taxonyi János *Az emberek erkölcsjeinek és az Isten igazságának tükörei* című műve⁵⁰ vagy éppen *ars vivendi* (a jó és helyes életvitel módjait tanító) kézikönyvek, mint például Nagy Ferenc *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* című kézikönyve.⁵¹

A boszorkányüldözés magyar kutatói sokkal alaposabb ismeretekkel kellene, hogy rendelkezzenek a fent említett nyomtatott műfajok – és más, eddig még feltáratlanok – szerepéről az ördöghöz, a boszorkányokhoz és a közöttük lehetséges kapcsolathoz (így például a paktumhoz) fűződő képzetek 15–18. századi magyarországi terjesztése, formálása terén. Az *exemplumok* kapcsán – a ferences Laskai Osvát, illetve Vásárhelyi Gergely munkáinak lehetséges hatásával kapcsolatosan – már indultak ilyen irányú vizsgálatok (Benedek Katalin). Igen hasznos lenne, ha összességében is alaposabb ismeretekkel rendelkeznének a hivatalos katolikus boszorkánykép és demonoló-

⁴⁵ 1599–1600.

⁴⁶ 1580.

⁴⁷ *De magorum daemonomania*, 1586.

⁴⁸ Pozsony, 1724.

⁴⁹ I. kötet: Buda, 1769; II. kötet: Vác, 1772.

⁵⁰ Győr, 1740–1743.

⁵¹ Eger, 1767.

gia – mindenekelőtt a három fent említett *par excellence* boszorkányvizsgáló kézikönyv, a *Malleus maleficarum*, Jean Bodin, valamint Martín del Río – hazai elterjedtségéről és hatásairól.⁵²

Szinte az alapoktól kellene kezdeni a görög katolikus, valamint az ortodox hivatalos demonológiai elképzelések feltárását. Ezekkel kapcsolatos tudásunk egyelőre jószerivel mozaikokban létezik: elsősorban Románia, illetve Szerbia és Oroszország területéről vannak elszórt kutatásaink (Pócs Éva, Komáromi Tünde). Bár ezek az elképzelések – főként az ortodoxszal kapcsolatosak – eléggé eltértek a katolikusokétól és a protestánsokétól, nem voltak teljesen ördög- és démonmentesek maguk sem.

Külön ki kell emelni – ahogyan Klaniczay Gábor is tette korábbi összefoglalásában – a német demonológia hazai szerepét és valószínű hatásait: úgy tűnik, fontos szerepe volt a magyarországi boszorkányüldözés hivatalos és népi formáinak alakulásában egyaránt. Jóllehet előbbi ördögi vonulatának a kutatása még nem tekinthető kielégítőnek, még kevésbé lezártnak, tudjuk, hogy a (többségében) német lakosságú felső-magyarországi és erdélyi városokban indultak legkorábban a nagyobb boszorkányüldözések a 16. század második felében. Úgy tűnik továbbá, hogy ezek az üldözések sokban támaszkodtak a lutheránus egyház demonológiai tanításaira. A boszorkányszombat első ilyen leírása Felső-Magyarországról származik, közelebbről pedig Nyitra megyéből, 1578-ból. Bornemisza Péter lutheránus lelkész korábban említett, *Ördögi kísértetekről, avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak* című könyvében azt mondja, hogy az ottani boszorkányoknak királynőjük van, képesek állattá (például macskává) változni, és hogy találkozóikon nagy mulatságot csapnak, táncolnak, bujálkodnak.⁵³ A boszorkányszombatnak egy jóval későbbi, református leírása, amelyet Mediomontanus *Disputatiójában*⁵⁴ olvashatunk, ugyancsak mutat bizonyos német hatást. Mediomontanus szerint a boszorkányok rendszerint a budai Gellért-hegy borpincéiben gyűlnek össze. A Gellért-hegy pedig (többek között) onnan nyerte el rossz hírét, hogy a helybéli német lakosok nem másnak, mint *Blocksberg*nek hívták, vagyis a német boszorkányszombatoknak a Harz-hegységben található leghírhedtebb központja után nevezték el.⁵⁵

⁵² Klaniczay 1990b, 233–234; 1986, 282. A katolikus egyházban gyakorolt exorcizmus rítusáról lásd Bárh 2006 és 2013, valamint forráskiadványát: Bárh 2010, különösen 413–438; Pócs 2001c. Betegség, exorcizmus és gyógyítás helyi (16. század végi kolozsvári) eseteiről lásd Komáromi 2002b. A kora újkori magyarországi katolikus prédikációkról és exemplumokról lásd Benedek 1998. A *Malleus maleficarum*nak, valamint Martín del Río és Jean Bodin értekezéseinek egyes felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban való 17. századi előfordulásáról lásd Sz. Kristóf 2012. Az áttekintés ezen, katolikus demonológiáról szóló részében említett szerzők és munkák nagy része kevésbé ismert; lásd Bujdosó Hajnalka *Katolikus prédikátorok a boszorkányság kérdéséről a XVIII. századi Magyarországon* című kiadatlan MA-dolgozatát (Szegedi Tudományegyetem, BTK, magyar nyelv és irodalom szak, 2002; témavezető: Sz. Kristóf Ildikó).

⁵³ Klaniczay 1986, 280–284; és 2007.

⁵⁴ Debrecen, 1656.

⁵⁵ Mediomontanusról és a Szent Gellért hegyéhez fűződő hiedelmekről lásd Klaniczay 1986, 282–283; és 1990b, 232–234, 249.

6. Populáris demonológia

A hivatalos demonológia „népi” recepcióját nem könnyű nyomon követni. A legkorábbi ilyen adatok megintcsak a főként német (és szlovák) lakosságú Felső-Magyarországról kerülnek elő. A bányavárosok közül Selmezbányáról⁵⁶ már 1581-ből ismert egy vallomás (egy boszorkányként bevádolt személyé), amely a boszorkányoknak az ördöggel kötött szövetségét ismeri el. A boszorkányszombat egyik legkorábbi „népi” leírása, amely szerint a boszorkányok seprűnyélen repülnek, és az ördöggel fajtalankodnak, 1602-ből, Pozsony városából származik. Ezen a szélesebb északnyugati vidéken – Sopron városában, valamint mezővárosokban és falvakban, mint Körmend, Lakompak, Darázsfalva⁵⁷ – számos ilyen „populáris” boszorkányszombat-leírás került elő az 1650-es és 1670-es évekből, azaz a boszorkányüldözés intenzívebb periódusaiból.⁵⁸ Egy másik terület, ahol a populáris ördögi boszorkányság elképzelései már viszonylag korán fellelhetők, az erdélyi szász városok, a kiváltságolt hét város (*Siebenbürgen*) területe volt. Segesvár⁵⁹ vagy Nagyszeben⁶⁰ városában már legalább az 1660-as évektől rendszeres és intenzív boszorkányüldözés folyt, ami a 18. század közepéig eltartott. Mint arra a korábbi kutatás többször rámutatott, a török háborúk alatt és után a magyarországi falvakba és városokba szállásolt osztrák katonasággal is könnyen érkezhettek osztrák/német boszorkányképzetek. Ismeretesek olyan esetek, amikor ilyen katonák vádolják szállásadóikat boszorkánysággal Magyarországon, olykor egyenesen boszorkányfelismerőként tevékenykedve.⁶¹

Úgy tűnik azonban – s ezen az újabb kutatások eredményei sem változtattak különösebben –, hogy a boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon legalább annyira *lokális* és mindenekelőtt *városi* jelenség volt, mint amennyire német eredetű demonológiai hatások lecsapódása. A kép eléggé változatos. Felső-Magyarország szász városai mellett, amelyek már a 16. század során megkezdték a boszorkányüldözést, ugyanígy tett az északnyugaton fekvő – s német hatásoknak hasonlóképpen kitett – Sopron már 1528–1529-ben. Ugyanakkor az erdélyi Kolozsvárt vagy az alföldi Debrecent úgyszintén megérintette a boszorkányüldözés első nagyobb magyarországi hulláma a 16. század második felében. A kevert vallású Kolozsvár bírósága 1565 és 1593 között legalább tizenkilenc boszorkányperben ítélezett: közülük tizenhárom végződött égetéssel. (Ezeket a korábbi összefoglalásból származó adatokat a kolozsvári boszorkánypereknek – a néhai Kiss András, valamint Pakó László kutatásai nyomán – a közelmúltban

⁵⁶ Banská Štiavnica, Szlovákia.

⁵⁷ Trausdorf, Ausztria.

⁵⁸ A német (osztrák) demonológiának a magyarországi boszorkányhiedelmekre gyakorolt lehetséges hatásairól általában lásd Klaniczay 1990b, 249–251; és 1986, 283–284, az említett példák e két tanulmányból származnak; Tóth G. Péter: *Hexenjagd in Westungarn...* (lásd jelen tanulmány 11. jegyzetét); és Hagenthurn 2010a. A Sopron körüli régió hiedelmeire nézve lásd Pócs 1995.

⁵⁹ Sighișoara/Schäßburg, Románia.

⁶⁰ Sibiu/Hermannstadt, Románia.

⁶¹ Klaniczay 1990b, 227, 229, 252–253; 1986, 283–284 és 1991–1992, 80; Hagenthurn 2010a.

megjelent kötete feltehetőleg módosítani fogja).⁶² A Luther vallásáról Kálvinéra váltó Debrecen is akkoriban, az 1570-es években érték az első ösztönzések, hogy „boszorkányokat” büntessen, s ezeket az ösztönzéseket Kolozsvárról érkező prédikátorok (is) közvetíthették. A török alatt elfoglalt, nagyrészt elnéptelenedett, majd a 18. század elejétől újratelepített Alföld városai és falvai összességében azonban csak attól az időtől kezdődően kezdtek – akkor viszont e „frontier” terület egyes helységeiben igen intenzívvé váló – boszorkányüldözésekbe.⁶³ Jóllehet a török fennhatóság alatt élő helységek megőrizhették helyi igazságszolgáltatási hatáskörüket (már amelyiknek volt ilyen), a törökök nem akadályozták ennek gyakorlását, a legtöbb áldozatot követelő boszorkányüldözések mégsem ekkor, hanem csak több évtizeddel a török uralom alóli felszabadulás (1697–1699) után jelentkeztek. A többségében katolikus Szegeden csupán 1728-ban alakult ki „boszorkánypánik”: legalább huszonegy személy került bíróság elé boszorkányság vádjával, ezek közül tizenhármat (majd 1729-ben még kettőt) elítélték, és megégették, legalább hárman pedig a vízpróba során vesztették életüket. 1728 és 1744 között aztán összesen (legalább) negyvenegy személy került bíróság elé ugyanazzal a váddal. (Az adatok megerősítését Brandl Gergelynek köszönöm. Az ő szegedi boszorkánypererek terén végzett újabb feltárásai azonban bizonyára módosítják majd ezeket a számokat). A kevert vallású Hódmezővásárhelyen 1724 és 1763 között ugyancsak negyvenegy személy került ilyen vád alá (de közülük „csupán” hetet végeztek ki). A Bihar megyei Ottomány faluban nem kevesebb mint húsz személynek kellett bíróság elé állnia 1724-ben, míg a többségében református megyében, amelyhez tartozott, 1711 és 1730 között összesen százhat „boszorkány” ellen jártak el (ám közülük „mindössze” tizenötöt végeztek ki). Ezek a relatíve késői, nagy alföldi boszorkánypererek nagy valószínűség szerint a térség sajátos helytörténetével – a kései be- és újratelepítésekkel, a sokszínű lakosság kényszerű keveredésével, bizonyos társadalmi folyamatok (közösségalakulás, stigmatizáció) későbbi jelentkezésével, lezajlásával magyarázhatók.⁶⁴

A helyi társadalom, a lokalitás más módon is visszaköszön a magyarországi boszorkányhiedelmekben. A boszorkányszombat itteni populáris megjelenési formái pél-

⁶² Kiss–Pakó–Tóth G. 2014.

⁶³ Debrecenről lásd Kristóf 1998, 45–48; 1990, 96–103; Kolozsvárról lásd Klaniczay 1990b, 229–230; 1991–1992, 73–75; 2005; 2011, és Komáromi 2002a; 2002b. Ami a felső-magyarországi városokat illeti, még mindig folynak levéltári kutatások a boszorkányság és boszorkányüldözés területén, ugyanakkor néhány lokális/regionális léptékű elemzés is napvilágot látott, különösen a 17–18. századra nézve, így például Lengyel 2005a, illetve Majtán 2005. Egyéb vonatkozó közelmúltbeli vizsgálatokat közöl Szeghyová 2005. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Blanka Szeghyóvának (Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet), hogy betekintést engedett az Eperjes (Prešov), Lőcse (Levoča), Bártfa (Bardejov) és Pozsony (Bratislava) levéltáraiban jelenleg folyó kutatásaiba, amelyek nyomán olyan új 16–17. századi boszorkánypererek kerültek elő, melyeket a 4., 5., és 6. jegyzetben említett boszorkányper-kiadványok nem tartalmaznak.

⁶⁴ Sopronról lásd Németh 2002; 2006. Kolozsvárról lásd Klaniczay 1990b, 229–230; 1991–1992, 73–75; Komáromi 2002a; 2002b; Debrecenről és Ottományról lásd Kristóf 1998, 45–48; 1990. Szegedről lásd Petrovics 2005; valamint Balogh E. 2001. Hódmezővásárhelyről lásd Benkéné Sándor Barbara *Boszorkánypererek Hódmezővásárhelyen a XVIII. században* című, kiadatlan MA-dolgozatát, valamint: Benkéné Sándor 2003.

dául nem annyira külföldi demonológiai elképzeléseken alapulnak, hanem a hétköznapi élet struktúráinak és egyes, eredetükben egyáltalán nem „ördögi” hiedelmeknek, képzeteknek a keveredésén. Pócs Éva kutatásai mindenekelőtt a *táltossal* és a *tündérekkel* kapcsolatos hiedelmeket tárták fel a boszorkányszombat képzetének a hátterében. A *tündérek*hez kötődő hiedelmek közé eszerint nemcsak magyar, hanem (többféle) délszláv és román elképzelések is tartoznak: az ún. *vila*, *samovila*, *žena*, *zina* tevékenységével kapcsolatosan. A magyar *táltoshiedelmeket* pedig – Pócs Éva mellett – Klaniczay Gábor helyezte el azok lehetséges délszláv (illetve itáliai) kontextusába: olyan varázslóalakok, mint az ún. *kresnik*, *zduhač* vagy az itáliai *benandante* stb. mellé.

Kutatóink feltételezik, hogy e természetfeletti lények alakját egyes esetekben a főleg külföldről, Nyugat-Európából importált demonológia Magyarországon is kisebb-nagyobb mértékben diabolizálta. Más esetekben viszont – negatív vonásaik hangsúlyozásával – lényegében érintetlenül hagyta őket, s kizárólag a hozzájuk fordulás, a velük való kommunikáció szándékát és megvalósulását büntette. Megint más esetekben – így például kálvinista vidékeken – a hangsúly a büntetés kiszabásakor és indoklásakor nem is annyira ezekre a hiedelemalakokra esett, hanem a mágia gyakorlásának, a gondviselés útjai tudatos, szándékos keresztezésének a „tényére”, így a *taltos*-, *tündér*- és hasonló hiedelmek sok esetben meglehetősen tisztán jelentek meg.⁶⁵ Ahol leírtak valamiféle „boszorkánymulatságot” – vádlottak vallomásaiban vagy tanúvallomásokban –, ott is rendszerint igen árulkodó a helyi falusi/(mező)városi környezet: annak bizonyos elemeit, összetevőit használták fel a soha nem látottak/meg nem tapasztaltak megjelenítésére. A „boszorkányszombat” Magyarországon így gyakorta ölti falusi/városi multság képét: nagy eszem-iszom, tánc és duhajkodás házaknál, udvarokban, templomkertben vagy éppen a helyi fogadóban. Jelen összefoglalás szerzőjének a kutatásai szerint olykor valamely nem vallásos, mégis ceremoniális keretek között zajló ünnepség – például a helyi tisztviselő-újításnak (az ún. *beesketésnek*) a rítusa, vagy a (polgári) szerződés kötéseké – áll mögötte, azok írásbeli elemeivel (jegyzőkönyv, szerződés, nyugta stb.), szimbolikus tárgyi megerősítőivel (darab föld, pénzérme, vér), valamint gesztusaival (az esküétel különböző elemei, áldomásívás). Az ördög sincsen mindig szükségszerűen jelen. Azokban az esetekben, amikor mégis ott van, alakját igen különböző módokon képzelik el. Valamely egységes demonológia hatását aligha fedezhetjük fel, sokkal inkább a helyi környezetét: az ördög lehet kecskebak (mint például az 1728-as szegedi boszorkányperekben), de lehet lólába (mint például a Pozsony körüli falvakban), vagy felveheti ember alakját is: lehet magas fekete ember, pap, csinos parasztleány stb. Egyes vallomások szerint németlakta vidékeken magyar öltözetet visel, és megfordítva, magyarul lakta vidékeken németet – az effajta etnikai azonosítások és tulajdonítások azonban még alapos vizsgálatokat igényelnek.

⁶⁵ A boszorkányok gyűlésének képzete mögött feltehetően meghúzódó hiedelmek áttekintését Pócs Éva és Klaniczay Gábor végezte el; lásd Pócs 1991–1992; Klaniczay 1990b, 243–255. Egyes hiedelmek további részletes elemzését lásd még Pócs 1989a; Klaniczay 1983; 1984; Pócs 1989b; 2009.

nyelnek. Lehet továbbá háziállat is: kutya vagy macska – ám a kutatás ez esetben sem tekinthető kielégítőnek.⁶⁶

Általában is elmondható, hogy az ördög ikonográfiájára vonatkozó kora újkori magyarországi elképzelések – a hivatalos demonológia és a populáris hiedelmek érintkezési pontjai, így például a Faust-monda és hatásai – terén még igen sok feltárássra van szükség, különös tekintettel a helyi, az esetleges kulturális/etnikai, illetve a vallási/felekezeti változatokra.⁶⁷

7. A boszorkányvádoltak statisztikai jellemzői

Jelenlegi (2009–2010-es) ismereteink szerint összesen négyezer-ötszázkilencvenkét személyt vádoltak boszorkánysággal a különböző magyarországi bíróságok 1213 és 1800 között. Az ismert boszorkányperek száma kétezer-kettőszázkilencvenegy. A vádlottak száma 1848-ig négyezer-hatszázhuszonnégyre emelkedik, a pereké pedig kétezer-háromszáztizentháromra.⁶⁸ Ezeket a számokat, valamint az ebben az alfejezetben közölt *minden* statisztikai adatot minimumértéknek kell tekintenünk, hiszen manapság is folyik a boszorkányperek feltárása a különböző levéltárakban. Az 1800-ig tartó időszakban a vádlottak legnagyobb része nő volt (háromezer-kilencszázhatvanöt fő, azaz 86,28 százalék). Ugyanígy, ahogyan már szó volt róla, az 1526 előtt vád alá került összesen negyvenkét személy közül nem kevesebb mint harminchét volt nő. Kisebb, lokális, egyes helységek boszorkányüldözésére vonatkozó vizsgálatok szintén hasonló arányokat mutatnak: Debrecenben 1575 és 1759 között csak tizenegy férfi (kb. 9 százalék) volt a boszorkányvádoltak sorában, ahogyan mindössze kilenc (kb. 5 százalék) a vizsgált Bihar megyei falvakban és mezővárosokban 1591 és 1766 között.

Etnikai hovatartozás tekintetében a vádlottak kb. kétharmada, azaz háromezer-négy-száznegyvennégy fő – a neve alapján – magyar volt, a fennmaradók többsége pedig – ugyancsak a neve alapján – német (428), horvát (340) és román (183). Kisebb számban előfordultak még szlovákok (92), romák (47), rutének (41), valamint szerbek (18) is.⁶⁹

⁶⁶ A boszorkányszombat számos példáját említik és elemzik Klaniczay Gábor különböző tanulmányai: Klaniczay 1986; 1990b, 250–253; 1993 és 1998, 416. Az olyan jogszokásszerű, illetve jogi rítusokról, mint az eskütételnek vagy a szerződéskötésnek a tanúvallomásokban és a vádlottak vallomásaiban való demonizált megjelenése, valamint általában a kora újkori jogi kommunikáció (szóbeliség, írásbeliség, szimbolikus tárgyakkal történő kommunikáció) boszorkányképzetekre gyakorolt hatásáról lásd Kristóf 1995 és Sz. Kristóf 2002.

⁶⁷ Az ördög magyarországi ikonográfiai sajátosságairól lásd Dömötör 1986; Tatai 2006; illetve Szacsvay 2006. A tudós demonológiáról, különösen a lelkét az ördögnek eladó ember elbeszéléstípusáról és a Faust-legenda magyarországi jelenlétéről lásd Baron 1986; Frazon 2003; Szentpéteri 1999; 2005. A kora újkori demonológiai tárgyú értekezések nagyobb lélegzetű áttekintési kísérlete: Tóth G. Péter *Parázna lelkék – lelki paráznák: Katolikus és protestáns nézetek a lelkék fertőzöttségéről a kora újkorban* című kiadatlan kézirat. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy írását elolvashattam.

⁶⁸ A magyarországi boszorkányperek számítógépes adatbázisa; Tóth G. Péter számításai.

⁶⁹ A magyarországi boszorkányperek számítógépes adatbázisa; Tóth G. Péter számításai.

A halálos ítéletek számát nem lehet biztosan, pontosan megadni. Egy korábbi becslés körülbelül 51 százalékra tette ezt. A legfrissebb kutatások és az újabb, kifinomultabb interpretációk szerint csupán nyolcszáznegyvennyolc olyan vádlotról tudunk, akiknek az ítéletét ismerjük, és akik halálbüntetést kaptak: ők 51,26 százalékát képezik azoknak, akiknek a végítélete ismert (azaz ezerhatszázötvennégy vádlottnak). Ugyanakkor nem szabad megfélekednünk arról, hogy a vádlottak körülbelül 64 százaléka esetében a végítéletet *nem* ismerjük. Vagyis, ha a vádlottak teljes számához, azaz a négyezer-ötszázkilencvenkét főhöz viszonyítjuk a halálbüntetést kapottakét, utóbbiak mindössze 18,46 százalékot tesznek ki. Az enyhébb ítéletben részesültek vagy testi büntetést kaptak, vagy kitiltották őket a lakóhelyükről (időlegesen vagy végleg) – olykor e kétfajta büntetés együtt is járhatott –, a maradékot pedig felmentették. A lokális, egyes helységek boszorkányüldözésére vonatkozó vizsgálatok elég változatos képet mutatnak a halálos ítéletek aránya tekintetében. A kálvinista Debrecenben – ahol az ismert kimenetelű perek száma meglehetősen magas, körülbelül 82 százalékra rúg – az összesen száznegyvenhét boszorkánysággal vádolt személy közül csak huszonnyolc fő, azaz körülbelül 27 százalék kapott halálbüntetést (többségében máglyahalált). A többségében ugyancsak református Bihar megyei falvak esetében – körülbelül 39 százalékban ismert végítéletek mellett – az összesen százhetvenhét vádlottból huszonhat főt, vagyis nem kevesebb mint 38 százalékot ítélték halálra.⁷⁰

8. A boszorkányüldözés kronológiai alakulása: eseménytörténeti összefüggések

Amint azt a fentebb bemutatott kronológiai áttekintés maga is jelzi, az ismert boszorkányperek sorozata bizonyos mértékben értelmezhető a magyarországi eseménytörténet kora újkori keretei között, annak megfelelően is. A boszorkányüldözés általában felfutni látszik a béke periódusaiban, háborúk, belső felkelések között és után. Intenzívebb szakaszai megfelelnek látszanak például pestisjárványok időszakának, illetve a közvetlenül utánuk következő bizonyos rövidebb időszakoknak. Az üldözés az első csúcspontját az 1580-as években érte el, egy békésebb periódusban, amely egybeesett egy pestisjárvánnyal is. A tizenöt éves háború alatt (1591–1606) intenzitása lecsökkent; ennek utolsó két éve alatt zajlott, mint ismeretes, a Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelés is (1604–1606).

Az 1620-as években aztán a boszorkányüldözés újabb erősödése figyelhető meg. Jóllehet ez volt az az időszak, amikor Bethlen Gábor három hadjáratot is vezetett a Habsburgok ellen, a békésebb években, s olyan területeken, amelyeket nem érintettek a hadi események, számos boszorkánypert tartottak. Az erdélyi országgyűlés 1614-ben kiadott, a varázslók megbüntetésére vonatkozó rendelkezése, valamint egy pestisjár-

⁷⁰ A magyarországi boszorkányperek számítógépes adatbázisa; Tóth G. Péter számításai. A halálos ítéletek arányára vonatkozó korábbi becslés: Klaniczay 1990b, 222–223. Helyi, debreceni és Bihar megyei adatok: Kristóf 1998, 47; vö. még Kristóf 1990, 99.

vány kitörése még ebben az évtizedben ugyancsak hozzájárulhatott az üldözés fellendüléséhez ebben az időszakban.

A harmincéves háború végeztével, az 1648-at követő időszakban újabb felerősödés érzékelhető. Ekkor egy újabb pestisjárvány kitöréséről is tudunk. A boszorkányüldözés első igazán dramatikus felfutása azonban – az 1679–1680-as újabb nagy pestisjárványt követően – 1690 után következett be: akkor, amikor véget ért a hódoltság, és a törököket véglegesen kiűzték az ország területéről. A legintenzívebb, legtöbb áldozatot követelő periódus pedig a 18. század elejére esett, nevezetesen a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc (1703–1711) befejeződése utáni évtizedekre. A század két nagy pestisjárványa, az 1709–1711, valamint az 1738–1745 között pusztító járványok ugyancsak hozzájárulhattak a magyarországi boszorkányüldözés ezen legrosszabb időszakának a kialakulásához.

A kisebb léptékű, lokális vizsgálatok – Debrecen és Hódmezővásárhely esetében – ugyancsak kimutattak hasonló megfeleléseket a helyi boszorkányüldözés és a helyi eseménytörténet között. Mindenekelőtt a háborús események üldözést visszafogó, valamint a pestisjárványok üldözést katalizáló funkciójára mutattak rá, de egyéb helyi érdekű történeti-társadalomtörténeti események közé is igyekeztek elhelyezni a boszorkányperek feltárt sorozatait.⁷¹ Arra is felhívták a figyelmet ugyanakkor, hogy a boszorkányüldözés mindig és szükségszerűen *helyi társadalmi történet*: legalább annyira – s minden bizonnyal jobban – beágyazódik a helyi közösség életét befolyásoló folyamatokba és történésekbe, mint a nagy, országos jelentőségű történeti-politikatörténeti-hadi események közé. Anélkül tehát, hogy alapos ismereteket szereznénk e kora újkori helyi társadalmak szerkezetéről, működéséről, funkcionáriusairól, gyenge pontjairól és konfliktusairól, valamint az adott boszorkánypereben megszólaló fő- és mellékszereplőkről, aligha érthetjük meg ezeket a vádaskodásokat.

9. Dekriminalizáció és késői boszorkányperek

Bár a boszorkányüldözés a 18. század közepén valamelyest már hanyatlani látszott, lényeges mértékben nem csökkent addig, amíg Mária Terézia királynő 1756 után közbe nem lépett a rendeleteivel (1756, 1758, 1766 valamint 1768). Vagyis, amíg a boszorkánysággal kapcsolatos attitűdök nem mentek át igazán mélyreható átalakuláson a kultúrának mind az elit, mind a populáris regisztereiben.

Mint arra Klaniczay Gábor többször rámutatott, Mária Terézia felvilágosult szellemű udvari orvosa, Gerard van Swieten sürgette és támogatta az uralkodói közbelépést. Miután személyesen is megvizsgált egy szlovéniai asszonyt – bizonyos Heruczina

⁷¹ Klaniczay 1987; 1990b, 223–226. Újabb áttekintések találhatóak Tóth G. Péter írásaiban, például Tóth G. Péter *Boszorkányos hagyaték...* című kiadatlan kéziratában (lásd jelen tanulmány 13. jegyzetét); valamint Tóth G. 2000. A boszorkányüldözések és a pestisjárványok lehetséges összefüggéseit – országos, illetve helyi, debreceni és Bihar megyei példákon – felveti Kristóf 1991; 1998, 70–73, 114–124; és 1990, 96–98. Hódmezővásárhelyre nézve lásd Benkéné Sándor 2003. Lásd még Nickel 2008, 301.

nevűt –, akit boszorkánysággal vádoltak, 1758-ban memoárt intézett Mária Teréziához. Ebben kifejtette, hogy az asszony elleni vádak képtelenségeken alapulnak, és azt javasolta, hogy minden ilyen tárgyú bírósági eljárást szüntessenek be. A királyi tábla először felmentésre változtatta néhány helyi törvényhatóság boszorkányság ügyében hozott ítéletét, majd 1768-ban királyi rendelet tiltotta meg egyszer s mindenkorra, hogy a helyi és megyei törvényhatóságok boszorkányság miatt halálos ítéletet hozzanak.⁷² Ez azonban nem jelentette a boszorkányüldözés tényleges és teljes megszűnését Magyarországon, mert egyes vármegyék – úgy is, mint törvényhatóságok – jogaik csorbításának tekintették a királynő rendeleteit, és igyekeztek ellenállni azoknak.⁷³ Boszorkánypereket még az 1770 és 1790 közötti két évtizedben is indítottak (és vettek fel) Magyarország és Erdély több vidékén egyaránt. Sőt, egyes helységekből még a 19. század első felében is, ezek azonban általában alacsonyabb helyi bíróságok voltak, így például egyes Bihar megyei helyi törvényhatóságok.

Fontos rámutatni, hogy ebben az időszakban egy másik, mintegy „alulról” jövő, és több forrásból táplálkozó folyamat is tetten érhető, amely a boszorkánysághoz való viszonyulás alapvető megváltozása felé mutat. A 18. század második felétől a helyi bíróságok egyre inkább e világi imposztúraként, vagyis csalásként – olykor egyfajta betegségként – ítélték meg a boszorkányságot, nem pedig természetfeletti, az ördöggel való szorosabb-lazább kapcsolatot feltételező cselekedetként. Így történt például Debrecen városában, ahol a boszorkányság ügyében felvett perek sorozata már Mária Terézia első rendelete (1756) után megszakadt: ezután mindössze négy vádlott ügyében bíraskodtak; halálos ítéletet pedig, úgy tűnik, 1720-tól nem hoztak. Mindemellett a 18. század második felétől a 19. századon át igen nagy mennyiségű felvilágosító-oktató irodalom árasztotta el a magyarországi könyves kultúrát: természetrajzi, gyógyászati, „babonaellenes” tudománynépszerűsítő tankönyvek, ponyvafüzetek, egylapos nyomtatványok keringtek, amelyekben a boszorkányhiedelmeket gúny tárgyává tették, „ostoba babonának” minősítették, „természetes” okaik megnevezésével. A boszorkányság effajta szekularizációja, „természetiesítése” és medikalizációja mellett megjelentek egyes jogi személyek – ügyvédek – is, akik immár hasonló szellemben fogant hosszú beszédeket

⁷² Klaniczay 1990b, 235; 1990c, 299–324; Krász Lilla–Tóth G. Péter *Die Dekriminalisierung der Magie und der Kampf gegen Aberglauben in Ungarn und in Siebenbürgen 1740–1848* című kiadatlan kézírata (a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályának rendezésében „Néphit, vallás, mentalitás. Kézírtatos és nyomtatott források, 16–19. század” címmel, 2006. január 20-án, Budapesten, a Magyar Néprajzi Múzeumban megrendezett műhelykonferencián elhangzott, *Kései boszorkányperek Magyarországon, 1740–1835* című előadásuk német nyelvű átdolgozása). Ezúton köszönöm meg a szerzőknek, hogy ezt a szöveget a rendelkezésemre bocsátották. A magyarországi boszorkányperek számítógépes adatbázisa; Tóth G. Péter számításai.

⁷³ A királynő rendeletének ellenszegülő Bihar megye esetéről lásd Kristóf 1998, 188, 193–197; a magyar rendeknek, nemeseknek, arisztokratáknak és prelátusoknak a Habsburgok központosító törekvéseivel szembeni hagyományos ellenállásáról lásd Evans 1979, 235–274, ennek a boszorkányüldözés terén is megnyilvánuló következményeiről különösen: Evans 1979, 400–418. A késői magyarországi boszorkányperekről: Krász Lilla–Tóth G. Péter *Die Dekriminalisierung der Magie...* című kiadatlan kézírata (lásd az előző jegyzetben), valamint Kristóf 1998, 188, 193–197; Benkéné Sándor 2003; és Szöcsné Gazda 2005.

tartottak a boszorkánysággal vádolt személyek védelmében, s akiknek olykor sikerült is megmenteniük védenőiket a halálbüntetéstől (ilyen védőügyvédek ismerünk például Debrecenből, Aranyosszékről, és más erdélyi helységekből – ismereteink azonban e téren is igen hézagosak még).

Hangsúlyozni kell, hogy a boszorkányság dekriminalizációja igen összetett, sokágú folyamat, amelyet a magyarországi kutatás eddig nem tanulmányozott az azt megillető mélységben, alaposággal, komplexitását szem előtt tartva.⁷⁴

10. Vádlottak és vádlók: a boszorkányság mikroszociológiája

A magyarországi boszorkánysággal kapcsolatos kutatás eddigi eredményei alátámasztják azt a történeti antropológiai feltevést (E. E. Evans-Pritchard, Max Marwick, John P. Demos stb.), miszerint a boszorkánnyvádak leginkább abból a helyi, mikroszociológiai kontextusból érthetők meg, amelyben születtek, s amely a legközelebb, legsajátabb társadalmi beágyazottságukra utal. Az esetek jelentős számában, különösen a helyi, kisebb közösségi, városi vagy falusi boszorkányüldözések esetében a boszorkánnyvád más vétkekhez – egyrészt a keresztény egyházak által bűnnek tartott cselekedetekhez (mint például „paráznság”, házasságtörés), másrészt a gyógyítás és a bábaság gyakorlása terén elkövetett „hibákhoz” kapcsolódva jelent meg (meg nem gyógyuló, rosszabbodó betegség, szerencsétlenség, halál a szülés körül). És olyan, a jelen írás szerzője által „veszélyes viszonyoknak”⁷⁵ nevezett társadalmi, mikroszociológiai helyzetekhez kapcsolódott, mintegy azokból látszott kinőni, amelyeknek gyakoribb megjelenési formáiról – a kora újkori Magyarország egészére nézve – az alant következő összefoglalás adható. Akár a többszörös vétkek/bűnök egyikeként tűnt fel (mely elképzelés a bűnfelfogás és ítékezés teológiai, elsősorban kálvinista diskurzusában a kora újkorban a „bűnök láncolata” fogalomban fejeződött ki), akár a „veszélyes viszonyok” és az azoknak megfelelő konfliktushelyzetek valamelyikében jelent meg, a boszorkánnyvád általában olyan társadalmi szituációkból nőtt ki, amelyekben az azokban részt vevők

⁷⁴ A mágia és a boszorkányság e világi csalásként, szemfényvesztésként való késő 18. és a kora 19. századi lokális – debreceni és Bihar megyei – értelmezéséről lásd Kristóf 1998, 196–197; és 2002. Más helységekből származó hasonló példák említésével a boszorkányság dekriminalizációjának 18–19. századi folyamatát összetettebb megközelítésben tárgyalja Krász Lilla–Tóth G. Péter *Die Dekriminalisierung der Magie...* című kiadatlan kézirat (lásd jelen tanulmány 72. jegyzetét); a tanulmány újabb változata Tóth G. Péter cikke e kötetben. A magyarországi 18–19. századi oktató-felvilágosító irodalomról lásd Elter 1999. Az egészségügy 18. századi központosításáról és Mária Terézia rendeleteiről lásd R. Várkonyi 1990. Az orvostörténet és a vámpírhit korabeli összefüggéseit vizsgálják Mézes Ádám (CEU, PhD) ígéretes kutatásai. A boszorkánysággal vádolt személyeket védő jogászok, ügyvédek tevékenységéről – általában és helyi szinten – lásd Klaniczay 1990b, 235; Kristóf 1998, 188–192; Kiss A. 2003c; és Krász–Tóth G. *Die Dekriminalisierung der Magie...* című fent említett kéziratát. A jogi szemlélet változását a boszorkányság megítélése terén is érinti az általa tárgyalt késő 18. századi, kora 19. századi büntetőjogi munkákban: Bató 2012, 62, 81, 83, 88, 92, 95, 198. Az utóbbi adatokért Bató Szilviának tartozom köszönettel.

⁷⁵ Kristóf 1998, 114–185.

számára túlságosan sok feszültséggel terhessé – John P. Demos kifejezésével élve túlságosan „sűrűvé” – vált az élet: túlságosan nyomasztó lett.⁷⁶

Mikroszociológiai struktúrájukat, az alapkonfliktusokban részt vevők társadalmi státusát figyelembe véve, a kora újkori magyarországi boszorkányvádaskodások többé-kevésbé három nagyobb mintába sorolhatók. Ezek közül az elsőt *felülről* történő vádaskodásnak nevezhetjük. Ilyenről akkor beszélhetünk, ha egy (anyagi javait tekintve) gazdagabb vagy (társadalmi státusát tekintve) erősebb fél vádaskodik egy szegényebb/erőtlenebb fél ellen; utóbbi lehet előbbinek akár a politikai riválisa, de lehet egyszerűen csak valamely alacsonyabb rangú, státusú fél, aki konfliktusba kerül az előbbivel. Ezt a mintát találjuk például az erdélyi főnemesség köreiből a 16. és a 17. század során megjelenő, s elsősorban, úgy tűnik, politikai indíttatású boszorkányvádaskodások hátterében. A rokonaikat – és egyben politikai ellenfeleiket – boszorkánysággal is vádoló erdélyi fejedelmek sorában legalább hármat találunk: Báthory Zsigmondot (1588–1594), aki az általa kivégeztetett Báthory Boldizsár anyját vádolta boszorkánysággal (férfiereje elvételével); Bethlen Gábort (1613–1629), aki, miután 1612-ben, Báthory Gábor meggyilkoltatása után átvette a hatalmat, annak nőtestvérét, Annát, valamint az utóbbi udvartartásához tartozó két másik nemesasszonyt is boszorkánysággal vádolta (mindez csupán néhány évvel követte a kegyetlenkedéseiről elhíresült, de boszorkánysággal is megvádolt Báthory Erzsébet perét); végül Apafi Mihályt (1661–1690), aki 1679 és 1686 között egy nagy, kéttucatnyi vádlottat felvonultató boszorkánypert indított elűzött riválisának felesége, Béli Pálné ellen, akit azzal gyanúsított meg, hogy feleségét, Bornemisza Annát „megbűvölte”, súlyosan megbetegítette, férjének legyőzését megbosszulandó.⁷⁷

Ez a minta a kora újkori városi és falusi boszorkányság esetében is megjelenik. Debrecenben például tucatnyi esetben jobb módú (házzal bíró) polgárok – kézművesek és kereskedők – vádaskodtak lakóik és szolgálók ellen, sőt, a helybéli koldusok ellen is. A debreceni boszorkányüldözésnek ez a vonulata, úgy tűnik, egy, a (beköltözött) szegényebb rétegek, valamint a koldusok ellenében kifejtett, azok helyzetének a szabad királyi városi rang 1693-as elnyerése utáni újrarendezésére irányuló, lokális társa-

⁷⁶ Kristóf 1998, 179. A boszorkányvádaknak a lokális „liaisons dangereuses”-be ágyazott megjelenéséről és egyfajta társadalmi feszültségevezető szelepként való működéséről – New England példája kapcsán, de a megközelítés érvényét szélesebben is kiterjesztve – lásd Demos 1981. Másfajta bűnök – így például a parázsnaság, a házasságtörés, sőt, a gyűjtogatás vádja – megjelennek például azokban a 18. századi helyi (az 1728–1729-es nyírgyalaji, Szabolcs megyei, valamint az 1752-es erdélyi, háromszéki) boszorkányvádaskodásokban is, amelyeket Szoboszlai György Cs. vetett alá alapos közelebbi elemzésnek, lásd Szoboszlai 2008a és 2008b. De előkerülnek mindjárt a korai kolozsvári perekben – így például a Pakó László által elemzett 1582-es és 1592–1593-as perekben, lásd Pakó 2010 és 2005 is –, ahogyan számos egyéb kora újkori magyarországi boszorkánypertben, például a debreceniekben és a Bihar vármegyeiekben is, lásd Kristóf 1998, 132–143. Pusztá feltűnésük is a vádaskodások minél komplexebb társadalomtörténeti-mikrotörténeti vizsgálatát igényli, minél alaposabb „mélyfúrásokat” tesz szükségessé.

⁷⁷ Klaniczay 1990b, 238; Herner 1988; Lengyel 2005a, 36–37. A Báthory Erzsébet elleni (a korábbi feltevézéseknél valószínűleg kisebb jelentőségű) boszorkányvádakról lásd Lengyel–Várkonyi 2011, 161–199, és különösen 285–291.

dalmi-politikai kampányba is illeszkedett. A tárgyalt minta egyik változatának tekinthetők azok a debreceni esetek is, amikor ún. „becsületes személyek” vádaskodtak „paráznák”, „részegesek”, „lopók”, vagy „káromkodó” asszonyok (többségben nők!) ellen. Ez utóbbi nem kevesebb, mint ötvenhárom debreceni boszorkányvádolt esetében fordult elő, ami az összes helybeli vádlott körülbelül 36 százalékát jelenti.

Ugyancsak ezt a mintát fedezhetjük fel olyan specifikus esetekben is, amikor (férfi) alkalmazójuk/„gazdájuk”/szállásadójuk vádol boszorkánysággal (jórészt szerelmi mágiával) és paráznasággal – fiatal szolgálólányokat; az ilyen esetek országos szóródásúaknak látszanak.

Ugyanezen minta manifesztálódik az Alföld 18. századi „frontier” világában, nevezetesen a társadalmi szembenállás két sajátosan lokális változatában. Mindkettő a térség török háborúk befejeződése utáni újratelepítésével, társadalmi újjáalakulásával, újrastrukturálódásával kapcsolatos. Az első változat szerint (már) helyben lakó falusiak vagy városiak vádoltak beköltözőket/„idegeneket” boszorkánysággal; ez igen gyakran előfordult a korszakban. A második változat szerint pedig korábban privilegizált, ám közösségi-gazdasági/adózási-társadalmi/hadviselési kiváltságait a török háborúk végeztével elvesztő csoportok – például a Bihar megyei hajdúnemesek – vádaskodtak (továbbra is alacsonyabb rangúnak tartott, közösségeikbe beköltözött/beköltöztetett) jobbágy szomszédai ellen. A hajdúnemesek (többek között) a boszorkányság vádjának segítségével igyekeztek megszabadulni a jobbágyoktól, akiknek a jelenlétét kiváltságaik megtiprásának tartották.⁷⁸ Ezen a téren még számos izgalmas vizsgálatra volna lehetőség – és szükség.

A boszorkányvádaskodás másik nagy mintája az előbbinek az ellentéte: *alubról* történő vádaskodásnak nevezhetjük. Akkor beszélhetünk róla, amikor valamely társadalmilag hátrányosabb helyzetben/alacsonyabb státusban/rosszabb anyagi körülmények között élő fél vádol egy társadalmilag/gazdaságilag előnyösebb helyzetben lévővel. Ez a minta gyakorta megjelenik például a sok áldozatot követelő ún. boszorkánypanikok alatt. Megtaláljuk az 1728-as szegedi boszorkányperekben, amikor (valószínűsíthetően egyéb helyi politikai ösztönzések nyomán) egy volt városi főbíró, Rósa Dániel vádolt boszorkánysággal egy helyi „tudósasszony” és egy koldus. Az 1724-es ottományi és nagykeréki,⁷⁹ valamint az 1734-es kiskunhalasi boszorkánypanik alatt ugyancsak helybeli tisztségviselők (olykor bírák is) kerültek vád alá.⁸⁰

E minta másik megjelenési formája (s a fent említett egyik aleset fordítottja), amikor fiatal szolgálók és/vagy gyermekek vádolják boszorkánysággal az alkalmazójukat/„gazdájukat”, vagy éppen a szüleiket, nagyszüleiket. Az effajta vádaskodások egy része

⁷⁸ Kristóf 1998, 132–143, 162–170, 171–176. Egy nyírgyulai fiatal szolgálólány, Fodor Mária ellen 1728–1729-ben lefolytatott paráznasági és boszorkányperrel, amelynek során kínvallatásnak vetették alá, majd kiűzték a megyéből, lásd Szoboszlay 2008a.

⁷⁹ Bihar megye.

⁸⁰ Szegedről lásd Petrovics 2005, 114–116; Klaniczay 1990b, 239. Kiskunhalasról lásd Klaniczay 2010a. Ottományról és Nagykerékiről lásd Kristóf 1998, 224–225. Megemlíthető itt Szenczi Molnár Albert református lelkész esete is, akit az 1630-as években azzal vádoltak informálisan, hogy összeszövetkezett az ördöggel, lásd Szentpéteri 1999 és 2005.

boszorkánypánikok alatt fordult elő, más esetek azonban a nem tömeges, „hétköznap” gyanúsításoknak és vádaskodásoknak is a részét képezték, ahogyan azt több debreceni és Bihar megyei per is tanúsítja a 18. század elejéről.⁸¹

Egyébként is úgy tűnik, az alacsonyabb társadalmi státusúak részéről kiinduló vádaskodás igen gyakori volt a boszorkányüldözés mérsékeltőbb periódusaiban. A 18. századi debreceni boszorkányperekben gyakran előfordult, hogy lakók vádaskodtak szál-lásadóik, „gazdáik” ellen, vagy – még nagyobb számban – pácienseik vádolták be a populáris mágia szakértőit – „tudósasszonyokat”, bábákat –, akik kudarcot vallottak a gyógyítás, bábamesterség gyakorlása során. Az effajta szakértőket – elsősorban a debreceni és a Bihar megyei boszorkányperanyag tanúsága alapján – „tudósnak”, „orvosnak”, „tudósasszonynak”, „orvos asszonynak” nevezték, vagy, tevékenységüknek inkább a jövődőlésre, illetve a halottakkal való kapcsolattartásra vonatkozó oldalát hangsúlyozva, „nézőnek”. (Kevéssé ismerjük ugyanakkor e megnevezések országos szóródását, elterjedését, esetleges – az egyes helyi szakértők eltérő tevékenységi körén is alapulható – lokális változatait.) Hasonlóan a szegénység fent említett megregulázási törekvéseihez, Debrecenben az effajta mágikus szakértők elleni vádaskodások a szabad királyi városi rang elnyerése után egy, a lokális egészségügy fokozatos átszervezése, centralizálása – bábatársaság, a városi borbély, majd az orvos hivatalának kiépítése – felé tartó folyamatba (is) ágyazódtak, amelynek során e szakértők hagyományos presztízse meggyengült, nemcsak alulról, hanem felülről is kifejezett támadások célpontját képezte. Debrecen azonban csupán egyetlen példa. Sokkal alaposabban kellene ismernünk a kora újkori magyarországi egészségügy intézményrendszerének hódoltság alatti és utáni felépítését, változásait, valamint a boszorkányvádaskodás utóbbiba való beágyazódásának a mikéntjét, hiszen a „tudósasszonyok” és társaik ellen megnyilvánuló gyanakvás országszerte dokumentálható. Ilyen irányú alaposabb vizsgálataink Debrecenen és Bihar megye egyes helységein kívül jelenleg a Dél-Dunántúlról, Hódmezővásárhelyről, Nagybányáról és Kolozsvárról állnak rendelkezésre. Valamiféle nagyobb összegzést azonban mindeddig senki sem kísérelt meg, pedig e mezővárosok, illetve szabad királyi városok kiváló terepet nyújthatnak például a páciens–gyógyító/bába/jövendőmondó közti konfliktusok boszorkányvádaskodássá alakulásának, valamint konkrét, lokális társadalmi beágyazódásának az összehasonlítása terén.

Érdemes megemlíteni ebben az összefüggésben, hogy a derecskei uradalom (Bihar megye) jobbágycsaládai – ismét a fent említett példa fordítottjaként – ugyancsak éltek a boszorkányvád eszközével a hajdúnemesek ellen a 18. század első felében. A jobbágyok ezeket a pereket a földesúr úriszéke elé igyekeztek vinni, arra számítva, hogy a földesúr – aki szemben állt a hajdúnemesek privilégiumaik megőrzésére irányuló szándékaival – majd támogatni fogja ügyüket, és a hajdúnemesek ellenében hozza meg döntéseit.

Végül, az alulról jövő vádaskodás mintája olykor a legfelső társadalmi rétegeket is elérte. Benkő Anna erdélyi, háromszéki nemesasszonyt például 1752-ben vádolták meg boszorkánysággal. Pere sajátos kombinációját képezi az *alulról* jövő vádasko-

⁸¹ Klaniczay 1990b, 239 (példák a 39. jegyzetben); és Kristóf 1998.

dásoknak – hiszen főleg a szolgálói gyanúsították különféle mágikus praktikákkal –, valamint a rivalizáláson, versengésen alapuló „*azonos státusúak közötti* vádaskodásoknak” – hiszen úgy tűnik, a háttérben nemes rokonai akarták megszerezni a vagyonát ezen a módon.⁸²

A boszorkányvádaskodás harmadik nagy mintájában *azonos* társadalmi státusú, foglalkozású, illetőleg mágikus tudással rendelkező felek álltak szemben egymással. Az effajta vádaskodások jó része kifejezetten a populáris mágikus szakértők egymás közötti versengéséből adódott. A kora újkori magyarországi boszorkányperek tekintélyes hányada eredhetett ilyen mikrokontextusból, sajnos azonban máig nem történt kísérlet pontosabb számítások vagy akár becslések elvégzésére országos szinten. Ahogy azt sem vizsgáltuk még, hol is húzódik a határ „szakértelem”, a hírnévvél/reputációval bíró „tudósok” tudása, és a „mindenki tudása”, vagyis bizonyos mágikus eljárások egyszerű, széles körűen elterjedt hétköznapi alkalmazása között. Tudjuk ugyanakkor, hogy már az első kolozsvári boszorkányper 1565-ben ilyen háttérrel indult: a vádlottak szinte mindegyike rendelkezett valamilyen mágikus tudással. Hasonló jelenséget láthatunk a debreceni boszorkányperek esetében is: a vádlottak közül negyvenöt fő, azaz az összes vádlott körülbelül 31 százaléka a populáris gyógyítás/mágia – számos esetben reputációval bíró – gyakorlója volt. Az ilyen boszorkányperekben „tudósszonyok” vádaskodtak más „tudósszonyok” ellen, bábák vádoltak más bábákat, és – néhány 18. század eleji esetben – hivatásos borbélyok és hivatásos (a helyi bábatársaság tagjait képező) bábák tanúskodtak „populáris” megfelelőik ellen, eljárásaikat „ördöginek”, többször explicit módon „illegálisnak” minősítve. Az effajta boszorkányvádaskodások, mint korábban szó volt róla, a debreceni helyi egészségügy átszerveződésének, intézményesedésének a folyamatába ágyazódtak, s elsősorban az 1693-tól (a szabad királyi városi rang elnyerésétől) a 18. század második felébe nyúló időszakban jelentek meg nagyobb számban. Hasonló, a „tudósszonyok” és a bábák csoportján belüli rivalizálásból eredő, ilyesmire utaló boszorkánypereket néhány más városból, így például Hódmezővásárhelyről vagy Nagybányáról is ismerünk.⁸³ Igen fontos lenne, hogy

⁸² A „tudósszonyok” (gyógyítók, bábák) elleni boszorkányvádokról és az „alulról” történő vádaskodás más debreceni, valamint Bihar megyei eseteiről lásd Kristóf 1998, 170–176; és 1990, 107–111. A gyógyítók elleni vádokról az ország más vidékeiről lásd Klaniczay 2011; Kiss A. 2003b; Komáromi 2002a; 2002b; Kis-Halasz-Tóth G. 2003, 28–29; Benkéné Sándor 2003; valamint Kis-Halasz Judit „A javas alakja a kora újkori boszorkányság dokumentumaiban, Dél-Dunántúl” című fejezetét a *Javasok, látók, reiki mesterek. Hagyományos hiedelmek és New Age szemléletmód a kortárs gyógyítók életútjában és tudásanyagában* című, kiadatlan PhD-disszertációjában (PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék). Megköszönöm Kis-Halasz Juditnak, hogy a fejezet szövegét a rendelkezésemre bocsátotta. Kifejezetten a bábákról, az ő (nemritkán gyanakvást kiváltó) tevékenységükről, praktikáikról, illetve az utóbbiakat megrendszabályozni kívánó, centralizáló rendeletekről a 18. század második felében lásd Krász 2000; 2005; 2007. Az egészségügy 18. századi központosításáról általában, valamint ennek a boszorkányperek megszűnésével való lehetséges összefüggéséről lásd R. Várkonyi 1990. A Benkő Anna elleni háromszéki boszorkányvádokról (1752) lásd Szoboszlai 2008b és Bokor 2002.

⁸³ Kristóf 1998, 143–170; és 1990, 107–111; Klaniczay 1990b, 239; és 2011; Benkéné Sándor 2003; Kis-Halasz-Tóth G. 2003, 28–29.

folytatódjanak az ilyen irányú lokális vizsgálatok, hiszen szinte csak a jéghegy csúcsát ismerjük még ezen a területen.

Az azonos státusúak közötti, illetve a kifejezetten a mágikus tudás terén való rivalizáláson, versengésen alapuló vádaskodások többféle úton-módon is hozzájárulhatnak tömeges gyanúsítások, boszorkánypánikok kialakulásához. A 18. századból eléggé részletes adataink vannak arra nézve, hogyan követelték a bíróságok, hogy a bevádolt mágikus szakértők ismerjék el, megegyezésre, sőt, szövetségre léptek más boszorkányokkal. A megegyezés tárgya az volt, hogy utóbbiak rontsanak meg bizonyos embereket, hogy előbbieket aztán meggyógyíthassák őket, vagyis hogy még több páciens szerezhessenek maguknak. Emellett pedig ott volt a boszorkánygyanú terjedésének az a módja is, amelyre a következő, a kora újkori boszorkányperekben gyakran hangoztatott vélekedés is utal: aki gyógyítani tud, az rontani is tud – aki ért a jó szándékú, pozitív mágiához, az az ártóhoz is ért.⁸⁴

A magyarországi mágikus szakértők egy külön csoportja, az ún. „tudós pásztorok” ellen ugyancsak hasonló vádaskodás indult a 17., majd különösen a 18. század folyamán. Falusi/mezővárosi alkalmazóik/gazdáik/klienseik (akiknek az állatait őrizték), vagy – az azonos státusúak közötti vádaskodások jellegzetes aleseteként – „tudós pásztor” társaik számos esetben ártó mágiával, boszorkánysággal gyanúsították őket. Egy jellegzetes vád, amelyet felhoztak ellenük, a *werwolff*hiedelmeken alapult: azt kérték számon rajtuk, hogy éjszakánként farkassá változva pusztítják a rájuk bízott jószágot vagy a más pásztorok által őrzött állatokat. Ilyen esetekről az egész kora újkori Magyarország területéről tudunk. Sajnos azonban ezen a téren sem történt még átfogó, országos vizsgálat, s mindeddig elég kevés a részletesebb, lokális mélyfúrás is (kivételet képeznek például Sopron város 1528–1529. évi boszorkányperei, Németh Ildikó alapos feltárása nyomán).⁸⁵ Amint azt Klaniczay Gábor és mások is már korábban felvetették, a pásztorok elleni gyakoribbá váló boszorkányság- és *werwolff*vádak a régi, még a hódoltság idején kialakult pásztoréletforma 18. századi átalakulásában, az Alföld újratelepítésével kapcsolatos gazdaság- és társadalomszerkezet átstrukturálódásában volnának keresendők. A fent említett igen korai soproni példa azonban ellentmondani látszik ennek a feltevésnek. Annyi bizonyos, hogy környezetüknek a „tudós pásztorok” elleni – illetve utóbbiaknak az egymás közötti – boszorkányvádaskodása a 16. század elejétől legalább a 18. század közepéig kimutatható. Sokkal alaposabban kellene ismernünk az ilyen esetek szóródását, konkrét, lokális társadalmi hátterét ahhoz, hogy felrajzolható legyen az a folyamat, amelynek során a pásztorok hagyományosan nagy presztízse – melynek része volt a (mágikus eszközökkel történő) gyógyítás is – elkezdett megkérdőjeleződni, s maguk is boszorkányhírbe kerülhettek. Bizonyosnak tart-

⁸⁴ Klaniczay 2011. Lásd még az előző két jegyzetben említett példákat.

⁸⁵ Klaniczay 1990b, 254 (példák a 122. jegyzetben). A legkorábbi Sopron városi boszorkányperek egyikét egy pásztor – majd pedig a fia – ellen folytatták le 1528–1529-ben azzal a váddal, hogy képes farkasokat küldeni riválisai/ellenségei (más pásztorok) ellen, illetve hogy különféle mágikus eszközökkel él, lásd Németh 2002; és 2006, 168–169.

hatjuk, hogy a nagy 18. századi gazdasági-társadalmi átalakulások kihatottak erre a folyamatra, csak még nem látjuk pontosan, hogyan.⁸⁶

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a boszorkányság vádjával számos, a kora újkori Magyarország változatos, állandó mozgásban, átalakulásban lévő társadalmi csoportja élt, hogy érdekeit előmozdítsa, és/vagy konfliktusaira megoldást keressen. Fontos látnunk, hogy a boszorkánygyanúsítások, boszorkányvádaskodások korántsem korlátozódtak egyetlen társadalmi rétegre vagy egyetlen konfliktustípusra: éppen ezzel úgy tűnik, mélyen áthatották a 16–18. századi társadalom egészét.⁸⁷ Számos vizsgálatra lesz még szükségünk, hogy minél alaposabban megismerhessük ezeket a folyamatokat, az azonban bizonyos, hogy a boszorkányvád szociálintropológiájának módszertani felvetései és eredményei továbbra is igen hasznosak lesznek körülírások és elemzésük terén.

11. A további kutatás perspektívái

A boszorkányperszövegek levéltári feltárása napjainkra igazi forrásbőséget eredményezett, így a kutatásnak ez a része általában már nem annyira sürgető feladat, mint egy évtizeddel ezelőtt volt. Most már inkább a regionális-lokális feltárások kerültek előtérbe, illetve a Pócs Éva vezette kutatócsoport tagjainak figyelme a meglévő perek nyilvántartása és – legfőképpen – feldolgozása felé fordult. Ami a kutatócsoportban továbbra is (bár talán csökkent intenzitással) folyó számítógépes vizsgálatokat illeti, ezeket Tóth G. Péter végzi, aki nemrég a peranyag digitalizálásához is hozzálátott, és *A magyarországi boszorkányság forrásai / Várostörténeti sorozat* szerkesztésével kiadásuk terén is közreműködik.

A kora újkori boszorkányperanyag kutatásának még mindig vannak olyan területei, amelyeken a további levéltári feltárás elengedhetetlenül szükséges. A boszorkányüldözés jogi hátterének jobb megértéséhez többet kellene tudnunk például arról, hogy a *szekuláris* bíróságok tevékenysége mikor és hogyan vált el a különböző *egyházi*

⁸⁶ Klaniczay 1990b, 254; Kristóf 1998, 85–86. Egy Vaszar faluból (Veszprém megye) származó pástort 1759-ben azzal vádolták, hogy mágikus eljárások segítségével gyógyít (adott esetben sikertelenül), valamint hogy farkasokat küld ellenségeire, hogy megöljék azokat, lásd Hudi 2010.

⁸⁷ A kora újkori Magyarország boszorkányvádokban tetest öltő lokális társadalmi konfliktusai minden bizonnyal szélesebb perspektívát kínálnak, mint amilyenben Robert J. W. Evans úttörő angol társadalomtörténeti vizsgálatában szemlélte azokat, lásd Evans 1979, 411. Utóbbi szerint a boszorkányvádak párhuzamosak voltak a társadalmi kontrollal, az emberek átformálására és ellenőrzésére való felső törekvésekkel: gyakorlatilag utóbbiak – a „letelepített és hierarchizált” társadalmi közösségek létrehozására irányuló központi szándék – egyik eszközt képezték úgy Magyarországon, mint másutt Közép-Európában. Ha egyetérthetünk is ezzel a feltevessel, a másik oldalt sem szabad szem elől tévesztenünk. A boszorkányvádak mögött található fent említett, lokális „veszélyes viszonyok” egy jelentős része a boszorkányság/boszorkányvád ellentétes, *szubverzív* funkciójáról tanúskodik, ami ugyancsak jelen volt a kora újkori Magyarországon. Hogy milyen mértékben, annak megítélése még további vizsgálatokat igényel. Helyi szinten mindkét funkció fellelhető volt például a debreceni és Bihar megyei boszorkányüldözésekben, lásd Kristóf 1998, 114–185.

bíróságokétól, vagy miként éppen őrzött meg átfedéseket azokkal. Egyes kora újkori egyházi források, mint például a vizitációs jegyzőkönyvek (*visitatio*), a házassági peres ügyek jegyzőkönyvei (*causae matrimoniales*) ugyancsak tartalmaznak boszorkánysággal (is) kapcsolatos ügyeket, amint azt mindenekelőtt a református egyházra vonatkozó vizsgálatok a közelmúltban kimutatták. Az effajta egyházi indítatású perek, s általában a kora újkori egyházak ilyen jellegű tevékenysége, annak spektruma alig ismert; s az esetleges felekezeti különbségekről, sajátosságokról is nagyon keveset tudunk.⁸⁸

Egyes szépirodalmi források – nyomtatásban megjelent mondák, mesék, továbbá ponyvanyomtatványok és röplapok – ugyancsak utal(hat)nak boszorkányügyekre, főként a 18. és a 19. század folyamán. Fontos volna utánajárni az ilyen előfordulások valós jogi-történeti hátterének, már amennyiben rendelkeztek ilyennel.⁸⁹

A hivatalos, egyházi demonológiák terén mindenekelőtt a római katolikusoké, a görög katolikusoké, valamint az ortodoxoké volna kutatandó. Ezek, mint feljebb szó volt róla, jóval kevésbé ismertek és vizsgáltak Magyarországon, mint protestáns megfelelők.

Összességében azonban a magyarországi boszorkányüldözés kutatásának a hangsúlyai most már máshova kell, hogy essenek. Alapfeltárások és általános áttekintések – azaz újabb és újabb boszorkányperek felhalmozása, nyilvántartásba vétele, és ezeknek, valamint a már rendelkezésre álló feldolgozásoknak a szemlézése – helyett jóval több konkrét *elemző tanulmány*nak kellene készülnie. Mégpedig azzal a kifejezett céllal, hogy jobban megértsük a boszorkányságnak és a boszorkányüldözésnek mint a kora újkori emberek *hétköznapi életébe* – társadalmi-kulturális világába és mentalitásába – mélyen beágyazódó jelenségeknek mind a (strukturális) mibenlétét, mind pedig az aktuális működését.

Egyrészt jól több helyi – regionális és kisebb léptékű – *mélyfúrássra* volna szükség, amely vizsgálatok nemcsak az illető helység boszorkánypereinek a feldolgozásán alapulnának, hanem levéltári-történeti források egész sorának – különféle összeírásoknak, jegyzőkönyveknek, feljegyzéseknek, az illető boszorkányperek szereplőit érintő polgári pereknek, valamint más jellegű büntetőpereknek – a tanulmányozásával igyekeznének értelmezni a peranyagot. Másrészt pedig több figyelmet kellene szentelni olyan *kutatási irányoknak*, amelyeket mindeddig nem, vagy csak kevésbé alkalmaztunk.

A boszorkányvádaskodás társadalmi-kulturális és jogi hátterének a vizsgálata igen releváns, eredményes perspektívának bizonyult. Ezt mindenképpen folytatni kell, különös hangsúlyt fektetve a lokalitásra, a kis léptékre, a *mikroperspektívára*. A boszorkányperek szereplői a társadalmi kapcsolatoknak – konfliktusoknak és ellenségeskedéseknek – mindig egy specifikus mikrovilágában mozognak, és ezt meg kell kísérelni feltárni.

⁸⁸ A reformátusok részéről ilyen gyakorlatot említ Kristóf 1998, 44; Szőcsné Gazda 2001, 111–121; Kiss R. 2011, 250–254. A katolikusok részéről hasonlóról ír például Hudi 2010 vagy Nickel 2008: különösen 300. Lásd még Erdélyi Gabriella *Kerítők, méregkeverők, bűbájosok* című kiadatlan kéziratát (lásd jelen tanulmány 21. jegyzetében); és Erdélyi 2011, 138–140.

⁸⁹ Ezekért az információkért Gulyás Juditnak (MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest) és Szilágyi Mártonnak (ELTE BTK XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest) tartozom köszönettel.

A társadalmi nemek (*gender*) konstrukciójával kapcsolatos szempontok – a bábaság vizsgálatától eltekintve – máig nem váltak szerves részévé a magyarországi boszorkányperek kutatásának. A kora újkori kálvinista egyház nőképéről – a női gyengeség (hiszékenység, esendőség, *melancholia*), valamint az ördögi kísértés és a boszorkányság elképzelésének az összekapcsolásáról – ez esetben is jóval többet tudunk, mint más felekezetek hasonló konstrukcióiról. Azon kevés vizsgálatról (Pócs Évától és másoktól) eltekintve, amelyek egy alapvetően női hiedelemrendszerre (boszorkány- és tündérmítológiára) mutattak rá, továbbá alapvetően női bajokat és konfliktusokat láttak a boszorkányvádaskodás hétköznapi életben gyökerező mozgatórugóiban, a szakirodalom ezen a téren sokszor csak általánosító állításokat ismételget. Kvantitatív adatokra vagy alaposabb kvalitatív elemzésekre ritkán támaszkodhatunk – igen sok tehát még a tennivaló.⁹⁰

Hasonló a helyzet azzal a lehetséges megközelítéssel, amely a boszorkányvádaskodásokat a *másságrepresentáció*, mássá tétel (*othering*) egyik eszközeként értelmezi. A közelmúltban előtérbe került ún. posztkoloniális vizsgálatok számos módszertani megfontolása és eredménye lenne hasznosítható a magyarországi boszorkányperek elemzésében, az üldözés bizonyos formáinak jobb megértésében is. Így például a másság *démonizálásának* az aspektusa. A kora újkori magyarországi boszorkányperek, mint láttuk, számos példát szolgáltatnak nemcsak a nők, hanem az *idegenek* vagy a *verseny-társak/riválisok* „elboszorkányosításának” a jelenségére: beköltözőket, betelepítetteket, olykor etnikailag vagy kulturálisan idegeneket, foglalkozási, rangbéli versenytársakat, vagy éppen a mágikus tudás terén rivalizáló ellenfeleket diabolizálnak. Hogy ez a jelenség strukturálisan hogyan is írható le, és konkrétan hogyan működik, mekkora súllyal/arányban van jelen a kora újkori magyarországi hétköznapi életben, az még igen sok és alapos vizsgálatot igényel.⁹¹

Egy másik szempont, amit érdemes szem előtt tartani, hogy a boszorkányperek résztvevői – vádlottak és tanúk – olyan történeteket (mondává vált, vagy afelé tartó különféle szintű narratívákat) mondanak el, amelyeknek lokális vagy regionális jelentőségük, sőt *jelentésük* is lehet. Mint Égető Melinda izgalmas kutatásai kimutatták, a peranyagban említett, első pillantásra érdektelen vagy éppen nehezen értelmez-

⁹⁰ A boszorkányvádak nemek szerinti megoszlása, előbbieik és a társadalmi nemek (*gender*) konstruálása kapcsolatának közelebbi, üttörő vizsgálatait találhatók a következő néhány munkában: Klaniczay 1991–1992, 68; 1990b, 222; Kristóf 1998, 77–80; 1990, 103–107; és Pócs 2003. Kora újkori mágikus receptkönyvekről, amelyek a nők külön mágikus praktikáit és gyógyító eljárásait, gyógyszereit tartalmazták, lásd Lengyel 2005b; a boszorkányságról mint speciális „női bűnről” lásd Lengyel 2007. A társadalmi nem szempontját Báthory Erzsébettel kapcsolatosan ugyancsak felveti Lengyel-Várkonyi 2011, 161–199 és 285–291. A női testről alkotott kora újkori elképzelésekről lásd Bálint 2009; a nők mint „gyengébb edények” 16–17. századi református felfogásáról lásd Kristóf 1998, 77–78.

⁹¹ Az Új-Spanyolország indián őslakosai ellen a 17. század folyamán tartott bálványimádási és boszorkányperek, valamint a kapcsolódó démonizáló reprezentáció jezsuita misszionáriusok által terjesztett magyarországi-közép-európai formáit vizsgálta Sz. Kristóf 2008b és 2012; lásd még 2011. Más kora újkori misszionáriusok tevékenységét hasonló szempontból, de csak Közép- és Dél-Európa vonatkozásában tárgyalta Tóth I. Gy. 2001. A romák kriminalizálásának és diabolizálásának korai formáiról lásd Tóth P. 2005.

hető, bizarr helyszínnek – például a boszorkányok gyűlésének és multságának helyet adó bizonyos hegytetők, dombtetők – éppenséggel konkrét helyekre is utalhatnak az adott helységen belül vagy annak közelében, ahogyan a róluk szóló történetek is ténylegesen gyakorolt jogszokásokat, gazdálkodási módokat (például a szőlőhegyek művelésére vonatkozó szabályokat és tilalmakat) is megjeleníthetnek.⁹² A tanúvallomásokban vagy a boszorkánysággal vádolt személyek vallomásaiban említett bizonyos tárgyak, gesztusok és rítusok ugyancsak utalhatnak ténylegesen meglévő jogszokásokra (eskütétel, szerződés kötés, zálogadás, áldomásívás), mint ezt a jelen összefoglalás szerzője többször is felvetette. Az például, ahogyan a vádlottak az ördöggel kötött szövetségük konkrét módozatait leírták – szóban tett eskü, írott paktum, könyvbe írt szerződés, szimbolikus tárgyak használata – minden bizonnyal a helyi írásbeliség és jogi kommunikáció különféle formáit (is) idézi, azokba ágyazódik.⁹³ Ezeket a gyakorlatokat a vallomást tévők nyilvánvalóan jól ismerték, hiszen közöttük éltek a mindennapjaikat. Értethető, hogy ezekből, ezek egyes elemeiből (is) rakták össze aztán azokat a történeteket, amelyeket a bíróságon elbeszéltek.

A boszorkányságról elmondott történeteknek ezen aspektusai – a kora újkori büntetőeljárás és büntetés-végrehajtás nagyfokú ritualizáltságával egyetemben, amit egyes kutatói „a vér és a fájdalom színházának” neveznek⁹⁴ – hozzájárulhatnak a korszakban használt *kulturális nyelvvezet* jobb megértéséhez is. A kora újkori boszorkányperek anyaga egy effajta sajátos kulturális nyelvvezetet dokumentál, annak alkalmazásával íródott. A mögötte lévő (mikro- vagy makroléptékű) társadalmi világ megértéséhez ezen keresztül vezet az út, s a magyarországi boszorkányüldözés kutatói még tovább kell, hogy menjenek rajta.

Ugyanakkor, az előző ponthoz is kapcsolódóan, több figyelmet kell szentelnünk a boszorkányságtörténetek *konstruáltságának*, az egész komplex kérdéskörnek, amit ez utóbbi jelent. Egyrészt, ezeket a történeteket végső soron a jegyzők hagyták ránk, akik maguk is részei voltak a kora újkori igazságszolgáltatás struktúrájának, éltek annak sajátos diskurzusával. Ennek megfelelően jóval többet kellene tudnunk arról, hogyan és milyen megfontolások szerint „válogatták meg” a körülvevő világ elemeit, hogy írásba foglalják azokat – egyes elemeket leírtak, másokat nem –, illetve mennyire, milyen mértékben alkalmazták ezekre a korszak jellegzetes *jogi diskurzusát* (sajátos retorikai, kifejezésbeli, terminológiai elemeit). Másrészt viszont a boszorkányság „bűne” maga is egy – többek között vallási/jogi/politikai – konstrukció volt a kora újkorban, így tisztábban kellene látnunk azt is, hogyan is alakult ki végül egy adott íté-

⁹² Égető 2001.

⁹³ A francia olvasástörténet (*histoire de la lecture*) módszereit alkalmazza többek között boszorkányperek elemzésére is Kristóf 1995; Sz. Kristóf 2002 és 2008c; valamint Klaniczay–Kristóf 2001. A boszorkányszombat és az ördöggel kötött szövetség kora újkori magyarországi elképzeléseiről, megjelenítési formáiról, ezeknek a korszak írott és szóbeli kultúrája sajátosságaival való lehetséges kapcsolatáról lásd különösen: Klaniczay–Kristóf 2001, 973–975. Hasonló tematikát vizsgál Tóth I. Gy. 2000.

⁹⁴ Hans Peter Dürr és Michel Foucault egyes elképzeléseit a kora újkori magyarországi büntetőgyakorlatra igyekezett alkalmazni Tóth G. 2003.

let egy boszorkányperben, a különböző érintett érdekcsoportok közreműködésével, illetve ezek aktuális hierarchiájának az eredőjeként. Egyes kutatók felvetették például a mikrotörténeti elemzésen túl a kritikai diskurzusanalízis, illetve a dekonstrukció módszereinek az alkalmazását; mások pedig újabban a nyelvészeti pragmatikai vizsgálatok felé tájékozódtak. Mindezek a *posztmodern szövegelemzés*(ek) nagy ernyője alá tartozó megközelítések továbbra is ígéretes utakat jelölnek ki a boszorkányság mint sajátos kora újkori *narratíva* értelmezése terén a magyarországi kutatók számára (is).⁹⁵

A kis léptéket alkalmazó, lokális vonatkozású kutatás kiterjesztésének további haszna lenne például az is, hogy megállapíthassuk, mekkora volt a boszorkányperek aránya egy-egy közösségben a más jellegű büntetőpererekhez viszonyítva, s hogy volt-e – akár elméleti, akár gyakorlati szinten – kapcsolat a „bűnök” között úgy a világi, mint a különböző egyházi/felekezeti elképzelések szerint. Jelenlegi tudásunk nagyon csekély ezen a téren. Debrecen példája azt mutatja, hogy annak ellenére, hogy a „bűnök láncolatának” kálvinista felfogása nagyon is jelen volt az ideológia szintjén (különösen a puritán teológiában), a boszorkányságnak mint ténylegesen, bíróság előtt elítélt bűnnek az aránya igen kicsi maradt a többi bűnéhez – a paráznsághoz, a házasságtöréséhez, a lopáséhoz, az istenkáromláséhoz és a káromkodáséhoz – képest. Utóbbiak ügyében sokkal több ítélet született a 17. és a 18. század folyamán.⁹⁶

A lehetséges mikrotörténeti és (posztmodern) kultúrtörténeti vizsgálati irányok mellett a boszorkányság 18. századi magyarországi *dekriminalizációjának* folyamata kitüntetett figyelmet érdemel. Ez a folyamat, úgy tűnik, jóval összetettebb annál, mint ahogyan a máig rendelkezésre álló tanulmányok mutatják.⁹⁷ Különböző – jogi, poli-

⁹⁵ Lásd Bokor 2002 és 2004; Frazon 2000; Tóth G. 2001a és Ilyefalvi 2010.

⁹⁶ A „bűnök láncolatának” kora újkori kálvinista elképzeléséről, amely szerint különböző „bűnök” – mint a paráznság és a boszorkányság, a lopás és a boszorkányság, a káromkodás/istenkáromlás és a boszorkányság stb. – egymáshoz kapcsolódnak, egyik a másikból következik mintegy, lásd Kristóf 1998, 132–134; 1990, 102–104. A gyakorlatban azonban úgy tűnik, nem feltétlenül mutatható ki ilyen kapcsolat, illetve feltehetőleg nem ennyire direkt módon, nem közvetlenül. A jelen összefoglalás szerzőjének számításai szerint például az 1690–1694 közötti öt évben Debrecenben (a városi jegyzőkönyvek alapján) legalább kétszáz személy ellen indult eljárás tolvajlás miatt, hatvannyolc ellen paráznság vagy házasságtörés miatt, hét ellen pedig káromkodás/istenkáromlás miatt, ugyanakkor egyiküket sem vádolták boszorkánysággal is. A másik oldalról nézve, ez alatt az öt év alatt legalább tizenegy személy állt bíróság előtt boszorkányság vádjával, ugyanakkor egyiküket sem vádolták másfajta bűnök elkövetésével is. A kora újkori debreceni boszorkányüldözés egésze azonban (a Brian P. Levack által kidolgozott skálát alkalmazva) mérsékeltnek, kis, illetve közepes intenzitásúnak tekinthető, lásd Kristóf 1998, 33–53, különösen 48. Megerősítük ezt a helyi jogtörténészek vizsgálatai is, így például M. Antalóczy Ildikóé, aki szerint a Debrecenben a 18. század folyamán bíróság elé került büntetőügyek között a boszorkányság csak igen kicsiny hányadban fordult elő, lásd M. Antalóczy 2001, 106–118.

⁹⁷ A boszorkányság 18. századi magyarországi dekriminalizációjához lásd Krász Lilla–Tóth G. Péter *Die Dekriminalisierung der Magie...* című kiadatlan kéziratát; és Tóth G. Péter cikkét e kötetben. Több szempontot érvényesítő lokális/regionális vizsgálat Debrecen város és Bihar vármegye helységei tekintetében: Kristóf 1998, 196–197. A városi előljárásságok, bírák hozzáállásában a 18. század folyamán bekövetkezett változásokról, valamint egyéb jogi aspektusokról lásd Klaniczay 1990b, 235; 1990c, 299–324; Kiss A. 2003c; valamint Kristóf 1998, 188–192.

tikai, társadalmi, orvosi/egészségügyi, valamint lokális és országos – aspektusait nem célszerű egymástól elválasztva kezelni, összefüggéseiket egyszerre kellene megvilágítani. Mint számos egyéb fent említett esetben, ezen a téren is több helyi mélyfúrásra volna szükség, valamint arra, hogy jóval alaposabb ismeretekre tegyünk szert a hivatalos demonológiai, orvostudományi, és jogi diskurzus *késői*, 18. századi megjelenési formáinak terén. Ezek minden bizonnyal *együtt* – egymást erősítve, bár nem feltétlenül azonos időzítésben – járultak hozzá a boszorkányüldözések lehanyaglásához.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a 18. század végére a magyarországi boszorkányüldözésnek jószerivel csak a jogi és a vallási/egyházi háttere alakult át. A populáris boszorkányhiedelmek, a gyanúsítgatások és informális vádaskodások, a boszorkányság nyelvezete mögött rejlő erőszak és lokális konfliktusok számos esetben tovább éltek, illetve a megváltozott körülmények között újrafogalmazódtak. Ez is egy olyan terület, amelyet vizsgálni volna érdemes: nagyon keveset tudunk még arról, hogy a boszorkányvádaskodások újabb, 19. századi – és elsősorban lokális – formái társadalmi színtereikben, mikrokontextusaikban hogyan viszonyulnak a korábbi, kora újkori formákhoz – mely utóbbi időszakban még legálisan és nyíltan lehetett embereket természetfeletti „bűnök” miatt üldözni, bántalmazni, máglyára küldeni.⁹⁸

Bibliográfia

- BAGI Zoltán 2001: „Öt boszorkánnak kiáltotta legyen...” Boszorkányperek Szentés város XVIII. századi büntetőpereiben. In LABÁDI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentés város történetéből*. Szentés: Szentés Város Önkormányzata, 179–197.
- BÁLINT Emese 2009: Imagining Physical Pain in a Sixteenth-century Hungarian Poisoning Trial. In DIJKHUIZEN, Jan Frans van–ENENKEL, Karl A. E. (eds.): *The Sense of Suffering. Constructions of Physical Pain in Early Modern Culture*. Leiden–Boston: Brill, 423–439.
- BALOGH Béla (szerk.) 2003: *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BALOGH Elemér 2001: „Aki az ördöggel szerződést köt... tűzhalállal lakoljon.” A nagy szegedi boszorkányper (1728–29). *Szeged. Várostörténeti, kulturális és közéleti magazin* 13(8): 15–17.
- BARISKA István 1988: Egy 16. századi kőszegi boszorkányper és tanulságai. *Vasi Szemle* 42(2): 247–258.
- BARON, Frank 1986: A Faust-monda és magyar változatai. Bornemisza Péter és Senczi Molnár Albert. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1–2: 22–31.
- BÁRTH Dániel 2006: Kirchliche Benediktionspraxis im frühneuzeitlichen Ungarn. In WÜNSCH, Thomas (Hrsg.): *Religion und Magie in Ostmitteleuropa. Spielräume theologischer Normierungsprozesse in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Berlin: LIT Verlag, 301–320.
- 2010: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

⁹⁸ A boszorkányvádaskodás késői, 18–19. századi magyarországi formáiról általában lásd Krász Lilla–Tóth G. Péter *Die Dekriminalisierung der Magie...* című kiadatlan kéziratát; a 19. századi lokális – Bihar vármegyei – boszorkányperekről lásd Kristóf 1998, 196. Releváns vizsgálatok lehetnek még például a jogtörténet terén: Bató 2012; az orvostörténet terén pedig Krász Lilla és Mézes Ádám (CEU, PhD) folyamatban lévő kutatásai.

- 2013: *Benediction and Exorcism in Early Modern Hungary*. In KAPALÓ, James–PÓCS, Éva–RYAN, William (eds.): *The Power of Words. Studies on Charms and Charming in Europe*. Budapest: Central European University Press, 199–209.
- BARTOS Róbert 2011: Rontás és gyógyítás, boszorkányság a felsőlendvai szlovéneknél a 18. század végén. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 1: 53–58.
- BATÓ Szilvia 2004: Boszorkányok és/vagy magzatelhajtók, csalók, tolvajok? Megjegyzések a magyarországi boszorkányperek jogtörténeti kutatásához. *Jogtörténeti Szemle* 1: 34–40.
- 2012: *Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében*. Budapest: L'Harmattan.
- BENEDEK Katalin 1998: Ördögök és boszorkányok a XV–XVI. századi prédikációs exemplumokban. In PÓCS Éva (szerk.): *Extázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről I.) Budapest–Pécs: Balassi–University Press, 316–331.
- BENKÉNÉ SÁNDOR Barbara 2003: Hódmezővásárhely egészségügyi kultúrája a 18. századi boszorkányperek alapján. In *Néprajzi Tanulmányok. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, Studia Ethnographica* 4 (Szeged), 69–74.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I*. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai II*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOKOR Zsuzsa 2002: Történelmek – levéltárak – boszorkányok. A boszorkányperek kutatásának problémáiról. In SZABÓ Árpád Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 47–62.
- 2004: Bűnné beszélt szexualitás. Egy 18. századi büntetőper diskurzuspolitikája. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 583–603.
- BOŠKOVIČ-STULLI, Maja 1991–1992: Hexensage und Hexenprozesse in Kroatien. *Acta Ethnographica Acad. Sci. Hung.* 37(1–4): 143–172.
- DEMOS, John Putnam 1981: *Entertaining Satan. Witchcraft and the Culture of Early New England*. New York: Oxford University Press.
- DIENST, Heide 1987: Hexenprozesse auf dem Gebiet der heutigen Bundesländer Vorarlberg, Tirol (mit Südtirol), Salzburg, Nieder- und Oberösterreich sowie des Burgenlandes. In VALENTINITSCH, Helfried (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam, 265–290.
- DÖMÖTÖR Tekla 1986: A magyarországi ördög-ikonográfia problémái. *Ethnographia* 96: 296–309.
- ÉGETŐ Melinda 2001: Boszorkányszombat a szőlőhegyen. A szőlőhegy elkülönítettségének tükröződése a népi mentalitásban. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 227–247.
- ELTER András 1999: Babonaellenes könyvek Magyarországon a 18–20. században. In VILMOS Ambrus ET AL. (szerk.): *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 157–177.
- ERDÉLYI Gabriella 2011: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Budapest: Libri Kiadó.
- EVANS, Robert J. W. 1979: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*. Oxford: Clarendon Press.
- FRAZON Zsófia 1998: „S ugy repültem oda az hova akartam”. Két boszorkányper a 18. századi Magyarországon. *Déli Felhő* 1–2: 66–78.

- 2000: Az ördögszövetség mint büntetőügyi igazság és létrehozásának mechanizmusa. *Tabula* 1(3): 28–47.
- 2003: Ördögi kapcsolatok. In Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE. Néprajz Tanszék, 209–234.
- GÖLLNER, Carl (Hrsg.) 1971: *Hexenprozesse in Siebenbürgen*. Cluj: Dacia.
- HAGENTHURN Endre (szerk.) 2010a: *Segesvári boszorkánypercek – Schäßburger Hexenprozesse*. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2010b: Bevezető. In HAGENTHURN Endre (szerk.): *Segesvári boszorkánypercek – Schäßburger Hexenprozesse*. Budapest: Balassi Kiadó, 19–24.
- HERNER JÁNOS (szerk.) 1988: *Bornemisza Anna megbűvöltetése*. Budapest–Szeged: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- HONVÁRI JÁNOS (szerk.) 1998: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest: Aula Kiadó.
- HUDI József 2010: Az újjáépítés korszaka (1697–1847). In HUDI József–MEZEI Zsolt (szerk.): *Vaszar története*. Vaszar: Vaszar Község Önkormányzata, 232–234.
- IKLÓDY András 1982: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* XCIII: 292–298.
- ILYEFALVI Emese 2010: „...akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In SZÉKELY Tünde (szerk.): *XI. RODOSZ konferencia-kötet*. Cluj/Kolozsvár: Rodosz–Metaforma Kft., 75–92.
- KELEMEN István 2011: A Széchényiek Sopron vármegyei jobbágyait érintő boszorkányügyek és azok társadalmi háttere (1700, 1736, 1741–1743). *Fons* 18(1): 83–108.
- KIS-HALAS, Judit 2008: Trial of an Honest Citizen in Nagybánya 1704–1705. A Tentative Microanalysis of Witchcraft Accusations. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Demons, Spirits, Witches 3. Witchcraft Persecutions and Mythologie*. Budapest–New York: Central European University Press, 213–236.
- KIS-HALAS Judit–TÓTH G. Péter 2003: „Hálával és conditióval”. In BALOGH Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkánypercek*. Budapest: Balassi Kiadó, 25–30.
- KISS András (szerk.) 1998: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- 2003a: A boszorkányságról. In Uő: *Más források – más értelmezések. Marosvásárhely: Mentor Kiadó*, 289–331.
- 2003b: Ante Claram Bóci (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper). In Uő: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 291–309.
- 2003c: A védelem szemléletváltozásának jelei a XVIII. századi aranyosszéki boszorkányperekben. In Uő: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 322–331.
- 2005: Kőműves Prisca boszorkánypere 1565-ből. *Korunk* (Kolozsvár/Cluj-Napoca) 16(5): 16–25.
- KISS András–PAKÓ László–TÓTH G. Péter (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkánypercek, 1564–1743*. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS Mária 1978: Hexenprozesse in Südburgenlanden. *Burgenländische Heimblätter* 40(7): 60–69.
- KISS Réka 2011: *Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. század iratainak tükrében*. (Néprajzi Tanulmányok.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

- KLANICZAY GÁBOR 1983: Benandante–kresnik–zduhač–táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia* XCIV: 116–134.
- 1984: Shamanistic Elements in Central European Witchcraft. In HOPPÁL, Mihály (ed.): *Shamanism in Eurasia*. Göttingen: Verlag Herder, 131–169.
 - 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* XCVII: 257–295.
 - 1987: A boszorkányvád szociológiája a 18. századi falvakban és mezővárosokban. In Á. VARGA László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján: Hajnal István Kör, 201–208.
 - 1990a: *The Uses of Supernatural Power. The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press.
 - 1990b: Hungary: The Accusations and the Universe of Popular Magic. In ANKARLOO, Bengt–HENNINGSEN, Gustav (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford: Clarendon Press, 219–255.
 - 1990c: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
 - 1991: *Heilige, Hexen, Vampire. Vom Nutzen des Übernatürlichen*. (Kleine kulturwissenschaftliche Bibliothek, Band 31.) Berlin: Klaus Wagenbach Verlag.
 - 1991–1992: Witchhunting in Hungary: Social or Cultural Tensions? *Acta Ethnographica Acad. Sci. Hung.* 37(1–4): 67–91. [Reprinted in LEVACK, Brian (ed.): *New Perspectives on Witchcraft, Magic and Demonology*. New York: Routledge, 2003.]
 - 1993: Le sabbat raconté par les témoins des procès de sorcellerie en Hongrie. In JACQUES-CHAQUIN, Nicole–PRÉAUD, Maxime (dir.): *Le sabbat des sorciers XVe–XVIIIe siècles*. Grenoble: Jérôme Millon, 227–246. [Magyarul: A boszorkányszombat ördögi látomása a vádaskodók vallomásaiban. In PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről I.) Budapest: Balassi Kiadó, 1998. 284–306.]
 - 1997: *Miraculum and maleficium*: Reflections concerning late medieval female sainthood. In HSIA, Po-Chia–SCRIBNER, Robert W. (eds.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 49–73. [Magyarul: A rontás- és gyógyításelbeszélések struktúrája: maleficium és csoda. In: BENEDEK Katalin–CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, 1999. 103–120.]
 - 1998: A boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában. (Vázlat egy összehasonlító áttekintéshez). In TUSOR Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes-émlékkönyv – Születésének 70. évfordulója ünnepe*. Budapest: ELTE BTK, 399–416.
 - 2005: A boszorkányvád mozgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperek kapcsán. *Korunk* 16(5): 27–38.
 - 2007: Die „Teuflischen Gespenster“ (Ördögi kísértetek) des Pfarrers Péter Bornemisza (1578) und die Debatte über Erscheinungen und Gespenster. In GANTET, Claire–ALMEIDA, Fabrice (Hrsgs.): *Gespenster und Politik 16. bis 21. Jahrhundert*. München: Wilhelm Fink, 51–66.
 - 2010a: A halasi boszorkányok és az új kultúrtörténet. In BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor–VALUCH Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum Kiadó, 118–139.
 - 2010b: A Cultural History of Witchcraft. *Magic, Ritual, and Witchcraft* 5: 188–212.
 - 2011: „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a*

- hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. (Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére). Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 695–712.
- KLANICZAY, GÁBOR–KRISTÓF, Ildikó 2001: Écritures saintes et pactes diaboliques. Les usages religieux de l'écrit. (Moyen Age et Temps modernes.) *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 4–5 (Juillet–Octobre): 947–980.
- KLANICZAY GÁBOR–KRISTÓF Ildikó–PÓCS ÉVA (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye I–II*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- KLANICZAY, GÁBOR–PÓCS, ÉVA (eds.) 1991–1992: *Witch-Beliefs and Witch-Hunting in Central and Eastern Europe*. (Conference in Budapest, September 6–9, 1988.) (Acta Ethnographica Hungarica 37.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KLANICZAY, GÁBOR–PÓCS, ÉVA (eds.) 2005: *Demons, Spirits, Witches 1. Communicating with the Spirits*. Budapest–New York: Central European University Press.
- 2006: *Demons, Spirits, Witches 2. Christian Demonology and Popular Mythology*. Budapest–New York: Central European University Press.
- 2008: *Demons, Spirits, Witches 3. Witchcraft Mythologies and Persecutions*. Budapest–New York: Central European University Press.
- KLANICZAY GÁBOR–PÓCS ÉVA–TÓTH G. Péter–WOLOSZ, Robert 2001: A Κλειω boszorkánypere-adatbázis. In PÓCS ÉVA (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 293–335.
- KOMÁROMI Tünde 2002a: Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584. In SZABÓ ÁRPÁD Töhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 5–41.
- 2002b: Beteg eretnekek Kolozsvár környékén, 1583–1584. In SZIKSZAI Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 10*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 19–30.
- KOMÁROMY ANDOR (szerk.) 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KONCZ Ibolya Katalin 2005: Osztrák büntetőtörvény a magyar boszorkányperekben. *Korunk* 16(5): 53–56.
- KRÁSZ Lilla 2000: Zwischen Verbanntsein und Akzeptiertsein. In GLATZ, Ferenc (Hrsg.): *An der Schwelle der Europäischen Union*. (Begegnungen, Schriftenreihen Bd. 10.) Budapest: Europa Institut, 217–232.
- 2005: Bábák és boszorkányok a kora újkori Magyarországon. *Rubicon* 7: 37–40.
- 2007: Ein „janusköpfiger Beruf“: das dörfliche „Hebammenamt“ im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In KRIEGLEDER, Wynfrid–SEIDLER, Andrea–TANCER, Jozef (Hrsgs.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*. Bremen: Edition Lumière, 105–121.
- KRISTÓF Ildikó 1990: „Wise Women”. Sinners and the Poor: the Social Background of Witch Hunting in a 16–18th-Century Calvinist City of Eastern Hungary. *Acta Ethnographica Acad. Sci. Hung.* 37(1–4): 93–119. [Reprinted in LEVACK, Brian (ed.): *New Perspectives on Witchcraft, Magic and Demonology*. New York: Routledge, 2003.] [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1991: „Plague of the Plagues”: Epidemic and Riot in Debrecen in 1739–42. *Ethnos* 8(1): 64–77. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1995: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. In *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XVIII*: 67–104. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]

- 1997: Elements of Demonology in Hungarian Calvinist Literature Printed in Debrecen in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Cauda Pavonis: Studies in Hermeticism* (Pullman, WA: Washington State University), 16(2) Fall: 9–17. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica Kiadás. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 2001: „Bűvös-bájjos varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalomban. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 107–135. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 2002: Léleklátó asszony köröztetik. Csizmadia Kata praktikái Szegeden, Egerben és egyebütt a 18. században. In CSONKA-TAKÁCS Eszter–CZÖVEK Judit–TAKÁCS András (szerk.): *Mir-susne-hum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére I.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 12–17. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- LÁNG Benedek 2005: Research Problems of Magical Texts in Central Europe. In SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes.* Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 11–17.
- 2008: *Unlocked Books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe.* University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII.) Budapest: L’Harmattan.
- LENGYEL Tünde 2005a: Nyitra és Pozsony megye boszorkánypererei a 16–18. században. In *Archivum Sala – Levéltári évkönyv II* (Vágsellye/Sal’a), 31–51.
- 2005b: The Mystery of Birth: Magic, Empirical and Rational Approaches to Women’s Medicine in the Medieval and Early Modern Periods. In SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes.* Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 117–136.
- 2007: Bosorky – Špecifický druh zločinnosti žien v období raného novoveku. In SOKOLOVSKÝ, León: *Kriminalita bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku.* Bratislava: Univerzita Komenského, 174–187.
- LENGYEL Tünde–VÁRKONYI Gábor 2011: *Báthory Erzsébet. Egy asszony élete.* Budapest: General Press.
- LEVACK, Brian P. (ed.) 2013: *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America.* Oxford: Oxford University Press, 334–355
- MAJTÁN, Milan 2005: Servants of the Devil in Krupina. In SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes.* Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 101–107.
- MAJTÁNOVÁ, Marie–MAJTÁN, Milan 1979: *Krupínské prisne právo.* Bratislava: Tatran.
- M. ANTALÓCZY Ildikó 2001: Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- NÉMETH Ildikó 2002: Az 1528–1529. évi soproni boszorkányperek. In Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás.* (Studia Ethnologica Hungarica III.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 163–170.
- 2006: Boszorkányperek a 16. századi Sopronban. *Soproni Szemle* 2: 166–174.
- NÉMETH Ildikó–TÓTH G. Péter 2011: *Soproni boszorkányperek – Ödenburger Hexenprozesse 1439–1702.* (A magyarországi boszorkányság forrásai / Várostarténeti sorozat 3.) Budapest: Balassi Kiadó.

- NICKEL Réka Zsuzsanna 2008: „Reám vicсорította az fogait”. Az állattá változások problematikája egy 1654-es cirkálási jegyzőkönyvben. *Ethnographia* 119: 299–322.
- PAKÓ László 2005: Bíróság elé került boszorkányvádaskodás Kolozsvárt, 1592–1593. *Korunk* 16(5): 98–107.
- 2010. A korrupt boszorkányüldöző Igyártó György prókatori tevékenységéről. *Erdélyi Múzeum* 3–4: 73–87.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1992: Settlement History and Folklore. An Example of Udvarszállás Village. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 7–8: 365–376.
- PETROVICS István 2005: Witch-Hunt in Szeged in the Early Eighteenth Century. In SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 108–116.
- PÓCS Éva 1989a: *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe*. (FFC Communications 243.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- 1989b: Hungarian Táltos and His European Parallels. In HOPPÁL, Mihály–PENTIKÄINEN, Juha (eds.): *Uralic Mythology and Folklore* (Ethnologica Uralica 1.) Budapest–Helsinki: Magyar Tudományos Akadémia–Finnish Literature Society, 251–276.
- 1991–1992: The Popular Foundations of the Witches’ Sabbath and the Devil’s Pact in Central and Southeastern Europe. In *Acta Ethnographica Acad. Sci. Hung.* 37(1–4): 305–370.
- 1993: Le sabbat et les mythologies indo-européennes. In JACQUES-CHAQUIN, Nicole–PRÉAUD, Maxime (dir.): *Le sabbat des sorciers XVe–XVIIIe siècles*. Grenoble: Jérôme Millon, 23–31.
- 1995: Maleficium-narratívok–konfliktusok–boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529–1768). In *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–66.
- 1997: Feenflug und Hexenflug in Mittel-Südosteuropa. Ritus und Mythos, Erlebnis und Bericht. In BAUER, Dieter R.–BEHRINGER, Wolfgang (Hrsgs.): *Fliegen und Schweben. Annäherung an eine menschliche Sensation*. München: Deutscher Taschenbuch, 146–167.
- 1999a: Shamanism, Witchcraft and Christianity in Early Modern Europe. In VALK, Ülo (ed.): *Studies in Folklore and Popular Religion. Papers Delivered at the Symposium Christian Folk Religion 3*. Tartu: Department of Estonian and Comparative Folklore, University of Tartu, 111–135.
- 1999b: *Between the Living and the Dead. A Perspective on Witches and Seers in the Early Modern Age*. Budapest: Central European University Press.
- 2001a (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék.
- 2001b: Bevezető: Egy munkacsoport tizenöt éve. In Uő (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 9–19.
- 2001c: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In Uő (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 137–198.
- 2003: Why Witches Are Women? *Acta Ethnographica Hungarica* 48(3–4): 367–383.
- 2009: *Tündéres and the Order of St Ilona Or, Did the Hungarians Have Fairy Magicians?* In *Acta Ethnographica Hungarica* 54(2): 379–396.
- PRICKLER, Harald 1964: Ein Hexenprozeß in Kobersdorf. *Volk und Heimat* 17(2): 4–6.
- RAJŠP, Vinko 1988: Carovniški procesi na Slovenskem. *Zgodovinski casopis* 42(3): 389–397.
- REIZNER János 1900: *Szeged története IV. Oklevéltár*. Szeged: Szeged Szabad Királyi Város Közössége.

- R. VÁRKONYI Ágnes 1990: Közgyógyítás és boszorkányhit. Mária Terézia boszorkánypereket be-szüntető törvényének újragondolásához. *Ethnographia* 101: 384–437.
- SCHRAM Ferenc (szerk.) 1970–1982: *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768)* I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SUGÁR István (szerk.) 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SZACSVAY Éva 2002: Az ördögűzés református szabályozása 1636-ban I. In BARNA GÁBOR–KÓTYUK ERZSÉBET (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára*. Budapest–Szeged: SZTE Néprajzi Tanszéke, 79–92.
- 2006: Protestant Devil Figures in Hungary. In KLANICZAY, GÁBOR–PÓCS, ÉVA (ed.): *Demons, Spirits, Witches 2. Christian Demonology and Popular Mythology*. Budapest–New York: Central European University Press, 89–108.
- SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.) 2005: *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences.
- SZENTPÉTERI Márton 1999: Boszorkányos Szenczi Molnár Albert. *Café Babel* 32(2) Nyár: 37–45.
- 2005: Magic and Demonology in Albert Szenczi Molnár’s Personal Commonplace Book. In SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*, Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 64–72.
- SZ. KRISTÓF Ildikó 2002: A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabétizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei* 2(1–2): 3–29. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2006: Hungary. In GOLDEN, Richard M. (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*. Vol 2. Santa Barbara, California–Denver, Colorado–Oxford, UK: ABC Clío, 515–520. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2008a: „Being One, As If Many”. De-gendering and Re-gendering Miracles in Late 17th-Century Hungary. In KISS, Attila–SZŐNYI E. György (eds.): *The Iconology of Gender I. Traditions and Historical Perspectives*. (Eastern & Western Traditions of European Iconography 3. Papers in English and American Studies XV.) Szeged: JATE Press, 141–150. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2008b: A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század). In PÓCS ÉVA (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről VI.) Budapest: Balassi Kiadó, 115–134. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2008c: How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Legal Customs and Literacy in Witch Confessions in Early Modern Hungary. In KLANICZAY, GÁBOR–PÓCS, ÉVA (eds.): *Demons, Spirits, Witches 3. Witchcraft Mythologies and Persecutions*. Budapest–New York: Central European University Press, 164–183. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2011: A boszorkányság politikumáról: az amerikai Délnyugat példája. In VARGYAS GÁBOR (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. (Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére.)* Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 805–819. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2012: Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok demonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban. In LANDGRAF Ildikó–NAGY Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Pécs–

- Budapest: PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan–Könyvpont, 309–345. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2013: Witch-Hunting in Early Modern Hungary. In LEVACK, Brian P. (ed.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*. Oxford: Oxford University Press, 334–355. [Lásd még: KRISTÓF.]
- SZOBOSZLAY György Cs. 2008a: Egy falusi boszorkány és a közösség: Fodor Mária története. In CZÖVEK István (szerk.): *Tanulmányok az egyetemes és magyar történelem köréből* VI. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó, 41–54.
- 2008b: Riválisok és jó rokonok. Egy háromszéki boszorkánytörténet néhány tanulsága. In CZÖVEK István–RESZLER Gábor (szerk.): *Múlttöredékek. Tanulmánygyűjtemény Hársfalvi Péter emlékére*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó, 208–221.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001: *Erkölc és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- 2005: A boszorkányperrek alkonya Háromszéken. *Korunk* 16(5), 71–74.
- SZŐNYI György Endre 2004: *John Dee's Occultism. Magical Exaltation Through Powerful Signs*. New York: State University of New York Press.
- 2005: The Occult Sciences in Early Modern Hungary in a Central European Context. In SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.) *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 29–44.
- TATAI Erzsébet 2006: An Iconographical Approach to Representations of the Devil in Medieval Hungary. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Demons, Spirits, Witches 2. Christian Demonology and Popular Mythology*. Budapest–New York: Central European University Press, 54–71.
- TÓTH G. Péter 1995: „Ezen három szó: hamar, messze későn pestis ellen orvosságod lészön”. Türelési stratégiák és elvek pestisjárványok idején (1737–1745). *Ethnographia* 106: 766–768.
- 2000 (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest–Veszprém: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2001a: „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperrekben. In PÓCS Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 199–225.
- 2001b: Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfűrésztés. Istenítéleti eljárások a boszorkányperrekben. In PÓCS Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 249–291.
- 2003: „The Bloody Theatre of Europe”. The Culture of pain, cruelty and martyrdom in early modern Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 48(3–4): 385–396.
- 2005a: *A magyarországi boszorkányság forrásai* IV. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2005b: Egy mondat a kísértésről. Protestáns demonológiai vélemények az ördöggel való közösülésről és a lelkek fertőzöttségéről a kora újkori Magyarországon. *Korunk* 16(5): 39–49.
- 2009: Objects, Worms, Demons. The Natural and Magical Miracle as Material Proof in the Demonological Literature of Early Modern Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 54(2): 411–451.
- TÓTH István György 2000: Illiterate Witches and the Devil's Book. In TÓTH, István György: *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*. Budapest–New York: Central European University Press, 89–93.

- 2001: The Missionary and the Devil: Ways of Conversion in Catholic Missions in Hungary. In ANDOR, Eszter–TÓTH, István György (eds.): *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Budapest: Central European University Press, 79–87.
- TÓTH Péter 2005: A varázsló cigány asszony a XVIII. századi forrásokban. In *Borsod-Abaúj-Zemplén megye levéltári évkönyve XII–XIII* (Miskolc), 61–68.
- TRINGLI István 1999: Bűbájos és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben. *Ethnographia* 110: 73–90.
- VALENTINITSCH, Helfried 1986: Bettlervergolung und Zaubereiprozesse in der Steiermark. Der Prozeß gegen den „Grindigen Hansel“ in Rottenmann 1659. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* (Graz), Folge 35–36: 105–129.
- 1987a (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Vervolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam.
- 1987b: Die Verfolgung von Hexen und Zauberern im Herzogtum Steiermark – eine Zwischenbilanz. In VALENTINITSCH, Helfried (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Vervolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam, 297–316.
- 1987c: Hexenwahn und Hexenprozesse im untersteirischen Markt Tüffer / Laško im ausgehenden 17. Jahrhundert. In HÄRTEL, Reinhard (Hrsg.): *Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 367–378.
- 1990: Hexenprozesse in und um Pettau (Ptuj) 1651–1652. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 81: 61–79.
- VEDRIŠ, Trpimir 2006: Croatia. In GOLDEN, Richard M. (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 1. Santa Barbara, California–Denver, Colorado–Oxford, UK: ABC Clío, 233–236.
- ZENTAI Tünde 2004: *Az ágy és az alvás története*. Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 287–297.

A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848¹

1. A mágikus tevékenységek dekriminalizációja

A kései boszorkányperekkel kapcsolatban két – látszólag egymásnak ellentmondó – kérdést érdemes feltenni. Az egyik, hogy „Miért szűntek meg?“, a másik, hogy mégis, „Miért folytatódtak?“ a boszorkányságvádaskodások a bíróságok Mária Terézia uralkodása idején és azt követően.² A „Miért szűnt meg?“ kérdéssel Klaniczay Gábor több tanulmánya is foglalkozott a téma eszmetörténetét áttekintve. Eredményeire jelen írásban csak utalnánk, mivel ott széles körűen, Közép-Európai párhuzamok bemutatásával vázolta fel a bécsi udvar mágiával, boszorkányüldözéssel, vámpírhittel kapcsolatos álláspontját, szemléletváltozását.³ A „Miért folytatódott?“ kérdésre a tanulmány dekriminalizációval foglalkozó részének végén fogunk kitérni.

Klaniczay Gábor a bécsi udvar szemléletváltozásának okát több eszmetörténeti hatásban mutatta ki. Az okok között említette a Habsburg Birodalmat rossz fényben feltűntető *összeurópai skandalumnak* számító szerb, morva, lengyel és román vámpír-

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² A magyarországi történeti irodalomban általánosnak tűnt az a nézet, hogy boszorkányperekkel 1768 után nem találkozunk bírósági aktákban. Ez a nézet azt eredményezte, hogy boszorkányhit bírósági aspektusait legfeljebb csak 1768-ig kutatták történészeink. Csupán néhány, alig ismert kivételes példa jelezte, hogy érdemes későbbi forrásokat is keresni: Abafi 1888, 72–74; Komáromy András 1898; Breznay 1933–1934; Bencze 1965, 9–17. Schram Ferenc volt az első, aki úgy gondolta, hogy a boszorkányhit és a mágikus tevékenységek bírósági nyomait 1848-ig kiterjesztve érdemes tovább vizsgálni. De még ő is azon a véleményen volt, hogy valódi boszorkánypert 1768 után nem találunk: Schram 1967; 1970; 1982. Az utóbbi harminc év forrásfeltáró munkáinak köszönhetően mind a boszorkányperek, mind a boszorkányhit és a mágikus tevékenységek kései bírósági nyomaira jócskán akadt példa. Ma százötvenkét tétel 18. század végi, 19. századi eleji pert ismerünk az alábbi forrásközlések alapján: Szabó T. 1975–1987; 1985; Kanyar 1989; Sugár 1987; Szilágyi 1987; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989; Bessenyei 1997; 2000; Kiss–Pál–Antal 2003; Tóth G. 2005; Balogh 2004; Iványosi Szabó 1998; Zubánics 1996; Zsupos 1994; Majtán 1979; Kiss 1995; 1980; Apfel 2001. A tanulmány forrásbázisa és a téma viszonylag teljes bibliográfiája: Tóth G. 2000.

³ Klaniczay 1985; 1988; 1990.

históriák nemzetközi fogadtatását. (Ennek fényében mutatta be a konkrét szerb és román vámpírhittelemmel, boszorkányhiedelmekkel kapcsolatos magyarországi és erdélyi orvosi irodalmat, a vámpírhittelem kapcsolatos európai viták magyarországi és erdélyi recepcióját.) Klaniczay Gábor összefüggéseket keresett és talált az észak-itáliai illuministáknak a boszorkányszombat valóságosságáról szóló vitái és a bécsi udvar szemléletváltozása között is. Kiemelte Lodovico Antonio Muratori gondolatainak újdonságát, aki az „emberi fantázia erejének” okkult, misztikus, spiritusista magyarázatai helyett a kérdéskört racionális-pszichológiai alpra helyezte. Vázolta továbbá azoknak a történetírói, vallásbölcseleti munkáknak a nyilvánosságra gyakorolt hatását, amelyek a „mágikus kultusok” leleplezésére és racionális leírásaira vállalkoztak. Az udvarra gyakorolt legnagyobb hatást Gerard van Swietennek tulajdonította, aki a morva vámpírhit és a horvátországi boszorkányok ügyében írt memorandumával Mária Teréziát a boszorkányüldözések mérséklésére bírta. Jelen keretek között ehhez az eszmetörténeti háttérhez a jogtörténet oldaláról fűznénk kommentárokat, alapvetően egyetértve a Klaniczay Gábor által felvetett gondolatokkal, vagyis hogy az udvart – ha nem is az emberiség, de az alattvalók iránti, józan gazdasági megfontolásból adódó – kegyesség vezérelte, továbbá, hogy az üldözést korlátozó hatások „felülről”, illetve „Nyugatról” érkeztek Magyarországra és Erdélybe.⁴

A Magyar Királyság területén a boszorkányság és varázslás vádjainak dekriminalizációját, a vádak bíróságról való kiszorulását többféle módon vizsgálhatjuk annak megfelelően, hogy milyen módszert választunk a folyamat végigkövetésére. Egyrészt dönthetünk az *eseménytörténeti* áttekintés mellett a hatalmi mechanizmusok feltérképezése, másrészt a *statisztikai* elemzések mellett a bírósági intézkedések jellegének megragadása végett. Harmadrészt választhatjuk a *tartalomelemző* módszert, amellyel a perbe fogott „bűnözői” tevékenységeket, közösségi szerepeket, nemkívánatos magatartásokat vizsgálhatjuk az ítéletszövegek alapján.

Az alábbiakban e három módszer alapján fogom bemutatni a boszorkányüldözés végét jelentő időszakot, elkülönítve a boszorkányüldözés aktív szakaszához tartozó 1740–1755 közötti éveket; az üldözést szankcionáló, szabályozó 1756–1768 közötti éveket; az 1769–1780-ig tartó, Mária Terézia uralkodását lezáró évtizedet; továbbá II. József büntetőjogot megreformáló, de kétes eredményességű évtizedét 1780–1790 között; illetve az 1790-től 1848-ig tartó, a feudális jogot még érvényesítő időszakot. Ez utóbbi szakasz a II. József ideáival való szakítás és a büntetőjog visszarendeződése miatt is érdekes lesz számunkra. Alapvetően két nagyobb közigazgatási egységen belül fogjuk vizsgálni a boszorkányüldözéssel kapcsolatos szemléletváltozást, különválasztva a Királyi Magyarország és az Erdélyi Nagyfejedelemség joggyakorlatát.⁵

⁴ Ehhez kapcsolódóan említhetjük még Köpeczi Béla és Magyar László András átfogó tanulmányait. Köpeczi 1981; Magyar 1999; 2002a; 2002b.

⁵ A horvátországi adatokkal jelen keretek között nem foglalkozunk, mivel adataink nem teljes körűek, és alapvetően pontatlanok. Horvát boszorkányperekkel kapcsolatban csak a később is hivatkozott forráskiadványokra utalunk most: Tkalčić 1892, 31–76; Bayer 1982, 619–680, 713–739.

2. A büntetőbíráskodás jogi környezete és színterei

Mivel sem Magyarországon, sem Erdélyben nem volt egységes rendszere a büntetőjognak – ezen belül a mágikus tevékenységek megítélésének –, az a szokásjog alapján szerveződött. A szokásjog természetesen igazodott normákhoz, normatív szövegekhez. Ilyen normatív szöveg volt Magyarországon a Benedikt Carpszov nevéhez fűződő, de Kollonich Lipót (Leopold Karl von Kollonitsch) esztergomi érsek által bevezetett *Praxis criminalis*,⁶ Erdélyben pedig a Werbőczy István nevével fémjelzett *Tripartitum*.⁷

Magyarországon a bíróságok szemléletét meghatározó *Praxis criminalis* használatára 1765-ig találunk utalásokat a boszorkány- és varázslóperekben. Vagyis körülbelül addig, amíg a *Constitutio criminalis Theresiana* 1768-ban el nem készült, és 1770-ben hatályba nem lépett. A *Praxis criminalis* elvei azonban még később is a hazai joggyakorlat sarokkövei maradtak. A 18. század közepén ugyanis egyik magyarországi jogi író sem jutott tovább munkáiban a büntetőjog anyagának tárgyalásakor a régebbi és az újabb szokásjog rendszerének meghaladásán. Miként az első jelentős büntetőjogi összefoglalót közreadó Huszty István a *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum* III. kötetében 1745–1795 között több kiadásban), de a korszak legterjedelmesebb és legrészletesebb tankönyvét 1751-ben kiadó Bodó Mátyás sem végezte el a szokásjog korszerűsítését *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones Hungaricas* című művében. Megelégedtek a *Praxis criminalis* elveinek praktikus rendszerbe foglalásával. Ennek következtében még a 19. század jogi szerzői is jobbra Huszty és Bodó műveire – így közvetetten a *Praxis criminalis*ra – támaszkodva tárgyalták a büntettek, a mágia formáira és a jóslásra vonatkozó ismérveket szinte 1848-ig. A *Tripartitum* büntetőjogi és perjogi használatára 1848-ig találunk példákat.

A büntetőjog és a hozzá kapcsolódó eljárásjog keretét – mind Erdélyben, mind Magyarországon – a még 18. században is hatályban lévő középkori királyi dekrétumok (Szent István, Szent László és Kálmán király törvényei),⁸ Erdélyben pedig az erdélyi

⁶ A *Corpus juris Hungarici* csatolt mellékleteként jelent meg Werbőczy István *Tripartituma*, Kithonich János *Directio methodicája* és a III. Ferdinánd által Alsó-Ausztria számára 1656-ban kiadott *Neue Peinliche Landgerichtsordnung*, a Kollonich Lipót esztergomi érsek által *Forma processus judicii criminalis seu praxis criminalis* címmel készített műnek az 1687-ben latinra fordított változatát az érsekről *Praxis criminalis Kollonicianának*, illetve a *dicatio* okán I. József magyar királyról *Constitutio criminalis Josephinának* is nevezték, valamint tekintettel arra, hogy a büntető anyagi jogot érintő 1723. évi törvényekkel együtt III. Károly alatt is megjelentették, emlegették *Praxis criminalis Carolinaként* is. A *Praxis criminalis*nak 1740 és 1848 között hat új kiadása jelent meg. Buda, 1746, 1749; Kalocsa, 1748; Kolozsvár, 1748, 1763; Nagyszombat, 1751. Konkrétan a LX. cikkelyre hivatkoztak a boszorkányperekben.

⁷ *Tripartitum opus juris consuetudinarii inclity regni Hungariae per magistrum Stephanum de Werbewcz*. 1740 és 1848 között tizenhat kiadása jelent meg nagyszombati, kolozsvári, kalocsai, egri, pozsonyi, kassai, budai és pesti nyomdáknban, kiadóknál. Konkrétan az alábbi részre hivatkoztak a boszorkányperekben: *Decretum Tripartitum* Pars 1-a, Titulum 15; Pars 3, Titulum 32.

⁸ *Decretum Sancti Stephani* II/32; *Decretum Sancti Ladislai* I/34; *Decr. Colomanni* I/57, 60. Ezekre 1762-ig találunk konkrét utalásokat mind a magyarországi, mind az erdélyi boszorkányperek ítéletszövegeiben, de mint jogtörténeti emléket idézik az 1791–1792-es aranyösszéki boszorkányperekben is: Kiss-Pál-Antal 2003, 445–458 (195. sz.); Kiss 2000, 17–25; 2004, 19.

fejedelmek Mária Terézia által is elfogadott rendeletei (*Approbatæ*),⁹ valamint a rendi országgyűlések törvénycikkei¹⁰ határozták meg. Ezt egészítették ki a helyi közigazgatás statútumai. A szokásjog által alkalmazott büntetőjogi kategóriák azonban egyik törvényi határozatban sem voltak élesen definiálva, kodifikált törvényi alapjuk is homályos volt. A *Praxis criminalis* és a *Tripartitum* nem volt „bevett” jogszabálygyűjtemény. A mágikus tevékenységet is legfeljebb annyiban kategorizálták a rendi országgyűlési törvények és a helyi jogszabályok, hogy azt alapvetően „gyilkosságnak” és nyilvános gonosztettnek értékelték. A nyilvánvaló gonoszttevők – beleértve az istenkáromlók, a káromkodók és a boszorkányság, mágia bűnét elkövetőket is – mint az Isten ellen vétkezők büntetése minden esetben halál volt, és ez valamennyi privilegizált (vértörvénnyel rendelkező) törvényhatóságra vonatkozott. A joggyakorlatban általános nézet volt, hogy a bírók széles mérlegelési joggal rendelkeztek, a törvényben meghatározott büntetésen kívül egyéb büntetéseket is alkalmazhattak, és ami a legfontosabb, a törvényekben nem pontosan meghatározott cselekményeket is bűncselekménynek definiálhattak a szokásjogra alapozva. Ez történt a mágikus tevékenységek bírói megítélésével is, amelyeknek legfeljebb az uralkodók által kibocsátott egyedi és eseti rendeletek tudtak határt szabni. Ez a jogi körvonalazatlanság 1787-ig meghatározó eleme volt a büntetőbíráskodásnak.

A büntetőjog nem csak normatív szinten volt egyenetlen: változatos volt a törvényhatóságok rendszere is. Magyarországon és Erdélyben a mágikus tevékenységek megítélésére számos bíróság rendelkezett jogosítvánnyal. Ezek a törvényhatóságok vertikálisan és horizontálisan is tagoltak voltak. A jogszolgáltatás a rendi hatóságok kezében volt. A rendi fórumok által meghatározott jogszolgáltatás rendszerét még III. Károly közigazgatási intézkedései (1723) alakították ki. A rendszer II. József reformjág (1787) változatlan formában állt fenn. A rendi büntetőjog jogbizonytalansága, a bíró széles mérlegelési joga a 18. század végén viszont már nem férhetett meg sem az abszolút uralkodók elképzeléseivel, sem a felvilágosult gondolkodással, ezért merült fel az igény a bírói önkény korlátozására II. Józsefben.¹¹ Egy itáliai jogász, Cesare Beccaria *A bűnökről és a büntetésekről* (*Dei delitti e delle pene*) címmel, 1764-ben megjelent munkájában szerepelt először az, hogy a törvényben meghatározott büntetésen kívül a bíró nem alkalmazhat mást (*nulla poena sine lege*).¹² Emellett megjelent az az alapelv is, hogy a törvényben meghatározott bűncselekményen kívül más cselekményt nem lehet büntetni (*nullum crimen sine lege*). Az Erdélyben lefolytatott utolsó valódi boszorkánypert épp erre hivatkozva szüntették meg 1791-ben.¹³ Tulajdonképpen Beccaria könyvére alapozva alakultak ki a modern büntetőjogi elvek, amelyek először az osztrák (1787), a francia (1791 és 1810), majd a bajor (1813) kodifikáció során nyertek szabályozást. A Magyarországon és Erdélyben is alkalmazott jozefinista rendszer azonban csak négy

⁹ *Approbatæ constitutiones* III/47–22.

¹⁰ *Ferdinandi* I/1563. XXI/42; *Caroli* III/1723. II/57.

¹¹ Hajdu 1974.

¹² Beccaria művét magyarul először 1834-ben adták ki: *A bűnökről és büntetésekről*. Gángó 1993.

¹³ 1791–1792, Aranyosszék: Kiss–Pál-Antal 2003, 445–458 (195. sz.); Kiss 2000 és 2004, 19.

évig, 1790-ig volt érvényben. II. Lipót uralkodásával újra a rendi hatóságok vették birtokukba a jog intézményeit, igaz, már nem tértek vissza teljesen a korábbi „keményebb” büntetőjogi elvekhez.¹⁴

A rendi hatóságok bírósági rendszerének alsó fokán a (1) a *kiváltságos mezővárosok* és az (2) *egyházi hatóságok* fenyítőszékeit találjuk. A középszintet a (3) földesúri *jurisdictio* gyakorlására hivatott *úriszékek*,¹⁵ a (4) nemesi *vármegyék* (Comitatsgericht/Magyarország – Kreisgericht/Erdély), a (5) *kiváltságos kerületek*, illetve a (6) *szabad királyi városok és bányavárosok* bíróságai jelentették.¹⁶ Ezek mindegyikén folyt mágikus tevékenységekkel kapcsolatos büntetőper – gyakorlatilag az összes büntetőper ezen a bíróságokon zajlott. A rendi fórumok jogszolgáltatásai ebben a tekintetben egyenértékűek voltak, de a felügyeleti rendszerükben alapvetően különböztek egymástól. A vármegyéket a nemesek (nobiles) közössége, a városokat a polgárok (cives) közössége, a kerületeket pedig a kollektív és területi privilégiumokkal rendelkező szabad emberek közössége (jászok, kunok, székelyek, hajdúk) felügyelte. Az úriszéket viszont a földesúr egymaga bírta. Természetesen mindegyik fórumon tisztviselői testület képviselte a bírói hatalmat. A mágikus tevékenységek büntető jellegű megítélésére néhány esetben alacsonyabb szintű bíróságokon is vállalkoztak, bár ebben az esetben a „büntetőper” fogalma helyett a „fenyítőper” megnevezés a helyénvaló. Ez utóbbi bíróságok ugyanis nem rendelkeztek a rendi fórumok vérhatalmával, a halálos ítéletek pallosjogával.

Gyakorlatilag minden rendi hatóságot az uralkodó is kontrollált, bár nem azonos módon. Erdélyben a Főkormányshéken (Gubernium), Magyarországon a Helytartótanácon (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum) keresztül minden vármegye, város és kerület kötelezve volt arra, hogy a törvényszékeken tárgyalt perek kivonatait felküldjék a nevezett hatóságoknak. Ezzel az intézkedéssel az államhatalom a törvényhatóságok bíraskodását nemcsak ellenőrizte, de egységesítette is, a bíróságot a törvények megtartására szorította, az önkényeskedéseket – akár a túlságosan kemény ítéleteket, akár a laza megnyilvánulásokat – megszüntette. Az úriszékek működését viszont még ezzel sem kontrollálták, legfeljebb az ott illetékes vármegyéket kötelezték az úriszéki esetek jelentésére.¹⁷ A büntetőperekben a vádat a vádhatóság fogalmazta meg, így az nyilvános *közvád* volt. Ritkábban azonban előfordult, hogy *magánvádak* vagy a helyi egyházak (a református, az evangélikus, a római katolikus és a román unitus egyház) vádjai alapján is büntetőeljárást kezdeményeztek. Ezeket a magánvád alapján elindított ügyeket kezdetben alsóbb fokú bíróságokon folytatták le, és csak akkor tették át az ügyet magasabb fórumra, ha a büntetőper kellően megalapozott volt a közvádas indítványhoz. A vizsgált időszakban (1740–1848) nyolcszázkilencvenegy mágikus tevékenységgel, boszorkánysággal gyanúsított személy *büntetőperét* ismerjük.

¹⁴ Varga–Veres 1989, 111.

¹⁵ Kállay 1985.

¹⁶ Kállay 1996.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár, Acta captivorum et malefactorum.

1/a táblázat. A mágikus tevékenységgel gyanúsítottak száma (671 fő) törvényhatóságonként a feltárt büntetőperek alapján a Magyar Királyság területén (1740–1848)

Magyar Királyság	Város ¹⁸	Vármegye ¹⁹	Kiváltságos ²⁰	Úriszék ²¹
1740–1755	90 fő (71 nő)	146 fő (134 nő)	30 fő (30 nő)	120 fő (99 nő)
1756–1768	29 (22 nő)	69 fő (57 nő)	12 fő (8 nő)	72 fő (70 nő)
1769–1780	2 fő (1 nő)	15 fő (11 nő)	–	5 fő (3 nő)
1781–1790	16 fő (12 nő)	37 fő (12 nő)	4 fő (2 nő)	4 fő (3 nő)
1791–1848	–	10 fő (7 nő)	2 fő (2 nő)	8 fő (8 nő)

A büntetőperes eljárások mellett *polgári peres* környezetben is gyakran folyomottak a boszorkányság vádjához, általában a közösségi együttélés normaszegései, családon belüli konfliktusok rendezetlenségei miatt. Ilyen polgári peres eljárások voltak egyrészt a református és evangélikus válóperek, a katolikusok esetében a házasság „objektív” akadályai miatt kimondott bontó perek, amelyek az egyházi bíróságok fórumain idézhették meg a boszorkányságvádakat; másrészt a rágalmozási, becsületsértési perek, amelyek a városi, mezővárosi, vármegyei ítélszékek elé kerültek. Vizsgált időszakunkban száztizennégy személy polgári peres ügyét ismerjük boszorkányságváddal. Ebből öt válópert az 1745 és az 1765 közötti, valamint nyolcvanhét rágalmozási, becsületsértési pert az 1740–1818 közötti időből. Az alábbiakban – a dekriminalizációs folyamatok végigkövetése miatt – kizárólag a büntetőperes eljárásokkal foglalkozunk.

A boszorkányság, varázslás – közös nevezővel a „mágikus tevékenységek” – bíróságra citálásának megszüntetésére (*dekriminalizáció*), az üldözést serkentő mechanizmusok, rontáselbeszélések, boszorkányszombat-látomások közösségi kommunikációjának szabályozására (*babonaellenes küzdelem*), valamint a mágikus praktikák és gyógyítások kuruzslásként való elítélésére az állami adminisztráció részéről (*medikalizáció*) párhuzamosan

¹⁸ Breznóbánya (Brezno/Briesen), Debrecen, Győr, Kassa (Košice), Komárom (Komárno), Korpona (Krupina), Kőszeg (Günß), Nagybánya (Baia Mare), Nagykároly (Carei), Nagyszombat (Trnava), Pozsony (Bratislava/Preßburg), Rimaszombat kiváltságos mezőváros (Rimovska Sobota), Ruszt (Rust), Szatmár (Satu Mare), Szeged, Székesfehérvár, Trencsén (Trenčín), Újvidék (Novi Sad), Zombor (Sombor) szabad királyi városok törvényszékein.

¹⁹ Abaúj, Bereg, Bihar, Csongrád, Esztergom, Fejér, Gömör-Kishont, Heves, Komárom, Nógrád, Somogy, Szabolcs, Tolna, Torna, Trencsén, Turóc, Ugocea, Zala, Zemplén vármegyék törvényszékein (Comitatsgericht) folytattak le időszakunkban mágikus tevékenység ügyében büntetőpereket.

²⁰ Hajdú kerület, a Jász-Nagykun kerület törvényszékén, valamint Kiskunhalas, Sarkad, Sámson, Kisújszállás, Kecskemét, Kunmadaras, Telegd, Kiskunfélegyháza, Kiskunlacháza, Túrkeve mezővárosok fenyítőszékein.

²¹ Pallosjogú úriszékek zömmel Magyarországon működtek. Erdélyben ez az intézmény nem volt jellemző. Az Althann, Batthyány, Esterházy, Festetics, Harruckern, Károlyi, Königsegg, Rákóczi-Aspremont és Trauthson, Szapári, Széchényi, Zichy főúri családok, valamint a pannonhalmi apátság, a pécsi püspökség, a pécsváradi káptalan, az egri püspökség és káptalan, a váci püspökség, a vespéremi püspökség, a zalavári káptalan úriszékein folytak boszorkányperes eljárások.

1/b táblázat. A mágikus tevékenységgel gyanúsítottak száma (220 fő) törvényhatóságokként a feltárt büntetőpercek alapján az Erdélyi Nagyfejedelemségben (1740–1848)

Erdélyi Nagyfejedelemség	Város ²²	Vármegye ²³	Kiváltságos ²⁴	Egyház ²⁵
1740–1755	21 fő (19 nő)	108 fő (72 nő)	35 fő (33 nő)	3 fő (3 nő)
1756–1768	4 fő (3 nő)	28 fő (27 nő)	2 fő (2 nő)	–
1769–1780	5 fő (5 nő)	2 fő (2 nő)	1 fő (1 nő)	/
1781–1790	2 fő (2 nő)	1 fő (1 nő)	1 fő (1 nő)	/
1791–1848	2 fő (2 nő)	–	–	5 fő (1 nő)

zamosan történtek intézkedések. Az alábbiakban ezeket és a társadalmi fogadtatásokat (kezdeti elutasítás, kompromisszumos megoldások alkalmazása, konszenzuskérések, intézkedést támogató attitűdök) fogjuk végigkísérni.

3. A dekriminalizáció eseménytörténete

Mária Terézia az 1750-es években látott hozzá – Gerard van Swieten (1700–1772) javaslatára – a boszorkányüldözés felülről történő, királyi rendeletekkel való felszámolásához. Először a horvátországi boszorkányüldözés mérséklésére tett lépéseket 1751–1752-ben,²⁶ majd a morvaországi vámpírpanik megnyilvánulásait fékezte meg 1755-ben.²⁷ Magyarországon 1756. január 26-án kelt az a Helytartótanács-hoz intézett leirat, amelyben a királynő az összes vármegyének és törvénykezési joggal bíró városnak elrendelte, hogy ezután a varázslás- és boszorkányperceket az eddigi törvények és szokás szerint megindíthatják és lefolytathatják ugyan – sőt, ítéletet is hozhatnak –, de ha az ítélet halálra vagy tortúra alkalmazására szólna, azt végre nem hajthatják mindaddig, amíg az összes iratot további intézkedés végett a Helytartótanács-hoz fel nem terjesztik.²⁸

²² Brassó (Braşov/Kronstadt), Dés (Dej), Kolozsvár (Cluj/Klausenburg), Marosvásárhely (Târgu Mureş) városok törvényszékein.

²³ Alsó- és Felső-Fehér, Belső-Szolnok, Hunyad, Kis- és Nagy-Küküllő, Kraszna és Közép-Szolnok, Torda vármegyék törvényszékein (Kreisgericht).

²⁴ Aranyosszék, Marossszék, Udvarhelyszék székely kiváltságos területek és a Héttőrök szász széke törvényszékén.

²⁵ A katolikus egyház, az evangélikus egyház, a román unitus (görög katolikus) egyházak helyi fenyítőszékein.

²⁶ 1752. november 8., Bécs: Tkalčić 1892, 100 (XXXIII. sz.); Bayer 1982, 713 (68. sz.); Klaniczay 1988, 227; 1990, 300.

²⁷ Klaniczay 1988, 227–228; 1990, 300.

²⁸ 1756. január 26., Bécs: Komáromy Andor 1910, 600–801 (CDXXIX. sz.); Klaniczay 1988, 227; 1990, 300.

A magyar Helytartótanács²⁹ – miként a horvát Sabor³⁰ is – a vármegyéknek és a városoknak szóló egyedi leiratokat 1756. március 26-án küldte tovább. Ettől az időponttól kezdve, ha nem is szűnt meg azonnal a boszorkányüldözés, s ha akadtak is még szórványosan halálos ítéletek, alapvetően megváltozott e téren a helyzet. Erdélyben a rendeletet – az eltérő büntetőjogi és részben közigazgatási rendszer miatt – nem hirdették ki. A büntetőperек ítélkezési gyakorlatára a királynői rendelet 1756. januárja és decembere között még semmiféle hatást nem gyakorolt. 1756. májusáig bizonyíthatóan tíz személyt végeztek ki, s további tizennégy személy tortúráztatása volt folyamatban különböző bíróságokon. 1756. december elejéig nem hoztak felmentő ítéletet, ráadásul a januárban már folyamatban lévő ügyek mellett további húsz fő ellen kezdtek új eljárást. 1756-ban a királynői rendelet egyetlen felmentett személye Dombi Mihály özvegye, Bényei Katalin volt, akit Zemplén vármegye bírósága tizennyolc hónapos tömlőcöztetés után volt kénytelen szabadon bocsátani. Ez idő alatt a törvényhatóságok részéről tiltakozó levelek is elindultak Bécsbe, mivel egy-egy vármegye az ítélkezési jogának csorbítását látta a rendeletben.³¹ A királynő a Helytartótanács 1756. október 19-én kelt leveléből értesült a törvényhatóságok aggodalmairól.³²

A tíz hónapig cirkáló királynői, helytartótanácsi fel- és leiratok hatása így csak 1757. elejétől volt érzékelhető. A korábbi évek szomorú és könyörtelen statisztikája az 1757–1758-as évekre lett derűsebb. 1757-ben tizenhárom, 1758 és 1768 között további huszonhat személy szabadult kegyelemmel. De nem csupán a korábbi ügyek végződtek felmentő ítéletekkel, az újonnan kezdett perek száma is megcsappant. Tortúrát, bizonyításhoz szükséges vízpróbát ugyan még kiróttak egy-egy áldozatra, sőt, máglyahalált is kilátásba helyeztek, a végrehajtást azonban – úgy tűnik, minden esetben – elhalasztották. Az ügyek nagy része azzal végződött, hogy a Helytartótanács-hoz való felterjesztés után enyhébb testi büntetéssel (6, 12, 24, 30 korbácsütéssel), kiüzetéssel, kezesség vagy reverzálislevél-adással, katolikus hitre téréssel vagy a vádak egyszerű eljéjtésével elrendelték a gyanúsítottak szabadon bocsátását.

A Helytartótanács szakértői 1757–1758-ban a folyamatban levő ügyek alapján sok vádlottal egyénenként foglalkoztak. Ezt a munkát a királynő újabb, törvényhatóságoknak szóló leiratokkal segítette (1758. június 9., július 12.).³³ Ezekben úgy intézkedett, hogy amennyiben mágikus tevékenység vádjai merülnének fel, akkor tortúrára senkit se bocsássonak, a gyanúsított Bécsbe szállítása mellett az ügy iratait is terjesszék fel, hogy ott „korrigálják” a helyi hatóságok és a köznép balvélekedéseit. Az eljárással kap-

²⁹ 1756. március 26., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 602–603 (CDXXXI. sz.); Schneider 1934; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, 222–253.

³⁰ 1756. március 26., Zágráb: Tkalčić 1892, 101 (XXXIV. sz.).

³¹ 1756. május 7., Beregszász: Komáromy Andor 1910, 603 (CDXXXII. sz.). 1756. július 6., Ungvár: Komáromy Andor 1910, 603 (CDXXXIII. sz.). 1756. augusztus 5., Váradolaszi: Komáromy Andor 1910, 604–605 (CDXXXIV. sz.).

³² 1756. október 19., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 605 (CDXXXV. sz.).

³³ 1758. június 9. és július 12., Bécs: Komáromy Andor 1910, 638–639 (CDXXXIX. sz.). 1758. szeptember 7., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 641–642 (CDXLI. sz.). 1758. szeptember 7., Zágráb: Tkalčić 1892, 101–102 (XXXV. sz.); Klaniczay 1988, 228; 1990, 300.

csolatban most már nemcsak a vármegyék tisztviselő nemesei, de az „egész ország bírái” is tiltakoztak a rendelet – véleményük szerint – sértő, lealacsonyító kitételei miatt.³⁴

Erdélyben – Magyarországtól eltérően – csak az 1768-as királynői rendelet kívánt pontot tenni a boszorkányüldözés végére. 1766. november 5-én megszületett ugyanis a *Lex caesaro-regia ad extirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magiae, Sortilegii* címet viselő rendelet,³⁵ amelyet 1768 elején a törvényt kodifikáló *Constitutio criminalis Theresianá*ban tettek közzé. Erdélyben az ügy előzményeként említhetjük, hogy már egy 1766. augusztus 7-én kelt főkormányzói parancsolat is foglalkozott a mágia (bűbájosság, boszorkányság) gyakorlásáért indított bűnperekkel, amelynek a bécsi udvarban kelt leirata augusztus 26-án érkezett Nagyszebenbe.³⁶ Ebben az ítélet végrehajtása és bármiféle kínzás alkalmazása esetén iratfelterjesztést írtak elő, de csak véleményezésre. Röviddel ezután egy újabb, 1766. november 6-án kelt parancsolatban a Főkormányzék mellékletként leküldte a törvényhatóságoknak a német örökös tartományokban már érvényesítés alatt lévő (mint látjuk, ez november 5-én elkészült), a mágikus bűncselekmények megítélésében hatályos eljárások latin nyelvű fordítását. A Főkormányzék hangsúlyozta, hogy a törvényhatóságok gyakorlatát az említett ügyekben a fejedelemség törvényeihez és határozataihoz kell igazítani. Ez a helyi törvényekhez való „igazítás” 1766. november 13-án el is kezdődött, mivel a Főkormányzék Marosvásárhelyt ülésező testülete az üggyel külön is foglalkozott.³⁷ Erdély vonatkozásában az üldözést korlátozó utolsó rendelet 1768. március 28-án kelt, egy időben a magyarországi rendelettel. Ebben a Főkormányzék – miként Magyarországon a Helytartótanács – elrendelte, hogy a törvényhatóságok minden esetben felülvizsgálatra (tehát nem véleményezésre) terjesszék fel valamennyi boszorkányság vádjával folyó peres ügyüket. 1768 elején megjelent, majd 1770 januárjában hatályba lépett a törvényeket kodifikáló *Constitutio criminalis Theresiana*.³⁸

4. Az ítéletek változatos formái és változó jellege

A „jó szándék” és az emberiség elvei ellenére a gyakorlatban inkább a szokásjogon alapuló rutinok érvényesültek. Vizsgált időszakunkban – az üldözést korlátozó rendeletek ellenére – a mágikus tevékenységekre (is) kiszabott büntetések széles választékával

³⁴ 1758. augusztus 12., Rohonc: Komáromy Andor 1910, 639–641 (CDXL. sz.) Idézi: Klaniczay 1988, 228; 1990, 301; 1758. június 15., Rudnó / 1758. augusztus 21., Pozsony / 1759. december 10. [21.?,], Pozsony: Tóth G. 2005, 352–355 (58–59. sz.).

³⁵ 1766. november 5., Bécs: Linzbauer 1852–1856, 776–785. Idézi: Klaniczay 1988, 228–229; 1990, 300–301.

³⁶ 1766. augusztus 7., Nagyszeben: Schäser 1848, 21; Komáromy Andor 1910, 708 (CDLVII. sz.). 1766. augusztus 26., Nagyszeben: Kiss 2004, 17.

³⁷ 1766. november 6., 13., Marosvásárhely: Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Mureș, Marosvásárhely város jkv.

³⁸ 1768. május 17., Bécs / 1768. május 26., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 716 (CDLX. sz.); Kiss 2004, 17–18.

találkozunk a törvényhatóságokon. Ehhez a mágikus cselekmények büntetőjogi körvonalazatlansága is hozzájárult. Magyarországon 1768 előtt – elsősorban a *Praxis criminalis* (LX. cikkely) szerint – három kategóriája lehetett a mágikus tevékenységeknek:³⁹

1. Ha a gonosztevő az ördögnek adta magát, testileg vele egyesült, vele szándékosan szövetséget kötött, akkor *tűzhalált* érdemelt. A boszorkányság vádja, a rontóképeség, a társaságban elkövetett termény-, állat- és emberkár okozása, az ördögsvévetség elismerése fedte le ezt a jogi kategóriát.

2. Ha „csak” a varázslótevékenység volt bizonyítható – a jóslást, babonás gyógyítást, varázslást értve ezen –, akkor az ítélet *lefejezés* lehetett. A tett súlyát „nyomós körülmények” enyhíthették, amennyiben a bünbánat őszinte volt, vagy az okozott kár nem volt jelentős.

3. Ha a jövőmondók, bűbajosok mint „téves képzelgők” tevékenységének csekély volt a társadalmi súlya, akkor a bíróság megelégedhetett a kemény vagy *erős testi fenyítéssel*, a tartományból való *száműzéssel*.

1768 után a mágikus tevékenységek kategóriái mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben Mária Terézia 1753–1768 között kidolgozott rendeleteinek megfelelően változtak, Erdélyben konkretizálódtak. Az új törvényi kategóriák a mágiával kapcsolatos ügyeket négy csoportra osztották:⁴⁰

1. Megkülönböztették a „téves” képzelgésből vagy csalásból fakadó boszorkánykonfliktusokat. A kategóriában használt „téves” minősítő jelző a korábbi perek helytelenségére utalt, és a boszorkánnyádak láncreakciószerű elszaporodását kívánta megakadályozni. Ebben az esetben a vádaskodásból vagy a csalásból fakadó anyagi károk *kártérítését* írták elő.

2. Új kategória volt a „melankóliából”, az „értelem összezavarodásából” és az „eszéllősségből” – összefoglalóan a „betegségből” – levezethető ügyek meghatározása. Ez a kategória korábban is létezett a joggyakorlatban mint a beszámíthatóság kritériuma, de abban az összefüggésben, hogy a boszorkányság nem más, mint elmeháborodás, mégis új elemnek minősült. A megoldás a *kórházi kezelés* volt.

3. Egy másik kategória viszont továbbra is kriminalitásnak definiálta, ha a bűnelkövető szándékosan, tudatosan törekedett az ördöggel történő szövetségkötésre, még ha a maga részéről azt nem is vette komolyan, vagy gonoszidéző szándéka nem járt is sikerrel. Ezt a kategóriát az istenkáromlás bűnének tartva súlyosan büntették, *testi fenyítést* vagy akár a *máglyahalált* is kilátásba helyezve.

4. Ugyanúgy, a rendelet a maga részéről elismerte: a mágikus tevékenységnek, a varázslásnak lehetnek „csalhatatlan bizonyítékai”, hogy azt elkövették. Amennyiben ez bekövetkezne, a bíróságot jogát az uralkodó magához vonta, ebben rajta kívül a továbbiakban bíróság nem járhatott el. Vagyis „lehetséges, de nem biztos” alapon a boszorkány- és varázslópereket akár továbbra is lefolytathatták.

Még 1784 után is maradt néhány mágikus tevékenység a kriminalitás kategóriájában. II. József idején minden magyarországi törvényhatóságot arra kötelezték, hogy írják össze

³⁹ *Praxis criminalis*, LX. cikkely. Idézi: Sugár 1987.

⁴⁰ Linzbauer 1852–1856, 778–779. Idézi: Klaniczay 1988, 228–229; 1990, 301.

a területükön praktizáló, ám a közgyógyítás intézményhálójába „nem illő” személyeket. 1784-ben rendeletben mondták ki az emberi egészséget veszélyeztető szélhámósok, vándor patikusok, vénasszonyok, vándor mágusok, álorvosok üldözését és megbüntetését. Többségüket kisebb összegű pénzbüntetéssel és a praxisuktól való eltiltással sújtották.⁴¹

De térjünk át a joggyakorlat oldalára, s kövessük végig, hogyan bántak a mágikus tevékenységgel perbe fogott személyekkel 1768 előtt, és miként változott meg a bánásmód 1768 után a törvényhatóságokon!

A büntetőeljárás legfontosabb szakasza a bizonyítás volt, amelyet gyakran a kínzó vallatással, a *tortúrával* hajtottak végre. A mágikus tevékenységek esetén alkalmazott kínzó vallatást mind Erdély, mind Magyarország területén rutinjelleggel alkalmazták az 1740–1768 közötti években. Erdélyben 1740–1755 között évente átlagban hét személyt vontak kínpadra, 1756–1768 között viszont már csak egy főt. Magyarországon ez a szám 1740–1755 között évente kilenc-tíz fő volt, 1756–1768 között három-négy fő, de még 1773-ban Zala vármegye törvényhatóságán Kovács Andrásné Kiss Jutka ellen,⁴² és 1781-ben az egri káptalan úriszékén Dúl Mihályné Ágos Anna ellen is alkalmazták a tortúrát a mágikus tevékenységek bizonyítására.⁴³ Erdélyben utoljára 1766-ban Udvarhelyszék törvényhatósága alkalmazta a tortúrát a zetelaki Kádár Mihályné Geréb Zsuzsannával szemben boszorkányság gyanúja miatt, akinek ügyét a Főkormányiszéken bírálták felül.⁴⁴ A tortúra nem volt a boszorkányperek kizárólagos sajátossága, hiszen igénybe vették más büntetőperekben is (kincs eltűkolása, pénzhamisítás, lopás, rablás, útonállás, gyilkosság, magzatgyilkosság). A kínvallatás minőségileg nem volt egységes, Magyarországon és Erdélyben eltérő jogi környezetben használták. Magyarországon a tortúrát a *Praxis criminalis*, Erdélyben a *Tripartitum*, illetve az erdélyi fejedelmek által alkotott korábbi dekrétumok (*Approbatae*, 3–47) szabályozták. A *Praxis criminalis* hat fokozatot ismert a kínvallatás lefolytatásánál, ha nem volt kizáró (kiskorúság, terhesség) vagy mérséklő ok (idős kor, testi gyengeség). A gyakorlat ettől némileg eltért. Azokban a perekben, ahol ismerjük a kirótt fokozatokat, három–hét grádust, illetve extra grádusokkal meghatározott tortúráztató közbülső ítéleteket mondtak ki. Gyakori volt a három fokozat (a *Praxis criminalis* négy fokozata helyett eggyel kevesebb), azonban gyakori volt a hét fokozat is (a *Praxis criminalis* hat fokozata helyett eggyel több), sőt a súlyosbító, nyolc vagy még annál is magasabb fokozat előírása. Ezeket a legkegyetlenebb közbülső ítéleteket a Károlyi család csongrádi és hódmezővásárhelyi úriszékén, illetve Szabolcs vármegye törvényhatóságán hozták meg, de csak 1758-ig. 1758 után kizárólag enyhe fokozatú tortúrával találkozunk a boszorkányperekben.

A kínzó vallatás és a bizonyító eljárás „különös” formájának tarthatjuk a *vízpróba* istenítéleti eljárását, amely viszont kizárólag a boszorkányperekhez volt köthető. A vízpróbát leginkább az Erdélyi Nagyfejedelemség joggyakorlatában találjuk meg, de néhány magyarországi példa is akad.

⁴¹ 1784. május, Bécs–Pozsony, 8918. számú circulatio. Idézi: Daday 2005, 447–450.

⁴² 1773, Zala: Tóth G. 2005, 547–550 (113. sz.).

⁴³ 1781, Heves: Sugár 1987, 213–217 (92. sz.).

⁴⁴ 1766, Zetelaka: Kiss–Pál-Antal 2003, 728–748 (85. sz.).

2/a táblázat. A törvényhatóságok hierarchiája a bírósági ítéletek súlyozott átlaga szerint⁴⁵ (Magyarország) [1. Az ítéletek súlyozott átlaga szerinti sorrend; táblázatunk csak az első 24 törvényhatóságot tartalmazza, összesen 533 személyről; 2. A vádlottak száma; 3. Ebből nő; 4. Az „idegenek” száma; 5. A halálítéletek száma; 6. Az utolsó végrehajtott halálítélet éve; 7. Tortúraítélet, aláhúzva az utolsó esetek; 8. Az utolsó feltételes halálítélet éve; 9. Az 1768 utáni perek, aláhúzva az utolsó tényleges boszorkányper]

1.	Törvényhatóságok	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.	Gróf Károlyi család csongrádi úriszéke	30	28	7	6	1755	16	1759	1783, 1794, 1825, 1836
2.	Báró Harruckern család gyulai úriszéke	36	36	5	7	1756	14	1757	–
3.	Szabolcs vármegye	46	46	14	4	1755	13	1755	1772, 1787
4.	Herceg Esterházy család nyugat-dunántúli úriszékei	42	35	13	4	1755	22	1755	1835
5.	Gróf Batthyány család körmendi úriszéke	19	15	6	6	1751	10	1756	1769
6.	Nagybánya szabad királyi város	26	24	11	1	<u>1762</u>	4	1762	–
7.	Gróf Könyegsegg család borosjenői úriszéke	22	22	6	4	1756	12	1756	1770
8.	Abaúj vármegye	8	8	4	3	1750	6	1757	–
9.	Somogy vármegye	14	12	2	–	1740 előtt	6	1762	1769, 1778, 1794
10.	Zala vármegye	46	40	8	–	1740 előtt	2	<u>1773</u>	1773, 1775
11.	Csongrád vármegye	17	12	4	1	1755	3	1759	1784, 1788, 1809
12.	Heves és Külső-Szolnok vármegye	13	10	3	1	1754	5	1754	1768
13.	Bihar vármegye	15	13	6	1	1752	2	1756	–
14.	Gömör-Kishont vármegye	8	7	2	–	1740 előtt	3	1750	1823
15.	Debrecen szabad királyi város	61	47	37	1	1742	2	1745	1784
16.	Tolna vármegye	31	23	11	3	1741	5	1742	<u>1782</u> , 1784, 1818, 1848

⁴⁵ Az ítéletalkotás folyamatának típusait a lehetséges összes szövegváltozat alapján határoztuk meg. A súlyozással a törvényhatóságokat a büntetések mennyiségi és minőségi paramétereinek szerint raktuk sorba.

1.	Törvényhatóságok	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
17.	Pécsi püspökség és pécsváradi káptalan úriszéke	10	2	6	–	1740 előtt	1	1752	1780
18.	Zemplén vármegye	12	6	3	–	1740 előtt	1	1755	1787
19.	Trencsén vármegye	8	6	–	2	1747	5	1747	–
20.	Hajdú kerület kiváltságos mezővárosai	8	8	4	1	1746	1	1746	1768, 1782
21.	Váci püspökség úriszéke	7	7	2	–	1740 előtt	2	1744	–
22.	Turóc vármegye	9	8	–	–	1740 előtt	1	1741	–
23.	Zombor szabad királyi város	7	7	7	1	1756	1	1756	–

2/b táblázat. A törvényhatóságok hierarchiája a bírósági ítéletek súlyozott átlaga szerint (Erdély) [1. Az ítéletek súlyozott átlaga szerinti sorrend; táblázatunk csak az első 10 törvényhatóságot tartalmazza, összesen 196 személyről; 2. A vádlottak száma; 3. Ebből nő; 4. Az „idegenek” száma; 5. A halálítéletek száma; 6. Az utolsó végrehajtott halálítélet éve; 7. Tortúraítélet, aláhúzva az utolsó; 8. Az utolsó feltételes halálítélet éve; 9. Az 1768 utáni perek, aláhúzva az utolsó tényleges boszorkányper]

1.	Törvényhatóságok	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.	Torda vármegye	31	29	14	5	<u>1765</u>	20	1759	–
2.	Marosszék kiváltságos terület	22	21	1	9	1752	14	1756	1777
3.	Nagy- és Kis-Küküllő vármegye	23	22	5	2	1761	7	1761	–
4.	Belső-Szolnok vármegye	49	14	30	1	1739	43	1760	–
5.	Kraszna vármegye	23	22	7	4	1753	16	1756	1768
6.	Dés szabad királyi város	20	18	3	3	1742	7	1760	1771, 1792, 1831
7.	Marosvásárhely szabad királyi város, a Főkormányzék központi bírósága	9	7	4	4	1752	5	1752	1784, 1785
8.	Szász székek kiváltságos kerülete	7	6	–	5	1746	5	1753	–
9.	Udvarhelyszék kiváltságos terület	4	3	–	1	1748	3	<u>1766</u>	1789
10.	Aranyosszék kiváltságos terület	8	7	7	2	1742	4	1744	<u>1791</u>

A Magyar Királyság területén egyedül Nagybánya városban, illetve a kiváltságos jogokkal bíró jász-kun mezővárosokban, Kecskeméten és Kiskunhalason fordult elő boszorkányfűrésztés, de csupán a református közösségekben és csak az 1740–1746 közötti időszakban. Erdélyben viszont 1740 és 1755 között huszonkilenc személy, 1756–1768 között tizenegy személy ellen vetették be az eljárást, ám Aranyosszéken még 1791–1792-ben is kilátásba helyezték azt.⁴⁶ Erdélyben általában a kiváltságos területeken, azon belül is elsősorban Marosszéken, illetve a református, magyar lakosságú városban, Désen alkalmazták.⁴⁷ Sem az evangélikus többségű szász városokban, sem a vegyes vallású városokban ekkor már nem fordult elő.⁴⁸ Az eljárásnak a szokásjogból és a büntetőeljárásokból való eltűnése a boszorkányság és a varázslás dekriminalizációjával lehet összefüggésben. 1768 után lényegében nem használja egyik törvényhatóság sem. Az eljárás eltűnése talán összekapcsolható azzal is, hogy mivel a vízpróbát a kollektív kiváltságokkal rendelkező törvényhatóságok (székely székek, protestáns városok) alkalmazták inkább, mint a vármegyék, így mikor a központi hatalom a bírósági jogosítványokat szabályozta, a különös eljárások, például a boszorkányfűrésztés volt az első, amit megszüntettek, ezzel is csorbítva a kiváltságos közösségek önrendelkezését.

1768 előtt mind Erdélyben, mind Magyarországon a mágikus tevékenységek leg súlyosabb formáját leginkább halállal büntették. Az utolsó tömeges boszorkányégetés és monstre per 1755 júliusában kezdődött, és 1756 februárjában fejeződött be az Arad megyei gróf Königsegg család uradalmán, Borosjenőn. A vádaskodásokat az robbantotta ki, hogy 1755 nyarán a tortúra ötödik fokozatát kiállva Vernekné Pásztori Kata több tucat asszonyt vádolt meg. Tizenhárom személy ellen indult eljárás, és további tizennyolc személyről gyűjtöttek terhelő információkat az úriszék és a vármegye tisztviselői. A vád boszorkányság, varázslás, ördöngösség és „sodomita eretnokség” volt. Ez utóbbi a boszorkányszombat homoerotikus orgiáját jelentette, ahol a Sátánnal is többször közöskültek az asszonyok. A megvádolt nők mindegyike református volt, miként a vádló közösség is.⁴⁹ Ez a per – az ítéletek súlya és méretei miatt – minden bizonnyal hozzájárult az 1756. évi királynői rendelet kibocsátásához.

A Magyarországon boszorkányság miatt utolsóként kivégzett személy Deák Mihály özvegye, Berkeszi Sára volt, akit Nagybánya város ítélte el, fejezett le, és hamvasztott el máglyán nagy nyilvánosság előtt 1762 februárjában.⁵⁰ Erdélyben az üldözés utolsó halálos áldozata a gerendkeresztúri Toma Mária volt, akit Torda vármegye ítélte erős tortúra és vízpróba után máglyahalálra 1765 júniusában.⁵¹ De nem ekkor hozták az utolsó – a mágikus tevékenységekkel eszmeileg összefüggő, az isteni törvények meg-

⁴⁶ 1791–1792, Aranyosszék: Kiss–Pál–Antal 2003, 445–459 (195. sz.).

⁴⁷ 1771, Dés: Szabó T. 1975–1987, IV. 1777; Marosszék: Szabó T. 1975–1987, I. 1111–1112.

⁴⁸ 1741, 1743, 1746, 1753, Brassó, Nagysink, Nagyszeben: Müller 1854, 44; Komáromy 1910, 500 (CCCXCIII. sz.); Komáromy 1910, 520 (CDVIII. sz.); Gross–Seraphin 1903, 146; Teutsch 1913, 780–803 (8. sz.).

⁴⁹ 1755–1756, Arad: Komáromy Andor 1910, 567–598 (CDXXVI–CDXXVII. sz.).

⁵⁰ 1761–1762, Nagybánya: Schram 1970, II. 429 (345. sz.); Balogh 2004, 323–325 (55. sz.).

⁵¹ 1765, Torda: Szabó T. 1975–1987, I. 530; IV. 688.

sértése miatt kirótt – máglyával végződő ítéleteket. Még II. József uralkodásának elején is fel-fellobbantak a máglyák az istenkáromlásban vétkesek büntetéseként. 1782-ben Veszprém megye törvényszékén a kenesei Csányi Antalt nyelve kitépésére, lefejezésre, teste elégetésére ítélték súlyos istenkáromlás miatt.⁵² II. József büntető törvénykönyve 1784 után mérsékelte a terézianus időszak kegyetlen hagyatékát. Az istenkáromlás ettől kezdve lett büntett helyett polgári vétség; olyan „modortalanság”, amely elmebéli zavarokra utal.⁵³ Az istenkáromlás büntette hasonló sorsra jutott II. József idején, mint a mágia tevékenysége Mária Terézia alatt. A büntett az elmebajjal lett egyenértékű, kezelése a bűnöző elégetése, majd megregulázása helyett kórházi gyógykezeléssel valósult meg.

Az 1756–1768 között érvénybe lépő rendeletek a *Praxis criminalis*hoz képest nagy változást jelentettek, bár első ránézésre a mágikus tevékenységek kategóriái ezekben éppúgy előfordultak. Alapvető különbség volt, hogy az új rendeletek a megvádoltakkal való körültekintőbb és humánusabb bánásmódra buzdították a bíróságokat. Az újonnan bevezetett negyedik kategória lényegében a büntethetőség kérdéskörét vetette fel, a boszorkányságot orvosi esetnek, *elmebaj*nak minősítette, és kórházi kezelést, elme-gyógyintézeti vizsgálatot javasolt. A rendelet a kegyelemgyakorlás egyik bevált és korábban is alkalmazott módját erősítette meg: elmebeteg nem lehetett büntetőeljárásban elmarasztalni. 1756 áprilisában a Zichy család nagvázsonyi úriszékén Kiss Éva cselédlányt, aki magát a boszorkányok áldozatának tartotta, és állítása szerint a boszorkányok sugalmazására, illetve kényszerítésére gyűjtogatott, elmeháborodása és beszámíthatatlansága miatt elengedték, az általa boszorkánysággal bevádolt személyeket pedig felmentették.⁵⁴ 1768 után több elmeháborodott személy elleni eljárást ismerünk; számuk ugyan nem több, mint korábban, de az összes eljárást tekintve arányuk magasabb lett a mágikus tevékenységek büntetőperein belül. 1778-ban Somogy megye törvényszékén ítéleztek a szőlősgyörki Salamon István felett, aki falujából kivonulva a szőlőhegyen töltötte ideje nagy részét, ott egy faszobrot készített, amelyre zsineget és láncot kötött, hogy a gonoszok ne kísértsék őt. A szobor nem lehetett túl sikeres, mert éjszaka tovább gyötörték a kísértetek, és az alkotás a hatóság szerint is inkább a Gonosz megidézésére volt alkalmas, a büntetőeljárást is ezért folytatták le.⁵⁵ 1779-ben az erdélyi Magyarlapádról került Alsó-Fehér vármegye bírósága elé egy Ádám nevű cigányember lányának ügye, akit a lakosság ördöngösnek tartott a szó bűnügyi és orvosi értelmében egyaránt.⁵⁶

A mágikus tevékenységek elmebajjá való minősítését nemcsak a hatóság észlelte: a mágikus piac is gyorsan alkalmazkodott a megváltozott szemlélethez. Az 1740-es évektől több olyan személy is felbukkant Magyarországon, akik az új, „tudományos” gondolatok konjunktúráját lovagolták meg, de tették mindezt a régi hiedelmek fel-

⁵² Hajdu 1985, 329.

⁵³ Hajdu 1985, 330.

⁵⁴ 1755–1756, Veszprém: Schram 1970, II. 545–559 (404. sz.).

⁵⁵ 1778, Somogy: Kanyar 1989, 152–153 (63. sz.).

⁵⁶ 1779, Alsó-Fehér: Szabó T. 1975–1987, I. 1090.

használásával. Ilyen volt Johannes Teuffel „úr”, aki 1759-ben Egerben ajánlotta fel szolgálatait a hatóságoknak, hogy „a mágikus betegségek” gyógykezelésének specialistaiként segít visszaállítani a téves képzelgésben szenvedők egészségét. A Teuffel útlevelére vezetett feljegyzések szerint 1759-ben Dél-Magyarországon, Temesvárott, Péterváradon és Verőcén már sikerrel gyógyított, s onnan jutott fel Egerbe, hogy a vármegyében is működési engedélyt kérjen.⁵⁷ De ebben az időszakban tűntek fel – jóval nagyobb számban, mint korábban – a kincésások, pénznézők, táltosok, garabonciások, fekete mágusok figurái is a hiszékenységek vámszedőiként Baranyában,⁵⁸ Borsodban,⁵⁹ Nógrádban,⁶⁰ Tolnában⁶¹ a Jász-Kun kerületben és a Kalocsai Érdekség palfai úriszékén,⁶² illetve Erdélyben.⁶³ Ráadásul, míg például a táltosok figurái korábban a saját közösségükben tevékenykedtek, az új szemlélethez igazodó „varázsló” figurák már inkább idegenek (morva, bajor, cseh, dalmát, olasz, román, cigány) voltak.

5. Miért szűntek meg, és mégis, miért folytatódtak a boszorkány- és varázslóperek?

De térjünk vissza az eredeti kérdésfelvetésünkhöz: miért szűntek meg a boszorkány-perek, és mégis, miért folytatódtak azok a bíróságokon? Az első kérdésre adható válasz összefüggésbe hozható az uralkodó pietista felfogásával, az alattvalókról való gondoskodás elvének a büntetőjogban való érvényesítésével; a merkantilista szemlélettel (jobb, ha a bűnös közmunkával hozza helyre az általa okozott kárt, mint hogy a halála elrettentő példa legyen a köznépnek); továbbá általánosságban a medikalizációs folyamatok felgyorsulásával.

A medikalizáció hatásai a büntetőjogban is érvényesültek. 1758-tól csökkent a súlyosbított tortúraítéletek száma. 1768-tól – bár módjuk lett volna rá a bíróságoknak – lényegében nem szabtak ki tortúraítéletet. 1775–1776-ban rendeletben szabályozták, majd teljes megszüntetését kezdeményezték, 1791-ben pedig végképp eltűnt a joggyakorlatból a kínvallatás. 1768-tól csökkent a vizsgálati fogság időtartama, és a börtönök állapota is javult. 1758-tól lényegében redukálódott a mágikus tevékenységekre kiszabott testi fenyegetések, illetve a halálítélettel felérő testi büntetések száma. Átalakultak a mágikus tevékenységek jogi kategóriái, meghatározásuk jelentéstartalma és a hozzá-

⁵⁷ Sugár 1987, 1–20.

⁵⁸ 1750, Pécs: Schram 1970, I. 28 (4. sz.). 1752, Pécs: Schram 1970, I. 28 (5. sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 39–45. 1780, Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

⁵⁹ 1741, Miskolc: Schram 1970, I. 222 (65. sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 193–196.

⁶⁰ 1776, Nógrád: Schram 1967, 180 (47. sz.).

⁶¹ 1742, Tolna: Schram 1970, II. 505–511 (360. sz.). 1771, Fejér: Fejér Megyei Levéltár. 1848, Tolna: Szilágyi 1987, 510 (10. sz.).

⁶² 1741, Debrecen: Bessenyei 1997, I. 433 (101. sz.). 1742, Hajdú kerület: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 290. 1745, Hajdú kerület: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 29). 1748, Heves: Sugár 1987, 173–180 (77. sz.). 1764, Jász-Kun kerület: Schram 1982, III. 220–223 (511. sz.).

⁶³ 1743, Torda: Kiss–Pál–Antal 2003, 323–324 (129. sz.). 1744, Torda: Kiss–Pál–Antal 2003, 326–327 (134. sz.). 1796, Kraszna: Szabó T. 1975–1987, I. 1202.

3/a táblázat. A büntetőperек vádlottjainak száma (671 fő) a kiszabott ítéletek és a kiszabott ítéletek éves átlaga szerint

Magyarország	Ismeretlen		Felmentő		Feltételes		Halál	
1740–1755	124	8-9 fő/év	173	11-12 fő/év	46	3 fő/év	50	3-4 fő/év
1756–1768	63	5-6 fő/év	95	8 fő/év	9	1 fő/év	11	1 fő/év
1769–1780	9	1 fő/év	12	1 fő/év	–	–	–	–
1781–1790	2	0-1 fő/év	57	6-7 fő/év	–	–	–	–
1791–1848	15	0-1 fő/év	5	0-1 fő/év	–	–	–	–

3/b táblázat. A büntetőperек vádlottjainak száma (220 fő) a kiszabott ítéletek és a kiszabott ítéletek éves átlaga szerint

Erdély	Ismeretlen		Felmentő		Feltételes		Halál	
1740–1755	30	2 fő/év	42	2-3 fő/év	61	4 fő/év	32	2-3 fő/év
1756–1768	13	1 fő/év	9	1 fő/év	7	0-1 fő/év	5	0-1 fő/év
1769–1780	7	0-1 fő/év	–	–	–	–	–	–
1781–1790	2	0-1 fő/év	3	0-1 fő/év	–	–	–	–
1791–1848	7	0-1 fő/év	2	0-1 fő/év	–	–	–	–

juk rendelt büntetési tételek szintűgy. 1768-tól a mágikus tevékenységek – miként az Isten ellen való vétkek 1784-től – a büntett helyett részben *elmebajj*á, részben *téves képzelgés*sé, részben a *csalás* kategóriájává szelídültek. Utóbbit a kárvallott anyagi kártérítésével és testi fenytítéssel, az ördöngösséget és a babonáságot elme-gyógyintézetzi kezeléssel, az ördögszövetséggel kapcsolatos istenkáromlást testi fenytítéssel, a kuruzslást pedig pénzbüntetéssel büntették/kezelték ezután.

De általánosságban is átalakult a bíróságok ítéletalkotási gyakorlata. A minősített kivégzésnemeket először formailag korlátozták, a halálnemek széles skáláját néhányra (akasztás, pallos) szűkítették. 1795-től végképp eltűnt a hóhér kelléktárából a máglya mint az emberiességgel ellenkező eszköz. Fokozatosan megszűntek a testcsonkító ítéletek és a kivégzettek testének hatósági csonkítása. 1782–1783-tól a Hont megyei „emberevő” cigányok uralkodói kontroll nélküli kivégzése a halálbüntetés korlátozását eredményezte.⁶⁴ A testi büntetések túlsúlyát korlátozva bevezették a közmunkatörvényt, adós- és dologházakat építettek. Mária Terézia idején a *Praxis criminalis* drasztikus elveit a bírói praxisok finomabb metódusai váltották fel. II. József büntetőkódexe, a *Josephiana* 1787-ben a halálbüntetés és a torturális jog maradékát is eltörölte. 1788–1789-ben II. József megvonta az uradalmak és a királyi városok pallosjogát is. Ettől kezdve elvileg minden halálos ítélet elbírálása a király elé került. Az oktrojált kódexet azonban a magyar országgyűlés – az uralkodó halála után hamar – hatálytalannította, aminek köszönhetően a rendi törvényszékek visszarendeződtek.

⁶⁴ Hajdu 1985, 119–128.

Hogy miért folytatódtak mégis a mágikus tevékenységekkel kapcsolatos bírósági ügyek, annak több magyarázata és oka is lehet. Az egyik, hogy bár a központi hatalom intézkedései hatalmi szóval megfékeztek ugyan a boszorkányüldözéseket, de nem hatálytalanították azokat a jogszabályokat, amelyek alapján peres eljárást kezdeményezni lehetett. Így még az említett rendelkezések után is szerepelhettek a büntetőbíróóságok előtt valódi boszorkányperek (1782, Tolna vármegye, Frekkin Éva cigánylány;⁶⁵ 1791, Aranyosszék, Koldus Aniska koldusasszony),⁶⁶ babonaságnak, kuruzslásnak minősített gyógyító eljárások és csalásnak gondolt mágikus tevékenységek törvényszéki ügyei. A központi utasítások nem tiltották meg a magánvádas eljárások lefolytatását sem.

Egy másik ok összefüggésben volt Mária Terézia, illetve II. József cigányokkal – és általában a „koldusokkal”, „kóborlókkal” – kapcsolatos hozzáállásával, a kóborló életvitelű embereknek a társadalomba való hatalmi szóval történő integrálásával. A rendelkezésre álló rabtabellák alapján megállapítható, hogy 1770 előtt az elítéltek általában a saját közösségből kerültek ki, 1770 után viszont megszorodtak az „idegenek”, a „kóborlók” a gyanúsítottak között. A cigányok közül a társadalmi jelenlétükhöz képest jóval többen kerültek amúgy is bíróságra különböző büntetőügyekben, mint a lakosság más népcsoportjaiból. Elég csak a honti „emberevő” romák kirívó esetére utalnunk 1784-ből. De velük kapcsolatban a bíróságok a varázslás nemkívánatos magatartásának tényszerűségét sem kérdőjelezték meg. Az 1768 utáni esetekben a boszorkányság, varázslás, pénznézés, szemfényvesztés bűneinek vádlottjai között arányaiban jóval nagyobb számban tűntek fel cigány vádlottak, mint korábban. Mivel a vádaknak – a rendeletek tiltó jellege és a bírósági segédkezés elmaradása miatt – kisebb tértjük volt 1768 után, a hiedelmek és a perben idézett mágikus tevékenységek társadalmi presztízse is csökkent. Egyes vádak nevetségessé is válhattak. A tevékenységet folytatók között 1768 után egyre több marginális, társadalmon kívüli, kóborló, koldus, együgyű vagy valóban félkegyelmű személyt találunk. A bevádolt személyek a társadalom „normalitást” képviselő populációjából nem, vagy csak alig verbuválódtak, legalábbis a bíróságon. Korábban már említettem, hogy 1768 után a mágikus tevékenységek a büntett helyett részben elmebajjá, betegséggé alakultak át a bíróság szemében. A cigányok ebben a tekintetben többszörösen áldozatai voltak a mágikus tevékenységek bírósági átalakulásának: a hatóság szemében ez a népcsoport még ekkor is gyermek, együgyű, társadalmilag éretlen emberközösség volt. Szerintük ők voltak a „csaló”, a „szemfényvesztő”, a „varázsló”, de gyakran a „szélhámos”, a „képzelgő”, a szellemileg csökkent képességű karakterek megtestesítői is.

A mágikus tevékenységeknek amúgy is maradt olyan aspektusuk, amely továbbra is büntetőjogi kategória volt. Ezt leginkább a „csalás” fogalmával határozták meg. Az 1768 után a bíróságra citált esetek nagy részében ezt találjuk vádként a perekben. Ugyancsak változatlan megítélés alatt maradt a varázslás, a kincsnézés kategóriája, mivel az a sírok illetéktelen feltárásával, a halottak, holttestek meggyalázá-

⁶⁵ 1782, Tolna: Szilágyi 1987, 504–508 (8. sz.).

⁶⁶ 1791–1792, Aranyosszék: Kiss-Pál-Antal 2003, 445–458 (195. sz.).

sával, emberi csontok mágikus tevékenységre való felhasználásával járhatott együtt. Ezt pedig épp a medikalizáció szemléletváltató hatásai miatt tiltották. A közegészségügyi észérvekkel, a járványoktól való konkrét és transzcendens félelmekkel, illetve morális alapon egyaránt indokolhatták a szigorú megítélést.

A harmadik ok a tiltó rendeletek kétarcúságában rejlett. Az Erdélyben és Magyarországon kiadott parancsolatok – az általános jellegűek ugyanúgy, mint az egyéni ügyekben kiadott hasonló intézkedések – nem tiltották meg a boszorkányperek tárgyalását, nem mondták ki, hogy a boszorkányság nem bűncselekmény. Ahogy azt Kiss András jogtörténész megállapította, a központi hatalom a kor társadalmának vallási szemléletével szemben nem mondhatta ki, hogy nincs ördög, hogy a világban nincs jelen a Gonosz, következésképp a vele szövetkező boszorkány sem létezik.⁶⁷ A boszorkányság és a varázslás teológiai és jogi kategóriái ezekben a rendeletekben is szerepeltek, mi több, azokat továbbra is az Isten ellen elkövetett bűnök közé sorolták. Hogy mégis mi volt az, amit biztosan állíthattak ezek a rendeletek az üldözést tiltó uralkodói kezdeményezés alátámasztására? Lényegében az, hogy azért nem lehet ezeket az ügyeket a bíróság előtt tárgyalni, mert az állítások helyességét a rendelkezésre álló bírósági eszközökkel – vagyis a kor követelményének megfelelően tudományos módon – nem lehetett bizonyítani. Mária Terézia végül is ezekkel a lépésekkel a boszorkányságot csak a bíróságokról seprűzte ki, az erkölcs nyilvános színpadairól nem állt szándékában száműzni azt. Sőt, ha a mindenféle babonák, káros hiedelmek, a társadalom egészségére ártalmas rossz gyógyító praktikák, kuruzslások vagy az istenkáromlás, káromkodás ellen meghirdetett rendeleteit – összefoglalóan a babonaság elleni harcot – nézzük, Mária Terézia, de még II. József is erőteljesen küzdött a birodalmát sötét színben feltűnő skandalumok ellen. Összefoglalva elmondhatjuk: hosszú időnek – körülbelül két emberöltőnek – kellett eltelnie ahhoz, hogy a társadalom végleg leszokjon arról, hogy a boszorkányság vádjait, boszorkányozó rágalmaikat végleg ne vigye a bíróságokra, de arról is, hogy a társadalmi együttélés normáinak megszegését ne boszorkányságvádakkal magyarázzák, rendezzék.

Bibliográfia

- ABAFI Lajos 1888: *Szentesi boszorkányperek*. (Hazánk, Történelmi közlöny IX.) Budapest.
- APFEL, Viliam 2001: *Čas pekelných ohňov. Procesy s bosorkami na Slovensku (1506–1766)*. Budmerice: RAK.
- BALOGH Béla (szerk.) 2004: *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*. (Várostörténeti sorozat 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
- BAYER, Vladimír 1982: *Ugovor s davlom. Procesi protiv čarobjnaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*. Zagreb: Informator.
- BECCARIA, Cesare 1834: *A bűnökről és büntetésekről*. Zágráb: Suppan F.
- BENCZE József 1965: Két újólag előkerült akta a boszorkányperek idejéből. *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes ex bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 34: 9–17.

⁶⁷ Kiss 2000 és 2004, 19.

- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I.* Budapest: Balassi Kiadó.
 – 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai II.* Budapest: Balassi Kiadó.
- BREZNAY Imre 1933–1934: *Eger a XVIII. században I–II.* Eger: Egri Nyomda Rt.
- DADAY András 2005: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GÁNGÓ Gábor 1993: Beccaria Magyarországon. *Holmi* 5 (7): 1045–1053.
- GROSS, JULIUS–SERAPHIN, WILHELM (Hrsgs.) 1903: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó IV.* Brassó (Kronstadt).
- HAJDU Lajos 1974: II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon. *Jogtudományi Közöny* 29(1–2): 48–55.
 – 1985: *Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- IVÁNYOSI SZABÓ Tibor 1998: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei II.* (1712–1811). (Forrásközlemények II.) Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- KÁLLAY ISTVÁN 1985: *Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 – 1996: *Városi bíraskodás Magyarországon, 1686–1848.* Budapest: Osiris Kiadó.
- KANYAR József 1989: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról.* (Történelmi olvasókönyv. Helytörténeti szöveggyűjtemény 2.) Kaposvár: Somogy Megyei Tanács.
- KISS András 1980: Váltott gyermek. *Utunk évkönyv,* Kolozsvár.
 – 1995: Tudósítás 1803-ból a váltott gyermek elégetéséről. Kollázs egy készülő tanulmány forrásaiból. In Uő: *Források és értelmezések.* București: Kriterion Könyvkiadó, 241–261.
 – 2000: A védelem szemléletváltozásának jelei a 18. századi boszorkányperekben. *Limes* 1: 17–25.
 – 2004: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.* Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2003: *A magyarországi boszorkányság forrásai III.* Budapest: Balassi Kiadó.
- KLANICZAY GÁBOR 1985: Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg Birodalomban. In KLANICZAY GÁBOR–POÓR János–RING Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE, 33–69.
 – 1988: Gerard van Swieten und die Anfänge des Kampfes gegen Aberglaube in der Habsburg-Monarchie. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34: 225–247.
 – 1990: Boszorkányok, vámpírok, felvilágosítók. In Uő: *A civilizáció peremén: kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 299–322.
- KLANICZAY GÁBOR–KRISTÓF Ildikő–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye 1–2.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- KOMÁROMY Andor 1901: A kolozsvári boszorkányperekről. *Erdélyi Múzeum* XVIII: 185–201.
 – 1910 (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KOMÁROMY András 1898: *A szabad hajdúk történetére vonatkozó kutatások.* (Értekezések a történeti tudományok köréből XVII/6.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KÖPECZI Béla 1981: Les Vampires de Hongrie: un scandale des Lumières. *Artes Populares* 7: 88–97.
- LINZBAUER, Xaver Franz 1852–1856: *Codex Sanitario-medicinalis Hungariae.* Tom. II. Budae: Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Univ.

- MAGYAR László András 1999: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról [Medizinische Diskussion über die Vampire in Ungarn]. *Századok* 133: 1247–1257.
- 2002a: *Mastica Mortuorum. Kharón. Thanatológiai Szemle* 6(1–2): 63–70.
- 2002b: Über die Siebenbürgische vampir-krankheit. Ein bericht des Deutschen chirurgen Georg Tallar aus dem jahr 1755. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 25(2): 161–164.
- MAJTÁN, Milan ET AL. 1979: *Krupinské prísne právo*. Bratislava: Tatran.
- MÜLLER, Friedrich 1854: *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und der Hexenprozessen Siebenbürgen*. Braunschweig: Schwetschke.
- SCHÄSER, Georg 1848: *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel von Bruckenthal*. Hermannstadt.
- SCHNEIDER Miklós 1934: *Fejér megyei boszorkánypercek*. Székesfehérvár: Vörösmarty Nyomda.
- SCHRAM Ferenc (szerk.) 1967: A levéltárak jelentősége a népszokáskutatásban. *Levéltári Szemle* 1: 163–208.
- 1970: *Magyarországi boszorkánypercek I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982: *Magyarországi boszorkánypercek III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SUGÁR István 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyében*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SZABÓ T. Attila 1975–1987: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- 1985: A boszorkányhit XVIII. század végi dési emlékei. In Uő: *Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek VI*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 222–227.
- SZILÁGYI Mihály 1987: *Boszorkánypercek Tolna megyében*. (Tanulmányok Tolna megye történetéből XI.) Szekszárd: Tolna Megyei Tanács Levéltára, 437–513.
- TEUTSCH, Friedrich 1913: Sächsische Hexenprozesse. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge* 39(8): 780–803.
- TKALČIĆ, Ivan 1892: Izprave o pragonu vjesticah u Hrvatskoj. *Starine* 25: 31–76.
- TÓTH G. Péter (szerk.) 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere 1408–1848*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- 2005: *A magyarországi boszorkányság forrásai IV*. Budapest: Balassi Kiadó.
- VARGA Endre–VERES Miklós 1989: *Bírósági levéltárak 1526–1869*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ZUBÁNICZ László 1996: „Boszorkányok pedig nincsenek?!” In P. PUNYKÓ Mária (szerk.): „Szem látta, szív bánta...” *Kárpátaljai honismereti tanulmányok*. Budapest–Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum, 178–186.
- ZSUPOS Zoltán 1994: *Történeti néprajzi források Gömörből a XVIII–XIX. századból*. (Gömör néprajza 44.) Debrecen: KLTE, Néprajz Tanszék.

Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon¹

1. Problémafelvetés

Első hallásra talán meglepő, hogy Magyarországon mind a szűkebb értelemben vett egyházi demonológia, mind a katolikus felvilágosodás kutatása szinte még gyerekcipőben jár. Ez a megállapítás a forrásfeltárás szintjétől az analitikus tanulmányokig bezáróan egyaránt releváns. Hiányérzetünket (és némiképp zavarunkat) tovább fokozza, ha kérdésfeltevéseinket a nemzetközi szakirodalom horizontjában fogalmazzuk meg. A hazai források feltáratlansága és a szükséges előmunkálatok hiánya majdhogynem a hiábavalóság érzetét kelti a kérdéskör iránt érdeklődő és a fenti címben jelzett kapcsolatról áttekintő tanulmányt írni szándékozó kutatóban. Amikor az alábbiakban mégis kísérletet teszek, hogy rámutassak néhány számomra lényegesnek tűnő és várhatóan hazai adatokkal is alátámasztható problémára, akkor ezt nyilvánvalóan nem az összegzés és a lezárás céljából, hanem a kutatás további irányainak perspektívái mentén fogalmazom meg.

1.1. Volt-e a katolikus demonológiának magyarországi „változata” a kora újkorban?

Noha a 16–18. századi boszorkányperek tanulmányozása a történeti antropológiai és folklorisztikai szempontú forrásfeltárás, -kiadás húzóágazatának számít nálunk az utóbbi évtizedekben, valamint a perek demonológiai vonatkozásainak kiaknázása és kontextualizálása is már öröndes eredményeket mutatott fel, bizonyos kapcsolódó forráscsoportok feltárására még nem fordított különösebb figyelmet a kutatás.² A protestáns demonológiai irodalom műfajainak (kézikönyvek, traktátusok, prédi-

¹ A tanulmány hátterét jelentő kutatás idején az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja és a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj segítette munkámat. Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült. Utóbbi elsősorban a tanulmány szövegének véglegesítése során jelentett segítséget.

² A témakör tényleg gazdag irodalmából itt csak néhány átfogó és a további tájékozódást is szolgáló kötetre utalok: Pócs 2001b; 2008; Klaniczay–Pócs 2005–2008.

kációk stb.) és a protestáns ördögképzetek legkülönbözőbb (egyházi, teológiai, irodalmi, tárgyi, ikonográfiai stb.) aspektusainak úttörő jellegű és komoly eredményekkel kecsegtető tanulmányozásával³ szemben kissé érthetetlen módon homályosultak el a hasonló katolikus vonatkozások. Nem hiszem, hogy bárki, aki a témakörrel közelről vagy távolról foglalkozik, kétségbe vonná a korszakban is legnagyobb hazai felekezeti tömb ilyen jellegű forrásvizsgálatának fontosságát. Mégis tény marad, hogy míg például a protestáns prédikációk ördögképével kapcsolatban komoly kutatások történtek,⁴ a hasonlóan gazdag katolikus forrásanyag kiaknázása még el sem kezdődött. Míg a protestáns demonológiai irodalom egyes tételei (egyébként méltán) a néprajzi-művelődéstörténeti recepciójukban „sztárszerzők” bestsellereiként jelentkeznek,⁵ addig szinte semmit sem tudunk a korszak hazai katolikus álláspontjáról. Az utóbbi időkig nem volt jobb a helyzet a liturgikus szövegeket illetően sem: jellemző, hogy az ördögűzés protestáns rituáléjának egyik ritka hazai emléke előbb jelent meg újraközölve nyomtatásban,⁶ mint a számára szinte szó szerint mintaadó katolikus (esztergomi) előképe.⁷

Nincs rá szükség, hogy itt e látványos távolmaradás strukturális és személyi tényezőit boncolgassuk, hiszen ennél sokkal fontosabbnak tűnik a valóban mutakozó vizsgálati lehetőségek számbavétele. Jelen írás e perspektívákra egy leszűkített nézőpontból, a katolikus felvilágosodás és a demonológia kapcsolata szempontjából tanulságos esettanulmány szemszögéből kísérel meg rávilágítani. Mielőtt azonban erre rátérnénk, szükségesnek tűnik néhány előfeltevés határozott megfogalmazása:

1. Ezek sorában élre kívánkozik annak megállapítása, hogy a kora újkori magyarországi forrásadottságok lehetővé teszik, hogy górcső alá vegyük a korszak katolikus demonológiájának rendszerét.

2. Ez a katolikus demonológia (szemben a korszak uralkodó teológiai álláspontjával) nem egységes és kizárólagos rendszerként jelenik meg, hanem olyan többretegű halmazként értelmezhető, amelyben az „uralkodó” nézetek mellett további „alternatív” mentális szisztémák is kirajzolódnak.

3. Annak ellenére, hogy a hazai demonológia egyúttal az európai demonológia részét képezi, az európai kézikönyvek magyarországi használatán (vagy időnként nem használatán) keresztül a demonológia sajátos és jellemző arculata is kirajzolódik.

Ez utóbbi premissza elfogadása különösen fontos lehet, hiszen a korábbi kutatásokat talán éppen az a hipotézis akadályozta, amely Magyarország vonatkozásában nem

³ Lásd ezen a téren nálunk elsősorban Sz. Kristóf Ildikó és Szacs vay Éva munkásságát. Például: Kristóf 2001; Szacs vay 2001.

⁴ Elsősorban Szacs vay Éva még csak kisebb részben publikált kutatásaira gondolok; például: Szacs vay 2006.

⁵ Vö. például Bornemisza Péter *Ördögi kíséretetekjével*.

⁶ Szacs vay 2002.

⁷ Bá rth 2010, 429–438.

számolt önálló demonológiai irodalommal és forrásanyaggal.⁸ A benedikciók és exorcizmusok – hazai kiadású gyűjteményekből feltárt – gazdag anyaga, valamint az eddig felgöngyölített 18. századi ördögűzési botrányok mélyszövetének elemzése azonban éppen ennek az ellenkezőjéről győződött meg.⁹ A nemzetek felett álló, egyetemes jellegű liturgikus szöveganyag esetében is kimutathatók voltak bizonyos közép-európai, sőt azon belül is érzékelhető kisebb regionális különbségek.¹⁰ Nincs okunk feltételezni, hogy a demonológiai kézikönyvekkel, traktátusokkal és szertartáskönyvekkel nem hasonló a helyzet.¹¹ Utóbbiak összevető elemzése és kontextualizálása egy (vagy több) másik tanulmány feladata lehetne. Szerencsés esetben a hazai plébániai és szerzetes-közösségi birtoklásuk, használatuk is adatokkal bizonyítható. Külön kérdéskör lehet, hogy e katolikus demonológiai irodalom mennyiben hozható konkrét vagy áttételes kapcsolatba a boszorkányüldözéssel;¹² vajon kitapinthatók-e ezen a téren meghatározó kölcsönhatások, vagy továbbra is meg kell elégednünk magyarországi vonatkozásban az eddigi, ezen a téren inkább szkeptikus, negatív válaszokkal. De a legizgalmasabb kérdést kétségkívül a demonológiai koncepciók gyakorlati alkalmazásai, az eltérő nézetek összeütközései jelentik. A konfliktusok kiéleződésére Európa-szerte a racionalizmus terjedésével párhuzamosan szaporodnak meg a példák. Ennek üteme legalább két évszázadon át nyomon követhető, elhúzódo és regionálisan is változó folyamatként ábrázolható. Az egyházon belüli szkepszis már a 16–17. századi nagy ördögűzési hullámok alatt is kimutatható, ám a leglátványosabban ezek után, a felvilágosodás egyházon belüli jelentkezésének következtében, a 18. század második felében szorult vissza az ide kapcsolódó jelenségek nagyobbik része.¹³

1.2. A katolikus felvilágosodás megközelítési lehetőségei

Ami az egyházi felvilágosodás¹⁴ katolikus változatának hazai megvalósulási formáit illeti, ezen a téren éppen a kompetens egyháztörténet részéről találkozunk látványos hallgatással. Magának a „katolikus felvilágosodás” fogalmának a definiálására is job-

⁸ Nagyszabású, a magyar szakirodalomban mindmáig a legteljesebb összegzést nyújtó tanulmányát Pócs Éva – a történeti vonatkozásokat illetően – európai forrásanyag és szakirodalmi háttér alapján építette fel: Pócs 2001a.

⁹ Az előzményekre lásd Bárth 2008a; 2008b; 2010, különösen: 77–90.

¹⁰ Vö. Bárth 2010.

¹¹ Ezekből közép-európai viszonylatban még nem rendelkezünk olyan gazdag bibliográfiával, mint ahogy az Clark gigantikus művében tükröződik: Clark 1997, 687–726. Munkám során sokat használtam Menghi és Eynatten kézikönyveit: Mengus 1697a; 1697b; Eynatten 1626, amelyekről vö. a kontextuális szakirodalmat: Petrocchi 1957; Probst 2008. Emellett a benedikciós könyvek vonatkozó fejezetei – vö. Bárth 2010, 109–121, valamint az alábbi kézikönyvek fordultak meg a kezembem: Stampa 1605; Polidorus 1585; Weyer 1568; Anania 1589.

¹² Lásd a témakör hatalmas irodalmából például: Clark 1997; Pócs 2001a; Lederer 2005.

¹³ Ernst 1972; Levack 1992; Johnson 2005.

¹⁴ Jelen tanulmányban – terjedelmi okokból – figyelmen kívül hagyom a protestáns egyházak 18. századi szellemi mozgásaival kapcsolatos kérdéseket és adatokat.

bára külföldi szerzők megfogalmazásait idézhetjük.¹⁵ Az egyháztörténet főbb áramlatai általában már a fogalomhoz is ambivalensen viszonyultak, időnként összeegyeztethetetlen ellentétként értelmezve, máskor általánosításokkal rövidre zárva azt.¹⁶ Nálunk még hiányoznak azok az átfogó monográfiák, amelyek kimondottan erre az időszakra vonatkoztatva mutatják be egy-egy egyházmegye vagy egyháztartomány egyházszerzetét, hitéleti és mentalitástörténeti változásait. Pedig európai minta akadna bőven! Az elmúlt bő évszázadban – főként a német nyelvű és francia kutatásokban – példaadó monográfiák tucatjai készültek el a tárgykörben.¹⁷ Ezek sokszor egy-egy egyházi vezető tevékenysége köré szervezték adataikat.¹⁸ Gyakran kitértek többek között a népi vallásosság, a népszokások, a néphit, a mágia és a babona elleni harc stb. kérdésköreire.¹⁹ Nemzetközi viszonylatban jól kiaknázott forrástípust jelentenek a korszak liturgikus kézikönyvei, amelyekkel kapcsolatban Európa-szerte megfogalmazódtak reformjavaslatok, többek között az anyanyelvűség, a „babonás” elemek visszaszorítása és a szertartások leegyszerűsítése, közérthetővé, individuálisabbá tétele kapcsán.²⁰

E nemzetközi kutatások arra figyelmeztetnek, hogy a katolikus felvilágosodásnak regionálisan eltérő változataival számolhatunk a 18. századi Európában. A jövőbeni magyarországi – primer forrásfeltáráson alapuló – áttekintések eredményei csakis európai kitekintésben lesznek értelmezhetők.

Az egyháztörténet hazai adósságai mellett a témakör vonatkozásában jobbra csupán az irodalomtörténet részeredményeiről tudunk számot adni.²¹ Figyelembe kell venni azonban a „felvilágosodás” fogalmának – irodalomtörténeti szempontból különösen jelentkező – terheltségét és összetettségét, amely időnként az eredmények tudományközi átjárását nehezíti. A tudományterületek szegregációjában megszülető tanulmányok sokszor éppen a terminológiai tisztázatlanságok következtében beszélnek el egymás mellett.

A magyarországi katolikus felvilágosodás jellemzésének egyik alapvető kérdése, hogy mely időszakban számoljunk annak „virágkorával”. A francia egyháztörténet-írásban Bernard Plongeron az 1770–1830 közötti bő fél évszázadot jelölte meg, amely alatt a katolikus felvilágosodás eszmeáramlata a legdinamikusabban éreztette hatását.²² A német kutatásokban már a 18. század derekának évtizedei is többször ebben a keretben értelmeződnek, míg a század első fele kapcsán az egyházi „korai felvilágo-

¹⁵ A fogalomhoz: Plongeron 1969; Kovács 1979; Klueing 1993; Beutel 2009.

¹⁶ Hermann 1973; lásd emellett az új magyar katolikus lexikon „Felvilágosodás” szócikkét: Diós 1997. Az egyháztörténetírás új szemléletére vő. Forgó 2012.

¹⁷ Merkle 1910; Posch 1937; Schnürer 1941, 205–272; Hagen 1953; Winter 1962; Wehrl 1966; Goy 1969; Baumgartner 1975; Lengenfelder 1990; Breuer 2001; Fritsch 2004; Spehr 2005.

¹⁸ Sägmüller 1906; Rössler 1914; Schötl 1939; Dülmen 1967; Fronzek 1983; Haefs 1998; Romberg 1999; Müller 2005; Pichl 2007; Stein 2007.

¹⁹ Például: Kimminich 1989; Pott 1992; Schlögl 1995; Brückner 2000b; Siemons 2002.

²⁰ Steiner 1976; Hollerweger 1976; Swidler 1978; Kohlschein–Küppers 1993; Kranemann 1990; Ignatzi 1994; Keller 1996.

²¹ Tüskés–Knapp 2001; Lukácsi 2010.

²² Plongeron 1969.

sodás" (*Frühauflklärung*) megnyilvánulásairól tesznek említést.²³ A magyarországi egyházi fejlődés e nyugat-európai példákhoz képest megkésettiséget mutat, amely elsősorban a török hódoltság következményeként jelentkezett. Az ország nagy részén csak a 17. század végén, de leginkább csupán a 18. század első harmadában indulhattak be azok a reformfolyamatok, amelyek a Tridentinum megújult katolicizmusát jellemzik, ugyanakkor ez egy időben zajlott le az egyházszerkezet kiépülésének és a felekezeti határok megszilárdulásának folyamatával. A katolikus reform/megújulás és a konfeszionalizáció együttes jelentkezése teszi igazán sűrű és izgalmas kutatási periódussá a 18. század első felének időszakát. A korábbi (egyház-)történetírás²⁴ ezeket az évtizedeket a „késő barokk” gyűjtőfogalommal illette, amely – véleményem szerint – érde-
meim felül túlterhelt eszme-, egyház-, irodalom- és művészettörténeti kategóriaként mára alkalmatlanná vált az általános értelmű használatra. Ma még nem látszik világosan, hogy hol húzódnak az egyes katolikus megújulási tendenciák határai: egy-egy konkrét zsinati vagy szentszéki intézkedés háttérében meddig használhatjuk a megújulás/reform, mikortól a (korai) felvilágosodás magyarázó kategóriáit? A katolikus felvilágosodás két kulcsfogalma, a *racionalizmus* és a *tolerancia* közül leginkább az elsővel vagyunk bajban, hiszen az eszközpontúság éppen a népi kultúra bizonyos elemei kapcsán már a 18. század első felében számos reformhatározat mögött tetten érhető. A tolerancia Magyarországon jobbra csak a jozefinizmus korszakában hoz tisztán észlelhető szemléleti változásokat.²⁵ Ez is felveti a kérdést: vajon mennyire számolhatunk az egyházi felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus szoros párhuzamosságával Magyarországon, amely ebben a régióban – a nyugati modellekhez képest – általános jellemzőként tűnik fel?²⁶

1.3. Katolikus felvilágosodás és népi kultúra

Különösen nehéz helyzetben vagyunk, ha a népi kultúrával kapcsolatos egyházi attitűd változásait szeretnénk megragadni, hiszen az egyházi irányítás főbb trendjei gyakran egy irányba tartanak az egész század folyamán. Meg kell találni azokat a csomópontokat, amelyek kapcsán az egyházi attitűdváltások élesebben megfigyelhetők.²⁷ Az alábbiakban erre teszünk kísérletet egy esettanulmány keretében.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, feltétlenül utalnunk kell az *alsópapság* közvetítő szerepének fontosságára, ami Magyarországon szintén kiesett a korszakkal foglalkozó történeti érdeklődés látóköréből.²⁸ Pedig véleményem szerint az egyházi irányítás és a lokális közösségek közötti érintkezési zónában éppen az alsópapság szemléletváltá-

²³ Hartinger 1985; Winter 1966.

²⁴ Lásd például: Kosáry 1980.

²⁵ Vö. Fritsch 2004.

²⁶ A kérdéshez vö. Wandruszka 1973; Klaniczay 1985.

²⁷ Lásd ezekre például: Rückert 1937; Veit-Lenhart 1956; Goy 1969; Brückner 1982; 2000a; De Martino 1982; Hartinger 1985; Drascek 1998; Hartinger 2003.

²⁸ Plongerón 1974; Tackett 1977; Julia 1996; McManners 1998; Beck 1988; Dippold 1998; Freitag 1998; Haag-Holtz-Zimmermann 2002. Lásd legújabban: Bárbth 2013.

sának és konkrét intézkedéseinek nyomait kell megvizsgálunk ahhoz, hogy megértjük az egyházi felvilágosodás és a népi kultúra kapcsolatának bonyolult szövevényeit. Bálint Sándor, a vallási néprajz legkiválóbb magyar kutatója többször kissé méltatlankodva és elítélően utal műveiben a „josefinista papság” idegenkedésére bizonyos népi ájtatossági formákkal kapcsolatban, ám e megváltozott papi attitűd mélyvizsgálatát nem végezhette el.²⁹ Alapos forrásfeltárások hiányoznak például a papi szemináriumok tanári gárdájának mentalitásváltása, irányultsága kapcsán,³⁰ de nagyon keveset tudunk az állami szándékok és rendelkezések helyi végrehajtása, illetve az ezekre adott lokális papi reakciók mibenlétéről is.

A katolikus felvilágosodás a vallási élet szinte valamennyi területén érezte hatását: alapos kutatásoknak kell még tisztázniuk, hogy az egyes területeken milyen mértékben és milyen hatásokkal. Mivel magyarországi egyházmegyei vizsgálatokkal ezen a téren még nem rendelkezünk, egyelőre el kell fogadnunk a nemzetközi szakirodalom vonatkozó megállapításait. Nincs okunk ugyanis feltételezni, hogy a magyar katolikus felvilágosodás jelentősen eltérő irányokban fejtette volna ki hatását. Barbara Goynak a würzburgi és bambergi egyházmegyéék forrásanyaga alapján megírt monográfiája nyomán többek között a következő területek jöhetnek szóba: az év ünnepei; ünnepnapok, munkanapok rendezése; szenttisztelet; processziók; búcsújárás; a búcsúnyerés lehetősége; szentelmények; vihar elleni harangozás; átmeneti rítusok (az emberi élet fordulói); imaélet, egyházi ének, rítusok.³¹

Ezen területek sora természetesen még tovább bővíthető az adott egyházmegye forrásadottságainak megfelelően. Jelen tanulmányban nincs terünk arra, hogy monográfiák adósságait pótolva akár csak néhány példát hozunk az itt felsorolt témákból. Szerencsére azért akadnak magyarországi előtanulmányok, amelyek nem területileg, hanem tematikusan közelítették meg e területek némelyikét, és szórványosan ugyan, de tartalmazznak utalásokat a katolikus felvilágosodás okozta változások vonatkozásában. Példaként a búcsújárás kutatását,³² a szenttisztelet változásainak vizsgálatát,³³ valamint a szentelmények háttérében álló egyházi benedikciós gyakorlat kora újkori bemutatását említhetjük.³⁴ Mindezek közös nevezőjeként emelhető ki az a fontos fejlemény, hogy az általunk vizsgált eszmeáramlat hatására *megváltozott a csodához való viszony*:³⁵ az egyházi társadalom felső rétegeinek gondolkodásában fokozatosan háttérbe szorult a különféle pszeudomirákulus jelenségek iránti fogékonyság, egyre inkább a „népi vallásosság” jelenségek körébe sorolva azokat. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a 18. század második felében Magyarországon is léteztek az ún. ellenfelvilágosodás³⁶ (Gegen-Aufklärung) képviselői, akiknek a szemléletére leginkább a velük

²⁹ Bálint 1944.

³⁰ Wehrl 1966.

³¹ Goy 1969.

³² Tüskés–Knapp 2001; Tüskés 1993.

³³ Tüskés–Knapp 2001.

³⁴ Bárh 2010.

³⁵ Vö. Plongeron 1969.

³⁶ A fogalomhoz: Drascek 1997; Brückner 2000a, 190–191; McMahon 2001.

kapcsolatos ügyiratok, gyakran botrányos események segítségével derülhet fény. Az alábbiakban mikroanalitikus esettanulmány keretében kíséreljük meg kitapintani a kétféle egyházi attitűd konfliktusfelületeit.

2. Felvilágosodás és ellenfelvilágosodás egy 18. századi zombori ferences konfliktusainak tükrében

A jelen fejezet háttérében álló, hosszabb ideje tartó kutatásaim középpontjában a zombori ferences konvent illír ünnepi hitszónoka, Szmendrovich Rókus ördögűző, gyógyító-, katekizációs, prédikációs és gyóntatótevékenysége húzódik.³⁷ Az 1760-as évek második felében római katolikus és görögkeleti „megszállottak” tucatjait exorcizáló fráter ügyének hullámai tekintélyes irategyüttest termeltek ki a fölöttes egyházmegyei hatóságnál, amelyet ma a Kalocsai Érseki Levéltárban őriznek.³⁸

Zombor 18. század közepi lakosságára nemzetiségi és vallási tekintetben egyaránt nagyfokú keveredés volt jellemző.³⁹ A legnagyobb számban katolikus délszlávok egy csoportja lakott a városban, akiket a korabeli hivatalos szóhasználatban „illírek”-ként emlegettek. Mellettük magyarok és németek, illetve görögkeleti szerbek éltek itt. Utóbbiak tizenkét pópával és két templommal rendelkeztek.⁴⁰ A helyi ferences konventbe 1766 folyamán érkezett, negyvenes éveinek elején járó, kiemelkedő aktivitású Szmendrovich Rókus korábbi életéről egyelőre csak szórványos és áttételes adatokkal rendelkezünk. 1726-ban született a horvátországi Turopolje vidékén, Velika Mlakában. Eredetileg a Péter névre keresztelték. Egyházi pályáját – világi papként – jobbára a zágrábi egyházmegyében töltötte. Hosszú ideig tevékenykedett Pozsega vonzáskörzetében. Témánk szempontjából említésre érdemes, hogy a város plébánosa írásban engedélyezte számára az ördögűzést. Később ő maga vette át a város plébániájának irányítását. Egyelőre rejtély, hogy az 1760-as években már több mint harmincöt esztendőös pap miért kérte felvételét a ferencesek közé. (További kutatás derítheti ki e lépésének és az általa művelt ördögűző-gyógyító tevékenységnek az esetleges, eddig csupán sejthető összefüggéseit.) Ami bizonyos: Szmendrovich Péter korábbi pozsegai plébános a sarengrádi konventben 1763. június 16-án felöltötte a ferencesek rendi ruháját, és egy évre rá, ugyanazon a napon örök fogadalmat tett. Ekkor vette fel a Rókus nevet. A rendi vizitációkban feljegyezték róla, hogy a horvát és latin nyelven kívül – kevésbé jól ugyan, de – németül, szlovákul és magyarul is beszélt. Zomborban illír ünnepi hitszónokká (*concionator festivalis*) nevezték ki, amely minőségében egészen 1769 májusáig megmaradt.⁴¹

³⁷ Eddigi publikációk: Bárth 2005; 2009.

³⁸ KÉL, Egyházkormányzati iratok, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor, 1761–1787.

³⁹ Muhi 1944.

⁴⁰ KÉL, I. e, Kötetek, Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Superioris Bacsensis a. 1767, 215–246.

⁴¹ MFL, Tabulae..., 1767. Zombor; Registrum de alma et antiquissima almae S. Joannis a Capistrano neo-erectae Provinciae Frat. Min. Reg. Obser. comparatum. CDXVI; Bárth 2009.

Az első ördögűzés 1766. december 8-án kezdődött. Rókus a reggeli mise után, a liturgikus előírásoknak megfelelően fogott bele a helybéli Matich Antal feleségének exorcizálásába. Az Anna nevű asszony hosszú évek óta szenvedett különös betegségében, amelyet férje, rokonai és szomszédai egyaránt ördögi megszállottságként értelmeztek. Elmondták, hogy a nőt zavartsága, görcsös rohamai mellett négy esztendő óta valami különös erő akadályozza meg abban, hogy a szentáldozást elvégezze. A két héten át tartó első ördögűzésnek⁴² híre ment a városban és annak környékén. Bámész-kodók sokasága kereste fel a plébániatemplomot a nem mindennapi látványosság megtekintése céljából. Nehéz lenne ma kideríteni, hogy pontosan ki vagy kik „jelen-tették fel” a felsőbb egyházi hatóságoknál az egyre inkább botrányszagú tevékenységet végző ferencset, aki a tél végén, tehát a következő év februárjában és márciusában már tucatnyi, megszállottnak vélt görögkeleti megszabadításán fáradozott. Az ügy mindenestre 1767 tavaszán a kalocsai érseki szentszék (*consistorium*) elé került.⁴³ Az ülést vezető kanonok bejelentette: tudomására jutott, hogy egy zombori ferences néhány „állítólagos megszállottat” több mint egy hónapja eredménytelenül exorcizál. Ténykedését teljességgel rendellenes módon, az egyházi szertartások kárára és kigúnyolására végzi. Az értesülések szerint az említett személy még egy színpadszerű deszka-emelvényt is készített a templomban, és azon végzi a szertartást. A zajos látványosság során a népnyelven elmondott exorcizmusok szövegét a mindenféle korú és nemű nézősereg kórusban ismételteti a pap után, aki a görögkeleti megszállottakat gyertyákkal a kezükben sorba állítja a rítus keretében. Azonnal elrendelték az ügy tüzetesebb kivizsgálását. Megbízólevelet adtak a kerület esperesének, hogy mielőbb utazzon el a városba, tiltsa meg az illető ferencesnek a nyilvános ördögűzést, és folytasson le vizsgálatot ellene az összeállított kérdőpontok alapján. Az esperes titokban meg is leste az ördögűzés folyamatát. A következő látvány tárult a szeme elé: az „exorcista atya” könyv és stóla nélkül, horvátul mondta az imádságokat, a tömeg pedig egyes részeket hangozó kórusban ismételt utána. Így például azt, hogy: „Távozz el, Sátán, távozz el, tisztátalan lélek, Krisztus szenvedése semmisítsen meg, Krisztus vére zúzzon össze!” Az esperes felelősségre vonta Rókus atyát a szabálytalanságok miatt, és a szentszéki utasítás értelmében megtiltotta számára a nyilvános ördögűzést.⁴⁴ A kérdőpontokra adott válaszában Rókus atya kifejtette, hogy első ördögűzésének híre nyomán egyre nagyobb számban keresték meg különféle betegségekben szenvedő schizmatikusok, míg végül harmincuk közül tizenkilencnél fedezte fel a valódi ördögi megszállottság jeleit. Fel-tűnő, hogy valamennyien nők voltak. Hiába mondta ezeknek az embereknek, hogy menjenek a pópáikhoz és a kalugyereikhez, azt válaszolták, hogy azokkal már próbálkoztak, de nem mentek velük semmire. A megszabadítottak közül többen áttértek a katolikus vallásra, és így tett nem egy „néző” is.⁴⁵

⁴² Részletesebben lásd Bárh 2008a.

⁴³ KÉL, I. e, Kötetek, Protocollum Consistoriale, 1766–1969 (1767. március 14.).

⁴⁴ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor (1767. április 8.).

⁴⁵ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor. Szmendrovich Rókus levele (1767. április 9.).

A konzisztórium 1767. április végi ülésén maga az érintett is részt vett, és hosszú beszédben ecsetelte védekezését, indokait.⁴⁶ A ferences saját igaza megerősítéseként három tanúsító levelet is bemutatott, amelyek a város előljáróitól származtak, akik egybehangozóan kijelentették, hogy jelen voltak az ördögűzéseknél, és semmilyen rendelleneséget nem tapasztaltak, minden, ami történt, a katolikus hit dicsőségére, javára vált. A szerintük kétséget kizáróan ördögi megszállottságtól szenvedő emberek exorcizálásakor Rókus atya körültekintően járt el. A más vallásúak áttérését az ördögűzés egyértelmű hasznának tartották.⁴⁷

A ferences személyes fellépése egyelőre pozitív hatást gyakorolt a szentszéki előljárókra. A határozat figyelembe vette Szmendrovich buzgóságát, érdemeit és erkölcsös életvitelét, illetve a tanúskodásokat, így mindössze annyit kötöttek ki, hogy a botrányos eset ne ismétlődjön meg. Ha megszállottság gyanúja merül fel, vegyen maga mellé két rendtársat a konventből, azok jelenlétében nyomozza ki az ördögi jeleket, majd az ezekről készített jegyzéket küldje el a szentszékhez. Amennyiben a felsőbb egyházi hatóság megadja az engedélyt, elvégezheti az exorcizmust, ám kizárólag az egyházmegyei rituáléban leírt módon.

A határozat egy időre megnyugtatta a kedélyeket. Rókus atya az egész egyházmegye területére érvényes gyóntatási engedélyt is elnyerte, és immár hivatalos keretben folytatta tevékenységét. A démoni megszállottság gyanújával újra és újra rátaláltak a környékbbeliek. Néhány hónap elteltével meg is érkezett az első hosszú jegyzőkönyv Kalocsára, amely egy szabadkai asszony megszállottságának jeleit tartalmazta.⁴⁸ 1767 szeptemberében a szentszék engedélyezte két megszállott ördögűzését. A szertartás lefolytatása után az eredményről beszámolókat kellett küldeni a két tanú aláírásával.⁴⁹

A nyilvános ördögűzéseknek ezt követően vége szakadt egy időre. Az 1767 szeptembere és 1769 májusa között eltelt időszakban Rókus atya nemcsak hitszónokként, hanem az ifjúsági és felnőttoktatás terén is jeleskedett.⁵⁰ Részt vett a vallásos társulatok szervezésében. Később a városi előljárók laudációkat zengedeztek szónoki képességeiről és hitoktatói erényeiről. A fráter a lelkipáasztorkodás egyéb feladataiból is kivette a részét. Áttételes utalásokból sejthető, hogy kivételes egyéniségével a gyónni vágyó embereket is magához vonzotta. A későbbi levelekben sokan, sokat áradoztak kiváló gyóntatási adottságáról. A karizmatikus alkatú fráter iránti rajongás kialakulásához – a nyilvánvaló okként jelentkező ördögűzés mellett – minden bizonnyal ilyesféle tehetsége is hozzájárult. Ám népszerűségének és vonzerejének igazi titka kétséget kizáróan a titokban végzett gyógyításokban rejlett. Ez az, amiről keveset árulnak el a források, amiről mélyen hallgatnak a dicsérő levelek – jóllehet ez volt minden ellene fel-

⁴⁶ KÉL, I. e, Kötetek, Protocollum Consistoriale, 1766–1969 (1767. április 29.).

⁴⁷ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor. Zomboriak levelezése (1767. április 25–27.).

⁴⁸ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor.

⁴⁹ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor. Szmendrovich Rókus levelei (1767. augusztus 28., 31.).

⁵⁰ KÉL, I. e, Kötetek, Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Superioris Bacsienis a. 1767, 229.

hozott vád és probléma alapja. Gyógyítótevékenységen nemcsak a nyilvános ördögűző szertartásokat értjük, hanem azokra a csendben, titokban végzett ráimádkozásokra, arra a középkori gyökerű benedikciós gyakorlatra utalunk ezúttal, amelyet a fráter előszeretettel művelt a testi bajaikkal küszködő hívek vigasztalására. Nem véletlen, hogy Rókus hihetetlen népszerűségnek örvendett a haldoklók hozzátartozóinak körében. Az utolsó kenetet kérő hívek többsége kifejezetten őt hívatta ágyához. (Rendtársaival ellentétben állítólag mosolyogva lépett be a házba, és a betegek már a látványától jobban lettek.) Súlyos betegségek esetén szintén hozzá futottak. A fráter nem utasította vissza a kéréseket. Több levelében kitért arra a nézetére, miszerint az ördög sokszor egyértelműnek tűnő betegségek mögé rejtőzve szállja meg az embereket. Ennek megfelelően nyilvánvalóan sok esetben élt az benedikciók és exorcizmusok gyógyító lehetőségével. Úgy tűnik, hogy a nagy, nyilvános ördögűzések eszközeit csupán a szellemi tekintetben is észlelhető, súlyos és egyértelműen bebizonyítható ördögi megszálltság esetében használta. A fentebb említett látványos exorcizmusok tehát mindössze a titokban, rejtve végzett gyógyítótevékenységének kicsúcsosodásai voltak.⁵¹

Az efféle ördögűzések újabb eseteit eredményező – és végső soron Szmendrovich zombori működésének végéhez vezető – eseménysorozat kezdete nagyjából 1769 késő tavaszára tehető. Májusban jutott el a hír a kalocsai szentszékhez: a zombori ferenceseknél újabb ördögűzésekbe kezdtek. Ezúttal egy helyi férfit és egy asszonyt vetettek alá a szertartásnak. A két katolikus személy ördögi megszállottságát Rókus három rendtársa tanúsító levéllel igyekezett bizonyítani.⁵² Az eset kapcsán megszólalt Batthyány József érsek is, aki elrendelte, hogy a szentszék színe előtt derítsék ki a kérdéses személyek megszállottságát, és ne engedjék el őket addig, amíg ki nem derül az igazság. Batthyány kissé türelmetlen hangú, utasító leveléből úgy tűnik, hogy az érseket egyre inkább fárasztotta és idegesítette „a megannyiszor említett” ferences tevékenysége.⁵³

A mindent eldöntő szentszéki vizsgálatra 1769 májusában került sor az érseki székvarosban.⁵⁴ A beteg férfit kocsin hozták: becsukott szemmel feküdt, rángatózott, öklendezett, és csikorgatta a fogait. Miután megvizsgálta a vármegyei orvos, kinyitotta a szemét, és előadta hosszú, zavaros történetét. Az asszony szintén elmondott egy történetet ördögi megszállásáról, amelybe a Rókus atyával való találkozását is belevonta. Ezután az egyik szentszéki kanonok tett kísérletet az exorcizálására, ám a hivatalos római rítus szerint elvégzett szertartás alatt az asszony semmilyen jelét nem mutatta ördögi megszálltságának. Amikor megkérdezték tőle, hogy mit érzett az ördögűzés közben, azt válaszolta, hogy az egyébként is szokásos szívszorulásán kívül semmit. Ezt követően a mindeddig csak szemlélődőként jelen lévő Rókus kapott lehetőséget az ördögűzésre. Először semmiféle jelek nem látszottak, majd a délutánba nyúló szertar-

⁵¹ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor.

⁵² KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor. Tanúsítványok (1769. május 9–14.).

⁵³ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor. Batthyány József érsek levele (1769. május 16.).

⁵⁴ Lásd a jegyzőkönyvet: KÉL, I. c, Kötetek, Protocollum Consistoriale, 1766–1969 (1769. május 18–19.).

tás második felében megjelent egy és más jel az asszonyon, ám ezek (torzulás, rángatózás, fogcsikorgatás, ordítózás, remegés) nem győzték meg az egyházi vezetőket. Őket egyébként is nyugtalanította, hogy az említett időszakban a fráter már suttogva, alig hallhatóan végezte a szertartást. Esteledett már, amikor a férfi sorra került. Ő azt állította, hogy valami titokzatos erő visszatartja a kezét, ha keresztet akar vetni, s emellett irtózatossá válnak a fájdalmai, ha imádságot hall. Ennek bebizonyítására hangosan elkezdtek imádkozni, először horvátul, majd latinul. A férfi a fájdalomtól görcsös alakzatokat vett fel. A szentszéki előjárók trükkhöz folyamodván a latin imádságot fokozatosan profán, világi szövegekbe vezették át. A férfi természetesen továbbra is fájdalmat mutatott. Csalása lelepleződött.

Másnap reggel két tanú kihallgatása után határozatban kimondták, hogy a két állítólagos megszállott valójában természetes betegségben szenved. A férfi őrült (*maniacus*), a nő epilepsziás. A betegségek pontosításában⁵⁵ Kerschner Henrik vármegyei orvos vizsgálatának hivatalos eredménye játszott döntő szerepet. Magát a megszállottságot azonban nem ez alapján vetették el. A konzisztórium tagjai számára perdöntőnek bizonyult, hogy az asszony sem a szentszéki ülnök, sem a ferences háromszori ördögűzése alatt nem adott ki olyan jeleket, amelyek egyértelműen bebizonyították volna az ártó természetfölötti hatalmak jelenlétét.

A határozat nem sok jót hozott Szmendrovich számára. Kimondták, hogy ördögűzéseivel megsértette a korábbi, rá vonatkozó szentszéki határozatokat, az exorcizmusok botrányra adtak okot a „szakadárok” körében, és a szent szertartást az emberek olcsó gúnytárgyává tette. Mindezekért kettős büntetésben részesült: mindenfajta ördögűzéstől eltiltották, és gyóntatási engedélyét is visszavonták. A konventje vezetője még ezen is túlmént: szinte mindenfajta pasztorációs tevékenységét ellehetetlenítette, és nem engedte ki a rendház falai közül.⁵⁶

A városban óriási felzúdulást keltett a „kedvenc” fráter eltiltása a hívekkel való érintkezéstől. Az előjárók újabb, mindenre elszánt rohamot indítottak a határozat ellen. Tanúságok, bizonygató, kérő és könyörgő levelek sora árasztotta el a kalocsai szentszéket. A levelek őszinte, sokszor szenvedélyektől sem mentes hangnemét tekintve feltűnő, hogy a város vezetői milyen kitüntető szeretettel viseltettek Rókus atya iránt. Egy kihallgatási jegyzőkönyvben tíz olyan, vele kapcsolatos esetet soroltak fel, amelyek egyrészt a gyógyításra, másrészt a betegek vigasztalására irányuló tevékenységére világítanak rá. Az irat kapcsán az is világossá válik, hogy a híveknek miért fáj annyira a fráter gyóntatástól való eltiltása.⁵⁷

A nagy felbuzdulással azonban vélhetően ellenkező hatást értek el, mint amit szerettek volna. Az egyházmegye vezetői a levelek hatására csak még inkább megerősödtek azon véleményükben, hogy jól döntöttek, amikor a botrányos rajongásban része-

⁵⁵ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor. Henricus Kerschner tanúsítványa (1769. május 19.).

⁵⁶ Bárh 2005, 280.

⁵⁷ KÉL, I. a, Ordines religiosi, Ferencesek, Zombor (1769. június 13–26.).

sített ferences eltávolítását kérték a feljebbvalóitól. Rókus atya más egyházmegyébe történő áthelyezését maga az érsek is szorgalmazta.

A ferences sorsának további alakulása egyelőre homályba vész. Valószínű, hogy a rendtartomány egy délebbi, szlavóniai vagy horvátországi kolostorába került. A neve később a diakóvári konvent tisztség nélküli szerzeteseként tűnik fel. 1782. december 7-én hunyt el Szentmihályon (Drávaszentmihály, ma: Mihovljan), és a közeli csáktornyai ferences templom kriptájában temették el.⁵⁸

3. Egy német párhuzam: Johann Joseph Gassner, az ördögűző csodadoktor

Immár egy évtizede annak, hogy e nagyszerű és a kutatás szempontjából „érintetlen” forrásanyagra rábukkantam a levéltárban. A zombori ördögűző története – más témák mellett – azóta foglalkoztat. Kezdetől fogva abból az alapvető hipotézisből indultam ki, hogy itt a középkorias, „népközeli” ferences vallásos attitűd és a racionális, a katolikus felvilágosodás szellemiségétől áthatott egyházi vezetés küzdelmével van dolgunk. Az exorcizmussal történő gyógyítás látványos alkalmazását sokáig egyedülálló, megkésett jelenségnek tartottam, ismerve az ilyen jellegű botrányok 16–17. századi európai csúcspontjáról és későbbi lehangolásáról szóló megállapításokat.⁵⁹ Ezt látszott igazolni az a körülmény is, hogy a korszakból Magyarországon sem találtam több hasonló esetet. Az európai analógiák utáni kutatásaim során viszont nem volt nehéz rábukkannom a 18. század leghíresebb ördögűzőjének tartott Johann Joseph Gassner (1727–1779) történetére. A Vorarlbergből származó, és felszentelése után a churi, konstanzi, augsburgi, illetve regensburgi egyházmegyéekben tevékenykedő pap körül az 1770-es évek talán legnagyobb szabású európai skandaluma alakult ki, amely hatalmas mennyiségű korabeli kéziratos és nyomtatott forrásanyagot termelt ki. Mindezek alapján az egyháztörténeti kutatások (előbb Zimmermann,⁶⁰ majd igazán kimerítően Hanauer,⁶¹ és résztémákat illetően mások⁶²) minuciózus elemzésekben mutatták be Gassner életútját és hatástörténetét. A mintaszerű vizsgálatokból nem csupán a szokatlan papi biográfia tényei tárulnak eléink, hanem a „csodadoktor” („*Wunderheiler*”) tevékenységének korabeli értékelései pró és kontra, a gyógyítás munkamódszere, valamint a kezelt betegségek hosszú sora egyaránt. Gassner alakja utóbb az amerikai történeti antropológia figyelmét is felkeltette: a leginkább német források alapján dolgozó, kora újkori egyházi demonológiával foglalkozó Eric Midelfort 2005-ben önálló kisonográfiaiban mutatta be a szélesebb olvasóközönség számára a történetet.⁶³

⁵⁸ MFL, Syllabus, 1784.

⁵⁹ Ernst 1972; Levack 1992; Clark 1997; Almond 2004; Ferber 2004; Waardt 2005; Stenzig 2006.

⁶⁰ Zimmermann 1878.

⁶¹ Hanauer 1985; 1989.

⁶² Pfeilschifter 1932; Ammerer 2002.

⁶³ Midelfort 2005.

Mindezek alapján immár apró részleteiben is kirajzolódnak számunkra a dél-németországi ördögűzési-gyógyító eseménysor elemei. A legszembetűnőbb jellemző a botrány kiterjedt méreteiben jelentkezik. Gassner az 1750-es évek végén kezdte meg gyógyítótevékenységét, miután a benedikciókkal és exorcizmusokkal sikeresen járt el a saját rejtélyes betegségével szemben. Gyógyulása után kipróbálta a szövegeket és eljárásokat a plébániája hívei között is. Az 1760-as évek folyamatos, ám viszonylag csendes gyógyítótevékenységgel teltek el. Gassner híre azonban egyre szélesebb körben kezdett elterjedni. Bárhová helyezték plébánosnak, vakok, bénák, epilepsziások és egyéb betegségekben szenvedők nagyszámú csoportja gyülekezett köré. A gyógyításai számontartására saját maga kezdett *Diariumot* vezetni. Az események aztán az 1770-es évek derekán váltak hisztérikussá. Ekkor már tulajdonképpen egy utazó „csodadoktort” látunk magunk előtt, akinek újabb és újabb állomáshelyekre történő érkezései hatalmas tömegeket megmozgató alkalmakká váltak. Tevékenysége nem csupán a korabeli média figyelmét kötötte le, hanem az egyházi és az állami vezetés legmagasabb szintjein is foglalkoztak vele. Személye megosztotta az értelmiséget: a mellette és ellenében íródott pamfletok, röpiratok száma nagyjából megegyezik (és összesen több mint száz önálló kiadványt jelent). Támogatói és ellenzői között egyaránt találunk nagy hatalmú egyházi vezetőket és meghatározó egyházi személyiségeket katolikus, illetve protestáns oldalról egyaránt. Az állami vezetés is véleményt alkotott róla: maga II. József nyilvánította ki nemtetszését a zajos mirákulumok kapcsán. Hogy végül nem sokkal a saját halála előtt Gassner ténylegesen befejezte gyógyítótevékenységét, az a létező legmagasabb szintről, a pápától érkező tilalomnak köszönhető. Az alatt a bő másfél évtized alatt, amíg Gassner a gyógyításait végezte, több tízezer embert kezelt, akik jobbára az alsó társadalmi rétegekből kerültek ki. Egyes korabeli értékelések szerint az esetek nagy részében sikerrel járt el. Az utólagos tudományos vélekedés a pap delejező („*Suggestor*”) és hipnotizőr („*Hypnotiseur*”) képességeit emeli ki.⁶⁴ A mi feladatunk – véleményem szerint – nem az, hogy Gassner vagy az epigonjai⁶⁵ kapcsán a gyógyítás mibenlétét, igazi vagy hamis voltát vizsgáljuk, hanem az, hogy az egész eseménysort a maga szociokulturális miliójében értelmezzük.

4. Párhuzamok és tanulságok

A zombori ördögűző és híres német előképe életrajzának vázlatos ismertetése után térjünk rá arra a kérdésre, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a két biográfia párhuzamosságának hátterében állnak. Az esetleges különbségek mellőzésével a következőkben elsősorban az analógiák kiemelését tűztem ki célul. Az alábbi tematikus csomópontok egy későbbi, tágabb elemzés alapjait képezhetik.

⁶⁴ Nem véletlen, hogy a magyar szakirodalomban szinte egyedüli említése Gassnert explicit módon „delejezőként”, és nem is ördögűzőként írja le: Fónagy 1943, 62–64.

⁶⁵ Vö. Eder 1992; Freytag–Bossche 1999.

a) *Személyiség.* Gassner és Szmendrovich csaknem évre pontosan ugyanakkor, egymástól kevesebb mint ezer kilométer távolságban éltek le életüknek valamivel több mint öt évtizedét. Nyilván nem ismerték egymást. Mindketten az entuziasztikus papi személyiségek közé tartoztak. Plébánosként az egyházi pasztoráció minden lehetséges eszközével gondozták a híveiket. Karizmatikus személyiségük népszerű papokká tette őket. Mindkettejük esetében megemlékeznek szemük szuggesztív képességéről; Isten erős szolgáinak tűntek fel még a más vallású hívek szemében is. A papok és a közösség viszonyát vizsgáló jelenkori néprajzi és antropológiai leírásokban is gyakran feltűnik az ilyen típusú értékelés. Különösen igaz ez a ma Romániában élő katolikus és protestáns magyarság gyakorlatára, amely még most, a 21. században is igénybe veszi a román papok és szerzetesek áldás/átok szolgáltatásait.⁶⁶ Az adatközlők gyakran indokolják ezt az „igéző szemű”, szakállas ortodox papok személyének és liturgikus szövegeinek „erősebb”, hatékonyabb jellegével.⁶⁷ A dél-magyarországi történet azért is izgalmas, mert ott egy fordított szolgáltatást látunk: abban az adott vallási mezőben éppen a ferences szerzetes tűnt erősebb papi személyiségnek, akitől az ortodox szerbek reméltek segítséget. Gassner és Rókus atya egyaránt nem csupán gyógyítótevékenységükkel tűntek ki, hanem végtelen elhivatottságukkal is, amely a papi élet számos egyéb területén megnyilvánult. Az emberek szívesebben hallgatták az ő prédikációikat, mint másokéit, szívesebben gyóntak náluk, mint kollégáiknál, és mindig őket választották, ha papot hívtak a haldoklóhoz.

b) *Betegségfelfogás.* Természetesen hatalmas népszerűségük hátterében jobbra az emberi betegségekre adott gyógymódjaik álltak. Ezen a téren külön figyelmet kell fordítanunk sajátos betegségfelfogásukra. Giovanni Levi az általa vizsgált 17. századi piemonti ördögűző kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy a korszakban uralkodó betegségfelfogás (amelyet perszonalisztikusnak nevez, és eszerint a betegségek hátterében többféle – természeti, természetfeletti, társadalmi és személyes – ok megbújhat) nyelvezetét felhasználva a pap egy korábbi és egyszerűbb oksági felfogást hirdetett. Utóbbi Levi naturalisztikusnak nevezi, és lényege a természet felbomlott egyensúlyából kialakuló betegségmagyarázatban áll.⁶⁸ A piemonti ördögűzőnél, illetve Szmendrovich és Gassner gondolkodásmódjában ez a leegyszerűsített felfogás jelenik meg, hiszen számukra a betegségek hátterében túlnyomó arányban az ördög/démon behatása rejlik. Ez a felfogás volt a sikerük egyik titka. A másik lényeges mozzanat, hogy a 18. század második felében már elavultnak tekinthető demonológiai tanokat tettek magukévá. Határozottan elkülönítették a démoni megszállottság alapvető fajtáit, a *circumpossessio*, az *obsessio* és a *possessio* megnyilvánulásait. Ezek közül az utóbbi kettőt leginkább a nagy, ünnepélyes exorcizmussal, míg a démoni *circumpossessio* behatásait benedikciókkal és a „kis” exorcizmusokkal orvosolták. A racionalitás és empiria elleni érvként azt vetették be, hogy az ördög képes akár természetes betegségnek is álcázni a megszállottsá-

⁶⁶ A témakör mára örvendetesen gazdag irodalmából itt mindössze két úttörő tanulmányra utalok: Keszeg 1996; Komáromi 1996.

⁶⁷ Czégényi 1999, 31; 2004, 383–384.

⁶⁸ Levi 2001, 64–67.

got. Ennek a csalóka körülménynek a felfedezésére pedig nem akárki és nem akármi-lyen szöveg képes. Eljárásaik elején a hivatalos (római) szertartásrendtől eltérő, súlyos és erőteljes szövegű próbaexorcizmust alkalmaztak (*exorcismus probativus*).⁶⁹

c) „Fehér mágia”. Gassner és Szmendrovich egyaránt olyan kézikönyvekkel, demonológiai traktátusokkal dolgozott, amelyek részben a középkori, részben a Tridentinum után még egy ideig megtűrt, „félhivatalos” gyakorlathoz kapcsolódnak. Menghi, Stampa, Eynatten és mások kézikönyvei a 18. század elején szép sorban egymás után a Vatikán indexére, a tiltott könyvek közé kerültek.⁷⁰ „*Superstitiosus*”-nak titulált tartalmuk többek között az egyházi „fehér mágia”⁷¹ szellemiségéhez, valamint – a rontás (*maleficium*) hangsúlyozása révén – a boszorkányhisztéria egyre halványuló emlékéhez kötötte őket. Ezek tanácsai alapján vonultatta fel Rókus atya a nyugati egyház évezredes ördögűző gyakorlatának széles körű fegyverarzenálját: a szenteltvíz mellett használt, pápa által megáldott viaszmedált, Szent János evangéliumát és más szent szövegeket tartalmazó nyomtatványokat, Szűz Máriához, Szent Ferenchez és Szent Antalhoz szóló imádságokat, szentelt kenyeret stb. Megáldott virágokkal és növényekkel csinált füstöt a démonok kiűzésére. A szenteltvízbe szentelt olajat csöppentett, és azt itatta meg a megszállottakkal. De nemcsak kimondottan az ördögűzéshez használt kézikönyvek voltak „elavultak”, hanem a pozitív irányultságú benedikciókat tartalmazó gyűjtemények is.⁷² Martin von Cochem, Bernard Sannig, Gelasio di Cilia és mások terjedelmes kora újkori kézikönyvei még az egyházi áldás- és átokszövegeknek hasonlóan gazdag arzenálját mutatják, mint amelyet Adolph Franz a középkori gyakorlatban összegyűjtött.⁷³ Az élet minden szükségére kiterjedő, azonnali és hathatós segítséget biztosító egyházi szolgáltatási rendszer csak fokozatosan szorult ki a hétköznapi gyakorlatból. Korábban válogatást adtam a magyarországi kiadású benedikciós gyűjtemények szövegeiből, amely alapján mintegy százhatvanféle benedikciós és exorcista eljárás használata rajzolódott ki a 16–18. század időszakában.⁷⁴ Igény volt tehát a szentelményekre a hívek részéről, amelyek kiszolgálására leginkább a szerzetesek vállalkoztak. Említetük, hogy Rókus atya talán azért lépett be érett fejjele a ferencesekhez, hogy ilyen irányú aktivitását még inkább kifejtthesse.

d) *Spektákulum*. Biztos, hogy nem kizárólag ez a két pap használta ezeket a szövegeket és megáldott tárgyakat a 18. század második felében. Valószínűleg nem is lett volna botrány körülöttük, ha a gyógyításukat csöndben, titokban végezték volna, és azok nem alakultak volna át látványossággá. Az 1614-es *Rituale Romanum* és a nyomdokain kiadott egyházmegyei szertartáskönyvek határozottan tiltják, hogy a megszállottak exorcizálása nyilvánosan, nézőközönség előtt menjen végbe. A sokszor hetekig elhúzódó viadalok azonban – érthető módon – gyakran váltak nagyszabású lokális ese-

⁶⁹ Midelfort 2005; Sluhovsky 2005.

⁷⁰ Probst 2008.

⁷¹ A fogalom elsősorban a protestáns szerzők szóhasználatában szerepel. A kifejezéshez vö. Makkai 1983; Thomas 1971, különösen: 25–50.

⁷² Lásd Bárth 2010, 23–42.

⁷³ Franz 1909.

⁷⁴ Bárth 2010.

ményekké. Bár ellenfeleik érvelésében számos egyéb szempont is megjelenik, talán ez számított a legsúlyosabb problémának az egyházi és világi vezetők szemében: a 18. század második felében már senki sem akarta cirkuszi spektakulum színterévé tenni a felszentelt katolikus templomot.

e) *Katolikus felvilágosodás.* A két ördögűző története magában rejti a korszakbeli egyházi társadalom rétegeinek eltérő mentalitására vonatkozó vizsgálat lehetőségét. Különösen az úgynevezett „katolikus felvilágosodás” térnyerése szempontjából tanulságos megvizsgálni többek között a demonológiával, a szentelményekkel, a csodákkal stb. kapcsolatos attitűdök különbözőségeit.⁷⁵ Sajnos nálunk még hiányoznak az olyan mintaszerű monográfiák, amelyek egy-egy egyházmegye forrásanyaga alapján ezen eszméáramlat és a népi vallásosság kapcsolatát mutatják be. Részletes teoretikus és adatelemző tanulmányoknak kell tisztázniuk a katolikus megújulás/reform és a katolikus felvilágosodás közötti átmenet mibenlétét. Szmendrovich Rókus történetében világos, hogy az 1760-as években az egyházmegyét vezető főpap egyértelműen a korai felvilágosodás szellemében működött, hiszen ezt egyéb, itt nem részletezhető rendelkezései is alátámasztják: a katolikus felvilágosodás két vezérfogalma, a racionalizmus és a tolerancia közül különösen az előbbit részesítette előnyben. E vonatkozásban került vele összetűzésbe az egyházi ranglétra alján álló ferences, akit szellemisége alapján az „ellenfelvilágosodás” magyarországi képviselőjének tekinthetünk. Nagyon izgalmas nyomon követni, hogy a két pólus között hogyan ingadozott a szerzetesi előjárók, plébániai alsópapság, esperesek, kanonokok és vikáriusok könnyen befolyásolható csoportja. Ez a látványos ingadozás csodahit és szkepszis között szintén a korszak átmenetiségét, liminális jellegét erősíti.

f) *Népi vallásosság.* Hogyan jelenik meg a képből a „nép” és a népi vallásosság? Leginkább az alulról jövő igények/szükségletek szintjén. A ferencesek (és más szerzetesrendek) által nyújtott vallási szolgálat ezeket igyekezett kielégíteni. Másrészt megjelenik a rajongás formájában is. Gassner és Szmendrovich személye körül kisebb-fajta „fanclub” alakult ki. „Sztárságuk” háttérében a hatékonyság, a *potencia* tisztelete állt, amely például a középkorban a szentek ereklyéit őrző kegyhelyekhez, illetve az „élő szentekhez” kapcsolódó exorcista gyógyításokhoz tartozott hozzá. A környezetük rajtuk keresztül érezte meg a (gyógyító) isteni kegyelem kiáramlását és *praesentiáját*, jelenlétét.⁷⁶ A források alapos elemzésével a helyi vallás és a néphit mélyrétegeibe is betekinthetünk, például a Rókus által felsorolt, eredetileg a megszállottak szájából elhangzó démonnevek és demonológiai képzetek elemzésével. E feladat elvégzése azonban túlmutat egy problémafelvető tanulmány keretein.

Végezetül, mintegy epilógusként arra utalok, hogy a bemutatott két párhuzamos történet hasonló befejezése megtévesztő lehet. Úgy tűnik, hogy ők voltak az „ellenfelvilágosodás” utolsó ködlovagjai egy olyan korszakban, amikor a „démonokkal való gondol-

⁷⁵ Vö. Midelfort alapvető megítélését Gassner történetének vonatkozásában: Midelfort 2005.

⁷⁶ Brown 1993, 135–158.

codás” (*thinking with demons*)⁷⁷ korábban általános érvényessége már tovatűnni látszott; amikor az egyházi felvilágosodás zajos botrányok keretében számolt le a gyógyító célzatú, entuziasztikus mozgalmakkal. Utóbbiak valóban háttérbe szorultak egy időre, hogy aztán más és más szociokulturális körülmények között újra és újra megmutatkozzanak. A két pap mentalitása változatos megjelenési formában napjainkig tovább él. 2012 őszén Pécsen rendeztek meg egy nagyszabású nemzetközi vallástudományi konferenciát, amelynek a megszállottság (*spirit possession*) volt a központi témája. Itt hívták fel többen a figyelmet arra, hogy az utóbbi években, többek között az USA-ban és Olaszországban, a katolikus egyházon belül is egyre nagyobb méretekben éledezni látszik az exorcizmus gyakoribb alkalmazása iránti papi igény. Ez a tény megerősített engem abban, hogy vizsgálataimnak kézzelfogható módon is lehet értelmük, már amennyiben a mai karizmatikus mozgalmak exorcista gyógyításait vizsgáló antropológusok a történeti példák iránt is hajlandók fogékonyságot mutatni. Azt gondolom, hogy a fenti történetek újramesélése és kontextualizálása, ami elsősorban a néprajz feladata, akár e mai, gyakorlati felhasználás nélkül is hasznos művelet. Ha a 18. századi vallásosság és mindennapi élet bizonyos vonatkozásai megközelíthetőkké váltak ezzel a módszerrel, már elértem a célokat.

Bibliográfia

- ALMOND, Philip C. 2004: *Demonic possession and exorcism in early modern England. Contemporary texts and their cultural contexts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- AMMERER, Gerhard 2002: „Gegen die unbefugten Unternehmungen gewisser Exorcisten” – Der Hirtenbrief Erzbischof Colloredos gegen den Wunderheiler Johann Joseph Gassner von 1776. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 142: 141–180.
- ANANIA, Joannes Laurentius 1589: *De natura daemonum libri IV*. Venetiis.
- BÁLINT Sándor 1944: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Kassa: Veritas Kiadó.
- BÁRTH Dániel 2005: Ördögűző Rókus testvér. Képek egy 18. századi zombori ferences életéből. In ÖZE Sándor–MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert (szerk.): *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára* 1–2. Piliscsaba–Budapest: PPKE BTK, 1: 271–287.
- 2008a: Papok és démonok viadala: exorcizmus a kora újkori Magyarországon. In Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről V.) Budapest: Balassi Kiadó, 59–68.
- 2008b: *Exorcizmus és erotika. Egy XVIII. századi székegyházi ördögűzés szokatlan körülményei*. (Libelli Transsilvanici 3.) Kecskemét: BKMŰ Múzeumi Szervezete.
- 2009: A zombori ördögűző. Egy 18. századi bácskai ferences tündöklése és bukása I–II. *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle* 3: 20–25; 4: 78–81.
- 2010: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae IX.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2013 (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.

⁷⁷ Clark 1997.

- BAUMGARTNER, Konrad 1975: *Die Seelsorge im Bistum Passau zwischen barocker Tradition, Aufklärung und Restauration*. St. Ottilien: EOS Verlag.
- BECK, Rainer 1988: Der Pfarrer und das Dorf. Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17./18. Jahrhunderts. In DÜLMEN, Richard van (Hrsg.): *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main: Fischer-TB Verlag, 107–143.
- BEUTEL, Albrecht 2009: *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung. Ein Kompendium*. Göttingen: UTB GmbH.
- BREUER, Dieter (Hrsg.) 2001: *Die Aufklärung in den deutschsprachigen katholischen Ländern 1750–1800. Kulturelle Ausgleichsprozesse im Spiegel von Bibliotheken in Luzern, Eichstätt und Klosterneuburg*. Paderborn: F. Schöningh.
- BROWN, Peter 1993: *A szentkultusz: kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Budapest: Atlantis Könyvkiadó.
- BRÜCKNER, Wolfgang 1982: Zum Wandel der religiösen Kultur im 18. Jahrhundert. Einkreisungsversuche des „Barockfrommen“ zwischen Mittelalter und Massenmissionierung. In HINRICHS, ERNST-WIEGELMANN, Günter (Hrsgs.): *Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts*. (Wolfenbütteler Forschungen 19.) Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 65–83.
- 2000a: Volkskultur und Wandel vom 18. zum 19. Jahrhundert. In BRÜCKNER, Wolfgang: *Volkskunde als historische Kulturwissenschaft: Kultur und Volk: Begriffe, Probleme, Ideengeschichte I. Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner*. Würzburg: Bayer Verlag, 184–206.
- 2000b: Konfessionsfrömmigkeit zwischen Trienter Konzil und kirchlicher Aufklärung in Unterfranken. In BRÜCKNER, Wolfgang: *Frömmigkeit und Konfession: Verstehensprobleme, Denkformen, Lebenspraxis. Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner*. (Volkskunde als historische Kulturwissenschaft 10.) Würzburg: Bayerische Blätter für Volkskunde, 324–382.
- CLARK, Stuart 1997: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- CZÉGÉNYI Dóra 1999: Magyar–román interetnikus kapcsolatok vallási vetülete. In BORBÉLY Éva–CZÉGÉNYI Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 29–43.
- 2004: A román pap alakja egy szilágysági közösség hiedelemrendszerében. (Gyógyítás és rontás). In PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásnévelési fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 382–394.
- DE MARTINO, Ernesto 1982: *Katholizismus, Magie, Aufklärung. Religionswissenschaftliche Studie am Beispiel Süd-Italiens*. München: Trikont-Dianus Buchverlag.
- DIÓS István (szerk.) 1997: *Magyar katolikus lexikon III*. Budapest: Szent István Társulat.
- DIPPOLD, Günter 1998: Klerus und Katholische Reform im Hochstift Bamberg. *Jahrbuch für Volkskunde* 21: 57–83.
- DRASCEK, Daniel 1997: *Gegenaufklärung im süddeutschen Raum. Zur Transformation der spätbarocken Alltags- und Frömmigkeitskultur im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts*. [Habil. Diss.] München.
- 1998: Der Papstbesuch in Wien und Augsburg 1782. Zum Wandel spätbarocker Alltags- und Frömmigkeitskultur unter dem Einfluss süddeutscher Gegenauflärer. In LAUTERBACH, Burkhard–KÖCK, Christoph (Hrsgs.): *Volkskundliche Fallstudien. Profile empirischer Kulturforschung heute*. (Münchner Beiträge zur Volkskunde 22.) Münster: Waxmann Verlag, 25–44.
- DÜLMEN, Richard van 1967: *Propst Franziskus Töpsl (1711–1796) und das Augustiner-Chorherrenstift Polling. Ein Beitrag zur Geschichte der katholischen Aufklärung in Bayern*. Kallmünz: LaBeben.
- EDER, Manfred 1992: Teufelsglaube, „Besessenheit“ und Exorzismus in Deggendorf (1785–1791). *Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg* 26: 295–321.

- ERNST, Cécile 1972: *Teufelaustreibungen. Die Praxis der katholischen Kirche im 16. und 17. Jahrhundert*. Bern: H. Huber.
- EYNATTEN, Maximilian von 1626: *Manuale exorcismorum, continens instructiones et exorcismos ad ejiciendos e corporibus obsessis spiritus malignos, et ad quaevis maleficia depellenda, et ad quascumque infestationes daemonum reprimendas*. Antverpiae: Ex officina Plantiniana.
- FERBER, Sarah 2004: *Demonic Possession and Exorcism in Early Modern France*. London–New York: Routledge.
- FÓNAGY Iván 1943: *A mágia és a titkos tudományok története*. Budapest: Bibliotheca.
- FORGÓ András 2012: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In SZIJÁRTÓ M. István–SZÜCS Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest: Eötvös Kiadó, 120–146.
- FRANZ, Adolph 1909: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter I–II*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.
- FREITAG, Werner 1998: *Pfarrer, Kirche und ländliche Gemeinschaft. Das Dekanat Vechta 1400–1803*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.
- FREYTAG, Nils–BOSSCHE, Benoît Van den 1999: Aberglauben, Krankheit und das Böse. Exorzismus und Teufelsglaube im 18. und 19. Jahrhundert. *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 44: 67–93.
- FRI TSCH, Matthias J. 2004: *Religiöse Toleranz im Zeitalter der Aufklärung. Naturrechtliche Begründung – konfessionelle Differenzen*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- FRONZEK, Klaus 1983: *Kirchliche Leitungstätigkeit: in der katholischen Pastoraltheologie der deutschen Aufklärung nach der Lehre von Franz Christian Pittruff (1739–1814)*. Leipzig: St. Benno-Verlag.
- GOY, Barbara 1969: *Aufklärung und Volksfrömmigkeit in den Bistümern Würzburg und Bamberg*. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 21.) Würzburg: Kommissionsverlag Ferdinand Schöningh.
- HAAG, Norbert–HOLTZ, Sabine–ZIMMERMANN, Wolfgang (Hrsgs.) 2002: *Ländliche Frömmigkeit. Konfessionskulturen und Lebenswelten 1500–1850*. Stuttgart: J. Thorbecke.
- HAEFS, Wilhelm 1998: *Aufklärung in Altbayern. Leben, Werk und Wirkung Lorenz Westenrieders*. Neuried: Neuried Ars Una.
- HAGEN, August 1953: *Die kirchliche Aufklärung in der Diözese Rottenburg. Bildnisse aus einem Zeitalter des Übergangs*. Stuttgart: Schwabenverlag.
- HANAUER, Josef 1985: Der Teufelsbanner und Wunderheiler Johann Joseph Gassner (1729–1779). *Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg* 19: 303–545.
- 1989: Johann Joseph Gassner (1727–1779). Teufelsbanner und Wunderheiler. *Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg* 23: 430–439.
- HARTINGER, Walter 1985: Kirchliche Frühaufklärung in Ostbayern. Massnahmen gegen Wallfahrten und geistliche Spiele in den Bistümern Passau und Regensburg am Beginn des 18. Jahrhunderts. *Ostbairische Grenzenmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 27: 142–157.
- 2003: Aufklärung und Säkularisation als Wendepunkte der Volksfrömmigkeit. In LANDERSDORFER, von Anton (Hrsg.): *Vor 200 Jahren – Die Säkularisation in Passau*. Passau: Klinger, 53–79.
- HERMANN Egyed 1973: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Aurora Könyvek.
- HOLLERWEGER, Hans 1976: *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

- IGNATZI, Hans-Joachim 1994: *Die Liturgie des Begräbnisses in der katholischen Aufklärung. Eine Untersuchung von Reformentwürfen im südlichen deutschen Sprachgebiet*. Münster. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 75.) Münster: Aschendorff Verlag.
- JOHNSON, Trevor 2005: Besessenheit, Heiligkeit und Jesuitenspiritualität. In WAARDT, Hans de UND ANDERE (Hrsgs.): *Dämonische Besessenheit. Zur Interpretation eines kulturhistorischen Phänomens*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 233–247.
- JULIA, Dominique 1996: Der Priester. In VOVELLE, Michel (Hrsg.): *Der Mensch der Aufklärung*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 282–320.
- KELLER, Klaus 1996: *Die Liturgie der Eheschließung in der katholischen Aufklärung. Eine Untersuchung der Reformentwürfe im deutschen Sprachraum. St. Ottilien*. (Münchener Theologische Studien II. 51.) St. Ottilien: EOS Verlag.
- KESZEG Vilmos 1996: A román pap és hiedelemköre a mezőségi folklórban. *Ethnographia* CVII: 335–369.
- KIMMINICH, Eva 1989: *Religiöse Volksbräuche im Räderwerk der Obrigkeiten. Ein Beitrag zur Auswirkung aufklärerischer Reformprogramme am Oberrhein und Vorarlberg*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- KLANICZAY Gábor 1985: Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg monarchiában. In KLANICZAY Gábor–POÓR János–RING Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE, 33–69.
- KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.) 2005–2008: *Demons, Spirits, Witches* 1–3. Budapest: Central European University Press.
- KLUETING, Harm (Hrsg.) 1993: *Katholische Aufklärung – Aufklärung im katholischen Deutschland*. (Studien zum Achtzehnten Jahrhundert 15.) Hamburg: Meiner.
- KOHLSCHEIN, Franz–KÜPPERS, Kurt 1993: „Der grosse Sänger David euer Muster”. *Studien zu den ersten diözesanen Gesang- und Gebetbücher der katholischen Aufklärung*. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 73.) Münster: Aschendorff Verlag.
- KOMÁROMI Tünde 1996: Rontásformák Aranyosszéken. A gyógyító román pap. *Néprajzi Látóhatár* 5(1–2): 87–98.
- KOSÁRY Domokos 1980: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS, Elisabeth (Hrsg.) 1979: *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Wien: R. Oldenbourg.
- KRANEMANN, Benedikt 1990: *Die Krankensalbung in der Zeit der Aufklärung. Ritualien und pastoral-liturgische Studien im deutschen Sprachgebiet*. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 72.) Münster: Aschendorff Verlag.
- KRISTÓF Ildikó 2001: „Bűvös-bájos varázslók” vagy a „Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi debreceni református irodalomban. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 107–135.
- LEDERER, David 2005: „Exorzisieren ohne Lizenz...” Befugnis, Skepsis und Glauben im frühneuzeitlichen Bayern. In WAARDT, Hans de UND ANDERE (Hrsgs.): *Dämonische Besessenheit. Zur Interpretation eines kulturhistorischen Phänomens*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 213–232.
- LENGENFELDER, Bruno 1990: *Die Diözese Eichstätt zwischen Aufklärung und Restauration. Kirche und Staat 1773–1821*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- LEVACK, Brian P. (ed.) 1992: *Possession and Exorcism*. New York–London: Garland.
- LEVI, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest: Osiris Kiadó.
- LUKÁCSI Zoltán 2010: *Szókés és viláosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. [PhD-értekezés.] Budapest: ELTE.

- MAKKAI László 1983: A középkori magyar hitvilág problematikájához. *Ethnographia* XCIV: 106–116.
- McMAHON, Dartin M. 2001: *Enemies of the Enlightenment. The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity*. Oxford: Oxford University Press.
- McMANNERS, John 1998: *Church and Society in Eighteenth-Century France I–II*. Oxford: Clarendon Press.
- MENGUS, Hieronymus 1697a: *Flagellum daemonum, exorcismos terribiles, potentissimos et efficaces, remediaque probatissima, ac doctrinam singularem in malignos spiritus expellendos, facturasque et maleficia fuganda de obsessis corporibus complectens, cum suis benedictionibus, et omnibus requisitis ad eorum expulsionem. Accessit postremo pars secunda, quae Fustis daemonum inscribitur...* Venetiis: Apud Paulum Balleonium.
- 1697b: *Fustis daemonum, adjurationes formidabiles, potentissimas et efficaces in malignos spiritus fugandos de oppressis corporibus humanis. Ex sacrae apocalypsis fonte, variisque sanctorum patrum auctoritatibus haustus complectens...* Venetiis: Apud Paulum Balleonium.
- MERKLE, Sebastian 1910: *Die kirchliche Aufklärung im katholischen Deutschland. Eine Abwehr und zugleich ein Beitrag zur Charakteristik „kirchlicher“ und „unkirchlicher“ Geschichtsschreibung*. Berlin: Reichl.
- MIDELFORT, H. C. Erik 2005: *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. New Haven–London: Yale University Press.
- MUHI, János 1944: *Zombor története*. Zombor: Kalangya.
- MÜLLER, Michael 2005: *Fürstbischof Heinrich von Bibra und die Katholische Aufklärung im Hochstift Fulda (1759–88). Wandel und Kontinuität des kirchlichen Lebens*. Fulda: Parzeller.
- PETROCCHI, Massimo 1957: *Esorcismi e magia nell'Italia del cinquecento e del seicento*. Napoli: Libreria scientifica editrice.
- PFEILSCHIFTER, Georg 1932: Des Exorzisten Gassner Tätigkeit in der Konstanzer Diözese im Jahre 1774. *Historisches Jahrbuch* 52: 401–441.
- PICHL, Siegfried Rudolf 2007: *Joseph Anton Gall. Josephiner auf dem Bischofsstuhl*. Frankfurt am Main–New York: P. Lang.
- PLONGERON, Bernard 1969: Recherches sur l'„Aufklärung“ catholique en Europe occidentale (1770–1830). *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 16: 555–605.
- 1974: *La vie quotidienne du clergé Français au XVIIIe siècle*. Paris: Hachette.
- POLIDORUS, Valerius 1585: *Practica exorcistarum ad daemones et maleficia de Christi fidelibus expellendum. Additionibus multis studiosissimae locupletata*. Patavii.
- POSCH, Andreas 1937: *Die kirchliche Aufklärung in Graz und an der Grazer Hochschule*. Graz: Leuschner & Lubensky.
- POTT, Martin 1992: *Aufklärung und Aberglaube. Die deutsche Frühaufklärung im Spiegel ihrer Aberglaubenskritik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- PÓCS Éva 2001a: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 137–198.
- 2001b (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék.
- 2008: *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről V.) Budapest: Balassi Kiadó.
- PROBST, Manfred 2008: *Besessenheit, Zauberei und ihre Heilmittel. Dokumentation und Untersuchung von Exorzismushandbüchern des Girolamo Menghi (1523–1609) und des Maximilian von Eynat*

- ten (1574–75–1631). (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 97.) Münster: Aschendorff Verlag.
- ROMBERG, Winfried 1999: *Johann Ignaz von Felbiger und Kardinal Johann Heinrich von Franckenberg. Wege der religiösen Reform im 18. Jahrhundert*. Sigmaringen: J. Thorbecke.
- RÖSSLER, Johannes 1914: *Die kirchliche Aufklärung unter dem Speierer Fürstbischof August von Limburg-Stirum (1770–1797). Ein Beitrag zur Geschichte und Beurteilung des Aufklärungszeitalters*. Speier am Rhein.
- RÜCKERT, Georg 1937: Brauchtum und Diözesanrituale im Aufklärungszeitalter. Das Rituale Augustanum vom Jahre 1764. *Volk und Volkstum. Jahrbuch für Volkskunde* 2: 297–313.
- SÄGMÜLLER, Johann Baptist 1906: *Die kirchliche Aufklärung am Hofe des Herzogs Karl Eugen von Württemberg (1744–1793)*. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Aufklärung. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.
- SCHLÖGL, Rudolf 1995: *Glaube und Religion in der Säkularisierung. Die katholische Stadt – Köln, Aachen, Münster – 1700–1840*. München: Oldenbourg Verlag.
- SCHNÜRER, Gustav 1941: *Katholische Kirche und Kultur im 18. Jahrhundert*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag.
- SCHÖTTL, Josef 1939: *Kirchliche Reformen des Salzburger Erzbischofs Hieronymus von Colloredo im Zeitalter der Aufklärung*. (Herausgegeben von Josef WEBER.) Hirschenhausen: Verlag der Südostbayerischen Heimatstudien.
- SIEMONS, Stefan 2002: *Frömmigkeit im Wandel. Veränderungen in den Formen der Volksfrömmigkeit durch Aufklärung und Säkularisation. Eine Untersuchung zu den Eigenheiten in der Reichsstadt Augsburg und ihrem schwäbischen Umland*. Augsburg: Heimatverein für den Landkreis.
- SLUHOVSKY, Moshe 2005: Discerning Spirits in Early Modern Europe. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Communicating with the Spirits*. (Demons, Spirits, Witches I.) Budapest–New York: Central European University Press, 53–70.
- SPEHR, Christopher 2005: *Aufklärung und Ökumene. Reunionsversuche zwischen Katholiken und Protestanten im deutschsprachigen Raum des späteren 18. Jahrhunderts*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- STAMPA, Petrus Antonius 1605: *Fuga Satanae exorcismus. Ex sacrarum litterarum fontibus, pioque S. Ecclesiae instituto exhaustus*. Venetiis.
- STEIN, Claudius 2007: *Staatskirchentum, Reformkatholizismus und Orthodoxie im Kurfürstentum Bayern der Spätaufklärung. Der Erdinger Landrichter Joseph von Widmann und sein Umfeld (1781–1803)*. München: Verlag C. H. Beck.
- STEINER, Josef 1976: *Liturgiereform in der Aufklärungszeit. Eine Darstellung am Beispiel Vitus Anton Winters*. (Freiburger Theologische Studien 101.) Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.
- STENZIG, Philipp 2006: *Die Schule des Teufels. Der Exorzismus in den Glaubenskämpfen der Reformationszeit*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- SWIDLER, Leonard 1978: *Aufklärung Catholicism 1780–1850. Liturgical and Other Reforms in the Catholic Aufklärung*. Missoula, Montana: Scholars Press.
- SZACSVAY Éva 2001: Protestáns ördögképzetek: kép és üzenet. In PÓCS Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről II.) Budapest: Balassi Kiadó, 100–110.
- 2002: Az ördögűzés református szabályozása 1636-ban I. In BARNÁ GÁBOR–KÓTYUK ERZSÉBET (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára*. Budapest–Szeged: Kairosz Kiadó, 79–92.
- 2006: Protestant Devil Figures in Hungary. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Christian Demonology and Popular Mythology*. (Demons, Spirits, Witches II.) Budapest–New York: Central European University Press, 89–108.

- TACKETT, Timothy 1977: *Priest and Parish in Eighteenth-Century France. A Social and Political Study of the Curés in Diocese of Dauphiné 1750–1791*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- THOMAS, Keith 1971: *Religion and the Decline of Magic*. New York: Scribner.
- TÜSKÉS Gábor 1993: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva 2001: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*. Budapest: Osiris Kiadó.
- VEIT, Ludwig Andreas–LENHART, Ludwig 1956: *Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock*. Freiburg in Breisgau: Verlag Herder.
- WAARDT, Hans de ET AL. (Hrsgs.) 2005: *Dämonische Besessenheit. Zur Interpretation eines kulturhistorischen Phänomens*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.
- WANDRUSZKA, Adam 1973: Der Reformkatholizismus des 18. Jahrhunderts in Italien und in Österreich. Neue Forschungen und Fragestellungen. In NOVOTNY, Alexander–PICKL, Othmar (Hrsgs.): *Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag*. Graz: Historisches Institut der Universität Graz, 231–240.
- WEHRL, Franz 1966: Der „neue Geist“. Eine Untersuchung der Geistesrichtungen des Klerus in Wien von 1750–1790. [Phil. Diss.] Wien.
- WEYER, Joannes 1568: *De praestigis daemonum, et incantationibus ac veneficiis libri sex...* Basiliae.
- WINTER, Eduard 1962: *Der Josephinismus. Die Geschichte der österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. Berlin: Verlag Rütten & Loening.
- 1966: *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung*. Berlin: Akademie-Verlag.
- ZIMMERMANN, J. ANTONIUS 1878: *Johann Joseph Gassner, der berühmte Exorzist. Sein Leben und wunderbares Wirken aus Anlass seiner hundertjährigen Todesfeier neuerdings erzählt und gewürdigt vom –*. Kempten.

A rövidítéssel hivatkozott forrásjelzetek feloldása

- KÉL – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár I., Kalocsai Érseki Levéltár.
 MFL – Magyar Ferences Levéltár.

Visum repertum

Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat

Georg Tallar *Visum repertum* című munkája mára megkerülhetetlen forrásává vált a vámpirizmus kiterjedt szakirodalmának: néprajzi kutatások részletes folklórbeszámolóként méltatják, az orvostörténész azért becsüli, mert pontos, adatgazdag és racionális, az eszmetörténész pedig a felvilágosodás önjelölt misszionáriusaként emeli piedesztálra.¹ Munkáját ott találjuk szinte minden idevágó tanulmány lábjegyzetei között, mégis gyakran igen pontatlan elképzelések keringenek a munka legalapvetőbb születési körülményeiről is.² Mindezek a tévedések természetesen nem feltétlenül okoznak zavart a Tallart idéző szakértők gondolatmenetében, a sok pontatlanság ismételt közlése azonban alaposan megtévesztheti azt, aki történetesen éppen azokat a társadalmi, politikai vagy eszme-, illetve mentalitástörténeti viszonyokat szeretné vizsgálni, amelyek között Tallar működött, és az írása keletkezett.

Jelen tanulmány tehát olyan munka kezdeti lépcsője, amelyet tulajdonképpen már régen el kellett volna végezni. Tallarnak és a *Visum repertum* két verziójának, a kéziratnak, valamint a nyomtatott könyvnek a története kerül a boncasztalra abban a reményben, hogy az alapvető adatokat sikerül tisztázni, egyben pedig bepillantást nyerhetünk azokba az érdekekbe és hatalmi terekbe, melyek a két munka születésére hatással voltak. A két verzió összehasonlítása szintén lényeges adalékokkal szolgálhat ezeknek a

¹ Kreuter 2001; Magyar 1999; Arlaud 2007.

² Két kirívóbb példa talán elegendő a helyzet megvilágítására. Tallar művének a 18. századi óta első szövegkiadásának (Equiamicus 2013) fülszövege hemzseg a tévedésektől: Tallar ebben osztrák orvos, aki harminc éven át a k. u. k. hadsereg megbízásából kutatta a vámpírokat Havasalföldön és a Bánátban. Valójában azonban német sebész volt, tizennyolc éves felcseri szolgálata alatt mindössze négyszer találkozott vámpíresetekkel (ebből kétszer véletlenül), a Bánátban már nem a hadsereg, hanem a civil tartományi kormányzóság szolgálatában dolgozott; 1756-os jelentését, a *Visum repertumot* is feltehetően ennek, nem pedig egy bécsi hivatalnak a megbízásából készítette el. Hasonlóan a megbízó nem lényegtelen személye a probléma Daniel Arlaud cikkében (Arlaud 2007), aki szintén bécsi kezdeményezésnek tartja Tallar vizsgálódásait. Ráadásul Mária Terézia udvari orvosának, Van Swietennek a vámpírtraktátusát bánáti, nem pedig, mint valójában történt, morva vámpíresetekre vezeti vissza.

viszonyoknak a megismeréséhez. Különös hangsúlyt fektetünk továbbá a kézirat szövegének rétegeire, azokra a diskurzusokra, amelyek révén a szerző demonstrálta sokrétű szakértelmét a megrendelőinek, és amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a *Visum repertum anatomico chirurgicum*ot a szakirodalom a vámpirizmus legkimerítőbb, legminuciózusabb első kézből származó látteleetének ismerje el. Az alábbiakban először a vámpirizmus szakirodalmát és a 18. század első felének bánáti vámpírhelyzetét mutatjuk be, majd rátérünk a vámpírvizsgáló bizottságra, amelynek tagjaként Georg Tallar a megfigyeléseit tette; az utolsó két szekcióban pedig a kéziratot és a nyomtatott könyvet elemezzük.

1. A vámpirizmus és szakirodalma

A holtak síron túli aktivitásának és káros, ártó tevékenységének számtalan formájáról tud a régészeti és történeti néprajzi szakirodalom. Régészek számos olyan leletet tártak fel Európa különböző tájairól és korszakaiból, mint a halál után levágott, lábhoz tett koponyák, a mellkasban talált karómaradványok, a hason fekvő holttestek, összekötözött végtagok vagy az állkapocsba préselt nagy kövek. Ezek a leletek tanúsíthatnak a holtak visszajárását, rontótevékenységét megakadályozandó rítusokról, ám mivel kevés írott forrás kapcsolható hozzájuk, a régészek többnyire óva intenek messzemenő következtetések levonásától.³ Az élőket zaklató holtak közép-kelet-európai megjelenési formáival foglalkozó néprajzi szakirodalom pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy bár típusokat lehet képezni, legtöbbször képtelenség élesen szétválasztani egymástól az egyes lényeket. A különböző folklórmotívumok vándoroltak, átalakultak, ráadásul mindegyikre rátelepült a keresztény demonológia ördöggépzete is, ami elmosta a határokat; a hiedelemlények így nemcsak koronként mutatnak változatosságot, hanem egyazon időben akár szomszédos falvakban is eltérő elképzelések honolhattak.⁴ A visszajáró holtakhoz kapcsolható hiedelemlények között találunk démonikus, azaz nem vagy kevéssé emberi jellegű lényeket, mint a halott kedves alakját felleveő nyomódémon, a magyar néphit lidércszeretője, mely leggyakrabban éjszakai fullasztó mellkasnyomást és szexuális agressziót követ el. Hasonló alakok német területen az *Alp* és a *Mahr*, szlávoknál a *mora*, mely a nyomás mellett vért is szívhat. Az olyan komplex lények, mint a boszorkány vagy az emberfarkas (*werwolf*), amelyek életükben is képesek voltak kiküldeni a lelküket különböző formákban, hogy jót vagy rosszat cselekedjenek, haláluk után gyakran válnak a testtől többé-kevésbé független,

³ A kereszténység előtti kultúrák visszajáró halottaktól való féelme és az ehhez kötődő temetkezési rítusok hatása a keresztény kultúrkörökre összetett probléma, amely túlmutat jelen tanulmány keretein; a kérdést taglalja többek között: Lecouteux 2009; Reynolds 2009. A régészeti leletek értelmezésének nehézségeivel foglalkozik és számos példára hivatkozik a kora középkortól a 18. századig Schaub 2009. Kora középkori szláv sírokra lásd különösen Krumphanzlová 1961; 1966, 288, 319; 19. századi új-angliai sírokra pedig Bell 2006.

⁴ Murgoci 1926; Barber 1988; Lambrecht 1994; Corradi Musi 1995; Pócs 1997; 2001a; 2001b; Kreuter 2001.

démonikus lényekké. Ilyen a román néphitben a *strigoi/strigoica*, amely démonikus, halott boszorkány lelke, és éjjel repül csoportosan. A szerb, bolgár *vukodlak* és a román *pricolici* pedig lényegében emberfarkasok, azaz alakváltó emberek, de egyben démonikus lények is, melyek felfalják a Holdat.

Egy fokkal jobban kötődött az emberi jelleghez a tereket megszálló, tárgyakat hajigáló nyughatatlan emberi lelkek, kísértetek (*poltergeist* vagy kopogó szellem) általánosan elterjedt hiedelme. Más esetekben nemcsak a lélek, hanem maga a test is visszatérhetett az élet valamilyen formájába. A hullabomlással járó hangjelenségekhez köthető, a holtak csámcsogásaként (*masticatio mortuorum*, német nyelvterületen *schmatzen/fressen der Toten*) ismert jelenség például arra utalt, hogy a halott a leplét vagy a saját testét rágja a koporsóban, ezzel többnyire járványokat, tömeges megbetegedéseket okozva.⁵ A visszajáró halott (a németeknél *Wiedergänger*) nevéből adódóan olyan halott, aki valamilyen okból itt rekedt, ezen a világon, és ki tud járni a sírból: tevékenysége lehet pozitív is, de gonosz dolgokat is művelhet, embert is ölhet főleg veréssel vagy széttépéssel. Főként cseh-morva közegből ismert a *magia posthuma*, azaz a halál utáni rontás, melynek keretében visszajáró halottak (gyakran volt boszorkányok) zaklatják az élőket, egyebek között *poltergeist*jelenségekkel és szexuális agresszióval.⁶

Jelen tanulmány tárgyának, a vámpirizmusnak és az eddig körvonalazott hiedelmeknek számos érintkezési pontjuk van, azonban néhány egyedi jellegzetesség alapján mégis fel lehet állítani használható definíciót. Vámpirizmuson azt a történeti néprajzi betegségmagyarázó rendszert értjük, mely egyrészt az úgynevezett vámpírbetegségből, másrészt pedig az e betegség elhárítására szolgáló rítusból áll. Az előbbi gyors lefolyású, jellemzően mellkasi fájdalmakkal és lázzal járó betegség, amelyet a beteg és/vagy a környezete azzal magyaráz, hogy visszajáró halott kínozza az illetőt, többnyire szívja is annak véréit. E betegség sajátos módon fertőző, vagyis a vámpírbetegségbe esettek a haláluk után maguk is vámpírok lesznek. A másik összetevő az elhárító rítus, melynek keretében a holtakat kiássák, és bizonyos jegyek megléte esetén valamilyen módon „kivégzik”: lefejezik őket, átdöfik a szívüket, leöntik oltatlan mésszel, elégetik, a hamvakat pedig esetleg a folyóba is szórják. A „vámpirizmus” kifejezést Mária Terézia neves udvari orvosa, a holland Van Swieten 1755-ös, *Vampyrismus* című traktátusa⁷ tette

⁵ Ranft 1734; Schürmann 1990; Magyar 1999, 1249; a hiedelem többek között Bornemisza Péter *Ördögi kísértetekről* szóló munkájában is megtalálható: Bornemisza 1955, 120. Az ilyen nyughatatlan holtak német megnevezése, a *Nachzehrer* is a sírbeli rágásra utal.

⁶ Schertz 1704–1706; Zukal 1907–1908; Petersen 2009.

⁷ Az 1755-ös kézirat kétnyelvű, franciául és Antoine Hiltenprand fordításában németül is tartalmazza a szöveget: *Remarques sur le Vampyrisme de Sylésie de l'an 1755, Par M. le Baron van Swieten faites à Sa Majesté imp. et royale. Avec la version. Par M Antoine Hiltenprand.* (Lelőhelye: ÖNB Wien, Cod. Vindob. 7237 P. I. n. 18, fol. 1–14.) A kézirat Van Swieten értekezése mellett közli Joseph Pitton de Tournefort *Relation d'un voyage du Levant* című, 1718-as írásának kivonatát is, melyben a botanikus utazó egy görög „vroucolacas”, vagyis visszajáró halott elleni rítusról számol be, amelynek 1701-ben szemtanúja volt. (Tournefort beszámolójához lásd Hamberger 1992, 66–71.) A szakirodalom Van Swieten traktátusának 1768-as német nyelvű nyomtatott kiadására hivatkozik leggyakrabban, amely Andreas Ulrich Mayer *Abhandlung des Daseyns der Gespenster* című munkájának függelékeként jelent meg Augsburgban, *Vampyrismus* címen. Ennek bevezetője szerint a traktátust francia nyelven még

ismertté, és jelen tanulmány is annak sajátosságosan 18. századi értelmében használja a szót. Ennek alapján idetartozó hiedelemlényeknek vesszük a délszláv kultúrkörök hasonló lényeit, mint a bolgár és szerb (korabeli terminológia szerint rác [„Racisch”]) *vampirt* és *vukodlakot*,⁸ továbbá a román (a korban vlach [„Wallachisch”]) *moroi*t; ezen kívül a görög *vrykolakast*, valamint a cseh-morva visszajáró halottakat is idesoroljuk, amelyek ugyan ritkábban szívnak vért, de egyértelműen fertőzőek.

A „vampirizmus” kifejezés mégis meglehetősen problematikus, és a megfelelő használatához ismerni kell a történetét. A „vampír” szó a 18. század első felében került be az európai közgondolkodásba: széles körben először egy bécsi újság, a *Wienerisches Diarium* lapjain válhatott ismertté 1725-ben.⁹ Az újság kommentár nélkül közölte a Habsburg-szerbiai Gradiska kerület kamarai tisztartójának jelentését, melyet az feltehetően a bécsi Újszerzeményi Bizottságnak adott be a Kisilova¹⁰ nevű faluban történt furcsa eseményekről.¹¹ A helyi rác lakosság körében egy héten belül kilenc haláleset történt: az áldozatok megbetegedtek, majd alig huszonnégy óra leforgása alatt meg is haltak, miközben arról panaszkodtak, hogy néhai falubelijük, Peter Plogojowitz éjjel rájuk feküdt, kínozza őket, és a vérüket szívta. A lakosok felszólították Frombaldot, a tisztartót, hogy a helyi ortodox pópa kíséretében jöjjön a helyszínre, és engedélyezze Plogojowitz holttestének kiásását. A tízhetes hulla a tisztartó megdöbbenésére meglepően friss állapotban volt: haja, szakálla, körme megnőtt, régi bőre levált, és alatta új látszott, továbbá friss vér is folyt a szájából. A helyiek mindezek alapján Plogojowitzot vámpírnak („Vampyr”) tekintették, a holttest szívét átdőfték egy karóval, mire abból bőséges vér ömlött ki, és más „vad tünetek is voltak”, amelyeket Frombald nem tartott illendőnek leírni. A tisztartó bizonytalan volt, hogy helyes volt-e jelenlétével legitimálni a szörnyű rítust, és kérte a feljebbvalóit, hogy ha bármi hibát találnának az

1755-ben ki is nyomtatták („gedrucket”), ezt a kiadást pedig egy német, majd egy olasz nyomtatott kiadás is követte, mindkettő 1756-ban (Swieten 1768, a2–a3; Linzbauer 1852, 725–737 is az 1768-as kiadást közli). Az 1756-os német kiadás Hiltenprand fordítását tartalmazza (Hock 1900, 40, 2. jegyzet; Klaniczay 1988, 231, 25. jegyzet).

⁸ A délszláv folklór vámpíralakjainak névváltozataihoz lásd Kreuter 2001, 68–73.

⁹ Copia eines Schreibens aus dem Gradisker District in Ungarn. *Wienerisches Diarium* 58 (21.07.1725.); online is elérhető a <http://anno.onb.ac.at> cím alatt.

¹⁰ Ma: Kisiljevo.

¹¹ Az eredeti jelentés nem ismert, csak annak másolata: *Copia des vom Herrn Frombald kaysrerlichen Cameral Provisore zu Gradiska im Königreich Servien erlassenen Briefes anno 1725, Die im Königreich Servien damals im Schwung gegangenen sogenannten vanpiri [sic!] oder Blutsauger betreffend*. Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Turcica I/191, fol. 25–26. Kiadta: Hamberger 1992, 43–45. A jelentés címzettjéről lásd Schroeder 1973, 41, 10. lábjegyzet; Kreuter 2001, 81. Az eset pontos helyével kapcsolatban megjegyzendő, hogy több jeles kutató tévesen a Száva partjára, Szlavóniába helyezi Kisilovát: Hamberger 1992, 43; Nowosadtko 2004, 157; Bräunline 2012, 712. A tévedés alapja, hogy ott is volt egy Gradiska nevű kerület. A forrás szövegéből azonban egyértelmű, hogy Ram-Gradiska kerületről van szó, mely Újpalánkával szemközt, a Duna jobb partján volt található, a Belgrádból igazgatott Habsburg-Szerbia (1718–1739) területén. Kisilova ugyanis a szöveg szerint a Ram kerülethez tartozott; ezenfelül a szlavóniai Gradiska katonai határőrkerület volt, míg Ram-Gradiska civil, kamarai adminisztráció alatt állt, ezért nem a hadsereg, hanem Frombald kamarai kerületvezető vizsgálta ki az ügyet.

eljárásában, azt írják a felizgatott csőcselék számlájára: az emberek ugyanis azzal fenyegetőztek, hogy ha nem kapják meg az engedélyt, elköltöznek máshová.

A vámpír alakját azonban nem ez az eset indította el a világhírnév felé, hanem az, amelyik 1732-ben történt Habsburg-Szerbia legdélebbi csücskében, Medvedia faluban.¹² A történet, amelyet két nyilvánosságra került helyszíni vizsgálati jelentés nyomán ismert meg a publikum, öt évvel korábban kezdődik egy meglehetősen banális jelenettel.¹³ Arnold Paole helyi hajdú¹⁴ leesett a szénásszekérről, és nyakát szegte. Életében gyakran mesélte, hogy halála után vámpírrá fog válni, mivel egyszer régen, még török területen kínoztta egy vámpír, és csupán úgy tudta elkerülni a halált, hogy evett a vámpír sírjának földjéből, és bekente magát annak vérével; ezzel azonban csak az azonnali halált odázhatta el, a vámpírrá válást nem. Halála után vissza is tért, és szívta az élők vérért, többüket meg is ölte, ezért a helyiek kiásták őt is, és azokat is, akiket megölt. Átszúrták a szívüket, majd máglyán elégették a testeket, a hamvakat visszahányva a sírba. A vámpírvadászat azonban nem volt elég alapos: Paole háziállatokból is szívott vért, és aki azok húsából evett, a halála után szintén vámpírrá változott. Így öt év múlva, 1731 végén három hónap alatt tizenheten haltak meg a faluban két-három napos betegség után, nyaki és mellkasi fájdalmakra panaszkodva, illetve arra, hogy némely elhalt falubeliek vámpírként kínozzák őket.

A sok halálesetet kivizsgálandó, a kerületi kapitányság katonatisztekét és a szomszédos baraginbeli¹⁵ karanténállomás orvosát, Glasert küldte a helyszínre. A betegeknel Glaser harmad- és negyednapos lázat állapított meg, amelyet a rációk túl szigorú böjti szokásainak tudott be. A kihantolt tíz holttestet pedig kategóriákba osztotta: néhányuk, „amint annak lennie kell” („wie sich es gehöret”), bomlásnak indult, másokat azonban vámpírnak („vervampyret” / „als Vampier”) ismert fel, megint másokat „gyanúsnak” („suspekt”), esetleg „félíg gyanúsak” („halb-suspekt”) talált. Nem vállalva fel a döntést, a holttesteket visszatemettette, és jelentést küldött a tartományi központba, Belgrádba, ahonnan a kormányzóhelyettes három katonasebészből és több katonatisztből álló bizottságot irányított a helyszínre Johann Flückinger ezredesebész és Büttner főhadnagy vezetésével. A bizottság alapos vizsgálatot végzett, a sebészek boncoltak, és megerősítették Glaser véleményét: több holttestet „vámpírállapotban” („im Vampir-

¹² A Morava folyó bal partján, az Iajodina (Jagodina) kerületben található falu ma Medveda.

¹³ Glaser jelentése több rövid vonatkozó irattal, például a Haditanács, a Kamara és a belgrádi tartományi kormányzat közti levelezéssel a sebészek díjazásáról: Hofkammerarchiv Wien, Hoffinanz Ungarn, r. Nr. 654, fol. 1131–1136 és 1142–1143. Flückinger jelentése, a *Visum et repertum über die sogenannte Vampyrs oder Blut aussaugers [...]* ugyanitt: fol. 1138r–1140r. Mindkettőt közli: Hamberger 1992, 46–54.

¹⁴ A korabeli német terminológia szerint a „Heyduk/Hayduk” irreguláris gyalogos katonát jelentett, jellemzően (de nem kizárólag) ortodox délszlávokat, akik békében főként határőri feladatokat láttak el, háború esetén pedig katonáskodási kötelezettségük volt. Ennek fejében különböző öngazgatási és adózási privilégiumokat kaptak, és saját közösségeikben telepedhettek le a Habsburg katonai határőrvidéken. A katonai határőrvidék viszonyaihoz lásd Sokol 1967; Wessely 1970; Habsburg-Szerbiához különösen: Langer 1889; a Bánáthoz pedig: Milleker 1937.

¹⁵ Ma: Paraćin.

stande") találtak. Ezek fejét helyi cigányokkal levágatták, a testekkel együtt elégették, a hamvakat pedig a Moravába szóratták.

A helyszíni bizottságok különös figyelmet érdemelnek, hiszen jóvoltukból vannak egyáltalán forrásaink az eseményekről. A határvidéken a betegségvizsgáló bizottságok felállítása rutinszerű gyakorlat volt, nem véletlenül: a birodalmat délről folyamatosan fenyegették a járványos betegségek, főként a pestis, és a határvidék dolga volt megállítani annak továbbterjedését a birodalom szívébe.¹⁶ A járványmegfigyelés kiemelt fontossága miatt hasonló vizsgálóbizottságok gyakran futottak bele a helyi ortodox szláv népesség vámpírhielmeibe, amelyek elválaszthatatlanul kapcsolódtak a nagyszámú hirtelen megbetegedésekhez. Mint a fenti két esetből sejthető, a bizottságok összetétele a helyi viszonyoknak megfelelően változott. A katonai határörvidéken legtöbbször értelemszerűen katonatisztek és katonasebészek vagy a határörvidék stratégiai pontjain felállított karanténállomások járványorvosai vizsgáldták. Civil területen a kamarai tisztviselők feladata volt ugyanez, és néha ortodox pópa vagy éppen török orvos¹⁷ is található a bizottságban; nem szabad továbbá megfélemedezni a helyi közösség vezetőiről sem, akik egyfajta közvetítőként funkcionáltak a lakosság és a tisztviselők között.

Két okból időztünk ennyit a kisilovai és a medvediai vámpíreset leírásánál. Egyrészt ezek a történetek több olyan elemet is tartalmaznak, melyek a későbbi esetekben is folyton visszaköszönnek: a vérrel teli szájjal talált, élettelinek tűnő hulla, a falu elhagyásával fenyegetőző rémült lakosság, a tétovázó, meglepett hivatalos bizottságok mind visszatérő szereplői a későbbi vámpírtörténeteknek is. Másrészt pedig a széles értelemben vett európai publikum elsősorban ennek a két esetnek a forrásait ismerte meg, és dolgozta fel újra meg újra, így a Habsburg vámpírról kialakuló képben alapvető szerepe volt ennek a két szövegnek. 1732 után ugyanis a vámpír a figyelem középpontjába került laikus és különféle tudományos körökben egyaránt. A szerbiai esetről szóló információk először személyes kapcsolatokon keresztül terjedtek levelek formájában, ám gyorsan elérték a magasabb köröket is. Glaser apja például, aki maga is orvos volt, egy bécsi és nürnbergi kiadású tudós folyóirat, a *Commercium Litterarium* lapjain jelentette meg fia történetét, egyévnnyi vitát provokálva írásával a folyóiratban.¹⁸ A Belgrádban állomásozó Kottovitz zászlós pedig egyenesen a Lipcsei Egyetem professzorának, Entmüller doktornak küldött levelet, kérve, hogy foglaljon állást a medvediai vámpírok kérdésében, vajon „szimpatikus, ördögi vagy asztrálszellemi hatások” működnek-e a háttérben.¹⁹ Eközben maguk a jelentések is számtalan nyomtatott ver-

¹⁶ Lesky 1957, 86–88.

¹⁷ Pozsega megye, 1730, lásd Hamberger 1992, 57. Időről időre az oszmán hatóságoknak is szembe kellett nézniük a visszajáró halottakhoz fűződő néphittel, különösen a birodalom balkáni részén (Köhbach 1979; Bijedic 2001), de a magyar hódoltság területén is előfordult ilyen eset, például Gyöngyösön 1662-ben (Sugár 1987, 23).

¹⁸ A levelet közli: Hamberger 1992, 54–55. A *Commercium Litterarium*-beli vitáról lásd Magyar 1999.

¹⁹ „Weil man nun hier ein ungemeine Wunder daraus machet, als unterstehe mich Dero Particular-Meinung mir gehorsamst auszubitten, ob solches etwas sympatisches, teuflisches, oder astralischer Geister Würckung sey [...]” A levelet közli: Hamberger 1992, 56–57.

zióban, röplapon jelentek meg, bekerültek kivonatolva vagy egészükben tudós traktátusokba, egyetemi disszertációkba.²⁰

Az orvosok–természetfilozófusok mellett a teológusokat sem hagyta hidegen a kérdés.²¹ A legismertebb ilyen jellegű munka Dom Augustin Calmet francia bencés apát *Traité sur les apparitions des esprits et sur les vampires, ou les revenans de Hongrie, de Moravie [...] című, 1746-ban megjelent könyve, amely számos kiadást ért meg, több nyelven. Calmet komplexen kezeli a kérdést. Általában véve babonaságnak minősíti a vámpírhitet, de leszögezi, hogy a testek halál utáni feltámadása isteni csoda formájában megtörténhet. Különleges, megmagyarázhatatlan esetekben az ördög is képes feltámasztani a holttestet, ám leginkább csak a halott kísértetét hozza vissza, vagy annak képében zaklatja az élőket. Végül hozzáteszi: az is lehetséges, hogy a vámpírnak vélt holttestek igazából vegetatív életet élő hullák, akiket a lelkük nem hagyott el teljesen, és valóban rájárnak az élőkre az életet adó vér után szomjazva. XIV. Benedek pápa is foglalkozott egy rövid bekezdés erejéig a vámpírizmussal *De servorum Dei beatificatione* című művében (először annak 1743-as kiadásában), és megállapította, hogy a vámpírhit merő félelem és tudatlanság szülte babona.²² Közben művelt európai szalontársaságokban és a köznép körében egyaránt terjedt a vámpír alakja: szórakoztatott, és borzongatta a kedélyeket, illetve természetesen elindult az irodalmi leképeződés is.²³*

A vámpírdiskurzus vérkeringésébe természetesen nemcsak a szerbiai vámpír-hiedelemekről szóló hivatalos helyszíni jelentések kerültek be, hanem egy sor idegen elem is, például más földrajzi területekről származó hasonló hiedelmek, a természet-

²⁰ A tudós vámpírirodalom kialakulásáról általában: Harmening 1983; Klaniczay 1987, 2004; Hamberger 1992. Az orvosi irodalomról különösen: Magyar 1999; Hamberger 1992, 22–34.

²¹ A vámpírismus teológiai vonatkozásaihoz lásd Vidal 2001, 15–22; Keyworth 2010.

²² Általánosan elterjedt tévedés a szakirodalomban, hogy XIV. Benedeknek tulajdonítanak egy *De vanitate vampyrorum* című munkát is, holott ilyen nem létezik: valójában egyetlen, cím nélküli bekezdésről van szó, amely a pápa *De servorum Dei beatificatione* című művének egyik fejezetében található. A tévedés Van Swieten 1755-ös *Vampyrismusa* egyik hivatkozásának hibás olvasatán alapszik (Swieten 1768, 23): „Vid. Opera de Canonizatione Sanct. vel Dissertatione Benedicti XIV. P. M. extractas ex dictis operibus. Venet. 1752. Vid. Dissert. 5. §. 4. Vol. 3. ubi de Vanitate Vampyrorum. Et Diss. 14. Vol. 3. de incorrupt. Cadav.” Van Swieten a pápa munkáinak 1752-es kompilált kiadására, a *Dissertationes in omni doctrinae* címűre (Benedictus 1752) hivatkozik. A két hivatkozott szöveghely a *De revocatione mortuorum ad vitam, seu de resuscitatione* és a *De cadaverum incorruptione* című, 5. és 14. disszertáció. Ezek teológiai és orvosi szempontból, a szentek tevékenységével kapcsolatban elemzik azon módokat és okokat, amelyek lehetővé teszik a holtak feltámasztását és egyes holttestek elbomlásának elmaradását. Vámpírokról csak a *De revocatione* fejezet 4. bekezdésében tesz említést, mégpedig röviden összefoglalja a *Commercium Litterarium* című folyóirat 1732-es, vámpírokkal kapcsolatos cikkeinek egy részét. A rövid bekezdés nincs külön címmel ellátva. A *De vanitate vampyrorum* tehát nem a pápai szöveg címe, hanem Van Swieten utalása a bekezdés tartalmára. A vámpírokkal foglalkozó szöveghely a pápa művének 1738-as, első kiadásában még nem szerepel (Lambertini 1738, 290), az 1743-as kiadásban (Benedictus 1743, 198–199) található meg először, és ezt közli változatlanul az 1752-es verzió (Benedictus 1752, 237–238). A munka 1749-es kivonatolt kiadásában (Benedictus 1749, 391) pedig a bekezdés rövidítve olvasható. A két említett fejezet az 1738-as, az 1743-as és az 1749-es kiadásokban a következő címen szerepel: XXI. *De revocatione mortuorum* és XXXI. *De nonnullis cadaverum qualitatibus*.

²³ A vámpír szépirodalmi alakjához lásd Janion 2006.

filozófiai vitákban a tetszhalál jelensége, vérszívó növények és denevérek, de a történeti irodalomból középkori és ókori visszatérő halottak, valamint különféle démonok is előkerültek, és beépültek a vámpírról kialakult képzetekbe.²⁴ Az eredeti rác folklóralak, a vámpír átalakulása már Tallar 1756-os munkájában is észrevehető. Tallar a bánáti vlachok visszajáró halotti hitéről írta munkáját, és tudta is, hogy a vlachok lényét nem *vámpírnak* hívják, hanem *moróknak*, mégis többször az addigra elterjedt *vámpír* kifejezést használta.²⁵ Ez annál is érdekesebb, mert szerinte a rácok körében nincs is vámpirizmus.²⁶

A vámpirizmus körül kialakult, egész Európára, de különösen a német nyelvterületekre kiterjedt hírverés ellenére a Habsburg-udvar nem hozott állásfoglalást a kérdésben egészen 1755-ig, amikor is egy morvaországi eset botrányt kavart bécsi körökben. Hermersdorf faluban a községi bíróság ekkor harminc holttestet ásatott ki, és ezek közül tizenkilencet máglyán égettek el *magia posthuma*, vagyis síron túlról jövő rontás vádjával. A rituálét különösen szörnyűvé tette az, hogy a megfelelő jegyeket mutató holttesteket egy kötéltre erősített kampó segítségével a rokonoknak kellett kihúzniuk a temető falán vágott lyukon keresztül.²⁷ 1755 januárjában az erről esetről érkező hírek kényszerítették lépésre az udvart, nem utolsósorban azért, mert itt már nem a perifériáról, sőtét határőrvidéki esetekről volt szó, hanem a birodalom szívéből; továbbá azért is, mert a holttesteket a katolikus püspök jóváhagyásával végezték ki. Mária Terézia kiküldte a vámpirizmust valaha vizsgáló talán legmagasabb rangú bizottságot a faluba: dr. Wabst hadseregorvost („Feld-Medicus”) és dr. Gasser anatómia-professzort (feltehetően megfelelő kísérettel), hogy tárják fel a „vámpíróló” rítus körülményeit. A helyszíni orvosi vizsgálat a hullabomlás hiányát természetes okoknak tudta be, minden egyéb körülményt pedig a parasztok félelmeivel, babonaságával és mellkasi fájdalommal járó természetes betegségekkel magyarázott. Ez az eset inspi-

²⁴ Más néphitek bevonásához lásd például: Hamberger 1992, 65–96. A természetben belüli vérivásra hoz példát a *Commercium Litterarium* című folyóirat 1732-es számában a következő helyen: Hebdomas XXI, 161–162. A tetszhalálról: Horányi 1997; a történeti forrásokat idézi: Hock 1900; Harming 1983.

²⁵ Ebből a szempontból már a kézirat címe is irányadó: *Visum repertum anatomico chirurgicum, oder Unterhänigst gehorsamster Summarischer Bericht. Von und über Die so genannte Vampir oder Blutsauger; Walachischer Sprache Moroi genant.*

²⁶ Erre alább még visszatérünk.

²⁷ A hermersdorfi esetről szóló híradásokból nem egyértelmű, hogy ki volt az első vámpír a faluban, ennek megfelelően a vonatkozó szakirodalom is megosztott. Az örökös tartományokat igazgató kollegiális hatóság, a Friedrich Wilhelm von Haugwitz vezette *Directorium in Publicis et Cameralibus* jegyzőkönyve (Linzbauer 1852, 722–725) szerint az eset a néhai Marianna Saligerin (ismertebb nevén Richter Wenzlin) elleni váddal indult: azzal gyanúsították, hogy a halála után is varázsol és ront. Ugyanitt olvasható a temetőből való kivonszolás rítusa is, amelyet a vámpírnak bizonyult testeken hajtottak vére. A berlini *Vossische Zeitung* 1755-ös, 40. számában ugyanakkor egy varázslatos gyógyításairól ismert bizonyos „tiroli doktornő” van megjelölve mint ősvámpír. A nő (aki talán azonos Marianna Saligerinnel) a halálos ágyán kérte a férjét, hogy ha meghalt, fejeztesse le, és a temetőn kívül temettesse el; a férfinak azonban nem volt szíve ezt megtenni, és így kezdődött el a vámpír-betegség a faluban. Az újságot idézi Federmann–Schreiber 1968, 208. Az eset kapcsán legtöbbször emlegetett név Rosina Polakiné; ő az egyetlen a hermersdorfi vámpírok közül, akinek a nevét Van Swieten is megemlíti *Vampyrismus*-ában, de semmi közelebbit nem mond róla (Swieten 1768, 16).

rálta Mária Terézia március 1-jei babonáságellenes leiratát²⁸ és Van Swieten traktátusát²⁹ a vámpírhit leleplezéséről, annak orvosi magyarázatáról. A leirat a morvaországi visszatérő halottakkal kapcsolatos hírek miatt szólítja fel az egyházat arra, hogy az minden természetfeletti jelenséget (boszorkányságot, szellemeket, kincssásást és démoni megszállottságot) jelentsen a világi hatóságnak, amely pedig orvosi szakértő bevonásával kell, hogy kivizsgálja az ügyet.

Az állam tehát az intézményes orvoslás segítségével igyekezett kiterjeszteni ellenőrzését a vámpirizmussal egyetemben más természetfeletti lények és erők fölé is, ám ez értelemszerűen nem ment egyik percről a másikra. A királynő 1755-től sorozatosan tett jogi lépéseket, hogy az ilyen eseteket kivége az egyházak és a helyi jogszolgáltatás kezéből; például 1766-tól a bíróságoknak magához a királynőhöz kellett továbbutalniuk minden olyan boszorkányügyet, amelynél valóságos ördögszövetséggel elkövetett mágia gyanúja merült fel. II. Józsefnek pedig még 1784-ben is kellett törvényt hoznia a vámpirizmus ellen: felszólította az ortodox papságot, hogy működjön közre a vámpirizmus babonájának kiirtásában.³⁰ A természetfeletti intenzív e világi aktivitásának megítélése tehát fokozatosan a központi hivatalnok és az orvos szakértő szakterületévé vált.

Ezt a folyamatot elemezve az utóbbi években egyre több tanulmány igyekezett a 18. századi vámpirizmust egyfajta próbaköként értelmezni olyan nagy narratívákban, mint a felvilágosodás, az állami kontroll kiterjedése, a medikalizáció vagy a szekularizáció.³¹ Ezek a tanulmányok óhatatlanul belefutnak a problémába, hogy pontosan kik voltak a szereplők a vámpíresetek kialakulásakor, milyen szellemi és konkrét hatalmi terekben léteztek ezek a személyek, és milyen csatornákon zajlott a kommunikáció, valamint az „információteremtés”. Jelen tanulmány épp az ehhez hasonló kérdéseket feszegető kutatásokhoz igyekszik segítséget nyújtani a források keletkezési körülményeinek pontosabb feltárásával. Egészen pontosan Georg Tallar *Visum repertum*ának visszahelyezésével annak eredeti környezetébe, vagyis a 18. század első felének bánáti adminisztrációjába.

²⁸ A leiratot közli: Hamberger 1992, 85–86. Meg kell említeni, hogy a szakirodalomban gyakran rendeletként hivatkozott, 1755. március 17-re datált, a királynő aláírásával ellátott szöveg, melyet Linzbauer közöl (Linzbauer 1852, 722–725) nem rendelet, hanem a fentebb említett Haugwitz vezette kollegiális hatóság jegyzőkönyve a morva vámpíresetekről beérkezett orvosi jelentés megvitatásáról. A jegyzőkönyv szerint úgy döntöttek, hogy jezsuita misszionáriusokat kell küldeni a régióba, hogy felvilágosítsák a tudatlan tömegeket, továbbá a világ tudtára kell hozni a vámpírjelenség valódi okait, ennek érdekében pedig Van Swieten francia nyelvű traktátusát kell több nyelven (németül, olaszul és latinul) terjeszteni. Ebben a jegyzőkönyvben (Linzbauer 1852, 724) történik utalás a március 1-jei rendeletre („das Generale vom 1. Martii dieses Jahrs”) is. A szintén Linzbauer-nél (1852, 722) található, 1755. február 9-i (ugyancsak gyakran tévesen rendeletként hivatkozott) irat pedig a királynő levele a morva kamarai hatósághoz, melyben utasítja őket a vámpírügyek kivizsgálására kiküldött két orvos (Gasser és Wabst) segítésére.

²⁹ Swieten 1768; Linzbauer 1852, 725–737.

³⁰ A Habsburg-kormányzat babonáságellenes intézkedéseire lásd Klaniczay 1985, 35–38. Mária Terézia rendeletét közli: Linzbauer 1852, 814–834; II. József rescriptuma: Linzbauer 1853, 122.

³¹ Klaniczay 1987, 1990, 2004; Kreuter 2002; Nowosadtko 2004; Arlaud 2007; Rauer 2008; Bräunlein 2012.

2. Vámpírok a Bánátban 1753 előtt

A *Visum repertum* egy évvel az 1755-ös hermersdorfi botrány után született, a jelentés alapját képező helyszíni vizsgálatok azonban 1753-ban történtek, és – mint alább látni fogjuk – a céljuk az lehetett, hogy a kormányzóság tartományi szinten egységes állásfoglalást tudjon kialakítani a kérdésben. 1753 előtt ugyanis a legkülönbözőbb megfontolások alakították a helyi és tartományi kormányzati gyakorlatot, így az ügyek kimenele nagyban függött a szereplőktől és a helyi viszonyok dinamikájától. Nemcsak a holttestek kiásásának és kivégzésének rítusa ellen szóltak érvek (mint a higiéniai megfontolások vagy a szentségtörés) és különböző érzékenységek (mint a babona megítélése vagy az undor), hanem több tényező szólhatott a rítusok mellett is. Egyrészt, mivel a magyarországi boszorkányperek harmadik nagy hulláma éppen a 18. század első felére esett,³² korántsem volt ismeretlen a korban a gondolat, miszerint némelyek az ördög segítségével akár haláluk után is képesek rontani.³³ Továbbá, ahogy lentebb lesz róla szó, a hullabomlás hiánya még az orvos szakértők egy részét is megdöbbenetette, és gyanakvásra készíthette. Végül döntő érdek volt a helyi lakosság megnyugtatása: több forrás tanúskodik róla, hogy a lakosság azzal fenyegette a hatóságot, hogy elhagyják a falut, vagyis elköltöznek, ha nem kapnak engedélyt a szertartásra.³⁴

A lakóhely elhagyásával való fenyegetőzés komoly érvnek számíthatott, ugyanis a bánáti kormányzóság állandó lakoshiánnyal küzdött. A török megszállás és a kiűzéssel járó háborúk gyakorlatilag elnéptelénítették az amúgy sem barátságos, sok helyütt mocsaras vidéket. Ráadásul a visszafoglalás után is gyakoriak voltak a török betörések és a járványok (malária, himlő, szifilisz, de csak pestisből a század első felében a következő időszakokban volt járvány: 1698, 1700, 1708–1710, 1718, 1737–1741, 1744, 1755).³⁵ A Habsburg-kormányzat a Bánátot az ércbányái miatt prioritásként kezelte, és ezt a területet egészen 1778-ig Bécsből kormányozták, nem adták a magyar adminisztráció fennhatósága alá.³⁶ Az élet és a gazdasági termelés feltételeinek megteremtéséhez elsősorban németeket telepítettek a tartományba,³⁷ akiknek azonban nagyon nehéz sors jutott: a Bánát nem véletlenül érdemelte ki a nem túl hízelgő „németek sírja” („Grab der Deutschen”) címet. A temesvári németek körében például 1726 és 1735 között 1365 születésre 4891 halál jutott, 1746 és 1755 között pedig ez az arány 1670 a 3954-hez volt.³⁸ Mindez különösen azért megdöbbentő, mert mindkettő pestismentes időszak volt. Miután a Bánát 1739-től kezdve közvetlenül határos lett az

³² Klaniczay 1986.

³³ Halott boszorkány elleni (vérszívás nélküli) rontásvádra számos adatunk van. Lásd többek között: Kiss 2004, 161–164, ahol egy 1723-as erdélyi (Beszterce széki) példát találunk arra, hogy néhai Mezei Péterné állítólagos boszorkány elleni rontásvád miatt a város kiásatta a holttestet, de mivel a test rendjén bomlásnak indult, a vádat elejtették.

³⁴ Baróti 1893–1896, 379; Hamberger 1992, 43–45.

³⁵ Schultheisz–Tardy 1964.

³⁶ Kallbrunner 1958, 24.

³⁷ Gráf 1997, 81; Schwicker 1861, 317.

³⁸ Petri 1988, 45–46.

Oszmán Birodalommal, a tartománynak fontos szerep jutott a pestis elleni védekezésben: Temesvárott (a tartomány főorvosából és segédeiből álló) egészségügyi bizottság működött, amely felügyelte a határ mentén felállított karanténállomásokat (Pancsova, Orsova/Schupanek, valamint 1751-től Kubin és Újpalánka).³⁹

A németeken kívül a nyugati részeken vlahok, a keletiek pedig rácok telepedtek meg, és természetesen hozták magukkal néphitüket, szokásaikat. A rácok vámpírja és a vlahok *moroi*, illetve az inkább a démonikus boszorkányhoz kötődő *strigoi* nevű lények mellett érdekes, és a szakirodalomban kevésbé feszegetett kérdés, hogy a német telepesek milyen vonatkozó néphit hozhattak magukkal, mennyire volt nekik idegen, és mennyire ismerős a rácok, vlahok vámpírja, valamint az ellene alkalmazott elhárító rítus. Ortodox területen például kevésbé volt elterjedt a boszorkányvadás (askodás), és kérdés, hogy a német telepesek ilyen elképzelései hatottak-e a helyi vámpírképzetekre. Az első esetek között mindenesetre több is volt, amikor a vámpír még életében boszorkány hírében állt. A temesvári tartományi kormányzósághoz 1725 és 1753 között beérkezett jelentésekről készült regesztákban⁴⁰ egészen egy 1743-as esetig nem szerepel a „vámpír” szó, ehelyett mindig „Blutsauger”-ként, azaz „vérszopó”-ként utalnak a jelenségre. Az említett 1743-as esetben is mintha szükségét érezte volna a kerületi tisztartó, hogy a kifejezést annak ismert szinonimájával magyarázza meg a kormányzóságnak: jelentette, hogy a kerület egyik falvában hét hete garázdálkodik „egy vérszopó vagy vámpír”.⁴¹ A regeszták alapján képet kaphatunk a Bánát vámpírhelyzetéről, a gyakorlatok és vélekedések heterogenitásáról. Az 1725 és 1753 közötti időszakban tizennyolc vámpíresetről tudunk, és különösen az első idők forrásai árulkodnak a hatóságok meglepéséről és bizonytalanságáról. „Herr Rác”, Lugos-Facset kerületi tisztartójának⁴² 1725-ös, a kormányzósághoz intézett kérvényeiből csak úgy süt a tanácstalanság. Három nappal azután, hogy a kormányzóság utasította, hogy a „gyanúba esett” halott boszorkányt (akiről Rác feltehetően korábban jelentést tett) ásassa ki, és vizsgálta meg, a tisztartó válaszában elmondja, hogy az exhumált boszorkány vámpír volta bizonyítást nyert, és most kérdezi, hogy mit csináljon vele. A test mellé a döntés megérkezéséig őrséget állított. El lehet képzelni, hogy a faluban mekkora feszültséget keltett a kiásott test jelenléte, a tisztartó azonban vélhetően annyira nem tudta eldönteni, hogy mi a megfelelő eljárás ilyenkor, hogy mégis vállalta ezt.⁴³ A következő évben már kicsit határozottabban lépett fel: jelentette, hogy miután a helyiek kiástak egy idős nőt,

³⁹ Lesky 1957, 88.

⁴⁰ Baróti 1893–1907.

⁴¹ Baróti 1900–1902, 150: „vor sieben Wochen ein Blutsauger oder Wampir begraben sein sollte”. Fenntartva az eddigiekben hangsúlyozott különbségeket a déli határvidék vérszívó halottai között, a továbbiakban ezeket a hiedelemalakokat mégis egységesen a *vámpír* szóval jelölöm, mivel a *vérszopó* vagy *vérszívó* kifejezések a mai magyar nyelvben szokatlanul hangzanak.

⁴² A kerületi tisztartó („Distriktverwalter”/„Oberverwalter”) a Bánát civil adminisztratív kerületeinek élén álló, többnyire német tisztviselő volt, aki egyszerre töltötte be az igazgatási, gazdasági és igazságügyi vezető szerepét. A kormányzóságnak tartozott jelentést tenni, lásd Kallbrunner 1958, 25.

⁴³ Baróti 1900–1902, 135: „Oberverwalter Racz bestätigt die ausgegrabene Zauberin als einen Blutsauger, und erbittet sich die Weisung, was mit diesem Körper, bei welchem eine Wache beige stellt ist, zu geschehen habe?”

akit vérszopással gyanúsítottak, ő a „megfelelő ismertetőjegyek” megléte miatt engedélyezte a holttest lefejezését, de most tudni szeretné, hogy szabad-e elégetni is.⁴⁴

Nemcsak a tisztartók bizonytalankodtak: az orvos szakértők sem mindig tudták hova tenni, hogy az eltemetett hullák nem bomlottak el, amint ez az 1732-es medve-diai eset kapcsán már látható volt, és a Bánát orvos specialistáinak sem volt egységes álláspontjuk. 1738-ban, a nagy pestis idején egy Uran nevezetű, feltehetően sebész végzettségű férfi például engedélyt adott öt holttest kiásására és elégetésére az újpalánkai kerület egyik falvában. Mint a kerületi tisztartó, Johann Mayr megjegyezte jelentésében, a halálozások abamaradtak a rítus után, ezért nem tudni, hogy járványos betegség vagy valóban vámpírok tevékenysége állt-e a halálesetek háttérében. A bécsi egészségügyi bizottság viszont nem kételkedett: elrendelte, hogy Urant, amiért hitt a vámpírok babonájában, és pestises holtakat ásatott ki (vagyis veszélyeztette a közegészségügyet), pandúrokkal vitessék a temesvári lazarétumba, hogy fizetés nélkül betegápolói szolgálatot teljesítsen mindaddig, amíg a járvány le nem cseng.⁴⁵ Bár ez hivatalosan nem volt publikus, egy ilyen magas udvari hatóság elítélő döntésének híre vélhetően gyorsan terjedt orvosi, sebészi körökben, és befolyásolhatta a későbbi magatartásukat. 1753 előtt még két olyan esetről esik említés a regesztákban, amelyeknél orvosi szakvéleményt említenek. Jellemző módon az egyik, az 1743-ban Birnában (orsovai kerület) végzett vizsgálatról készült orvosi jelentés a helyi babonák megalapozatlanságát támasztja alá,⁴⁶ míg a másik, a pancsovai Kubinban 1751-ben végzett orvosi vizsgálat friss vért talált a holttestek szájában, és erre, továbbá arra alapozva, hogy meg kellett nyugtatni a helyi közösséget, akik a falu elhagyásával fenyegetőztek, a kerületi tisztartó engedélyezte a vámpírkivégzéseket.⁴⁷

A tisztartó és az esetenként jelen lévő orvos szakértők mellett a vallási vezetőknek is volt beleszólásuk a vámpíresetek alakításába (vagy legalábbis igényük erre). Az ő esetükben azonban számolnunk kell azzal, hogy sokkal régebb óta szembesültek ezzel a néphittel, mint a német sebészek és tisztviselők. Kialakult gyakorlatra gyanakodhunk, bár kérdés, mennyire volt ez egységes. 1729-ben egy egész lugos-facseti falut (Gruin) átkozott ki a protopópa, amiért (feltehetően önkényesen) vámpíröléseket követtek el. A kiátkozás azonban paradox módon csak súlyosbította a helyi feszültsé-

⁴⁴ Baróti 1900–1902, 136: „Oberverwalter Racz berichtet der Administration, dass er nach Absterben vieler Lugoser Insassen ein verstorbenes altes Weib als Blutsaugerin aus der Grabstätte erhoben, derselben nach kenntlichen Wahrzeichen den Kopf mit einer Schaufel abstossen liess, und wegen derselben Verbrennung sich unter einem die Weisung erbittet.”

⁴⁵ Hivatkozta: Magyary-Kossa 1929–1940: 86. Magyary tévesen sebészként jelöli meg Johann Mayrt, aki a jegyzőkönyv szövegében „unterverwalter”-ként, vagyis kerületi tisztartóként szerepel. Az eredeti iratot lásd MNL OL, Protocolla Commissionis Sanitatis (A-109), 1. csomó, 487v–488v és 497v, 504r–505r.

⁴⁶ „Lugos-Facseter Verwalteramt begleitet zur Einsicht ein ärztliches Zeugnis über die Unrichtigkeit der Birnaer Gemeinde-Anklage, dass nämlich dort vor sieben Wochen ein Blutsauger oder Wampir begraben sein solle.” (Baróti 1900–1902, 150.)

⁴⁷ „[...] in Verdacht gekommene vestorbene Marinko Kalanitt in Gegenwart der Gemeinde und Offiziere ausgegraben, durch den Arzten visitirt, und voll frischen Blutes gefunden; daher auch zur beruhigung der Gemeinde verbrannt worden sie.” (Baróti 1893–1896, 379.)

geket, mivel emiatt a halottak nem kaphattak egyházi temetést, márpedig az egyházi szertartás nélkül eltemetettek szinte bizonyosan vissza fognak térni, hogy zaklassák az élőket. Végül a kedélyek lecsillapítása végett a kormányzóságnak a kerületi tisztartót kellett utasítania, hogy igyekezzen közbenjárni a pópánál az anatómia feloldása érdekében.⁴⁸ Majd' húsz év múlva, 1748-ban két másik falut a karánsebesi protópópa átkozott ki, az egyik esetben tudjuk, hogy azért, mert a lakosok *az egyház tudta nélkül* tizenegy testet kiástak, és elégettek.⁴⁹ Ugyanakkor az egyház hozzáállása sem volt olyan egységes, mint amilyennek mutatkozik (vagy amilyennek a felső vezetés be kívánta állítani). Több későbbi forrásban is visszatérő klisé, hogy az ortodox pópák és kalugyerek erősítették a vámpírhitet és a vele járó eljárásokat.⁵⁰ Tallar is ezen az állásponton volt, és talán nem kevésbé meggyőzően állította, hogy például egy ízben, amikor a máglyát a templomkertben állították fel, a kallatschai papnak nyilvánvalóan tudnia kellett a vámpírnak vélt csecsemő elégetéséről.⁵¹

Tág tere volt az egyéni megoldásoknak, és bár az egyes tisztviselők, szakértők más és másféleképpen álltak hozzá a kérdéshez, a század dereka felé már mintha túlsúlyba került volna az elítélő megnyilvánulás.⁵² Az orsovai kerületi tisztartótanács például 1748-ban körlevélben tiltotta meg a holtak kiadását és elégetését a kerület egész területén.⁵³ Igaz, a fent említett 1751-es kubini ügyben a pancsovai tisztartó meg éppen, hogy engedélyezte a vámpírok kivégzését.

A Bánát katonai igazgatását 1751-ben civil adminisztráció váltotta fel, amely rövid időn belül három vámpíresettel is foglalkozni kényszerült. Az első az imént említett kubini volt, de 1752 februárjában két kerületben (a karánsebesiben és a pancsovaiban) is vámpírok grasszáltak.⁵⁴ Az utóbbi helyen négy hullát ástak ki a helyiek, kivágott szívüket megfőzték, és „mindenféle babonás dolgot műveltek” velük (feltehetően megették őket).⁵⁵ Mint a kerületi tisztartó hangsúlyozta, a hatóságok tudta nélkül zajlottak az események, ezért eljárást indított, kihallgatta a tetteseket.⁵⁶ A karánsebesi esetben

⁴⁸ Baróti 1900–1902, 140.

⁴⁹ Baróti 1900–1902, 206.

⁵⁰ Alberto Fortis velencei természetbúvár dalmáciai utazásaival kapcsolatban említi meg a dolgot (Fortis [1774] 1778, 61–62), II. József pedig törvényben tiltja el a pópákat a vámpírhit terjesztésétől, lásd Linzbauer 1853, 879.

⁵¹ Tallar 1756, 6v.

⁵² A kérdést nehéz megítélni, tizennyolc eset pár soros összefoglalója alapján elhamarkodottság volna általánosítani.

⁵³ Baróti 1900–1902, 264.

⁵⁴ A „grasszálás” kifejezést a korabeli terminológiát követve használom: járványokra és vámpírookra egyaránt alkalmazták.

⁵⁵ Elterjedt védekezési stratégia volt a vámpírokkal szemben, hogy a vámpírtól kínzott személy a vámpír vérével kente be magát. Ez a rítus lényegében csak az azonnali halál elodázására szolgált, mivel biztossá tette, hogy halála után az illető vámpírrá válik (Tallar 1756, 6v). Más források szerint a vérrel kenés mellett szokás volt az is, hogy ettek a vámpír sítjának földjéből (Hamberger 1992, 50). Talán nem túl merész feltételezés, hogy ugyanilyen céllal történt az itt leírt pancsovai szívki-vágás és a szívek megfőzése is. A karánsebesi esetben szintén felnyitották a holttesteket, és kivették a belső szerveiket.

⁵⁶ Baróti 1893–1896, 381.

a hatóságok (a kamarai vezetés és az ortodox egyház is) elzárkóztak a négy holttesten végrehajtott rítustól, és kijelentették, hogy a lakosok mindezt az ő legszigorúbb tiltásuk ellenére művelték.⁵⁷ 1752 végén aztán újabb hír érkezett az orsovai kerületből, Mehedicából, ahol nem kevesebb mint harmincnégy ember halálát tulajdonították a helyiek vámpírok tevékenységének.⁵⁸ Ebben az esetben nem ismerjük a hatóság reakcióit. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a feszültségek menedzselésében válalható gyakorlat volt, hogy a bejelentett, vagyis hivatalos jelenlét mellett véghezvitt rítusnak szabad folyást engedtek, míg az önkényes, titkolt akciókat büntették.

3. Az 1753-as bizottság: a sebész, a teológus és a főorvos

Valószínűsíthető, hogy a mehedicai tömeges halálesetek is hozzájárultak ahhoz, hogy a tartományi kormányzóság 1753-ban felállítson egy háromtagú bizottságot a vámpirizmus jelenségének komplex kivizsgálására, de a közvetlen kiváltó ok a mintegy félszáz áldozatot követelő Klein Dikvan-i és rakasdiai vámpírjárvány volt, amelyről 1753 januárjában értesült a kormányzóság. A bizottság tagjai a bánáti főorvos, dr. Paul Adam Kőmoversch (azaz Kőműves), Georg Tallar, a temesvári kerületi sebész és egy ismeretlen klerikus voltak. A tevékenységükkel kapcsolatos fő forrás Georg Tallar *Visum reper-tum* című, 1756-os munkája. Ennek ajánlólevelében a szerző nem nevezi néven a másik két bizottsági tagot, csupán a tartomány főorvosaként és teológusként említi őket. Feltehetőleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy a szakirodalom rendszerint külön vállalkozásként kezeli Kőműves és Tallar vizsgálódásait, holott, mint alább erre részletesebben kitérek, szinte bizonyosan egyazon vámpírfelmérő munkáról van szó. Mindebből az is következik, hogy az 1753-as vámpíreseteknek és az azokkal összefüggő hivatalos intézkedéseknek az eddiginél sokoldalúbb megvilágítására ad lehetőséget az, hogy együtt vizsgáljuk Kőműves doktornak a bizottsági úttal kapcsolatos költségmegtérítési beadványát,⁵⁹ a tartományi kormányzat 1753-as iratairól készült Baróti-féle regesztákat és Tallar nagy összefoglaló jelentését.

Georg Tallar rejtélyes személy. Annak ellenére, hogy az ő tollából származik a vámpirizmus első kézből származó legkimerítőbb tárgyalása, amelyről tudunk, a szerző életéről mindazon kevés adat, amelyet a szakirodalom ismer, e traktátus bevezetőjéből⁶⁰ való. Feltehetően német származású volt, bár erre csak az utal, hogy a mainzi egyetemen végzett sebészként. Az egyetem után az 1585-ben alakult, elméleti és gyakorlati képzést egyaránt nyújtó neves strasbourgri orvosi akadémián, a Salzman Kollégiumban tanult.⁶¹ Az 1710-es években, mikor Tallar feltehetően ott tanult,⁶² Jean Salzman

⁵⁷ Baróti 1900–1902, 209.

⁵⁸ Baróti 1900–1902, 273.

⁵⁹ HKAW, Banater Akten, r. Nr. 37. f., 92f; kiadta: Hamberger 1992, 92–93; lásd még: Kreuter 2001, 93.

⁶⁰ Tallar 1756, 2r.

⁶¹ Koenig 2011, 47–48.

⁶² 1724-ben már szembekerült élete első vámpíresetével a hadsereg kötelékében, így tanulmányait az 1710-es évek végén vagy az 1720-as évek elején végezhetette.

(1679–1738) vezette az anatómiai és sebészeti tanszéket. Salzmann 1708-ban kötelezővé tette a rendszeres boncolásokon való részvételt: a diákoknak elvben hetente négy boncoláson kellett részt venniük, ezt követően délutánonként nyilvános tanári anatómiai demonstrációkat is kellett látogatniuk.⁶³

Tanulmányai után Tallar a k. u. k. hadsereg különböző ezredeiben szolgált katonasebész⁶⁴ rangban. A francia és török háborúkban is részt vett, és évtizedeket töltött a Habsburg Birodalom keleti határain; valószínűleg ennek köszönhető, hogy – állítása szerint – anyanyelvi szinten beszélt magyarul és románul.⁶⁵ 1724-ben Erdélyben állomásozott a Geyer-gealozezreddel,⁶⁶ 1728-ban pedig a Vetterani-lovasezreddel⁶⁷ szolgált a Havasalföldön, majd visszatért Erdélybe, ahol Lobkowitz tábornok seregében tevékenykedett, valamikor 1737 és 1741 között.⁶⁸ A katonai szolgálatot követően több ispotályban és lazarétumban is dolgozott „sok szenvedés árán”,⁶⁹ illetve keserűen emlékezik meg róla, hogy erdélyi otthonából különféle csábító ajánlatokkal elcsalták a szabadkai előjárósághoz szolgálni, ám egy év után felmondtak neki, s kereset híján tönkrement.⁷⁰ Abból, hogy „az előjáróság és közösség” meghívására⁷¹ ment oda, arra következtethetünk, hogy civil szolgálatot teljesített, nem pedig katonait. Ha ez így van, csakis az 1746–1747 utáni időszokról lehet szó, mivel Szabadka korábban a tiszai katonai határőrvidék része volt. Úgy néz ki tehát, hogy Tallar a katonai szolgálata után szabadúszó sebészként kereste a helyét különböző civil állásokban. Ő maga úgy jellemezte akkori helyzetét, mint a kőét, amely véletlenszerűen sodródik ide-oda a folyó kénye-kedve szerint, egészen addig, amíg valaki rá nem talál.⁷²

⁶³ Koenig 2011, 53.

⁶⁴ „Feldscherer”-ként.

⁶⁵ Tallar 1756, 19v.

⁶⁶ Tallar feltehetően a 43. gyalogezredet érti ezen. A német ezredet 1715-ben alapították, és első parancsnokáról, Franz Paul von Wallisról Jung Wallis- (Ifjú Wallis-) ezrednek nevezték. 1718 és 1725 között Ferdinand von Geyer vezette az egységet.

⁶⁷ A Vetterani-vertes lovasezred (Kürassierregiment K4) 1682-ben alakult, 1769-ben Stampach parancsnoksága alatt átnevezték 10-es számú lovasezreddé.

⁶⁸ Johann Georg Christian Lobkowitz (1688–1755) lovassági tábornok és Lombardia kormányzója volt, mielőtt az 1737-es török támadás miatt Erdélybe vezényelték. A háborúnak 1739-ben vége lett a belgrádi békével, és Lobkowitzot áthelyezték cseh területre, ahol 1741-ben már tábornagyként jegyzik (Wurzbach 1866, 343).

⁶⁹ Tallar 1756, 2v: „mit viehl myserie”.

⁷⁰ Tallar 1756, 2r: „Solcher gestalten haben auch mich viehl versprechende Briefe eines Theresianopoler Magistrat und Communität, gleichsam als ein Wetter und fluth des unglücks hinter gangen, aus Siebenbürgen von Haus und nahrung gelocket, in grosse unkosten gebracht, nach einem Jahr aber ihre armuth verschitzend Brotlos gemacht und auf die Erden des Verderbens versetzt.”

⁷¹ Tehát mint „Theresiopoler Magistrat und Communität”.

⁷² Valószínűleg nem Tallar volt az egyetlen, aki úgy érezte, hogy véletlenszerűen sodródik az életben: a déli határvidék adminisztratív és mindennapi viszonyaira az 1740-es és 1750-es években a megosztottság és az állandó változás volt jellemző.

Ez a valaki végül a bánáti tartományi kormányzóság⁷³ volt, amely a temesvári kerület sebészeként⁷⁴ vette alkalmazásba. Ilyen minőségében bízta meg a kormányzóság 1753-ban, hogy a háromtagú bizottság tagjaként vizsgáljon ki egy sor vámpíresetet különböző falvakban. Tallart több tényező is alkalmassá tette a bizottságban való részvételre. Egyrészt a tartományi székhelyhez tartozó központi kerület, a temesvári körzet sebésze volt, másrészt pedig saját elmondása szerint már voltak tapasztalatai vámpírokkal még katonasebész korából: összesen négyszer volt jelen holtak kiadásánál és kivégzésénél.⁷⁵ Lobkowitz parancsnoksága alatt kétszer csak „véletlenül”, vagyis nem megbízásból volt szemtanúja a helyi rítusnak, két korábbi alkalommal azonban boncolni is volt módja. 1728-ban Havasalföldön nyitott meg egy vámpírt, négy évvel azelőtt pedig a dévai vár kapitánya, bizonyos Quirin von Pökerer őrnagy bízta meg azzal, hogy a helyiek által vámpírnak mondott holttestet vágja föl, és annak gyomrából hozza el neki a mágikus erejű gyógynövényeket, amelyekkel a Sátán életre tudja kelteni a holtakat, hogy azzal ő majd mindenféle csodálatos dolgokat művelhessen.⁷⁶

A bizottság második tagját, a teológust minden bizonnyal érdekelte volna ez a fausti lelkületű várkapitány, az ő személyéről azonban nagyon keveset tudunk. Elméletileg az is elképzelhető volna, hogy ortodox pópáról van szó, ám Tallar jelentésének helyenként erős ortodoxellenes éle van, továbbá a szöveg egy pontján előtörő, a német telepeselek lelki tanítóit éltető bekezdés⁷⁷ miatt az látszik valószínűnek, hogy katolikus pap lehetett. Az emelkedett „theologus” kifejezés miatt elképzelhető, hogy nem egyszerű plébános volt az illető, hanem talán egy ferences vagy jezsuita szerzetes: mindkét rendnek volt rendháza Temesváron. Esetleg az is elképzelhető, bár kevéssé valószínű, hogy maga a temesvári püspök volt a bizottsági tag; a korban Franz Anton von Engl zu Wagrain viselte ezt a címet.⁷⁸ További források előkerüléséig azonban mindez sajnos csak találgatás marad.

A bizottság harmadik tagja – és feltehetően vezetője is – a tartomány főorvosa volt. Tallar ugyan nem nevezi meg a férfit, csak mint kamarai és tartományi főorvost⁷⁹ említi, de minden bizonnyal dr. Paul Adam Kömoverschel (Kömüves) azonosítható, aki épp 1753-ban került a bánáti egészségügy élére, dr. Elias Reinhard Anton von

⁷³ Banatische Landesadministration.

⁷⁴ „Districts-Chirurgus”-ként. A Magyar Országos Levéltár bánáti iratainak tanúsága szerint 1755-től már a karánsebesi kerület sebészeként működött (MNL OL, Landes Administration in dem Banat Temesvár, 1716 – 1779 (E 303), 81. kötet, „Tallar” címszó).

⁷⁵ Tallar 1756, 4v.

⁷⁶ Tallar 1756, 16r–16v: „er mich inständig gebeten, entwelche von denen Kreüter, aus dem magen, mit welchen sie der Sattan zu füttern und enthalten von jeder männiglich geglaubet wurde, ihm mit zu bringen, er getraute sich wunder dinge damit zu verrichten”. A kapitánynak azonban, mint Tallar kissé rosszmájúan megjegyzi, növények helyett a holttestből feltörő iszonyatos büzzel kellett megleggednie.

⁷⁷ Tallar 1756, 19v. A részletről alább még lesz szó.

⁷⁸ *Diocesis Timisoara* 2013.

⁷⁹ Tehát mint „Camerai und Provincial physicus” (Tallar 1756, 3r).

Englt váltva.⁸⁰ Kőműves doktor szerepel egy 1753. március 27-ére datált, Mária Teréziának címzett költségterítési kérvényben, amelyben a tartományi kormányzat alázasatosan kéri a királynőt, hogy térítse meg a doktor fáradalmaikat, lovának takarmányát és egyéb kiadásait, amelyeket a néhány faluban felbukkant vámpíresetek kivizsgálására fordított.⁸¹ A doktor Széplakon született 1719-ben, a Bécsi Egyetemen szerezte fokozatát 1752-ben, és egy évvel később a királynő máris kinevezte a Bánát tartományi főorvosává. Csakhogy a gyors karrier ezen a ponton megtorpant: a Bánát nem eresztette Kőművest: noha ő már 1771-ben kérte áthelyezését rossz egészségi állapotára és a Bánát egészségtelen levegőjére hivatkozva, a kamara ezt a kérését csak hat évvel később teljesítette. A doktor előbb Sopronba, majd Bécsbe, végül Pozsonyba költözött, ahol 1793-ban érte a halál.⁸²

Kőműves kinevezése az 1750-es évek elején a Bánátban végbement komoly adminisztratív változásoknak tudható be. Az addig közös udvari kamarai és udvari haditanácsai igazgatás alatt álló Bánátot 1751-ben egy tisztán kamarai és egy tisztán katonai részre osztották. A tizenegy bánáti kerületből⁸³ a négy déli kerület⁸⁴ déli részei, valamint a becskerek-i kerületben⁸⁵ kialakított zárvány teljesen katonai igazgatás, a megmaradó területek pedig teljesen kamarai, vagyis civil fennhatóság alá kerültek. Az előbbi régiót Jasenovóból, az utóbbit Temesvárról kormányozták.⁸⁶ A reformok a temesvári kormányzótanács összetételében is tükröződtek: 1751-től az addig négyfős, vegyesen kamarai és katonai tanács helyére hatfős kamarai tanács került. Ugyanakkor az 1751 és 1753 közötti időszakban a tanács vezetését továbbra is az addigi katonai kormányzó, Von Engelshofen tábornagy⁸⁷ vitte, immár civil kormányzóként. 1753-ban került sor az első civil kormányzó kinevezésére Francesco de Paula Ramond Villana-Perlas szemé-

⁸⁰ Petri 1988, 152. A temesvári püspök és a volt főorvos közti esetleges rokoni kapcsolat feltárása izgalmas feladat volna.

⁸¹ „[...] hiesiger Provincial- und Cameralphysicus Paul Adam Kōmvesch wegen einen von denen hiesigen Landesunterthanen in ein- so andere Ortschaften vorgebrochens Vampyr, oder Blutsaugers ergebenen Vorfall in facie loci zu untersuchen beordnet worden seye, und nachdeme dieser in bemeldeter Anligenheit, an welcher nichts ware, sondern bloß allein, denen superstitiosen Leuthen ihren Argwohn zu benehmen, seinen Bericht erstattet, hat selben zugleich um die ausgelegte Cambiatursspeesen nebst denen Liefergeldern, und gnädigst verwilligten Tierpferdportionen, in natura vel in pretio, abreichen zu lassen gebetten [...]”. (HKAW, Banater Akten, r. Nr. 37. f., 92f; Hamberger 1992, 92–93; Kreuter 2001, 93.)

⁸² Petri 1988, 157–158.

⁸³ A tizenegy kerület: Temesvár, Csanád, Csákova, Becskerek, Pancsova, Versec, Újpalánka, Lippova, Lugos-Facset, Karánsebes és Orsova-Almás (Hammer [1839] 1889, 24–25; Baróti 1893–1907). 1718 és 1739 között a Bánáthoz tartozott még öt kerület délen, a Duna jobb partján, ezek azonban a belgrádi békével visszakerültek oszmán uralom alá. Az öt kerület a következő: Medenipeck, Kreina, Crivivir, Homul és Boretsch (Langer 1889: Appendix). Hammer más néven említ őket: Klucz, Kraina-Krisina, Klotschein, Kolumbaz és Omloli-Boriczka Reka (Hammer 1889, 24–25).

⁸⁴ Pancsova, Újpalánka, Orsova-Almás és Karánsebes.

⁸⁵ Kikinda környékén.

⁸⁶ Milleker 1937, 4; Schwicker 1861, 367–368.

⁸⁷ Tehát „Feldmarschal-Leutnant”.

lyében, aki 1768-ig tartotta meg ezt a tisztségét.⁸⁸ Minthogy a reformok előtt katonarvosok látták el a protomedicusi, vagyis tartományorvosi tisztséget, a civil Kőműves és a talán már évek óta civil szolgálatokat teljesítő Tallar kinevezése kerületi sebészé is ehhez a folyamathoz köthető.

Nem elképzelhetetlen, hogy maga a vámpírvizsgáló bizottság összeállítása is az új civil adminisztráció működésének következménye: valószínűsíthetően más ügyekhez hasonlóan ebben a kérdéskörben is tiszta helyzetet akartak teremteni, és mivel központi udvari állásfoglalás nem történt még ez ügyben, saját kezükbe vették a dolgot. Hogy a Tallar–Kőműves-bizottság céljai kiterjedtebbek voltak, mint a korábbi eseteket vizsgáló küldöttségekéi, abból sejthető, hogy az előzőektől eltérően több falu vámpírhitének vizsgálatára kaptak parancsot, illetve hogy magát a tartományi főorvost állították rá a feladatra. A cél feltehetően az volt, hogy a bizottság jelentése alapján egységes tartományi álláspont alakuljon ki.⁸⁹

3.1. A bizottság indítása

A bizottság felállításának közvetlen kiváltó oka az újpalánkai tiszttartó kérelme volt: a tiszttartó a kormányzóságot kérte, hogy az tegye meg a szükséges lépéseket,⁹⁰ mivel a kerület legdélebbi részén, a katonai határőrvidékhez közel fekvő két faluban, Klein Dikvanban és Rakasdián rövid időn belül körülbelül ötven haláleset történt, amelyeket a helyiek vámpíroknak tulajdonítanak. Vajon miért épp ez az ügy készítette a kormányzatot a bizottság felállítására? Talán az új kormányzónak, Villana-Perlas grófnak, Rialpo márkijának a személyében keresendő az ok? Talán a valószínűleg spanyol származású nemes életében először merült fel a vámpírhit mint megoldandó probléma, és éppúgy kíváncsi volt, mint a dévai várkapitány. Érdeklődése vagy megdöbbenése éppen elősegíthette a temesvári kormányzóságban már régóta érő helyzet rendezését, ugyanakkor mélyebben gyökerező okokat is fel lehet fedezni.

A halálesetek magas száma nyilvánvalóan problémát okozott a kormányzatnak, mert – mint Tallar a traktátusában megjegyzi⁹¹ – az udvari kamara komoly veszteségeket szenved el, hiszen adófizetőiktől esik el, méghozzá nem is kevéstől. Állítása szerint a Habsburg korona különböző országaiban évente legalább száz ember hal meg az úgynevezett vámpírbetegségben. Azt nem írja, honnan vette ezt a számítást, de az biztos, hogy a regeszták alapján a Bánátban a civil kormányzótanács 1751-es felállítása óta legalább ennyi ember halálát tulajdonította vámpíroknak a lakosság.⁹² A halál-

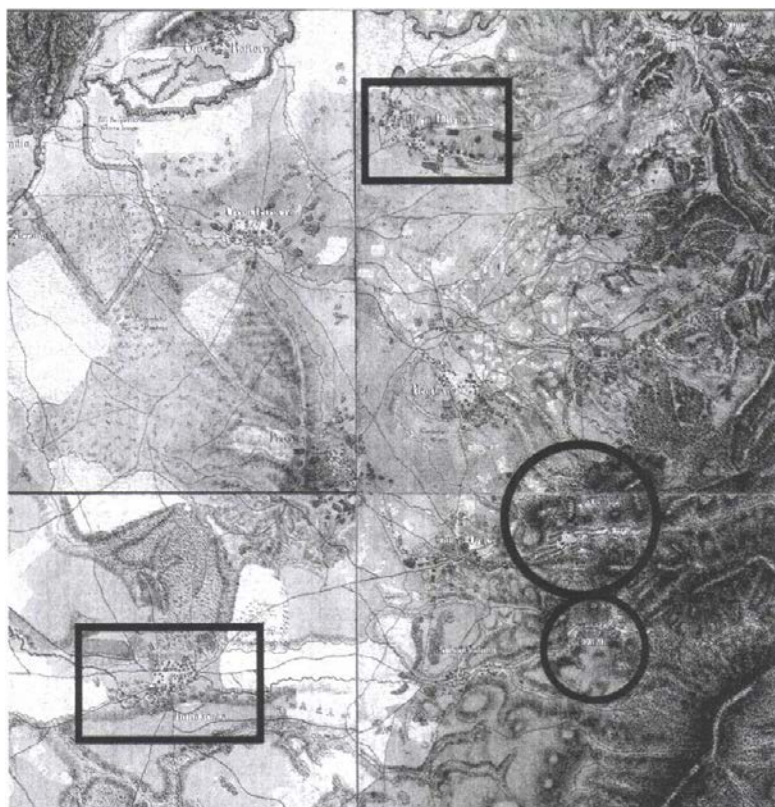
⁸⁸ Petri 1982, 1, 4.

⁸⁹ Arra, hogy a bizottság tevékenysége és jelentései milyen hatással voltak a kormányzóság „vámpírpolitikájára”, temesvári levéltári kutatások adhatnak választ, a jelen tanulmányhoz használt Baróti-féle regesztagyűjtemény ugyanis éppen 1753-nál ér véget.

⁹⁰ Baróti 1900–1902: 50: „[...] bittet in Sachen das Erforderliche einzuleiten.”

⁹¹ Tallar 1756, 4v.

⁹² Az ismert esetek helye, ideje és a halottak száma: Kubin (1751): 1, Deliblat (1752): 4, Slatina (1752): 4, Mehedica (1752): 34, Klein Dikvan (1753): 30, Rakasdia (1753): 20, Schebell (1753): 3, Kallatscha (1753): ?, Stamora (1753): ?, Werschetz (1753): ?.

1. ábra. Téglalapban a vámpír sújtotta két falu, és körrel jelölve a két közeli bányaváros a Bánát 1769 és 1772 között készült első katonai felmérési térképén.

esetek természetesen a katonai kormányzat számára is csapást jelentettek, viszont a civil, kamarai adminisztráció talán egy fokkal tudatosabban készült a bánáti élhető élet tartós megszervezésére, így az embervesztések pontos okát is jobban érdekében állt megtudni.

A Klein Dikvan-i csapás ráadásul különösen érzékeny pontján érte a kamarai kormányzatot: a bányaugyön. A mellékelt térképen jól látszik, hogy mindkét falu, Rakasdia és Klein Dikvan is a bánáti alföld szélén, az érchegységek lábánál fekszik, mindössze 7, illetve 12 kilométerre a Bánáti Bányaugy (Banater Bergwesens) központjától, Oravicabányától, valamint a szomszédos Csiklovabányától.⁹³ A két falu számos szállal

⁹³ A bánáti érc- és sóbányák az 1718-as visszafoglalástól kezdve prioritást élveztek a Habsburg-kamara szemében, és kiaknázásukra német telepeseket, valamint szakértőket telepítettek a Bánát bányavárosaiba/falvaiba. A Habsburg-bányaugyet külön udvari kollegiális szerv, a *Münz- und Bergwesens Directionshofkollegium* felügyelte (Kalmár 1991, 489).

kötődhetett a közeli bányavárosokhoz. Valószínű természetesen, hogy a falubeliek eljártak dolgozni a bányákba vagy az azok köré kiépült fémmegmunkálási egységekbe, ugyanakkor az meg biztosnak látszik, hogy a környékbeli síkföldi, jó termőtalajjal rendelkező falvak élelemmel látták el a városokat. A térképen megfigyelhetők a kiterjedt mezőgazdasági területek Klein Dikvan és Rakasdia körül.

Egy olyan mértékű halálozás, mint az 1753-as, joggal riaszthatta meg a bánáti kamarai adminisztrációt: akármilyen betegség okozta is a haláleseteket, félő lehetett, hogy az embervesztés megakasztja a bányatermelést, és esetleg megfertőződnek maguk a bányavárosok is. Ráadásul a bányavárosok körül jelentkező betegségek különösen problematikusak voltak, mert járvány esetén az egész területet karantén alá vették volna, ezzel totálisan megakasztva a termelést és a kereskedelmet. Lényegében a bányavárosok gazdasági érdekében állt, hogy a betegségeket mielőbb kivizsgálják, és megküldhessék a hírt a központba, illetve a környező kerületekbe: nincs szükség karanténra. Ez az igyekezet és félelem pregnánsan megjelenik egy másik bányavárosban, a Máramaros megyei Kapnikbányán ugyancsak 1753-ban lezajlott vizsgálatban.⁹⁴ Ott a városvezetés fellelegezve küldte szét futárokkal a jó hírt, hogy a sebészi bizottság jelentése szerint nem járvány van a városban, hanem csupán vámpírok: ezeket pedig annak rendje-módja szerint kivégezték a város főterén, tehát a karantént meg lehet szüntetni. A Klein Dikvan-i és a rakasdiai esetben Kőművesék bizottsága szintén meg tudta nyugtatni a bányavárosokat, csak másképp: endemikus betegségekkel állapították meg.

Úgy tűnik, Tallar tudatában volt annak, hogy a munkája milyen fontos a bányáügy szempontjából: a kézirat ajánlólevelében és lezáró bekezdésében is bányászati metaforákkal szellemeskedik. Az ajánlólevelben saját szerencsés sorsát, amely a bánáti kormányzóság alkalmazásába vetette őt, ahhoz a kőhöz hasonlítja, amelyet a folyó véletlenül a megtaláló útjába sodor, az pedig átadja a követ a kémikusnak, aki megtisztítja, és teszteknek veti alá, majd végül hasznosnak találja azt.⁹⁵ Az utolsó bekezdésben aztán újra visszatér a témához: ez alkalommal a vámpírhitet a kobalthoz hasonlítja, amely becsapja a bányászokat, akik azt hiszik, hogy igazi ércet találtak.⁹⁶ A metafora több okból is rendkívül találó volt. Egyrészt a kobalt éppúgy becsapja a bányászt, ahogy a vámpírhit is becsapja a tudatlan embert. Ráadásul mindkét jelenség meg is betegíti, és végül meg is öli az áldozatát: a kobalthoz köthető bányászbetegség ismert volt régeb-

⁹⁴ Hamberger 1992, 88–92; a sebészi jelentést lásd HKAW, Münz- und Bergwesen, r. Nr. 90., fol. 6–13, 20, illetve az átírtat: HKAW, Sonderbestände, Kuriosa, Fasc. Vampir 1, 2.

⁹⁵ Tallar 1756, 2r: „...als wann ein schlechter stein, unter gewissen Kennzeichen und Hoffnung, von der erden aufgehoben, von den Schmutz geseübert, dem probierer über geben wird, wann er so dann in der probe nutzbar Befunden so sucht mann deßen gang, wo von ihm das wetter oder Wasser fluth getrennet, umb so ernst hafter nach, bey desen erfind [...] die Allerhöchst Landes Herrschaft [...] unterstützet durch die außbeüthe seine aeconomie.” Továbbá Tallar 1756, 2v: „Wann solcheß in der Censur oder feuer probe Bestehet und nicht vor Marcahit, sondern als ein nutzbares Örz geachtet werden möchte.”

⁹⁶ Tallar 1756, 20r: „Kobolt und Arsenikalische Süttenrauch weren vor örz räuber gehalten” és „damit dießem betrügerischen Kobolt oder Arsenikalischen Örz rauber, Wann es Vor recht erckennet Wird...”

ben is, de a kobalt fém felfedezése és mérgező arzéntartalmának megállapítása Georg Brandt (1694–1768) svéd kémikus és bányászakértő eredménye volt. A német folklór rosszindulatú házimanójának, a koboldnak a nevét is ő ragasztotta az új fémre. Egy 1735-ös tanulmányában már utalt a felfedezéseire, azonban teljességgel csak 1748-ban, az Uppsalai Királyi Tudományos Társaság folyóiratában megjelent cikkében fejtette ki a kérdést.⁹⁷ Következésképpen Tallar hasonlata nemcsak szellemes, hanem aktuális is volt a korszak bányaugye számára.

A Klein Dikvan-i vámpírok tehát mozgásba hozták a bánáti adminisztrációt, és felállt a bizottság: a fiatal Kőműves doktor mellé a sokat látott, sokat tapasztalt Tallart és az ismeretlen egyházfit adták kíséretül. A teológus jelenléte mindenestre arra utalhat, hogy a kormányzóság korántsem volt biztos benne, hogy kizárólag természetes okok állnak a jelenség mögött. Tallar szerint a bizottság feladata kettős volt: megvizsgálni a beteget, és ha lehet, meggyógyítani őket, a vámpírnak tekintett holtakat pedig felboncolni.⁹⁸

3.2. A bizottság útvonala

A regeszták segítségével lehetővé válik a bizottság mozgásának feltérképezése (lásd a 2. ábrát). A teológus útvonaláról nem tudni semmit – sem Tallar, sem a regeszták nem említik –, pedig enélkül a bizottság mozgása maradéktalanul nemigen rajzolható fel, hiszen az bizonyos, hogy a tagjai nem mindig mozogtak együtt, vagyis lehetséges, hogy a teológusnak is volt „külön útja”. Tallar például, állítása szerint, három helységben vizsgálódott: Klein Dikvanban, Schebellben és Kallatschán, ez utóbbiban egyedül. Kőműves költségkérvénye mindössze annyit ír, hogy több faluban járt, de mivel hozzát teszi, hogy a babonás néppel teljesen egyedül nézett szembe, ebből következően máshol is járnia kellett, nem csak ott, ahova Tallar eljutott.

Kronológiai sorrendben haladva az első esetek, amelyekről a kormányzóság hírt kapott, az újjalánkai Klein Dikvan és Rakasdia falvak voltak 1753. január 11-én.⁹⁹ Január 22-én keletkezett a kormányzóság parancsa, miszerint a Temesvárhoz közel fekvő, Csákovár kerületbeli Schebell vagy Jebell faluban két hétre börtönbe kell zárni a hatóság tudta nélkül vámpírokat kivégző alattvalókat.¹⁰⁰ Mivel ez már ítélet, a kormányzóságnak korábban értesülnie kellett az ügyről. Úgy tűnik, Tallarék ekkor úton voltak Klein Dikvan felé, mert a sebész szerint először ebben a faluban vizsgálódott, és csak utána, feltehetőleg visszafelé jövet Schebellben. Érdekes módon Tallar nem említi Rakasdiát, csupán Klein Dikvant, így elképzelhető, hogy szétváltak, és az előbbibe egyedül Kőműves ment. Visszafelé Schebellben is együtt dolgoztak,¹⁰¹ ezek után

⁹⁷ Brandt 1735; 1748.

⁹⁸ Tallar 1756, 3r.

⁹⁹ Baróti 1900–1902, 50.

¹⁰⁰ Baróti 1893–1896, 485.

¹⁰¹ Tallar a schebelli holttestek boncolása után írja, hogy: „bey allen *dießen* Kranken, welche *uns* bey dießer Visitation, auch *mih*r zu Kallatsa seind zu handen gekommen [...]” (1756, 19r; kiemelés tőlem: M. Á.).

azonban minden bizonnyal szétváltak. Kőműves valószínűleg maradt Csákovár kerületben, Temesvártól délre: az ottani vámpíresetek szerepelnek a regesztákban, ám Tallar nem említi őket. Február 7-én a csákovári Stamorából, 13-án pedig szintén onnan, csak most Wermeschből érkeztek be a tisztartók jelentései a faluban dúló vámpirizmusról.¹⁰² Valószínűleg ezek voltak azok a falvak, ahol Kőműves egyedül tevékenykedett.

Eközben a kormányzóság február 1-jén kiküldte a temesvári kerületi sebészt Kallatschára, hogy vizsgálja ki az ottani sok halált okozó betegséget. Mivel Tallar – állítása szerint – Kallatschán egyedül volt, talán nem túl merész következtetés, hogy ő volt ez a kerületi sebész, akinek révén a kerületi hivatal 7-én már jelentést is tett nemcsak arról, hogy a rejtélyes betegség babonaságnak tudható be, hanem „minden egyéb körülményről” is.¹⁰³ Két hét múlva, 20-án aztán a kerület megküldte a kormányzóságnak a sebészi jelentést a kallatschái betegségről. 27-én azonban újabb jelentés érkezett a sebésztől, vagyis vélhetően Tallartól: a faluban megint felütötte fejét a betegség. Mindenesetre a kerület csak március 6-án tudott arról beszámolni az „orvosi vizsgálat alapján”, hogy Kallatschán a betegség megszűnt.¹⁰⁴

Látható, hogy a regeszták tanúsága szerint a jelentések heti rendszerességgel érkeztek Tallartól (február 14. kivételével), aki a *Visum repertum*ban is említi,¹⁰⁵ hogy a bizottság tagjaként hetente tett jelentést a kormányzóságnak. Ennek fényében nyer értelmet a munka teljes címe, mely szerint összefoglaló jelentésről („Summarischer Bericht”) van szó. Felmerül ugyanakkor több kérdés, amelyekre csak további források felkutatása adhat választ. Vajon Tallar csak Kallatscháról írt heti jelentéseket, vagy az út teljes ideje alatt ez volt a feladata? A bizottság többi tagjának is kellett heti jelentéseket írnia? Kőműves egy jelentést mindenesetre biztosan írt, hiszen ezt említik a március 26-ai költségtérítési kérvényében. És talán a legérdekesebb kérdés mind közül: miért várt három évet Tallar az összefoglaló jelentés leadásával?

Ha egyelőre nincs is megnyugtató válasz e kérdésekre, az 1756-ra datált kézirat¹⁰⁶ és az 1784-es nyomtatott verzió¹⁰⁷ alaposabb vizsgálatából, valamint a kettő összevetéséből több jelentős következtetést vonhatunk le. Először is, megtudhatjuk, hogy Tallar nemcsak orvosi-sebészi érvekkel igyekezett eloszlatni a vámpírhitet, hanem néprajzi és morális-demonológiai megfontolásokat is figyelembe vett. Ugyanakkor az is kiderül, hogy ez a logikai építmény a vallási síkot illető részekben a bécsi kiadó megítélése szerint változtatásra szorult. Végül a két verzió összehasonlításával arra is rá tudunk

¹⁰² Baróti 1893–1896, 486.

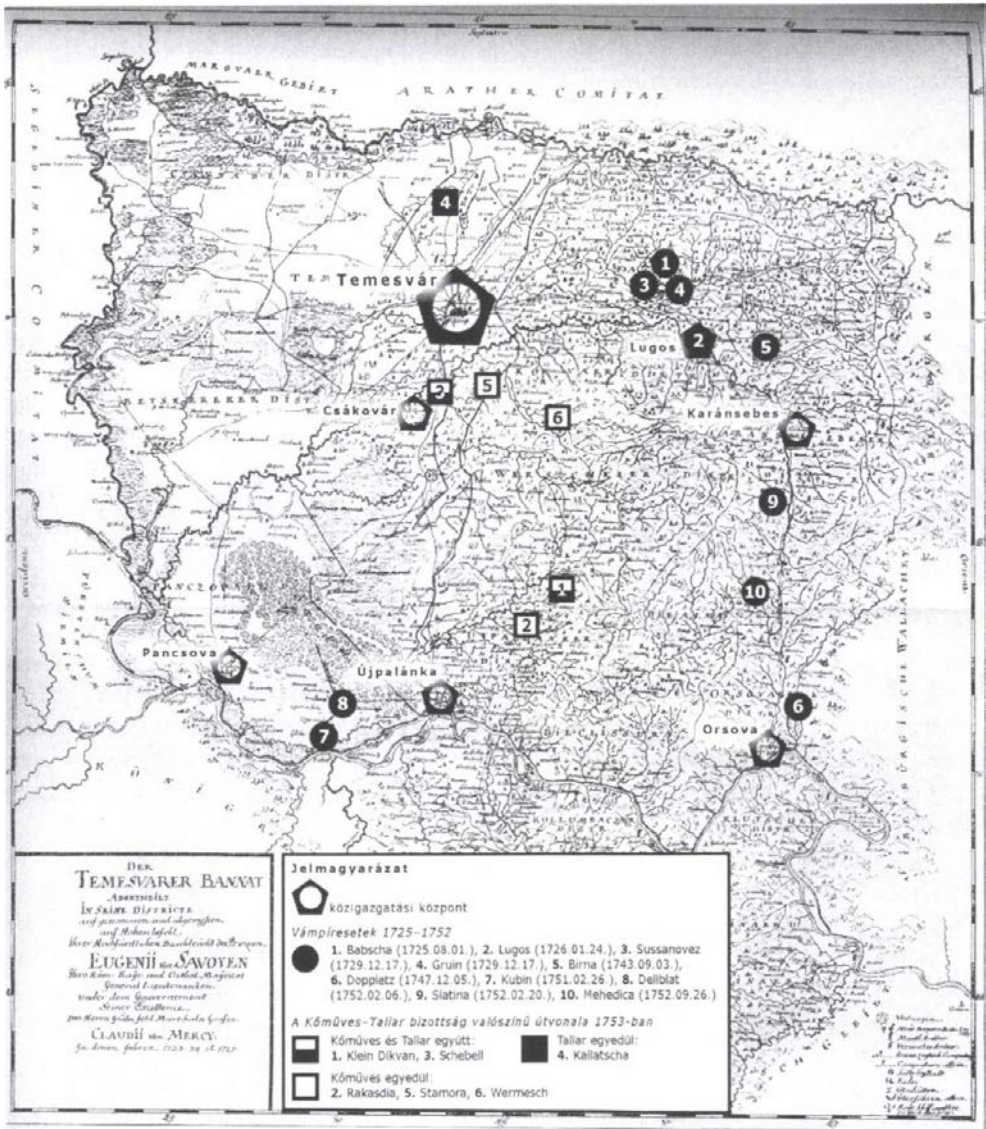
¹⁰³ Baróti 1893–1896, 436: „Temeswarer Verwalteramt berichtet dass die grassirende Krankheit zu Kallatscha zu einem Aberglauben Anlass gegeben habe und relationirt über alle Umstände desselben.”

¹⁰⁴ Baróti 1893–1896, 436, 438.

¹⁰⁵ Tallar 1756, 11v.

¹⁰⁶ Tallar 1756. A kézirat lelőhelye: HKAW, Banater Akten Nr. 53., fol. 1–22. Az eredeti dokumentum állagvédelmi okokból el van zárva, a tanulmányhoz dr. Herbert Hutterer gépelt átiratát használtam.

¹⁰⁷ Tallar 1784.

2. ábra. A Bánát 1725-ös közigazgatási térképe, rajta az 1725 és 1753 közötti ismert vámpír-
 esetek helyszínei a tartományi kormányzathoz beérkezett jelentések dátumával, külön jelölve
 az eseteket jelentő közigazgatási központokat, valamint a Kőműves-Tallar-bizottság által
 1753-ban felkeresett településeket.

mutatni, hogy a szakirodalom túlzott hagyatkozása az 1784-es kiadott verzióra nem elhanyagolható hangsúlyeltolódásokat és ismerethézagokat okozott Tallar 1753-as vámpírvadászatának és erről írott munkájának megítélésében.

4. A kézirat

A jelenleg a bécsi kamarai levéltárban őrzött kézirat két különböző részből áll: magából a jelentésből, és az azt beborító két külső lapból,¹⁰⁸ melyeket más kéz írt. Ez az első két lap Tallar műve 1784-es, nyomtatott kiadásának előszavát¹⁰⁹ tartalmazza, kézírással. Az előszóban a kiadó¹¹⁰ azt írja, hogy Tallar 1756-ban írta meg jelentését, és a szakirodalom ennek alapján datálja erre az időpontra a dokumentumot. Hogy honnan tudta a bécsi kiadó vezetője az időpontot, nem tudni, mert a belső szövegben nincs utalás a jelentés elkészültére, csak arra, hogy a vizsgálatok 1753-ban zajlottak. Egy harmadik kéz valószínűleg az előszó alapján, vagyis vélhetően 1784-ben, a „Zur Ungarischen Geschichte an: 1756” megjegyzést írta a kézirat borítólapjára: ez arra utal, hogy ekkor, 1784-ben kerülhetett jelenlegi helyére, a bécsi levéltárba az irat. Azt azonban, hogy miként jutott Temesvárról Bécsbe a dokumentum, és hogy Möble hogyan jutott hozzá egy harmincéves bánáti jelentéshez, csupán találgatni lehet: saját bevallása szerint véletlenül akadt a kezébe.

Maga az irat műfaji szempontból szokatlan. Egyértelműnek látszik, hogy a bánáti kormányzóság megbízásából keletkezett, hiszen Tallar ennek a hatóságnak dedikálta a munkát, emellett egy megjegyzésének is csak a kormányzóság miliójében van értelme: ebben szabadkozik, hogy heti jelentéseiben az idő rövidsége miatt kicsit zavarosan fogalmazta meg a vlach babonákról szóló megfigyeléseit, ezért most rendszerezve egybefoglalja és leírja őket.¹¹¹

A címe ellenére ugyanakkor sokkal több mint *visum repertum*, azaz orvosi látletet, és nemcsak azért, mert korábbi jelentések eredményeit foglalja össze. Valószínűnek látszik például, hogy Tallar nyomtatásra szánta a munkát, hiszen egy elejtett megjegyzéséből kiderül, hogy feltételezte, Van Swieten cenzori minőségében fogja olvasni a szöveget.¹¹² A bizottsági működés keretein belül felboncolt holttestek és betegek vizsgálata továbbá nem szerepel olyan részletességgel, mint ahogy az egy látlettelől elvárható

¹⁰⁸ A fol. 1r–v és 22r–v lapokról van szó.

¹⁰⁹ Erinnerung des Herausgebers.

¹¹⁰ Johann Georg Möble.

¹¹¹ A dedikáló levél: Tallar 1756, 2r. A megjegyzés: „wie wohl ich zwahr in meinem unterthänigsten wochen-berichten, könnte sein etwas *confus*, dann da zu mahl ist mirh die sorge der kranke allein obgelegen” (Tallar 1756, 11v; kiemelés tőlem: M. Á.).

¹¹² „Oder ob der *Sattan* bey dießer krankheit das *Dominium* führe, will der mahlen nicht in meinem gewalt, sondern bey denen Herrn Censoribus *Decidiret* zu werden geruhen.” (Tallar 1756, 8v; kiemelés tőlem: M. Á.).

volna, és mint ahogy Tallar eredeti jelentéseiben valószínűleg szerepelt is.¹¹³ Vagyis az összefoglaló jelentés célja nem a szerző megfigyeléseinek pontos listázása volt. A megfigyelések mindössze érvekként funkcionálnak a vámpirizmus jelenségének általános és átfogó magyarázatához: empirikus alapokon álló elméleti orvosi traktátusról van tehát szó. A *Visum repertum* ugyanakkor legalább egy szempontból elmarad az orvosi traktátusoktól elvárt szinttől, mégpedig a más auktorokra való hivatkozások követelményében. Az egész szövegben mindössze két szövegbeli említés van (pontos hivatkozás nélkül): Van Swieten Boerhaave aforizmáihoz fűzött kommentárjára és Malpighi személyére.¹¹⁴

A *Visum repertum* célja arra a két kérdésre választ adni, amelyekkel a bánáti tartományi kormányzóság megbízta a Kőműves–Tallar-bizottságot: mi okozza a rejtélyes megbetegedéseket, amelyeket a helybeliek vámpíroknak tulajdonítanak, illetve van-e bármilyen szokatlan jelenség a holttestek bomlása körül. Ennek megfelelően különféle bevezető megfontolások után a törzsszöveg két részre tagolódik: az első a betegség előállásával, a második a holttestek romlatlanságával foglalkozik.¹¹⁵ Tallar nem talált összefüggést a két jelenség között, és egymástól független, természetes okokkal magyarázta őket. A hullák azért nem indultak bomlásnak, mert a vámpíresetek többsége télen történt, és a föld hidege, valamint a koporsó nedvességkizáró hatása konzerválta őket. Az ugyanazon időben eltemetett testek közül pedig némelyik azért indult hamarabb bomlásnak, mint a többi, mert a szangvinikus embereknél több a vér, és mivel a vér só-tartalmaz, ezek a holttestek tovább maradtak egyben, mint, mondjuk, a kolerikus alkatúak.¹¹⁶ A vámpírbetegségnek két fő okát találta a jelentés: egyfelől a túlzottan szigorú ortodox böjti szokásokat és a rossz minőségű vlach ételeket. Csupa hideg és nedves természetű zöldséget fogyasztanak: nyers hagymát, fokhagymát, retket, répát és savanyú káposztát. Ezek az ételek pedig a gyomorban hideg és nedves nyákot termelnek, amely a böjttől legyengült embereknél könnyen megrotthat, és betegséget, majd halált okoz. A betegség másik fő oka a hiedelem, miszerint a vámpíroktól kínozott ember csak úgy odázhajta el a halált, ha a kiásott vámpír fejét levágják, majd a kiömlő bomló testfolyadékkal (amelyet a nép a vámpír vérének tart)

¹¹³ Legalábbis, ha abból indulunk ki, hogy más, korabeli láteletek (akár a vámpirizmus témájában, akár más ügyekben) milyen részletességgel írták le ezeket. Lásd például: Szentí 2009; Hamberger 1992: 46–54.

¹¹⁴ Tallar 1756, 7v, 16v. A hivatkozások ilyen látványos hiánya különösen annak tükrében furcsa, hogy Tallarnak elvileg három éve volt összeállítani a szöveget, de például Mária Terézia 1755. március 1-jei rendeletét vagy Van Swieten irányadó vámpírtraktátusát sem említi meg. Ezek alapján tulajdonképpen az is feltételezhető, hogy a munka nem 1756-ban, hanem korábban készült, elvégre az 1756-os datálásra az egyetlen bizonyíték a borítóra 1784-ben rávezetett jegyzet. További források előkerüléskéig az 1756-os dátum a mérvadó, és elképzelhető, hogy az összeállítást az 1755-ben Aradon zajló nagyszabású boszorkányper (Komáromy 1910, 567–599) is motiválta.

¹¹⁵ A dedikáló levél: Tallar 1756, 2r–2v; bevezető részek („Vorbericht”): Tallar 1756, 3r–6r; első rész („1te Abtheilung”): Tallar 1756, 6r–13v; második rész („2te Abtheilung”): Tallar 1756, 13v–19v.

¹¹⁶ Tallar 1756, 15r–15v, 17r–19v.

bőségesen bekenik magukat. Ez a szokás csak megnövelte a halálesetek számát – állapítja meg a jelentés.¹¹⁷

A diagnózis alapján Tallar szerint a holttestekkel kapcsolatban kormányzati intézkedésre nincs szükség, hiszen természetes folyamatokról van szó, a betegség ellen azonban fel kell lépni. A halottaktól való félelem olyan erős a lakosság körében, hogy a vámpírölő rítus betiltása önmagában nem érne célt: hangsúlyt kell fektetni az orvosi felvilágosításra, a gyógyszerhasználat terjesztésére is.¹¹⁸ Ily módon Tallar lényegében két legyet ütött egy csapásra: egyrészt a vámpírvérrel történő bekenés veszélyes voltának megállapításával megalapozott érvet adott a hatóságok kezébe, hogy azok tilthassák a hullakiásás minden formáját – sőt, a közigazgatásban is érvényesítsék, hogy hivatalos jelenléttel se lehessen legalizálni azt –, másrészt sikeresen alátámasztotta saját szakmájának hasznosságát és szükséges voltát.

Tallar ugyanakkor nem elégedett meg a természetalapú magyarázatrendszer felállításával, hanem szükségesnek érezte, hogy a természetfeletti aktivitásnak még a lehetőségét is cáfolja: logikai próbáknak és fizikai kísérleteknek vetette alá a mellette felhozható érveket. Munkahipotézisében tehát abból indult ki, hogy a természetfeletti lények e világi tevékenysége elvben nem elképzelhetetlen. Ez a hozzáállás tulajdonképpen szakmai elvárás volt, hiszen Rác Sámuel, a budai egyetem fiziológiaprofesszora 1794-es igazságügyi orvostanról szóló tankönyvében is elismeri a szellemek, az ördögi mágia, a démoni megszállottság vagy az isteni csoda előfordulásának lehetőségét, persze figyelmeztetve az orvostanhallgatókat, hogy a legtöbb esetben csalásról vagy természetes okokról van szó.¹¹⁹ A természetfeletti működésének kutatása ugyanakkor újabb szinteket ad Tallar szövegének: a sebészeti és orvosi jellegű érvelés mellett a szerző néphitbeli, népszokásbeli és morális/demonológiai fejtegetésekbe is belemegy. Az érvelésnek és egyben Tallar szakértelmének e két újabb rétege külön figyelmet érdemel, mert Tallar ilyen irányú ismereteivel és érzékenységgel hathatós érveket biztosított a tartományi hivatalnokoknak és orvosoknak a vámpirizmus kezelésére.

5. Szokások, démonok és gasztronómia

Tallar már a bevezetőben leszögezi, hogy aki nem ismeri behatóan a vlachok életmódját, az nem fogja megérteni a vámpírbetegséget sem.¹²⁰ Büszke rá, hogy a vlach népi életet nem másodkézből, hanem személyesen tapasztalta meg: többször lakott vlachoknál, volt vlach segédje is, ráadásul az általa boncolt vámpírok közül kettőt még életében személyesen is jól ismert.¹²¹ Az egyik a schebelli molnár volt, akinek a malomban kétszer is öröltetett; a másik egy kis havasalföldi falu bírāja, akinek a házában

¹¹⁷ Tallar 1756, 5r–5v, 6v, 13r.

¹¹⁸ Tallar 1756, 4r–4v.

¹¹⁹ Rác 1794, 139, 144, 147–150.

¹²⁰ Tallar 1756, 5r.

¹²¹ Tallar 1756, 10r, 19r.

többször is elszállásolták őt a katonai szolgálata idejében. Talán ezt a közeli kapcsolatot fejezi ki azzal is, hogy gyakran az „ők”, „övék” névmásokat használja, mikor a helyiekről beszél, nem pedig a távolságtartóbb „a vlachok” kifejezést.

Annak ellenére, hogy egyetemi diplomája volt, úgy tűnik, Tallarnak megvolt a képessége rá, hogy megértse magát az egyszerű emberekkel, és megértse a problémáikat. Ezt alátámasztandó, hangsúlyozta például, hogy nem volt szüksége tolmácsok közvetítésére a vizsgálatai alatt, mivel a német mellett anyanyelvi szinten beszélt a vlachot és a magyart is.¹²² Egy másik dolog, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy könnyedén tudott kommunikálni az iskolázatlan falusiakkal, az, hogy tizennyolc éves katonasebészi szolgálata alatt napi érintkezésben volt közkatonákkal. Hosszú szolgálati ideje és egyetemi végzettsége ellenére sem lépett elő ezred- vagy tábori sebészé: végig egyszerű felcser maradt. Ezek a tulajdonságai, amelyek a friss diplomás dr. Kőművesnek talán nem voltak meg, ideális közvetítővé avatták Tallart, aki kormányzati és falusi körökben egyaránt otthonosan mozgott.

A vámpírbetegséggel kapcsolatban Tallar kiinduló problémája az, hogy valamilyen oknál fogva csak a vlachok szenvednek a betegségtől, a reguláris, külföldi katonák, német telepesek és rácok sosem.¹²³ Mint fentebb említettük, ennek megfelelően a szöveg első fő része annak bizonyításával foglalkozik hosszasan, hogy a betegséget a vlachok kultúraspecifikus étkezési és bőjtölési szokásai okozzák. Ehhez társul a vlachok tudatlansága is, hogy mindenféle babonás magyarázatot találnak a betegségre, és nem ismerik a gyógyszerek jótékony hatásait. Az érvelés logikája világos: a németek és a külföldi katonák nem lesznek betegek, mert mások a bőjti szokásaik, és mert jobb ételeket esznek (például több húst), ezért nem is kerülnek olyan helyzetbe, hogy babonás magyarázatokat találjanak ki. A szintén ortodox rácokkal azonban más a helyzet, hiszen a bőjtjük ugyanolyan szigorú, mint a vlachoké, és ugyanolyan hozzávalókból főznek; csak a traktátus végén tudjuk meg, hogy azért nem lesznek betegek, mert nagyon sok csípős török paprikával főznek, ami pedig semlegesíti a káros hideg nedveket.¹²⁴

Mégis, Tallar szükségesnek tartotta kísérletileg is leszámolni a népi betegségmagyarázattal. Hogy a betegséget valami módon nem vámpírok okozzák, azt azzal bizonyította, hogy amennyiben valamilyen lény tényleg kiszívta volna a betegek véréit, ahogy a helyiek állították, akkor a betegek behaltak volna a kettős érvágásba, amelyet alkalmazott rajtuk. A valóságban azonban nemhogy nem haltak bele, hanem éppenséggel meggyógyultak tőle.¹²⁵ A holttestekkel kapcsolatos babonákat pedig direktben is tesztelte: a helyiek szerint a vámpír például csak szombatoként tartózkodik a sírjában; Tallar a hét más napjain is ásatott ki hullákat, és azok mindig ott voltak a helyükön. Egy másik hiedelem szerint pedig a vámpír sírján nem lehet keresztülvezetni egy fekete mént. Tallar kipróbálta, és a ló ugyan először egyetlen síron sem akart kereszt-

¹²² Tallar 1756, 19v.

¹²³ Tallar 1756, 4r.

¹²⁴ Tallar 1756, 19r.

¹²⁵ Tallar 1756, 15r.

tüllépni (a sebész szerint azért, mert túl magasak voltak a sírhantok, és mert megérezte a hullaszagot), de kis nógatással végül minden síron átlépett a bentlakó természetétől függetlenül.¹²⁶ Egy másik alkalommal üvegbe gyűjtötte a vámpír szájából folyó vért, és egy éjszakán át állni hagyta. A vér két jól látható komponensre bomlott, barnás híg folyadékra, valamint szintén barnás üledékre, és rettenetesen büzlött. A dögszag alapján arra jutott, hogy ez a folyadék semmiféle élet fenntartására nem lenne alkalmas;¹²⁷ alighanem megfeledekezett a dögökből táplálkozó férgek sokaságáról. Végül Klein Dikvanban lehetősége nyílt egy élő vámpíron kísérletezni. Hogy egész pontosan ki volt ez a férfi, boszorkány, prikolics vagy halála után vámpírságra ítéltetett áldozat, nem tudni, a falu öregjei mindenesetre azt állították, hogy az illető korábban már kétszer is meghalt, és hogy már két éve nem evett és nem ivott semmit. Tallar egy kétórás kísérlet után (melynek pontos lefolyását nem közli az olvasóval) meggyőződött róla, hogy a férfi család volt.¹²⁸

Mindebből következik, hogy Tallar szerint a holttestek ellen végrehajtott rítusok hatástalanok a vámpírbetegség gyógyításában. Mindenesetre azért leírta a helyi szokásokat, és megkülönböztette a bánáti, illetve a havasalföldi rítust. A vámpírvérrel való bekenés mindkét helyen megtalálható volt. A Bánátban a lefejezett holttestet egyes helyeken visszatemették, másutt pedig elégették, Havasalföldön viszont egy kocsin kivítették a falu határába, levágták a fejét, követ nyomtak a szájába, leöntötték oltatlan mésszel, a szívét karóval átdöfték, majd a madarak és kutyák martalékául hagyták.¹²⁹

Tallar ugyanakkor nem csak a *morohit*et igyekezett megcáfolni: ezenkívül összegyűjtött hat másik természetfeletti betegségekot és hiedelemleányt, majd hatékonyságuk szerint ezek elhárító technikáit is kiértékelte.¹³⁰ A sebész teljességgel hatástalannak tartotta azokat a módszereket, amelyeket a vlachok boszorkányok általi rontáskor, vagyis egyes sokáig tartó, krónikus betegségek esetén alkalmaztak. A falusiak ezeket a betegségeket a félelemből csak szépeknek nevezett repülő lényeknek tudták be, akik éjjel repülnek, rögzült útvonalon, és az útjukba kerülő házakra rontást hoznak. Az elhárító, elriasztó módszer a ház elbontása, illetőleg levágot ló- vagy ökörfej kiakasztása volt.¹³¹ A beteghez tudósasszonyt hívtak, aki önt öntött egy vízzel teli tálba, és ahány darabra esett, annyi betegsége volt az illetőnek; máskor meg mindenféle „abszurd dolgot” összekevert, és azzal kente vagy etette a beteget. Ráolvasásokat is alkalmaztak, amelyeket azonban Tallar nem közölt, mivel egyrészt szerinte ezek teljesen együgyűek voltak, másrészt pedig minden tudósasszony bővítette a saját formuláit, hogy hatásosabbak legyenek, és ő feltehetően nem akart ehhez hozzájárulni.¹³²

¹²⁶ Tallar 1756, 5v, 17r.

¹²⁷ Tallar 1756, 16r.

¹²⁸ Tallar 1756, 19v. Az élő vámpírhoz lásd Murgoci 1926, 320.

¹²⁹ Tallar 1756, 13r.

¹³⁰ Tallar 1756, 11r–13v.

¹³¹ Érdekes, hogy Bél Mátyás 1730 körüli országleírásában hasonló gyógymódot javasol a tetvektől megszállt ház megtisztítására: rohadó lófejet kell kiakasztani a falra (Wellmann 1984, 177).

¹³² Tallar 1756, 12v: „...die *formula decantationum* habe deswegen außgelassen, weil es einfächlichkeiten und ein jedes altes Weib zu *Meliorieren* vermeint.” (Kiemelés tőlem: M. Á.)

Tallar ítélete szerint mindezek a praktikák mit sem érnek, hacsak a természet nem végzi el magától a gyógyítást.

Úgy vélekedett, hogy hasonlóan hatástalan, sőt káros volt két másik elhárító praktika. Az egyikben golyó nélkül megtöltött pisztolyt süttöttek el a *smehu* nevű repülő sárkány által kínozott beteg füle mellett, hogy lelőjék a lényt. Tallar szerint a betegek ettől legtöbbször csak rángógörcsöket és remegést kaptak, egyébként pedig azt gondolta, a *smehu* valójában epilepsiát, forróbetegségeket és hallucinációkat jelent, amit a nép azzal magyaráz, hogy a sárkány megtaposta őket, vagy succubus-, illetve accubusdémonként (sic!) közösült velük. Tallar megjegyezte, hogy a pópákat csak hosszas kérések után lehetett rávenni, hogy eljőjenek ezekhez a betegekhez, és feladják nekik az utolsó kenetet. A másik betegségmagyarázat a boszorkánykötés volt: az elképzelés szerint, ha „csomó” („coagulum”), varázsbog van az ember közelében, és erősen meg van húzva, akkor az illető lesántul, és meggörcbül. Tallar úgy látta, a vérkeringésben elsza badult és a végtagokba került zsíros testecskék okozzák a bajt, amelyek egy idő után maguktól elbomlanak. A vlachok azonban háttal ráfektették a beteget egy lefordított vályúra, bekenték olajjal, a lábait feszesen kikötözték, és így nyújtották. A túl erős nyújtás több kárt okoz, mint hasznot, jegyezte meg Tallar.

Voltak ugyanakkor olyan gyógymódok, amelyek adott esetben még hasznosak is lehetnek. A vlachok abban is hittek például, hogy rosszakaróik az ivóvizükbe dobhatnak bizonyos láthatatlan, mágikus tárgyakat, amelyek bekerülnek a szervezetükbe, és megbetegítik őket. Tallar szerint ez valamiféle szerelmi mágia lehet, és a helyi gyógymód, vagyis a mézes bor, illetve mézes pálinka közül az előbbi időnként valóban hatásos. A vlachok főleg böjti időszakban szenvedtek kólikás hasi fájdalomtól, amit véleményük szerint az okozott, hogy a testükön belül lesüllyedt a szívük (amelyet egyébként a gyomortájékra pozicionáltak). A gyógymód szerint templomi lámpásból vett olajjal itatták meg a beteget, ami Tallar szerint hatásos is lehet, ha előbb hányás is történt.¹³³ Végül pedig, hitük szerint a tüdejükben, a májukban és a torkukban káros daganatok nőhetnek, melyeket *schumak* hívtak, amire Tallar torokmandula-gyulladás diagnosztizált. A vlach sebész ilyen esetben hátára fektette a beteget, lábbal a Nap felé, majd cigányok készítette, nem túl precíz kampóval („Hacke”) benyúlt a mandulákhoz, és egy éles kenyérvágó késsel kivágta azokat. Komoly vérzéssel járhatott a műtét, de sikerülhetett. Vérbő emberekre ez még jótékony hatással is volt, mert megszabadította őket a fölösleges vértől, a vérhiányos betegeknél viszont két-három éven belül halált okozott, amikor már a vlachoknál végső mentőövként használt káposztaleves sem segíthetett.

Tallar tehát igyekezett megvizsgálni a különböző babonákat és az azok okozta megbetegedéseket, a bevett gyógymódokat, ám minden esetben arra jutott, hogy természetes okok állnak a háttérben, és a gyógymódok lényegében csak véletlenül lehetnek hatásosak. A hiedelemleányok eliminálásával azonban a természetfeletti betegségek okokat még nem zárhatta ki, mert tekintetbe kellett vennie az őrdögi tevékenységet, esetleg a természetes betegség mint isteni büntetés esetét is. Szükséges volt ezért ezt is megvizsgálni.

¹³³ A szívleesés gyógymódját Tallar véletlenül felcserélhette a boszorkánykötésével, mert a szövegben a kötés gyógymódja az olajvívás, míg a szívleesése a vályún nyújtás; ez pedig nem látszik valószínűnek.

6. Bűn, ördög és betegség

A modern olvasó hézagmentes, zárt gondolatmenetnek tekintheti Tallar betegség-magyarozatát, amely szerint a böjtölési és étkezési szokások okozzák azt, hogy csak a vlachok esnek áldozatul a vámpírbetegségnek, a szerző számára azonban ez, úgy tűnik, nem volt ilyen egyszerű. A problémát az okozta, hogy a vlachok túlhajtott böjtölési szokása klerikusi szemmel nagyon is üdvös: hogy lehet akkor, hogy pont a kivételesen sokat böjtölő vlachok lesznek betegek, míg más népek, nevezetesen a német telepesek és katonák nem? Ezt a kérdést, vagyis a Sátán munkálkodásának racionalitását feszegeti egy szövegrészlet a bevezetőben:

Miféle magyarázata lehet annak, hogy a másban nemigen, de épp a böjtölésben olyannyira buzgó vlachokat oly sokszor ragadja el ez a nyavalya, míg a katonákat, akik szinte végig hozzájuk vannak bekvártélyozva, a Sátán (ha egyáltalán tényleg megtámadja ezeket az embereket) sosem zaklatja, mindet sértetlenül hagyja? Ki ne gondolna arra, hogy ezzel a Sátánnak már eddig is tulajdonított sok minőség mellett ezen ügyek szereplőjévé is váljon, és politikai tulajdonságokat sajátítson el? És ha a betegség esetében ezt meg is tenné, igazán nem tudom, milyen megfontolások vezethetnék őt a holtakkal kapcsolatban, így [a Sátán iránti] minden tisztelet megszűnne. És ha az ember helyesen szemléli a dolgot, hát pontosan ők [a katonák] azok, akik, ha a szükség úgy hozza, vérszomjas tettekre vetemednek.¹³⁴

A meglehetősen komplikált bekezdés két gondolatmenetet követ. Egyrészt felteszi a kérdést, hogy a vámpírbetegség miért zaklatja épp a böjtölésben oly buzgó vlachokat, ugyanakkor miért hagyja békén a gyakran vérszomjasan gyilkoló katonákat. E gondolatmenetbe beékelődik egy másik okfejtés¹³⁵ arról, hogy furcsa lenne, ha a Sátán származási alapon lenne elfogult, és azért zaklatná csak a vlachokat, mert azok vlachok. Ráadásul – gondolja tovább a szerző –, ha elfogadjuk is azt, hogy a Sátán származási alapon kínozza a betegséggel a vlachokat, az már végképp nem lenne érthető, hogy a halál után miért folytatja ezt a politikát. Vagyis azt, hogy folyton csak vlach holttestek visszajárásáról van hír, nem lehet származási alapon magyarázni, mert a Sátánnak a lélek kell, és az üres holttestek számára is minden tekintetben egyenlők: érték-

¹³⁴ Tallar 1756, 4r: „Was mag es aber wohl vor eine Beschaffenheit haben, dass die zwahr nur im Fasten so Exemplarische Wallachen von dießem übel so oft und so häufig hin gerißten werden; dahin gegen das Militare Welches doch jederzeit fast mitten unter ihnen Bequartieret, von dem Sattan (wann er jadoch an dießer Menschen freßerey theil haben soll) ganz ohn angefochten, ja ohne ein einziges Exempel zu haben schaadloss gelaßen wird; Wer wollte da nicht schier auf die gedanken verfallen, der Sattan mieße diesfals nebst so vihlen ihme schon zu geeigneten Qualitäten, auch wohl dabey einen Statisten agiren, und sich des Attributi der politic Bedienen; Wann er aber solches in puncto der Krankheit auch thäte, so wüßte ich doch nicht Was er nach dem Tot vor eine Reflection zu machen hette, da sollte wohl billig aller Respect Cessiren; und Wann mann die sache recht Betrachtet so sind sie ja wo es die Noht erfordert, recht zu dem Bluth durst gewidmet.”

¹³⁵ „Ki ne gondolna arra, [...] meg kellene szünnie.”

és érdektelenek. A beékelt részlet szerepe tehát nem más, mint annak bizonyítása, hogy amennyiben valakiben felmerülne az etnikai alapú magyarázat, az téved, mert nem etnikai, hanem erkölcsi, bűnösségi alapon dől el, hogy a Sátán kit zaklat vámpirizmussal.

Ezzel azonban még nincs megmagyarázva az eredeti bökkenő, hogy a jámborul bőjtőlő vlachok miért igen, a vérszomjas katonák pedig miért nem esnek soha áldozatul. A megoldásra egészen a szöveg legvégéig várnia kell az olvasónak, a szerző ugyanis az iménti gondolatmenet után gondolkodási időt kér az ellentmondás feloldására,¹³⁶ és a gondolkodási idő az egész törzsszöveg hosszában tart az utolsó bekezdésig:

Mivel a bevezetésben feltett kérdés a sértetlenül hagyott katonákról és németekről nem lett kielégítően megválaszolva, így most hozzáteszem, hogy a katonákat és németeket hitük és lelkipásztoraik a keresztényi tanítás segítségével már ifjú korukban kitépik a sátáni rabszolgaság téves babonákkal és gyomokkal teli pusztaságából, és a szeretett földbe, vagyis a tudás egészséges, gyógynövényekkel teli kertjébe szilárdan beültetik, így csak nevetnek a hiábavaló meséken és a holtak okozta ártalmakon, és rábízák magukat üdvözítőjük csodálatos segítségére, és sértetlenek maradnak, és ha sokan közülük tudatlanok is ezekben a kérdésekben, lelkipásztoraik készek a tanításukra.¹³⁷

A mű teljes hosszában függőben hagyott rejtvény megoldása, a „heuréka” tehát az, hogy a német telepesek és katonák jó keresztényi nevelést kaptak katolikus papjaiktól, így lényegében minden bűnük és (a katonák esetében) időnkénti vérszomjuk ellenére is kevésbé babonásak, azaz összességében büntelenebbek, mint az ortodox átlagember. Az érdekes az, hogy erre az évrre nem igazán van szükség ahhoz, hogy az étkezési szokásokon alapuló magyarázat működjön, hiszen ha nem betegszenek meg, nem is kezdenek el fantáziálni. A másik furcsaság az idézet nyelvezete: látványosan elüt a szöveg nagy részének száraz, egyszerű fogalmazásától, leginkább egy prédikációhoz hasonlít, felfokozott kifejezésekkel és ismert biblikus képekkel megtűzdelve a Sátán pusztaságáról¹³⁸ és a magvetésről,¹³⁹ ahol a keresztény emberben megfogant Ige növényhez hasonlít, gyökerei a hit erősségétől függenek, a sátáni gyomnövények pedig igrakszenek megfojtani őt.

¹³⁶ Tallar 1756, 4r: „Die frage ist etwas nachdenklich, sie verdient auch eine andwort mann wird mihr aber eine Bedenkzeit erlauben.”

¹³⁷ Tallar 1756, 19v: „Wann die frage in dem vorbericht von dem unbeschädigten Militari und denen Teitschen nicht genugsam beantwortet, so füge hinzu das das Militare, durch den glauben und ihre sehl sorger, samt deren teitschen, schon in der jugend durch christen Lehr, aus der irraberglaube- und unkraut vollen Wüsten der Sattanischen Sclavery ausgerißen und in das gelobte Land, nemblich in den heilsamen Kreuter vollen garten der erkantniß vest, gepflanzet, verlachen das nichts Kommende fablern und schaden deren toten, und verlaßen sich auf die anbegreiflich wundervolle hülfsmittel ihres heilands, und bleiben unbeschadigt, und wann schon viele darueber einfältige, so seind ihre sehl sorger sie zu Lehren Aptirt.”

¹³⁸ Mt 4:1–11.

¹³⁹ Mt 13:1–42.

A mű törzsszövegét adó orvosi diskurzussal párhuzamos eszme-futtatásban tehát az orvositól eltérő, ahhoz csak nehézkesen illeszthető megfontolások és problémák merülnek fel: erkölcsi kérdések és a Sátán e világi aktivitásának problémái. A két diskurzus, az orvosi (mely etnikai/kultúrgasztronómiai okokkal magyarázza a jelenséget) és a vallási (mely éppen, hogy tagadja az etnikai vonalat, és erkölcsi alapon érvel) elbeszél egymás mellett, sőt, időnként ellentmondásba is kerül egymással. A bevezető szekció egy pontján szintén a papi munka fontosságáról van szó, és a metaforák megintcsak emelkedett hangvételt kölcsönöznek a szövegrésznek. Tanult és lelkiismeretes papok hiányában, írja a szerző, a vlach gyerekek mindenféle babonáságot tanulnak az anyjuktól, ráadásul az ortodox vándorpapok, a kalugyerek is mindenféle hiedelmekkel tömik az emberek fejét. Ilyen helyzetben pedig az emberek elvesztik hitüket a Teremtőben, és könnyen a Sátán csapdájába esnek, mint a légy a pók hálójába, vagy a nád, amelyet minden szél úgy hajlítgat, ahogy akar.¹⁴⁰ A Sátán csapdájában vergődő bűnösöknek, vagyis a jó papok hiányában babonás ortodox vlachoknak, úgy tűnik, büntetésként kell elszenvedniük a vámpírbetegséget.

Maradt azonban egy probléma, amely elkerülte a morális diskurzus figyelmét: a rácok. Szegény rácok mindkét gondolatmenet számára anomáliát jelentettek. Elvégre ők is ortodoxok, éppúgy babonások, mint a vlachok, mégsem lesznek betegek. Az orvosi probléma is hasonló: a rácok is úgy bójtölnek, mint a vlachok, akkor mi okozza a különbséget? Tallar a paprikát hozza fel megoldásként (kérdés, mennyire meggyőzően), vallási téren viszont nem áll elő semmilyen okfejtéssel. Talán mindkét problémát orvosolta volna, ha ismeri a század első harmadában történt szerbiai rác vámpíreseteket Kisilován vagy Medvedían: a rácok sem voltak ugyanis mentesek a vámpíroktól. Hogy nem tudott a rácok vámpírhitéről, az azért is furcsa, mert épp az 1753-at megelőző években két, vámpírokról szóló híradás is befutott Temesvárra a tartomány rácok lakta délnyugati területéről, a pancsovai kerületből.¹⁴¹ Az, hogy művében egyetlen korábbi vámpírizmusról szóló írásra sem hivatkozik, talán magyarázható azzal, hogy felcseri szolgálata alatt és későbbi hányattatásai során nem jutott hozzá nyugati beszámolókhöz, a bizottság vizsgálódásai pedig kizárólag a tartomány középső részére, a vlachok lakta területekre korlátozódtak.

Az erkölcsi fejtegetések mellett szintén a vallási gondolatmenethez kapcsolhatjuk az egyetlen szöveghelyet, ahol valódi demonológiai eszme-futtatás történik. Tallar a vámpírnak hitt személyek sírján, a földben található kicsi kör alakú lyukakról elmélkedik. A helyiek szerint éjjelente ezeken át közlekednek a vámpírok. A szerző bizonyítja, hogy a lyukak valójában csupán egy helyi temetkezési szokás eredményei, a férfiak ugyanis botjukkal megszurkálják a sírt, hogy megakadályozzák a halott visszatérését. Ezek után, megintcsak fölösleges kettős okolással, a következő olvasható:

¹⁴⁰ Tallar 1756, 3v.

¹⁴¹ Baróti 1893–1896, 379, 381.

Ha a Sátán úgy össze tudná tömöríteni a testet, hogy az egy kis kerek lyukon átférjen, de annyira már nem, hogy a föld laza szerkezetén is át tudjon hatolni, akkor akár egy erős zápor is meg tudná akadályozni az ördögi mesterkedés áthatolását a lyukon.¹⁴²

Az érvelés demonológiai szempontból teljesen racionális, és nagyon hasonlít az ilyen témájú traktátusokban az ördög fizikai tulajdonságaival kapcsolatban boncolgatott problémákhoz. Ugyanakkor viszont nem illeszkedik szervesen Tallar korábbi érveléséhez: lényegében ismét szükségtelen eszmefuttatásról van szó.

A huszonnégy fólíó hosszúságú műben mindössze ez a néhány részlet moralizál és demonologizál, ráadásul mindegyik (a síron lévő lyukakat leszámítva) a traktátus legelején és a legvégén. Másol fel sem merülnek hasonló szempontok, hanem megszakítatlan az orvosi diskurzus. Talán ezért is tűnik olyan kirívónak a vallási gondolatmenet. Hogy pontosan minek tulajdoníthatjuk, az kérdés. Lehet, hogy Tallar önmagával folytatott viaskodását tükrözi, ahogy a két magyarázati rendszert próbálja összehangolni. Azonban az is elképzelhető, hogy az a bizonyos rejtélyes teológus vette rá a sebészt, hogy ezeket a részleteket belevegye a szövegbe, elvégre ő is a bizottság tagja volt, az ő szempontjainak is érvényesülniük kellett. Újabb források, például Tallar, Kőműves vagy (ha írt) a teológus eredeti, 1753-as jelentéseinek előkerülése talán fényt deríthetne az igazságra.

Tallar csak ezek után, a lehetőségek sorozatos kizárása alapján vonja le a jelentés végső következtetését: szerinte nincs semmiféle isteni, sátáni, mágikus vagy különösebben csodálatos természeti folyamat sem a megbetegedések, sem pedig egyes holtak bomlásának elmaradása mögött. Ugyanakkor siet megjegyezni, hogy a végső döntést, különösen a Sátán esetleges közreműködéséről, átadja azoknak, akik erre hivatottak, nevezetesen Van Swieten cenzornak.¹⁴³

A *Visum repertum* tehát olyan összefoglaló jelentés, empirikus alapokon álló traktátus, amelyben a szerző többretegű diskurzust folytat. Egyrészt szigorúan vett sebészi és orvosi okfejtésekkel magyarázza a vámpirizmus mindkét elemét, a vámpírbetegséget és a hullabomlás hiányát is. Ugyanakkor főként a betegség elemzésénél néprajzi érzékenységről tesz tanúbizonyságot, és érvelését is ilyen ismereteire alapozza. Lényeges, hogy nem elégszik meg az alternatív orvosi magyarázatrendszer felállításával, hanem

¹⁴² Tallar 1756, 14v: „Solte aber Sattan den Cörper so Compact Condensiren, das er zu einem kleinen runden loch herauß mieße und nicht auch so Extenuiren kennen, das er durch die sehr weite poros der erden herauß penetriren kinne, so möchte ihm wohl ein einziger starker Plaz wegen durch zu flößung des Loches das künstliche handwerk verbieten.”

¹⁴³ Tallar 1756, 20r: „Weilen ich aber mit gewißen nicht ein einzige Spuhr weder einer Himmlisch noch einer Sattanischen erscheinung, weder sonst in der natur der sache segründete artificiente, Magische, prater natürliche operation bey denen kranken so wohl als bey der Toten gefunden habe, so über gebe [ich] es schuldiger maßen denen jenigen, deren es zu Dejudicieren gehört.” Hasonló értelmű egy korábbi kijelentése, lásd Tallar 1756, 8v: „Oder ob der Sattan bey dießer krankheit das Dominium führe, will der mahlen nicht in meinem gewalt, sondern bey denen Herrn Censoribus Decidiret zu werden geruhen.”

teszteli a helyi babonákat és hiedelemleányeket is. Ezenfelül pedig megvizsgálja a jelenség erkölcsi hátterét, és az orvosival párhuzamos diskurzusban lényegében arra jut, hogy erkölcsi (vallási) okok is megerősítik az alapvetően kultúrspecifikumokra alapozott magyarázatot, miszerint a Bánát nem vlach lakói miatt is nem esnek áldozatul a vámpíroknak.

7. A nyomtatvány

Mint arról szó volt, Tallar feltehetően publikálásra szánta a *Visum repertumot*, jelen ismereteink szerint azonban a minden bizonnyal már a sebész halála után készült 1784-es az első és egyetlen kiadott változat, amely a bécsi Johann Georg Möble nevéhez fűződik. Az irat sorsát e harminc év alatt egyelőre homály fedi, a kiadás körülményeiről azonban már lehetnek fogalmaink. Möble a műhoz fűzött előszavában azt állítja, hogy egészen véletlenül akadt a kezébe az irat, és két okból adta ki: egyrészt, mert olyan problémára derít fényt, amely egykor nagyon népszerű volt, de azóta is rejtély maradt, másrészt pedig, mert egy ilyen történet megérdemli, hogy emlékezzenek rá.¹⁴⁴

Néhány megfontolás azonban színezi kicsit ezt a képet, és megkérdőjelezi Möble ártatlan történetét a véletlenül a kezébe kerülő harmincéves bánáti iratról. 1784. november 2-án született meg az a rendelet, amelyben II. József előírja az ortodox egyháznak, hogy a nyitott koporsós temetéseket a fertőzés veszélye miatt szüntesse be, és hogy vegye ki a részét a vámpírhit elleni küzdelemből.¹⁴⁵ Az ortodox temetkezési szokásokról való rendelkezés csak egy a király számos rendelete közül, amelyek az 1780-as évek közepén a halállal, temetőkkel és temetkezéssel kapcsolatos szokások, viszonyok szabályozását célozták.¹⁴⁶ Nem lehetetlen, hogy ez alkalommal is egy (eddig ismeretlen) vámpírügy vette rá a kormányzatot, hogy 1755 után újból elővegye a vámpírtémát. Ebben az összefüggésben az, hogy Möble ugyanezen évben adta ki Tallar értekezését, amelynek, mint látható volt, erős ortodoxellenes éle van, több lehet, mint véletlen.

Ezt különösen az teszi valószínűvé, hogy Möble kiadója nagyon szorgalmasan publikálta a felvilágosult abszolutista kormányzat programjait kommunikáló könyveket. Ezek között vannak törvénytárak és jogi segédkönyvek, például Joseph Kropatschek illusztris, sokkötetes törvénytára, amely a Mária Terézia és a II. József alatt hozott tör-

¹⁴⁴ Tallar 1784, 7.

¹⁴⁵ Linzbauer 1853, 122: „Sepulturae et superstitio de sanguisugis Gr.R.n.U.: Cum consuetudo: mortuos in aperta tumba sepeliendi adhuc in aliquibus locis vigeat, Constitutiones normales, ne in morbis contagionem minantibus demortui in in apertis tumbis circumferantur, denuo publicandae; ac Clerus Graeci Ritus non Uniti, Populi spirituali curae suae concrediti animos a superstitione circa: sanguisugas – Wampier dictos, quibus ultima fata suorum adscribere solent, etiamnum, ut refertur vigente, avertere conntantur.”

¹⁴⁶ Kropatschek 1785–1790, VI. 530–580.

vények és rendeletek gyűjteményét is tartalmazza.¹⁴⁷ A vallással kapcsolatos törvények is nagy hangsúllyal szerepelnek a kiadványok között, királyi vallásügyi rendelkezések, a tridenti reformok gyűjteménye s nem utolsósorban egy babonaellenes traktátus is megtalálható a sorban, amelyet egy évvel a *Visum repertum* előtt jelentetett meg a bécsi kiadó.¹⁴⁸ Szintén több, tág értelemben vett felvilágosító könyv találta meg kiadóját Möble személyében: kézikönyvek arról, mit kell gondolni a vallásról, a kereskedőkről vagy a szabadkőművesekről.¹⁴⁹ A felvilágosítás „sikertörténetei” közül az orvoslással kapcsolatos munkák is szerepelnek a listán, például a sebészek szakértelmét vagy a kémiai orvostudomány eredményeit méltató könyvek.¹⁵⁰ Ebbe a sorba szépen illeszkedik a Tallar-bizottság vámpírvadászata is. A kiadó persze láthatóan igyekezett kiszolgálni a széles publikum furcsaságok és csodálatos dolgok iránti csillapíthatatlan éhségét is: az ő jóvoltából olvashattak az emberek Bécs 1683-as török ostromáról, a stájer Robinsonról, Mohamedről és egy osztrák utazó brazil felfedezőújáról is.¹⁵¹ Egy vámpirizmusról szóló traktátus ennek a célnak is tökéletesen megfelelt, elvégre ez a helyi szinten véresen komoly probléma az olvasóközönség nagy része számára valószínűleg nem volt több, mint egy a sok szaftos-izgalmas bulvárhír közül.

8. Változtatások a szövegben

A nyomtatott változat alapvetően híven követi a kéziratot, a kevés változtatás azonban szembeötlő és jelentős.¹⁵² A kiadás nem közli Tallar ajánlólevelét, amelyben a bánáti kormányzóságnak ajánlja a munkát, és amelyben hálálkodik, amiért a szolgálatukba fogadták. Ezenfelül kivágták belőle az utolsó bekezdést is, amelyben újra megköszöni a kormányzóság beléhelyezett bizalmát. A vágással egyúttal elvesztek Tallar bányászati metaforái is, amelyek a bánáti bányaujghöz kapcsolták a tevékenységét. A *Visum repertum* ajánlólevelét utáni első bekezdését is kivették, amelyben Tallar a bizottság felállításáról, tagjairól és a feladatukról ír. Ezekkel a változtatásokkal a nyomtatott kiadás kissé kiemelte a szöveget az eredeti keletkezési körülmények közül, s a babona és betegség elleni általános felvilágosító harc kontextusába helyezte azt. A Möble-féle új bevezetésben a kiadó úgy tünteti fel magát, mint aki teljességgel ismeri Tallar életrajzát, csak éppen most nem akar mélyebben belemenni a dologba, és hagyja, hogy a mű magáért beszéljen. Mivel azonban kizárólag azokat az adatokat említi meg, amelyek benne vol-

¹⁴⁷ Kropatschek 1786, 1785–1790; *Von dem Verfahren* 1790; Martini 1799 – az utóbbi kettőt lásd a Függelékben.

¹⁴⁸ Lippovitz 1790; Richter 1784; von Geissau 1786; Schwerdling 1789; Bartholotti 1783 – az összeset lásd a Függelékben.

¹⁴⁹ Meisel 1783; Sommfels 1783; *Die Freymäurer* 1793 – az összeset lásd a Függelékben.

¹⁵⁰ Plenk 1799; Scopoli 1786 – mindkettőt lásd a Függelékben.

¹⁵¹ Huhn 1783; Müller 1791; *Leben* 1788 – mindhármát lásd a Függelékben.

¹⁵² Hogy a kiadónak és/vagy a cenzori hivatalnak tudhatóak-e be a változtatások, arra nehéz volna választ adni.

tak Tallar kihagyott ajánlólevelében,¹⁵³ egyértelmű, hogy akkor sem tudott volna többet mondani a sebészcélról, ha akart volna.

A kiadó – valószínűleg a könnyebb olvashatóság érdekében – módszeresen ízes német kifejezésekre cserélte le Tallar főként latin alapú szakszókincsét.¹⁵⁴ Így lett a „horrend”-ből „abscheulich”, a „peristaltisch”-ből „wurmähnlich”, a „Sanguinaeus” helyett „Blutreicher”, „Beschaffenheit” a „Temperament” helyett, a „Vehemente Convulsiones” átalakult „heftigste Zückungen”-né, a „formula decantationum” pedig „Seegensprechung”-gá.¹⁵⁵ Legalább egy esetben a fordítás elvesz az eredeti jelentésből: Tallar „artificiente, Magische, prater [preter] natürliche Operation”-ja „künstliche, zauberische, übernatürliche Wirkung”-ként szerepel a nyomtatott verzióban.¹⁵⁶ A „preter naturam” kifejezés pontos értelme kiemelt fontossággal bír, ha mágikus és ördögi jelenségekről van szó: a természetfilozófia hagyományos hármas felosztása alapján a világ minden jelensége a természetes, a preternaturális vagy a természetfölötti kategóriába esik.¹⁵⁷ A „természetes” körülbelül szokásost, normálist jelentett, a természet megszokott rendjével összhangban lévőt. Ehhez képest a „preternaturális” események kivételesek, furcsák, szokatlanok voltak ugyan, de nem mentek szembe a természet alapvető törvényeivel. Ezt ugyanis kizárólag e törvények alkotója, Isten tehette meg, vagyis kizárólag isteni eredetű jelenségek érdemelhették ki a „természetfölötti” jelzőt, és a demonológusok egyetértettek abban, hogy az ördög, és így a mágia minden formája legfeljebb a preternaturális kategóriában mozoghatott. Ily módon „übernatürliche”-nek fordítani a „preter natürliché”-t tulajdonképpen technikai félrefordítás, bár kétségtelenül növeli a közérthetőséget.

Összességében a kiadó vigyázott arra, hogy ha változtat is a textuson, a szöveg értelme ne vesszen el. Éppen ezért kirívó az egyetlen kérdéskör, amely esetében mégsem így járt el. Ez a téma az ördög e világi tevékenysége. Mint az előző fejezetben leírtuk, Tallar szövegében szerepel a szöveg fő gondolatmenetétől eltérő, azzal párhuzamos vallási diskurzus is. Úgy tűnik, ez a kiadónak is feltűnt. A moralizáló részek majdnem mindegyikébe belenyúlt, kurtított, törölt, és áírt valamit. Összességében meghagyta az erkölcsi töprengést, de törölte azokat a részeket, amelyekben a kézirat túlságosan belebonyolódott a Sátán viselkedésének, tulajdonságainak boncolgatásába. A síron lévő lyukakat firtató demonológiai fejtegetés sem állta ki a próbát, és kihúzták. De ugyanez

¹⁵³ Tallar 1784, A2–A4 (Erinnerung des Herausgebers): „Ich will nichts von seinem Fleiße melden, mit dem er sich den Wissenschaften auf der hohen Schule zu Mainz ergab, [...] sondern sein Werk selbst [...]” Ennek kéziratos változata van jelenleg az eredeti kéziratához csatolva.

¹⁵⁴ Egy-két esetben még egész mondatokat is kitorölt az orvosi diskurzusból, feltehetően, hogy megkímélje az olvasókat a túlzott szakszövegtől: így törölődik például a „vacuum rusticum” és a „Materie reduciert” is. Mindkét esetben elég marad az eredeti szövegből a mondanivaló megértéséhez (Tallar 1756, 15v, 16r).

¹⁵⁵ Tallar 1756, 16r, 15v, 17v, 12v.

¹⁵⁶ Tallar 1756, 20r.

¹⁵⁷ Maclean 2000, 232–233.

történt a jámborul böjtölő vlachok és a vérszomjas katonák okozta problémába be-
ékelt, fent idézett fejtegetéssel is a Sátán etnikai elfogultságának cáfolatáról.¹⁵⁸

Különösen érdekes az, ahogyan az utolsó bekezdést kezelte a kiadó. Ebben a rész-
ben fedti fel Tallar eredeti kézírata, hogy az ördög azért nem bántja a vérszomjas kato-
nákat, mert katolikus, jó keresztény nevelést kaptak a papoktól. A Möble-féle változat
az egyházi prédikációra emlékeztető kifejezéseket és metaforákat jelentősen leegysze-
rűsítette. Az alábbiakban összehasonlítás végett közöljük a két változatot, előbb a kéz-
íratét, utóbb a nyomtatott verzióét, dőlttel kiemelve a törölt vagy leegyszerűsített ki-
fejezéseket:

[...] so füge hinzu das das Militare, durch den glauben und ihre sehl sorger, samt
deren teitschen, schon in der jugend durch christen Lehr, aus der irr-aber-glaube-
und *unkraut vollen Wüsten der Sattanischen Slavery ausgerißen und in das gelobte Land,*
nemblich in den heilsamen Kreuter *vollen garten* der erkantniß vest, gepflanzt, ver-
lachen das nichts Kommende fablern und *schaden deren toten*, und verlaßen sich auf
die *anbegreiflich* wundervolle *hülfsmittel* ihres heilands, und bleiben unbeschadigt,
und wann schon viele darueber einfältige, so seind ihre sehl sorger sie zu Lehren Aptirt.¹⁵⁹

[...] so füge ich noch hinzu, daß die Soldaten und Deutsche durch den Glauben
und getreuen Unterricht ihrer Seelsorger schon von Jugend auf wider die List des
Satans und der Irr- und Aberglauben abgehärtet, und in dem heilsamen Kreuter
Garten der Erkantniß fest gepflanzt worden. Sie verlachen alle Märchen, unter
was für einen Schein sie sich immer vorstellen, verlassen sich bloß auf die wunder-
volle Güte ihres Heilandes und bleiben unbeschädigt.¹⁶⁰

Végül egy utolsó, kicsi, de ugyancsak sokatmondó törlés az orvosi törzsszövegben is
esett: Tallar egyetlen helyen idézte a Bibliát, ott, ahol az érrendszeréről beszélt, arról,
hogy annak funkciózavarai miképp okozhatnak halált. Ehhez zárójelben megadott
egy bibliai utalást (Prédikátor könyve 12:6), amelyet viszont a nyomtatásból már ki-
hagytak. A vesszort a környezetével együtt (12:1–7) idézzük:

¹⁵⁸ A megvágott verzió a következőképpen hangzik: „[...] és hogy a katonák, akik köztük élnek, nem
támadtnak meg ettől az emberevőtől? Egyetlen példa sincs rá, hogy közülük csak egyet is vámpí-
rók támadtak vagy öltek volna meg. És ha az ember helyesen szemléli a dolgot, épp a katonák
azok, akik, ahol a szűkség úgy hozza, vérszomjasságra vetemednek [...]” („[...] da doch die Sol-
daten, so mitten unter Ihnen wohnen, von diesem Menschenfraß gar keine Anfechtung haben?
Es ist kein einziges Beyspiel vorhanaden, daß nur einer aus ihnen von den Vampiren angegrifen,
geschweige getödtet worden ist. Und wenn man die Sache recht betrachtet; so sind die Soldaten
ja dort, wo es die Noth erfordert, recht zu dem Blutdurste gewiedmet [...]”) Lásd Tallar 1784,
12–13.

¹⁵⁹ Tallar 1756, 19v.

¹⁶⁰ Tallar 1784, 83.

Gondolj Teremtődre ifjúságod napjaiban, mielőtt megérkeznek a gonosz napok, és elközelegnek az évek, amelyekre azt mondom majd: nem tetszenek nekem; Mielőtt elsötétül a nap és a világosság, a hold és a csillagok, és mielőtt az eső után visszatérnek a felhők;

Amikor megremegnek a ház őrzői, és megrokkannak az erős férfiak;

Amikor bezárják a külső kapukat, és halkabbá válik a malom zaja; amikor elcsitul a madarak hangja, és minden dal elhallgat;

Amikor félnek a magaslatoktól, és ijedten járnak az úton; amikor a mandulafa virágozik, a sáska jóllakik, a kapor kipattan, az ember meg örök hajlékába tér – az utcán már jönnek-mennek a siratóasszonyok;

Mielőtt elszakad az ezüstkötél, megreped az arany gyertyatartó, megpattan a forrásnál a korsó, s összetörik a kúton a kerék;

És a por visszatér a földre, ahonnan jött, az életető lehelet meg az Istenhez, aki adta.¹⁶¹

Tallar a dőlt betűvel kiemelt sorra hivatkozott, az orvosi irodalomban gyakran emlegetett bibliai részletre, amelyről több szerző is felismerte, milyen jól illeszkedik William Harvey 1628-as elméletéhez a vérkeringési rendszerről és annak összeomlásáról. Ennek megfelelően nem volt példa nélküli, hogy a részlet említést nyerjen orvosi traktátusokban.¹⁶² A kiadó azonban, úgy látszik, nem tartotta helyénvalónak autoritásként hivatkozni a Bibliára egy orvosi munkában. Talán azért sem tetszett neki, mert maga a bibliai passzus rendkívül plasztikusan és megértően beszél a halálfélelemről, aminek a kiadó nézőpontjából ebben az esetben, vagyis a Tallar által leírt vámpírpánik esetében semmi alapja. Sőt, az inkább nevetséges, hogy az éjjel „grasszáló” vámpíroktól féltve a falvakban az emberek éjszaka bezárkóznak, nem mernek kimenni az utcára, még ha lótolvajlás történik is éppen, és a halottaktól való félelmüket semmiféle hatósági tiltás nem csillapíthatja.¹⁶³

Az eltérések a kéziratos és a nyomtatott változat között azoknak a jelentős különbségeknek tudhatók be, amelyek az 1750-es évek Temesvárja és az 1780-as évek Bécsé között mutatkoztak. A kiadó feltehetően túl barokkosnak találta a Sátán ténykedéseiről szóló eszme-futtatásokat, a prédikációra emlékeztető túlzó metaforákat és bibliai utalásokat. A módosításoknál összességében arra azért figyelt, hogy a traktátus ortodox papság elleni éle megmaradjon: az ortodox papok babonásak, és babonát nevelnek a gyerekekbe, ezzel magukra vonják az ördög büntetéseit, és hozzájárulnak a vámpír-hithez, miközben a katolikus papok jóra nevelik a németeket és az idegen katonákat. A vallási diskurzus elmélkedése a bűnről, a Sátánról és a vámpír-betegségről vissza-

¹⁶¹ Az idézethez a Szent István Társulat-féle katolikus Bibliát használtam.

¹⁶² Christianson 2007, 229–230.

¹⁶³ Tallar 1756, 4v: „die furcht des Totes achtet kein Verbott”; valamint Tallar 1756, 6v: „[...] die furcht ist bey denen Leuthen so groß, das keiner auch umb was großes so balt der abend herbey kommet aus seiner hütten mehr ginge. Mann hatt ihnen dazu mahl als ich in dem orth stunde in verordnung, 2 pfrede aus ihren höfen gestohlen, sie haben sie bey der nacht wie sie selbst sachten auch führen gehöret, das Leeben aber ware ihnen vihl lieber als die pferde.”

fogottabbá, szalonképesebbé, és így a törzsszöveghez hasonlóbbá vált. A változtatások jelentősége az, hogy az eredeti, 1756-os jelentés ismerete nélkül, kizárólag az 1784-es kiadást alapul véve a mai kutatóban az igazinál egy árnyalattal szekulárisabb, „felvilágosultabb” és a Sátán e világi aktivitására kevésbé érzékeny Tallar képe alakulhat ki.

9. Összefoglalás

Jelen tanulmány abból indult ki, hogy Georg Tallar *Visum repertum*ának, ennek a szakirodalomban sokat hivatkozott munkának a pontos szövegtani vizsgálata jó szolgálatot tehet a további kutatások számára.

Igyekeztünk visszahelyezni a kéziratot abba a politikai miliőbe, amelyben létrehozták. Tallar jelentését összekötöttük két másik forráscsoporttal: Kőműves doktor költésértérítési kérelmével és a temesvári kormányzósághoz érkezett tisztartói jelentések regesztáival. Ily módon többé-kevésbé sikerült rekonstruálni annak a vámpírvizsgáló bizottságnak a tevékenységét és résztvevőit, amelynek Tallar a tagja volt. Szintén rámutattunk a különböző hatalmi terekre, amelyekben a bizottság résztvevői mozogtak: figyelembe vettük a központi kormányzat hozzáállását, a helyi megoldási stratégiákat, az orvosokkal szembeni elvárásokat, a bányaugyet és a helyi lakosság nyomását. Feltártuk a szöveg rétegeit: a sebészi/orvosi gondolatmenettel párhuzamosan, de végül azt megerősítve azonosítottunk egy klerikusi, moralizáló/demonologizáló diskurzust is, valamint felhívtuk a figyelmet Tallar „néprajzi” érzékenységére és a hiedelmeket tesztelő kísérleteire.

A nyomtatott változatot a kiadó más kiadványai alapján próbáltuk értelmezni. Mint-hogy a témával foglalkozó írások többnyire a megjelentetett verziót használják, fontos volt rámutatni a kézirat és a nyomtatott kiadás között mutatkozó különbségekre is, mert ezek nemcsak az eredeti kézirat keletkezési körülményeiről, hanem a nyomtatott kiadásról magáról is sokat elárulnak. Lényeges momentum, hogy a Tallar személyére és a bizottság ténykedésére vonatkozó, a szöveget a Bánát korabeli politikai és érdekviszonyaihoz és Kőműves doktor személyéhez kapcsoló gyökereket a kiadó elvágta azzal, hogy a bevezető és befejező fejezeteket megcsonkította. A legfontosabb következtetés mégis az volt, hogy a változtatások elsősorban a szöveg vallási diskurzusát érintették: a kiadó eliminálta a Sátán e világi ténykedéséről szóló eszmefuttatásokat, egyúttal a kéziratban még meglehetősen elütő, prédikátori stílusban meg-megszólaló erkölcsi gondolatmeneteket visszafogottabbakká, egyszerűbbekké fogalmazta át. E változtatások pedig egy lehetetnyivel közelebb hozták a szöveget az orvosi értekezésekkel szemben támasztott modern, felvilágosult elvárásokhoz.

Bibliográfia

- ARLAUD, Daniel 2007: Vampire, Aufklärung und Staat: Eine militärmedizinische Mission in Ungarn, 1755–1756. In GANTET, Claire–ALMEIDA, Fabrice d': *Gespenster und Politik*. Berlin: Wilhelm Fink.
- BARBER, Paul 1988: *Vampires, burial and death – Folklore and reality*. New Haven– London: Yale University Press.
- BARÓTI Lajos (szerk.) 1893–1907: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* 1–4. Temesvár: Csanád-Egyházmegye Nyomdája,
- 1893–1896 (szerk.): *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* 1. Temesvár: Csanád-Egyházmegye Nyomdája.
- 1900–1902 (szerk.): *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* 2. Temesvár: Csanád-Egyházmegye Nyomdája.
- BELL, Michael E. 2006: Vampires and Death in New England, 1784 to 1892. *Anthropology and Humanism* 31 (2): 124–140.
- BENEDICTUS Papa XIV. 1743: *De servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione. Liber Quartus & Ultimus, Pars Prima*. Patavii: Typis Seminarii, apud Joannem Manfré.
- 1749: *Doctrinam de servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione redactam in synopsis*. Romae: Excudebat Joannes Generosus Salomoni in platea S. Ignatii.
- 1752: *Dissertationes in omni doctrinae genere selectissimae ex quatuor ejusdem auctoris De canonizatione sanctorum libris extractae. [...] Volumen tertium continens Tractatum de miraculis*. Venetiis: excudebat Joannes Baptista Aleritius Hier. Fil.
- BJEDIC, Elvira 2001: *Vampirismus auf dem Balkan zur Zeit der osmanischen Herrschaft*. [Universität Heidelberg, MA Facharbeit.]
- BORNEMISZA Péter [1578] 1955: *Ördögi kísértetek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BRANDT, Georg 1735: *Dissertatio de semimetallis. Acta Literaria et Scientiarum Sveciae* 4: 1–10.
- 1748: *Cobalti nova species examinata et descripta. Acta Regiae Societatis Scientiarum Upsalien-sis*, 1 (3): 33–41.
- BRÄUNLEIN, Peter J. 2012: The frightening borderlands of Enlightenment: The vampire problem. *Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences* 43 (3): 710–719.
- CHRISTIANSON, Eric S. 2007: *The Ecclesiastes through the centuries*. Malden–Oxford– Carlton: Blackwell Publishing Ltd.
- CORRADI MUSI, Carla 1995: *Vampiri europei e vampiri dell'area sciamanica*. Catanzaro: Soveria Mannelli.
- Diocesis Timisoara* 2013: Lásd <http://www.dioecesis-tm.ro/hu/tortenelmi-adatok.html>; a letöltés ideje: 2014. március 22.
- EQUIAMICUS, Nicolaus 2013: *Georg Tallar – Gründlicher Bericht von den sogenannten Blutsaugern, Vampiren, oder in der walachischen Sprache Moroi*. Norderstedt: Books on Demand.
- FEDERMANN, Reinhard–SCHREIBER, Hermann 1968: *Botschaft aus dem Jenseits*. Basel–Tübingen: H. Erdmann.
- FORTIS, Alberto [1774] 1778: *Travels into Dalmatia containing general observations on the natural history of that country and the neighbouring islands, the natural productions, arts, manners and customs of the inhabitants [...]*. London: J. Robson.
- GRÁF, Rudolf 1997: Die Entwicklung des Südbanater Industriegebiets. In FÖRSTLER, Horst & FASSEL, Horst: *Das Banat als kulturelles Interferenzgebiet. Traditionen und Perspektiven*. Tübingen: Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 79–85.

- HAMBERGER, Klaus 1992: *Mortuus non mordet. Dokumente zur Vampirismus 1689–1791*. Wien: Turia und Kant.
- HAMMER, Anton von [1839] 1889: *Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte*. Temeswar: Josephy Beichel.
- HARMENING, Dieter 1983: *Der Anfang von Dracula – Zur Geschichte der Geschichten*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- HOCK, Stefan 1900: *Die Vampyrsgagen und ihre Verwertung in der deutschen Literatur*. Berlin: A. Duncker.
- HORÁNYI Ildikó 1997: Tetszhalottak, élve eltemetettek – esetleírások a magyarországi tetszhalál-irodalom alapján. *Kharón* 1(1): 1–26.
- JANION, Maria 2006: *A vámpír – Szimbolikus biográfia*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- KALLBRUNNER, Josef 1958: *Das Kaiserliche Banat 1. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*. München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks.
- KALMÁR János 1991: A Kollonich-féle «Einrichtungswerk» és a 18. századi bánási berendezkedés. *Századok* 125: 489–499.
- KEYWORTH, David 2010: The Aetiology of Vampires and Revenants: Theological Debate and Popular Belief. *Journal of Religious History* 34(2): 158–173.
- KISS András 2004: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- KLANICZAY Gábor 1985: Gerard Van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg monarchiában. In KLANICZAY Gábor–POÓR János–RING Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE, 33–69.
- 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a 16–18. században. *Ethnographia* XCVII: 257–295.
- 1987: Decline of Witches and Rise of Vampires in 18th-Century Habsburg Monarchy. *Ethnologia Europaea* 17: 165–180.
- 1988: Gerard Van Swieten und die Anfänge des Kampfes gegen Aberglauben in der Habsburg-Monarchie. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34(2–3): 225–247.
- 1990: Boszorkányok, vámpírok és felvilágosítók. In Uő: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 299–323.
- 2004: Historische Hintergründe: Der Aufstieg der Vampire im Habsburgerreich des 18. Jahrhunderts. In BERTSCHIK, Julia–TUCZAY Christa Agnes (Hrsg.): *Poetische Wiedergänger: Deutschsprachige Vampirismus-Diskurse vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Tübingen: Francke Verlag, 83–112.
- KOENIG, Tricia Close 2011: *Betwixt and between. Production and commodification of knowledge in a medical school pathological anatomy laboratory in Strasbourg (mid-19th century to 1939)*. [Université de Strasbourg, dissertation.]
- KOMÁROMY Andor 1910 (szerk.): *Magyarországi boszorkánypercek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KÖHBACH, Markus 1979: Ein Fall von Vampirismus bei den Osmanen. *Balkan Studies* 20: 83–90.
- KREUTER, Peter Mario 2001: *Der Vampirglaube in Südosteuropa. Studien zur Genese, Bedeutung und Funktion. Rumänien und der Balkanraum*. Berlin: Weidler Buchverlag.
- 2002: Der Vampyr, ein Fremder? Ethnische Minderheiten im Vampirglauben Südosteuropas. *Kakanien Revisited*, lásd <http://www.kakanien.ac.at/beitr/vamp/>; a letöltés ideje: 2014. március 22.

- KROPATSCHEK, Joseph (Hrsg.) 1785–1790: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung*, 18 Bde. Wien: Johann Georg MöbLe.
- 1786: *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 [...] zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II [...] 1–8. Bände*. Wien: Johann Georg MöbLe.
- KRUMPHANZLOVÁ, Zdeňka 1961: K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. *Památky archeologické* 52 (2): 544–549.
- 1966: Der Ritus der slawischen Skelettfriedhöfe der mittleren und jüngeren Burgwallzeit in Böhmen. *Památky archeologické* 57(1): 277–327.
- LAMBERTINI, Prospero 1738: *De servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione. Liber Quartus & Ultimus, Pars Prima*. Bononiae: Formis Longhi.
- LAMBRECHT, Karen 1994: Wiedergänger und Vampire in Ostmitteleuropa – Posthume Verbrennung statt Hexenverfolgung? *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 37: 49–77.
- LANGER, Johann (Offizial) 1889: Serbien unter der kaiserlichern Regierung 1717–1739. *Mitteilungen des K. K. Kriegs-Archivs*. Neue Folge, III. Band, 155–247.
- LECOUTEUX, Claude 2009: *The Return of the Dead: Ghosts, Ancestors, and the Transparent Veil of the Pagan Mind*. Rochester: Inner Traditions.
- LESKY, Erna 1957: Die Österreichische Pestfront an der k. k. Militärgrenze. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 8: 82–106.
- LINZBAUER, Franciscus, Xaver 1852: *Codex Sanitario-medicinalis Hungariae*. Tom. 1. Budae: Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis.
- 1853: *Codex Sanitario-medicinalis Hungariae*. Tom. 3, Sect. 1. Budae: Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis.
- MACLEAN, Ian 2000: Evidence, logic, the rule and the exception in Renaissance law and medicine. *Early Science and Medicine* 5(3): 227–257.
- MAGYAR László András 1999: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról, 1732–1756. *Századok* 133(3), 1247–1257.
- MAGYARY-KOSSA Gyula 1929–1940: *Magyar orvosi emlékek I–V*. Budapest: Magyar Orvosi Könykiadó Társulat.
- MILLEKER, Felix 1937: *Kurze Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1872*. Wrschatz: Kirchner.
- MURGOCI, Agnes 1926: The vampire in Roumania. *Folklore* 37: 320–349.
- NOWOSADTKO, Jutta 2004: Der „Vampyrus Serviensis“ und sein Habitat: Impressionen von der österreichischen Militärgrenze. *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. 8(2): 151–168.
- PETERSEN, Niels K. 2009: Magia posthuma: a Weblog Approach to the History of Central and East European Vampire Cases of the 18th Century. *Kakanien Revisited*, lásd <http://www.kakanien.ac.at>; a letöltés ideje: 2014. március 22.
- PETRI, Anton Peter (Dr.) 1982: *Die Präsidenten und Räte der Temeschburger Landesadministration*. Mühldorf-Inn: Petri.
- 1988: *Beiträge zur Geschichte des Heilwesens im Banat*. Marquartstein: Breit.
- PÓCS Éva 1997: *Élők és holtak, látók és boszorkányok: Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2001a: Démoni megszállottság és ördögűzés Közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest–Pécs: L' Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 137–198.
- 2001b: Megszálló halottak – halotti megszállottság. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről II.) Budapest: Balassi Kiadó, 121–139.

- RANFT, Michael 1734: *Tractat von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern*. Leipzig: Teubner.
- RAUER, Constantin 2008: Von der Aufklärung des Vampirismus zum Vampirismus der Aufklärung: Eine West-Östliche Debatte zwischen Einst und Heute. *Ethica* 7(1): 87–107.
- RÁCZ Sámuel 1794: *A' borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról, és az orvosi politziáról, melyet ki-adott RácZ Sámuel [...] Pesten a' physiológjának [...] rendes professor*. Pest: Trattner.
- REYNOLDS, Andrew 2009: *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford: Oxford University Press.
- ROHR, Philipp M. 1679: *Dissertatio Historico-Philosophica De Masticatione Mortuorum*. Leipzig: Vogtius.
- SCHAUB, Hagen 2009: Knochen und Bestattungsriten – Die Bedeutung archäologischer Funde zum Wiedergänger-bzw. Vampirglauben. *Kakanien Revisited*, lásd <http://www.kakanien.ac.at>; a letöltés ideje: 2014. március 22.
- SCHERTZ, Karl Ferdinand von 1704–1706: *Magia Posthuma per Juridicum illud Pro & Contra Suspensio Nonnullibi Judicio Investigata*. Olmütz.
- SCHROEDER, Aribert 1973: *Vampirismus. Seine Entwicklung vom Thema zum Motiv*. Frankfurt am Main: Akademische Verlagsgesellschaft.
- SCHULTHEISZ Emil–TARDY Lajos 1964: A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 3: 111–156.
- SCHÜRMAN, Thomas 1990: *Nachzehrglauben in Mitteleuropa*. Marburg: N. G. Elwert Verlag.
- SCHWICKER, Johann Heinrich 1861: *Geschichte des Temeser Banats. Historische Bilder und Skizzen*. Grosz-Becskekerek: Verlag von Fr. P. Bettelheim.
- SOKOL, Hans 1967: *Die k. k. Militärgrenze*. Wien: Bergland.
- SUGÁR István 1987: *Bűbájások, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SWIETEN, Gerard van 1768: Vampirismus. In MAYER, Andreas Ulrich: *Abhandlung des Daseyns der Gespenster, nebst einem Anhang von Vampyrismus*. Augsburg.
- SZENTI Tibor 2009: *Paráznák – Dél-alföldi szexuális bűnpörök a feudalizmusból (1723–1843)*. Hódmezővásárhely: szerzői kiadás.
- TALLAR, Georg 1756: *Visum repertum anatomico chyrurgicum, oder Unterhänigst gehorsamster Summarischer Bericht. Von und über Die so genannte Vampir oder Blutsauger; Wallachischer Sprache Moroi genant*. Hofkammer Archiv Wien, Banater Akten, r. Nr. 53, fol. 1–22.
- 1784: *Visum repertum anatomico-chirurgicum, oder Gründlicher Bericht von den sogenannten Blutsäugern, VAMPIER, oder in der wallachischen Sprache Moroi in der Wallachen, Siebenbürgen und Banat, welchen eine eigens dahin abgeordnete Untersuchungskommission der löbl. k. k. Administration im Jahre 1756 erstattet hat*. Wien–Leipzig: Johann Georg Mößle.
- VIDAL, Franco 2001: *Extraordinary Bodies and the Physicotheological Imagination*. Berlin: Max-Planck Institut für Wissenschaftsgeschichte. [Preprint nr. 188.]
- WELLMANN Imre (szerk.) 1984: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- WESSELY, Kurt 1970: *Die österreichische Militärgrenze. Rechtsstellung, Aufgaben, Bevölkerung. Sonderausdruck aus Volkstum zwischen Moldau Etsch und Donau*. Wien–Stuttgart: Univeritäts-Verlagsbuchhandlung.
- WURZBACH, Constant von 1866: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. Fünftehnter Theil, Leon-Lomeni*. Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei.
- ZUKAL, Josef 1907–1908: Magia posthuma auf der Herrschaft Gross-Herrlitz im 18. Jahrhunderte. *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreich-Schlesiens* 3: 171–172.

A rövidítéssel hivatkozott forrásjelzetek feloldása

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
HKAW – Hofkammerarchiv Wien.

FÜGGELÉK

Kronologikus lista a Johann Georg Möble által kiadott művekből a teljesség igénye nélkül

1783

- BARTHOLOTTI, Johann Nepomuk–Kreil, A. 1783: *Streitschrift wider die verschiedenen Gattungen des Aberglaubens: Gesammelt aus den gözischen Diktaten*. Wien.
- EISENHARDT 1783: *Pif-Puff! oder, Eins nach dem andern*. Wien.
- HUHN, Christian Wilhelm 1783: *Raritäten oder umständliche Beschreibung, was Anno 1683 vor, bey, und in der denkwürdigen türkischen Belagerung Wien, vom 7. Julii bis 12. September täglich vorge- laufen*. Wien.
- LA GRANGE-CHANCEL, Joseph 1783: *Amasis. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*. Wien.
- LANDERER, Ferdinand 1783: *Gründliche Anleitung Situations-Plane zu zeichnen: zum Gebrauche der k. k. Ingenieur-Akademie, wie auch jener, die sich den Mappirungs-Geschäften widmen*. Wien.
- MEISEL, Reiner 1783: *Was ist von der Religion, und von den Pflichten gegen Gott &c. zu halten?* Wien.
- MOSSFLECK, H. 1783–1785: *Der Spaßmacher*. 1–6. Bände. Wien–Leipzig.
- SOMMFELS, J. 1783: *Was ist vom Bürger, jungen Künstler und Kaufmann zu halten?* Wien.
- ZACH, Anton von (ET AL.) 1783: *Vorlesungen über die Feldbefestigung, Vertheidigung und Angriff*. Wien.

1784

- ALBINUS, Friedrich Bernhard 1784: *Von der Natur des Menschen*. Wien.
- MENDELSSOHN, Moses 1784: *Opera philosophica, quae e Germanico in Latinum traduxit*. Tom. 1–2. Wien–Leipzig.
- MENDELSSOHN, Moses 1784: *Opera philosophica, quae e Germanico in Latinum traduxit*. Tom. 1–2. Wien–Leipzig.
- TALLAR, Georg 1784: *Visum repertum anatomico-chirurgicum, oder gründlicher Bericht von den sogenannten Blutsäugern, Vampier, oder in der wallachischen Sprache Moroi, in der Walachey, Sieben- bürge, und Banat: welchen eine eigends dahin abgeordnete Untersuchungskommission der löbl. k. k. Administration im Jahre 1756 erstattet hat*. Wien–Leipzig 1784.
- RICHTER, Joseph–STEINSBERG, Karl Franz Guolfinger von 1784: *Anhang zur neuen Legende der Heiligen*. Wien.
- PRATT, Mr. 1784: *Karl und Charlotte*. Wien.

1785

- Leben 1785: *Leben, Meinungen, Tod und Begräbniss der Jungfer Susanna Dummpffaffin: eine Geschichte aus den neuen Zeiten der Aufklärung*. Wien.
- VOLTAIRE 1785: *Der unwissende Philosoph*. Wien & Leipzig–Wien.
- WERNER, Friedrich Ludwig Zacharias 1785: *Werners lyrische Gedichte samt Oden aus dem Horaz*. Wien.

1786

- GEISSAU, Anton Ferdinand von 1786: *Des heiligen allgemeinen Kirchenraths zu Trient: Schlüsse und Glaubensregeln welche die Katholische Lehre betreffend*. Wien.
- KROPATSCHEK, Joseph 1786: *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 [...] zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II [...] 1–8. Bände*. Wien.
- SCOPOLI, Giovanni Antonio 1786: *Der Weltweisheit und Arzneykunst Doktors [...]. Anfangsgründe der Chemie: zum Gebrauche seiner Vorlesungen*. Wien.
- SOMMFELS, J. 1786: *Neuester Briefsteller auf alle Fälle: nebst einem Anhang von einem deutsch-, latein- und französischen Titularbuche, auch einem Verzeichnisse von den Namen der Personen und vornehmsten Städte*. Wien.

1787

- HUBER, Franz Xaver 1787: *Franklins freier wille; ein wink für denkende menschen über die macht des zufalls*. Wien.
- VOLTAIRE [1787?]: *Der Greis vom Berge Kaukasus, und der Preis der Menschlichkeit und Gerechtigkeit*. Wien–London.
- VOLTAIRE 1787: *Die endlich einmal von vielen Almosenpflegern S.M. d. Kön. v. Preussen erklärte Bibel*. Wien–London.

1788

- Leben* 1788: *Leben und Geschichte Mohammeds: enthaltend einen vollständigen Abriß der Gründung und Fortpflanzung der von ihm ausgedachten Religion, seiner Kriege und der merkwürdigsten dabey sich ereigneten Vorfällenheiten*. Wien.

1789

- SCHWERDLING, Johann 1789: *Practische Anwendung aller k. k. Verordnungen in Gesitlichen Sachen [...] vom Antritte der Regierung weiland Marien Theresien, bis zum Tode weiland Joseph II. nämlich vom Jahre 1740 bis 1790*. Wien.
- VOLTAIRE 1789: *Der schwarze Prinz*. Wien.

1790

- LIPPOVITZ, Blas 1790: *Homilien der Väter über alle sonntägliche Evangelien der ganzen Jahres*. 1–2. Bände. Wien.
- Von dem Verfahren* 1790: *Von dem Verfahren wider Kriminalverbrecher: ein Handbuch für Bannrichter, Landgerichtsverwalter und alle die sich in den k. k. Staaten mit der Ausübung der Kriminalgerichtsbarkeit beschäftigen*. Wien.

1791

- MÜLLER, Joseph 1791: *Der steyerische Robinson oder Reisen und besondere merkwürdige Begebenheiten des Joseph Müller an den Brasilianischen Küsten von Amerika*. Wien.
- TARTLER, Johann 1791: *Das Recht des Eigenthums der sächsischen Nation in Siebenbürgen auf dem ihr mehr als 600 Jahren von ungrischen Königen verliehenen Grund und Boden [...] von den Repräsentanten der Nation*. Wien.

1792

ENDERS, Alexander von 1792: *Sammlung hinterlassener Schriften vom seligen Alexander Enders, k. k. Major und J. Oe. Artillerie Distrikts-Kommandanten*. Wien.

HAGGENMÜLLER, Joseph 1792: *Der österreichische Unterthansadvocat*. Th. 1–2. Wien.

HUBER, Franz Xaver 1792: *Geschichte Josephs II., römischen Kaisers, Königs von Hungarn und Böhheim*. Wien.

1793

Die Freymäurer 1793: *Die Freymäurer nach ihren verschiedenen Absichten im hellen Lichte dargestellt*. Wien.

1794

Gegenwärtiger 1794: *Gegenwärtiger Zustand der k. k. Residenzstadt*. Wien.

KROPATSCHEK, Joseph 1794: *Oestreichs Staatsverfassung vereinbart mit den zusammengezogenen bestehenden Gesetzen, zum Gebrauche der Staatsbeamten, Advokaten*. Wien.

1799

MARTINI, Carl Anton von 1799: *Des Freyherrn Karl von Martini [...]. Allgemeines Recht der Staaten: zum Gebrauch der öffentlichen Vorlesungen in den k. k. Staaten*. Wien.

PLENK, Joseph Jakob 1799: *Der Wundarzneykunst Doktors [...]. Lehre von den Augenkrankheiten*. Wien.

Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában

*Igyártó György prókatori tevékenysége és az 1580-as évek
kolozsvári boszorkánypererei*

Kiss András emlékére

1. Előjáróban

Ahhoz, hogy szereplőnk ügyvédi tevékenységének hatását az 1580-as évek kolozsvári boszorkánypererei szempontjából értékelhessük, írásunkat a kolozsvári boszorkányüldözés kutatástörténetének rövid, témánkat érintő vetületeinek az áttekintésével kezdjük. Kevéssel ezelőtt jelent meg az a gyűjteményes kötet, amely a kolozsvári boszorkánypererek eddig legteljesebb szövegtörzset tartalmazta, a kutatás történetének tekintetében is a leghosszabb időintervallumot átfogó munkának számít: a szövegek részleges feltárásától a teljes kiadásig közel százharminc év telt el. Ebből az időszakból a kolozsvári boszorkánypererek kutatásának úttörőiként két olyan személyiséget kell kiemelnünk, akiknek témánk szempontjából is meghatározó munkái között majdnem egy évszázad telt el.

Komáromy Andor (1841–1916) elsőként figyelt fel a kolozsvári boszorkánypererekre. Kolozsvári helytörténeti munkásságát tekintve a Jakab Eleket követő történészgeneráció tagjaként ő volt az egyik, aki elődje hangsúlyosan eseményszemléletű, a városi oklevél- és iratanyag, valamint a városigazgatási határozatok és szabályrendeletek vizsgálatára alapozott várostörténetének továbbvivőjeként más forráscsoportokat is bevont a kutatásaiba. Felfigyelt a városi törvénykezési jegyzőkönyvek kötetekre, amelyek adatgazdagsága lehetővé tette számára a városi társadalom életének mélyebb és alaposabb feltárását.² 1901-ben *A kolozsvári boszorkánypererekről* című írásában Kolozsvár fontosabb 16. századi boszorkányperereit vette számba, és olyan alapvető megfigyeléseket tett, amelyek máig ébren tartják a kolozsvári perek iránti érdeklődést.³ Az általa elsőként megjelölt Bóci Klára-féle és az azt követő többi 1565-ös perben olyan közös elemeket

¹ Kiss–Pakó–Tóth G. 2014.

² Kiss 2003a, 271–273.

³ Komáromy 1901.

azonosított, amelyek a későbbiekben döntően hozzájárultak a perek kiváltó okainak tisztázásához. Rávilágított arra, hogy e perek mindegyike magánvádló kezdeményezésére indult, és felhívta a figyelmet a felperesként gyakran előforduló Gruz Péter alakjára. Ugyanazon írásban az 1584-es boszorkányperekkel is foglalkozott, hangsúlyozva annak a fontosságát, hogy e perekben a magánvádlók szerepét már a városi prókátorok által képviselt közvádlók vették át. 1910-ben jelent meg főműve, a *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*, amelyben az erdélyi és más magyarországi települések forrásaiból merített mintegy félezer per anyaga közé szép számmal illesztett kolozsvári vonatkozásúakat is, köztük a bennünket érdeklő 1580-as perek iratainak nagy részét.⁴ Noha a mű bevezetőjében Komáromy hangsúlyozta, hogy oklevéltára csupán az első fontosabb lépés egy, a magyarországi boszorkányüldözést feldolgozó monográfia elkészítése felé, tervezett műve nem született meg.

A terjedelmes forráskiadvány létezése ellenére a következő háromnegyed évszázadban a kolozsvári boszorkányperekről alig történt említés.⁵ A téma Kiss András (1922–2013) munkásságának köszönhetően került ismét a kutatás látómezejébe. 1969-ben közzétett rövid cikke, majd Igyártó György és Rengő Anna történetének egyes részleteit bemutató 1974-es írása azt jelzik, hogy érdeklődése viszonylag korán a boszorkányperek és Igyártó személye felé fordult.⁶ 1997-ben tette közzé Kőmíves Prisca 1565-ös, a Komáromy gyűjteményéből ismert Bóci Klára perét kevéssel megelőző boszorkányperét. Írásának legnagyobb újdonságát nem az jelentette, hogy az addig ismerteknél korábbi pert tett közzé, hanem kísérőtanulmányának több olyan lényeges megállapítása, amelyek kimozdították a boszorkányságkutatást a mozdulatlanságból, és további lehetséges kutatási irányokat jelöltek meg. Kiss András többször hangoztatta, hogy a boszorkányperek mozgatórugóinak a felderítéséhez nem elég a perekkel és a boszorkányok személyével foglalkozni, hanem mélyebb vizsgálódásra van szükség, mely „olyan összefüggéseket, a boszorkányperek szereplőinek kitapintható társadalmi kapcsolatait, vagy egy-egy adott térben és időben megjelenő boszorkányper-sorozatnak a gyökereit tárhatja fel, amire a kizárólag a boszorkányperek mozzanataira (tanúvallatások, perfolyami részletek) szorítókozó, csak országos viszonylatban vizsgált forrásközlések nem nyújthatnak lehetőséget”.⁷ Kutatásaival tulajdonképpen a Komáromy által körvonalazott témákat folytatta. A városi számadáskönyvek, adókönyvek és más, a boszorkánysághoz közvetlenül nem kapcsolódó városi iratok vizsgálata alapján részletes képet festett arról a városi társadalmi közegről, amelyben e perek kiobbantak. Figyelmét a peres felek személye és városi státusa felé fordítva alaposan megvizsgálta a Komáromy által már említett Gruz Péter szász szabómester életútját, akiben az 1565-ös boszorkányperek kezdeményezőjét fedezte fel. Gruz mellett már akkor felhívta a figyelmet Igyártó Györgyre, a két évtizeddel

⁴ Komáromy 1910, 23–71 (XIV–XXI. sz. perek).

⁵ Gyalui 1911; Csűry 1921; Molnár 1942, 26–27; Berde 1944; Goldenberg 1958, 52–53; Kulcsár 1968, 158–160; Brătescu 1970, 156; Göllner 1971, 60–65.

⁶ Kiss 1969; 1974.

⁷ Kiss 2003b, 323.

későbbi boszorkányperek kulcsszereplőjére, tetteinek és motivációinak részletes kifejtésére azonban nem adódott alkalma.⁸ A kolozsvári boszorkányság, boszorkányüldözés főként társadalom- és jogtörténeti megközelítése terén kifejtett igyekezetével tehát nemcsak Komáromy Andor tevékenységét folytatta, hanem számos új vizsgálati szemponttal gazdagította a kutatást. Habár tervezett összegző jellegű tanulmányát sem Komáromy, sem Kiss nem készíthette el, eredményeik megalapozták a kolozsvári boszorkányperek további vizsgálatát.

A Komáromy óta eltelt bő egy évszázad folyamán feltárt újabb magyarországi boszorkányperekre támaszkodva Klaniczay Gábor már jóval tágabb kontextusban elemezte Kolozsvár 16. századi peranyagát. A perekben fellelhető demonológiai sztereotípiák (boszorkányszombat, archaikus mitológiai elemek, ördögszövetség) előfordulásának és a népi gyógyítók boszorkányperekben betöltött ambivalens szerepének a vizsgálatával párhuzamosan a boszorkányvád gerjesztőinek tekintett civódó szomszédok és vádaskodó gyógyítók mellett a notórius feljelentők tevékenységét is vizsgálta. Ennek kapcsán több alkalommal is kitért Igyártó György személyére, adatait azonban kizárólag Kiss András eredményeire alapozhatta.⁹

2. Igyártó György prókatori tevékenysége¹⁰

Annak ellenére, hogy a boszorkányságról és a hozzá kapcsolódó jelenségekről folyamatosan jelennek meg új eredmények, számos kutató hangsúlyozza, hogy az üldözések alakulásában gyakran kulcsszerepet betöltő boszorkányüldözők személyének, tevékenységének, motivációinak a feltárásával kapcsolatban még mindig sok a tennivaló. Számos ilyen boszorkányüldöző tevékenysége ismert. A leghíresebb talán az angol Matthew Hopkins, aki a 17. század közepén megszállottan harcolt a boszorkányság által megtestesített sátáni fenyegetések ellen.¹¹ Hasonló hírnévre tettek szert azok a boszorkányüldözők is, akik gyakorlati tapasztalataikat demonológiai kézikönyvekben összegezték: a *Malleus maleficarum* (Boszorkánypöröly) szerzőjeként ismert, a felső-német területeken tevékenykedő Heinrich Kramer (Insütoris), Henri Boguet Burgund Szabadgrófságban (Franche-Comté), Pierre de Lancre francia Baszkföldön, Nicolas Rémy Lotaringiában, vagy Friedrich Förner segédpüspök, a bambergi boszorkányüldözések „spiritus rector”-a.¹² A szűkebb területeken, kisebb intenzitással működő, vagy csupán a kutatás által kevésbé felfedezett, viszont az egyes helyi közösségek boszorkányüldözésének szempontjából meghatározó jelentőséggel bíró személyek esetében

⁸ Kiss 1997.

⁹ Klaniczay 1986, 267, 273, 278, 281, 283, 284; 2005, 28–36; 2011, 698–708.

¹⁰ Az alábbi alfejezet egy korábban megjelent írás (A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről. *Erdélyi Múzeum* LXXIII/2011, 3–4: 93–103.) javított, újabb levéltári adatokkal kibővített és átdolgozott változata.

¹¹ Gaskill 2005; Golden 2006, 512–513, 1084–1085; Goodare 2009, 153–154; Sharpe 1996.

¹² Golden 2006, 133–134, 612–613, 622–623, 668, 1212–1213, 1218; Henningsen 1988, 30–31; Smith 2005.

ellenben még mindig újabb adatok szükségesek ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk arról a sokféle érdekről, amelyek a boszorkányok elleni harc álcája alatt az üldözések valódi okait jelentették. Ezen adatok birtokában pedig az egyes vidékek üldözésének a dinamikáját is jobban megérthetnénk.¹³ A részletes egyéni karrierek bemutatását célzó kutatásokat azonban jelentősen késlelteti, hogy a boszorkányság kutatásának közvetlen forrásául szolgáló törvénykezési jegyzőkönyveket kiegészítő számos szétszórt adatnak a feltárása meglehetősen munka- és időigényes folyamat.

A következőkben Kiss András – korábban már említett – ama meggyőződésének szellemében tekintjük át Igyártó György tevékenységét, miszerint a boszorkányság mint jelenség összefüggéseinek a megértéséhez a boszorkányperek anyaga mellett minden olyan forrást meg kell vizsgálnunk, amely értelmezésüket elősegítheti. Fokozottan érvényes ez az állítás Igyártó György személyének és működésének a bemutatása esetén, ugyanis ő a tettei által mind a kolozsvári boszorkányüldözésnek, mind a város egész bíraskodási gyakorlatának az alakulását befolyásolta. Amikor írásunkban Igyártó prókatori tevékenységének különféle vetületeiről, a kora újkori prókatori karrier alakulását meghatározó lehetőségekről, kihívásokról és buktatókról szólunk, lényegében néhány olyan lehetséges mozgatórugót és érdekérvényesítő szándékot igyekszünk feltárni, amelyek elvezethettek az 1582 és 1584 közötti boszorkányvadakhoz, esetleg azokat kiegészítették vagy felerősítették.

3. A városi közerkölcs és biztonság védelmében

Igyártó családjáról, származásáról kevés biztos adattal rendelkezünk. Több Igyártó nevű személyt említenek 16. század végi forrásaink, akik közül jó néhányan a városi magisztrátusnak is tagjai voltak.¹⁴ Noha prókatorunkat egyik családhoz sem tudjuk biztosan kötni, esetében is joggal feltételezhetjük, hogy jómódú polgárral van dolgunk. Neve 1564-ben jelenik meg először a városi törvénykezési jegyzőkönyvekben,¹⁵ ügyvédi tevékenysége pedig 1576-tól adatolható. Kezdetben kolozsvári magánszemélyek ügyvédjeként találkozunk a nevével a városi bíróság előtt; megbízói között a városi magisztrátus tagjait is megtaláljuk.¹⁶ Ígéretesen induló karrierjének meglehetősen az elején azonban, 1579. január 16-án Kolozsvár királybírája a száztágú városi tanács előtt

¹³ Goodare 2009, 152–154; Rowlands 2009, 20–24. A korábban már említettek mellett több más boszorkányüldöző – a német területeken tevékenykedő Claudius Musiel, Daniel Hauff, Franz Buirmann, Johann Möden és mások – életútjának részletes vizsgálata sejteti, hogy mennyire színes az a kép, amely ezeknek az embereknek a tevékenységét jellemzi. Lásd Golden 2006, 149, 773–774; Rowlands 2009, 20–21; Voltmer 2009, 86–87.

¹⁴ István (†1570) centumvir; Benedek (†1574) centumvir, helyettes, majd királybíró; Mihály ötvös, céhmester (1577–1578), esküdt polgár, főbíró (1590), az erdélyi fejedelem aranykamarása (1585); Simon (az előbbi Mihály fia) ötvös, esküdt polgár (1597). Rajtuk kívül János, Ferenc, illetve Tamás nevű személyekkel is találkozunk, róluk azonban nem rendelkezünk bővebb adatokkal.

¹⁵ KvTjk II/3: 92.

¹⁶ KvTjk II/1: 141, 164; II/7: 59 e–f, 230; MNL OL, R 314, Városi iratgyűjtemény (Kolozsvár), 10. doboz, Vegyes iratok, 2a csomag, f, 26r–v.

Igyártó György „rút és iszonyú” tetteiről terjedő hírekről számolt be. Ezek hallatán a tanács mind őt, mind akkori – amint később kiderül, már második – feleségét elfogatta, törvény elé állította, megtiltva nekik, hogy a per ideje alatt találkozhassanak.¹⁷ Egy másik adat még annyit árul el az ügyről, hogy Igyártó kezesek közbenjárására hamarosan kiszabadult a tömlőcből,¹⁸ a további részletekről viszont máshonnan szerzünk tudomást.

Következő ismert szereplése az az 1582-es per, amelynek során bíróság elé állította a város utcáin farsangos maskarában felvonuló Rengő Annát.¹⁹ A nőnek nem ez volt az első összeütközése a törvénnyel, parázñaság vétkéért már korábban is eltávolították egy időre a városból. Kettejük között vélhetően már akkor elkezdődött az ellenségeskedés, melynek újabb epizódját a farsangolás miatti per és az ebből fakadó vádaskodások képezték. Rengő Anna ugyanis megfenyegette Igyártót, hogy ha miatta ismét a város elhagyására kényszerül, akkor ő nyilvánosságra hoz több olyan esetet, amelyek a férfi korábbi törvényszegéseiről árulkodnak.²⁰ Fenyegetését be is válthatta, néhány héttel később ugyanis Igyártó György újabb eljárást indított ellene, s ebben becsületének és jó hírének rágalmozásával vádolta az asszonyt. A tanúk vallomásai szerint a nő azt híresztelte róla, hogy első felesége életében már szeretőt tartott, akivel gyermeket is nemzett, de a törvénytől való félelmében titkon kioltatta az újszülött életét. Azt is terjesztette a férfiről, hogy első feleségét megmérgezte, hogy a szeretőjével mihamarabb egybekelhessen.²¹ Feltehetően ezek lehetnek azok a „rút és iszonyú” tettek, amelyek kiválthatták az Igyártó és második felesége ellen indított 1579-es eljárást.²²

Igyártó – valószínűleg a Rengő Anna okozta felindultságában – 1582–1583 folyamán nemcsak a vádaskodó asszony, hanem több olyan személy ellen is eljárást kezdeményezett, akik kettejük korábbi perbeli vitájában az asszony javára tettek vallomást. Boszorkányság, parázñaság, lopás és kerítés vádjával bíróság elé idézte Kassai Borbálát, aki korábban Igyártó terhes szeretőjének idegenben való tartózkodásáról tárt fel rész-

¹⁷ „Meg ertwen az zaz vram eo kegmeke egez varasul bjro vramtul eo kegmeteol, hogj az tegnapij napon jambor eskwt vraink attiankfiaŷ talaltak volt meg eo kegmeke egez tanachiul, hogj az warast eo zwe gjwteneke, miert hogj penig eo kegme kiralj bjro vrammal ertenwnk atta ez dolgott azoktul az attiankfiajtolt az okat az be gjwteneke meg ertettwk twdnj illik mjnemeo rwt es izonjw hjrek forgananak Jgarto Georgj felol es teobbek felolis, kik lengiel kiralj kj menete vtan wetkeztenek volna. Hogj penig az Uristen eo felsege az eo rettenetes es izonio eros ostorat reank ne bochiassa, eggjwjt affele emberekkel ne bwntessen, egez warassul procatorokat vallanak Barbelj Janost, Fekete Matet es Maglas Tamast, kik Jgarto Georgiet elo zolichjak teorwenre. Es wdeo alat penig az azzonnjal eo zwe oket ne bochjassak, meg nem az teorwenj weghoz megien el tjlchjak az procatorok által. Az teorwennek penig foljassara illendeo keoltseget agianak.” (KvTanJk I/3: 184–184v.)

¹⁸ KvTanJk I/3: 186v.

¹⁹ Kiss 1994, 106–109.

²⁰ „Te Georg, tudom, miért mýweled ezt, az regy bozzusaghert myweled, de eg tromfon wagon es le wteom eleotted.” (Kiss 1994, 108.)

²¹ KvTJk II/7: 58c–j, 59a–n, 69–75, 187.

²² Más forrásokból az is kiderül, hogy éppen az esküvőjük napján próbálták őket letartóztatni, és csak néhány jelenlévő közbelépése folytán sikerült kezességén megmenekülniük a tömlőctől (KvTJk II/7: 617).

leteket.²³ Perbe fogott egy Anna nevű, korábban a saját házában is szolgáló lányt, akit azzal vádolt, hogy Rengő Anna és társai biztatására vallotta azt, hogy Igyártó házában a férfi szexuális zaklatásai miatt kényszerült elhagyni.²⁴ Hamis vallomástételével vádolt másik két asszonyt, akik szintén a szeretőjével fenntartott kapcsolatáról számoltak be.²⁵ Fellépett ugyanakkor Rengő Anna másik két tanúja ellen is: az egyiket rágalmazással, Szigyártó Mátyás szolgálóját pedig boszorkánysággal vádolta.²⁶ Erélyes fellépéseinek és a felsorakoztatott tanúk tudatos, megfontolt kiválasztásának köszönhetően²⁷ bizonyára felmentette magát a terhelő híresztelések alól, s haragosát is eltávolította a városból.

Rengő Anna letűnt a színről, Igyártó György nyilvános szereplése viszont egyre hangsúlyosabbá vált. 1584-ben a városi magisztrátus által szerződöttség prókátoraként említik a források, s e beosztásában elsőként indított hivatalból eljárást a városi közjót és a lakók biztonságát veszélyeztető gonosztevők ellen. Bíróság elé állított egy szándékos gyújtogatót, akit utóbb fejesztésre ítélték,²⁸ majd folytatva még magánszemélyként elkezdett „boszorkányüldözői” tevékenységét, több asszonyt is – Székely Péterné Szabó Katót, Sós Jánosné Orsolyát, Szeles Miklósnét, Zöld Ambrusnét, Varga Katalint és Lakatos Antalnét – boszorkánysággal vádolt meg.²⁹ A perek végkifejletét tekintve elmondhatjuk, hogy hatékonyan harcolt Kolozsvár „boszorkányai” ellen, ugyanis mindenik vádlott a máglyán végezte.³⁰ Adatok hiányában azonban azt egyelőre nem tudjuk, hogy ezen tettei hogyan kapcsolódnak a Rengő Anna és tanúi ellen indított korábbi

²³ Komáromy 1910, 23–26; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 100–102 (16. sz.). Az ellene indított eljárás végkiemelését nem ismerjük, viszont egy családi botrányt követő 1592–1593-as perben újra megjelent a városi bíróság előtt (Pakó 2005; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 173–186 [30. sz]).

²⁴ KvTjk II/7: 126–127.

²⁵ Egyikük szerint Igyártó György lánya megosztotta vele azon kételyeit, miszerint apja vétkes lenne anyjának a halálában (KvTjk II/7: 137–140).

²⁶ KvTjk II/7: 142, 143; Komáromy 1910, 26; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 103 (17. sz.).

²⁷ A tanúk névsora azt mutatja, hogy igyekezett több olyan személyt összegyűjteni, akik részint rokoni szállal kötődtek hozzá, részint Rengő Annával voltak ellenséges viszonyban, és felsorakoztatta őket több perében. Az egyik ilyen kulcsszereplő linzi Borbély János, a város ismert borbélya volt, aki komaságban állt Igyártóval, és akinek vallomásai többször erősítették Igyártó bizonyítékait. Egy másik ilyen személy Kúti Antalné Anna volt, aki vélhetően azért viseltetett ellenséges érzelmekkel Rengő Anna iránt, mert a férje 1570-ben miatta került bíróság elé hamis vádaskodás vádjával, és miatta verték ki a városból (KvTjk II/5: 100). Egyébként a Rengő Anna ellen felvonultatott tanúknak majdnem a felét Igyártó a többi pereiben is szerepeltette.

²⁸ KvTjk II/7: 206–209.

²⁹ A források felperesként a város prókátorát jelölik meg; hogy valóban Igyártó töltötte be a funkciót, arra egy későbbi perének egyik vallomása utal: „1584 eztendeoben vala ez dolog, hogj egj nehanj bozorkaniokat egethenek megh, kiket Jgjartho Georgj, varos fogadot procatora lewen, fogtatot megh.” (KvTjk II/7: 586.)

³⁰ Néhány esetben annak ellenére is sikerült kiharcolnia a halálos ítéletét, hogy első fokon a bírák hajlandóknak mutatkoztak a vádlottak felmentésére: Komáromy 1910, 27–71; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 110–162 (19–24. sz.); Klaniczay 2005, 34. A kolozsvári boszorkányvádaskodások mozgatórugóinak minél alaposabb feltárása érdekében érdemes kitérnünk Zöld Ambrus feleségének esetére: boszorkánypere előtt két évvel ugyanis az asszony tanúskodott Igyártó György Kassai Borbála elleni perében, és vallomásában azt hangsúlyozta, hogy inasától hallotta azt, hogy Kassainé „a boszorkányságban tudós volna”. Ez az eset is azt példázza tehát, hogy a kolozsvári 16. század végi

pereihez. A „boszorkányokon” kívül két másik személyt is bíróság elé idézett házasságtörés és fattyú gyermek szülése miatt.³¹

Igyártó 1585-ben is folytatta a város szolgálatában kifejtett prókatori tevékenységét, a város pedig ezt többször is pénzbeli juttatásokkal honorálta.³² Ez év folyamán egy kerítéssel és boszorkánysággal gyanúsított asszony és a lánya ellen gyűjtött vallomások,³³ és többeket bíróság elé állított csecsemőgyilkosság, házasságtörés, valamint kerítés vádjával.³⁴ Főbírói utasításra két férfit is perbe fogott, akik a város egyik külvárosában lévő templomának karbantartására fejtett követ loptak.³⁵

1586-ban ismét megválasztották a város hivatali ügyvédjének, de hatásköreit szűkítették: ezentúl minden perbeli lépéséhez meg kellett szereznie a főbíró engedélyét.³⁶ 1586. évi tevékenysége fennmaradt számadásaiban követhető nyomon. Ezek azt mutatják, hogy a város ügyvédjeként a közerkölcsöt, a közbiztonságot és a lakók vagyonát veszélyeztető bűncselekmények elkövetőit állította bíróság elé. Egy szolgálot paráznaságért vesszőztetett meg és száműzött a városhól, egy asszonyt házasságtöréssel vádolt, három másik személyt paráználkodás és kerítés miatt idézett törvény elé, két házastársat csalásért és kéregetésért, egy polgárasszonyt és egy szolgálot lopás miatt állított bíróság elé, egy férfit egy városi ör megtámadása miatt idézett meg, két román ellen pedig azért indított eljárást, mert éjjel rablás szándékával törtek egy deák házára.³⁷ Ezzel egy időben Kolozsvár vagyonának megőrzésében és gyarapításában is szerepet kapott, az ő hatáskörébe tartozott ugyanis az örökösök nélkül elhunyt polgárok javainak számon tartása és a város számára való megszerzése.³⁸ Városi prókatori teendői mellett továbbra is szerepet vállalt magánszemélyek peres ügyeiben is.³⁹

boszorkányvádaskodások egyik fő okát valóban a bábák és gyógyítók közötti konkurenciaharc képezte. Továbbá ezen gyógyítók társadalmi megítélésének kettősségére is felhívja a figyelmet, ti. arra, hogy ezen asszonyok milyen könnyen válhattak vádlóbból a vádak célpontjaivá.

³¹ Az egyik per ítélete megőrződött, a vádlottat szintén halálra ítélték (KvTjk II/7: 225–228, 301–303).

³² KvSzám 3/XVIII: 20, 27; 3/XXII: 60.

³³ Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 164–165 (26. per).

³⁴ KvTjk II/7: 453–454, 455; 491–493; 502.

³⁵ KvTjk II/7: 458–459.

³⁶ „Az procuratorsagra Jgjarto Georgjeot keriek ez esztendeobenn is, mert lattiak zorgalmatosb voltat inkab a theobinel, olj instructiowal penigh, hogj semmit biro vram hire nelkwl ne chelekeggiek az procurator, se fогtasson, se agalhasson.” (KvTanJk I/5: 15.)

³⁷ KvSzám 3/XXIV: 12; 3/XXV: 1–3; KvTjk II/7: 559, 561–568, 569–570, 571–573, 574, 603, 608a–b.

³⁸ Hat esetben magtalanul elhunyt kolozsváriak vagyonát gyűjtötte be a város számára, két alkalommal gyámság tisztázásáért, egyszer pedig gyámsági teendők elmulasztása miatt rendelt bizonyos személyeket a bírák elé (KvSzám 3/XXV: 4–8; KvTjk II/1: 217).

³⁹ 1584-ben Somogyi István deákat és testvérét, Jánost képviselte a Mikanda Mihály ellen testi sértésért indított városi perükben. 1585 novemberében a fejedelem levélben utasította a városi tanácsot, hogy az említett testvérpárnak engedélyezzék, hogy Ferenci Antal elleni perükben továbbra is Igyártót nevezhessék meg ügyvédjüknek (KvTjk II/7: 311–313; KvLt, Fasciculus III/19; az adatra Kiss András hívta fel a figyelmemet).

4. A „nyúzásra való” ügyvéd a bosszú, a csalás és a megvesztegetés hálójában

Az eddigiekben egy felfelé ívelő ügyvédi pálya képe bontakozott ki előttünk, az alább következő adatok azonban beárnyékolják ezt a fényesnek ígérkező karriert, és azt is magyarázzák, hogy miért kényszerült a városvezetés fokozatosan megválni az ügyvéd szolgálataitól. 1585 végétől ugyanis Igyártó vádlottként is többször megjelent a városi bírák előtt: egyesek felvett, azonban nem törlesztett kölcsöneit kérték rajta számon,⁴⁰ mások szóbeli vagy tettelegességig fajuló erőszakos cselekedetei miatt idézték a törvény elé.⁴¹

1586 áprilisától a városi források egy olyan persorozatot rögzítenek, amelyből Igyártó sorozatos prókatori túlkapásaira derül fény. Az egész akkor kezdődött, amikor Igyártó György mint a város prókátora lopással vádolva perbe hívta Beregszászi Lukács kolozsvári ötvösmester szolgálóját, Orsolyát.⁴² A per során a lány beadványt terjesztett a bíró elé, amelyben Igyártót számos olyan visszaéléssel vádolta, melyeket prókátorként követett el.⁴³ Válaszként Igyártó azt állította, hogy a lányt a beadvány elkészítésére munkaadója, Beregszászi Lukács és a férfi anyósa, Teremi Zsófia (Urbeber Gergely özvegye) kényszerítette. Állításait alátámasztandó, perbe fogta mindkét említett személyt.⁴⁴ A pereskedések indítékai után kutatva a felek közös múltjának bizonyos eseményeit emelhetjük ki. Kiderült ugyanis, hogy mind Orsolya, mind Teremi Zsófia a prókátor első feleségének életében az asszony bizalmasainak számítottak, és pártolták őt a férjével folytatott csatározásai során. Az asszony halála után Teremi Zsófia családja és Igyártó között a viszony helyreállhatott; erre Urbeber Gergelynek azon tette utalhat, miszerint a prókátornak az új feleségével 1579-ben kötendő házassága napján kezességet vállalt mindkettőjükért az őket a tanács nevében letartóztatni szándékozókkal szemben.⁴⁵ A békés viszony azonban nem volt tartós, vélhetően azért, mert Igyártó nem tartotta be szabaddá helyezése napján jótévőjének tett esküjét, tudniillik, hogy Urbeber és családja ellen ügyvédként nem száll perbe.⁴⁶

A vallomásokban Igyártó ellenfeleinek tanúi az ügyvéd meghökkenítő tetteiről számoltak be. Többen hangsúlyozták, hogy a prókátort a városban gyakran titulálták kétszínűnek és „nyúzásra valónak”, mert felvállalt pereiben nem járt el becsülettel. Számos olyan esetre derült fény, amikor ugyanabban a perben mindkét peres félnek

⁴⁰ 1586-tól adósság miatt Elek Jánossal állt perben; az ügy a fejedelmi tábláig is eljutott, de eredménytelenül; még 1588 (1589?) elejéről is vannak adataink kettőjük elhúzódo jogi vitájáról (KvTjk II/7: 550, 550a–d; MNL OL, R 314, 9. doboz, 2. tétel, II. kötet, III. csomag, 26; Ügyvj. 27, 38). 1586-ban perelt vele Joder János is, akinek bérbe vett földje után nem adta meg a bérgabonát (KvTjk II/7: 574).

⁴¹ 1585 októberi tanúvallomások szerint egy asszony eljárást indított ellene, mert a város egyik szőlőjében egy szóváltás után fizikailag is bántalmazta őt (KvTjk II/7: 511–512).

⁴² KvTjk II/7: 569–574.

⁴³ KvTjk II/7: 583–594, 584c–j, 615–621.

⁴⁴ KvTjk II/7: 595–599, 611–612.

⁴⁵ KvTjk II/7: 617–620. Említést érdemel az is, hogy 1582 végén Teremi Zsófia a prókátor tanújaként jelent meg annak Kassai Borbála ellen indított perében (KvTjk II/7: 106).

⁴⁶ KvTjk II/7: 617–620.

elvállalta a képviselét. Két peres fél például csak akkor szerzett tudomást arról, hogy mindkettejük ügyét Igyártó képviseli, mikor a bírák arra szólították őket, hogy ügyvédek társaságában egyszerre jelenjenek meg a törvény előtt.⁴⁷ Máskor ügyfeleinek az ellenfeleivel vagy azok ügyvédeivel lépett titkos egyezsége. Kolozsvári Bálint ügyvédjeként úgy szerezte meg az ellenféltől a kliense ellen szóló írásos bizonyítékokat, hogy meggyőzte őt arról, a pártjára fog állni.⁴⁸ Egy másik férfi ügyvédjeként titokban megkereste ellenfelét, és megegyeztek abban, hogy egy drágakővel ékesített ezüsthüvelyes késért cserébe a per egész ideje alatt bizalmas adatokkal segíti majd ellenfelét, aki végül meg is nyerte a pert.⁴⁹ Teremi Zsófia is aljas praktikákkal gyanúsította Igyártót: férje halálát követő örökösödési pereiben ugyanis az asszony az ügyvéd biztatására ki-egyezzett ellenfeleivel, utólag azonban megtudta, hogy azok lefizették a prókátort.⁵⁰ Egy beszercei deák arról vallott, hogy egy nagyszombati emberrel viselt pere alkal-mával Igyártó, habár az ellenfelének volt az ügyvédje, felajánlotta neki, hogy 25 forint ellenében felfedje egy olyan törvénycikkelyt, amelyre hivatkozva megnyerheti a pert.⁵¹ Olyan esetről is tudomást szerzünk, mikor Igyártó per közben pártolt át addigi ellenfele oldalára. Így járt Pécsi István a Schmelczer István árvái ellen folytatott perében, amikor az ügyvéd részben anyagi megfontolásokból, részben pedig az árvák iránti együttérzésből átállt hozzájuk. Egy másik férfi is arról számolt be, hogy pere során az eljárás utolsó szakaszában hagyta őt cserben Igyártó.⁵² Kétszínűségének legszembe-ötölőbb példája a Beuchel András és Teremi Zsófia közötti perben tanúsított magatartása: a per kezdetén az asszony oldalán állt, menet közben átpártolt annak ellenfelé-hez, de titokban továbbra is az asszonyt segítette tanácsokkal, még azután is, hogy a per fellebbezés során a fejedelmi tábla elé került.⁵³ Több olyan eset is szóba jött, amelyek során Igyártó az ellenfelei ügyvédeit próbálta megvesztegetni. A legjobb példa erre a Balázsfői László prókátoraként váradi Nagy Balázs és ügyvédje, Német Menyhárt ellen folytatott pere, melynek során felkereste Németet, és azt ajánlotta neki, hogy ha eláll ügyfele mellől, számíthat saját ügyfelének, azaz Balázsfői László fiának, a fejedelmi kancellária íródeákjaként tevékenykedő és az ország előljáróinál is befolyással rendelkező Balázsfői Jánosnak a szolgálataira.⁵⁴ Mivel azonban Német – a tisztességesebb

⁴⁷ KvTjk II/7: 583, 584i–j.

⁴⁸ Az iratok megszerzése után azonban továbbra is Kolozsvári szolgálatában maradt (KvTjk II/7: 583–584).

⁴⁹ KvTjk II/7: 585.

⁵⁰ KvTjk II/7: 617–619.

⁵¹ KvTjk II/7: 585.

⁵² KvTjk II/7: 586.

⁵³ Az asszony vallomásában részletesen kifejtette, hogy miután Igyártó látszatra Beuchelhez pártolt, titokban írta meg az ő bírósági beadványait, és juttatta el hozzá, lányának férje, Beregszászi Lukács pedig egy ötvöslegénnyel átmásoltatta, és úgy nyújtották be az iratot a bíróságnak; az eredeti kéziratot visszajuttatták Igyártóhoz (KvTjk II/7: 619–620).

⁵⁴ Balázsfői János fiatalon került az erdélyi fejedelem kancelláriájába, 1563-ban kisebb kancelláriai íródeák volt, a jelzett időszakban pedig már valószínűsíthetően a nagyobb kancelláriánál teljesített szolgálatot (1577–1586). Később gyulafehérvári levélkereső (1588–1599), majd kancelláriai titkár is lett (1594–1598). Lásd Bogdándi 2003, 809–811; Bogdándi–Gálfi 2006, 376. regeszta.

utat választva – nem teljesítette a kérését, Igyártó pénzzel, majd fenyegetéssel próbálta rávenni őt a közreműködésre, de látván, hogy így sem megy, végül erélyesen követelte tőle, hogy hallgasson a történekről.⁵⁵

A bemutatott esetek mellett több tanú vallott a város prókátoraként elkövetett törvénytelen cselekedeteiről is: anyagi juttatások fejében vádlottakat helyezett szabadlábra, és ejtette az ellenük felhozott vádakát. 1585 nyarán Kolozsvár előjáróinak utasítására Szabó Ferencné ellen kellett volna eljárást indítania paráznaság miatt. A letartóztatással megbízott poroszlót a vádlott családja megpróbálta megvesztegetni, ám az jelezte, hogy az ügyet Igyártóval már korábban elintézték, és hogy az asszony hamarosan szabadlábra kerül.⁵⁶ Egy másik ilyen ügye az 1584-es boszorkányperekhez kapcsolódik. Akkor ugyanis az említett hat megégetett boszorkány mellett egy hetediket, Kórós Mihályné Orsolyát is lefogatta boszorkánysággal vádolva. A vádlott azonban nem jutott a többi asszony sorsára, mivel a férje lefizette Igyártót, ő pedig ejtette a vádakát, és a vádlottat szabadon engedte. Egy tanú, aki közvetítőként vett részt az ügyletben, részletesen leírta a történetet: ő előbb a két városi jogügyszagatót kereste meg, de azok Igyártóhoz irányították, akivel meg is egyezett abban, hogy az elengedi az asszonyt, ha az ott jelen lévő egyik jogügyszagató hallgatását megváltja 5 forinttal, neki pedig juttat 11, esetleg 12 forintot. Utólag az Igyártónak fizetendő „váltásdíj” összege 5 forinttal még emelkedett, és az asszony valóban elkerülte a máglyahalált. Végül mindhármukra ráparancsoltak, hogy soha senkinek ne emlegessék az esetet, sőt, a közvetítőt Igyártó később is felkereste, és emlékeztette korábbi ígéretére.⁵⁷

Egy másik hasonló eset azért érdemel figyelmet, mert éppen Beregszászi Lukács szolgálója kiengedésének történetét részletezi az ellene lopás miatt indított perben. Akkor ugyanis Igyártó a saját vejének közbenjárásával rábírt két férfit, hogy vállaljanak kezességet a lányért a két városi jogügyszagató előtt. Az egyetlen kikötése az volt, hogy szükség esetén a két férfi vallja majd azt, hogy a lány apjának kérésére cselekedtek.⁵⁸ Említésre érdemes egy másik asszonymak az esete is, akit paráznaság vádjával tartóztattak le, de miután az egyik városi jogügyszagató a fogoly testvérét Igyártóhoz irányította, megegyeztek, hogy 10 forint ellenében ejtik az asszony elleni vádakát.⁵⁹ A prókátorként is tevékenykedő, korábban már említett Német Menyhárt ugyancsak előállt a saját történetével: még a Rengő Annával viselt pere során Igyártó megkereste őt, és arra kérte, a feleségének ne engedje, hogy Rengő tanújaként a bíróság előtt megjelenjen. Azt tanácsolta neki, hogy arra hivatkozva tiltsa meg a tanúskodást a feleségének, hogy ő szemtanúja volt annak, amikor Rengő Anna hamis tanúvallomás letételére próbálta rávenni az asszonyt. Cserébe pecséttel megerősített levélben akarta meg-

⁵⁵ KvTjk II/7: 615–616.

⁵⁶ KvTjk II/7: 584.

⁵⁷ KvTjk II/7: 586.

⁵⁸ Nem tartjuk kizártnak, hogy Igyártó azután hajlott a titkos megegyezésre, miután tudomást szerzett az ellene megfogalmazott vádakról, és e tettétől remélte ügyének elcsitulását (KvTjk II/7: 586).

⁵⁹ Az egyik tanú szerint a pénz átadásakor a jogügyszagató cinikusan megjegyezte, hogy az összeget a városi szegények gondozására fogják fordítani (KvTjk II/7: 587).

fogadni Németnek, hogy ellenük soha nem fog prókátorkodni.⁶⁰ Egy városi mészáros egy másik történetet adott elő: miután ő Igyártó tanújaként vallomást tett az ügyvédnek a Beregszászi Lukács szolgálója elleni perében, a prókátor szemrehányást tett neki azért, amiért nem hozakodott elő terhelőbb vallomással a lány ellen, és kérte, hogy ennek érdekében minél előbb módosítson a vallomásán.⁶¹ Más tanúk szerint egy nőnek szoknyát ígért, amennyiben a vallomásában Beregszászi Lukács szolgálóját paráznsággal vádolja, egy férfinak pedig életre szólóan felajánlotta segítségét akkor, ha a szolgáló ellen hamis vallomást tesz.⁶²

Olyan tetteiről is szó esett, amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül ügyvédi tevékenységéhez, de személyiségének jellembeli hibáit hangsúlyozták. Egy városi polgártól 110 forintot vett kölcsönt, mely adósságról adóslevelet állítottak ki, egy idő elteltével azonban Igyártó elveszettnek gondolta az iratot, és megtagadta az adósság jó részének törlesztését.⁶³

A bemutatott vádakkal szemben a prókátor csupán néhány olyan tanút sorakoztatott fel, akik megelégedéssel nyilatkoztak ügyvédi szolgálatairól, és végig kitartott amellett, hogy a vádlevelet a szolgáló Beregszászi Lukács és Teremi Zsófia kezdeményezésére terjesztette a bíróság elé. A tanúk vallomásai hol Igyártó, hol az ellenfelei álláspontját támasztották alá. Iffjú János, a városi tömlőc öre és felesége szerint például Igyártó rajtuk keresztül üzenté az őrizetbe vett szolgálónak, hogy elejti az ellene felhozott lopási vádakat, ha ő viszonzásul kijelenti, hogy az ellene intézett vádiratnak a szerzői Beregszászi Lukács és Teremi Zsófia voltak. Ám a vallomások között volt Ötvös Orbánnak, egy másik kolozsvári ügyvédnek a nyilatkozata is, aki azt állította, hogy a szolgáló őt kérte fel jogi képviselőnek az Igyártó elleni perében, de ő visszautasította a felkérést, mert Beregszászi vele akarta megírtni azt a vádlevelet, amelyet aztán a lány nevében a bíróságnak be szándékozott nyújtani.⁶⁴

A forrásanyag töredékessége egyelőre nem engedi, hogy a kölcsönös vádaskodásokból az események teljes és valós sorozatát kihámozzuk, mint ahogy a perek végkifejtetéről sincsenek biztos adataink. A városi tanács 1588. februári határozata szerint a felek között még folyt a háborúskodás, amelybe az ország fejedelmét is beavatták, és amely a városvezetők erős ellenkezését váltotta ki.⁶⁵ Ugyanazon év márciusában Bereg-

⁶⁰ Ígéretéről, szokásához híven, a későbbiekben megfeledezett (KvTjk II/7: 615–616).

⁶¹ KvTjk II/7: 587.

⁶² KvTjk II/7: 587.

⁶³ KvTjk II/7: 584e–f.

⁶⁴ KvTjk II/7: 595, 599.

⁶⁵ „Megh ertettek eo kegylmek az be gjwtesnek okaýt, elseobe zolwan eo kegylmek a parancholatok feleol, mellÿek az Jgÿarto Georgine zemeliebe emanaltattak, feokeppen az exequntionalis feleol, meljben Jgÿarto Georgj felesége kepeben az megh nem vallot zemelieken, Beregzazj Lukachon, felesegen es Urbegernen, kileon kileon 64 forintot kewan jowokbol, az exequntionalis mandatum ereie zerent. Teczet eõ kegylmeknek varosul, hogj vgimint ollian emberrel ne veszekeggienek, hanem az melj ket vrain most a tanachtol ala mennek, ezen ket vrain suplicatio által Urunkat lელიek megh, az suplicatioba penigh elejbe kel beosegesen Urunknak tamaztanj, hogj soha ez varosba illien arant walo exequntioik nem forgottanak, hanem effelebe bizonios megh regzet birsagolassal eltewnk minnen keozeottewnk. Urunknak penigh exponalliak aztis, minememo allapatbelj emberek

szászi Lukács újabb ügyvédek fogadott Igyártó elleni perében, és ugyanezt cselekedte egy év múltán, 1589 februárjában Igyártó is.⁶⁶ Ezt követően Igyártó György eltűnik a forrásokból: egy 1589. március 23-i adat alapján azt gondoljuk, hogy közben életét vesztette.⁶⁷ Feltevésünket az is alátámasztja, hogy 1590 májusának végén már felesége fogadott prókátorokat fennálló pereire.⁶⁸

A persorozatról szóló adataink itt megszakadnak. 1592-ben Igyártó özvegye kérte a számvevőktől, hogy ne válasszák el külön adóalanyként a fiától, mert a férje után maradt sok adóssága miatt nem képes magát eltartani.⁶⁹ Igyártó tehát még 1586-ban indult konfliktusa alatt elhunyt, tetemes adósságot hagyva maga után. Arról, hogy prókatori karrierjének kizárólag halála vetett-e véget, vagy törvénytelen ügyvédi praktikáinak a nyilvánosság előtti feltárása is közrejátszott ebben, egyelőre annyit tudunk biztosan megállapítani, hogy a városvezetés részéről kapott újabb megbízásról nem szólnak forrásaink. Abból viszont, hogy 1587 elején a százférfiak tanácsa megreformálta a városi közügyigazgatók intézményét, aminek során több olyan feladatot, amit addig a prókátorok végeztek, kizárólag a közügyigazgatók hatáskörébe rendelték,⁷⁰ továbbá, hogy 1588-ban már Kalmár János töltötte be a város megbízott ügyvédjének a tisztjét,⁷¹ arra gondolunk, hogy Igyártó Györgyöt az ellene felmerült vádak miatt még halála előtt felmentették városi ügyvédi beosztásából. Magánszemélyek ügyvédjeként viszont továbbra is tevékenykedett: érdemes megjegyezni, hogy megbízói között több olyan személyt találunk, akik szintén Igyártó ellenségeivel voltak jogi összetűzésben (Beregzászi Lukáccsal, Teremi Zsófiával és másokkal).⁷²

5. Összegzés

Noha karrierje végével kapcsolatban még mindig homályban tapogatózunk, pályájának elemzése mellett, hogy számos adattal gazdagítja ismereteinket mind a 16. század végi kolozsvári prókátorok tevékenységéről, mind a városi igazságszolgáltatás

legienek, es egjmas elen Jgiarto Georgj es feleseghe, item Beregzazj Lukach, felesege es Vrbegerne minemeo per foliassal vadnak egjbe keotelezwe. Keonicorgenj kel Urúnknak, hogj amj keóztewnk soha nem volt, mostis eo Nagysága kegyelemebol abbol zabaditana megh, holot a varosban illien dologban kiűalkeppen valo bwntetes wagion." (KvTanJk I/5: 34v.)

⁶⁶ ÜgyvjK 31, 38.

⁶⁷ 1589. március 23-án Pesti János a folyó évi pereire ügyvédekett vallott, annak ellenére, hogy azt már február 11-én is megtette. Amíg viszont első alkalommal Igyártó neve is szerepelt a felfogadott ügyvédek sorában, a második alkalommal éppen az ő neve az egyetlen, amely kimaradt a listából, helyén egy másik név jelenve meg. Jó eséllyel gondolhatunk tehát arra, hogy éppen Igyártó halálának kapcsán került sor az ügyvédvállás megújítására. Lásd ÜgyvjK 27, 38, 42.

⁶⁸ ÜgyvjK 58.

⁶⁹ MNL OL, R 314, 10. doboz, Vegyes iratok, 2a csomag, 60r-v.

⁷⁰ Pakó 2012.

⁷¹ Pakó 2013, 258–259.

⁷² ÜgyvjK 11–38, passim.

működéséről, a kolozsvári boszorkányüldözés történetének jobb megvilágításához is hozzájárul.

Ügyvédi felkészüléséről nincsenek adataink. A források nem említik olyan korábbi beosztásban, ahol az ügyvédekedéshez megkívánt jogi ismereteket és gyakorlatot elsajátíthatta volna. Feltehetően a családi környezet hatott rá, majd pedig a gyakorlat során tanult bele a mesterségbe. Prókátori tevékenysége 1576 és 1589 között adatolható. Magánszemélyek prókátoraként kezdte karrierjét, és több tucat általa képviselt perről vannak biztos adataink. Megrendelői főként a kolozsvári polgárok közül kerültek ki, java részük a városi elit rétegéhez tartozott. Ami tevékenységének színtereit illeti, minden említett perét a városi bíróság előtt kezdte, de többször megfordult a fejedelmi tábla előtt is.

1584-től említik a város fogadott prókátoraként, a Rengő Anna és tanúi ellen folytatott pereit során ébredhetett rá arra, hogy a város hivatalos képviselőjeként több sikerrel léphet fel pereiben, mint magánszemélyként. Az ő nevéhez fűződik a hivatali perindítás szokásának meghonosítása a kolozsvári bíraskodási gyakorlatban. Addig ugyanis csak néhány olyan adatról tudunk, amikor a városi tanács hivatalból, és nem magánszemély kezdeményezésére indított pert. Igyártó fellépésével azonban – aki felismerte az eljárásban rejlő, saját előnyére is fordítható lehetőségeket – megszapordott e perek száma. Ezáltal lényegében azok a bűncselekmények, amelyek addig magánvádló hiányában elkerülték a bíróság figyelmét, gyakrabban kerülhettek a bíróság elé.

Igyártó személye azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert nemcsak prókátori tevékenysége révén hozott újítást a kolozsvári igazságszolgáltatási gyakorlatba, hanem bukásával is. Kétszínű tettei arra mutattak rá, hogy a párhuzamosan a városi közbíró szerepét betöltő és magánszemélyek pereit is képviselő prókátor kezében összpontosuló hatalom könnyen felhasználható személyes előnyök szerzésére. Ez a felismerés vezethetett oda, hogy a százférfiak tanácsa 1587 márciusában pontosan szabályozta a városi közbírók hatásköreit: a hivatalból indítandó perek kezdeményezését kizárólag az ő kezükbe adta, és megtiltotta a magánszemélyek képviselőiként is eljáró prókátoroknak, hogy azokban ezután részt vehessenek. Ezáltal pontosabban körülhatárolták a városi igazságszolgáltatási szervek teendőit, korlátozva ugyanakkor a viszályok lehetőségét.

Igyártó György tehát egyike azon kolozsvári származású prókátoroknak, akik polgárok magánügyvédjeként kezdték jogi pályafutásukat, majd azt követően lettek a város prókátorai. Pályája azt bizonyítja, hogy a jogban jártas, rátermett ügyvédeként fellépő városiak viszonylag ritka, emiatt megbecsült tisztségviselőknak számítottak, akik előtt könnyen megnyílhattak a felemelkedés útjai is.

Megvesztegetési ügyei során szerzett jövedelmei ellenére a vagyonszerzés terén nem volt túl sikeres, viszont a városban széles társadalmi hálót alakított ki a maga számára. Mondhatni, az egész városi elittel, sőt, az országos politika egyes kulcsszereplőivel is kapcsolatba lépett. Hogy másokkal ellentétben neki nem sikerült sem a város vezető testületeibe bekerülnie, sem a városi kereteken túllépnie, abban feltehetően egyéni ambíciói, karaktere és magatartása akadályozták őt leginkább. Rátermettségé-

vel a kolozsvári városi környezetben elismert prókatori karriert alakított ki magának, de befolyását és politikai tőkét egyéni ambícióinak szolgálatába állította. Noha a jogi kérdések megoldásában otthonosan mozgott, magán- és szakmai életének gyakori botlásai – ha végzetesekké nem váltak is számára – kétségtelenül visszahúzták szakmai előhaladásában.

A kutatás által eddig azonosított különféle boszorkányüldözői személyiségtípusok viszonylatában⁷³ Igyártó Györgyről elmondható, hogy a 16. századi Kolozsvár ismert boszorkányüldözője volt, európai léptékben azonban mind tevékenységének intenzitása, mind hírneve elmaradt a „nagy” nyugat- és közép-európai boszorkányüldözők mögött. Tettei azt sugallják, hogy a boszorkányok ellen nem elszánt és buzgó isteni harcoként, a társadalomnak az ördögi erőktől való megmentőjeként küzdött, nem kényszerítő nyomásra vagy félelemből cselekedett, nem politikai vagy gazdasági ellenlábásainak a megsemmisítésére törekedett, és az sem látszik, hogy bármiféle bujaság, nőellenesség vagy szadizmus vezérelte volna a tetteit. Nemcsak a boszorkányok voltak cselekedeteinek kereszttüzében: különféle jogcímenek számos más személyt is bíróság elé állított. Nem mondható megrögzött, sorozatos boszorkányüldözőnek, aki különös élvezetet és elhivatottságot érzett volna kimondottan a boszorkányok bíróság elé állításában. Ez irányú cselekedeteinek egyik eredője sokkal inkább a bosszúvágy, amellyel azokat sújtotta, akik jó hírének és tisztességének megtépázása révén a város társadalmi és politikai hierarchiájában elfoglalt helyét veszélyeztették.⁷⁴ Tetteinek másik mozgatóereje a pénzsóvárság volt, amellyel vélhetően az anyagi helyzetét egyengette; azonban tekintve családjának az ő halála utáni siralmas vagyoni állapotát, e tettei mögött is inkább önző szándékot kell látnunk, mint a kora újkori férfiközpontú társadalomra jellemző, családjáról mindenáron gondoskodni kívánó családfő képét.

Az 1580-as évek boszorkánypereinek tekintetében tevékenysége szemléletesen példázza, hogy a boszorkányvád hogyan tömörül olyan jelenségek, mint a hatalom, a befolyás, az egyéni ambíciók, a sérelmek, a büszkeség, a bosszúvágy vagy éppen a kapzsiság köré, és megmutatja azt, hogy az összekuszálódott emberi kapcsolatokból, valamint a társadalmi feszültségekből adódó vádaskodások miként fajulhattak boszorkányüldözési hullámmá a kora újkori Erdélyben.

Bibliográfia

- BERDE Károly 1944: Régi kolozsvári kuruzslók és boszorkányok. *Kolozsvári Szemle* 3(1): 32–39.
 BOGDÁNDI Zsolt 2003: A kolozsvári Balázsfiaiak. Egy deákcsalád felemelkedése a 16. században. *Református Szemle* 96: 807–813.
 BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFI Emőke (szerk.) 2006: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I. 1222–1599.* (Erdélyi Történelmi Adatok VIII.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

⁷³ Az e téren való eredmények tömör összefoglalását lásd Rowlands 2009, 21–23.

⁷⁴ Kassai Borbála ellen indított pere első két tanújának szavai szerint Kassainé gyakran hangoztatta, hogy „vag tisztességében, vag miben, de ártani ügyekezem neki”; „Nag Ilonát is ingerlette reá, hogy reálljanak Jgiarto Györgyre tisztességének elvesztésében...” (Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 100.)

- BRĂTESCU, Gheorghe 1970: *Procesele vrăjitoarelor. [A boszorkányperекről.]* București: Editura Enciclopedică Română.
- CSÜRY Bálint 1921: A kolozsvári boszorkányok. *Magyar Nép* 1(4): 6–7.
- GASKILL, Malcolm 2005: *Witchfinders. A Seventeenth-Century English Tragedy.* London: John Murray.
- GOLDEN, RICHARD M. 2006: *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition.* Santa Barbara, Denver, California–Oxford, UK: ABC-CLIO.
- GOLDENBERG, Samuil 1958: *Clujul în secolul XVI. Producția și schimbul de mărfuri. [A XVI. századi Kolozsvár. Áruterelés és kereskedelem.]* București: Editura Academiei Populare Române.
- GOODARE, Julian 2009: Men and the Witch-Hunt in Scotland. In ROWLANDS, Alison (ed.): *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 149–170.
- GÖLLNER, Carl 1971: *Hexenprozesse in Siebenbürgen.* Cluj: Dacia.
- GYALUI Farkas 1911: Boszorkányperек Kolozsvárt. *Budapesti Hírlap* 31(90): 72–73.
- HENNINGSEN, Gustav 1988: *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614).* Budapest: Kossuth Könyvkiadó. [*The Witches' Advocate. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609–1614).* Reno, Nevada: University of Nevada Press, 1980.]
- KISS András 1969: „Tűzet rakatok alája”. (Részlet a *Kolozsvári boszorkányperек* című kötetből.) *Igazság* 145 (július 21.): 4.
- 1974: Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben. *Utunk* 29(10): 5. [Újabb kiadása: *Utunk évkönyv* 1975: 62–64.]
- 1994: Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben. In Uő: *Források és értelmezések.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 103–109.
- 1997: Ante Claram Bóci. (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper). In BALÁZS Mihály–FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella–ÖTVÖS Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged: József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 281–298.
- 2003a: Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig. A beszélő kövek. In Uő: *Más források – más értelmezések.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 268–287.
- 2003b: A védelem szemléletváltásának jelei a XVIII. századi aranyosszéki boszorkányperekben. In Uő: *Más források – más értelmezések.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 322–331.
- KISS ANDRÁS–PAKÓ László–TÓTH G. Péter (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkányperек, 1564–1743.* (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KLANICZAY Gábor 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* XCVII: 257–295.
- 2005: A boszorkányvád mozzgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperек kapcsán. *Korunk* III/16(5): 27–38.
- 2011: „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene.* Budapest: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 695–712.
- KOMÁROMY Andor 1901: A kolozsvári boszorkányperекről. *Erdélyi Múzeum* 18: 185–201.
- 1910 (szerk.): *Magyarországi boszorkányperек oklevéltára.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KULCSÁR Zsuzsanna 1968: *Inkvizíció és boszorkánypörök.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- MOLNÁR Éva 1942: *Boszorkányperек Magyarországon a XVII–XVIII. században.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- PAKÓ László 2005: Bíróság elé került boszorkányvádaskodás Kolozsvárt, 1592–1593. *Korunk* III/16(5): 98–107.
- 2012: A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában. *Erdélyi Múzeum* 74(3): 88–102.
- 2013: Prókátorok Kolozsváron a 16. század utolsó évtizedeiben. In EGYED Emese–PAKÓ László–WEISZ Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 251–267.
- ROWLANDS, Alison 2009: Not ‘the Usual Suspects’? Male Witches, Witchcraft, and Masculinities in Early Modern Europe. In ROWLANDS, Alison (ed.): *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1–30.
- SHARPE, Jim 1996: The Devil in East Anglia: The Matthew Hopkins Trials Reconsidered. In BARRY, Jonathan–HESTER, Marianne–ROBERTS, Gareth (eds.): *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in Culture and Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 237–254.
- SMITH, William Bradford 2005: Friedrich Förner, the Catholic Reformation, and Witch-Hunting in Bamberg. *Sixteenth Century Journal* 36(1): 115–128.
- VOLTMER, Rita 2009: Witch-Finders, Witch-Hunters or Kings of the Sabbath? The Prominent Role of Men in the Mass Persecutions of the Rhine-Meuse Area (Sixteenth–Seventeenth Centuries). In ROWLANDS, Alison (ed.): *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 74–99.

A rövidítéssel hivatkozott forrásjelzetek feloldása

- KvLt – Kolozsvár város levéltára [Primăria Oraşului Cluj] a Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztályában, Kolozsvár [Arhivele Naţionale, Serviciul Judeţean Cluj, Cluj-Napoca].
- KvTanJk – KvLt, Tanácsülési (Közgyűlési) Jegyzőkönyvek [Protocoalele adunărilor generale ale oraşului].
- KvSzám – KvLt, Számadáskönyvek [Socoteli].
- KvTJk – KvLt, Törvénykezési Jegyzőkönyvek [Protocoale de judecată].
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
- ÜgyvJk – KvLt, Diversák [Diverse documente], Vol. I, fasc. 4. (Ügyvédvallási jegyzőkönyv, 1587–1618.)

Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban¹

„Megtehetem, hogy tanúvallomását
nem fogadom el, mert nem *tanúsít* semmit.
A vallomás csak azt közli velem,
hogy mit *hajlamos* az illető mondani.”²

Tanulmányom tárgyát a 18. századi szilágysági boszorkánypererek képezik. Az 1714 és 1796 között jegyzett és fennmaradt, majd 2002-ben közzétett negyven levéltári iratanyag³ mellett további tíz, a boszorkányperereket közvetve adató forrás⁴ alapján ötven per vizsgálatára szorítkozom.⁵

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² Wittgenstein 1998, 176. Az eredeti német szövegrészlet: „Ich kann sein Zeugnis nicht annehmen, weil es kein *Zeugnis* ist. Es sagt mir nur, was er zu sagen *geneigt* ist.” (Wittgenstein 1953, PU 386; ford. Neumer Katalin. Kiemelések az eredetiben.)

³ A zömmel Kraszna vármegyei perek anyaga *A magyarországi boszorkányság forrásai* kiadványsorozat harmadik kötetében látott napvilágot, lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 109–254 (17–56. sz.).

⁴ Petri 1901–1904, I; Komáromy 1910; SzT. 1975–2009, I; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II; Tóth G. 2000, ez utóbbi 2003–2004-ben digitalizált és bővített változata: <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanypererek> (a hozzáférés ideje: 2014. január 24.; a továbbiakban: Forráskatalógus); illetve Láng–Tóth G. 2009.

⁵ A jelenleg hozzáférhető több mint kétezer magyar boszorkányperből kizárólag a fentebb megnevezett korszakra és területre vonatkozókat tárgyalom. A perfeltárás eredményeiről lásd összefoglalóan: Tóth G. 2011. Anélkül, hogy a vizsgált korszaknál korábbi vagy későbbi perekre kitérnék, itt jelzem, hogy a szilágysági vonatkozású boszorkánypererek sorában azon egyházi bíróság előtt istenitéleti eljárásnak (vaspróbának) alávetett szilágfőkeresztúri Kusid esete az egyik legkorábbi, aki a kuruzslás vádjá alól 1216-ban felmentődött. A nagyváradi püspökség vizsgálatakor jelenlévő Lőrincz pristaldus (‘közbíró’) is szilágysági (detreheimi) volt. Petri Mór a helységet korábban Szentkeresztfalvaként azonosította, a vádlottat Köcsdeként hivatkozta, lásd Petri 1901–1904, IV. 447–448 (vö. Forráskatalógus: 21600Bi0001-es kód, Domokos felesége, Kusid). Sokkal később, a Bornemisza Annának (Apafi Mihály feleségének) Vitéz Zsuzsanna (Uzoni Béli Pálné) elleni perében (1679–1688) hadadi „boszorkányos asszonyok” tevékenységét jegyezték fel. Telegdi Benjámin és Dobai János jelentése alapján Kende Klára 1683. december 10-i szakaturai vallomásrészletében szerepelt, hogy „azok is munkálódnak az asszonyunk ő nagysága nyavalyája terjedését”, idézi: Herner 1988, 146. Lásd még: Herner 1988, 20. A gr. Bánffy család levéltárában fellelhető 1806-os irat egy alsóvárcai „boszorkányos nező Asszony”-ról tesz említést, lásd SzT. 1975–2009, I. 1044.

A töredékes korpusz szinoptikus áttekintésére a tanulmány első felében kerül sor. A részben tényleges boszorkányperek,⁶ részben rágalalmazási perek, becsületsértési keresetek⁷ számbavételekor az egykori területi besorolást követem, így a Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében nyilvántartott eseteket külön alfejezetben tárgyalom.⁸

A fejezet végén azokra a perekre is kitérek, amelyek a fennmaradt tanúvallomásokban közvetve, egy-egy aktuális vádlott kapcsán adatolódtak. Egyéb dokumentumok (ti. külön ügyiratok) hiányában, ezeket kizárólag a boszorkánysággal gyanúsított vagy vádolt személy nevére, illetve elfogatására vagy kivégzésére utaló szövegrészeket alapján ismertetem. Mindezt négy táblázat és négy térkép egészíti ki.⁹

A tanulmány második felében a boszorkányhit periratokból körvonalazódó összetevőinek feltérképezésére, azok összefüggéseinek ismertetésére és értelmezésére vállalkozom. A vizsgálati jegyzőkönyvekben fellelhető kérdőpontokban és tanúvallomásokban, illetve a tárgyalási jegyzőkönyvekben hozzáférhető vád- és védőbeszédekben beazonosítható adatok alapján a boszorkányság képzetkörének rekonstruálására töreksem. A periratokban felbukkanó általános és konkrét vádak adott személyekhez való hozzárendelődését nyomon követve, a boszorkányok alakját, tudását és tevékenységét veszem górcső alá.¹⁰ Ennek függvényében az értelmezés két kérdést érint: Milyen elemekből tevődik össze a korabeli szilágysági boszorkányhit? Milyen probléma- és konfliktuskezelési stratégiákat fed fel ez a képzetkör?

A boszorkányság népi és hivatalos rendszerében szerepet vállalók (a vádlottak és a vádlók) tevékenység- és funkcióköreire vonatkozó részletek alapján, illetőleg a konkrétan megnevezett személyek közötti interakciók feltérképezésével (például ki kit gya-

⁶ A boszorkánypere fogalmáról és meghatározásának, illetve elhatárolásának, valamint vizsgálatának jogtörténeti szempontjairól, lehetőségeiről és módszereiről lásd bővebben: Bató 2004.

⁷ A boszorkánysággal való rágalalmazás miatt indított (morális és/vagy anyagi) kártérítési eljárások.

⁸ A Szilágyság beazonosításához víz- és hegyrajza járul hozzá. A *Szilágyság* tájnév egyik forrásaként is számon tartott Szilágyság mellett az Almás-, az Egregy-, a Mázsa- és a Zilah-patak, valamint a Berettyó, a Kraszna és a Szamos folyó mentén, illetve ez utóbbi, valamint a Bükk, Réz- és Meszes-hegység között húzódó domb- és halomvidék a 19. század második feléig két – Közép-Szolnok és Kraszna – vármegyéhez tartozott. Gróf Kemény József latin nyelvű (*Transilvania possessionaria*) kéziratában olvasható: „Sub nomine Szilágyság intelligitur hodie comitatus Szolnok mediocris et comitatus Kraszna.” (Idézi: Petri 1901–1904, I. 87–88; illetve Major 1999, 17.) A történeti Szilágyság határállandósági térképét történelmi-politikai események sorozata alakította. A mohácsi csatavesztés (1526) után megindult folyamat meghatározó mozzanataiként számon tartott események – Buda török kézre kerülése és Magyarország három részre szakadása (1541), illetve a speyeri egyezmény (1570) – és a 19. századi közigazgatási reform (1876) között létező, kb. háromszáz éves területi entitáshoz (ti. a Partiumhoz) tartozó részegységként, közigazgatásilag Erdély, jogilag Magyarország része volt, amelyet hol leválasztottak (például 1693-ban), hol meg visszacsatoltak (például 1733-ban). A magyar boszorkányperek feltárásának kutatástörténeti áttekintését megvalósító Tóth G. Péter az üldözéstörténet rekonstruálása során arra a megállapításra jutott, hogy „a *partiumi terület* ebből a szempontból valódi határeset volt” (Tóth G. 2011, 666; kiemelés az eredetiben).

⁹ Lásd Függelék. A tanulmány térképmellékleteit Nagy Zsolt kolléga készítette, akinek szakmai segítségét itt köszönöm meg.

¹⁰ A „tulajdonított boszorkányság” és a „véghezvitt (pozitív vagy negatív) mágia” (Pócs 1983, 136) képzetkörének tárgyalása során a korábbi nemzetközi és magyar kutatások szemléletét és eredményeit egyaránt szem előtt tartom.

núsít, rágalmaz, illetve vádol) az egykori verbális rituálék (például fenyegetés, panasz, rágalom, vád) mintáját, valamint ezek működésmechanizmusát igyekszem megrajzolni. Ennek során, szemléltetés céljából, egy-egy kiragadott példát elemzek. Ezek áttekinthetőségét további három táblázat segíti.

1. A 18. századi szilágysági boszorkánypercek

1.1. Közép-Szolnok vármegye

A Közép-Szolnok vármegyei boszorkánypercek iratanyagának hiányában, nagyrészt a Petri Mór monográfiájában ismertetett peradatokra és az általa még forrásként használt jegyzőkönyvekből idézetként kiemelt szövegrészletekre hagyatkozva, a későbbi forráshivatkozások és -közlések hét női vádlott hat 18. századi boszorkányperét jegyzi.¹¹

Hadadon 1714. március 15-én Hatházi Istvánné Jónás Judith boszorkányperében hoztak feltételes ítéletet.¹² A boszorkányság vádjával perbe fogott nő esetében, amennyiben tisztázni tudta magát, felmenthetőségét, ellenkező esetben vízpróbának¹³ való alávétését, majd annak függvényében kiüzetését vagy megégetését helyezték ki-

¹¹ „Közép-Szolnok vármegye generális székéről négy boszorkánypört jegyeztek föl, 1714, 1718, 1721 és 1744-ből.” (Lásd Petri 1901–1904, I. 386–387.) Az 1744-es esetet Komáromy Andor nem hivatkozza, a többi forráshivatkozásban és -kiadványban mind a négy per adatolása fellelhető. Értelem-szerűen, eredeti források hiányában, ezek a 2002-es forráskiadványban nem szerepelnek, viszont ez utóbbiban, Balogh Béla 1999-es perfeltáró tevékenységének eredményeként, hozzáférhető egy 1729-ben még Közép-Szolnok vármegyeiként regisztrált per (lásd Kiss-Pál-Antal 2002, 175–182 [31. sz.]), ugyanakkor az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* szócikkeiben egy úriszéki per szövegrészletei is szerepelnek. Lásd SzT. 1975–2009, I. 1043–1044, 1045; 1997, IX. 926. Vö. Függelék, I–II. táblázat 2., 4., 6., 22., 36. és 45., valamint III. táblázat 2., 4–5., 7., 24., 39. és 47. adatsora.

¹² Komáromy Andor, a forráskatalógus és a kataszter a vádlott nevét *Hadházi Istvánné Jónás Judit*-ként hivatkozza, a Petri Mórnál szereplő névváltozatot kizárólag az 1989-es forráskiadvány vette át. Hadad az ítélethozatal helyszíne, a vádlott lakhelyét illetően nincs adat. Lásd Függelék, I–III. táblázat 2. adatsora.

¹³ Tóth G. Péter adatolása alapján „az egyéni boszorkányfűrésztés elsősorban Erdélyben fordult elő, emellett a Partiumban és a Tiszántúlon gyakori ez a típus” (Tóth G. 2001b, 272). Boszorkányazonosító eljárásaként a szilágysági esetek 22 százalékában előforduló vízpróba további egy Közép-Szolnok és tíz Kraszna vármegyei boszorkányperben adatolt: 1721-ben Kovács Erzsébet, valamint a varsolci Luka Zsófia és a somlyói börtönben raboskodó Gál Ilona, 1722-ben a kaznaci Keresi Theodoránné és a magyarkeceli Fekete Anna, 1740-ben a somlyói Bajk Sára, 1741-ben a keresteleki Geczuj Szimina, a magyarkeceli Debre Erzsébet és a szilágyballai Nagy Erzsébet, 1742-ben pedig a krasznai Oláh Bába Ilona esetében. A rátoni Fábián Katalin nemesasszony elleni per 1754-es somlyói tárgyalási jegyzőkönyvében feljegyzettek alapján a vádlott „sub proba judiciali, úgy mint úsztatás alá forgott” (Kiss-Pál-Antal 2002, 248). Lásd Függelék, III. táblázat 2., 6–8., 10–11., 27., 29., 33–35., 48. adatsora.

látásba. Négy évvel később, 1718-ban, a vármegyei törvényszéken Magosi Mari¹⁴ és Balogh Erzsébet¹⁵ felett ítéleztek. Ez utóbbiról tudjuk, hogy május 4-én Szakácsiból került törvény elé. Az ő esetében a vádban említett személyek elleni rontótevékenysége mellett feljegyezték a hóhér általi kínvallatás szükségességét is a beismerő vallomás érdekében. Habár mindkét nőt az ördöggel való „cimborálás”¹⁶ vádjával illették, és a végítélet értelmében tűzhalál várt rájuk, az ellenük folytatott bírósági eljárás nem tekinthető egyértelműen egyetlen peresetnek.¹⁷ 1721-ben Kovács Erzsébet ellen folyt eljárás. A korábbi, 1714-es esethez hasonlóan, a vádlott határidőt nyert, hogy tisztázhassa magát mind a boszorkányság, mind az ördöggel való „társalkodás”¹⁸ gyanúja alól, ellenkező esetben a vízpróbának való alávetését helyezték kilátásba. Az 1729-ben Pap Szemedra ellen kezdeményezett haraklányi bűnvizsgálati eljárás¹⁹ egyrészt a kor szokásgyakorlatát, a *cirkálást*²⁰ adatolja, másrészt a pestisjárványt²¹ okozó boszorkány sajátságos képzetét tükrözi. A régóta folytatott „babonás boszorkányi mesterség” miatt perbe fogott Márton Istvánné Doka Erzsébet esetében a vádlott elevenen megégeté-

¹⁴ Komáromy Andor, a forráskatalógus és a kataszter a vádlott nevét *Magosi Máriaként* tünteti fel, a Petri Mórnál szereplő névváltozatot kizárólag az 1989-es forráskiadvány vette át. Lásd Komáromy 1910, 282 (CCLXXI. sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 845; Tóth G. 2000, 129, 292.

¹⁵ Komáromy Andor, a forráskatalógus és a kataszter a vádlott nevét *Balogh Erzsébelként* szerepelteti, a Petri Mór által hivatkozott névváltozat kizárólag az 1989-es forráskiadványban lehetőségre. Lásd Komáromy 1910, 282 (CCLXXII. sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 845; Tóth G. 2000, 129, 268.

¹⁶ Petri 1901–1904, I. 386–387. A *cimborálás* itt '(titkos, bűnös) szövetkezés, paktálás' jelentésű. Vö. SzT. 1975–2009, I. 1184–1185.

¹⁷ Az esetismertető Petri Mór egymást követően, de külön adatolja a két vádlott ellen hozott ítéletet (Petri 1901–1904, I. 387), és ezen adatolástól az 1989-es forráskiadvány sem tér el. A két ítéletet Komáromy Andor is külön CCLXXI. és CCLXXII. számmal szerepelteti. A kataszterben és a forráskatalógusban egyazon kóddal van regisztrálva a per, a két női vádlott nevének együttes szerepeltetésével (*Közép-Szolnok vármegye pere Magosi Mária és Balogh Erzsébet ellen*). Lásd Függelék, I–II. táblázat 4., illetve III. táblázat 4–5. adatsora.

¹⁸ Petri 1901–1904, I. 387. A *társalkodás* itt 'szövetkezés; közeli, intim kapcsolat' jelentésű. Vö. SzT. 1975–2009, XII. 934–935.

¹⁹ Lásd Függelék, I–II. táblázat 22., illetve III. táblázat 24. adatsora, valamint V. táblázat.

²⁰ Kiss András, a jog- és hivaltörténettel foglalkozó egykori kolozsvári levéltáros szerint a középkorból átvett eljárás során a feltett kérdések egy településen vagy egy nagyobb közigazgatási egységben elkövetett bűncselekményeket voltak hivatottak felderíteni. Az eljárás további alakulását a tanúk válasza határozta meg. Lásd Kiss 2003, 117.

²¹ Az, hogy a csapások a természetfölötti világból jönnek, Pócs Éva szerint „a kora újkori társadalmakban még része volt a mentális klímának” (Pócs 1995, 43). A pestisjárványok idején alkalmazott túlélési stratégiákat és elveket tárgyaló dolgozatában Tóth G. Péter általános következtetésként vonta le, hogy „a népi elképzelések szerint [...] a pestis lehet Isten büntetése, és lehet az ördög vagy a boszorkányok tevékenységének az eredménye” (Tóth G. 1995, 767). Lásd erről bővebben jelen tanulmány 2.2. alfejezetét.

séről hoztak határozatot (1744).²² A földesúri bíraskodást példázó eset a Korniss család diósadi úriszékének pere Furu Györmé Veres Ersébet ellen,²³ aki a tanúvallomások szerint meztelenül szedte a mezőn a harmatot,²⁴ ezért került boszorkányság vádjával a bírák elé (1752).²⁵

A század első felében a vármegye területén emelt hivatalos boszorkánylvádak az esetek majdnem felében az ördöggel való kapcsolattartásra vonatkoznak, és ennek keresztényellenességét hangsúlyozzák. Az ördöggel szövetkező boszorkány hiedelemalakja a közösségen kívüli, természetfeletti ellenség és a közösségen belüli, rontó ember-boszorkány jellemzőit egyesíti.²⁶ A Doka Erzsébetnek tulajdonított boszorkányság például „iszonyú mesterség”, amellyel *megront, megveszt*, a szakácsi boszorkány viszont mint *gonosz, ront, veszt, és nyomorít*.²⁷ A boszorkányoknak tulajdonított károkozás valamilyen betegség formájában jelentkezik, a kárvallottak a vádemelés időpontjában is „nyomorognak, kényszerregnek, s ágyban synylenek”.²⁸ A boszorkányazonosító eljárás kétféle előjegyzett vízpróba (*vetlessék vízre*) a hivatalos bűnvizsgálat szokványos része, az elítéltek tűz általi kivégzése országos gyakorlat.

A korabeli Szilágyság területén beazonosított esetek 12 százalékát kitevő Közép-Szolnok vármegyei perek vádlottainak sorsáról, az ítéletek tényleges végrehajtásáról „nincs följegyzés”,²⁹ jegyezte meg Petri Mór már a 20. század legelején.

²² Az esetismertető Petri Mór alapján tudott, hogy a vádlott Vervölgyi Nemes Könnyű Sándorné elleni tettei (is) feljegyzésre kerültek, így feltételezhető, de források hiányában nem adatolható, hogy egy vervölgyi lakhelyű vádlotról lehetett szó, lásd Petri 1901–1904, I. 386. Az ellene folytatott büntetőjogi eljárást „fiscalis per”-ként jegyzik, vö. uo. A köztörvényes vétkes (*crimen publicum*) közé sorolt boszorkányság a 18. században világi ítékezés alá esett. Lásd erről: Bató 2004, 35; Kiss 2004, 11–13; Kristóf 1998, 35–36. Míg a nemesi pereket (jóságkiváltásról, adóssági követelésekről, bünyfenyítő ügyekről) a derékszéken (*generalis*) intézték, addig az alszéken (*partialis*) kisebb követeléseket, nemesek adósságügyeit, a fiúszéken (*filialis*) pedig a parasztoknak egymással való ügyeit, bűnperreit tárgyalták. Egy 1723-as alszéki jegyzőkönyv szerint a szomszédos „nemes Kraszna vármegye a törvényszékeket az erdélyi usushoz conformálta és három karba helyeztette, ú. m.: 1. Generalis szék, holott praecise jóság acquisitioja observáltatik; 2. Partialis szék, melynek authoritása ad fl. 100 extendáltatik; 3. Filialis szék, holott parasztokat szokták prosequálni.” (Ídéli: Petri 1901–1904, I. 356; kiemelések tőlem: Cz. D.)

²³ Úriszék, vagyis földesúri jogszolgáltató törvényszék elé terjesztett esetként további egy ismert, a Kraszna vármegyéhez tartozó récei lelkész valláskáromlási ügye (1796).

²⁴ A *harmatszedés* mágikus eljárásáról, valamint a magyar (hangsúlyosan a szegedi) perek *harmatszedő* boszorkányalakjáról lásd Pócs 1979; 1992, 58–59; 2002b, 146.

²⁵ SzT. 1975–2009, I. 1043, 1045; 1997, IX. 926.

²⁶ A boszorkány mint „vallási idegen”, azaz nem keresztény, ördögi képzetköréről lásd Pócs 1989, 13; 2002a, 60–61, a boszorkányság mint „(vallás)erkölcsi bűncelekmény” megítéléséről pedig Kiss 2004, 13.

²⁷ Vö. Petri 1901–1904, I. 387.

²⁸ Petri 1901–1904, I. 387.

²⁹ Petri 1901–1904, I. 387.

1.2. Kraszna vármegye

A Kraszna vármegye területén perbe fogott negyvenhat személyből negyvennégy a három – Zilahi, Krasznai és Somlyói – járáshoz tartozó huszonegy településen élt.³⁰ Egyszer fordult elő, az 1741 tavaszán Somlyón raboskodó Füzi Borka jobbágyasszony és leánya,³¹ Erzsébet esetében, hogy az egyébként Bihar vármegye Margittai járásához tartozó Bályokon élő két vádlottat csalás, boszorkányság és gyermekgyilkosság³² miatt a Kraszna vármegyei törvényszék elé állították.³³ A vádirat értelmében a bályoki Cseh Vencel³⁴ egy évvel korábbi náluk lévő pénzének eltagadása és az ugyanazon évre datált csecsemőgyilkosságuk, valamint a csak Füzi Borkával kapcsolatban megfogalmazott boszorkányság vádja már a perfelvételekor másodlagos volt, a továbbiakban nem esett róla szó.³⁵ A boszorkányság vádjának másodlagosságát példázza egy ugyanazon évben és helyszínen (Somlyón) lefolytatott másik per tárgyalási jegyzőkönyve is.³⁶ Az 1741. január 31-én lopással és boszorkánysággal vádolt Ballai Mihály özvegye, Nagy Erzsébet jobbágyasszony tagadta a vádiratban megfogalmazottakat. Március 17-én, egy nappal Füzi Borka és Erzsébet perfelvétele után, felmentették, de az ezt megalapozó korábbi tanúvallomásokból egy sem maradt fenn.³⁷

³⁰ A perek helységek szerinti megoszlása: Alsóbürgezd (1), Badacsöny (1), Bagos (3), Balla (2), Borzás (1), Detrethem (2), Felsőbán (1), Ilosva (1), Kaznacs (1*), Kerestelek (1), Kraszna (6*), Krasznahorvát (2), Magyarkecel (2), Nagyfalu (3), Perecsen (1), Ráton (2*), Récsse (1), Somlyó (7), Somlyógyőrtelek (1), Varsolc (2) és Zovány (3). A csillagok a lokalizált vádlottak alapján rekonstruált esetekkel együtt számadatolt pereket jelölik.

³¹ Nem derül ki egyértelműen, hogy megesett leányként vagy anyja asszony (azaz: férjzett) lányaként említik „menyecske leány”-ként. Vö. SzT. 1975–2009, IX. 114.

³² A vádiratban fellelhető „recenter született gyermekét [...] megölték” pontosítás a teljes magyar peranyagban előforduló *gyermekvesztési* esetek ('magzatelhajtás' vagy 'csecsemőgyilkosság') ambivalenciáját kiiktatva itt tényleges csecsemőgyilkosságra utal. Lásd minderről még: Bató 2004, 37.

³³ Kiss–Pál-Antal 2002, 228–229 (43. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 34., illetve III. táblázat 36–37. adatsora.

³⁴ A perkezdeményező – vádló (és egyben bíró) – megyei alispán, tekintetes bályoki Szénás Ferenc előneve mellett családnévének újabb (kárvalotthoz kapcsolódó) előfordulása is szembeűnő: Cseh Vencel ugyanis a „bályoki tekintetes nemzeti Szénás Zsigmond uram lovásza” volt. A Petri Mór korabeli tisztségviselőket összesítő névjegyzékében Szénás Ferenc 1731-ben jegyzőként, 1739–1741 között Kraszna vármegye alispánjaként szerepel. Bályoki Szénás Zsigmond 1741-ben Kraszna vármegyei táblabíró volt. Vö. Petri 1901–1904, I. 780, 782, 795.

³⁵ Éppen ezért a mindkettejük megkínzását elrendelő 1741. március 4-i, majd a kínzásokba belenyomorodott Füzi Borka kényszerűségből történő kiengedését tartalmazó június 30-i ítélet közlésétől a forráskiadvány eltekintett. Lásd Kiss–Pál-Antal 2002, 229.

³⁶ Kiss–Pál-Antal 2002, 227–228 (42. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 33., illetve III. táblázat 35. adatsora.

³⁷ A többszörös vétkek miatt perbe fogott személyek esetében a boszorkányság vádja erkölcsi bűncselekményekhez rendelődik hozzá. A két hangsúlyos bűncselekménytípus a magántulajdon/vagyon ellen irányuló (lopás, csalás), valamint a szexuális kihágások és bűnök köréhez sorolható (paráznaság, gyermekvesztés). Hasonló esetekről lásd még: Kiss 2004, 23–28; Kristóf 1998, 132–133.

Néhány évvel később, 1747-ben, Simon Erzsébet krasznai nemes hajadont a rátoni Ötves Sámuel kurvának³⁸ és boszorkánynak nevezte.³⁹ A fiatal nő becsületsértési keresete a bírói ítélethozatal eltöltésével, az ún. *benntiltással*⁴⁰ zárult. A további nyolc becsületsértési/rágalmazási per hét felperese közül az alsóbürgesdi Horváth Ferencné Sólyom Sára özvegy nemesasszonyt a zoványi Pipis János gyanúsította meg nyilvánosan rontással és boszorkánysággal (1716).⁴¹ A krasznai, majd somlyói lakhelyű Szabó Istvánné Radi Anna férjezett nemesasszonyt kétszer is megrágalmazták (1723, 1727). A becsületsértő fél mindkét esetben krasznai nemesasszony volt. Az első esetben Péntek Mihályné Vég Ilona, aki az 1723. március 12-i vádirat szerint 1722 februárjában, különböző időpontokban és helyeken (például otthonában, illetve az utcán) boszorkánynak kiáltotta;⁴² a második esetben Kőnyves Mihályné Szabó Anna, aki az 1727. február 20-i tárgyalási

³⁸ A *kurva* megnevezés szidalomként való további négy előfordulása a szilágysági periratokban: (a) a rágalmazó zoványi Pipis Jánosnak „Kállaj János uram mondgya: Beste lélek, *kurva fia* [‘lator’], hogy mered azt mondani?” (1716), vö. SzT. 1975–2009, VII. 666; (b) a varsolci Luka Zsófia boszorkányságát visszaigazoló német káplár „Eredgy, légy *kurva*, akár *boszorkány!*” felszólítással fordul a gyanúsítottához (1721); (c) a parázna zilahi Gál Andrásné és a szerelmi varázslásban jártas krasznai Ilona bába együttműködésére a „*Mind kurva, mind boszorkány a kamarában!*” esetidéző vallomásrészlet utal; (d) ugyanakkor jegyzik fel, hogy „Ilona Gálnét *kurvának és boszorkánnak* mondotta.” (1739). Más megnevezéssel, de megemlítődik a korábban is idézett varsolci Luka Zsófia *feslett erkölce, paráználkodása, közösködése* (1721), a bagosi Fekete Mártonné Nagy Erzsébet *gonosz, fajtalan* élete (1722), a badacsonyi Oláh Virág jobbágyasszony leányának, Pakulár Máriának a *paráznasága* (1723), valamint a zoványi Gyulai Erzsébet kétes erkölcsű (*buja, kerítő, parázna, soros*) élete és törvénytelen gyermeke (1730). Ez utóbbi vádlottnak egy német férfival folytatott szeretői viszonyát a nagyfalusi Torkos Anna özvegy jobbágyasszony szemtanúként idézte: „Láttam, hogy egymást szerették.” (Kiss–Pál-Antal 2002, 186.) A varsolcon lakó Debreczeni Mihályné Márton Kata által az 1720-as paráznasági perének végkifejleteként megírt *albóját* ismertető Petri Mór szerint „a parázna asszonyt egyébiránt rendszerint fejvesztésre ítélték” (Petri 1901–1904, I). 392. Ezen ítéletforma a szilágysági peranyagban egyetlen alkalommal fordul elő, a rátoni Fábrián Katalin „boszorkánysági mesterségének *jóvételével*” büntetethetőségének 1753-as említésekor. Lásd Kiss–Pál-Antal 2002, 248 (53. sz.). A boszorkányság és a paráznaság hasonló, illetve azonos büntetésére utaló példákat (tövísszel való megveretés, kiűzetés, tortúra, megégetés) mindkét vármegyéből lásd Petri 1901–1904, I. 384–409 (kiemelések tőlem: Cz. D.).

³⁹ Nem bizonyítotként (vagy nem bizonyíthatóként) a becsületsértő rágalom hamis vádnak minősült, s mint ilyen, törvényellenes cselekedet (*delictum privatum*) volt. Ezt példázza a tárgyalási jegyzőkönyvben fennmaradt szövegrészlet is: „engemet minden igaz ok nélkül mocskolt és becsütelenített [...] *nemes hazánk törvénye ellen veszteséget és becsületes állapotomnak megsértésére.*” (Kiss–Pál-Antal 2002, 231; kiemelés tőlem: Cz. D.) A rágalmazás (magánsértő vétségként) és a boszorkányság (közellenes bűnként) eltérő megítélés alá esett, lásd Bató 2004, 36; Kiss 2004, 13; vö. L–M. zT.¹ 1843, 115.

⁴⁰ A *prohibita* két jelentése is ismert: (1) ‘a bírónak ítélethozástól eltöltése’, másképp: ‘benntiltás, a korabeli törvénykezésben a perorvoslat egyik neve’; (2) ‘a hozott határozat, döntés, végzés, ítélet elleni tiltakozás’, azaz perletétel vagy ítéleteltöltés. Lásd L–M.SzT.¹ 1843, 335; L–M.SzT.² 1845, 53; SzT. 1975–2009, X. 976–977.

⁴¹ Kiss–Pál-Antal 2002, 112–117 (18. sz.). Lásd erről bővebben jelen tanulmány 2.3. alfejezetét.

⁴² A *szidalmazás* miatt kezdeményezett becsületsértési per a forráskatalógusban 1722-es dátummal került besorolásra. (Lásd 72303Si6022-es kód.) A fennmaradt és 1723-as évre datáltan kiadott periratban *gyalázás* szerepel: „az krasznai ucákon az actrixet ő kegyelmét boszorkánynak *diffamálta*”. (Lásd Kiss–Pál-Antal 2002, 160 [22. sz.]; vö. L–M.SzT.² 1845, 33; kiemelések tőlem: Cz. D.)

jegyzőkönyv alapján nyilvánosan boszorkánynak nevezte a felperest. A becsületének helyreállítását és a nyelvváltság⁴³ kiróvását is igénylő rágalmazott fél első perének végkifejlete ismeretlen, a négy évvel későbbi bírósági ügy pertiltással zárult. Ugyanazon évben Könyves Mihályné Szabó Anna a krasznai lakhelyű Pándi Jánosné Csoma Zsófia krasznai nemesasszonyt is megrágalmazta (1727), a becsületsértési per végkifejlete ítélettiltás lett. Fogarasi Nasztafi György somlyói nemes a vele azonos lakhelyű és rangú házaspár mindkét tagját sértegette: Kis[s] Ábrahámot „kan ördög”-nek, annak feleségét, Nyirsi Er[z]sébetet boszorkánynak nevezte (1729).⁴⁴ A nagyfalusi szabados Bacsádi Ferencné Kis Erzsébet 1750-re datált becsületsértési keresetében megfogalmazottak alapján három vele azonos lakhelyű személy (Osváth Jánosné Nagy Katalin özvegyasszony, valamint ennek két lánya, Judit és Erzsébet) állította róla, hogy boszorkány lenne. Sem a megrágalmazott felperesről, sem a perhaladékokat kapott alperesekről más adat nem maradt fenn.⁴⁵ Pap János detrehei nemes ketten is megvádolták: az azonos lakhelyű Pap Antal jobbágy boszorkánynak (1750), Nyaga Illyés nemes „kan ördög”-nek és boszorkánynak nevezte (1750). Az első eset pertiltással zárult, a másodikkal a perkésletetési határozata maradt fenn.

A felperesek, ahogyan egy kivételével a becsületsértő, rágalmazó alperesek is, mind nemesek. A megrágalmazott (*becstelenített, gyalázott, mocskolt, sértett és szidalmazott*) személyek erkölcsi és/vagy anyagi kártalanítást igényeltek. A rágalmazások és a becsületsértési keresetek között meglehetősen hosszú időintervallum rajzolódik ki.⁴⁶

⁴³ A nyelvbírság (*emendae linguae*) a korabeli Szilágyságban (is) a rágalmazásért, becsületsértésért kiszabott pénzbüntetés. A korban használatos jogi műszó: *poena emendae linguae*. Lásd SzT. 1975–2009, IX. 756, 758; L–M.SzT.¹ 1843, 137, 297; L–M.SzT.² 1845, 37; vö. Werbőczy–Telegdi 1637, II. 432.

⁴⁴ Csupán a rágalmazó felet perbe idéző levél maradt fenn, de az ügyben eljáró Décsi János szolgabíró körütekintő adatolásának köszönhetően az idézett fél kiértéskét követő válasza is megörökítődött: „Értem, uram, adgyon párt kegyelmed!” (Kiss–Pál–Antal 2002, 174 [30. sz.].) Krasznai Borbély Mihály szolgabíró írásos beszámolója alapján a szilágycsacsonyi Pakulár Mária is hasonlóan reagált (ti. „párt kére”) az őt perbe idéző utasítás ismertetését követően, vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 163 (24. sz.).

⁴⁵ Kiss–Pál–Antal 2002, 232–234 (46. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 38., illetve III. táblázat 41. adatsora.

⁴⁶ Például a Fogarasi Nasztafi Györgynek tulajdonított 1726-os és 1728-as, illetve a pontosítottan felmentett 1727. február 25-i, majd az aktuálisnak számító 1729-es rágalmazások miatti becsületsértési keresetben a somlyói házaspár (Kis Ábrahám és Nyirsi Erzsébet) rágalmazót perbe idéző levele 1729. március 7-én kézbesítődött. A Pap János által kezdeményezett két 1750-es becsületsértési per júniusi és augusztusi tárgyalási jegyzőkönyvének részletei alapján Pap Antal 1749-ben, Nyaga Illyés pedig 1749 februárjában rágalmazta meg a felperest. A bírósági eljárások idejének, helyének és módjának adekvát értelmezéséhez azonban további, a korban érvényes vármegyei jogszokásokat tisztázó kutatás szükséges.

A kétszer pereskedő Szabó Istvánné Radi Annához és Pap Jánoshoz hasonlóan,⁴⁷ két boszorkányperben szerepelt Debre Erzsébet is (1735, 1741), nem rágalalmazottként, hanem vádlottként. Az először anyjával, Debrői Annával⁴⁸ együtt Krasznán megvádolt hajadon elleni tanúkihallgatások során, a helyi lelkész és szolgabíró egykori magatartását a negyvenéves, korábban falubíró⁴⁹ Nagy György jobbjágy vallomása illusztrálja:

Azt tudom, hogy tisztelt praedicátor uram szólván felőle, hogy sokakat rontott meg, bíróságomban velem meg akarta fogtatni. Akkor is szolgabíró Kovács Mihály⁵⁰ uramhoz menvén én tanács kért, hogy mitévő legyek, mondá ő kegyelme: Csak egy gyermek teszen felőlle panaszt, őkegyelme megfogattya, de akkor csak abban múlt.⁵¹

Az 1735-ös, hiányos jegyzőkönyvben fellelhető, egy kérdőpont alapján rögzített hetvenöt tanúvallomást követően a Giris György szolgabíró által készített vizsgálati kivonatban elkülönítették a valóban súlyosbító körülményeket, illetve a csak gyanút importáló tanúvallomásokat.⁵² Az egykori falubíró vallomása, értelemszerűen, az elsőhöz sorolódott. A még lezáratlan vizsgálat jegyzőkönyvének végén, mintegy summázásként olvasható azon előterjesztés is, hogy: „Ezt ajándékon, me judice, nem kellene elbocsájtani!”⁵³ Az első büntetőjogi eljárás elől a Krasznáról anyjával együtt elmenekült lányt⁵⁴ a második alkalommal, hat évvel később, magyarkeceli lakosként végül is húsz

⁴⁷ Rágalmazóként (1727-ben) a krasznai Könyves Mihályné Szabó Anna is kétszer bukkan fel (ü. becsületsértési per alpereseként). Nyolc évvel később, a krasznai Debrői Anna és Erzsébet elleni 1735-ös vizsgálati jegyzőkönyv alapján, esküdt tanúként is vallomást tett (lásd 45. tanú). A feljegyzettek alapján ott és akkor fia megbetegedését Debrői Annának tulajdonította. Nyilvánosan boszorkánysággal gyanúsító (rágalmazó) magatartására a jegyzőkönyvben fellelhető 18. és 27. tanúvallomás is utal. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 192–194 (33. sz.).

⁴⁸ A közzétett periratokban a vádlott neve *Debre Anna*, *Debrői Annok*, *Debrői Anna* formában is szerepel. Lásd erről még: Kiss–Pál–Antal 2002, 197 (33. sz. per, valamint annak 2. végjegyzete is).

⁴⁹ A szomszédos Közép-Szolnok vármegyéből ismert egy 1733-as rendelet, amely a gyakori bíróváltások miatt kialakult helyi zavargásokat mintegy ellensúlyozandó, a községek bíróválasztásának ügyét szabályozta. Akkor és ott az „esztendeig viseltessék a bíróság” határozatot hozták. Idézi: Petri 1901–1904, I. 365.

⁵⁰ 1740–1755 között már táblabíró, vö. Petri 1901–1904, I. 795.

⁵¹ Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 192 (33. sz.).

⁵² A vizsgálati jegyzőkönyvet adatoló szerkesztői megjegyzés értelmében – az írás jellegéből ítélve – a két nő korábbi elfogatási rendeletét az aláíró Giris György készíthette (Kiss–Pál–Antal 2002, 197, 13. jegyzet). A Petri Mór korabeli tisztségviselőket összesítő névjegyzékében szereplő *Goris György* 1741 és 1749 között volt a vármegye szolgabírója, vö. Petri 1901–1904, I. 787. A rendeletet aláíró, majd (feltételezhetően) a jegyzőkönyvet készítő *Giris György* szolgabíró nagy valószínűséggel ugyanazon személy, de az irat keltezése alapján ezt a tisztséget már 1735 őszén betöltötte.

⁵³ Kiss–Pál–Antal 2002, 197. *Az ajándékon* korabeli jelentése 'fizetés nélkül, ingyen' (vö. SzT. 1975–2009, I. 148), ugyanakkor nem zárható ki az ajándék (ü. fizetség, ellenszolgáltatás) fejében történő felmentés lehetősége sem, ami arra enged következtetni, hogy akkor előfordulhatott még magát ekként megváltó boszorkányvádlott.

⁵⁴ A két vármegye négy településén (Krasznán, Magyarkecelen, Zilahon és Zsibón) is megforduló két nő magatartása arra utal, hogy talán nem először keveredtek boszorkányság gyanújába.

pálcaütésre és a vármegyéből való kiűzetéssel büntették.⁵⁵ A vármegyéből korábban örök száműzetésre ítélt Bajk Sárát is, amikor a somlyói Szabó János özvegyeként újra boszorkányság gyanújába keveredett, nyilvános megszégyenítést és testi fenyegetést követően ismételt száműzetéssel sújtották (1740).⁵⁶ Kettőnél több vádlott egyetlen esetben fordul elő: az 1723-ból fennmaradt vallomás három (varázsló és rontó) községbeli magyar nőt nevezett meg,⁵⁷ akik a zoványi Joó Ferencné Barta Sárát megkárosították.

A varázslás gyanúja magyar és román nemzetiségű vádlottak kapcsán egyaránt felmerült.⁵⁸ A badacsonyi Pakulár Gáborné Oláh Virág jobbágyasszonyt 1723 őszén perbe idéző levél szerint ő egyrészt lányának paráznságát fedezte, másrészt a helybéli román templom harangját varázsolta meg ördögi mágikus tevékenységével.⁵⁹ A felsőbáni Fodor Holhosné Lupanca Nyegye esetében a fejlemények ismeretlenek (1740),⁶⁰ a szerelmi mágiában jártas Ilona bábát⁶¹ máglyahalálra ítélték. Az utóbbi

⁵⁵ Lásd Függelék, I–II. táblázat 24. és 32., illetve III. táblázat 26. és 34. adatsora.

⁵⁶ „[...] megkoszorúztatván, az egész vásári nép láttára kikísértessék és megveretessék.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 220 [36. sz.]) Lásd Függelék, I–II. táblázat 27., illetve III. táblázat 29. adatsora.

⁵⁷ Az 1720-as országos összeírásakor huszonhárom magyar és öt román háztartást számláló helység mintegy kétszázötvenkét lakosából kétszázhat magyar nemzetiségű volt. Peres ügyeiket „a falu székéről szokásból Nagyfalú elé vitték, s aztán Somlyóra”. (Petri 1901–1904, IV. 827, 829.) A Zoványon készült – írásképp alapján a megye partiális székének jegyzőkönyvét vezető jegyző által szerkesztett – irat pecsét és aláírás nélkül maradt fenn, vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 161–162 (23. sz.). Az irat közzétételekor a címben nevesített három személy (Szilágyi Mihályné, Szőcsné és Kovács Mihályné) közül az utolsó a vallomásban Kocsis vezetéknevvel szerepel. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 161; vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 162. Lásd Függelék, I–II. táblázat 13., illetve III. táblázat 14–16. adatsora.

⁵⁸ A kizárólag perbe idéző levelek vádpontjaiban, illetve vizsgálati jegyzőkönyvek kérdőpontjaiban előforduló *vará(z)slás* terminus (1716: Súlyom Sára, 1723: Pakulár Mária, 1724: Nagy Ilona és Molnár Erzsébet, 1730: Gyulai Erzsébet, 1735: Debri Annok és lánya, 1740: Lupanca Nyegye, 1742: Ilona bába, 1751: Szabó Jánosné) gyakran az *ördöggel való cimborálás* (1720: Luka Zsófia, 1722–23: Nagy Erzsébet, 1723: Pakulár Mária, 1724: Nagy Ilona és Molnár Erzsébet, 1730: Pap Szemedra), *társalkodás* (1714: Kallós Ilona, 1720: Luka Zsófia), *szövetség* (1724: Nagy Ilona), az *ördögi mesterség* (1720: Luka Zsófia, 1722–23: Nagy Erzsébet, 1723: Pakulár Mária, 1724: Nagy Ilona és Molnár Erzsébet, 1740: Pap Anna, 1742: Ilona bába) vagy *practica* (1735: Debri Annok és lánya) vádjával együtt fordul elő: mindez támogatja azt a nézetet, hogy a varázslás tudományához a boszorkány az ördöggel kötött szövetség útján juthat hozzá (vö. Dömötör 1982). Népi szóhasználatban, tanúvallomásban előforduló terminusként egyedül a krasznai Ilona bábával kapcsolatban jegyezték fel (1742: 3. tanú), hogy „valami varáslás által mesterséget csinált egy tálban” (Kiss–Pál–Antal 2002, 206), amikor egy beteget gyógyított.

⁵⁹ Kiss–Pál–Antal 2002, 163 (24. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 14., illetve III. táblázat 17. adatsora.

⁶⁰ Kiss–Pál–Antal 2002, 223 (39. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 30., illetve III. táblázat 32. adatsora.

⁶¹ Az „utrumban megnevezett oláh asszony”-ra a közzétett periratokban beazonosítható gyakori megnevezések alapján egyrészt kizárólag a keresztnévének használatával (*Ilona, Ilona asszony*), másrészt a foglalkozására (*Bába Ilona*) és/vagy az etnikumára (*Oláh/h/né, Oláh Ilona; Oláh/h/ bába Ilona*) hivatkozva utaltak. Családnevének (lánykori vagy férjezett) változata nem tűnik fel sehol. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 198–213 (34. sz.). Az első vizsgálati jegyzőkönyv 5. tanúvallomásában felbukkan egy másik *Oláné* is, „aki is olyan tudós volt mint Ilona”. (Kiss–Pál–Antal 2002, 199; kiemelés tőlem: Cz. D.).

ellen folytatott büntetőjogi eljárás az egyik leghosszabban (1739-től 1742-ig) elhúzódó per a vizsgált területen.⁶²

Egy közel azonos időben és szintén szerelmi mágia űzésével perbe fogott horvát magyar özvegyasszony, Pap Anna⁶³ felmentést kapott 1740-ben,⁶⁴ ahogyan a rontással és boszorkánysággal vádolt magyarkeceli Antal Jánosné Fekete Anna 1722-ben,⁶⁵ a gyermekrontásért okolt keresteleki román özvegyasszony, Geczuj Györgyné Szimina 1741-ben,⁶⁶ vagy a bűbájossággal gyanúsított ballai Kocsis Erzsébet, Décsi Mihály özvegye is 1755-ben.⁶⁷

A század közepén kuruzslás⁶⁸ gyanúja miatt tömlöcbe zárt és boszorkányság vádjával perbe fogott borzási Gál Jánosné Kovács Erzsébet esetében szigorú vattatást, majd annak függvényében megégetést vagy kiüzetést rendeltek el 1750-ben.⁶⁹ A bűbájosság és boszorkányság vétkéért elfogatott, a somlyói várban raboskodó Oláh Mária, Kis Torma János özvegyének⁷⁰ esetében csak az 1768. április 6-án kiállított kezeslevél ismert.⁷¹

⁶² Lásd Függelék, I–II. táblázat 25., illetve III. táblázat 27. adatsora.

⁶³ A közzétett periratban nevének latin változata (*Annam Pap*) is szerepel. Az ugyanazon évben Boros István ellen folytatott eljárás során *Pap Annok* néven említődik, mint aki az ugyancsak horvát, nőtlen férfi „kedvéért, akaratyából és instantiájára” szerelmi mágiát alkalmazott a ballai Bóné Máté menyé, azaz a Boros István egykori mátkája, Szabó Kis Anna ellen. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 222–223 (38. sz.).

⁶⁴ Kiss–Pál–Antal 2002, 221–222 (37. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 28., illetve III. táblázat 30. adatsora.

⁶⁵ „Valamint hogy minden causának meg kell kívánni az ő competens actorát, annyival is inkább minden causa megkívánhattya azon competens forumát [...] paraszt személy lévén, a dominus actor et magistratus nem prosequállya.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 147 [20. sz.]) Lásd Függelék, I–II. táblázat 10., illetve III. táblázat 11. adatsora.

⁶⁶ Kiss–Pál–Antal 2002, 224–225 (40. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 31., illetve III. táblázat 33. adatsora.

⁶⁷ Kiss–Pál–Antal 2002, 249 (54. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 47., illetve III. táblázat 49. adatsora.

⁶⁸ A *kuruzsló* rontással gyanúsított, vádolt 'varázsló' és/vagy gyógyítással foglalkozó ('vajákos') személy, a *kuruzslás* ezen tevékenységek megnevezése, vö. SzT. 1975–2009, VII. 662–663. Tárgyalási jegyzőkönyvek vádpontjaiban előforduló terminusként kizárólag a tehén megrontásának (*megkuruzsolta*, 1750: Kovács Erzsébet), illetve a tejhaszon károsításának (*kuruzlotta el*, 1730: Gyulai Erzsébet) megnevezéseként maradt fent.

⁶⁹ Kiss–Pál–Antal 2002, 236–238 (49. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 41., illetve III. táblázat 43. adatsora.

⁷⁰ Az iraton utólagos megjegyzésként feltüntetett névváltozat: „néhai Thorma János özvegye, Oláh Mária”. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 253–254 (56. sz.); vö. uo., 90. jegyzet, valamint Függelék, I–II. táblázat 49., illetve III. táblázat 51. adatsora.

⁷¹ „Az Erdélyi Főkörmányszék 1768. március 21-i rendeletét, melyben a boszorkánysággal kapcsolatos perek iratainak (a végleges ítélet kimondását megelőző) felterjesztését megparancsolják, Somlyón azon a napon hirdették ki, amelyen a fenti kezeslevél íródott.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 254.) A boszorkányüldözés felülről történő felszámolásáról, valamint az üldözést korlátozó rendeletekről, különösen Erdély vonatkozásában, lásd bővebben: Tóth G. 2000, IX–X; 2011, 676–678, valamint R. Várkonyi 1990, 425.

A fennmaradt iratok alapján a tényleges boszorkánypererek sorát Kraszna vármegyében a Király Gáspárné Kallós Ilona ilosvai özvegyasszony elleni hivatalos eljárás nyitja.⁷² Az 1714-ben Ilosván⁷³ lefolytatott közvallatás négy kérdőpontot és tizenhat tanúvallomást tartalmazó jegyzőkönyve szerint a boszorkányságát, ördögökkel való társalkodását, cimborálását tanúsító helybéliek vallomásai a kivizsgált személy többszöri meggyanúsítását is megerősítették, ugyanakkor kiderült belőlük, hogy már egy korábban elítélt boszorkány „reákiáltott”, vagyis halála előtt boszorkánynak nevezte a vádlottat,⁷⁴ illetve az is, hogy egyszer már elfogták.⁷⁵ Mivel a március 5-i tanúkihallgatásról szóló jelentés alapján március 14-én nem hozhattak végső döntést, alaposabb, de gyors vizsgálatot rendeltek el, amelynek ideje alatt a vádlott börtönben maradt.

Az egykor Közép-Szolnok vármegyei településen, a tövisháti Szentkirályon élő varsolci Luka Sophia nemesasszony hosszasan elhúzódó perét 1720-ban egy maga által kezdeményezett becsületsértési kereset előzte meg.⁷⁶ Az 1709-ben állatok megrontásával gyanúsított Horváth Mátyásné Luka Zsófia özvegyasszony rágalmozott felperesként azt a három társasbíróági tagot nevezte meg, akik által a teljes faluközösséget perbe idézhette⁷⁷ a tizenegy évvel korábbi sérelem (ti. „reáizenés”⁷⁸) miatt. Az idézés szöve-

⁷² A periratokban a vádlott nevének latin (*Helenam Kalos*), illetve a korabeli helyesírás szerinti (*Kalos Ilona*) változata is szerepel. A tanúvallomásokban leggyakrabban asszonynevén (ti. *Király Gáspárnéként*) említik, hivatkozzák. A kataszterben következetesen *Kalos* (Tóth G. 2000, 129, 287; 71403Si5001-es kód), a forráskatalógusban pedig a *Kallós* (71403Si6017-es kód) névváltozat szerepel. Lásd Kiss-Pál-Antal 2002, 109–112 (17. sz.); vö. Függelék, I–III. táblázat 1. adatsora.

⁷³ 1715-ben, a Gencsiek birtokaként számon tartott Ilosván, a 13 adófizető (1 nemes és 12 jobbágy) háztartásban magyarok laktak. Vö. Petri 1901–1904, III. 575; Horváth 1999, 459.

⁷⁴ Amikor az elítélt halála óráján (ti. kivégzőkor) 'vádként kiáltja/mondja' egy másik személyre, hogy boszorkány. Vö. SzT. 1975–2009, XI. 112. Lásd alább, az 1.3. alfejezetben Tóbiásné rekonstruált esetét.

⁷⁵ 3. tanú: „Tudom, egyszer megfogták volna boszorkányságra, de nem tudom, hogy esketett volna maga mencségére.” (Kiss-Pál-Antal 2002, 110.)

⁷⁶ Kiss-Pál-Antal 2002, 118–146 (19. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 5., illetve III. táblázat 9. adatsora.

⁷⁷ A korban használatos jogi műszó: *certificáltat* 'idéztet': SzT. 1975–2009, I. 1163. A három megidézett férfi: Ferencz Mihály varsolci falubíró valamint két társa, Dácz János és Fejendi Márton. Hasonló szilágysági esetről (ti. egy rágalmozott személy és egy egész közösség becsületsértési peréről) nincs adat. A Luka Zsófia kontra Varsolc eset sajátosság polarizáltságát az ügy során jegyzett vigilantizmus mozzanat mellett a Közép-Szolnok vármegyéből (Szentkirály) származó nő „idegen” státusának ismételt felemlítése is hangsúlyozza. Ugyanakkor, a közösségben élő más idegenek (*császár béresi, quartélyos németek, quartélyos káplár,* illetve *cornéthas, német szálló*) boszorkányazonosító eljárásokat ismertettek a helybéli károsultakkal. Egy Luka Zsófiának tulajdonított állatrontás esetében például „[...] az házat vissza kell seperni, és a seprüt a nagy végivel le kell hadni. Megládd, hogy bizony idejön aki megnyargalta!” (Kiss-Pál-Antal 2002, 133), egy gyermekrontás esetében pedig „[...] az házat háromszor vissza kell seperni, aki a leánykán azt cselekedte, bizony idejön reggel mindgyárt! A német maga megcselekedte, három reggel visszasepert az házat” (Kiss-Pál-Antal 2002, 134), de a tanúvallomások értelmében Luka Zsófia boszorkányságát ők maguk is megszenvedték, lásd Kiss-Pál-Antal 2002, 138. Az „idegenellenes boszorkányvád”-akról lásd Pócs 2002a, hangsúlyosan: 50–51, vö. Tóth G. 2011, 674–675; a kvártélyos katonák boszorkányvádoló tevékenységével kapcsolatban: Klaniczay 1986, 266.

⁷⁸ Ti. 'felszólították, (megróván/fenyegetőzve) üzentek neki' (vö. SzT. 1975–2009, XI. 105) az egykori falubíróval, hogy „amelly marhákat megnyargalt, azokat gyógyítsa meg” (Kiss-Pál-Antal 2002, 119). Lásd még jelen tanulmány 2.3. alfejezét.

gét tartalmazó, valamint az annak körülményeit taglaló szolgabírói jelentés arra enged következtetni, hogy az özvegyet 1720-ban, közvetlenül az említett becsületsértési kereset előtt is meggyanúsíthatták, ahogyan előtte többször is.⁷⁹ A periratok hiányossága miatt csak a tárgyalási jegyzőkönyvekben fellelhető vallomásrészletek igazolják, hogy Luka Zsófia már 1716 őszén tisztázni próbálta magát, ahogyan azt is, hogy:

[...] edgy Kovács Ferencné nevű asszony szent Királyon laktában (ki is most Zilahon lakik), megírt Luka Sophia asszont boszorkánynak kiáltotta vala. Melly dolog szék eleiben kelvén, Horváth Ferencné, Luka Sophia asszonnal megedgvezett, és megbékélt. (16. tanú)⁸⁰

A korábban többször is bíróság előtt álló Luka Zsófia 1720. június 11-i becsületsértési keresetének végkifejlete nem ismert, az őt ugyanazon év december 20-án perbe idéző levél kézbesítéséről szóló jelentés viszont igen.⁸¹ Az ügy 1721. február 10-i⁸² és április 28-i somlyói tárgyalásának,⁸³ majd a szeptember 29-én Kisdobán⁸⁴ és november 21-én Varsolcon⁸⁵ jegyzett két tanúkihallgatási körének, valamint november 24-i újabb somlyói tárgyalásának jegyzőkönyve⁸⁶ igen összetett falu- és családképet, valamint vádmechanizmust körvonalaz.

Az évek óta beteg⁸⁷ asszony boszorkányságát tanúsító varsolciak egykori önbíráskodása (ti. felégették a házát) a boszorkánnyal szembeni közösségi magatartás egyik szemléletes példája. A Varsolcon idegennek számító nőt ért vádak között idéződött fel az is, hogy:

⁷⁹ Az idézett személyek „nem csak most, hanem másszor is izentek őreá” (Kiss-Pál-Antal 2002, 119) írásban rögzített verbális reakciója is ezt látszik visszaigazolni, ahogyan a rágalmozottat később boszorkányság vádjával perbe idéző levél szövegébe beszerkesztett „melly iránt kegyelmedre edgy néhány részben izentenek” (Kiss-Pál-Antal 2002, 120) megjegyzés, vagy a tanúvallomásként lejegyzett „[...] gyanúság, rávaló izenet elég volt. [...] Akárki elmondotta néki, hogy boszorkány, aki akarta [...]” (Kiss-Pál-Antal 2002, 142) általánosító vélemény.

⁸⁰ Kiss-Pál-Antal 2002, 125.

⁸¹ A fél évvel későbbi, de ugyanazon Krasznai Borbély Mihály szolgabíró által szignált irat tartalmazza a perbe idéző levél teljes szövegét, amelyben szerepelnek az ellene felhozható vádak és a büntetethetőségére vonatkozó részletek is.

⁸² Tartalmazza a perfelvételi okokat, a bizonyításra való kibocsátás célját (ti. amennyiben a vádlott tagadna, a tanúvallomások alapján legyenek rábizonyíthatók a vádak) és a törvények alapján a vádlottra kiróható büntetést (tortúra, majd megégetés).

⁸³ A védőbeszéd és a vádlott felmentési kérelmét követően bizonyításra váró esetként kezelték.

⁸⁴ A negyvenöt (szentkirályi, szilágyfőkeresztúri, kisdobai és vérvölgyi) tanú vallomását megőrkítő jegyzőkönyv elejéről hiányoznak a kérdőpontok.

⁸⁵ Három kérdőpontot és negyvenöt varsolci tanúvallomást tartalmazó irat.

⁸⁶ A vád- és védőbeszédeket tartalmazza, valamint a határozatot.

⁸⁷ Az ön- és tanúvallomások alapján (*nyavalya kerülte/reá jött/törte/verte*) rángógörcsben szenvedett, epilepsziás volt. Vö. SzT. 1975–2009, IX. 746.

Edgy Szentkirályi Kis István nevű becsületes ember száma nélkül való sokszor mondta szemében: *nyilván való boszorkány vagy te, Horváth Mátyásné, azért nem lakhatol te Szolnok vármegyében is!* (1. tanú)⁸⁸

A tanúvallomások szerint a Varsolcra korábban Széplakra elköltözött családtagjainak közvetve hivatkozott vádaskodása, miszerint nagyobbik fia távollétében, éjszaka saját menyét zaklatta szexuálisan,⁸⁹ valamint a vele együtt élő kisebbik fiúgyermekének gyanús körülmények közötti halálát megelőző beszámolója is ezt látszott visszaigazolni. A tanúvallomások elfogadhatóságát vitató vád- és védőbeszédék jegyzőkönyvében megnevezett jogi vonatkozású érvek a korban érvényes rendeleteket meghatározó rendi kiváltságra is rávilágítanak.⁹⁰ Az 1721. november 24-én kimondott feltételes ítélet szerint Luka Zsófiának tisztáznia kellett magát,⁹¹ ellenkező esetben vízpróbának és tortúrának, majd megégetésnek nézett elébe. A per további fejleményéről hivatalos irat ez esetben sem maradt fenn, ahogyan a közel két évtizeddel később, 1740-ben babonassággal és boszorkánysággal vádolt varsolci Ferencz Istvánné Ordas Erzsébet elleni eljárásból is csak egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv hozzáférhető.⁹²

Időrendben haladva, további négy nő boszorkánypere kizárólag Petri Mór esetismertetései alapján ismert. Az 1721-ben a somlyói börtönben fogva tartott Dombi Jánosné Gál Ilona is időt nyert a maga tisztázására, de az őt mentesítő tanúk hiányában ugyanaz várt rá is, mint a korábban ismertetett Luka Zsófia esetében: vízpróba, majd annak függvényében kínzás és megégetés.⁹³ A Maguly Simonné somlyógyörteleki vádlott esetében 1721-ben hozott ítélet a vallatásban és a kivégzésben egyaránt szerepet játszó tüzet példázza: „elsőben megsüttögettetik [...], azután megégettetik”.⁹⁴ A kaznaci Keresi T[h]eodorán feleségének esetében a vádlóügyvéd neve és a vízpróba szükségességét kinyilvánító, 1722-es határozat ismert.⁹⁵ A gyakran fenyegetőző

⁸⁸ Kiss–Pál–Antal 2002, 129 (kiemelések tőlem: Cz. D.).

⁸⁹ Ti. a *közösködött* 'paráználkodik, szeretkezik' értelmében. Vö. SzT. 1975–2009, VII. 585.

⁹⁰ Werbőczy *Hármaskönyve* II. kötetének 33., majd 29. cikkelyének 2. paragrafusára, illetve a 27. cikkely 3. paragrafusára hivatkozó védőügyvéd szerint „[...] paraszt embernek hiti nemes ember ellen in causa honoris et criminis ne admittáltassék [...] a paraszt ember, mint olyan providus, nemes ember ellen nem acceptáltathatik [...]”. A szokásjogi gyűjtemény idézett 33. cikkelyének 1. paragrafusára hivatkozó vádló ügyész értelmezésében az „csak adóság dolgában practizáltatik”. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 145–146; vö. Werbőczy–Telegdi 1637, II. 345, 351, 360.

⁹¹ „[...] ecclesiabeli örökös falutartó nemes személyekkel és kik nem atyafiai legyenek, heted magával, intra quindenam viceipán atyánkfia őkegyelme praesentiajában.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 146.)

⁹² Négy kérdőpontot és negyvennyolc tanúvallomást tartalmazó irat. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 214–219 (35. sz.); vö. Függelék, I–II. táblázat 26., illetve III. táblázat 28. adatsora.

⁹³ Az esetismertető Petri Mór keresztnévének latin (*Helena*) változatát szerepelteti. Vö. Petri 1901–1904, I. 388. Lásd Függelék, I–II. táblázat 7., illetve III. táblázat 11. adatsora.

⁹⁴ Idézi: Petri 1901–1904, I. 388. Lásd Függelék, I–II. táblázat 8., illetve III. táblázat 12. adatsora.

⁹⁵ A kataszterben először „Keresi Teodóra kaznaci lakos”-ként (Tóth G. 2000, 130), majd „Keresi Teodórán felesége”-ként (Tóth G. 2000, 286) szerepel. A katalógusban ugyanezen kettősség bukkan fel (lásd 72203Si1306-os kód). Minden más forráskiadvány következetesen „Keresi Teodórán kaznaci lakos felesége”-ként említi a vádlottat: Petri 1901–1904, I. 388; Komáromy 1910, 298 (306).

és falustársai mellett a saját családtagjainak megrontásával is vádolt Torma Péterné Bresa Sziminát 1729-ben kínvallatást követő tűzhalálra ítélték.⁹⁶

Bagosi vádlottat 1722–1723-ban, 1724-ben és 1751-ben is perbe fogtak. A somlyói várbörtönben raboskodó Fekete Mártonné Nagy Erzsébet⁹⁷ jobbágyasszony 1722. december 12-i perbe idéző levelének hátoldalán, az ügyben eljáró Karda János bíró egykori megjegyzéseként, a kiértesített vádlott válasza is fennmaradt: „Aki engem bevádolt, bizonyissa! Ha így leszen, megfizetek a fejemmel!”⁹⁸ Bagoson ez ügyben három alkalommal került sor tanúkihallgatásra.⁹⁹ A három vizsgálati jegyzőkönyvet¹⁰⁰ több hivatalnok írta.¹⁰¹ A Varjú István alispán által február 21-én láttamozott per további fejleményei ismeretlenek.¹⁰² A nagyfalusi Nagy Jánosné Ilona¹⁰³ és a bagosi Molnár Er[z]sébet¹⁰⁴ ellen indított 1724-es büntetőjogi eljárás periratai két, közel azonos idő-

sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 846. Ez utóbbiban, ahogy a forrásaként tételeződjő Petri Mór tudósításában is, a férj keresztnéve *Theodorán* változatban lehelhető fel. Lásd Függelék, I–II. táblázat 9., illetve III. táblázat 10. adatsora.

⁹⁶ A vádlott a kataszterben először *Torma Péterné*ként (Tóth G. 2000, 130), majd *Torma Péterné Bresa Sziminaként* (Tóth G. 2000, 313) szerepel. A katalógusban ugyanezen kettős megnevezés bukkan fel (lásd 72909Si3846-os kód). Az esetet ismertető és hivatkozó másik két forráskiadványban a vádlottat teljes nevével (ti. a lánykori és asszonynevével együtt) említik, lásd Petri 1901–1904, I. 388–389; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 846–847. A forráskatalógusban a vádlott magyarként van feltüntetve (lásd 72909Si3846-os kód). A névelemzés alapján (rom. *Bresa Simina*) feltehetően, de nem bizonyíthatóan egy vegyes házasságban élő román asszonyról lehet szó. Lásd Függelék, I–II. táblázat 21., illetve III. táblázat 23. adatsora.

⁹⁷ Kiss–Pál–Antal 2002, 148–159 (21. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 11., illetve III. táblázat 12. adatsora.

⁹⁸ Kiss–Pál–Antal 2002, 148.

⁹⁹ Január 18-án, március 6-án és 10-én.

¹⁰⁰ Az első négy kérdőpontot és huszonegy tanúvallomást tartalmazó irat. A 19. tanú egy kercsi *tudományos asszonról* is említés tesz, aki a tehénrontás ellensúlyozásában jártas gyógyító személyként tételeződjött. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 154. A második kilenc tanúvallomást, a harmadik két kérdőpontot és húsz tanúvallomást tesz hozzáférhetővé.

¹⁰¹ Bagossi Kovács István helyettes szolgabíró és Szilágyi Sz. Mihály táblabíró, ugyanazon szolgabíró és Somlyói Szabó István táblabíró, valamint Karda András szolgabíró és Takács Farkas táblabíró. A Petri Mór korabeli tisztségviselőket összesítő névjegyzékében B. Kovács István a későbbiekben (1729–1745 között) táblabíróként, Karda András 1712-ben jegyzőként, 1716 és 1726 között szolgabíróként, majd 1725-ben táblabíróként szerepel. Vö. Petri 1901–1904, I. 782, 787, 795.

¹⁰² Vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 159.

¹⁰³ Kiss–Pál–Antal 2002, 164–167 (25. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 15., illetve III. táblázat 18. adatsora.

¹⁰⁴ Kiss–Pál–Antal 2002, 168–170 (26. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 16., illetve III. táblázat 19. adatsora. Annak ellenére, hogy a nagyfalusi Nagy Jánosné Nagy Ilona ellen indított 1724-es büntetőjogi eljárás során megfogalmazottak alapján Molnár Erzsébet következetesen „*Borzáson lakó provida Borzási Erzsébet*”-ként tételeződik, az utóbbi ellen ugyanazon évben indított eljárás során egyértelműsítődik, hogy bagosi lakhelyű személy volt: „[...] *mostan* nemes Kraszna vármegyében *Bagoson lakó* Molnár Erzsébet asszony.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 168; kiemelések tőlem: Cz. D.)

intervallumban lefolytatott vizsgálatot,¹⁰⁵ perbeidézést¹⁰⁶ és határozatot¹⁰⁷ adatolnak. Az iratokból kiderül, hogy a boszorkányságot mintegy női tudásnak tekintik, amely tanítható, illetve tanulható.¹⁰⁸ Az ugyancsak nagyfalusi és tanult boszorkánymesterséggel vádolt Somogyi Kata özvegyasszony¹⁰⁹ 1751-es perének fejleményei ismeretlenek.¹¹⁰ Ez a helyzet a bagosi Szabó Jánosné esetében is, akinek a perfelvétele idején tisztázatlan társadalmi státusa¹¹¹ az 1751-es somlyói tárgyalás alkalmával perleszállítási kérelem alapját képezte. Csak az ügy további kivizsgálását elrendelő határozat ismert.¹¹²

A Zoványon élő¹¹³ Német[h] Mihályné Gyulai Er[z]sébet[h]¹¹⁴ 1730-as esetvizsgálatát adatoló vizsgálati jegyzőkönyv alapján,¹¹⁵ a Petri Mór által idézett ítéletszövegből

¹⁰⁵ A szeptember 20-i nagyfalusi vizsgálat során készült jegyzőkönyv két kérdőpontot és tizenhárom tanúvallomást tartalmazó irat. Felesketett, de semmit sem valló tanúként további harminchárom személy neve is szerepel benne. A szeptember 21-i és október 3-i bagosi vizsgálati jegyzőkönyv két kérdőpontot és öt tanúvallomást tartalmazó irat.

¹⁰⁶ Mindkét perbe idéző levél június 13-án kelt, a hátlapon található feljegyzés az idézés körülményeit (ti. a helyszín pontosítását, valamint az idézett személyek tagadását) is összefoglalja.

¹⁰⁷ „Decizio: 11. Octobris 1724.” (Kiss-Pál-Antal 2002, 165 [25. sz.]) Vö. még: Kiss-Pál-Antal 2002, 167, 2. végjegyzet. Illetve: „Decizio: 11. Octombris 1724.” (Kiss-Pál-Antal 2002, 168 [26. sz.])

¹⁰⁸ Ti. „Borzási Molnár Ersikét boszorkányságra tanította.” (Kiss-Pál-Antal 2002, 164 [25. sz.]) Lásd még: Kiss 2004, 15.

¹⁰⁹ A katalógusban a vádlott házasként van feltüntetve. A fenmaradt és közzétett periratok alapján azonban egyértelműen özvegy: „néhai providus Nagy Mihálynak felesége, Somogyi Kata”, illetve „néhai Nagy Mihállal egy este bor mellett mulatván” (Kiss-Pál-Antal 2002, 240–241 [51. sz.]).

¹¹⁰ Kiss-Pál-Antal 2002, 240–245 (51. sz.). Lásd Függelék, I–II. táblázat 43., illetve III. táblázat 45. adatsora.

¹¹¹ Mivel „az incatta asszonynak conditiója nem íratik meg sem certificadoriban, sem levatában, hogy nemes-e, libertinus-e, vagy jobbgágy személy legyen” (Kiss-Pál-Antal 2002, 246 [52. sz.]), Bara János ügyész a *Tripartitum* III. kötetének 26. és 82. cikkelyére hivatkozott. Vö. Werbőczy–Telegdi 1637, III. 525.

¹¹² Lásd Függelék, I–II. táblázat 44., illetve III. táblázat 46. adatsora.

¹¹³ A vizsgálati jegyzőkönyv első kérdőpontjában a vádlott krasznaiként említődik. Lásd Kiss-Pál-Antal 2002, 183. A kataszterben (Tóth G. 2000, 130, 297, 338) és a katalógusban egyazon (ti. 73000Si1358-as) kóddal feltüntetett pernél Kaznacs szerepel helynévként. A Balogh Béla által 1999-ben feltárt periratok katalogizálásakor a zoványiként beazonosított eset más (ti. 73011Si6032-es) kóddal került regisztrálásra, de a nyomtatott szöveggéközléshez fűzött kiegészítés alapján (is) – „A megye filiális székének jegyzőkönyve 1730-ból hiányzik, ezért az ítélet szövege csak Petri 1901 alapján hozzáférhető” (Kiss-Pál-Antal 2002, 182) – valójában egyazon esetről van szó. Annyi biztos, a vádlott a per ideje alatt kihallgatott (zoványi) tanúk vallomásai alapján ugyanott lakott. Elképzelhető, hogy kaznaci(?), krasznai(?) születésű és/vagy korábban ott élő személy volt. Lásd Függelék, I–II. táblázat 23., illetve III. táblázat 25. adatsora.

¹¹⁴ Komáromy Andor forráspublikáló kötetében (Komáromy 1910, 430 [CCCLVIII. sz.]) és a Tóth G. Péter által szerkesztett kataszterben (Tóth G. 2000, 130, 297) a vádlott (férjezett) vezetékneve *Németh*ként jelenik meg, ahogyan a katalógusban a kaznacsiként feltüntetett perben is. A katalógusban zoványiként regisztrált perben a vádlott neve *Német*. Ez utóbbi névváltozattal említi először Petri Mór is (Petri 1901–1904, I. 389–390), ahogyan az öt később hivatkozó forráskiadvány is (Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 847–848). A feltárt per közzétett szövegváltozatában a *Német* névalak szerepel. Ezen periratokban a vádlott nevének *Gyulai Ersébet*, illetve *Gyulai Ersébeth* változata is előfordul, vö. Kiss-Pál-Antal 2002, 182–189 (32. sz.).

¹¹⁵ Három kérdőpontot és tizenhét (tíz nagyfalusi, nyolc zoványi) tanúvallomást tartalmazó irat.

megállapítható, hogy egy beismerő vallomást célzó kemény tortúrát, és annak függvényében a vádlott kiűzetését vagy megégetését helyezték kilátásba. Egy közel három évtized múlva, 1756–1757-ben sorra kerülő perben a zoványi Vég Ferencné Bara Er[z]sébet[h] felmentést nyert,¹¹⁶ mégpedig a védőügyvéd figyelemre méltó jogi és „orvostani” érvelése¹¹⁷ alapján, amely fellelhető a tárgyalási jegyzőkönyv iratanyagában. Egy somlyói özvegyasszony, Vitkai Anna ellen 1741-ben indított perből csupán a vádirat és az ügyvizsgálat elrendelése ismert. A vád az volt, hogy karácsony éjszakáját cigányok közt töltötte, és ott „bűvölő jövendőlés”-sel foglalkozott.¹¹⁸ Hasonlóképpen csak a vádiratból értesülünk az állatok megrontása miatt a boszorkányság vétkével perelt perecseni Kurta Mihályné Dudás Ilona 1751-es esetéről.¹¹⁹

A korábban már meggyanúsított, és Udvarhelyszékről elmenekült Fábíán Katalin, Nagy Péter rátoni nemes feleségeként is megszökött az ellene indított büntetőjogi eljárás elől, amely a vádlott hiányában ideiglenesen felfüggesztődött; az ügy fejleményei ismeretlenek (1753–1754).¹²⁰

A perek több mint 88 százalékában azonosított összesen negyvenhét nő mellett a hat férfi peres ügye az esetek alig közel 12 százalékát képviseli.¹²¹ Molnár Józsefet a kezesseg szabott díja alól felmentő 1727-es végzés azon férfiként nevezi meg, aki tehene megrontása miatt Antal Jánosné¹²² elfogatta. A (kraszna)horváti Boros Istvánt azzal vádolták 1740-ben, hogy szerelmi varázslást kért, illetve másokat azzal megronta-

¹¹⁶ Kiss–Pál–Antal 2002, 250–253 (55. sz.); lásd Függelék, I–II. táblázat 48., illetve III. táblázat 50. adatsora.

¹¹⁷ Szigeti Pribék István védőügyvéd Werbőczy *Hármaskönyve* II. kötetének 27. (ti. a közzallatásra vonatkozó) cikkelyében, valamint a Kithonich János-féle *Directio methodica* VI. fejezetének „Mitsoda á Gyanu, és az elve való El-hitel?” VII. cikkelyében megfogalmazottakra hivatkozott. Lásd Werbőczy–Telegdi 1637, 345–349; Kithonich 1650, 172–173; vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 252. A védenccé boszorkánykodásának tulajdonított „éjszakai nyomás”-t kifejtő nézetével, miszerint „nem egyébbül esik, hanem ha az ember hanyatta feküvén, az tudó az ember szivire nyomulván, az vérnek rendes mentássát [?] néműnemű képpen impediállya” (uo.), a vád abszurditása mellett érvelt. A „nyomó” boszorkányról lásd Pócs 1989, 19–20; 1990, 565–566; a boszorkányhit és az orvoslás összefüggéseiről pedig a boszorkányperek megszűnésének kérdéskörét a közgyógyítás kontextusában tárgyaló írást: R. Várkonyi 1990.

¹¹⁸ Kiss–Pál–Antal 2002, 230 (44. sz.); lásd Függelék, I–II. táblázat 35., illetve III. táblázat 38. adatsora.

¹¹⁹ Kiss–Pál–Antal 2002, 239 (50. sz.); lásd Függelék, I–II. táblázat 42., illetve III. táblázat 44. adatsora. Az állatok *megnyargalása* további nyolc vádlott elleni tanúvallomásban szerepel (1714: Király Ilona, 1720: Luka Zsófia, 1723: Nagy Erzsébet, 1724: Nagy Ilona, 1730: Gyulai Erzsébet, 1735: Debri Anna és Erzsébet, 1742: Bába Ilona és 1753: Fábíán Katalin).

¹²⁰ Kiss–Pál–Antal 2002, 247–248 (53. sz.); lásd Függelék, I–II. táblázat 46., illetve III. táblázat 48. adatsora.

¹²¹ A férfiakat a „máglyák szomorú statisztikájában” meghaladó korabeli nőszerepekről lásd bővebben: Pócs 1998.

¹²² Az itt említett Antal Jánosné, az a magyarkececi Fekete Anna, akit öt évvel korábban, 1722-ben, rontás és boszorkányság vétkéért már perbe fogott a vármegye, azonban a pert ítélet nélkül megszüntették, amihez a vádlott társadalmi státusa szolgáltatott alapot.

tott.¹²³ A már említett somlyói Kis Ábrahám 1729-ben, valamint a detreheimi Pap János 1750-ben becsületsértési per felpereseként, mint megrágmalmazott személyek szerepelnek. Az őket illető „kan ördög” megnevezés a hiedelemképzetek körében is érvényesülő nemi megkülönböztetést tükrözi.¹²⁴ A század legvégén felbukkanó valláskáromlási eset pertörédéke szerint az Ambrus Gedeonként nevesített récsei evangélikus lelkész elleni vád 1796-ban pénzszerzés céljából kezdeményezett ördögidézés volt.¹²⁵ Az úri-szék elé terjesztett ügyben implikált helyi iskolamestert, aki a lelkésznek segédkezett, a récsei eklézsia egykori jelentésében névtelenül említik.

1.3. Rekonstruált esetek

A vizsgálati jegyzőkönyvekben fennmaradt tanúvallomásokban további öt vádlott neve, illetve elfogatására és/vagy kivégzésére utaló szövegrészlet lelhető fel.¹²⁶ Bihar vármegye általános bűnvizsgálata 1712-ben egy szilágysági településre (Kémerre) is kiterjedt. A bályoki tanúkihallgatások alkalmával a tanúként jegyzett ötvenéves Hermán János egy akkor Bályokon élő, de kémeri származású Szűcs Jánosné nevezetű asszonyra gyanakodva vallotta, hogy korábbi lakhelyének elhagyására boszorkánysága miatt kényszerülhetett, hiszen anyját – valamikor 1712 előtt – ott boszorkányként égették meg.¹²⁷ 1714-ben, az ilosvai Kallós Ilona elleni perben egy Tóbiásné nevű asszony elfogatását, és annak Kallós Ilona boszorkányságát is visszaigazoló korábbi beismerését említik.¹²⁸ 1721 őszén, a Luka Zsófia ügyében zajló tanúkihallgatás során, egy Varga Jánosnéként megnevezett személy boszorkányságára¹²⁹ és 1720 előtt bekövetkezett

¹²³ Kiss-Pál-Antal 2002, 222–223 (38. sz.); lásd Függelék, I–II. táblázat 29., illetve III. táblázat 31. adatsora.

¹²⁴ További megkülönböztetés egy tanúvallomásban fordul elő: „boszorkányos ember vagy asszony.” Lásd Kiss-Pál-Antal 2002, 177 (31. sz.).

¹²⁵ A jelentést, amelyben Ambrus Gedeon Therophile főördög megidézésére használt írása említett nyert, az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* szócikkeiben Szabó T. Attila tette közzé részleteiben: SzT. 1975–2009, I. 309, 353, 537, 647, 890, 1128; vö. Láng-Tóth G. 2009, 44. A kincskeresés frott dokumentumait egybeszerkesztő Láng Benedek és Tóth G. Péter által 2009-ben kiadott kötetben a perirat részletei újra megjelentek: Láng-Tóth G. 2009, 176.

¹²⁶ Lásd a Függelék III. táblázatának számozatlan adatsorait.

¹²⁷ „Kémerrülis ha el nem ment volna Szűcsné, megh égették volna, mivel az Annyátis ott pergelték fel.” (Schram 1970, I. 51–54 [21. sz.]) A *felpergelték* (vö. *pergel* 'pörköl, pirít', SzT. 1975–2009, X. 681) kifejezés önmagában nem egyértelműsíti, hogy egy Kraszna vármegyei boszorkányper végki-fejletére vagy egy helyi önbíráskodásra történt-e utalás. Vö. Tóth G. 2011, 668.

¹²⁸ „Hallottam, hogy mondták: „Tóbiásné reá vallott [...]. Hallottam Géresi Györgyné néném asszonytól, hogy őkegyelmének mondotta Király Gáspárné, mikor Tóbiásnéét megfogták: Ha engemet is megfognak, bizony olyan asszonyokat adok ki itt Ilosván, hogy más is megcsudálkozik rajta!” (Kiss-Pál-Antal 2002, 110 [17. sz.])

¹²⁹ „Hallottam Székely Mihóktól, hogy mondta: Mikor ő Varga Jánosné szolgálja volt, az asszony ő rajta járt, ő lévén a lova.” (Kiss-Pál-Antal 2002, 131 [19. sz.])

halálára három tanú is utalt.¹³⁰ Az 1722–1723-ban Fekete Mártonné Nagy Erzsébet bagosi özvegyasszony elleni vizsgálat során az egyik tanú (8.) a vádlott nevelőanyjának, Nagy Zsigmondnének a boszorkányságát,¹³¹ egy másik (9.) egykori közös elfogatásukat is említette.¹³² A zoványi Gyulai Erzsébet elleni tanúkihallgatások alkalmával a 3. és 4. kérdőpontban a vádlott anyjának boszorkánykodására, megégetésére, valamint egykori végvallomásának részleteire való rákérdezés is szerepelt.¹³³ Az ezeket adatoló három (1., 6., 13.) tanúvallomás egyikében a valamikor 1730 előtt elítélt asszony kivégzésének helyszíne, Zilah is megneveződött.¹³⁴

2. Szerepek és helyzetek

2.1. A boszorkánysággal gyanúsított személyekhez való viszonyulás egyéni és közösségi megnyilvánulásait figyelembe véve megállapítható, hogy a töredékesen fennmaradt iratanyagban nevesített ötvennyolc személyből nyolc (hat nő és két férfi) *rágalmazott*, ötven személy (negyvenhat nő és négy férfi) pedig *vádlott*.¹³⁵

¹³⁰ Ti. a 4., 5. és 19. tanú: „[...] mikor Varga Jánosné megégették [...]. Mikor Varga Jánosné megfogták, s megégették, akkor megijedvén Horváth Mátyásné, oda lappangott két vagy három hétig valahová. Hazakerülvén, mondja a fia, Andris (ki nállam maradt, edjűtt lakván akkor): Anyám-asszony, megfogták Varga Jánosné, s meg is égették!” (Kiss–Pál–Antal 2002, 131, 136.)

¹³¹ „Feketéné öszveháborodván az anyyával, azt mondá az anyyának: Bizony, megérdemlette volna eddig, hogy megégették volna! Kire az annya mondotta: Hiszen, kutya, te is én tanítványom vagy!” (Kiss–Pál–Antal 2002, 151 [21. sz.].) A vizsgálati jegyzőkönyvben további, a Nagy Zsigmondné gyógyítói tevékenységére utaló részletek is fellelhetők (Kiss–Pál–Antal 2002, 153).

¹³² „Fekete Mártonné az urával, Fekete Mártonnal külön menni kényszerítették Nagy Sigmundot feleségestül töllök (Nota bene: ezek tartották fel kicsiny korátul fogva Fekete Mártonnét, kiket is apai s anyai nevezettel illetett), s az megkülönbözés után egy macskája visszajárt Feketéni, Nagy Sigmundnének, mellyet Sigmundné el nem szenvedhetvén, mondá Fekete Mártonnének: Visszaboszorkányoztad (ügymond) az macskámat! Kire Fekete Mártonné mondá: Ha boszorkány vagyok, te tanítványod vagyok! Melly dolgot Nagy Sigmundné, nemes vármegye tisztjeinek beadott, s mindkettőt megfogván Somlyón raboskodtak egy ideig, de fizetéssel-é, vagy penig kezességen onnan kiszabadultak-e; [ez] pedig volt Gencsi György uram ökegyelme viceispánságában.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 151–152.) Gencsi György 1712-től 1754-ig volt Kraszna vármegyei alispán (vö. Petri 1901–1904, I. 780), így Nagy Zsigmondné boszorkánysággal való gyanúsítására, elfogatására és somlyói raboskodására valamikor 1712 után, de még 1722 előtt kerülhetett sor, amikor nevelt lánya még férjezett volt. Mivel a jegyzőkönyv 8., 9., 16. és 21. tanúvallomása szélén (ti. ahol Nagy Zsigmondnéra vonatkozó adatok is előfordulnak) egy-egy más kézzel írt *Nota Bene* is szerepel (vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 159), annyi biztosan kikövetkeztethető, hogy az ügyben bírásokodók figyelmét az adott ponton borzási lakhelyű (Kiss–Pál–Antal 2002, 156) Nagy Zsigmondné boszorkánysággal gyanúsítható gyógyító- és rontótevékenysége sem kerülte el.

¹³³ Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 183 (32. sz.). A bagosi atyafiak által (közvetlenül vagy közvetve) hallott és idézett felkiáltás („Ersókom tud az én mesterségemhez!”) egyrészt az anya–lánya, mester–tanítvány viszonyt, a boszorkányság áthagyományozódásának korabeli képzetét, másrészt a kivégzések ismétlődő dramaturgiáját tükrözi, amely a boszorkánysággal összefüggésben kialakított „krfziszrítus” (lásd erről: Honko 1997 [1975], 39–43) társadalmi beágyazottságát igazolja vissza, vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 187.

¹³⁴ 6. tanú: „[...] az anyyát megégették Zilahon.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 185.)

¹³⁵ Lásd Függelék, III. és IV. táblázat.

Ezek az – egyrészt az egyház, másrészt az állam törvényeit megszegő – személyek általánosságban olyan emberek, akik a mindennapokban felebaráti kötelességeiktől tekintettek el.¹³⁶ Ami a boszorkánynak tulajdonított képességeket illeti, a kérdőpon-
tokban megnevezett *nem tisztá, babonás, varásló, tudományos személyek* a tanúvallomások alapján *gyanús, gonosz, ilyen s amollyan, vesztő*¹³⁷ falubeliek. Következetes nyelvi alloká-
ció érvényesül a „gyanúságban forgó személy”-ek, vagy a „bűvös-bájjos babonás boszor-

¹³⁶ A büntető- és eljárásjog keretét a korabeli Szilágyságban a még hatályban lévő középkori királyi dekrétumok, például Szent István törvényei (*Decretum Sancti Stephani Regis*), Werbőczy István szokásjogi gyűjteménye (*Hármaskönyv/Tripartitum*, 1517), annak Kithonich János által kiegészített változata (*Directio methodica*, 1650), az erdélyi fejedelmek rendeletei (*Approbatæ*, 1653), valamint a *Szentírás* határozták meg. A fennmaradt jegyzőkönyvi szövegrészletek értelmében az esetek többségében a *Tripartitumra* hivatkoztak. A kilenc rágalmazási perből hétben: II. kötet, 72. cikkely (1723: Radi Anna, 1727: Radi Anna és Csoma Zsófia, 1750: Kis Erzsébet, valamint Pap János esetében kétszer; vö. Werbőczy–Telegdi 1637, II. 432, illetve ugyanazon kötet 52. cikkely (1747: Simon Erzsébet; vö. Werbőczy–Telegdi 1637, II. 391). A tényleges boszorkánypererek során további tíz alkalommal: I. kötet, 15. cikkely (1721: Luka Zsófia, 1722: Fekete Anna, 1741: Vitkai Anna; vö. Werbőczy–Telegdi 1637, I., 32); ugyanerre, illetve a III. kötet 32. cikkelyére (1739: Ilona bába, 1740: Pap Anna, Boros István és Lupanca Nyegye, 1741: Geczuj Szimina, Debre Erzsébet és Nagy Erzsébet; vö. Werbőczy–Telegdi 1637, III. 544); a III. kötet 47. cikkelyére és a Bibliában kifejezett isteni akaratra, mely szerint „Varásló asszonyt ne hagyj életben!” (1750: Kovács Erzsébet; lásd 2Móz 22:18). A „Móses törvénye szerint” való ítélezés szándékát további két esetben jegyezték fel. Egy-
szer 1753-ban a rátoni Fábián Katalin elleni eljárás során, amikor a Szent István korabeli (boszorkányokra, valamint bűbajosokra, ördöngösökre és jövendőmondókra vonatkozó) rendeletekre is hivatkoztak (*Decretum Sancti Stephani* II/31, 32; illetve 2Móz 22:14, 3Móz 20:26; ez utóbbi esetben feltehetően a 3Móz 20:27-re utaltak, amelynek értelmében „És akár férfi, akár asszony, hoghya ígésző vagy jövendőmondó lesz közöttök, halállal lakoljanak; kövel kövezzétek azokat agyon; vérök rajtok”), másik alkalommal 1757-ben, amikor a zoványi Bara Erzsébet elleni tárgyalás során (szabadulása esetén) az eklézsiakövetés szükségessége is felmerült. Ugyanezen vádlott esetében a védő-
ügyvéd a *Tripartitum* II. kötetének 27., valamint a *Directio methodica* VI. fejezetének VII. cikkelyében megfogalmazottakra hivatkozott. Lásd Werbőczy–Telegdi 1637, 345–349; Kithonich 1650, 172–173. Általánosan, az isteni törvények/*divinas leges* hivatkozása három esetben fordul elő (1741: Debri Erzsébet és Nagy Erzsébet, 1755: Kocsis Erzsébet). Az erdélyi külön törvényhozás eredményei-
nek II. Rákóczi György alatt keletkezett gyűjteményére öt esetben történt hivatkozás: *Approbatæ* IV/1–18 (1721: Luka Zsófia), III/34–2, illetve III/47–2 (1741: Fűzi Borka és Erzsébet), III/1–1 (1751: Dudás Ilona), III/47–6 (1751: Somogyi Kata), III/47–2, illetve III/47–3 (1751: Szabó Jánosné). A korabeli uralkodók – III. Károly magyar király (VI. Károly néven német-római császár), illetve lánya, Mária Terézia magyar királynő – felemlítését a varsolli Luka Zsófia (1721), a krasznai Ilona bába (1742), valamint a nagyfalusi Somogyi Kata (1751) elleni peres eljárás iratai tükrözik.

¹³⁷ Az ekként rágalmozott nagyfalusi Kis Erzsébet (1751) esetén kívül, a hivatalos vádként megfogalmazott és tanúvallomásokban felemlített rontótevékenység *veszt(és)ként, elveszt(és)ként, megveszt(és)/megvesztet(és)ként* és *veszteget(és)ként* további tizenhét perben fordul elő (1716: Sólyom Sára, 1721: Luka Zsófia, 1722: Fekete Anna és Nagy Erzsébet, 1724: Nagy Ilona és Molnár Erzsébet, 1727: Antal Jánosné, 1729: Pap Szemedra, 1730: Gyulai Erzsébet, 1735: Debri Anna és Erzsébet, 1740: Ordas Erzsébet, Pap Anna és Boros István, 1742: Ilona bába, 1750: Kovács Erzsébet, 1751: Somogyi Kata, 1753: Fábián Katalin). A *kárt is tett* egyéni hangsúlyozása az 'ártó, rongáló, romboló, betegítő, nyomorító, gyilkoló' (vö. SzT. 1975–2009, VIII. 1301–1303) boszorkány

kányi mesterséget tanult és azt gyakorló asszonyemberek”, illetve az „efféle cselekedeteket gyakorló”-k azonosításakor is.¹³⁸

A kérdőpontokban keverednek a hivatalos és a népi boszorkányképzetek. Az ördög-vel való szövetség felfedését célzó általános kérdést többnyire a vádlott konkrét életvitelére, ténykedésére való rá-, illetve visszakérdezés követi. Számottevő az egy-egy közösségből, feltételezhetően a feljelentők által peres céllal bíróságra eljuttatott, vagy az előzetes kivizsgálások alkalmával rögzített tanúvallomásokban fellelhető konkrét információk¹³⁹ szerepeltetése későbbi kérdőpontként. A bagosi Molnár Erzsébet esetében például:

Ezen nemes vármegyében, itt Bagon tudgya-e az tanú, hogy említett Molnár Erzsébet feles asszonyokat, kik is nevükkel protestáltak, tanított oly boszorkányi mestersegre, hogy ha a bagosi tehének tejét el akarják venni, és az csordát meg akarják vesztegetni, Szent György nap előtt az porgolát¹⁴⁰ kapuba ássanak egy darab sót, az mellyen az bagosi csorda átalmegyen, Szent György napjára virradólag minden sírját az bagosi tehéneknek elvehetik [...].¹⁴¹

Az első és az ötödik tanúvallomás értelmében a vádlott preventív szándákkal¹⁴² ismerette a mágikus praktikát.

A falubeli események rekonstruálását lehetővé tévő tanúvallomások kétféle logikája¹⁴³ szerint követhetjük a tér és idő közvetett és közvetlen megtapasztalásának para-

valósnak vélt (általános) foglalatosságára és sajátos, tapasztalati tények alapján ekként értelmezett (konkrét) tevékenységére egyaránt utal. Az Ilona bába tevékenységével kapcsolatos, kérdőpontban szereplő „kárt vagy hasznot tött” (Kiss-Pál-Antal 2002, 204) kettősség pedig igazolja azt a nézetet, hogy „a laikus gyógyítás: konfliktushelyzet” (R. Várkonyi 1990, 400), azaz gyógyító könnyen kerülhetett vád alá, főleg sikertelen gyógyítás esetén.

¹³⁸ Lásd például Kiss-Pál-Antal 2002, 190, 195, 215. A két szegmenst topikusan, állandó összefüggésben értelmezve kezelik a felmentő ítéletek is. Például 1740-ben, a horvát Pap Anna esetében: „csak legkisebb suspitióra is maga cselekedeténél okot ne adgyon” (Kiss-Pál-Antal 2002, 222 [37. sz.]), vagy 1755-ben, a ballai Kocsis Erzsébet felmentésekor rögzítettek: „ezután magát úgy alkalmaztassa, hogy továbbra okot ne szolgáltatson” (Kiss-Pál-Antal 2002, 249 [54. sz.]).

¹³⁹ Ezek az „alulról érkező társadalmi és kulturális intolerancia” megnyilvánulásaiként tételezhetők, lásd Klaniczay 1986, 269.

¹⁴⁰ Jelentése: 'vesszőkerítés a község határának jelzésére'. Vö. SzT. 1975–2009, X. 825. Az 5. tanúvallomásban a *porkolád* szóalak is előfordul. Lásd Kiss-Pál-Antal 2002, 170.

¹⁴¹ Kiss-Pál-Antal 2002, 169.

¹⁴² Ti. akkor „az ördög a tehénnek tejét el nem viszi”, illetve „az ördög semmit nem árhatni az marháknak” (Kiss-Pál-Antal 2002, 169).

¹⁴³ A Sopron vármegyei boszorkányperek feldolgozásakor Pócs Éva különítette el az „elbeszélések”, illetve az „események logikáját”, lásd Pócs 1995, 14.

métereit: a saját és/vagy más ember alakjában,¹⁴⁴ illetve állat alakban (fehér/fekete kutya, macska, szőke disznó) való megjelenésre képes boszorkányokat,¹⁴⁵ a láthatatlanul jelen lévő boszorkánynak tulajdonított, érzékelhető jeleket: égő gyertyát, lámpást, forgószélet, nyomásérzést.

A boszorkányok megjelenésének és eltűnésének helye, ideje mellett más körülmények is kirívóak lehetnek. Például a disznókat őrző ifjabb Ordas István tanúvallomása szerint a varsolci Luka Zsófia képtelen időpontokban (például „setét éjcekákon”) és feltűnően hiányos öltözetben (például „hajadon fővel”, „edgy ingben”, „ingallyban”, „előköttő sem lévén”) jelent meg a bágyoni erdőben tűz körül ülő pásztorok között. A gyanús magatartású asszonyt Dáczy István is a „nagy erdőben” találta éjszaka egy maga által rakott tűz mellett. A zárt ajtó ellenére kakasszó előtt eltűnő és másnap lepedőbe burkoltan, a tetőn talált csatakos asszonyt Dáczy Péter véresnek tűnő „egy ingben s ingyallyban” a „pallón” is látta. A kemény télben tűzifát vágó Szine András megjegyti a félreeső helyen („töretlenbe”)¹⁴⁶ közlekedő asszony észrevétlen megjelenésétől: az csapzott, „mint a lucskos róka”,¹⁴⁷ külleme pedig ugyanolyan gyanakvóvá tette, mint az ugyanerről tanúskodó Nyíró Erzsébetet, akit éjszaka „fejérben” is bántalmazott. A falubeliek némelyike Luka Zsófia többszöri, szőlőhegyen való megjelenését is kétesnek vélte. A zoványi Barta Sára az istálló ajtajában találkozott az őt megvarázsló két falubeli asszonnyal, akik hajnalban utána „suhantak”, és a maguk által hozott tőkbe dugták lószőrrel megkötözött, beteg kezeit. Bíró Ferenc üldözött kárvallottként a kemence fölött, kaszával a kezében látta megjelenni az őt megrontó bagosi Fekete Mártonét. Ugyanezen gyanúsítottat Szőcs Mihály is rontó személyként említette, aki egykor (fia élesdi balesete előtt) a faluból távozó nyolctagú csoportot a pallón kísérte át. A nagyfalusi Somogyi Katát saját férje is boszorkánynak vélte, de megbüntetni soha nem tudta, mivel felesége, a testi fenyegetés elől menekülve, többnyire a kürtön távozott. Ilona bába, aki „naplemente tájban” vetődött a károsultakhoz, többnyire éjszaka bántalmazta őket, ahogyan a vádlottak többségének is estétől reggelig (éjszaka, hajnal előtt, hajnalban, hajnalon, virradtig) terjedő rontó ténykedést tulajdonítottak.

Az alkati és/vagy jellembeli fogyatékosághoz (nyavalyás, agresszív, parázna), devians (aluszékony, iszákos, kéregető, kérkedő, veszekedős) életvitelhez kapcsolódó, vagy némely foglalkozáshoz (bába, kocsmáros) hozzárendelődő boszorkányjellem-

¹⁴⁴ Például a zoványi Barta Sára „amint nekem tetcett” (hajnalban, az istállóban) pontosítással Szőcsnét és Kocsis Mihálynét azonosította falubeli rontó személyként (Kiss-Pál-Antal 2002, 162). Az ugyancsak zoványi, de a közvallatásra előkészített kérdőpont alapján az ablakon vagy kürtön állat alakban behatoló és mindenféle nemű, illetve korú embert bántalmazó boszorkányként gyanúsított Gyulai Erzsébet az egyik kárvallott (Forgács Judith) tanúvallomása szerint fényes nappal szótlán kísértként jelent meg a házban (Kiss-Pál-Antal 2002, 183, 188). A magyarkeceli Debre Erzsébetről a vádló ügyész állította, hogy egy Boros nevű „szegény cigánt minden éccakakon rongált, gyötört” (Kiss-Pál-Antal 2002, 225–226). Az éjszaka csoportosan megjelenő és fölöttébb agresszív (gyújtani, rúgni szándékozó) boszorkányok között felismert Ilona bába Radnóthi Erzsébet tanúvallomása szerint „más oláh asszony ábrázattában volt öltözve” (Kiss-Pál-Antal 2002, 207).

¹⁴⁵ A magyar boszorkány állatalakjairól és azok démonikus párhuzamairól lásd Pócs 1989, 137–138.

¹⁴⁶ Vö. SzT. 1975–2009, III. 1047; V. 914; XII. 774.

¹⁴⁷ A *lucskos* 'csatakos, piszkos; latyakos, vizes; loncsos' jelentését lásd SzT. 1975–2009, VII. 1235.

zők körét¹⁴⁸ a natúra és kultúra kellékei (állatok, növények, tárgyak) is kiegészítik. A nagyfalusi Somogyi Katáról elterjedt, hogy „nem félti magát az megfogástól, míg az fekete kokasa él”.¹⁴⁹ A borzási Gál Jánosné Kovács Erzsébet esetében felemlített „füvekbéli sfortinatio” a növényeket ismerő, de e tudását emberek és állatok megrontására használó boszorkány képzetét villantja fel.¹⁵⁰ A nagyfalusi Nagy Jánosné Nagy Ilonát azzal vádolták, hogy a határon szedett füvekkel szerezte meg mások tehenének tejhasznát. A megrágalmazott bürgezdi Sólyom Sárától a rontás ellensúlyozása végett füvet követeltek. A Fekete Mártonné Nagy Erzsébet bagosi özvegyasszony elleni vizsgálat során mind a vádlottat,¹⁵¹ mind anyját¹⁵² mágikus növényismerettel és -használatlaltal gyanúsították. A krasznai Ilona bába börtönbéli üzenetét idéző tanúvallomás szerint, ő szabadulása fejében megígérte, hogy a szolgabíró feleségének beteg szemét füvekkel meggyógyítja.¹⁵³

Az eleve mágikusnak vélt rontó tárgyak (farkascson, „hót gyermek csontja”, kötél, síp), valamint a rontást ellensúlyozó szentelmények (például tömjén) mellett alkalmilag hétköznapi tárgyakat is mágikus erejüként használtak. Simon András tanúvallomása szerint a varsolci Luka Zsófia aszapot¹⁵⁴ vett a lába közé, s azon ülve fejte a maga tehenét, Barthalus György pedig a felesége által látottakra hivatkozva állította, hogy a vádlott fejés után „prencsét”¹⁵⁵ vett ki az állat alól. Az azonos lakhelyű, tejhaszna gyarapításával gyanúsított Ordas Erzsébet Szent György napja előtt egy héttel tehenének szarva közé „csimbót” tett. A gonoszok eltávolítása végett egy, őt a házához hívó gyermekágyas fiatalasszony vasnyársát Ilona bába a földbe és a falba szurkálta, saját fia bör-

¹⁴⁸ Spanyolországi és dániai levéltári kutatások alapján Gustav Henningsen arra a következtetésre jutott, hogy a falusiak által boszorkánysággal gyanúsítottak a lokális társadalmak két csoportjából kerülnek ki: egyrészt a „gyengébb tagok” (például koldusok, nyomorékok, özvegyek, aggok és árva) közül, másrészt a morálisan deviánsak (például talpnyaló, irigy, tolvaj, agresszív, rosszindulatú, erkölcstelen és maguknak való személyek) köréből, lásd Henningsen 1988, 20. Korábban, a 16–17. századi angliai népi boszorkányhit kapcsán, ezzel egyező megállapítást tett Alan Macfarlane és Keith Thomas is: Macfarlane 1970; Thomas 1971. Pócs Éva a magyarországi boszorkányperek vonatkozásában hasonló nézetet vall, vö. Pócs 1983, 136. A laikus gyógyításról mint konfliktushelyzetről és a laikus gyógyítókról mint boszorkányokról lásd bővebben: R. Várkonyi 1990.

¹⁴⁹ Lásd Kiss–Pál-Antal 2002, 242.

¹⁵⁰ Kiss–Pál-Antal 2002, 237.

¹⁵¹ „[...] olyan füvet tud az, hogy kilencer megmossa az lúgjában az fejét, s naplemenet után kiönti, s aki azon által megyen, ha nagyságos úr léssen is, de hozzátart ahhoz a házhoz.” (Kiss–Pál-Antal 2002, 154.)

¹⁵² A 16. tanú vallomásrészlete értelmében: „Nagy Sigmondné adott valami füvet, az kiből feredőt főztek, s mikor abba beléültem, mindgyárt aznap úgy megépült az lábam, mintha soha sem fájt volna.” (Kiss–Pál-Antal 2002, 153.)

¹⁵³ Lásd Kiss–Pál-Antal 2002, 210.

¹⁵⁴ Pemetet, azaz sütőkemence-seprűt.

¹⁵⁵ Pemetet. A hétköznapi használatukból kiemelt, mágikus célokra alkalmas tárgyak közé tartozó pemet (*penete, pemete, penető* 'összekötött rongycsomó'; SzT. 1975–2009, X. 622.) kapcsán, az állatok megrontásával is gyanúsított Luka Zsófia elleni eljárás során Kozma Ilona azt vallotta, hogy mások tanácsára e tárgy segítségével hozta helyre a tehenét ért rontást.

tönből szabadulását illetően „málészemmel¹⁵⁶ babonáskodott”. A szerelmi mágiával vádolt horvát Pap Anna rontó kellékeinek („serte”, „tollu”, lószőr) felsorolásakor az ügyész általánosságban „egyéb gezemicé”-re¹⁵⁷ is utalt.

A „nyilvánvaló” boszorkányságot *varásláznak* tételezik fel; a boszorkány tevékenységét a következő szavakkal jellemzik: *babonáskodik, megbabonáz, elgyötör, meggyötör, elkénoz, megkénoz, kuruzsol, félreront, megront, öszveront, öszvecsinál, öszvekolcsol, öszveroncsol, öszveromlaszt, öszvezsugorít, megöl, elveszt, megveszet*. Képzettségét *babonás, boszorkányi, ördögi*, valamint *babonás és varázsló boszorkányi mesterségnek* tekintették. Ennek megszerzését illetően hangsúlyosan ismétlődő hivatalos nézet, hogy a boszorkány *ördöggel cimborál*, a népi nézet pedig: mesterségét *megtanulja*.

A népi képzetek értelmében a tudás női ágon öröklődik. A vallomásokból az derül ki, hogy együttműködésért és rivalizálásért is megnyilvánulhat. A bályoki Fűzi Borka és Erzsébet, vagy a badacsonyi Pakulár Virág és Mária anya–lány együttműködésével szemben, Nagy Zsigmondné és Fekete Mártonné megromlott viszonyának kontextusában az anya egyrészt mester, másrészt tehetetlen ellenboszorkány.¹⁵⁸ A nagyfalusi Nagy Jánosné és a bagosi Molnár Erzsébet esete az idősebb asszony–fiatalabb nő viszonyát példázza.¹⁵⁹ A Debrői Anna és Erzsébet perének vizsgálati jegyzőkönyvében feljegyzett vallomásrészlet is ezt igazolja vissza: „Az anyna ennek nagy boszorkány, a leánya is megtanulja tőle!”¹⁶⁰ Somogyi Kata válasza a neki falubíróval üzenő Varga Mihálynak háritásként és ellenvádként is értelmezhető, és a boszorkányság tanulhatóságára csak implicite utal.¹⁶¹ A varsolci Ordas Erzsébet elleni vizsgálat jegyzőkönyvének 3. kérdőpontja¹⁶² a gyanúsított és az előző év (1739) őszén már kivizsgált Ilona bába közötti viszony felfedésére összpontosít, és a két nő együttműködését is tanulásként feltételezi. A varsolci asszonynak tulajdonított babonás tevékenység a boszorkányság (mint tudás) működésgeneológiáját tükrözi: az egykor Cigányiban kocsmároskodó asszony adásvételi szerencsését egy Gábor nevű román embertől ott kapott kötélдарabbal¹⁶³ biztosította a

¹⁵⁶ 'kukoricaszemmel'

¹⁵⁷ Vö. *gezemuza 'gizgaz'*; SzT. 1975–2009, IV. 586.

¹⁵⁸ Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 151, 154.

¹⁵⁹ A korábban Molnár Erzsébet perének vizsgálati jegyzőkönyvből idézett részlet alapján a tudás többszöri átadásának és átvételének nézete is érvényességgel bír. Mind Nagy Jánosné, mind Molnár Erzsébetet az állatrontó mágikus praktika ismeretének, gyakorlásának és továbbadásának (ti. tanítják) vádjával illették. Mindkét vádlott tagadta: „Tagadom, az én személyben nem vagyok, s mást sem tanítottam afféle.” Illetve: „Tagadom, mert én sem sőt nem ástam, sem másokat nem tanítottam!” (Kiss–Pál–Antal 2002, 165, 168.)

¹⁶⁰ Kiss–Pál–Antal 2002, 195. A családban öröklődött vagy egy másik boszorkánytól tanult boszorkányságról lásd még: Kristóf 1998, 104.

¹⁶¹ „Ha én varásló vagy boszorkány vagyok, az ő anyjától tanultam!” (Kiss–Pál–Antal 2002, 241.)

¹⁶² Vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 215.

¹⁶³ A magyar néphitben elterjedt hiedelemképzet szerint az akasztott ember kötele szerencsehozó, „aki magánál hordja egy darabját, mindenben szerencsés lesz” (Pócs 1977). Saját gyűjtésből származó recens adat szerint is egy darabja elegendő ahhoz, hogy az emberek terményeinek vagy állatainak piaci árusítása eredményesebb legyen (42 éves, kosteleki, római katolikus nő, 2000. november 7., lásd Czégényi 2008, 79, 13. jegyzet).

későbbiekben is. A *félboszorkánynak*, majd *egész boszorkánynak*¹⁶⁴ tekintett nő ügyének kivizsgálásakor a négy kérdőpont alapján jegyzőkönyvezett negyvennyolc vallomás némelyike ismételten visszatért mind a hozzá gyakran járó bábához fűződő viszonyára,¹⁶⁵ mind a mágikusnak vélt tárgy megszerzésének és használatának adatolására.¹⁶⁶

A horváti Pap Anna (mint rontó) és Boros István (mint más személlyel rontató) viszonyrendszere a „szolgáltató specialista”¹⁶⁷ sajátos szerepkörét körvonalazza. A nőtlen férfival egy háztartásban élő özvegyasszony, annak kérésére, szerelmi mágiát alkalmazott a ballai Bóné Máté menyé, azaz a Boros István egykori mátkája, Szabó Kis Anna ellen.¹⁶⁸

A szövetkező boszorkány képzetköréhez hivatalos részről az ördög,¹⁶⁹ a helyi nézetek szerint a jámbor keresztényt maguk közé téríteni igyekvő, szervezeten tevékenykedő többi boszorkány tartozik.¹⁷⁰ A csoportosan megjelenő, olykor agresszív, romboló boszorkányok¹⁷¹ képzete mellett a boszorkányok tudásfüggő hierarchizáltságának nézete (*nagyobb boszorkány/mester*) is érvényesül. A közösségen belül azonosított boszorkány ténykedését ritkán ugyan, de külső specialisták („kercsi tudományos asszon”,

¹⁶⁴ A 32. tanúvallomásban idézettek szerint „Nagy Mihály szemébe mondotta Ferencz Istvánnak, hogy eddig félboszorkány, de ezután immár egész boszorkány leszen.” (Kiss–Pál-Antal 2002, 218.)

¹⁶⁵ Lásd a 3., 4., 9., 18., 25–26., 43. tanú vallomásrészletét: Kiss–Pál-Antal 2002, 215–219.

¹⁶⁶ Az egyazon közösségben élő egyének hiedelemtudása nagyrészt azonos; az emlékezetesebb élmény megjegyzése erős mintázottságot tükröz, sztereotípiákból áll. Lásd a 9., 18., 20., 25–26., 43. tanú vallomásrészletét: Kiss–Pál-Antal 2002, 216–219.

¹⁶⁷ A klientelizmus viszonyhálójában megnyilvánuló társadalmi kapcsolat leírására a goffmani dramaturgia fogalmi keretéből kölcsönzött „szolgáltató specialista” alakjára vonatkozó nézeteket lásd itt: Goffman 1999 [1959], 126–130.

¹⁶⁸ Kiss–Pál-Antal 2002, 222–223.

¹⁶⁹ Ugyanakkor, a Fábíán Katalinnak tulajdonított vallomás szerint „maga kérkedett vélle, hogy mikor megharagszik vagy nékie kell, hét ember erejével bír, és aki vélle kiköt, ördöggel köt ki” (Kiss–Pál-Antal 2002, 248). Az erejét fitogtató boszorkány esetében az általa hivatkozott ördögnek egyrészt legitimizáló (ti. az erejét igazoló), másrészt hátrító (ti. félelemkeltő, így védelmet is biztosító) szerepe lehetett. A korban Erdélyben is terjedő diabolisztikus boszorkányhitről lásd még: Klaniczay 1986, 283.

¹⁷⁰ A varsolci Luka Zsófia nemesasszony periratokból kirajzolódó boszorkányalakja kapcsán – akit „felvötték a gonoszok, s hordozták a gazon” (Kiss–Pál-Antal 2002, 125), és aki az egyik falubelijétől kért tanácsot azt illetően, hogy „álljon az gonoszoknak, mert ötlet csak erőltetik, hogy odaesküdgyék” (Kiss–Pál-Antal 2002, 129), illetve „sokan voltanak körülötte, akkor is kisztették, hogy esküdjünk közikbe” (Kiss–Pál-Antal 2002, 142), és akinek a hatóság „ördögi tanult mestersége”-t (Kiss–Pál-Antal 2002, 120) tulajdonított – nem egyértelmű, hogy a tanúvallomásokban megnevezett általános „gonoszok” az ördögök, az ördöginek vélt boszorkányok vagy a gonosz magatartású emberboszorkányok megnevezése. A különböző károkra specializált (korábbi) mitikus lények képzetkörének átalakulásáról (ti. emberiesüléséről), valamint a magyar boszorkányperekben előforduló hasonló adatokról lásd bővebben Pócs 1992, 34–36; a boszorkányoknak tulajdonított rontások (és mindenféle mágikus tevékenységek) ördögi eredetéről: Klaniczay 1986, 287.

¹⁷¹ Például a már korábban idézett Radnóthi Erzsébet kárvallott által tanúsítottak alapján: „Azon este pedig, mikor még úgy sem aluttam, mint mostan, hogy nem alszam, kimondhatatlan számú nagy sokaság égő gyertyákkal jöve reám, kik közül ki az ágyamat akarta felgyújtani, ki megint magamat akart öszverugdosni.” (Kiss–Pál-Antal 2002, 207.)

„váradi néző”, egy „oláné”) ellensúlyozzák. Ezek diagnosztizáló, elhárító és gyógyító személyek, és mint ilyenek, kisebb tudású, gyengébb erejű ellenboszorkányok.¹⁷²

A vádak és a tettek a boszorkányok emberekhez, állatokhoz és növényekhez fűződő meghasonlott, de meghatározó viszonyát körvonalazzák. Általános ténykedésüket a tanúvallomások rontáselbeszélései részletezik. Ezek túlnyomórészt a „megrövidített boszorkány”¹⁷³ károsító tevékenységét tárják elénk, amikor az a „megszokott mester-ség”¹⁷⁴ részeként különböző élethelyzeteket és létállapotokat – betegség, magántulajdon eltulajdonítása, károsítása, egyéni és családi gondok, érzelmi-indulati problémák, bizonytalan jövő kifürkészésének kényszere – indukál, majd az ezek által implikált mágikus szükségletek kielégítésére vállalkozik önként, felkérésre vagy fenyegetést követően.

A szilágysági boszorkányság tehát szituacionális szerepalakzat. Az emberi kapcsolatok árnyalt, de általában rejtett normatív rendszerében kapja meg a keretét, és a mindennapokon belül válik egyedivé. A szerepek (például károsító, károsított, specialista, bizalmas, segítő) és a társas (például rokoni, baráti, házastársi, szerelmi, szomszéd-sági) viszonyok keretei adottak, így a személyes élmény és a közösségi tudás találkozási pontján leggyakrabban a károsító/rontó azonosításának és a probléma-, konfliktus- és frusztrációs helyzet kezelésének forgatókönyve érvényesül.

2.2. A Pap Lázár lányaként haraklányi lakhelyű, férje után Meszes Gergelynéként, majd lakhelycsere következtében Rátoni Fülep Gergelynéként is jegyzett Pap Szemederáról felbukkant adatok több szempontból is figyelemfelkeltők. Egyrészt a korban szokásos nyomozás (*inquisitio*) szilágysági gyakorlatát, másrészt az 1700-as években vármegyészerte pusztító pestissel¹⁷⁵ kapcsolatos hiedelemképzeteket tükrözik.

¹⁷² Ezen szerepükben a boszorkányügyek hagyományos népi szakértői, akik mágikus ellenreakcióval igyekeznek segíteni, gyógyítani a rontás áldozatait. Az intézményesült boszorkányüldözés és az ennek ideje alatt is működő (korábbi) népi gyakorlat összefüggéseiről lásd Klaniczay 1986, 287.

¹⁷³ A 16–18. század folyamán Sopron vármegyében lefolytatott boszorkányperek hetvenhat jegyzőkönyvében fellelhető rontásetetek elbeszélései alapján Pócs Éva hat boszorkánytípust különített el: a „megrövidített” (A), a „tudós” (B), a „természetfölötti” tiszta (C) és két vegyes változatát (A+C, illetve B+C), valamint az „üldözött” (D) boszorkányt, lásd Pócs 1995. A „megrövidített” narratív típus szerint „elsősorban nem boszorkánytípusokat, hanem konfliktustípusokat ír le” (Pócs 1995, 26), s mint ilyen, a „par excellence boszorkánykonfliktust” tükrözi (Pócs 1995, 48). A szilágysági rontáselbeszélésekben beazonosítható interakciók alapján az azonos státusú/gazdasági helyzetű boszorkány (például Luka Zsófia, Bara Erzsébet) és a kárvallott (nemesek, libertinusok), a nagyon szegény/nincstelen boszorkány (például Debri Anna és Erzsébet) és a tulajdonnal bíró kárvallott (például Fazakas Zsófia, Márkus Anna, Péntek Mihály, Szilágyi György, Szőke Anna), valamint a családon belüli előnyös helyzetű boszorkány (például Somogyi Kata) és a hátrányos helyzetű kárvallott (például Nagy Mihály és János, egykori férje és fia) polarizáltsága körvonalazódik. Egy-egy boszorkány alakjához gyakran több konfliktustípus is kapcsolódik. Vö. Pócs 1995, 17, 47.

¹⁷⁴ Kiss–Pál-Antal 2002, 241.

¹⁷⁵ Az idéző irat szerint „in anno 1709. és 10. grassálván Isten itületübül a pestis a hazában”, de az első vizsgálati jegyzőkönyvben fellelhető és a korábbiakkal egybecsengő 10. tanúvallomás alapján a helybéli s ekként emlékezetes(ebb) pusztítása kb. 1718-ra tehető: „Ennek előtte circiter 11 esztendővel, mikor itten Haroklyánban az pestisbe halni kezdetek volt.” (Kiss–Pál-Antal 2002, 177, 181.)

A kora újkori boszorkányüldözés társadalmi és kulturális hátterét a debreceni és az egykori Bihar vármegye területén regisztrált perek alapján tárgyaló könyvében Sz. Kristóf Ildikó írja, hogy „felmerül a kérdés, kerülhettek-e boszorkánypererek a vármegye sedriája elé az ún. generalis inquisitio, közkeletűbb nevén »cirkálás« révén”.¹⁷⁶ Pap Szemédra esete, bár nem áll rendelkezésünkre a teljes peranyag, azt látszik igazolni, hogy – „ezen nemes vármegyében akárholott legközelebb celebrálandó filialis törvényes székire”¹⁷⁷ – mindenképpen igen a felelet erre a kérdésre. Igaz, csupán egy lokális vizsgálat révén, és nem minden előzmény nélkül.¹⁷⁸

Kis Dávid tisztartó kérelmezésére a Lelén 1729. június 12-én kiállított, Haraklányra vonatkozó általános vizsgálati rendeletet¹⁷⁹ egy nappal később, június 13-án, egy Pap Lázárnéra¹⁸⁰ nevesített rendelkezés is követte. Mindkettőt Dobai Pál, Közép-Szolnok vármegye alispánja szignálta.¹⁸¹ Egy hangsúlyosan a boszorkányságra vonatkozó kérdő-

A tanúvallomásokban a pestis román (*csuma*) megnevezése is előfordul; ez a magyar–román lexikális típusú interferencia (a kontaktlingvisztikában „transzferencia” [vö. Hagenthurm 2004, 649] egyik konkrét példája a szilágysági periratokban). A pestis említésére egy korábbi (1720-as) perben is akad példa, a varsolci Horváth Mátyásné Luka Zsófia elleni tanúvallatások során: „In anno 1710. engemet megfenyegete Horváth Mátyásné a pestiskor.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 141 [19. sz.]) A vármegye területén pusztító járványról bővebben lásd Petri 1901–1904, I. 661–662.

¹⁷⁶ Kristóf 1998, 39. A Meznerics Iván jogász által is leírtakra hivatkozó Sz. Kristóf Ildikó szerint „a generalis inquisitio gyakorlata legalább a 18. század közepéig élt az ország területén” (Kristóf 1998, 39); vö. Meznerics 1933, 20–23, 48–52. A *cirkál*, *cirkálás*, *cirkáló* és *cirkáló-ispán* jelentéséhez lásd még: SzT. 1975–2009, I. 1198–1200. 1704–1705-ben és 1753-ban Nagybánya város, 1712-ben pedig Bihar vármegye általános bűnvizsgálata terjedt ki szilágysági településekre is, például Tótfalura, Szilágyra, Zsibóra és Kémerre, lásd Balogh 2003, 164–213 (25. sz.), 288–306 (50. sz.); Schram 1970, I. 51–54 (21. sz.).

¹⁷⁷ Kiss–Pál–Antal 2002, 181.

¹⁷⁸ Petri Mór adatolása alapján Haraklány „[...] újra 1713-ban kezdett települni; azelőtt sokáig pusztá volt”. 1715-ben a zilahi járáshoz tartozó, hatvanhárom lelket számláló településen negyvenöt magyar és tizenhét román élt, az 1720-as országos összeíráskor kétszáznegyvenhárom lakosból százhuszonhat magyar és száztizennyhárom román nemzetiségűt jegyeztek. A haraklányi románok a korban görög katolikusok voltak. A haraklányi 1729-es általános vizsgálat elrendeléséhez közeli évben (1733-ban) negyvennégy román nemzetiségű családot tartottak számon, lásd Petri 1901–1904, III. 505; vö. Bél 1767, 291–293, 296–298.

¹⁷⁹ A rendeletben ez áll: „Nagyságos uram, liber báró Cs[ík] Sz[ent] Királyi András Ferenc uram ő-nagysága provisor, Kis Dávid akarván Haroklányban, nemes Közép Solnok vármegyébe inquisitót peragáltatni az paraszti renden.” (Kiss–Pál–Antal 2002, 175.)

¹⁸⁰ A 17–18. századi századi boszorkánypererek okirataiból összegyűjtött asszonyokra vonatkozó megnevezéseket Fercsik Erzsébet vizsgálta. A kommunikációs helyzet alapján különválasztotta a kihallgatást vezető személyek és a tanúk által használt írásbeli és szóbeli említőneveket, valamint a vádlottak bemutatkozásakor elhangzó önjelölő neveit. Rendszerezésének egyik alapja az asszonyneveknek mint tulajdonneveknek a szerkezeti felépítése, lásd Fercsik 2003; 2004; 2005. Az általa megállapítottak alapján (is), a vizsgált személy nem Pap Lázárné, azaz nem Pap Lázár felesége, hanem annak lánya, így az ekként való megnevezése itt téves. Ezt igazolja vissza a június 14-én kelt vizsgálati jegyzőkönyvben szereplő kérdőpont személyazonosító/-nevesítő részlete is: „nemes Közép Solnok vármegyében *Haroklányban lakos Pap Lázárnak Meszes Gergely* nevű emberhez férjhezment *Pap Szemédra* nevű [...] *leánya*” (Kiss–Pál–Antal 2002, 176; kiemelések tőlem: Cz. D.).

¹⁸¹ Dobai Pál 1719 és 1729 között volt a vármegye alispánja, vö. Petri 1901–1904, I. 780.

pont¹⁸² alapján, június 14-én Haraklányban huszonhét helybéli tanú eskü alatti vallomásának jegyzőkönyvezésére került sor. Nem elhanyagolható tény, hogy a kérdőpontban „az somlyai tömlőcből kezességen kivőtt s kezesség alatt lévő”-ként¹⁸³ azonosított Meszes Gergelyné Pap Szemedráról az első tíz (huszonhat és ötven év közötti férfi) tanú ugyanazt vallotta: „Mi semmi boszorkányságát, sem afféle mesterséggel való élését nem tudjuk s nem is hallottuk.”¹⁸⁴ Ez a vallomás a köztük legidősebbként jegyzett ötvenéves Szabados János jobbágy¹⁸⁵ visszaemlékezése alapján egészítődött ki azzal, ami tizenegy évvel korábban történt, amikor Kis Dániel[!] ¹⁸⁶ által a pestis okának felkutatásával megbízott csoport, köztük saját felesége is, a falut járta:

Az Pap Lázár házához is azmint bémentek vizsgálódni, Pap Szemedrát aluva találták, és fel nem tudták költeni. [...] Azmint egymásközött asszonyokkal beszéltek, nem egyéb volt oka, hogy fel nem serkenthették álmából, hanem az mint ifjú napestig erőssen elfáradván, első álmában igen erőssen elalutt.¹⁸⁷

További kilenc (harminc és hatvan év közötti férfi) tanúnak az előzőkéhez hasonló vallomását csupán ifj. Szabados János jobbágy¹⁸⁸ egészítette ki azzal, hogy: „Kis Farkastól magától hallottam, hogy az pitvarába és háza körül az hova valami meztlábos 10 esztendő forma gyermeknek igen sok tapintása lácott.”¹⁸⁹ A következő hat (huszonnégy és negyven év közötti) nő és két (huszonhat, illetve negyvenéves) férfi tanúvallomásában a vizsgálati jegyzőkönyv értelmében többletinformáció nem szerepelt.¹⁹⁰

¹⁸² A gyanúsítottal kapcsolatban annak „boszorkányi mestersége”-t, más boszorkányos asszonyokkal való kapcsolattartását, valamint az emberek és állatok megrontásának részleteit célozta meg, lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 176.

¹⁸³ Kiss–Pál–Antal 2002, 176.

¹⁸⁴ Kiss–Pál–Antal 2002, 176–177.

¹⁸⁵ Az 1720-as országos összeírásban adózó jobbágyként szerepel a neve (http://193.224.149.8/adatbazisokol/adatbazis/az-1720_evi-orszagosszeiras; a letöltés ideje: 2013. szeptember 24.).

¹⁸⁶ A korábbi, pestisjárványkor elrendelt vizsgálat és az 1729-es általános kivizsgálást kezdeményező személy ugyanazon Kis *Dávid* udvarbíró keresztnévét itt vagy a tanú említi *Dániel*ként, vagy ez a vallomást jegyző személy elírása.

¹⁸⁷ Kiss–Pál–Antal 2002, 177.

¹⁸⁸ A körülbelül harmincéves férfi feltételezhetően a már idézett körülbelül ötvenéves Szabados János fia. Az idősebb Fekete István tekintetes úr, az ifjabb viszont Sebes András úr jobbágyaként jegyzett esküdt tanú.

¹⁸⁹ Kiss–Pál–Antal 2002, 177. A későbbiekben Pap Szemedra boszorkányos tevékenységének egyértelmű jeleként értelmezett, de már ekkor említésre méltónak vélt (tehát korábban is gyanús) nyomokat személyesen nem látó férfi vallomása a következő tanúkihallgatás alkalmával a kérdőpontban szerepel.

¹⁹⁰ A bírósági eljárás tanúvallomásokra tett hatását vizsgálva Tóth G. Péter arra a következtetésre jutott, hogy: „nem a tanúk önálló véleményére voltak kíváncsiak, hanem hogy a számos tanú által elmondott szöveg alapján miként rajzolódik ki egy történet a vádlotról. A tanúvallomások közötti különbséget a jegyzőkönyvet vezetők kevésbé érzékelték.” (Tóth G. 2001a, 215.) A Közép-Szolnok vármegyei statútum újraserkesztésekor még 1810 tavaszán is feljegyezték, hogy „Sokszor hátramaradást okoz a rabok dolgainak ellátásában az, hogy az inquisitorok nagyon immel-ámmal írják fel a tanúk vallomásait, felírják t. i., hogy a tanú tudja vagy hallotta a kérdésben forgó dolgot,

A Közép-Szolnok vármegyei Cserjék András szolgabíró¹⁹¹ és Nagy Gergely esküdt táblabíró, aki az első tanúkihallgatást levezette, a már jegyzőkönyvezett tanúvallomások alapján megszerkesztett új kérdőpont mentén, még aznap egy második tanúkihallgatásra is sort kerített. Nyolc tanúvallomást jegyeztek le. Eskü alatt vallott a huszonhat éves Kis Farkas bérlő és felesége, a huszonkét éves Annuca, akik két gyermekük halálát a velük egy udvarban lakó Pap Szemedra boszorkányos tevékenységének tulajdonították, továbbá a hatvanéves Mo[1]hucz Tivadar és felesége, a negyvenéves Flora, akik a vádlott boszorkányos tevékenységének jeleit (ti. a hóban meglátott és feltehetően a kéményhez vezető gyanús, kisméretű és nagy mennyiségű lábnyomot) egykor szemtanúkként konstatálták. Vallottak még: az évekkel korábban a pestist okozó boszorkányok felkutatásával megbízott csoport tagjai közül az ötvenéves Brebán Jánosné és a negyvenöt éves Várczán Mihályné jobbágyasszony,¹⁹² a hatvanéves Verczen Márton jobbágy, továbbá az ötvenhat éves Szabadis Mária, Moldován Pál bérlő felesége.¹⁹³

Habár az előzmények ismeretlenek, meghatározó körülménynek feltételezhetjük Pap Szemedra somlyói börtönből való, közvetlenül az 1729-es kivizsgálás előtti kikerülését. Ennek függvényében úgy látszik, hogy a tanúvallomások alapján több mint egy évtizeddel korábbra (kb. 1718-ra) datálható haraklányi pestisjárványkor tapasztalt mély alvását, illetve tetszhalott állapotát már akkor gyanús magatartásnak nyilváníthatták,¹⁹⁴ de ez vádként csak az 1729 nyarán lefolytatott hivatalos ügyvizsgálatot követően, 1730-ban fogalmazódott meg, az akkor már férjével együtt Rátonban élő¹⁹⁵ nő ellen:

Haroklyánba laktodba a pestisnek színe alatt, boszorkányi mesterséged által, éjszakának idején, sok keresztény felebarátodat ölted s fojtottad meg. Mellyet midőn investigáltanak, és házadhoz mentenek volna az investigátorok, akkor is testedet mint-

de nem íródik föl sem az, hogy honnan tudja, sem az, hogy kitől hallotta, vagy ha az feltételezik is, hogy kitől hallotta, az a személy, a kiről a hallomás mondatik, nem kérdeztük meg, néha pedig valamely csak egyedül vall valamely dolgot és nem kérdeztetvén meg tőle, hogy azt még ki tudhatja más rajta kívül, csak egyedül marad bizonyítónak.” (Idézi: Petri 1901–1904, I. 377.)

¹⁹¹ A Petri Mór korabeli tisztségviselőket összesítő névjegyzékében Cserjék András 1727-ben Kraszna vármegyei szolgabíróként, 1732 és 1733 között már Közép-Szolnok vármegyei szolgabíróként szerepel, lásd Petri 1901–1904, I. 785, 787.

¹⁹² Férje, az első tanúkihallgatás jegyzőkönyvében jegyzett Michael Várczán az 1720. évi országos összeírásban adózó jobbágyként (Michael Varcza néven) szerepel. (Lásd http://193.224.149.8/adatbazisokol/adatbazis/az-1720_evi-orszagos-osszeiras; a letöltés ideje: 2013. szeptember 24.)

¹⁹³ A vallomástétel időpontjában Moldován Pálné Szabadis Mária *nyírsedi* lakosként volt számon tartva. *Nyírséd* a korban Wesselényi-birtok volt, és Közép-Szolnok vármegyéhez tartozott; lásd Petri 1901–1904, I. 154; a tanú is a hadadi Wesselényi István báró bérlőjének feleségeként tett vallomást.

¹⁹⁴ A Pap Szemedra boszorkányságát felülvizsgáló első tanúkihallgatás alkalmával a tanúk eskü alatti vallomásban említésre méltónak vélték a tizenegy évvel korábbi eseményt, a vizsgálati jegyzőkönyvet készítő vármegyei hivatalnokok pedig lejegyzésre, majd a második tanúkihallgatás előkészítéskor kérdőpontba illesztendőnek is ítélték azt.

¹⁹⁵ Az első haraklányi jegyzőkönyv hátlapján „*Haraklyana* Pap Szemedra” szerepel, míg a fél évvel későbbi idézés szövegének utólagos számozásakor és datálásakor az iratot „*Rátoni* Fülep Gergelyné elleni certifikatio” címen adatolták. Vö. Kiss–Pál–Antal 2002, 178, 182; kiemelések tőlem: Cz. D.

egy holtan találták, elméd és eszed az ördögökkel való cimborálódásra fagyasztva lévén, harmad nap ébredtél fel.¹⁹⁶

Habár az egykori nyomozók maguk vallották, hogy Pap Szemedra sikertelen ébresztését követően a „Bécsbe ment borsért!” szólás hangoztatásával csak tréfálkoztak egymás között, az, hogy mély alvásából nem tudták felébreszteni, a vádlott boszorkányságát látszott igazolni. (Ugyanis a „borsért járt” szólás a boszorkányszombaton való részvételre utal,¹⁹⁷ ugyanúgy, mint a mély alvás, amelynek során, egyes elképzelések szerint, mintegy álmában repül a boszorkányszombatra.) Annál is inkább, mivel a kárvallottnak tekintett Kis Farkas és neje Meszes Gergelynek, Pap Szemedra férjének¹⁹⁸ tulajdonított beszámolóként¹⁹⁹ vallotta:

Az Pap Szemedra urától is hallottam kétszer is, hogy ő az feleségét kétszer találta mintegy halva az ágyban maga mellett, sokat taszigálta, költötte, de fel nem tudta sokáig köteni, hanem kettőre magától felserkent ismét, és fél tőlle!²⁰⁰

¹⁹⁶ Kiss–Pál–Antal 2002, 181.

¹⁹⁷ A *borsért járó* boszorkány(ok) korabeli képzetének elterjedtségét tükrözi, hogy Nagybánya városi tanácsának 1704 telén lefolytatott vizsgálata során (december 9-én) is feljegyezték: „Hijjába hozzátok az macskát ide, mert meg nem marad! Megölik, *borsért járnak* rajta az farán, az farkán, és megismerszik!” (Balogh 2003, 164–213 [25. sz.]) 1715 júliusában, a boszorkánysággal vádolt Lengyel Gáspárné Marietta kassai perében, a vádlott Panna nevű lányának feltűnően gyakori „szúnyokálás”-a kapcsán a tanúvallomások szerint maga mondta, hogy előző éjszaka „*borsót jártunk szedni* [...] az kis macskán [...] az Somos Tetőre” (Bessenyei 1997, 36–38 [7. sz.]; a *borsót* feltehetően hibás írásmód, *borsot* helyett). Egy 1745-ös Szatmár vármegyei perben Böszörményi Mihály gacsályi kondás vallotta, hogy „sertéssei a’ makkon elveszvéen, a császlói Rekettye Pilához járt tanácsot kérni, aki őt lóvá változtatva *borsért járt rajta* négyszer vagy ötször, de hová járt? nem tudhattya, mivel elméjétől annyira eltávozott, hogy fel nem eszmélhetett” (Kiss–Pál–Antal 2002, 107 [16. sz.]). Ezzel párhuzamosan figyelmet érdemel az ugyan nem Bécsbe, hanem a „Szent Gellér hegyin *járónak* és onnat *borsót hordónak és szedőnek*, s onnat let meggazdagodott”-nak tartott két asszony (Tófalvi László Györgyné Nagy Judit és hagymásbodoni Baranyai Mihályné László Borbála) 1746-os marosszéki esete is, mivel őket – egy Marosvásárhelyen 1746. január 5-én kelt becsületsértési kereset értelmében – a hagymásbodoni Baranyai Zsigmondné Vincze Márta „nyilvánvaló boszorkány”-nak nevezte. A fennmaradt irat alapján mindhárom nő köznemes (*nobilis agilis*) feleségeként pereskedett (Bessenyei 2000, 218 [108. sz.]). Lásd erről: Takár 2004, 574. (Kiemelések tőlem: Cz. D.)

¹⁹⁸ A haraklányi periratokban következetesen a *Meszes* családnév fordul elő, a rátoniban viszont *Filep* [*Fülep*] névváltozata is előfordul.

¹⁹⁹ A hiányos peranyag ellenére feltételezhető, hogy a vádlott nő férjének eskü alatti tanúvallomására még az 1730-as idézés előtt sor került, mivel az idézés ügyében eljáró Borbély Mihály, Kraszna vármegyei szolgabíró a következőket jegyezte fel: „Processus. Anno 1730. die 21. Januarius procedaltam ezen dologban a fenn megirt mód szerint és certificaltam a specificalt Meszes alias Filep Gergelyné, Lázár, alias Pap Szimadrát ezen nem Kraszna vármegyében Rátonban maga lakóházánál, elolvassván előtte az instrucciónnak tenorát. Mellyet megértvén, monda Fülep Gergely: – Érttem, *eskettem én ezen dologról Haroklyánban.*” (Kiss–Pál–Antal 2002, 182; kiemelés tőlem: Cz. D.)

²⁰⁰ Kiss–Pál–Antal 2002, 180.

A fennmaradt tanúvallomásokban egyéb pontosítás nem szerepel azt illetően, mikor ébredt fel az utólag gyanúsaknak ítélt mély alvásából Pap Szemedra. Nem tudjuk, hogy a férj tapasztalatait is idéző Kis Farkas vallomásaiban fellelhető „kettőre magától felserkent” kitétel időpontra (Két órára? Másnapra? Két nap múlva?) vagy módra (ti. egykettőre, 'hamar') vonatkozik-e, annál is inkább, mert a második tanúkihallgatás kérdőpontjában az „azután pedig másnap serkent fel” adalék szerepel,²⁰¹ de a korábbi, 1718-as eset kapcsán. A perbe idéző levél vádpontjában szerepeltetett „harmad nap ébredt” mozzanat feltehetően az 1729. június 14. és 1730. január 21. közötti időintervallumban jegyzett tanúvallomások során körvonalazódott.²⁰²

A pestisjárvány miatt elrendelt általános vizsgálati eljárást követő negyedik év (kb. 1722–1723) telén a Kis Farkas családja és szomszédsága által a hóban észlelt jelek a családfő számára már a két gyermek halálát megelőzően jelentéssel bírtak, a bíró előtti jelentésre ezek adtak alapot,²⁰³ de sem akkor, sem a közvetlenül egymás után bekövetkező két halálesetkor nem került sor feljelentésre. A Kis Dávid udvarbíró által 1729-ben kezdeményezett általános bűnvizsgálat során viszont a Pap Szemedra ügyében elrendelt tanúvallatások alkalmával felidézett korábbi eseményhez hasonlóan ez is kérdő-, majd vádponttá formálódott:

Lévén több boszorkányságid is, amint hogy akkortáiban kürtődön jártatván, s járván ki éjszaka társakhoz, s magadnak nyomát megismerték az hóba, és azon házhoz nyomozták, hol véletlenül két gyermekek boszorkányságok által megölettek.²⁰⁴

Tény, hogy a büntetett előéletű Pap Szemedra kivizsgálására egy általános bűnvizsgálat kontextusában került sor, de arra nincs adat, hogy mi állhatott Kis Dávid tisztartó 1729-es kezdeményezése mögött.²⁰⁵ A tizenegy évvel korábban elrendelt általános vizsgálat nevesített kezdeményezőjeként mindenestre járványt okozóként boszorkányokat gyanított. A négy évvel későbbi kettős gyermekhalál idején észlelt „boszorkányos” jelek bíró elé terjesztésének felvillanó szándéka, valamint az, hogy az udvarbíró és a kárvallott családnéve megegyező, azt a lehetőséget is felveti, hogy Kis Dávid és Kis Farkas nem csupán névrokonok voltak. Kis Farkas és Pap Lázár tőszomszédsági viszonya

²⁰¹ Kiss-Pál-Antal 2002, 179.

²⁰² Az igényes(ebb)nek vélt erdélyi szász hatóságok diabolizmust megkövetelő vallatásainak adatai alapján Pócs Éva arra a következtetésre jutott, hogy azokban a huzamos alvás mint az ördöggel való szövetség bizonyítéka tűnik fel, lásd Pócs 1992, 76.

²⁰³ Kis Farkas tanúvallomásából ismert: „Mondottam Molhucz Tivadarnak azt is: Én nem tudom, mi csoda mezülábos tapotás lehet az ilyen nagy hóban és ilyen hideg télben! Félek, hogy valami esik rajtam, a bíróhoz menyek, és hírt tések néki! De Mohucz Tivadar nem hadta, hogy odamennyek, azt mondotta: Ő bizonyágom léssen nékem azon dologról.” (Kiss-Pál-Antal 2002, 180.)

²⁰⁴ Kiss-Pál-Antal 2002, 181.

²⁰⁵ Tóth G. Péter adatolása szerint az 1726–1750 közötti időszakban „a pestisjárványok fő göcterülete Magyarország volt. A járványok a Dunántúl egyes megyéinek kivételével szinte az egész országot és Erdélyt érintették” (Tóth G. 1995, 758). Ennek függvényében, hipotetikusán ugyan, akár a pestis terjedő rémhíre is közrejátszhatott az 1729-es vizsgálat Kis Dávid általi kezdeményezésében.

ennek függvényében csak hangsúlyosabbá teszi a Pap Szemedra ellen megfogalmazódó vádak társadalmi beágyazottságát.

A több mint egy évtizedre visszanyúló események rekonstruálása során két konkrét vád létrejöttének folyamata rajzolódik ki. Ennek végkifejletként Pap Szemedrát egyrészt az 1718-as pestiskor meghalt haraklányi lakosok, másrészt Kis Farkas két gyermekének kb. négy évvel későbbi haláláért tették felelőssé. Az 1729-es bűnvizsgálatkor sorra kerülő tanúkihallgatások alkalmával, a két korábbi, különböző időpontban lezajlott esemény összefüggésbe helyezésekor, egy-egy tanú személyes véleménye és a vádlottról kialakított bírósági kép alapján egy „természetfeletti boszorkány” jellemzői körvonalazódnak.²⁰⁶

A tanúkihallgatások kérdőpontjai alapján a Pap Szemedra elleni 1729-es kivizsgálás elrendelése először a gyanúsított boszorkányos asszonyokkal való kapcsolattartására és feltételezett gyermekrontására fókuszált. Ez visszaigazolni látszik az ügy háttérében meghúzódó Kis Farkas–Kis Dávid, illetve a Kis Farkas–[Pap Lázár]–Pap Szemedra interperszonális viszony vád- és esetalakító szerepét. A tanúkihallgatások sorrendiségét is figyelembe véve – ti. a pestiskor történetek célzatos rekonstruáltatására csak a második tanúkihallgatás alkalmával került sor –, Pap Szemedra bűnbakká válásában a konkrét kárvallott (ti. Kis Farkas) lehetett a legérdekesebb. Az összesen harmincöt tanú²⁰⁷ vallomásából nyolc került lejegyzésre, legrészletesebben éppen Kis Farkasé, aki már az 1722–1723 körül történetek kapcsán szemtanúkat keresett (Mohucz Tivadart és nejét), így implicite majdani vallomástevőket szerzett. Egy másik közvetett kárvallottnak az ügy háttérében meghúzódó Kis Dávid udvarbíró tekinthető, akinek az 1718 körüli pestisjárványkor elrendelt általános vizsgálata eredménytelennek bizonyult: boszorkányokat kerestek, de akkor nem találtak.

Társadalmi alapú, szomszédsági konfliktus nem rajzolódik ki az események háttérében; Pap Szemedra esetében a természetfelettitől való félelem a leghangsúlyosabb. A pestis, ahogyan Szemedra tetszhalott állapota is, magyarázatra szoruló, ijesztő jelenség, „másság” lehetett a haraklányi mindennapokban is. Kis Farkas tanúvallomása alapján saját férje is fél tőle; de ő maga sem kivétel, amikor a lokális hiedelmek alapján kikövetkezteti, hogy a nagy mennyiségű mezítlbas nyom nem jelent jót. A Szemedrához kapcsolt, természetfeletti megjelenéseként feltételezett hanghatások (ajtónyílás, rágás) és nyomok (mint a kéményen való közlekedés jelei), valamint az asszony macska alakban való megjelenése a boszorkány hiedelemkörének szerves tartozékai még ma is.

Mindez, illetve az ettől való általános félelem 1718 körül még nem kapcsolódhatott konkrétan, egyértelműen Pap Szemedrához. Mint Szabados János tanúvallomásából

²⁰⁶ A konfliktusok által kijelölt aktuális „pillanatnyi” boszorkánynak természetfeletti ismérveket kölcsönöztek. Vö. Pócs 1995, 48. Lásd Függelék, VI. táblázat.

²⁰⁷ Az első tanúkihallgatásra beidézték huszonhét haraklányi lakosból négy (Joannes Szabados, Joannes Szabados, Joannes Vali, Michael Varcza névvel), a második alkalomra beidéztettek közül pedig egy személy (Martinus Varcza) adózóként szerepel az 1720. évi országos összeírásban (http://193.224.149.8/adatbazisok/adatbazis/az-1720_evi-orszagos-osszeiras; a letöltés ideje: 2013. szeptember 24.).

megtudjuk,²⁰⁸ a pestis okozójaként feltételezett boszorkány utáni kutakodás során Pap Lázár házának megvizsgálására estefelé kerülhetett sor, amikor Pap Szemedra aludt. A vizsgálattal megbízott személyeknek a jegyzőkönyvek alapján rekonstruálható attitűdje sokatmondó, ám félelemtől nem árulkodik. Az egyes szám, első személyű vallomást – „forgattam egy s másfelé is, az honyallyánál fogva fel is ültettem”²⁰⁹ – két vallomásrészlet egészíti ki. Az egyik az egykori csoport férfi tagjaként a ház előtt várakozó Verczen Márton visszaemlékezéséből származik: „hallota azt is, hogy az mezítelen testit sokat verték”,²¹⁰ a másik Kis Farkas vallomásrészlete, amelyben a vizsgálatot végző asszonyoktól hallott információként említi, hogy „eleget forgatták s verték is”.²¹¹ A mezítelen test bántalmazásának közvetett, fültnanú általi felemlítése arra enged következtetni, hogy a megbízott nők teljesíthették a rájuk bízott feladatot, és ellenőrizték Pap Szemedra testét, nincs-e rajta boszorkányságra utaló jel.

A tanúkihallgatáskor egymás közötti tréfalkozásként aposztrófált szólást, amelyet a rájuk kint várakozó Verczen Márton „E vagy Lengyelországba, vagy Molduvába ment borsért”²¹² változatban hallott, semmi említésre méltóbbal nem egészítették ki. Az eskü alatt általuk be nem vallott, de a haraklányi közösség kommunikációs rendszerébe való ségelemként beépült verés mozzanata azonban Pap Szemedra marginalizált²¹³ szerepére utal: ha nem is bántalmazták, feltételezték róla, hogy bántalmazható.

Az iratokban Szemedraként, Szimedraként, Szimádraként megnevezett vádlott a forráskatalógusban magyar nemzetiségüként szerepel.²¹⁴ Figyelembe véve a helység korabeli etnikai összetételét, illetve a névelemzés alapján²¹⁵ – feltehetően, de nem bizonyíthatóan – román nemzetiségű, görög katolikus nő volt. Az ellene folytatott bünvizsgálati eljárásban azonban ennek, úgy tűnik, akkor és ott nem volt relevanciája.

A nyomozati elven működő bizonyítási eljárás korabeli alkalmazását is tükröző két vizsgálati jegyzőkönyv, amely a Közép-Szolnok vármegyéhez tartozó Haraklányban készült, a Kraszna vármegyei Halmágyi István főjegyző, illetve Varjú István alispán elé került.²¹⁶ A Pap Szemedrát Kraszna vármegye altörvénszékére idéző levél az utóbbi

²⁰⁸ Megjegyzés: a tanú felesége nem szerepel a második kihallgatás alkalmával vallomást tévők között (sem). Lásd Függelék, VII. táblázat.

²⁰⁹ Kiss–Pál–Antal 2002, 181.

²¹⁰ Kiss–Pál–Antal 2002, 180.

²¹¹ Kiss–Pál–Antal 2002, 179.

²¹² Kiss–Pál–Antal 2002, 180.

²¹³ Marginalizált szerepéhez talán éppen a boszorkányság gyanújára is alapot adó mély alvása mögött sejtethető valamilyen betegsége járulhatott hozzá.

²¹⁴ Lásd 72906Si6031-es kód.

²¹⁵ Vö. a rom. *Simedra* női keresztnével. A tanúk (vezetéknevek például: Brebán, Kimpán, Mohucz, Mokucz, Nyiszie, Ursuly, Várczán; női keresztnévek: Annuca, Flora, Juana, Stratyia, Szava; férfi keresztnévek: Alb, Dumitru) nagy része is román nemzetiségű haraklányi lakos lehetett. Mint Petri Mór írja: „A lakosok vezetékneve magyar ugyan, de nyelvre nagyobb részük oláh.” (Petri 1901–1904, III. 505.)

²¹⁶ Halmágyi István 1711-ben táblabíró, 1721 és 1728 között jegyző volt, vö. Petri 1901–1904, I. 782, 795. 1730-ban, a boszorkánysággal gyanúsított zoványi Németh Mihályné Gyulai Erzsébet elleni perben már a vármegye alispánjaként tűnik fel. Lásd Kiss–Pál–Antal 2002, 183. Varjú István 1716-ban jegyzőként, 1723-ban alispánként volt számon tartva, vö. Petri 1901–1904, I. 780, 782.

hivatalnok nevében lett kiállítva. Feltehetően a vádlott lakhelycseréje miatt (Ráton abban a korban Kraszna vármegyéhez tartozott) a büntetőper átkerült az egyik vármegye hatásköréből a másikba. Források hiányában a per lefolyása, Meszes Gergelyné Pap Szemredra sorsának alakulása azonban nem ismert.

2.3. Az alsóbürgezdai Horvát[h] Ferencné Sólyom Sára becsületsértési perét dokumentáló iratok,²¹⁷ töredékességük ellenére, jól szemléltetik a gyanú, a rágalom és a vád közösségen belüli kialakulását, valamint ezek konkrét, népi és hivatalos kezelési stratégiáit.

Az asszony a saját maga (ti. Sólyom Sára) és fia nevében írt levélben mind az őt gyalázó zoványi Pipis János, mind a rágalmazásnak alapot adó és ugyancsak Zoványon élő beteg iskolamester perbeidézését kéri az őt előzőleg tanácsadással segítő lompéti Gencsi (*Genchi*) György viceispántól,²¹⁸ akinek a javára (ti. az ügy képviselőjének ellenében) fia nevében is lemond az egyébként várható és őket megillető kártérítésről. Az Alsóbürgezden keltezett kérelmező levél hátoldalán fellelhető (Somlyón keltezett) alispáni végzés a fennálló helyzet rendezéséhez egy ügyvéd fogadásának, valamint az ügy vármegyéhez való feljebbvitelének jogszerűségére tér ki. Az ezt követő, négy kérdőpont²¹⁹ alapján jegyzett, tizenkilenc bürgezdai és hat zoványi tanúvallomást tartalmazó vizsgálati jegyzőkönyv a tanúkihallgatások helyszínét ekként ismerteti:

Mi azért elmentünk *Bilgezd* nevű helységben az bíró Pap János uram házához, kinek napkelet felől ugyan Pap János zálogos telekje, napnyugotról pedig Horvát Ferenc posteritási telekje és háza szomszédsági, *Zoványon* pedig az Bara Miklós árvái házához mentünk, kinek napkeletről Kocsis Mihály telekje és háza, napnyugatról pedig az falu közönséges ucai szomszéggyai.²²⁰

Az özvegy tőszomszédságában lakó bíró házában levezetett alsóbürgezdai tanúkihallgatás alkalmával megidézt tizenöt férfi²²¹ és négy nő, miként a megrágalmazott maga is, nemes volt. A *boszorkányozás* köré szerveződő intra- és extralokális kommunikációt már az ötvenéves Szodoraj György elsőként jegyzett tanúvallomása felfedi:

1.: Zoványon létemben Pipis Jánostól hallottam, hogy Horvát Ferencné füstre bocsátta. Ad 2.: Az bürgezdai határban (midőn Zoványra Pipis Jánoshoz igyekez-

²¹⁷ Lásd Függetlenség, II. táblázat 3. adatsora.

²¹⁸ A Petri Mór korabeli tisztségviselőket összesítő névjegyzékében Gencsi György 1708-ban szolgabíróként, 1712 és 1754 között a vármegye alispánjaként szerepel, vö. Petri 1901–1904, I. 780, 787.

²¹⁹ Az első kettő Pipis János, a harmadik Pipis János és az iskolamester, a negyedik Sólyom Sára magatartására és tevékenységére vonatkozott.

²²⁰ Kiss-Pál-Antal 2002, 114 (kiemelések tőlem: Cz. D.).

²²¹ A férfiak között utolsóként jegyzett tanúvallomás („Ad 1., 2., 3., 4. nihil.”) az ötvenöt éves Pap János bíró kérdőpontokra adott válasza. Hasonlóan „semmitmondó” választ jegyeztek le a harmincéves Kassaj Sámuelné Szabó Kis Anna nemesasszonytól is (17. tanú).

tünk volna menni), találkoztunk velle, és kérdeztem Pipis Jánostól: Az zoványi mester valyon ugyan gyanúval-e, vagy ugyan nyilván izent Horvát Ferencnéhez? És erre felelé Pipis János: Gyanúval is, nyilván is izente. Ad 3.: Az mestert is kérdeztem, hogy gyanú képpen vagy ugyan nyilván izent Horvát Ferencnére? Az mester azt felelte nékem s mind az zoványi bírának, hogy mi nem nyilván, hanem gyanúval izentünk.²²²

A zoványi, negyvenéves Király István jobbágy szerint is: „Az falu közt hallottam, hogy az mester gyanúval és nem nyilván izent volna Horvát Ferencnére.”²²³ A korábban Sólyom Sára szőlőjében az egyik tanítványával együtt barackevésen²²⁴ rajtakapott zoványi iskolamestert egyesek szerint megpirongató, mások szerint megfenyegető²²⁵ özvegy esetében a kárvallott diagnózisa és ellenreakciója a boszorkányperek ideáltipikus lefolytatásának²²⁶ közösségen belüli (általános) modelljétől semmiben sem tér el.

A boszorkánnyal szembeni viselkedés lehetséges módjainak (reáizen, kikiáltja, *meg* illetve *bevádolja*) eltérő intenzitása a Pipis János alakja köré szerveződő szövegvilágban is kitapintható:

Hallottam magától Pipistül, hogy ő *csak gyanúra mondotta* volna részeg korában.

[...] hallottam, hogy Bilgezdről Pipis János egykoron hazajövéen mondotta, hogy: Én bizony *ráfogám* Horvát Ferencnére az boszorkányságot.

Pipis János azt mondotta: Az *egész nemes vármegye őnagyságok s őkegyelmek előtt is megmondom* eszerint! [...] *Szolgabíró*t hozok ki, s eskettetek rá!²²⁷

A lejegyzésre kerültek alapján három bürgezdi tanúvallomásban az *izenés* többszörösen is közvetett módja (4., 16., 19.), egyben a megfizethetősége, ára (4.), kettőben pedig a rontás okozóját azonosító, és ekként a gyanút igazoló váradi néző szerepe (16., 18.) körvonalazódik.

²²² Kiss-Pál-Antal 2002, 114.

²²³ Kiss-Pál-Antal 2002, 117.

²²⁴ 1716-ban a gyümölcsdézsmálás – ti. mint lopás (vö. „holott nem ő kapálta volt meg”) – hivatalosan még nem büntetett cselekedet. Petri Mór adatolása szerint „Kraszna vármegye 1729 február 27-dikén előző statútumait kiegészíti a szőlő-, baracklopók-, kóborlóok, szénalopók ellen valókkal” (Petri 1901–1904, I. 360).

²²⁵ „Lássad, vidd el, de keservesen szarod ki!” (Kiss-Pál-Antal 2002, 114.) A boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzéséről lásd bővebben: Ilyefalvi 2010.

²²⁶ A Tóth G. Péter által felállított modell szerint a boszorkányság gyanújának növekedéséhez a hírnév megromlása, a konfliktusok (kár-, betegség- és/vagy halálokkal magyarázva), valamint a boszorkányozás, becsületsértés (injuria) járul hozzá. A diagnózist az ellenreakció, közkiáltás → magánvád → közzvád, azaz a boszorkányság vád (rontás, varázslás) nyilvánossága követi, majd a helyszíni közvallatás. Ezek kontextusa egyrészt a család és a szomszédság, másrészt a falu/mezőváros/város. Vö. Tóth G. 2011, 662.

²²⁷ Kiss-Pál-Antal 2002, 116–117 (20., 22. és 24. tanú; kiemelések tőlem: Cz. D.).

A következetesen ismétlődő személyes véleményről („soha jónál egyebet felőle nem hallottam”)²²⁸ egyedül a hetvenesztendős, bürgezdí Kapusi Andrásé tér némileg el: „Mint keresztyén asszony, úgy viselte magát, hanem egy is, más is beszélte volna, hogy talán tudna valamit” (14). A zoványi tanúvallomásokban a Sólyom Sára boszorkányságára vonatkozó negyedik kérdőpontra kizárólag a negyvenéves Bara Ferenc jobbágy válaszolt: „Egy szomszédságban laktam az említett asszonnyal Zoványon, de én bizony soha semmi boszorkányságot felőle nem hallottam, sem nem is láttam.”²²⁹ A valamikor zoványi lakhelyű özvegy bürgezdí közösségen belüli megítélését – a jegyzőkönyvet író Zilahi Péter táblabíró és Kardos András szolgabíró szerint – több vallomásrészlet is a következőképpen hangsúlyozta:

Addig mindenkor jó hírt hallottam Horvát Ferencné asszonyom felől, hanem már most hogy ebben keverték, hallottam.

Míg ezen hír[t] felőle nem kezdték, felőle jónál egyebet nem hallottam.

Soha szót sem hallottam felőle annál az mostani dolognál egyebet.²³⁰

A böjtmás havának 14. napján a saját pitvarában közvetlenül és nyilvánosan, utána pedig a fián keresztül²³¹ közvetve is megrágalmazott Sólyom Sára perkérelmező levele két héttel később (március 28-án) szövegeződött meg. Az abban ismételtlen megfogalmazott kérés (egyben cél is) tisztességének rehabilitását hangsúlyozta: „az én eléb-beni böcsületemet álicsa helyre [...]. Csak az én becsületelem álljon helyben.”²³² Az alispán végzése hat nappal később, április 3-án keltezett, a tanúkihallgatásokra két hónap múlva, június 6-án került sor.

A magát mihamarabb tisztázni akaró Horvát[h] Ferencné Sólyom Sára özvegy nemesasszony magatartása egy, a rágalmazás veszélyes következményeivel tisztában lévő nő kényszerű önvédelmi pozicionáltságát illusztrálja.²³³ Fennmaradt iratok hiányában becsületsértési perének végkifejlete ismeretlen.

²²⁸ Kiss-Pál-Antal 2002, 115.

²²⁹ Kiss-Pál-Antal 2002, 116.

²³⁰ Kiss-Pál-Antal 2002, 115–116 (10., 12. és 18. tanú).

²³¹ A tanúvallomásokban Pipis Jánosnak tulajdonított szövegrészletek: „Öcsém, ne is bizzál anyádhoz, mert bizony megégettyük és széllal fúvattuk el az hamvát!” (4.), illetve: „fia számot sem tarcson az annyára, mert megégettetik” (7).

²³² Kiss-Pál-Antal 2002, 112–113.

²³³ A mindenkor kétes kimenetelűnek számító *reákeresések* alkalmával, azaz a magukat nyilvánosan és hivatalosan is tisztázni kívánó gyanúsítottak, megrágalmazottak esetvizsgálatok a közvallatás során elhangzottak könnyen ellenük fordul(hat)tak. Lásd erről még: Takár 2004, 575. Ugyanakkor, ha valakire *reáizentek*, *de nem kereste reá ő kegyelmét* (például az ilosvai Kallós Ilona), vagy *elszenvedte* (például a krasznai Gyulai Erzsébet), azaz *magán száradni hagyta* a gyanút (például a ballai Nagy Erzsébet), vagyis *magát nem igyekezett kitisztíttatni* (például a bagosi Nagy Erzsébet), azt a későbbiekben boszorkányságát (vissza)igazoló tényként (is) kezel(het)ték. A varsolci Horváth Mátyásné Luka Zsófia nemesasszony 1720–1721 között zajló (korábban ismertett és többször hivatkozott) perében például a vádlott boszorkányságát igazolta az is, hogy a többszöri *reáizentést*, úgymond, „békével szenvedte, és azon vétkében hevert mindeddig is” (Kiss-Pál-Antal 2002, 120). A vádlott nő már a perbe idéző levél felolvasásakor tisztázni igyekezett, hogy: „Én abban eddig sem hever-

3. Következtetések

Működési mechanizmusa alapján a korabeli szilágysági boszorkányhit – egyéni vagy közösségi probléma-, konfliktus- és frusztrációs helyzetben – összefüggő magatartásminták készleteként körvonalazódik. Jellegzetességei három csomópont köré szerveződnek: a *boszorkány* alakja, tudása és tevékenysége köré. Ezt illetően az egyazon területen és közösségben élő egyének tudása nagyrészt azonos.

A rejtett módon élő és érvényesülő szabályok által kialakított és fenntartott társadalmi valóságkonstrukciók uniformizálnak tűnő keretében a közösségi boszorkányhit referenciapontokat kínál fel, amelyekhez az egyének viszonyulhatnak. A lokális közösségeken belüli társadalmi viszonyok, a közösségi ellenőrző mechanizmusok, a perekben körvonalazódó valós és hozzárendelt szerepek alapján megállapítható, hogy a 18. századi szilágysági boszorkányképzetek keretétől szolgáló személyes kapcsolatok részben általános érvényűek, részben helyhez, időhöz, gazdasági-társadalmi kontexushoz rendelődnek hozzá.

A periratokban rögzített nyelvi viselkedés a társadalomban is érvényes attitűdöket tükrözi. A személyes élmények diskurzív megjelenítését egyrészt az egyéni nézőpont határozza meg, amelyet a hasonló élethelyzeteket megélők köre, másrészt az ezek másodlagos keretétől szolgáló hivatalos büntetőjogi eljárások alakítanak. A boszorkányság értelmezési hagyományát tehát az a közösség teremtette meg, amely meghatározta az azt továbbító és ugyanakkor alakító alanyi emlékezetet. Boszorkányról és boszorkányságról akkor és akként beszéltek, amikor és ahogy a szociogén tényezők (például a társadalmi érintkezések szabályai) generálták és előírták.

Bibliográfia

- Approbatae* [*Approbáták*] 1653: *Approbate Constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae eidem annexarum*. Varadini [Várad]: Abrahamum Kertesz Szenciensem [Szenci Kertész Abraham].
- Az 1715. évi országos összeírás. Közép-Szolnok és Kraszna (30. Téka). [Elektronikus változat: http://193.224.149.8/adatbazisokol/adatbazis/az-1715_-evi-orzagos-osszeiras; a letöltés ideje: 2013. szeptember 24.]
- Az 1720. évi országos összeírás. Közép-Szolnok és Kraszna (29–30. Téka). [Elektronikus változat: http://193.224.149.8/adatbazisokol/adatbazis/az-1720_-evi-orzagos-osszeiras; a letöltés ideje: 2013. szeptember 24.]

tem, eléggé igyekeztem, hogy ezen dolognak vége szakadgyon, de a nemes vármegye sok bajos dolgai miatt elő nem vetődhetvén dolgom haladott ennyire. Én magam eskettettem magamra, de mégis nem érhettem végét, alig várnám magam is, hogy lenne vége.” (Kiss–Pál-Antal 2002, 120.) A tárgyalási jegyzőkönyvekben fellelhető adatok alapján az is körvonalazódik, hogy Luka Zsófia két ízben is – „magamat nemoban nem hagytam, hanem juris ordine prosequálni igyekeztem” (1716-ban), illetve „akik engemet azzal diffamáltak, azokat in jus atraháltam, seriest magamnak mindenkoron urgeáltam” (1720-ban) – tisztázni igyekezett magát. Lásd Kiss–Pál-Antal 2002, 122, 145. Az ellene indított pert nem tudta megelőzni így sem.

- BALOGH Béla (szerk.) 2003: *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai.* B sorozat: *Várostörténelmi források* 1. Budapest: Balassi Kiadó.
- BATÓ Szilvia 2004: Boszorkányok és/vagy magzatelhajtók, csalók, tolvajok? Megjegyzések a magyarországi boszorkányperek jogtörténelmi kutatásához. *Jogtörténelmi Szemle* 6(1): 34–40.
- BÉL Mátyás 1767: *Compendium Hungariae Geographicum.* (2. kiadás.) Posonii, et Cassoviae: Landerer. [Első kiadás: Posonii, 1735.]
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai* I. Budapest: Balassi Kiadó.
- (szerk.) 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai* II. Budapest: Balassi Kiadó.
- CZÉGÉNYI Dóra 2008: Kollektív hagyományok az egyén hiedelemtudásában. In Pócs Éva (szerk.): „Vannak csodák, csak észre kell venni”. *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben* 1. (Studia Ethnologica Hungarica VIII.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 77–92.
- Decretum Sancti Stephani* 1896: *Szent István király dekrétomainak második könyve.* In *Corpus juris Hungarici / Magyar törvénytár* (1000–1526). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. [Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/01300/01396/html/01.htm#2>; a letöltés ideje: 2013. február 12.]
- DÖMÖTÖR Tekla 1982: Varázslás (szócikk). In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 486.
- FERCSIK Erzsébet 2003: A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördöghi inczelkedesből büös, bajos cördöngös Aszszoniok neveiről. *Névtani Értesítő* 25: 115–122.
- 2004: Őnjlelő asszonynevek a XVIII. századi boszorkányperekben. In SZABÓ Géza–MOLNÁR Zoltán–GUTTMANN Miklós (szerk.): *Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában.* (A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VI.) Szombathely: BDF BTFK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 40–45.
- 2005: Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a 17–18. században. *Névtani Értesítő* 27: 31–39.
- GOFFMAN, Erving 1999: *Az én bemutatása a mindennapi életben.* Budapest: Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó. [*The Presentation of Self in Everyday Life.* Edinburgh: University of Edinburgh, 1956.]
- HAGENTHURM Endre 2004: A segesvári kora újkori szász boszorkányperek nyelve. Terv egy nyelvsziget történelmi kutatásához. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallás-ethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 644–652.
- HENNINGSSEN, Gustav 1988: *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol spanyol inkvizíció (1609–1614).* Fordította: SZUHAY-HAVAS Ervin. Budapest: Kossuth Kiadó. [*The Witches’ Advocate. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609–1604).* Reno: Nevada Press, 1980.]
- HERNER János (közreadja) 1988: *Bornemisza Anna megbűvölletése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 21.) Budapest–Szeged: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- HONKO, Lauri: 1997: A rítusok osztályozásához. In BARNÁ Gábor (szerk.): *Folklorisztikai olvasmányok* 1. (Oktatási segédanyag kézirat gyanánt.) Fordította: SÁGI Norberta. Szeged: JATE Néprajzi Tanszék, 31–44. [Zur Klassifikation der Riten. In HONKO, Lauri–ALLARDT, Erik (eds.): *Temenos. Studies in comparative religion presented by scholars in Denmark, Finland, Norway and Sweden* 11. Suomen uskontotieteellinen seura, 1975, 61–77.]

- HORVÁTH József 1999: Selymesilosva. In SZABÓ Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 459–463.
- ILYEFALVI Emese 2010: „...akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In SZÉKELY Tünde (szerk.): *XI. RODOSZ konferencia-kötet*. Cluj/Kolozsvár: Rodosz–Metaforma Kft., 75–92.
- KEMÉNY József [é. n.]: *Transilvania Possessionaria*. [Kézirat.] Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzet: Mss. KJ 419–1–15.
- KISS András 2003: A boszorkányság Szatmár vármegyei forrásairól. *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári évkönyv* 16, 113–119.
- 2004 (szerk.): *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. (Téka.) Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Kiss András. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó. [Első közlés: Kolozsvár: Kriterion, 1998.]
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi Kiadó.
- KITONICH János (1650): *Directio methodica processus iudiciarii ivris consuetudinarii, incltyi regni Hungariae per M. Joannem Kithonich de Koztanicza. / Rövid igazgatas a' nemes Magyar Orszagnak es hozzá tartozó Részeknek szokott törveny folyasirol*. Mellyet deákbol magyar nyelvre fordított Kaszoni Janos. Leutschoviae [Lőcse]: Typis Laurentii Breveri [Breuer Lőrinc].
- KLANICZAY Gábor 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* XCVII: 257–295.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye* I–II. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- KOMÁROMY Andor (szerk.) 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KOVÁCS Ágnes–PÓCS Éva 1977: Boszorkány. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 346–348.
- KOVÁCS Zoltán 1977: Boszorkányperek. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 349–353.
- KRISTÓF Ildikó 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica Kiadás.
- LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII.) Budapest: L'Harmattan.
- MACFARLANE, Alan Donald James 1970: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*. London: Routledge & Kegan Paul.
- MAJOR Miklós 1999: A Szilágyság táji-történeti tagolódása. In SZABÓ Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 15–21.
- MÁRKUS Dezső (szerk.) 1900: *Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkék*. (Corpus juris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895. V. Millenniumi Emlékiadás.) Fordította és a bevezetőt írta: TÓTH Lőrincz. Budapest: Franklin-Társulat.
- MEZNERICS Iván 1933: *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században*. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumaiából I.) Budapest: [Sárkány Nyomda].
- PETRI Mór 1901–1904: *Szilágy vármegye monographiája* I–VI. (I. Szilágy. Az eltűnt Középszolnok s Kraszna vármegyék; II. A várak. Birtokosaik és Zilah története; III. Szilágy vármegye községeinek története, A–K; IV. Szilágy vármegye községeinek története, L–Z; V. Birtokosok, családok története, A–K; VI. Birtokosok, családok története, L–Z.) Budapest: Szilágy Vármegyei Községek [Franklin-Társulat].

- Pócs Éva 1977: Akasztott ember. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 55.
- 1979: Harmatszédés. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 474–476.
- 1983: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* XCIV: 134–146.
- 1989: *Tündérek, démonok, boszorkányok*. (4D sorozat.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1990: Néphit. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság. Folklor* 3. (Magyar Néprajz VII.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 527–692.
- 1992: A boszorkányszombat és ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* CIII: 28–88.
- 1995: Malefícium-narratívok–konfliktusok–boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768.) *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve* XVIII. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–66.
- 1998: Miért nők a boszorkányok? *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve* XIX. Budapest: Akadémiai Kiadó, 135–153.
- 2002a: Más világok: másvilágok. Az idegenek az újkori hiedelemrendszerekben. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. Válogatott tanulmányok I. (Szóhadomány.) Budapest: L'Harmattan, 50–63.
- 2002b: A magyar samanizmus a kora újkori forrásokban. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. Válogatott tanulmányok I. (Szóhadomány.) Budapest: L'Harmattan, 137–172.
- R. VÁRKONYI Ágnes, 1990: Közgyógyítás és boszorkányhit. (Mária Terézia boszorkánypereket be-szűntető törvényének újragondolásához.) *Ethnographia* CI: 384–437.
- SCHRAM Ferenc (szerk.) 1970: *Magyarországi boszorkányperek, 1526–1768* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAKÁR Zsuzsanna 2004: Boszorkányperek Marosszéken és Marosvásárhelyen a 17. és a 18. században. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 572–582.
- THOMAS, Keith 1971: *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-Century England*. Harmondsworth: Penguin.
- TÓTH G. Péter 1995: „Ezen három szó: hamar, messze, későn pestis ellen orvosságod lészön.” Túlélési stratégiák és elvek pestisjárványok idején 1737–1745. *Ethnographia* CVI: 751–787.
- 2000 (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest–Veszprém: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2001a: „Mit tud, látott avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és malefícium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 199–225.
- 2001b: Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfürösztés. Istenítéleti eljárások a boszorkányperekben. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 249–291.
- 2003–2004: *A magyar boszorkányság forrásainak katalógusa*. Elektronikus adatbázis; <http://www.vmmuseum.hu/boszorkanyperek> (hozzáférés: 2013. december 4.).

- 2011: Boszorkányos hagyaték. A magyarországi boszorkánypererek feltárásának kutatástörténete a kezdetektől napjainkig. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére. (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 637–694.
- WERBŐCZY István–TELEGDI Miklós 1637: *Decretum Latino-Hungaricum juris consuetudinarij incltyi regni Hungariae et Transylvaniae. Az az: Magyar és Erdely orfzágnak törvény könyve I–III*. Leutschovia [Lőcse]: Typis Laurentii Breveri [Breuer Lőrinc]. [Eredeti kiadás: *Tripartitum opus juris consuetudinarii incltyi regni Hungariae per magistrum Stephanum de Werbewcz*. (Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve.) Wien: Joannes Syngrenius, 1517.]
- WITTGENSEIN, Ludwig 1998: *Filozófiai vizsgálódások*. (Mesteriskola sorozat.) (2. javított kiadás.) Fordította: NEUMER Katalin. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. [*Philosophische Untersuchungen*, 1953.]

A rövidítéssel hivatkozott irodalom feloldása

- L–M.SzT.¹ 1843: *Törvénytudományi műszótár*. Kiadta: Magyar Tudós Társaság. Előszó: SCHEDEL Ferenc. Buda: Magyar Királyi Egyetem.
- L–M.SzT.² 1845: *Latin–magyar törvénykezési műszótár*. (Készítették többen. Második kiadás.) Kolozsvár: Tilsch János.
- SzT. 1975–2009: *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes I–XIII*. Főszerk. SZABÓ T. Attila (I–VII.), VÁMSZER Márta (VIII–XI.), KÓSA Ferenc (XII.), FAZAKAS Emese (XIII.). Bukarest: Kriterion Könyvkiadó (I–IV.); Bukarest–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó (V–VIII.); Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó (IX–XII.); Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (XIII.).

I. táblázat

A 18. századi szilágysági periratok feltárásának és közlésének időrendi áttekintése

			szöveg-ismertetés	szöveg-hivatkozás	szöveg-ismertetés	forrás-		szöveg-közlés
	Közép-Szolnok vm.	Kraszna vm.				kataszter	katalógus	
			Petri 1901.	Komáromy 1910.	Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989.	Tóth G. 2000.	Tóth G. 2003–2004.	Kiss–Pál–Antal 2002.
	időpont							
1.	1714	Ilosva	–	–	–	71403Si5001	71403Si6017	109–112. (17. sz.)
2.	[Hadad]	1714	I. 386–387.	259. (218. sz.)	II. 844–845.	~ (azonos kód) 129., 281., 334.	71403Si1218	–
3.	1716	Alsóbürgezd	–	–	–	–	71603Si6018	112–117. (18. sz.)
4.	[h. n. / Szakácsi?]	1718	I. 387.	281–282. (271. sz.)	II. 845.	~ 129, 292. ~ 129., 268., 356.	71805Si1271	–
	Szakácsi			282. (272. sz.)				–
5.	1720–1721	Varsolc	I. 388.	295. (299. sz.)	II. 846.	~ (azonos kód)	72006Si1299	118–146. (19. sz.)
6.	[h. n.]	1721	I. 387.	295. (302. sz.)	II. 845.	~ 129., 289.	72100Si1302	–
7.	1721	[Somlyó]	I. 388.	295. (300. sz.)	II. 846.	~ (azonos kód)	72109Si1300	–
8.	1721	Győrtelek	I. 388.	295. (301. sz.)	II. 846.	~ (azonos kód)	72111Si1301	–
9.	1722	Kaznacs	I. 388.	298. (306. sz.)	II. 846.	~ (azonos kód)	72203Si1306	–

			szöveg- ismertetés	szöveg- hivatkozás	szöveg- ismertetés	forrás-		szöveg- közlés
	Közép- Szolnok vm.	Kraszna vm.				kataszter	katalógus	
			Petri 1901.	Komáromy 1910.	Klaniczay- Kristóf-Pócs 1989.	Tóth G. 2000.	Tóth G. 2003–2004.	Kiss- Pál-Antal 2002.
		időpont						
10.	1722	Magyarkecel	–	–	–	72208Si5001 ²³⁴	72208Si0001	
11.							72208Si6020	147. (20. sz.)
12.	1722–1723	Bagos	–	–	–	–	72212Si6021	148–159. (21. sz.)
13.	1723	Kraszna	–	–	–	–	72303Si6022	160–161. (22. sz.)
14.	1723	Zovány	–	–	–	–	72304Si6023	161–162. (23. sz.)
15.	1723	Badacsony	–	–	–	–	72309Si6024	163. (24. sz.)
16.	1724	Nagyfalu	–	–	–	–	72404Si6025	164–167. (25. sz.)
17.	1724	Bagos	–	–	–	–	72406Si6026	168–170. (26. sz.)
18.	1727	Somlyó	–	–	–	–	72702Si6027	171. (27. sz.)
19.	1727	Kraszna	–	–	–	–	72702Si6028	171–172. (28. sz.)
20.	1727	Somlyó	–	–	–	–	72702Si6029	172. (29. sz.)
21.	1729	Somlyó	–	–	–	–	72903Si6030	173–174. (30. sz.)
22.	1729	[Kraszna]	I. 388–389.	–	II. 846–847.	~ (azonos kód)	72909Si3846	–

²³⁴ Egy számjegy kivételével (ti. az Si megyejelölő betűkód utáni 0 számjegy a kataszterbeli 5-ös helyett) a katalógusbeli kód azonos a kataszterben szereplővel, és ugyanazon adatok szerepelnek alatta, mint a katalógusban 72208Si6020-as kóddal regisztrált (1722-es) esetben. A vádolt neve alatt regisztrálva van egy későbbi (1727-es) eset is, amely a kataszterben nem, viszont a katalógusban szerepel. Lásd a 19. sorszámú adatsort ugyanezen táblázatban, illetve a 72702Si6029-es kódot a katalógusban.

			szöveg- ismertetés	szöveg- hivatkozás	szöveg- ismertetés	forrás-		szöveg- közlés
						kataszter	katalógus	
	Közép- Szolnok vm. időpont	Kraszna vm.	Petri 1901.	Komáromy 1910.	Klaniczay- Kristóf-Pócs 1989.	Tóth G. 2000.	Tóth G. 2003–2004.	Kiss- Pál-Antal 2002.
23.	Haroklyán	1729(–1730)	–	–	–	–	72906Si6031	175–182. (31. sz.)
24.	17(29–)1730	Ráton						
25.	1730	[Kaznacs]	I. 389–390.	430. (358. sz.)	II. 847–848.	~ (azonos kód)	73000Si1358	
		Zovány					73011Si6032	182–189. (32. sz.)
26.	1735	Kraszna	–	–	–	–	73509Si6033	189–197. (33. sz.)
27.	1739–1742	Kraszna	–	–	–	–	73910Si6034	198–213. (34. sz.)
28.	1740	Varsolc	–	–	–	–	74001Si6035	214–219. (35. sz.)
29.	1740	Somlyó	–	–	–	–	74005Si6036	220. (36. sz.)
30.	1740	Horvái	–	–	–	–	74005Si6037	221–222. (37. sz.)
31.	1740	Horvái	–	–	–	–	74005Si6038	222–223. (38. sz.)
32.	1740	Felsőbán	–	–	–	–	74005Si6039	223. (39. sz.)
33.	1741	Kerestelek	–	–	–	–	74101Si6040	224–225. (40. sz.)
34.	1741	Magyarkecel	–	–	–	–	74101Si6041	225–226. (41. sz.)
35.	1741	Balla	–	–	–	–	74101Si6042	227–228. (42. sz.)
36.	1741	Bályok	–	–	–	–	74103Si6043	228–229. (43. sz.)
37.	1741	Somlyó	–	–	–	–	74105Si6044	230. (44. sz.)

			szöveg-ismertetés	szöveg-hivatkozás	szöveg-ismertetés	forrás-		szöveg-közlés
	Közép-Szolnok vm.	Kraszna vm.				kataszter	katalógus	
	időpont		Petri 1901.	Komáromy 1910.	Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989.	Tóth G. 2000.	Tóth G. 2003–2004.	Kiss–Pál–Antal 2002.
38.	h. n. [Vér-völgy?]	1744	I. 387.	–	II. 845.	~ 130., 293.	74400Si3845	–
39.	1747	Kraszna	–	–	–	–	74712Si6045	231. (45. sz.)
40.	1750–1751	Nagyfalu	–	–	–	–	75004Si6046	232–234. (46. sz.)
41.	1750	Detrehem	–	–	–	–	75006Si6047	234–235. (47. sz.)
42.	1750	Detrehem	–	–	–	–	75008Si6048	235. (48. sz.)
43.	1750	Borzás	–	–	–	–	75012Si6049	236–238. (49. sz.)
44.	1751	Perecsen	–	–	–	–	5105Si6050	239. (50. sz.)
45.	1751	Nagyfalu	–	–	–	–	75106Si6051	240–245. (51. sz.)
46.	1751	Bagos	–	–	–	–	75110Si6052	246. (52. sz.)
47.	[Diósad]	1752	SzT. 1975, I. 1043.			75200Si5001	75200Si0001	–
48.	1753–1754	Ráton	–	–	–	–	75306Si6053	247–248. (53. sz.)
49.	1755	Balla	–	–	–	–	75508Si6054	249. (54. sz.)
50.	1756–1757	Zovány	–	–	–	–	75612Si6055	250–253. (55. sz.)
51.	1768	Somlyó	–	–	–	–	76804Si6056	253–254. (56. sz.)
52.	1796	Récse	SzT. 1975, I. 1128.			79600Si5001	79600Si0001	Láng – Tóth G. 2009, 176.

II. táblázat

A 18. századi szilágysági boszorkányperek és periratok időrendi áttekintése

	ÉV	PER		IDŐPONT	HELY	IRATTÍPUS
1.	1714	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt Király Gáspár özvegye, Kallós [Kalos] Ilona ellen	I. II.	1714. március 5. [1714. március 14. után]	Ilosva [Somlyó]	vizsgálati jegyzőkönyv határozat
2.	1714	Közép-Szolnok vármegye pere Hadházi [Hatházi] Istvánné Jónás Judit[h] ellen		1714. március 15.	Hadad	[feltételes ítélet]
3.	1716	Rontással és boszorkányozással vádolt Bülgézd Horváth Ferenc özvegyének, Sólyom Sárának Pipis János elleni becsületsértési pere	I. II. III. –	1716. március 28. 1716. április 3. [1716. június 7. előtt] 1716. június 6. –	Bürgezd Somlyó [Somlyó] Zovány –	perkérelmező levél végzés kérdőpontok (<i>utrum</i>) vizsgálati jegyzőkönyv ítélet: –
4.	1718	Közép-Szolnok vármegye pere Magosi Mária [Mari] és Balog[h] Erzsébet ellen	– –	? 1718. május 4.	? ?	[végítélet] [végítélet]
5.	1720– 1721	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt varsolci Horváth Máttyás özvegye, Luka Zsófia ellen	[?] I. II. III. IV. V. VI. VII. –	[1716. szeptember 21.] 1720. június 11. 1720. december 20. 1721. február 10. 1721. április 28. 1721. szeptember 29. 1721. november 21. 1721. november 24. –	? Varsolc Varsolc Somlyó Somlyó Kisdoba Varsolc Somlyó –	? jelentés a (varsolciakat) perbe idéző iratról jelentés (az özvegyet) perbe idéző levélről tárgyalási jegyzőkönyv tárgyalási jegyzőkönyv vizsgálati jegyzőkönyv vizsgálati jegyzőkönyv tárgyalási jegyzőkönyv, feltételes ítélet végítélet: –
6.	1721	Közép-Szolnok vármegye pere Kovács Erzsébet ellen	–	–	–	[ítélet]
7.	1721	Kraszna vármegye filiális székének pere Dombi Jánosné Ilona ellen	–	1721. szeptember 5.	Somlyó	[ítélet]
8.	1721	Kraszna vármegye filiális székének pere Maguly Simonné ellen	–	1721. november 26.	[Somlyó]	[ítélet]

	ÉV	PER		IDŐPONT	HELY	IRATTÍPUS
9.	1722	Kraszna vármegye filiális székének pere Keresi T[h]eodorán kaznaci lakos felesége ellen		1722. március 11.(?) ²⁵⁵	– –	[vád és határozat] [ítélet nincs]
10.	1722	Kraszna vármegye pere magyarkececi Antal Jánosné, ²⁵⁶ Fekete Anna ellen, rontás és boszorkányság vétkéért		1722. augusztus 26.	[Somlyó]	tárgyalási jegyzőkönyv határozat
11.	1722– 1723	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt Bagosi Fekete Mártonné Nagy Erzsébet ellen	I.	1722. december 12.	Somlyó	perbe idéző levél
			II.	1723. január 18.	Bagos	I. vizsgálati jegyzőkönyv
			–	[1723. február 21.]	[Somlyó]	[alispáni megjegyzés]
			III.	1723. március 6.	Bagos	II. ~ (az I. ~ folytatása)
			IV.	1723. március 10.	Bagos	III. vizsgálati jegyzőkönyv
12.	1723	Krasznai Szabó Istvánné Radi Anna pere Péntek Mihályné Vég Ilona ellen boszorkányozással való szidalmazás miatt	I.	1723. március 12.	[Somlyó]	idéző levél (<i>citatoria</i>)
			II.	1723. szeptember 8.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv, hiányos deliberatum
13.	1723	Zoványi József Ferencné Barta Sárának az őt varázsló és megrontó Szilágyi Mihályné, Szöcsné és Kovács Mihályné elleni vallomása		1723. április 18.	[Zovány]	vallomás
14.	1723	Kraszna vármegye perbe idéző levele a boszorkánysággal vádolt badacsonyi Pakulár Gábor felesége, Oláh Virág ellen		1723. szeptember 1.	Ráton	perbe idéző levél
15.	1724	Kraszna vármegye pere nagyfalusi Nagy Jánosné Nagy Ilona ellen boszorkányság vétkéért	I.	1724. április 14.	Somlyó	kezességi nyilatkozat
			II.	1724. június 13.	Nagyfalu	perbe idéző levél
			III.	1724. szeptember 20.	Nagyfalu	vizsgálati jegyzőkönyv
			–	[1724. október 11.]	–	[határozat (hiányzik)]
16.	1724	Kraszna vármegye pere bagosi Molnár Erzsébet ellen boszorkányság vétkéért	I.	1724. június 13.	[Bagos]	perbe idéző levél
			II.	1724. szeptember 21. és október 3.	Bagos	vizsgálati jegyzőkönyv
			–	[1724. október 11.]	–	[határozat (hiányzik)]

²⁵⁵ Komáromy Andor 1722. március 4-re datálja. Lásd Komáromy 1910, 298 (CCCVI. sz.). Vö. Petri 1901–1904, I. 388.

²⁵⁶ Lásd még a 19. sorszámú 1727-es pert ugyanezen táblázatban.

	ÉV	PER		IDŐPONT	HELY	IRATTÍPUS
17.	1727	Somlyói Szabó Istvánné Radi Anna pere Könyves Mihályné Szabó Anna ellen becsületsértés vétkéért		1727. február 20.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv, határozat
18.	1727	Krasznai Pándi Jánosné Csoma Zsófia pere Könyves Mihályné Szabó Anna ellen becsületsértés vétkéért		1727. február 20.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv, határozat
19.	1727	Kraszna vármegye partiális székének végzése Molnár József ügyében, aki tehene tejének elvesztése miatt Antal Jánosné ²³⁷ elfogatta		1727. február 20.	Somlyó	határozat (végzés)
20.	1729	Kraszna vármegyének fogarasi Nasztasi György somlyói nemes elleni perbe idéző levele Kis Ábrahám és felesége ördögözése és boszorkányozása miatt		1729. március 7.	Somlyó	perbe idéző levél
21.	1729	Kraszna vármegye filiális székének pere Torma Péterné Bresa Szimina ellen	–	1729. szeptember 15.	–	[szövegrészletek és ítélet]
22.	1729–1730	Közép-Szolnok vármegye pere a boszorkánysággal vádolt haroklyáni Meszes Gergelyné Pap Szemedra ellen	I.	1729. június 12.	Lele	ált. vizsgálati rendelet
			II.	1729. június 13.	Lele	nevesített ~
			III.	1729. június 14.	Haroklyán	vizsgálati jegyzőkönyv
			IV.	1729. június 14.	Haroklyán	vizsgálati jegyzőkönyv
			V.	1730. január 21.	Ráton	perbe idéző levél
23.	1730	Kraszna vármegye filiális székének pere Német[h] Mihályné Gyulai Er[z] sébet[h] ellen		1730. november 20. ²³⁸	Zovány	vizsgálati jegyzőkönyv
				1730. november 21. ²³⁹		[szövegrészletek és ítélet]
24.	1735	Kraszna vármegye pere boszorkánysággal vádolt Debri Anna és leánya, Erzsébet ²⁴⁰ ellen	I.	1735. szeptember 20.	Kraszna	elfogatási rendelet
			II.	1735. ²⁴¹ szeptember 30.	Kraszna	vizsgálati jegyzőkönyv

²³⁷ Lásd még a 10. sorszámú 1722-es pert ugyanezen táblázatban.

²³⁸ Kiss–Pál–Antal 2002, 182 (32. sz.).

²³⁹ Petri 1901, I. 389–390. Ezen adatot hivatkozva a továbbiakban: Komáromy 1910, 430 (CCCLVIII. sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 847–848.

²⁴⁰ Lásd még a 32. sorszámú 1741-es pert ugyanezen táblázatban. A későbbi névváltozat: *Debre*.

²⁴¹ A közzétett szöveg alapján: 1737. Lásd „[...] in hoc anno currenti 1737. die vero 30. mensis Septembris [...]” (Kiss–Pál–Antal 2002, 190 [33. sz.]).

ÉV	PER	IDŐPONT	HELY	IRATTÍPUS
25.	1739–1742 Kraszna vármegye pere Ilona bába ellen rontás, varázslás és boszorkányság vétkéért	I. 1739. október 1.	Zilah	vizsgálati jegyzőkönyv
		II. 1742. január 17.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv
		III. 1742. február 5.	Kraszna	vizsgálati jegyzőkönyv
		IV. 1742. február 8.	Somlyó	ítélet
26.	1740 Kraszna vármegye pere varsolci Ferencz Istvánné Ordas Erzsébet ellen babonáság és boszorkányság vétkéért	1740. január 11.	Varsolc	vizsgálati jegyzőkönyv
27.	1740 Kraszna vármegye pere Szabó János özvegye, Bajk Sára ellen boszorkányság vétkéért	1740. május 20.	Somlyó	vádirat, ítélet
28.	1740 Kraszna vármegye pere boszorkánysággal vádolt Horváti Székely György özvegye, Pap Anna ellen	I. 1740. május 20.	Somlyó	vádirat
		II. 1740. június 29.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv, ítélet
29.	1740 Kraszna vármegye pere horváti Boros István ellen Szabó Kis Anna megrontatásáért	1740. május 21.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
30.	1740 Kraszna vármegye pere felsőbáni Fodor Holhosné Lupancza Nyegye ellen varázslás és boszorkányság vétkéért	1740. május 21.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat)
31.	1741 Kraszna vármegye pere rontással és boszorkánysággal vádolt keresteleki Geczuj György özvegye, Szimina ellen	I. 1741. január 30.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
		II. 1741. május 5.	Somlyó	ítélet
32.	1741 Kraszna megye pere a boszorkánysággal vádolt magyarkeceli Debre Erzsébet ²⁴² ellen	I. 1741. január 30.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
		II. 1741. március 16.	Somlyó	ítélet
33.	1741 Kraszna vármegye pere a lopással és boszorkánysággal vádolt Ballai Mihály özvegye, Nagy Erzsébet ellen	I. 1741. január 31.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
		II. 1741. március 17.	Somlyó	ítélet
34.	1741 Kraszna vármegye pere a csalással, gyermekgyilkossággal és boszorkánysággal vádolt Bályoki Fűzi Barbara és leánya, Erzsébet ellen	1741. március 16.	Somlyó	vádirat és határozat (feltételes ítélet)

²⁴² Lásd még a 24. sorszámú 1735-ös pert ugyanezen táblázatban. A korábbi névváltozat: *Debri*.

	ÉV	PER		IDŐPONT	HELY	IRATTÍPUS
35.	1741	Kraszna vármegye pere somlyói Molnár György özvegye, Vitkai Anna ellen boszorkányság vétkéért		1741. május 4.	Somlyó	vádirat és határozat
36.	1744	Közép-Szolnok vármegye pere Márton Istvánné Doka Erzsébet ellen		(nincs adat)		[vád és ítélet]
37.	1747	Krasznai Simon Erzsébet becsületsértési keresete az őt kurvának és boszorkánynak nevező Rátoni, alias Ötves Sámuel ellen		1747. december 11. ²⁴³	[Somlyó]	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
38.	1750–1751	Nagyfalusi Bacsádi Ferencné Kis Erzsébet becsületsértési keresete az őt boszorkányi mesterséggel vádoló Osváth Jánosné Nagy Katalin, valamint Judit és Erzsébet nevű lányai ellen	I.	1750. április 21.	Somlyó	vádirat és határozat
			II.	1750. június 25.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv, határozat
			III.	1751. június 23.	Somlyó	ítélet
39.	1750	Detrehei Pap János becsületsértési keresete Pap Antal ellen boszorkányozás vádja miatt		1750. június 25.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
40.	1750	Kraszna vármegye partialis székének jegyzőkönyve detrehi Pap János becsületsértési keresetéről Nyaga Illyés ellen		1750. augusztus 26.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
41.	1750	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt Borzási Gál Jánosné Kovács Erzsébet ellen		1750. december 4.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vád- és vádirat, illetve határozat)
42.	1751	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt perencesi özvegy Kurta Mihályné Dudás Ilona ellen		1751. május 17.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv (vádirat és határozat)
43.	1751	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt nagyfalusi Nagy Mihályné Somogyi Kata ellen	I.	I. 1751. június 18.	Nagyfalu	vizsgálati jegyzőkönyv
			II.	II. 1751. június 22.	Somlyó	vádirat és határozat
			III.	III. 1751. október 16.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv
			–	[1751. november 15.] ²⁴⁴	–	–

²⁴³ A közzétett szöveg alapján: december 11–12. Lásd „...diebus 11. et 12. mensis Decembris 1747. instituta et celebrata...” (Kiss-Pál-Antal 2002, 231 [45. sz.])

²⁴⁴ A június 18-i vizsgálati jegyzőkönyv hátlapján szereplő adat szerint: „in serie continuata die 15-ta Novembris 1751” (Kiss-Pál-Antal 2002, 244 [51. sz.]).

	ÉV	PER	IDŐPONT	HELY	IRATTÍPUS	
44.	1751	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt bagosi Szabó Jánosné ellen	1751. október 16.	Somlyó	vádirat és rendelet határozat	
45.	1752	Korniss család gróf diósadi úriszékének pere Furu Györmé Veres Erzsébet ellen	Diósad (nincs más adat)		[tanúvallomás részlete] –	
46.	1753–54	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt rátoni Nagy Péterné Fábián Katalin ellen	I.	1753. június 25.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv
			II.	1754. június 25.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv
47.	1755	Kraszna vármegye pere ballai Décsi Mihály özvegye, Kocsis Erzsébet ellen bűbájosság vétkéért	1755. augusztus 19.	Somlyó	vádirat ítélet	
48.	1756–1757.	Kraszna vármegye pere a boszorkánysággal vádolt zoványi Vég Ferencné Bara Erzsébet ellen	I.	1756. december 2.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv
			II.	1757. január 27.	Somlyó	tárgyalási jegyzőkönyv ítélet
49.	1768	Boszorkánysággal gyanúsított Kis Torma János özvegyének, Oláh Máriának kezeslevele	1768. április 6.	Somlyó	kezeslevél	
50.	1796	Az evangélikus egyház récsei eklézsiájának jelentése a pap és az iskolamester valláskáromlása Terophile főördög megidézése miatt	Récse (nincs más adat)		jelentés (részlete) –	

III. táblázat

Az azonosítható vádlottak, vádak és ítéletek időrendi áttekintése a 18. századi szilágysági periratok alapján

	ÉV	VÁDLOTT				VÁD	ÍTÉLET			
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja		nemzetisége			
	[1712 <i>előtt</i>]	[Szűcs Jánosné anyja]	?	[Kémer?]	?	[magyar]	[boszorkányság (?)]	máglya [Kémer?]		
	[1714 <i>előtt</i>]	Töbiásné	?	?	?	[magyar]	[boszorkányság (?)]	[elfogatás és vallatás]		
1.	1714	Király Gáspárné Kallós [Kalos] Ilona	özvegy	Ilosva	?	magyar	boszorkányság	további vizsgálatig: börtön (fejlémények ismeretlenek)		
2.	1714	Hadházi [Hatházi] Istvánné Jónás Judit[h]	[házas?] [özvegy?]	h. n. [Közép-Szolnok]	?	[magyar]	boszorkányság	tisztázhatja magát ↑ vízpróba ↓ máglya ↔ kiüzetés		
3.	1716	„meggyalázott” felperes, Horváth Ferencné Sólyom Sára	özvegy	Alsóbülgezd	nemes	magyar	gyalázó, becstele- nítő vád: rontás és boszorkányozás [gyalázó fél: Pipis János; per oka: becsületsértés]	nincs adat		
4.	1718	Magosi Mária [Mari]	?	h. n./ Közép- Szolnok [Szakácsi?]	?	[magyar]	boszorkányság és ördöggel cimborálás	máglya		
5.		Balog[h] Erzsébet	?	Szakácsi	?	[magyar]	ördöggel cimborálás	torturá- lis valla- tás	→	máglya
	[1720 <i>előtt</i>]	Varga Jánosné	?	?	?	[magyar]	[boszorkányság (?)]	máglya		

	ÉV	VÁDLOTT					VÁD	ÍTÉLET			
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja	nemzetisége					
6.	1720–1721	Horvát[h] Mátyásné Luka Zsófia	özvegy	Varsolc[z]	nemes	magyar	boszorkányság	7 tanúval tisztázhatja magát			
								↓	vízpróba	tortúra	máglya
7.	1721	Kovács Erzsébet	?	h. n. [Közép-Szolnok]	?	[magyar]	ördöggel társalkodás és boszorkányság	tisztázhatja magát			
								↓	vízpróba		
8.	1721	Dombi Jánosné Gál Ilona	házas	h. n. [Somlyó?]	?	magyar	boszorkányság	tisztázhatja magát			
								↓	vízpróba	tortúra	máglya
9.	1721	Maguly Simonné	házas	Györtelek	?	román	boszorkányság	tortúra	máglya		
10.	1722	Keresi T[h]eodorán felesége	házas	Kaznacs	?	magyar (?)	ördöggel megegyezés és boszorkányság	vízpróba	fejlemények ismeretlenek		
11.	1722	Antal Jánosné ²⁴⁵ Fekete Anna	házas	M[agyar] Kec[z]el	„paraszt”	magyar	rontás és boszorkányság	vízpróba	tortúra	→	máglya
	?	Nagy Sigmondné	[házas]	[Bagos]	?	[magyar]	[boszorkányság]	perletétel/~megszüntetés			
								[tömlőc]			
12.	1722–1723	Fekete Mártonné Nagy Erzsébet	özvegy (van egy fia: Gyurka)	Bagos	jobbágy	magyar	ördögökkel való cimborálás és boszorkányság	tisztázhatja magát tömlőc; 12 Ft büntetés fejlemények ismeretlenek			
13.	1723	„szidalmazott” felperes, Szabó Istvánné Radi Anna ²⁴⁶	házas	Kraszna	nemes	magyar	gyalázás; boszorkány(ozás) [gyalázó fél: Péntek Mihályné Vég Ilona;	(100 Ft-nyi) nyelvváltás/~bírság			
								hiányos ítéletszöveg			

²⁴⁵ Lásd még a sorszám nélküli A. J. jelzetű 1727-es adatsort ugyanezen táblázatban.

²⁴⁶ Négy évvel később, az akkor már Somlyón élő Radi Annának egy hasonló esetét lásd a sorszám nélküli R. A. jelzetű 1727-es adatsorban.

	ÉV	VÁDLOTT					VÁD	ÍTÉLET
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja	nemzetisége		
14.	1723	Szilágyi Mihályné		Zovány	?	magyar	varázslás és rontás	(csak a megkárosított Jóó Ferencné Barta Sára vallomásrészlete ismert) fejlemények ismeretlenek
15.		Szőcsné			?	magyar		
16.		Kovács Mihályné			?	magyar		
17.	1723	Pakulár Gáborné Oláh Virág	házas (van egy lánya)	Badacson	telkes jobbágy	román	boszorkányság	tisztázhatja magát fejlemények ismeretlenek
18.	1724	Nagy Jánosné Nagy Ilona	házas	Nagyfalu	jobbágy	magyar	boszorkányság	(200 Ft-ért) kezesség tisztázhatja magát végzés/ítélet: hiányzik
19.	1724	Molnár Erzsébet	hajadon	[Borzás?] Bagos	?	magyar	ördögökkel való cimborálásból származó boszorkányság	tisztázhatja magát végzés/ítélet: hiányzik
R. A.	1727	„megmocskolt” felperes, Szabó Istvánné Radi Anna	házas	Somlyó	nemes	magyar	gyalázás: boszorkánnyozás [gyalázó fél: Könyves Mihályné Szabó Anna; per oka: becsület-sértés]	nyelvbírság (~váltás) pertilalom / ítélettiltás
20.	1727	„megsértett” felperes, Pándi Jánosné Csoma Zsófia	házas	Kraszna	nemes	magyar	sértés: boszorkánnyozás [sértő fél: Könyves Mihályné Szabó Anna; per oka: becsület-sértés]	nyelvbírság (~váltás) pertilalom
A. J.	1727	Antal Jánosné ²⁴⁷ (elfogatása)	házas	Magyarkecel	paraszt	magyar	Antal Jánosné elfogatása	Az A. J.-t elfogató Molnár Józsefet saját kezességének szabott díja ~ bírsága (ómsa) alól felmentik.

²⁴⁷ Lásd még a 11. sorszámú 1722-es pert ugyanezen táblázatban.

	ÉV	VÁDLOTT					VÁD	ÍTÉLET		
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja	nemzetisége				
21.	1729	„meggyalázott és szidalmazott” felperesek, Kis Ábrahám és Nyirsi Ersébet	férj [házastársak], feleség	Somlyó	nemes	magyar	gyalázás és szidalmazás: (kan) ördögözés és boszorkányozás [gyalázó és szidalmazó fél: Nasztaszi György; per oka: becsület-sértés]	csak a perbe idéző levél ismert		
22.										
23.	1729	Torma Péterné Bresa Szimina	házas	Kraszna (?)	jobbágy	román[!]	boszorkányság	tortúra	→	máglya
24.	1729–1730	Meszes Gergelyné Pap Szemedra	házas	Haroklyán, Ráton	jobbágy	magyar (?) [román!]	ördögökkel cimborálás és boszorkányság	két előzetes tanúkihallgatási jegyzőkönyv és a perbe idéző levél ismert		
	[1730 előtt]	Gyulai Er[z]sébet[h] anyja	(van egy lánya és fia)	?	?	[magyar]	boszorkányság	máglya [Zilah]		
25.	1730	Német[h] Mihályné Gyulai Er[z]sébet[h]	házas	Kaznacs (?) Zovány	?	magyar	boszorkányság	3 napi kemény tortúra ↓ máglya ↔ kiűzetés		
26.	1735	Debri Anna Debri Erzsébet ²⁴⁸	anya lánya	Kraszna, Kec(z)el, [Sibó, Zilah]	jobbágy	magyar	boszorkányság	12 Ft bírság → elfogatás „nem kellene elbocsájtani” fejemények ismeretlenek		
27.	1739–1742	Ilona bába	[van egy fia]	Kraszna	jobbágy	román	rontás, varázslás és boszorkányság	vízpróba	→	tortúra
								↓ máglya ↔ 40 Ft „holt-díj” ²⁴⁹		
								végső ítélet: tortúra → megégetés		

²⁴⁸ A két vádlottnál egy sorszám szerepel, mivel a lány ellen később újra eljárás indult, a táblázat sorszámozása pedig a vádlottak számát tükrözi. Lásd még a 34. sorszámú 1741-es adatsort ugyanezen táblázatban. A későbbi névváltozat: *Debre*.

²⁴⁹ Erdélyben a törvényt sértő cselekményért járó büntetéspénz; vö. SzT. 1975–2009, V. 238. Itt: a büntetés megváltásaként kirótt összeget jelentő (a váltásdíj egyik korabeli formája: *homagium mortuum*).

	ÉV	VÁDLOTT					VÁD	ÍTÉLET
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja	nemzetisége		
28.	1740	Ferencz Istvánné Ordas Erzsébet	házas	Varsolc	jobbágy	magyar	babonáság és boszorkányság	csak egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv ismert
29.	1740	Szabó Jánosné Bajk Sára	özvegy	Somlyó	szabados	magyar	boszorkányság	korábbi (előző) határozat: vízpróba ↓ máglya ↔ kiűzetés végső ítélet: nyilvános megszegényítés, testi fenyegetés (verés) és ki- űzetés [ha visszatér: máglya]
30.	1740	Székely Györgyné Pap Anna	özvegy	Horváti	jobbágy	magyar	boszorkányság	tortúra máglya ↔ holdtűj végül: vád alóli felmentés
31.	1740	Boros István	nőtlen	Horváti	jobbágy	magyar	rontás	holdtűj (kiszabásának kérelme) ítélettiltás
32.	1740	Fodor Holhosné Lupancza Nyegye	házas	Felsőbán	jobbágy	román (?)	varázslás és boszor- kányság	tortúra máglya ↔ holdtűj fejlemények ismeretlenk
33.	1741	Geczuj Györgyné Szimina	özvegy	Kerestelek	jobbágy	román (?)	rontás és boszor- kányság	vízpróba tortúra máglya ↔ 40 Ft holdtűj felmentés

	ÉV	VÁDLOTT					VÁD	ÍTÉLET
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja	nemzetisége		
34.	1741	Debre Erzsébet ²⁵⁰	hajadon	Magyarkecel	telkes jobbágy	magyar	boszorkányság	előzetes rendelet: vízpróba tortúra máglya ↔ holdtűj végső ítélet: 20 pálca és kiűzetés
35.	1741	Ballai Mihályné Nagy Erzsébet	özvegy	Balla	jobbágy	magyar	lopás és boszorkányság	vízpróba tortúra máglya ↔ 40–40 Ft holdtűj felmentés
36.	1741	Füzi Barbara [Borka]	anya, lánya	Bályok [Bihar vm.]	jobbágy	magyar	csalás, boszorkányság és gyermekgyilkosság	elkülönített fogda tortúra legfőbb ~ ↔ holdtűj
37.		Füzi Erzsébet						
38.	1741	Molnár Györgyné Vitkai Anna	özvegy	Somlyó	szabados	magyar	boszorkányság	előzetes tortúra megégetés ↔ holdtűj fejlemények ismeretlenek
39.	1744	Márton Istvánné Doka Erzsébet	[házas?], [özvegy?]	[Vérvölgy?, Közép-Szolnok]	?	[magyar]	(babonás) boszorkányság	máglya
40.	1747	„mocskolt és becsületlenül” felperes, Simon Erzsébet	hajadon	Kraszna	nemes	magyar	becstelenítés: kurva és boszorkány [gyalázó fél: Ötves Sámuel; per oka: becsület-sértés]	ítéletültás

²⁵⁰ Lásd még a 26. sorszámú 1735-ös adatsort ugyanezen táblázatban. A korábbi névváltozat: *Debri*.

	ÉV	VÁDLOTT					VÁD	ÍTÉLET
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja	nemzetisége		
41.	1750–1751	„megsértett” felperes, Bacsádi Ferencné Kis Erzsébet	házas	Nagyfalu	szabados	magyar	vád: boszorkányi mesterség [sértő fél: Osváth Jánosné Nagy Katalin, Judit és Erzsébet; per oka: becsületsértés]	a 3 becsületsértő nem tiltakozhat, (el)ítélhetők; fejlemények ismeretlenek
42.	1750	„megvádolt” felperes, Pap János	?	Detrehe	nemes	magyar	vád: boszorkány [vádoló fél: Pap Antal; per oka: becsületsértés]	becsületsértő beidézésének és megbüntetésének kérelme
							vád: kan ördög és boszorkány [vádoló fél: Nyaga Illyés; per oka: becsületsértés]	ítéletiltás pénzbírság és megkövetés
43.	1750	Gál Jánosné Kovács Erzsébet	házas	Borzás	jobbágy	magyar	boszorkányság	kemény tortúra megégetés ↔ kiűzetés
44.	1751	Kurta Mihályné Dudás Ilona	özvegy	Perecsen	jobbágy	magyar	boszorkányság	büntetőjogi kérelem jövohagyása fejlemények ismeretlenek
45.	1751	Nagy Mihályné Somogyi Kata	özvegy	Nagyfalu	jobbágy	magyar	boszorkányság	megégetés ↔ holtdíj (bizonyításra való kibocsátás) fejlemények ismeretlenek
46.	1751	Szabó Jánosné	házas	Bagos	?	magyar	boszorkányság	tisztáznia kell magát (bizonyításra való kibocsátás) fejlemények ismeretlenek
47.	1752	Furu Györmné Veres Erzsébet	[házas?] [özvegy?]	Diósad [Közép-Szolnok]	?	magyar	[boszorkányság]	nincs adat

	ÉV	VÁDLOTT					VÁD	ÍTÉLET		
		neve	családi állapota	lakhelye	rangja	nemzetisége				
48.	1753– 1754	Nagy Péterné Fábián Katalin	házas	Ráton	nemes	magyar	boszorkányság	[„úsztatás alá forgott”]		
								lefeje- zés	v.	tortúra és máglya
								(bizonyításra való kibocsátás)		
								ideiglenesen félretett ügy		
49.	1755	Décsi Mihályné Kocsis Erzsébet	özvegy	Balla	jobbágy	magyar	bűbájosság	felmentés		
50.	1756– 1757	Vég Ferencné Bara Erzsébet	házas	Zovány	szabados	magyar	boszorkányság	elégetés		
								vagy		
								fejdíj	és	eklézsia-kö- vetés
								végül: felmentés		
51.	1768	Kis Torma Jánosné Oláh Mária	özvegy	Somlyó	jobbágy	magyar (?)	bűbájosság és boszorkányság	[100 Ft-ról kiállított kezes- levél]		
52.	1796	Ambrus Gedeon	?	Récse	pap	magyar	ördögidézés	[csak a jelentés részlete ismert, nincs más adat]		
?		iskola- mester								

IV. táblázat

A 18. századi szilágysági perek és a perbe fogott személyek száma

ÉVTIZED	ÉV	PEREK SZÁMA		PERBE FOGOTT SZEMÉLYEK SZÁMA					
1701–1710	–	[Nincs adat.]		[Nincs adat.]					
1711–1720	?	[2!]		5	[1!]			6 (nő)	6
	1714	2			2				
	1716	1			1				
	1718	1 [2!]			2				
	1720	1*			1				
	?	[1!]		[8!]	[1!]			[8 (nő)!]	[8!]
1721–1730	1721	3		18	3			20 (nő) 1 (férfi)	21
	1722	3	2+1*		3				
	?	[1!]			[1!]				
	1723	3			5	1+3+1			
	1724	2			2				
	1727	3			3				
	1729	3	2+1*		3	1 (férfi)	4		
	1730	1			1				
	?	[1!]			[20!]	[1!]			
1731–1740	1735	1		7	2			7 (nő) 1 (férfi)	8
	1739	1*			1				
	1740	5			4	1 (férfi)	5		
1741–1750	1741	5		11	6			10 (nő) 1 (férfi)	11
	1744	1			1				
	1747	1			1				
	1750	4	3+1*		2	1 (férfi)	3		
1751–1760	1751	3		7	3			7 (nő)	7
	1752	1			1				
	1753	1*			1				
	1755	1			1				
	1756	1*			1				
1761–1770	1768	1		1	1			1 (nő)	1
1771–1780	–	[Nincs adat.]		[Nincs adat.]					
1781–1791	–	[Nincs adat.]		[Nincs adat.]					
1791–1800	1796	1	1	2	(férfi)		2 (férfi)	2	

V. táblázat

A Meszes Gergelyné Pap Szemedra 1729–1730-as hiányos peranyaga alapján rekonstruált időpontok, helyszínek és események (kiemelések tőlem: Cz. D.)

IDŐ	HELY	ESEMÉNY
[1709–1710 ... <i>grassálván Isten itéletiből a pestis a házában...</i> (Instructio, 1730. jan. 21.)]		
[1713 k. „újra kezdett települni; azelőtt sokáig puszta volt” (Petri 1901–1094, III. 505.)]		
A	1718 k.	Haraklány
A ¹		... <i>itten Haroklyánban az pestisbe halni kezdettek.</i>
A ²		Járványt okozóként a boszorkány(oka)t gyanító Kis Dávid udvarbíró megbízásából négy férfi és négy nő minden házat átkutat és a meztelepre vetkőztetett lakókat alaposan megvizsgálja.
		A vizsgálat során a Kis Farkas lakóhelyével <i>egy fedél alatt</i> lévő szülői házban alvó Pap Szemedrát nem tudják felébreszteni.
B ¹	1722/ 1723 k.	télien
		Haraklány
		Karácsony után megérkezik a Kraszna vármegyei Kisbánról Kis Farkas anyósa.
		Érkezését követő éjszaka (ajtónyílásra utaló) zajokat hall, hajnalban nyomokat lát a hóban, értesíti vejét.
		Kis Farkas a hóban fellelhető (nagy mennyiségű mezítlábás és kisméretű) nyomot gyanúsít.
		Áthívja egyik szomszédját feleségestől, a nyomokat közösen ellenőrzik.
		Megállapítják: a nyomok Pap Lázár házában kürtőjéhez vezetnek.
B ²		Kis Farkas a bíró kiértesítésén gondolkodik, szomszédja lebeszéli.
		A nyomok megjelenését követően két macska gyanús jelenléte Kis Farkasék házában padlásán.
B		Nemsokára meghal Kis Farkas mindkét (a betegeskedő és az egészséges) gyermeke is.
?		[Pap Szemedra (kb. 1723 és 1729 között) férjhez megy.]
		Meszes Gergely, a férj, <i>feleségét kétszer találta mintegy halva az ágyban maga mellett, neki sem sikerül felébresztenie.</i>
		Meszes Gergelyné (forrás hiányában ismeretlen ok miatt) az 1729-es kivizsgálás előtt a somlyói börtönben raboskodik.
I.	1729	június 12.
		Lele
		Kis Dávid udvarbíró kezdeményezésére általános vizsgálat elrendelése Haraklányban.
		Meszes Gergelyné Pap Szemedra <i>az somlyai tömlőből kezesség kivált s kezesség alatt lévő.</i>
II.		június 13.
		Lele
		Meszes Gergelyné Pap Szemedra kivizsgálásának elrendelése.
III.		június 14.
		Haraklány
		Egy kérdőpont alapján huszonhét tanú kihallgatása, két részletesebb vallomás lejegyzése.
IV.		június 14.
		Haraklány
		Egy – a korábbi tanúvallomásokon alapuló – újabb kérdőpont mentén kivitelezett tanúkihallgatás során további nyolc tanúvallomás regisztrálása.
		?
		Haraklány
		[Meszes Gergely tanúvallomása sem ismert, de tudott, hogy <i>eshettem én ezen dologról Haroklyánban.</i>]
?		
		[Pap Szemedra és férje (kb. 1729 nyara és tele között) Rátonba költözik.]
V.	1730	január 21.
		Ráton
		Meszes Gergelyék rátoni házában Borbély Mihály Kraszna vármegyei szolgabíró ismerteti a perbe idéző levél tartalmát, amelyek vádpontjai Szemedrát A és B esemény okozójaként nevezik meg.
[Források hiányában a per lefolyása, Meszes Gergelyné Pap Szemedra sorsának alakulása nem ismert.]		

VI. táblázat

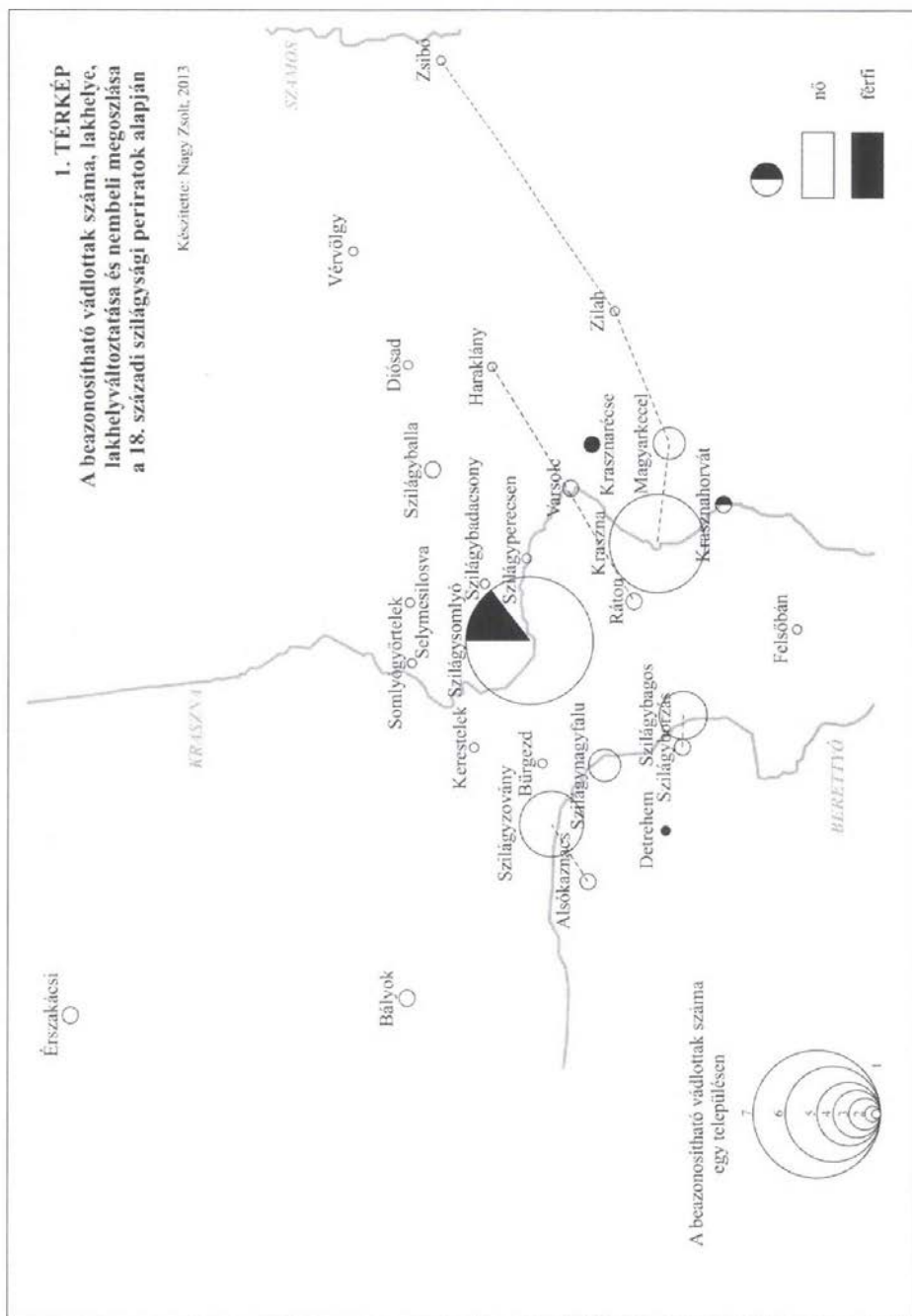
Kis Farkas tanúvallomásának szekvenciái a Pap Szemedra elleni 1929-es bűnvizsgálat (második) jegyzőkönyve alapján (kiemelések tőlem, Cz. D.)

A/T	Az utromban megírt investigator asszonyoktól, úgymint Brébán Jánosné, Várczán Mihályné és Moldován Pévelnétől hallotam, mikor az Pap Lázár házában vizsgálódtanak, az leányát, Szemedrát mintegy halva találták. Eleget forgatták s verték is, de fel nem serkenthették. Azután mondták az asszonyemberek egymás között: Hadgyunk békét ennek, mert elment ez Bécsbe bors után!
T	Ad secundum utrum: Azon idő tájban nemes Kraszna vármegyéből Kis Bánból karácson utánn cir-citer, az feleségem annya hozzánk jött, és igen hideg lévén akkor estvére kelve, az mikor osztán éca az nagy hó esett, és az meztlábos gyermek sok tapogatása volt az házam körül és az pitvaromban. Mondottam estve, az mint lefeküdtünk, rakjon jó tüzet, mert az házam hideg. A napám az mig tüzelt, addig semmit sem hallott, hanem az tűz elaludván, és maga megfázódván, felkölt, hogy ujjabban tüzet rakjon. És amint felkölt, <i>hallja, hogy mind az pitvar, mind az házajtó megnyílik, de senkit sem látott</i> , és álmos is lévén, azt gondolta, hogy a szomszéd asszonya vagy más asszonyember menyen oda, csak abbahagyta.
A/D	Reggel pedig jókor felkelvén, kimenyen, s az pitvarajtót nyitva találja, és látja az utromban megírt 10 esztendőös meztlábos gyermek sok tapotását az hóban, és csudálkozik rajta. És bejövén, engemet felkölt, az dolgot beszélvén. Magam is kimenyek, és megnézvén, menyek Mohucz Tivadarhoz, és ötöt feleségestől odahívtam, hogy nézzék meg, micsoda sok taposás van az hóban az házam körül. Meztláb olyan sok tapotást tenni nem jó dolog lehet! Ők is odajövén, csudálkoztanak rajta, és mondták: Mit tudc tenni, lássuk mi leszen belőle! <i>Ládd-é, hogy az Pap Lázár háza kürtője felé ment, mivel a kürtő felé az kerttől az hó lehullott. Az kerttől az kürtőre lépett-é, és ottan ment bé, vagy hová lőtt, nem láttuk. Mondottam Molhucz Tivadarnak azt is: Én nem tudom, micsoda meztlábos tapotás lehet az ilyen nagy hóban és ilyen hideg télben! Félek, hogy valami esik rajtam, a bíróhoz menyek, és hírt tézsek néki! De Mohucz Tivadar nem hadta hogy odamennyek, azt mondtotta: Ó bizonyságom leszen nékem azon dologról.</i>
T	Azon nyom látása után hamar <i>két macska kezdett éca az házam héjjára járni</i> , és ottan holmit szüntelen csak rágtak. Az feleségemmel gyertyával, fáklyával felmentünk, s kerestük, <i>de semmit sem láttunk, mihelyt felmentünk. Ha bémentünk pedig az házba, mingyárt ismét úgy hallott.</i>
R	<i>Ezután csakhamar egymás után azon héten két leánykám megholt, az kinek edgyiknek tellyességgel semmi nyavalyája nem volt, az másik ugyan beteges volt.</i>
T	Az Pap Szemedra urától is hallottam kétszer is, hogy ő az feleségét <i>kétszer találta mintegy halva az ágyban maga mellett</i> , sokat taszigálta, költötte, de fel nem tudta sokáig köteni, hanem kettőre magától felserkent ismét, és fél tőlle!
A	Ezekre nézve gyanakodtam az leánykáim halálok iránt eő reája!

VII. táblázat

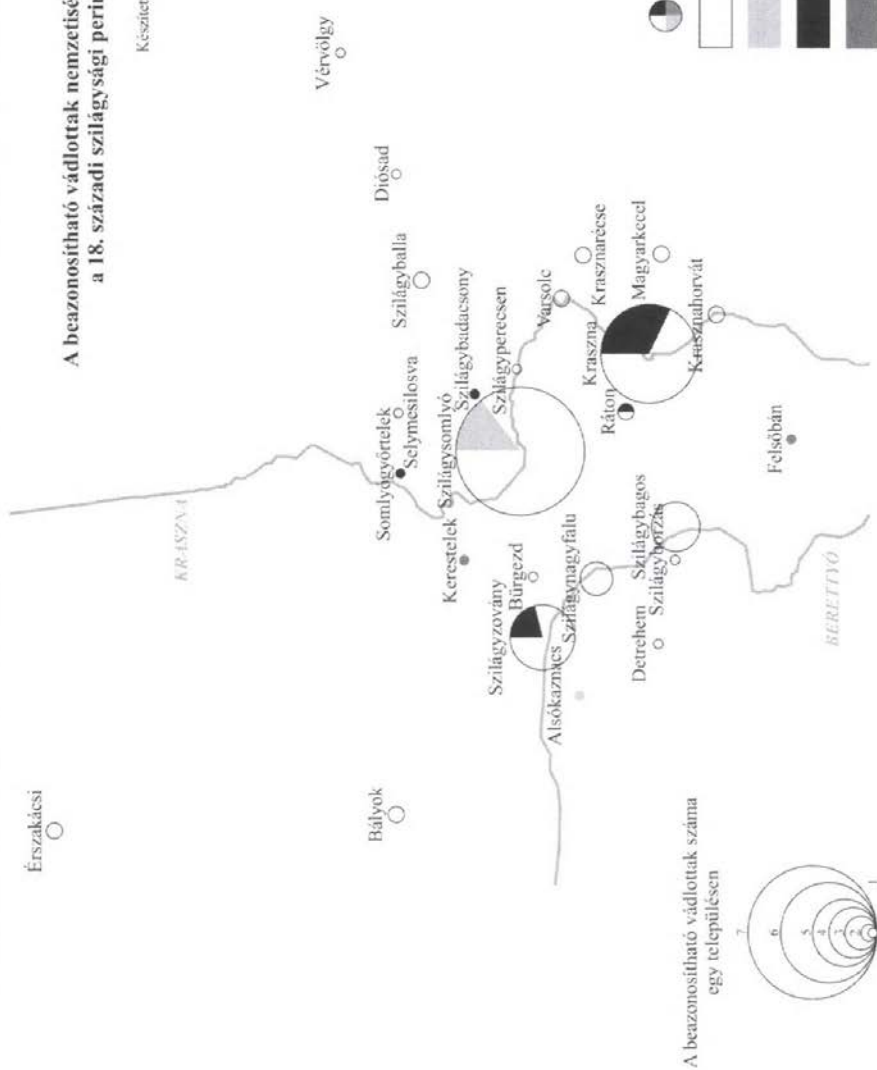
A pestisjárvány idején (1718 k.) történetek rekonstruálása a Pap Szemedra elleni bűnvizsgálati eljárás 1729-es jegyzőkönyvei alapján (kiemelések tőlem: Cz. D.)

	TANÚVALLOMÁS	TANÚ
Az 1718-ban vizsgálatot végzők	közvetlen	
	Mikor az házához vizsgáltuk, Pap Szemedrát aluva találtuk, s fel nem költhet- tük. Mondottuk asszonyokul egymás között tréfából: E bizony Bécsbe ment bors- sért! [Vallomását a korábbi tanúéval azonosnak ítélték, nem került lejegyzésre.]	Brebán Jánosné Varcsan Mihályné
	Én voltam edgyik vizsgáló az asszonyokkal, s Pap Szemedrát erőssen aluva talál- tuk, magam forgattam egy s másfelé is, az honyallyánál fogva fel is ültettem, de csak semmiképpen fel nem serkent. Edgyik asszony mondgya tréfából: Hadgya- tok békét neki, mert Bécsbe ment borsért!	Moldován Pálné Szabadis Mária
	És azmint az Pap Lázár házához mentünk, mi, férfiak kin maradtunk, az asszony emberek mentek bé, minthogy mi, férfiak az férfiakot, az asszonyok penig az asszonyokat vizsgáltuk. Az asszonyokat hallottam oda bé azt beszélteni: E vagy Lengyelországba vagy Molduvába ment borsért, mert azt fel nem tudgyák köl- teni. Hallota azt is, hogy az mezítelen testit sokat verték.	Verczen Márton
közvetett	Az Pap Lázár házához is azmint bémentek vizsgálódni, Pap Szemedrát aluva találták, és fel nem tudták költeni. <i>Az én feleségem lévén az edgyik vizsgáló.</i> Azmint egymásközött asszonyokkal beszéltenek, nem egyéb volt oka, hogy fel nem serkenthették álmábúl, hanem az mint ifjú napestig erőssen elfáradván, első álmában igen erőssen elalutt.	Szabados János
	Item az csumában az melly négy asszonyember az asszonyokat és leányokat vis- gálta, ha nincsen-é az faluban valami boszorkányos asszony vagy leány, <i>azoktúl</i> <i>hallottam</i> , hogy mondották: Pap Szemedrát aluva találták az házoknál, és olyan erőssen alutt, hogy fel nem tudták költeni.	ifj. Szabados János
	Meszes Gergelyné, Pap Szemedrát az apja házában, de fel nem költhették.	Mo(l)hucz Tivadar
	Az utromban megírt <i>investigator asszonyoktól</i> , úgymint Brébán Jánosné, Varczán Mihályné és Moldován Pávelnétől <i>hallotam</i> , mikor az Pap Lázár házánál vizsgáló- lódtanak, az leányát, Szemedrát mintegy halva találták. Eleget forgatták s ver- ték is, de fel nem serkenthették. Azután mondották az asszonyemberek egymás között: Hadgyunk békét ennek, mert elment ez Bécsbe bors után!	Kis Farkas

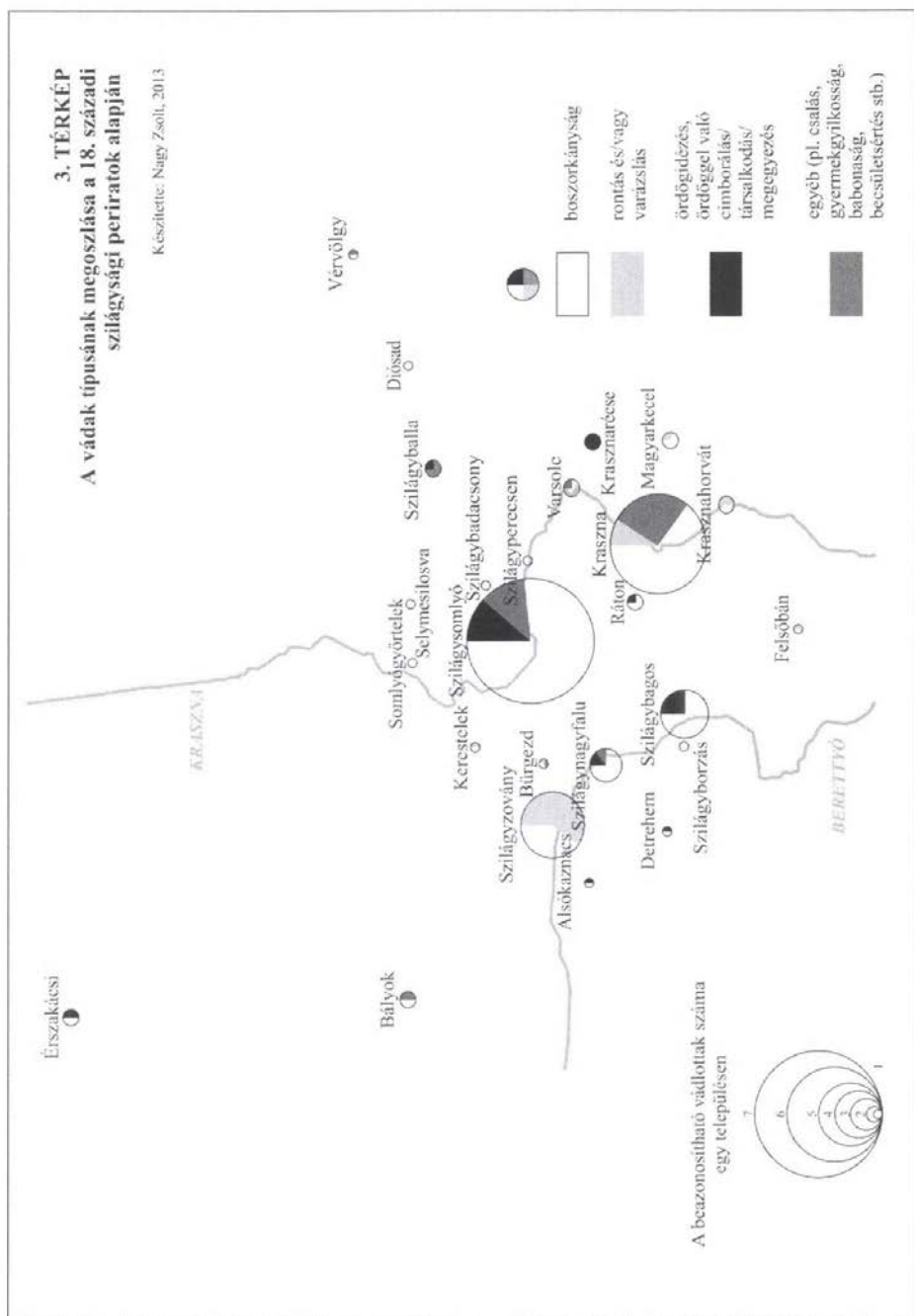
2. TÉRKÉP A beazonosítható vádlottak nemzetiségi megoszlása a 18. századi szilágysági periratok alapján

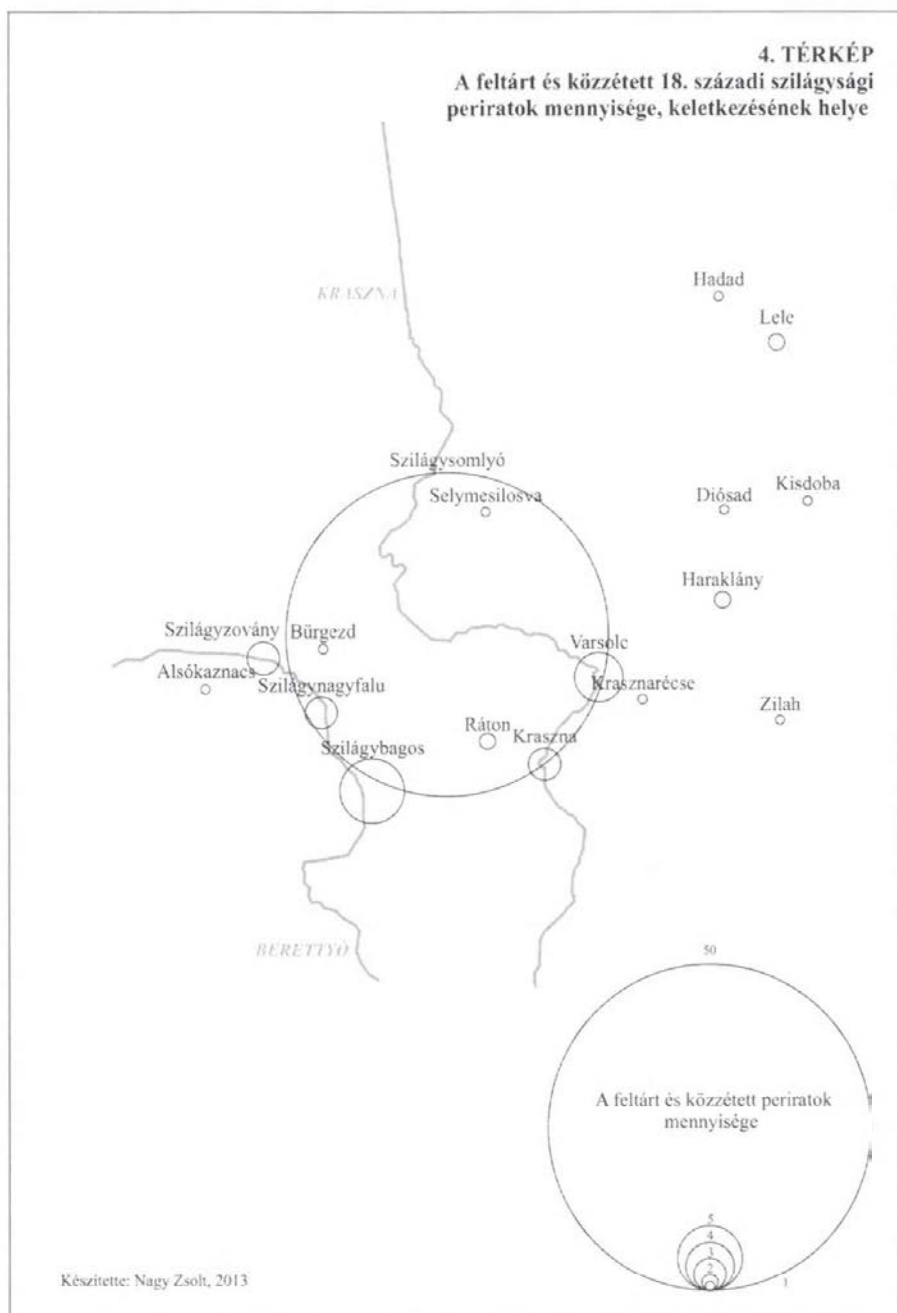
Készítette: Nagy Zsolt, 2013

3. TÉRKÉP A vádak típusának megoszlása a 18. századi szilágysági peritratok alapján

Készítette: Nagy Zsolt, 2013

Egy kis közösség belső konfliktusai

Boszorkányvadás a petőházi Zeke család földesurasága alatt
Petőházán

A nyugat-dunántúli régió egyik legnagyobb hatalmú, vagyonú családjának, a Nádasdynak a szolgálatában álló Zekék beházasodás révén, a 16. század derekán szereztek Sopron vármegyében, az Ikva völgyében birtokot, s kerültek így a törvényhatóság *birtokos nemesei* (*possessionati*) sorába. A 17. században a család férfi tagjai az átadott tradíciók, az oktatás fontosságát felismerő családi stratégia, valamint a főúrhoz fűződő erős familiárisi kapcsolat és a mind erőteljesebb, kiterjedtebb kapcsolati hálózatuk révén generációról generációra egyre fontosabb tagjai lettek Sopron vármegye nemesi társadalmának, vármegyei közéletének. A 17. század középső harmadában Zeke I. István jegyzői, majd alispáni hivatalt is betöltött. A 19. század elején fiágon kihalt család után gazdag levéltár maradt fenn, amelyben fellelhetők a kisbirtokos nemes földesúri család 17. század eleji úriszéki jegyzőkönyvei. E forrásbázis a család három generációjára terjed ki; a fennmaradt úriszéki jegyzőkönyvek, vizsgálati iratok (tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, kezességvállaló iratok stb.) a 17. század első éveiben Zeke János özvegye, Szemcsey (Szempcsey) Orsolya földesúr asszony időszakával kezdődnek, majd fia, Zeke II. György, valamint az ő utóda, Zeke I. István földesuraságának esztendeiből származnak.¹ E dolgozat alapját a 17. század első harmadában – az első két földesúr idején – keletkezett úriszéki jegyzőkönyvek és vizsgálati iratok alkotják. A gyakran „beszédes” forrástípus a jog- és társadalomtörténet, a mindennapi élet és a mentalitástörténet kedvelt dokumentuma, kitűnően alkalmas interdiszciplináris kutatásokra, így nem csoda, hogy a boszorkányvadásnak, boszorkánypereknek is gyakori lelőhelye. A Nyugat-Dunántúlról 1556-ból, Nádasdy Tamás nádor Vas vármegyei birtokairól ismerjük az első úriszéki jegyzőkönyvet.² E régióból a legtöbb 17. századi forrást a Nádasdy és

¹ MNL GyMSM SL., Petőházi Zeke család levéltára, 2. doboz, fasc. 2., no. 125. *Diversi Processus Urbanales I. Familiae Zeke de Petőháza contra colonos suos Petőháziensens diversis temporibus suscitati*. A forráscsoportról és a családról: Dominkovits 2000; a Zeke család úriszéki jegyzőkönyveiről: Dominkovits 1996.

² Maksay 1974.

Batthyány családok kiterjedt dominiumaiból publikálták, de e főúri famíliák mellett a térség Árpád-kori gyökerekkel rendelkező középbirtokos családjai közül több, például az asszonyfalvai Ostffy, vagy a Viczay, is nagyon jelentős úriszéki iratanyaggal rendelkeznek.³ Ugyanakkor jelenleg alig ismerünk úriszéki jegyzőkönyvet e régió kisbirtokos családjaitól; így nem túlzás a petőházi Zeke család földesúri bíraskodásai nyomán fennmaradt forrásokat az adott forrástípuson belül is ritkaságnak nevezni.

A 17. század első harmadából öt úriszéki jegyzőkönyv maradt fenn. Az első kettő 1604. május 22-én, illetve 1619. február 2-án keletkezett, Zeke János özvegye, Szemcsey Orsolya földesúr asszony petőházi birtokán. A további három Szemcsey Orsolya fia, Zeke II. György petőházi birtoklásának idejére esik, és 1623. november 2-ra, 1629. március 31-re, valamint 1630. augusztus 10-re datálták őket. Az 1619. február 2-án, illetve az 1629. március 31-én és az 1630. augusztus 10-én felvett úriszéki jegyzőkönyvekhez kapcsolódik egy-egy tisztúrszéki jegyzőkönyv, illetve az 1619. február 2-i keltezésű jegyzőkönyvet ezenkívül még egy kezességről szóló feljegyzés egészíti ki.⁴ Az alapvető boszorkányvadás az 1629. március 31-i keltezésű úriszéki jegyzőkönyvben vannak megfogalmazva, amelyet 1628. november 1-jén kiterjedt tanúkihallgatás előzött meg.⁵ Az alábbi dolgozat ezt a forrást egykorú, részben publikált, részben publikálatlan Sopron vármegyei boszorkányvadás és említések analógiájának alapján jog- és társadalomtörténeti szempontból elemzi, valamint a vádak segítségével tipologizálja a Zeke család úriszéki iratai között fennmaradt 17. századi boszorkányvadásokat, boszorkánypereket. A jegyzőkönyvek a falu mindennapi életét tükrözik, a vitatott úrbéri szolgáltatásokon keresztül a település gazdálkodása, a hétköznapok konfliktusai jelennek meg, és ez utóbbiak kiterjednek a falu lakosságának egymás közötti nyílt, illetve latens feszültségeire, valamint a földesúrral szemben tanúsított visszás viszonyra.

Sopron vármegye nemesi társadalma a 16. század derekán átalakult. A petőházi Zeke család egy a század derekán e vármegyében megtelepedett családok sorában. De míg a többség az oszmán előrenyomulás miatt a horvát-szlavón területekről, a dél-dunántúli vármegyékből, valamint a nyugat-dunántúli területsávból, Zala és Vas vármegyékből érkezett, e család gyökerei a Csallóközbe nyúltak vissza, az ősi birtok centruma Nyék volt. A család Sopron vármegyében a 16. század derekán tűnik fel. Miként a migráns családok döntő többsége, úgy a Zekék is Nádasdy Tamás familiárisai voltak, a nagy hatalmú, nádori hivatalt is elnyert arisztokratának köszönhetően új, Sopron vármegyei birtokukat, egzisztenciájukat. 1553-ban Zeke I. György a dominusa, Nádasdy Tamás országbíró támogatásával feleségül vette Pető János leányát, Kovách Tamás özvegyét, Pető Piroskát. E házasság révén került Zeke I. György tulajdonába a fiágon kihalt Pető család petőházi birtoka.⁶ A birtokszerzést, az új egzisztencia, új törzsbirtok kialakítását illusztráló identitásváltást jól tükrözi Zeke I. György névhasználatát, melyben a „de Nyek” praedicatumot a „de Pethőháza” váltotta fel. A család a

³ Varga E. 1958, 393–503, 701–717.

⁴ A források közzététele: Dominkovits 1996, 224–242.

⁵ Az 1628. évi tanúkihallgatás és az 1629. évi források: Dominkovits 1996, 233–240.

⁶ Dominkovits 1996, 219.

Sopron vármegyei birtokokon felül – részbirtokok Bük, Círák, Horpács településeken, Nagy-Erdő nevű erdőség egy részében, hasonlóképpen eltérő nagyságban rész-birtokok és birtokrészek Pinnye, Rőjtökmuzsaj, Simaháza falvakban, valamint a Répce, Ikva völgyétől távoli rábaközi Vágon, illetve a Fertő menti Szentmiklós mezővárosban – további csekély birtokokkal rendelkezett még Nyitra, Vas és Zala vármegyékben is. Soós Imre kutatásai a dominus–famiális viszony egy sajátosságára mutatnak: a Zeke család tulajdonába került, annak törzsbirtokává lett Petőháza az 1543-as adójegyzékben még Nádasdy Tamás birtokaként szerepelt, a nádort azonban a tényleges birtokosok tiltakozása ellenére 1558-ban iktatták be Petőháza birtokába.⁷ A település pontos birtoklástörténete az eddigi kutatási eredmények ellenére még feltárára vár. A 16. század folyamán a falu birtokosai közé tartozott az alsószopori Cseme család, a Pető család, 1544 után pedig Pető Piroska első férje, Kovách Tamás birtokolta a települést. Halálát követően a birtok tulajdonjoga leányára, Annára szállt, aki 1564–1571 között élvezte a birtok javait. 1580 táján a Pető Piroska második, Zeke I. Györggyel megkötött házasságából született Zeke János a család leányági birtoklását Petőházán felszámolta, petőházi tulajdonlását a Fejérvölgy István nádori helytartó által 1592-ben kiadott „nova donatio” révén megszilárdította.⁸

Sopron vármegye életét a 16. század végén, a 17. század elején háborús konfliktusok határozták meg, amelyek következményei kihatással voltak a lakosságra is. A 16. század utolsó évtizedére esett a kortársak által hosszú török háborúnak nevezett tizenöt éves háború, amely minden korábbinál jelentősebb pusztítást hozott a Magyar Királyságra: a településrendszer szétzilálásával egész vidékek váltak lakatlanná. Ennek következtében mind az elhagyott, pusztult helyiségek száma, mind pedig a még lakott településeken a pusztatettek aránya drasztikusan megnövekedett. Az 1598. évi házadó-összeírás szerint Petőházán huszonkilenc ház lakottan, öt pusztán állt a községben;⁹ az 1599. évi házösszeírás viszont huszonnégy lakott és két lakatlan házat tüntet fel.¹⁰ A lakosság számának drasztikus csökkenésére utalnak a későbbi adóösszeírások számadatai is. 1601-ben az összeírók már csak tizenhat házat regisztráltak Petőházán,¹¹ ez a számadat 1603-ban kilencre,¹² a Bocskai István erdélyi fejedelem vezette felkelés helyi eseményeit követően, 1608-ban kettőre csökkent.¹³ De hasonló a helyzet a megye más falvaiban is. Így például a Sopron vármegyei, rábaközi Babóton 1608-ban az üres házakba a korabeli forrás szerint „más falubeli futott népek szállottanak lakóul, de semmi földeket nem élnek házakhoz, csak várják a háborúság csöndesedését, és ismét régi lakóhelyekre visszazállnak”.¹⁴ Ez a kiváró-túlélő taktika már az eddigi helyi kutatásokból is ismert.

⁷ Soós 1937, 275; Dominkovits 2000, 39–42.

⁸ Dominkovits 1996, 220.

⁹ Dávid 2001, 366.

¹⁰ MNL OL MKA CP Com. Sopron, Regestum super connumerationis domorum Anni 1599, 978.

¹¹ MNL OL MKA CP Com. Sopron, Regestum rectificationes domorum 1601, 1153.

¹² MNL OL MKA CP Com. Sopron, Regestum Anni 1603 connumerationes domorum; vö. uo. Regestum Anni 1604 domorum colonialium et inquilinarum, 1210.

¹³ MNL OL CP Com. Sopron, Regestum Anni 1608 domorum colonialium et inquilinarum, 1250.

¹⁴ Varga J. 1969, 106; vö. Dominkovits 2012, 13–15.

A Bécsset védő Győr erődváros 1594. évi, oszmánok általi elfoglalása a régióban robbanásszerű, nagyon jelentős migrációs folyamatot indított el. A pusztítást és a pusztulást jól érzékelteti, hogy az országos adóösszeírásokból egy évtizedre kimaradt Sopron vármegye keleti fele, a Rábaköz. A házadó-összeírások alapján megmutatkozó lakosságfogyás okai között részben a megyén belüli népességmigráció is szerepel. A Győr török megszállás alóli 1598-as felszabadítását követő években megindult egy másik irányú folyamat, amelynek során a lakosság visszatelepült az elpusztult Rábaközbe is.¹⁵ A tizenöt éves háború – mint ahogy arra már történt utalás – jelentős pusztítást végzett a településhálózatban, az adózóerőben és a mindezeket étellel megtöltő helyi lakosságban, a földesurak számára az emberi termelőerőben. A háborús viszonyok következtében elmenekült jobbágyság eredeti földesura számára termelőerőként, illetve járadékszolgáltatóként elveszett. A hadikonjunktúra, a katonaság igényeinek a kiszolgálása ugyanakkor ösztönzőleg hatott a földesúri majorsági gazdálkodás kialakulására, illetve – minthogy ez a tendencia a térséget mind a nagybirtokon, mind a jelentősebb középbirtokokon már a 16. század derekától jellemezte – további kiépítésére. A majorsági gazdálkodás a szerény birtokkal rendelkező nemesség körében is elterjedt, miképpen ezt a petőházi Zeke-birtokok is jelzik, ugyanis az 1604-es házadó-összeírás Petőházán is már egy allódiomot tartott nyilván. A majorsági gazdálkodás fokozott munkaerő-szükséglete a jobbágy, különösen a telkes jobbágy felértékelődéséhez vezetett, akinek munkaerejére, gazdasági eszközeire, robotszolgáltatására a földesúr igényt tartott. Ugyanakkor a lélekszámban megfogyatkozott népességet megnövekedett vagy legalábbis változatlan nagyságú robot terhelte. Ez a helyzet okozhatta, hogy az 1619-ben felvett úriszéki jegyzőkönyv feljegyzése szerint az emelkedő úrbéri terhek miatt Zeke János özvegyét elhagyták a jobbágyságai, és az úrbéri viszonyok szempontjából kedvezőbb feltételek alá eső szomszédos birtokokra költöztek. Az olyan kisbirtokokon, mint a Zeke családé, a földesúri hatalom kiterjesztése, megerősítése, a bevételek, jövedelmek növelése iránti törekvés sokirányú konfliktust generált, amely kiéleződhetett az egyes jobbágygazdaságokkal szemben, valamint a középkorban kialakult paraszti önkormányzat ellenében is. A középkorban a falu bíróját, aki a jobbágyok kisebb ügyeiben a földesúri bírói hatóságot képviselte, a falu közössége választotta. A földesúri hatalom kiterjesztésével azonban a megye, illetve a földesúr jelölte ki a bírót személyét. Az előbb vázolt tendenciák alátámasztására szolgál a petőházi Zeke család 1604. évi úriszéki jegyzőkönyve, amelynek tanúbizonyosága szerint Zeke János özvegye, Szemcsey Orsolya 1604-ben a faluközösség akarata ellenében az előző bírót, Kapics Miklóst újíttotta meg tisztségében. Az 1604-es év úriszéki jegyzőkönyvének vádpontja mintegy huszonkét petőházi jobbágy ellen irányult, akik megkérdőjelezték úrnőjük döntését, és ellene szegültek.¹⁶

A jobbágyok ügyeiben már a 14. század óta a földesúri bíróság, az *úriszék* (*Patrimonialgericht*, *sedes dominialis*) hozott határozatot. A 12. század végétől előbb az egyházi, majd a világi birtokosok nyerték el az *immunitast*, azaz a jogszolgáltatás jogát a birtok-

¹⁵ Sopron vármegye birtokostársadalmára, speciálisan a Rábaközre vonatkozóan lásd Dominkovits 1999; 2012.

¹⁶ Dominkovits 1996, 224–225.

kaikon élők felett. A földesúr járhatott el alattvalói úrbéri, polgári és büntetőügyében, ezalól csak a lopás, rablás, gyilkosság, illetve gyújtogatás büntette képezett kivételt. Ezekben a súlyosabb kihágásokban kizárólag akkor ítélezhetett a földesúr, ha pallosjoggal rendelkezett. Az úriszéki döntőbíráskodás során a földesúr vagy személyesen, vagy tisztje, ispánja, várnagya révén képviseltette magát. A fórum résztvevői közé tartoztak a megye kiküldöttei, az alispán, a szolgabíró vagy más testimonium, akiknek több jogszokás szerint az úriszék döntéseiről a vármegye törvényszékén (*sedria*) számot kellett adnia; gyakorlatilag az úriszéken ők képviselték a vármegyét.¹⁷ Zeke János özvegye, Szemcsey Orsolya 1604. május 22-i úriszékén így többek között Vághy György, Sopron vármegye alispánja, valamint Ajkai Ferenc, Tóth János, Potyondi Albert szolgabírák képviselték a vármegyét. A bírótársak a szomszédos nemességből és a környező települések paraszti lakosságából kerültek ki. Utóbbira példa, hogy a Petőházával határos Szentmiklós mezőváros, illetőleg Süttör község elöljárói, meghívott jobbágysai többször is részt vettek az úriszéki bírói fórumon. A peres felek jogi képviselőjét jogtudó, joggyakorlattal rendelkező személyek látták el, így többek között a völcséji kismemesi családból származó Szepsy János, aki a perek során a felperes földesurat képviselte.

A tárgydőszak úriszéki jegyzőkönyveinek egyes ülései kezességről szóló feljegyzést és tisztítószéki jegyzőkönyvet is tartalmaznak, így többek között az 1619. február 2-i keltezésű úriszéki jegyzőkönyv is. Amennyiben ugyanis a jobbágyot az esetek többségében nem főbenjáró bűnben találták bűnösnek, jobbágytársai kezességükkel kiválthatták őt a fogságból, de e kezességvállalás által biztosították is, hogy a szabadon bocsátott jobbágy az úriszék ülésén az ellene indított bűnvádi tárgyaláson személyesen megjelenjen. Amennyiben a jobbágytársak nem tudtak eleget tenni a kezességvállalásuknak, úgy először felszólították őket a vádlott meghatározott idejű újólajos előállítására, ennek elmaradása esetén pedig kénytelenek voltak a bűnnel vádolt személy helyett a meghatározott pénzbüntetést megfizetni. Az egyik ilyen kezességvállalási jegyzőkönyv az 1619. február 2-i keltezésű úriszéki jegyzőkönyv mellékletét képezi. Ez Nagy Ambrus jobbágy ügyében tartalmaz egy kezességvállalási feljegyzést, akit földesúr asszonya, Zeke János özvegye, Szemcsei Orsolya azzal vádolt meg, hogy három ökrét, valamint egy Horváth Mátyás nevezetű jobbágya ökrét is szándékosan eltüntette. Ezért a jobbágyért mintegy tizenkilenc jobbágytárs vállalt kezességet arra, hogy a büntetéspénz kiegyenlítésével vádlott személy az okozott kárt rendezze, illetve földesúr asszonyát egész életében híven szolgálja, ha pedig elszökne, vagy esetleg bárminemű kárt okozna, úgy a kezesek tartoznak asszonyuknak 33 forintot fizetni, és Nagy személyét kézre keríteni. Amint láthatjuk, a kezesek arra nyújtanak pénzbeli, illetőleg anyagi biztosítékot, hogy a büntetett elkövetésével megvádolt személy a jövőben minden kihágástól tartózkodik, és erkölcsös életet él, illetve a kezesítés a jobbágyszokások meggátlásának egyik eszközévé kezdett válni.¹⁸

A földesúr asszony, földesurak és jobbágaik közötti különféle konfliktusok sorából kitűnnek az 1628-ból és 1629-ből származó vizsgálati iratok, úriszéki jegyzőkönyvek. 1628. november 1-jén Völcsy Ádám szolgabíró harmadmagával Petőházára kiszállva

¹⁷ Eckhart 2000, 111, 145, 175, 186, 262, 334, 340, 349; Eckhart 1954.

¹⁸ Dominkovits 1996: 226–230.

hetvenhárom tanút hallgatott ki a település köz- és erkölcsi állapotairól. A csendes, békés Ikva menti településen boszorkánysággal kapcsolatos és szodomita vádak hangzottak el. Az 1629. március 31-i úriszéki jegyzőkönyv immáron vádak, rövid tárgyalásokat rögzítő rontó asszonyokkal szemben, valamint többek között Tóth Mihály feleségét, Dorottya asszonyt vádolta meg más, ördögös asszonyokkal való kapcsolattartással és rontással, melynek során az asszonyok az ördög alakját öltötték magukra. A Petőházián megfogalmazott vádak szervesen illeszkednek – Pócs Éva szavaival élve – a „falusi boszorkányság” intézmény- és fogalomrendszerébe, amelynek Sopron megyei leírását és feldolgozását modellértékűen fogalmazta meg Farkas Sándor, Komáromy Andor, Házi Jenő, Winkler Elemér, Varga Endre és Schram Ferenc publikációi alapján Pócs Éva a Sopron vármegyei és Sopron szabad királyi városi boszorkányvádat feldolgozó tanulmányában.¹⁹ Az intézmény forrásainkra is jellemző lényege: „A szerencsétlenségek emberközpontú magyarázatát feltehetően a »falusi boszorkányság« intézményes elterjedése hozta magával: ennek hatására vesztették el szerepüket a természetfeletti csapásmagyarázó elvek, a természetfölötti világból támadó démonikus lények. [...] Az intézmény működése mögött kikövetkeztethető világkép értelmében a csapások emberi károkozótól, a »közösségen belüli ellenségtől« erednek, akiről feltételezik, hogy természetfeletti képességei révén ártani tud az embernek és gazdaságának, meg tudja őket »rontani«.²⁰ [...] A boszorkányságnak elsőrendű szerepe a közösségek társadalmi feszültségeinek levezetése, társadalmi és erkölcsi normarendszerének szankcionálása.”²¹ A petőházi esetben is a falusi közösség tagjainak egymás közötti konfliktusai vezettek a boszorkányvádkhoz, bár e konfliktusok eredete az ismeretlenség homályába vész, s csak ritkán bizonyítható, hogy a közvetlen, illetve másodsomszéd-sági viszony megromlása volt a konfliktus alapja. A petőházi úriszéki jegyzőkönyv oldalain megfogalmazott boszorkányvádak mintegy kiegészítik a tanulmány, az elemzés alapjául szolgáló, publikálásra került hetvenhat Sopron vármegyei esetet. Időkeretét tekintve a megfogalmazott vádak megelőzik a Sopron megyei boszorkányüldözések tetőzését, amelynek első hulláma Pócs Éva kutatásai alapján az 1660-as évekre tehető. Petőháza közvetlen közelében az eddigi kutatások csak a falu tőszomszédságában

¹⁹ Pócs 1995. A boszorkányság kutatásának nagy forráskötetei a tárgyalt időszakra nézve viszonylag kevés Sopron vármegyei forrást tártak fel. Komáromy Andor nem közölt 16–17. századi Sopron vármegyei – avagy dunántúli iratokat (Komáromy 1910). Schram Ferenc nagy forrásgyűjteménye kimagaslóan sok Sopron vármegyei boszorkányvás, boszorkányperes iratot közöl (Schram 1970, II. 7–302), a nagyszámú perből azonban csupán egy zajlik a tárgyidőszakban, amely az ördögös-séggel vádolt Szidor Mártonné Anna asszony és Prindelmaier Tamásné Margit asszony 1628. évi esetét tárgyalja (Schram 1970, II. 8). A további forráskutatások fontosságára hívja fel a figyelmet a vármegyei boszorkányperes legújabb korpusza, amely Sopron vármegyére vonatkozó új adatot nem tartalmaz (Tóth G. 2005). Sopron város egyedülállóan gazdag kora újkori anyagával kapcsolatban lásd Tóth G.–Németh 2011. A boszorkányság hagyományos etnográfiai kutatására: Szendrei 1986. A Pócs által felhasznált Sopron megyei perdokumentumok, Schram előbb idézett munkáján kívül: Farkas 1887, 142–190; Komáromy 1910, 615–630; Házi 1929; Winkler 1924, 67–68; Varga E. 1958, 437–454, 676, 691; Schram 1982, 253–265.

²⁰ Pócs 1995, 9.

²¹ Pócs 1995, 24.

fekvő Fertőszentmiklós mezővárosban mutattak ki hasonló boszorkányvádakat, ahol negyvenkilenc személyt vádoltak meg.

Magyar nyelvű forrásunk tanúvallomásai rendkívül szűkszavúak, a rontás tényének közvetett vagy közvetlen megélésén kívül nem utalnak a konfliktus előzményeire, pusztán a rontás következményére, legyen az akár a megrontott személy halála, a tehén tejének elapasztása, avagy „kötés” eredménye. Míg kilenc esetben személyesen az áldozat beszélt az általa megélt rontásról, tizenöt esetben a közvetlen szomszéd, az áldozat rokona vagy az áldozattal rokoni kapcsolatot nem ápoló kívülálló személyek vallottak a vádlottra nézve terhelően. Az egyik halálos kimenetelű esetben az áldozat felfokozott érzelmi viszonyok között, a halálos ágyán azonosította a megrontóit, éjszaka megjelenő boszorkányok személyében. Tehát a közösségi együttélés normáit megszegő társadalmi vagy családi konfliktusokon alapuló boszorkányvadás mellett a jegyzőkönyv lapjain életre kel a boszorkány mint természetfeletti lény alakja is, aki az éjszaka közepén jelenés formájában testileg-lelkileg megkínozza áldozatát.

Térjünk vissza a forrásokhoz!²² Az 1628. november 1-jén kelt úriszéki jegyzőkönyv immáron tizenhat személy ellen fogalmaz meg vádakat. A tanúk és vádlottak valamennyien a petőházi Zeke család jobbágjai voltak, és ámbár konkrét utalás a státusukra vonatkozóan nem található a jegyzőkönyvben, ugyanazon társadalmi réteg képviselőiként, társadalmi és gazdasági státusukat illetően valamennyien egyenrangúak voltak. A vádlottak többsége a női nemet képviselte, csak három férfi szerepelt a perbe fogott személyek között. A férfiakat kisebb vétségekkel vádolták; egyiküket, Horváth Jánost egy kas méh ellopásával hozták hírbe Vitnyéden. A szodómia vétségébe esett Debelj István az úriszéki jegyzőkönyvek tanúsága szerint mind a maga személyében, mind pedig családjával a közösségi kapcsolathálót tekintve a jobbágycsaládok egyik rendkívül problémás, konfliktusos csoportját képezte. Debelj István 1604. május 22-én, nevezett huszonnégy petőházi jobbágytársával együtt Zeke János özvegye, Szemcsey Orsolya akaratát felülbírálva megkérdőjelezte Kapics Miklós falubíró kinevezését, és ötödmagával a földesúr asszonnyal személyesen közölte, hogy Kapicsot visszautasítják, s maguk közül választanak falubíró. Ezt követően a törvényes mértéket Kapics házából eltulajdonították, és az egyik esküdtnek adták át. Nevezett Debelj István fia, András, 1623. november 2-án Takács Istvánnal ugyancsak összetűzésbe keveredett, amikor földesura, Zeke II. György házára támadtak. Az összetűzésben a földesúr Kapocz György nevezetű jobbágya olyan súlyos sérüléseket szenvedett, hogy később azokba belehalt. Zeke II. György erre Debelj Andrást elfogatta. A hírre édesapja, Debelj István és édesanyja, valamint leánytestvére Takács Istvánnal együtt botokkal felfegyverezve a földesúr házára támadt, hogy Debelj Andrást kiszabadítsa. Természetesen Debelj István a földesúr ez irányú vádját határozottan visszautasította, és váltig állította, hogy Zeke a fiát ártatlanul tartotta fogva. A Debelj István elleni vádaknak mintegy csúcspontját képezi az 1628. november 1-jén elhangzott szodómiavád, saját felesége szájából.

²² 17. század eleji urbárium, avagy jobbágyösszeírás, névsor hiányában döntően a korábbi úriszéki jegyzőkönyvek adatait használtam fel. A nevek írásmódjában a forrásokban szereplő névalakok voltak meghatározóak.

A tanúk elmondása szerint Debeljről a felesége állította, hogy a tehenüket „megmívelte”, s ámbár az asszony maga nem lépett fel az ura elleni vádban tanúként, a három tanú közvetve az asszonytól hallott minden Debelj Istvánt terhelő kijelentést. Debelj István azonban nem maradt a felesége adósa. Viszontválaszában azt állította róla, hogy az asszony a juhászokkal kurválkodik. Debelj Istvánné, Zsuzsa asszony maga sem lehetett a megtestesült ártatlanság, hiszen ugyanezen az úriszéki ülésen két különböző esetben is lopással vádolták meg. Vilicz Balázné elmondása szerint a szentmiklósi hegyen lopásért fogták el, míg Molnár Tamás terhelő tanúvallomásaiban Balasko Gergelyné keszkenőjének az eltulajdonításával gyanúsította őt. Nevezett házaspár ezen az ülésen azonban – az úriszéki jegyzőkönyv tanúsága szerint – nemcsak vádlottként tűnt fel, hanem tanúként is. Debelj felesége három ízben vádlóként is fellépett; egyrészt Horváth Györgynét rontással vádolta: az állította, hogy elapasztotta a tehenük tejét. Hasonló váddal illetve Handalicz Mihálynét is, aki szerinte a nyár folyamán a kútjáról hozott vízzel a tehenüket leöntötte, aminek következtében a jóság tejje ugyancsak elapadt. Tóth Mihályné számlájára a fiával történt paráználkodását írta, illetve azzal vádolta meg az asszonyt, hogy András nevezetű fiát „elvesztette” (megrontotta). Állítása azonban megkérdőjelezhető, hiszen egy másik tanú, Pintér András vallomása szerint Debelj Andrást nem Tóth Mihályné „vesztette el”, hanem Tóth Gáspár felesége, aki a saját mostohafiát, Gáspárt is megfenyegette, hogy ugyanúgy jár el vele, mint Debelj Andrással. A közösség más tagjainak megvádolását tekintve Debelj István sem maradt el a felesége mögött. Szitniek Katát boszorkánysággal vádolta meg, másrészt Kis Antalné a vejével, Varga Gergellyel történt házasságtörés vádjával illetve, amit az említett felek a férj, továbbá a tanú jelenlétében követtek el, amíg azok aludtak. A vádpontok szerint Szitniek Katával azonban nemcsak Debelj Istvánnak volt konfliktusa, hanem a Takács családnak is. Takács Istvánné tanúvallomása szerint Szitniek Kata lelkén szárad a férje halála, ugyanis az asszony éjnek idején többször a férjére támadt, aki a mellére mért csapásoknak köszönhetően utóbb kiadta a lelkét. A Takács család egyik hozzátartozója, Takács János állítása szerint magától Szitniek menyétől hallotta, hogy a napa boszorkány. Takács István rejtélyes halálát a hetvenhárom tanús felvonultató úriszéki jegyzőkönyv más tanúi, köztük Pintér András, Loncziovicz János és Kapecz György, nem Szitniek Katának, hanem Gyuricz Baláznénak és a házasságtörést elkövető Tóth Mihálynénak tulajdonították. Utóbbi tanúnak állítólag maga Takács István mondta el a halálos ágyán, hogy éjjel az említett két asszony megjelent neki, a ruháit leszaggatta, és alaposan elagyalta, amibe nevezett később belehalt. A Takács család baljós sorsát erősítette meg Takács Mátyás halála is, aki halálos ágyán ismételte meg a feleségének, Ilon asszonynak, hogy Vilicz Balázné és Kis Antalné miatt kell meghalnia. Az asszony vallomását igazolta Debelj Péter, akit elmondása szerint mind Viliczné, mind pedig Kisné azzal fenyegetett meg, hogy úgy fog járni, mint Takács Mátyás.

Meggondolandó, hogy a Vilicz Balázné elleni vádak nem egy családi konfliktust tükröznek-e Vilicz Balázné és a Debelj család között, hiszen maga Vilicz Balázné lépett fel tanúként Debelj Istvánné ellen, akit a vádpont szerint, mint ahogy már említettük, elfogtak a szentmiklósi hegyen lopásért. Vajon ezzel a tanúvallomással magyarázható-e, hogy Debelj Péter Vilicznét megrontással vádolta, illetve Debelj Mártonné is

tanúként lépett fel ez irányban Vilicznével szemben? A Debelj család egy másik tagja, Miklós ugyancsak megrontással vádolt három asszonyt, az akkori falubíró feleségét, Nováknét, illetve Nagy Ambrus feleségét, Katriát (Katalint?). Elmondása szerint nyolc esztendővel ezelőtt a nevezettek egy hajnalon, kint a mezőn őt megrontották, aminek következtében sem kezének, sem lábának nem volt ura, és három hónapig nem bírt megszólalni. A bírónét még további két ügyben boszorkánysággal gyanúsították. Loncziovicz Mátyás szerint a nevezett Balasko Gergelynével együtt az életére tört, amikor meg akarta mérgezni; illetve Debelj Mártonné a férje öccsének, Debelj Andrásnak a megrontásával vádolta meg. Utóbbi vád erősen megkérdőjelezhető, hiszen Debelj András megrontásával már meggyanúsították Tóth Mihálynét is, akivel nevezettnek szerelmi viszonya volt, valamint Tóth Gáspárnét is. A szövevényes képet tovább árnyalja, hogy a továbbiakban az előbb említett Loncziovicz Mátyás tanúként lépett fel a Tóth Gáspárné elleni vádpontban is, amelynek során több esetben is azzal hozták hírbe a vádlottat, hogy befolyásolta egyes személyek férjhezmenetelét, azaz „kötést” alkalmazott náluk. A tanú, Loncziovicz Mátyás egyik rokona, Loncziovicz János ugyancsak a vádlók között szerepel a boszorkányvádakban; míg Debelj András „megvesztésével” Tóth Gáspárnét, Takács István halálával Gyuricz Baláznét és Tóth Mihálynét hozta összefüggésbe. Utóbbi vádpont szerint Tóth Mihályné több hasonló ördögös asszonnyal és boszorkánnyal ördögi tetet öltve, az áldozatot éjjeli időben, boszorkány képében meglátogatta, ruháit megszagatta, csontjait összetörte, és az rövid idővel az inzultus után elhunyt.

A legtöbb vádponttal azonban Tóth Gáspár feleségét, Magdolna asszonyt illették. Családon belüli konfliktusokra utal, hogy a vádpontok Magdolna asszony mostoha-fiával, illetve mostohaleányával szemben elkövetett bűncselekedetekre mennek vissza. Mostohafiát, Jánost az asszony a tanúk elmondása szerint azzal fenyegette meg, hogy úgy jár, mint Debelj András, akinek a lábát a később, az 1629. március 31-én kelt jegyzőkönyv sorai értelmében 1623 Szent György-napjának (április 24.) táján úgy megrontotta, hogy az három esztendőn keresztül sem gyógyult meg. Az áldozat a későbbiekben az elfertőzött seb következtében elhalálozott. Ártatlanságát a vádlott harminc napon belül negyvenedmagával tartozott igazolni, ellenkező esetben, mint bűbajosra, az elégetés várt volna rá. Miután a kezességvállalásnak a vádlott eleget tett, e vádpont alól felmentették. Takács János ugyancsak boszorkánysággal vádolta meg az asszonyt, amikor azt állította, hogy miután Tóth Gáspárnét kiutasították a házukból, az boszorkány képében minden éjjel rátört, a lábaival úgy bánt, mintha azokat fűrésszel metélte volna, ezért mintegy két hétig nem tudott lábra állni. Ezenkívül a vádpontok értelmében mind szomszédja, Bakon Gergely leányát, mind pedig Szappanfőző Péter leányát megfenyegette, hogy mindaddig nem mennek férjhez, amíg „Katinak kedve nem telik”,²³ illetve mostohaleánya sem megy férjhez, még ha ezen tette őt a pokolba juttatja is. Szerenka Mártonnak pedig váltig állította, hogy ha tudta volna, hogy a feleségéből ilyen csapnivaló asszony lesz, akkor megakadályozta volna a házasságkötést.

²³ Ezek a szavak Tóth Gáspárnéra vonatkoznak.

Ha összesítve megnézzük a Debelj család szélesebb rokonságát, négy Debelj, úgymint Debelj Istvánné, Debelj Miklós, Debelj András és Debelj Péter szerepel a boszorkánysággal megvádolt asszonyok áldozatai között. Közülük Debelj András az életével fizetett. Őt családtag, Debelj István, Debelj Istvánné, Debelj Miklós, Debelj Péter és Debelj Mártonné pedig valamilyen vádpontban tanúskodott, továbbá két családtagot, házastársakként Debelj Istvánt és Debelj Istvánnét vádolták meg. Míg a férj vád szerinti vétke, a szodómia, súlyos, bebizonyosodása esetén élet elleni büntetést maga után vonó vád volt, a felesége a vádak szerint csak többrendbeli lopást követett el.

A rontó boszorkányok bűbájának a vallomások szerint a Takács-rokonság több tagja is áldozatul esett, sőt, két esetben a rontás halállal is végződött. Az életével fizetett Takács István, akit Gyuricz Balázsné és Tóth Mihályné látogatott meg éjnek idején boszorkány képében, s ugyancsak boszorkányok, nevezetesen Vilicz Balázsné és Kis Antalné bűbajos rontótevékenységének lett az áldozata – saját elmondása szerint – Takács Mátyás is. Előbbi áldozat Gyuricz Balázsnén és Tóth Mihálynén kívül még 1623. november 2-án földesurával, Zeke II. Györggyel is konfliktusba keveredett akkor, amikor a Debelj család több tagjával együtt rátámadt. A Takács-rokonság egy további tagját, nevezetesen Takács Jánost pedig Tóth Gáspárné rontotta meg. Takács János további vallomásában Szitniek Katát is a boszorkányság vádjával illette, aki az asszony saját menyé szerint is boszorkány volt.

A fentiekben kívül még egy család, illetve rokonság érdemel figyelmet, ez a Loncziovicz familia, amelynek tagjai tanúként ugyancsak kivették a részüket a boszorkányvádak gerjesztésében és fenntartásában. Loncziovicz Mátyás magát áldozatként határozta meg a tanúvallomásában, amikor Balasko Gergelyné és az akkori bírónét azzal vádolta meg, hogy meg akarták mérgezni őt, majd pedig Tóth Gáspárné ellen valla azt állította, hogy az asszony akadályozta meg varázslattal Bakon Gergely leányát abban, hogy férjhez menjen. Felesége, Kata asszony ugyancsak hasonló vádakkal illette Tóth Gáspárnét, aki elmondása szerint azzal fenyegette meg a mostohaleányát, hogy soha nem „fejéredik” meg a feje. A rokonság egy másik tagja, Loncziovicz János ugyancsak Tóth Gáspárné ellen vallott.

Súlyos boszorkányvádakot fogalmazott meg a Pintér család is a vallomásában. Férj és feleség elsősorban Tóth Gáspárnét gyanúsította meg, felhozva az asszony állítólagos rontásfenyegetését mostohafiával szemben, majd Pintér Andrásné további váddal illette az asszonyt, a Bakon Gergely leányával szemben kifejtett „kötés” miatt. Pintér András ezzel szemben Kapecz Györgyre hivatkozva Gyuricz Balázsnét és Tóth Mihálynét vádolta boszorkánysággal, akik Takács Istvánt kergették a halálba.

A jegyzőkönyv vádpontjai között szerepelnek a boszorkányrontás szokványos esetei is, többek között a *boszorkánynyomás*, amikor az éjszaka, „megnyomott” áldozat a támadásért az életével fizetett. Az előbbieken felsorolt három halálos kimenetelű ügyön kívül (Takács István, Takács Mátyás, Debelj András) még Debelj Miklós esetében is konkrét fizikai bántalmazással gyanúsították az asszonyokat, egyszer pedig az volt a vád, hogy Tóth Gáspár fiát, Jánost és Debelj Pétert rontással fenyegették meg. Szerelmi varázslással, illetve „kötéssel” kapcsolatosak a Tóth Gáspárné ellenében megfogalmazott vádak, amennyiben a nevezett a tanúk elmondása szerint az áldozatok férjhezmenetelét befo-

lyásolta. A *tehenrontás*, *tejelvitel* vádját hangoztatta Debelj Istvánné Handalicz Mihályné és Horváth Györgyné ellen. Tóth Mihályné esete egyértelműen azt illusztrálja, hogy a boszorkányság gyanúját gyakran összefüggésbe hozták a megvádolt személy ledér életvitelével, házasságtörő kapcsolataival; így többek között Tóthné Debelj Andrással folytatott szerelmi viszonyát is felemlítették a tanúk vallomásaikban mint vádpontot, és a Takács Mátyás halálával megvádolt boszorkányos Kis Antalnét ugyancsak a vejével, Varga Györggyel elkövetett házasságtöréssel vádolták meg. Tehát a boszorkánysággal meggyanúsított asszonyok – Horváth Györgyné, Handalicz Mihályné, Novákné, alias Nagy Ambrusné Katria, Tóth Gáspárné, Balasko Gergelyné, Gyuricz Balázsné, Kis Antalné (a bíróné), Vilicz Balázsné, Tóth Mihályné, Szitniek Kata – közül kettőről, Tóth Mihálynéról és Kis Antalnéról köztudott volt feslett életvitele. A tehen tejének elapasztásával megvádolt Horváth Györgynéről nem tudunk meg semmi közelebbit a jegyzőkönyv alapján, családi körülményeiről is csak annyi információval rendelkezünk, hogy az asszony férje az 1619. február 2-i keltezésű úriszéki jegyzőkönyv szerint többemagával az elmaradt úrbéri szolgáltatások miatt állt a bíróság színe előtt, továbbá 1629. március 31-én Zeke II. Györgynek a jobbágyai, úgymint Jancicz János, Tóth András, Debelj Péter és Handarich György ellen indított perében vállalt az utóbbiak érdekében kezességet. De maga a Horváth-rokonsági kör is visszafogottan nyilatkozott a tanúskodásban. Horváth Márton és felesége, Orsik asszony, Horváth János és felesége, Magdolna asszony, Horváth György és felesége, Kata asszony, valamint Horváth Péter is megerősítette, hogy a vádpontokat illetően nem rendelkeznek információval, csupán Horváth Mátyás vallott Tóth Gáspárnéra, akivel szemben a megrontás vádját fogalmazta meg, felesége azonban eskü alatt tanúsította, hogy nincs semmiről tudomása. A vádlottak között az említett Horváth Mihálynét és a méhek ellopásával megvádolt Horváth Jánost leszámítva ugyancsak nem találkozunk a Horváth-rokonság tagjaival. Szintén a homályba vész a tehen megrontásával megvádolt Handalicz Mihályné alakja is. S ámbár a boszorkányvád mellett még tanúnak is beidéztek az asszonyt, ő maga mindentől elhatárolódott, és kijelentette, hogy nincs semmiről sem tudomása. A megrontással megvádolt Novákné, alias Nagy Ambrusné Katria, a boszorkánysággal illetett Szitniek Kata, a Loncziovicz Mátyás kárára elkövetett mérgezési kísérlettel meggyanúsított Balasko Gergelyné, valamint a Takács Mátyás megrontásával megvádolt Kis Antalné sem szerepel a vádlók, illetve a tanúk között, sem a maga személyében, sem a rokonsági körében a tárgyaláson (a vádakat leszámítva). A Takács István megrontásával meggyanúsított Gyuricz Balázsné, Magdolna asszonyt az említett vádponton kívül tanúként is beidéztek; vallomásában ő és a férje is kijelentette, hogy semminemű ismeretük nincs a vádpontokról. A Takács Mátyás halálával végződő boszorkánynyomás vádjával illetett Vilicz Balázsné férje is úgy szerepel a tanúk névsorában, mint akinek nincs tudomása a vádpontokról. Az ugyancsak a boszorkányság vádjával beidézett Tóth Mihályné és Tóth Gáspárné rokonságának több tagja is ott található a tanúk listáján. Így többek között a férj, Tóth Gáspár, Tóth György, Tóth Antalné, Ilon asszony, Tóth Máté, Tóth András, illetve maga Tóth Mihályné és a férje is, akik szintén kijelentették nyilatkozatukban, hogy nincs a vádpontokról tudomásuk, míg a Tóth-rokonság egy másik tagja, Tóth Györgyné személyesen meggyanúsította a *kötés* vádjával rokonát, Tóth Gáspárnét.

Az úriszéki ülés jegyzőkönyve alapján megállapítható, hogy a beidézett hetvenhárom tanúból negyvenhat, azaz 63 százalék vallotta, hogy a felhozott vádakra nincs semmi-nemű tudomása. A boszorkányvádát huszonegy tanú képviselte, közülük öt került ki a Debelj-rokonságból (Debelj István és felesége, valamint Debelj Mártonné, Debelj Péter és Debelj Miklós), három a Loncziovicz-rokonságból (Loncziovicz Mátyás és felesége, illetőleg Loncziovicz János), további három a Takács-rokonságból (Takács János, Takács Mátyásné, Takács Istvánné). Közöttük volt továbbá a Pintér házaspár (Pintér András és felesége), a Szerenka házaspár (Szerenka Márton és felesége), illetve Kapecz György, Nagy Györgyné, Tóth Györgyné, Horváth Mátyás és Bakoni Balázs. A vádakat, az azok mögött álló konfliktusokat, amennyire ebbe a szűkszavú jegyzőkönyv betekintést enged, többször is a szomszédsági együttélésből adódó súrlódásokra, nézeteltérésekre lehet visszavezetni. Így derült fény arra, hogy a kötéssel vádolt Tóth Gáspárné az áldozatnak, Bakon Gergely leányának a szomszédja volt. Takács István a szomszédjának, Kapecz Györgynek említette a halálos ágyán, hogy Tóth Mihályné Gyuricz Balázs-néval látogatja meg őt boszorkány képében, és fizikailag bántalmazza. A vallomások alapján azonban az is megállapítható, hogy az említett Kapecznek nemcsak az áldozat, hanem a megrontója, Tóth Mihályné is a szomszédja volt.

Ahogy már jeleztük, a Nádasdy-familiáris, kisbirtokos Zeke család által lakott Petőháza ismeretlen volt a Sopron vármegyei boszorkányperek térképén, csupán a birtokos család levéltárában fennmaradt 17. század eleji úriszéki jegyzőkönyvek, vizsgálati iratok tartalmaznak róla információkat. De itt a legmeglepőbb módon nem egy-egy eset részletes leírásával találkozhatunk, hanem a közösségen belüli konfliktusok fölöttébb intenzív lecsapódásával, amit a fentiekben a szerény forrásadottság ellenére megpróbáltunk bemutatni. Vajon mi okozhatta e helyzet kialakulását? Minden bizonynyal összetett társadalmi, gazdaságtörténeti folyamatok egyéni és közösségi megélése lehetett ez, amelynek hátterében különböző tendenciák valószínűsíthetők. Feltehető, hogy az adózóerő fentebb jelzett csökkenése, valamint a jobbágy- és zsellérnépességnek az egész vármegyét érintő nagymérvű migrációs mozgásai miatt Petőháza lakossága egygenerációnyi időn belül gyökeresen átalakult, kicserélődött. Az 1590-es évek elejéről – valószínűleg az 1590–1591-es évekből, de még mindenképpen Győr 1594. évi veszése előttről – fennmaradt a dominuscsalád, a Nádasdyak levéltárában petőházi Zeke János petőházi birtokáról egy jobbágy- és zsellérösszeírás. A jobbágyság vagyoni rétegződésének kérdését most nem érintve, csak egy momentumra, az összeírt jobbágyok és zsellérek névanyagára szeretném felhívni a figyelmet. A harminc fél- vagy egész telkes jobbágy között a gyakori Balogh, Horváth, Kis, Nagy, Takács, Tóth, Varga mellett olyan családneveket találunk, mint: Bella, Dordos (Dárdás?), Herlenovicz, Ihász, Kranych (Kránic?), Krapecz (valószínűleg a későbbi Kapecz), Muraközy, Novák, Pechen, Sydoricz, Teveli, Vörös. A négy zsellércsalád a Baincz, Gombocz, Magyarossy, Zednak nevekkel rendelkezett. A 16. század végi vezetéknevek többségének nyoma sincs a későbbi úriszéki forrásokban, miképpen e dokumentumok több főszereplője (például Balasko, Debelj, Gyuricz, Loncziovicz, Pintér, Szerenka, Szitniek) vezetéknevének a jelentős részét sem találjuk meg a korábbi összeírásban. Valószínű, hogy már a háborús évek végére jelentős lakosságcsere ment végbe, és az egyébként is nehéz esz-

tendők mellett ez is okozhatta a közösség egésze és a földesúr asszony közötti súlyos konfliktusokat (lásd az 1604-es úriszéki jegyzőkönyvet).²⁴ Szintén csak valószínűsíthető, hogy a békesség, a reorganizáció, majd az 1619–1621-es, e térséget is súlyosan érintő háborús esztendők (Bethlen Gábor hadjárata) lezárultával is folytatódott még ez a folyamat, a helyi konfliktusok nem jutottak nyugvópontra. Így Zeke II. György földesurasága alatt a falusi lakosság egymás közti, fölöttébb intenzív konfliktusait, valamint a földesúr elleni megnyilvánulásokat úgy értékelhetjük, mint egy helyét és szerepét kereső, belső összetételében jelentős változáson átment faluközösség nehéz problémákkal, egyéni, kisközösségi érdekellentétekkel teli formálódásának a megnyilvánulásait – helyesebben fennmaradt nyomait – egy válságokkal teli korból.

Bibliográfia

- DÁVID Zoltán 2001: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest: KSH Levéltára.
- DOMINKOVITS Péter 1996: Források a Sopron megyei birtokos nemesség XVII. századi úriszéki bíraskodásához. A Zeke család petőházi birtokán lefolytatott úriszéki perek és vizsgálatok iratai (1604–1630). In *Arrabona. Múzeumi Közlemények* 35–1–2. Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 219–248.
- 1999: Sopron vármegye 16. század végi birtokos társadalma. *Soproni Szemle* 53(2): 99–122.
- 2000: Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In HORVÁTH József (szerk.): *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Önkormányzata, 39–67.
- 2012: A Rábaköz nemesi társadalma a 17. század első évtizedeiben. In NÉMA Sándor (szerk.): *Tanulmányok a Kisalföld múltjából*. (Kisalföldi Szemle IV/1.) Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 7–30.
- ECKHART Ferenc 1954: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2000: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. (Szerkesztette: MEZEY Barna.) Budapest: Osiris Kiadó. [Eredeti megjelenés: 1946.]
- FARKAS Sándor 1887: *Csepreg mezőváros története*. Csepreg: Csepreg Város Önkormányzata.
- HÁZI Jenő 1929: *Sopron szabad királyi város története*, I. rész. 7. *Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig*. Sopron: Székely, Szabó és Társa Könyvnyomdája.
- KOMÁROMY Andor 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- MAKSAY Ferenc 1974: A sárvári uradalom ülésjegyzőkönyve 1556-ból. *Levéltári Közlemények* 44–45: 367–374.
- PÓCS Éva 1995: Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. Sopron vármegye, 1529–1768. In *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XVIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–66.
- SCHRAM Ferenc 1970: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982: *Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768*. III. Budapest: Akadémiai Kiadó.

²⁴ MNL OL E 158, MKA Nádasdy család levéltára [Zeke János birtokai 1590 körül], MNL OL Mikrofilmár, nr. 31.990., fol. 229r–v.

- Soós Imre 1937: Adatok a sopronmegyei középbirtok 16. századi történetéhez. *Soproni Szemle* 1(2–3): 259–279.
- SZENDREY Ákos 1986: *A magyar néphit boszorkánya*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- TÓTH G. Péter (szerk.) 2005: *A magyarországi boszorkányperek forrásai IV*. Budapest: Balassi Kiadó.
- TÓTH G. Péter–NÉMETH Ildikó (szerk.) 2011: *Soproni boszorkányperek / Ödenburger Hexenprozesse, 1429–1702*. (Magyarországi Boszorkányság forrásai. Várostarténeti források 3.) Budapest: Balassi Kiadó.
- VARGA Endre (szerk.) 1958: *Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forrás kiadványok 5.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VARGA János 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- WINKLER Elemér 1924: *Bűnök és büntetések a régi Sopronban, XVI–XVIII. század*. Sopron: Soproni Nyomda.

Levéltári rövidítések feloldása

- CP Com. Sopr. – Conscriptioes Portarum Comitatus Soproniensis.
- MKA – Magyar Kamara Archívuma.
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
- MNL GyMSM SL – Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára.

Melléklet

A petőházi Zeke család 1604–1630 között lefolytatott úriszéki perein megfogalmazott vádpontok kimutatása

Az 1628. november 1-jei úriszéken elhangzott vádpontok				
Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
1. Horváth Györgyné	Debelj Istvánné tehenének el- apasztotta a tejét tavaly.	Debelj Istvánné Zsuzsa	Debelj Istvánné tehene	1628. november 1., 62. pont
2. Handalicz Mihályné	Debelj Istvánné tehenének el- apasztotta a tejét.	Debelj Istvánné	Debelj Istvánné tehene	1628. november 1., 62. pont
3. Debelj András	Tóth Mihálynéval szerelmeskedett.	Debelj Istvánné		1628. november 1., 62. pont
4. Horváth János	Ellopott egy kaszt (kas) méhet Vit- nyédről.	Kapecz György		1628. november 1., 46. pont
5. Németh Gáspár fia	Üres tikmonyokat (tojásokat) haji- gált a tanú udvarára éjjel, hús- hagyókeddre virradóra.	Takács Istvánné		1628. november 1., 38. pont
6. Novákné, alias Nagy Ambrusné Katria	Nevezett és a mostani bíróné nyolc évvel ezelőtt egy hajnalban a mezőn úgy megvesztették Debelj Miklóst, hogy az se kezével, se lábával nem bírta, három hónapig szólni sem tudott.	Debelj Miklós	Debelj Miklós	1628. november 1., 64. pont
7. Tóth Gáspárné	Tóth Gáspár fia, János állítja, hogy a mostohaanyja azzal fenyegeti, úgy jár el vele, mint Debelj István fiával, Andrással.	Pintér András, Pintér Andrásné Dorottya, Loncziovicz János, Szerenka Mártonné Mag- dolna, Bakoni Balázs, Horváth Mátyás	Debelj András, Tóth János	1628. november 1., 4., 5., 13., 17., 18., 59. pont
8. Tóth Gáspárné	Nevezett a szomszédja, Bakon Gergely leányának megjegyezte, hogy olyat cselekszik vele, hogy soha férjhez nem megy, míg Katának kedve nem telik. ²⁵	Pintér Andrásné Dorottya	Bakon Gergely leánya	1628. november 1., 5. pont

²⁵ Ezek a szavak Tóth Gáspárnéra vonatkoznak.

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
8. Tóth Gáspárné	Tóth Gáspár mondta állítólag, hogy a felesége azt állította, mindaddig nem fejeedik (öszül) meg a feje, míg Katinak kedve nem telik.	Tóth Györgyné Dorottya, Loncziovicz Mátyás	Bakon Gergely leánya	1628. november 1., 7., 11. pont
8. Tóth Gáspárné	Szappanfőző Péter leánya sem mehetett addig férjhez, míg Katinak kedve nem telt.	Tóth Györgyné Dorottya, Loncziovicz Mátyás	Szappanfőző Péter leánya	1628. november 1., 7., 11. pont
8. Tóth Gáspárné	A vádlott mondta volna a mostohaleányának, soha nem fejeedik (öszül) meg a feje.	Loncziovicz Mátyásné Kata	Tóth Gáspárné mostohaleánya	1628. november 1., 12. pont
8. Tóth Gáspárné	A vádlott mondta volna Szerenka Mártonnének, ha tudta volna, hogy ilyen rosszul viselkedik, soha férjhez nem ment volna, mert azt ő megakadályozta volna.	Szerenka Márton	Szerenka Mártonné	1628. november 1., 16. pont
8. Tóth Gáspárné	Takács János állítja, hogy nevezett minden éjjel rájárt, úgy érezte, mintha fűrésszel metélték volna a lábait, két hétig fel sem tudott állni.	Takács János	Takács János	1628. november 1., 39. pont
9. Debelj Istvánné	Balasko Gergelyné a keszkenője eltulajdonításával vádolta meg Debelj Istvánnét.	Molnár Tamás	Balasko Gergelyné	1628. november 1., 1. pont
9. Debelj Istvánné	A vádlottat a szentmiklósi hegyen elfogták lopásért.	Vilicz Balásné Dorottya		1628. november 1., 58. pont
9. Debelj Istvánné	A férje azzal vádolja, hogy a juhászokkal kurválkodik.	Vajvodicz Mihály		1628. november 1., 24. pont
10. Debelj István	A felesége állítja, hogy meghágt a tehenet.	Kovács István, Vajvodicz Mihály, Gyuricz Balázs	Tehén/szodó-mia	1628. november 1., 20., 24., 72. pont
11. Balasko Gergelyné	Az áldozat állítja, hogy a vádlott meg akarta etetni (mérgezni), a bírónét is kérte, hogy segédkezzen tervének végrehajtásában.	Loncziovicz Mátyás	Loncziovicz Mátyás	1628. november 1., 11. pont

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
12. Gyuricz Balázné	Takács István azt mondta a szomszédjának, Kapecz Györgynek, hogy álmában Gyuricz Balázné és Tóth Mihályné a ruháit megszagatta, és megverte, Takács ebbe később belehalt.	Pintér András, Loncziovicz János, Kapecz György	Takács István	1628. november 1., 4., 13., 46. pont
13. Kis Antalné	Takács Mátyásné szerint ura halálos ágyán említette, hogy Vilicz Balázné és Kis Antalné miatt kell neki meghalnia.	Takács Mátyásné Ilon, Nagy Györgyné Magdolna	Takács Mátyás	1628. november 1., 34., 35. pont
13. Kis Antalné	Nevezett és Viliczné megfenyegette Debelj Pétert, hogy úgy jár, mint Takács Mátyás.	Debelj Péter	Debelj Péter	1628. november 1., 35. pont
13. Kis Antalné	Míg a férje aludt, házasságtörést követett el vejével, Varga Gergelyvel.	Debelj István		1628. november 1., 61. pont
14. Bíróné	Az áldozat azt állítja, hogy megakarták etetni Balasko Gergelynével.	Loncziovicz Mátyás	Loncziovicz Mátyás	1628. november 1., 11. pont
14. Bíróné	Nevezett és Novákné, alias Nagy Ambrusné Katria nyolc évvel ezelőtt egy hajnalon a mezőn úgy megrontották Debelj Miklóst, hogy az se kezével, se lábával nem bírt, három hónapig szólni sem tudott.	Debelj Miklós	Debelj Miklós	1628. november 1., 64. pont
14. Bíróné	Debelj Mártonné Ilon asszony azzal vádolja nevezettet, hogy közrejátszott abban, hogy férje öccse, Debelj András megbetegedett.	Debelj Mártonné	Debelj András	1628. november 1., 65. pont
15. Vilicz Balázné	Takács Mátyásnak Vilicz Balázné és Kis Antalné miatt kellett meghalnia, állítja a felesége, Takács Mátyásné.	Takács Mátyásné Ilon	Takács Mátyás	1628. november 1., 34. pont
15. Vilicz Balázné	Debelj Pétert ő és Kis Antalné megfenyegette, hogy úgy jár, mint Takács Mátyás.	Debelj Péter	Debelj Péter	1628. november 1., 35. pont

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
15. Vilicz Balázné	Debelj Mártonné, Ilon kölcsönadott egy „bécsi fedelet” Vilicz Baláznénak, amikor azt visszakérte, halálosan megfenyegette.	Debelj Mártonné Ilon	Debelj Mártonné Ilon	1628. november 1., 65. pont
16. Tóth Mihályné	Takács István szomszédjának, Kapecz Györgynek mondta: álmában Gyuricz Balázné és Tóth Mihályné a ruháit megszagatta, és megverte. Takács ebbe később belehalt.	Pintér András, Loncziovicz János	Takács István	1628. november 1., 4., 13. pont
16. Tóth Mihályné	Debelj Istvánné fia, András nevezettel szerelmeskedett, az veszettette volna el.	Debelj Istvánné Zsuzsa	Debelj András	1628. november 1., 62. pont
17. Szitniek Kata	Nevezett Takács Istvánné Magdolna szerint a vádlott éjjel a férjére rátámadt, ütötte, verte, ezért kellett később meghalnia.	Takács Istvánné Magdolna	Takács István	1628. november 1., 38. pont
17. Szitniek Kata	A menyétől hallotta Takács János, hogy a napa boszorkány.	Takács János		1628. november 1., 39. pont
17. Szitniek Kata	Debelj István szerint, mikor a marhájuk dögglődött, kihívtak egy csordást az állathoz. Ekkor odament Szitniek Kata is, és a csordás megkérdezte tőle: „Honnan jössz, te boszorkány?”	Debelj István	Tehén (?)	1628. november 1., 61. pont

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
Az 1629. március 31-én kelt úriszéki vizsgálat jegyzőkönyve				
1. Magdolna, Gáspár nevű jobbágy felesége ellen	Nevezett 1623 Szent György-napján Zeke jobbágya fiának, Andrásnak a lábát megvesztette, hogy három évig folyt a nedv belőle, majd, mivel a lába nem gyógyult meg, belehalt.	Zeke György	Debelj András	1629. március 31., 5. pont
2. Dorottya, Tóth Mihály felesége	Nevezett más ördögös asszonyokkal boszorkány képében Takács Istvánt megvesztette, aki a verésbe később belehalt.	Zeke György	Takács István	1629. március 31., 5. pont
3. Varga György és Kis felesége, Elena	Nevezettek paráználkodást követtek el mint vő és anyós.	Zeke György; tanú: Debelj István		1629. március 31., 5. pont
4. Jancicz János, Tóth András, Debelj Péter, Hadarich György	Nevezettek, mint a földesúr jobbágyai, a rájuk bízott két búzaasztagot a csépléskor elvesztegették. Ezzel 40 köböl kár keletkezett. Nevezettekért kezességet vállalt: Kovács István, Loncharich (Loncziovicz) Mátyás, Tóth Mihály, Janchich János, Németh Gáspár, Loncharich (Loncziovicz) János, Hadarich György, Vilich Máté, Debelj Péter, Varga Mihály, Horváth György, Janchich Gergely, Németh Márton, Hadarich Gergely, Janchich György, Bakonj Balázs, Varga Gergely, Tóth Gáspár,	Zeke György		1629. március 31., 5. pont – tisztítószéki jkv., 1629. április 28., 5/a pont

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
	Németh Gergely, Tóth György, Tóth Péter, Vilich Balázsne Dóra, Pintér Andrásne Dóra, Csordásne Veronika, Hadarich Gergelyne Sophi, Bakonj Gergelyne Orsik, Németh Gáspárne Erzsébet, Varga Máténé Orsik, Loncharich Mátýásne Dóra, Pongrach Benedekne Orsik, Tóth Péterné Anna, Loncharich Mátýásne Dora, Pongrach Benedekne Orsik, Tóth Péterné Anna, Varga Mihályné Dóra, Vagdalt András Csapodról, Csordás Mihály Endrédról, Staichich Mártonné Kata Szent- miklósról, Szalay Balázsne Erzsé- bet Szentmiklósról.			

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
1604. május 22-én kelt úriszéki jegyzőkönyv				
Pap György, Novák Mihály, Tóth János, Debelj István (Debellia), Genchy György, Nagy Ambrus, Portich István, aliter Belöwich, Tóth István, Kis Bálint, Barát Mihály, Takács György, Michaelem leány, Horvát Miklós, Varga Máté, Újhelyi (Wyheles) Márton, Debelj János, Takács András, Tóth Antal, Bálvány Gergely, Tímár Mihály, Csősz (Chöz) Mátyás, Csík (Chyk) Jakab, avagy Balogh (Palogh).	Szemcsei Orsolya Szent György napján az előző bírót, Kapics Miklóst a faluközösség akarata ellenére a tisztségében megújította. A vádlottak a bíró személyét nem fogadták el, és Pap Györgyöt ötédmagával földesúr asszonyukhoz küldték. A törvényes mértéket elhozták Kapics házából, és átadták az egyik esküdtnek. Más bírót választottak.	Zeke János özvegye, Szemcsei Orsolya		1604. május 22., 1. pont

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
Egy 1619. február 2-án kelt, kezességről szóló feljegyzés				
1. Nagy Ambrus szolgálta	<p>Nevezett 1617. Szent Mihály táján földesura három és Horváth Mátyás egy ökrét elvesztette, miután az állatokat a falu marháival együtt kihajtotta a mezőre. Kezességről szóló feljegyzés: Nagy Ambrus érdekében kezességet vállalt: Vojvodits/Voyuodits Mihály, Vilicz Balázs, Takács István, Horváth avagy Hitniak Mátyás, Kapocz György, Tóth Mihály, Nagy György, Novák Mihály, Debelj István, Janchich Gergely, Kovács István, Agyagossy Ambrus János, Bakony Gergely, Tóth Sebestyén, Loncharicz (Loncziovicz) Mátyás, Hadarics Gergely, Horváth Péter, Tóth Gáspár, Tóth Jakab. Ha elszöknének, kezesek tartoznak büntetést fizetni és őt kézre keríteni: Debelj István, Agyagosy Ambrus János, Kovács István, Bakony Gergely.</p>	Szemcsey Orsolya		1619. február 2., 2. pont – 2/a, Kezességről szóló feljegyzés: 1619. február 2. – 2/b, Tisztítószéki jkv., 1619. február 16.

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
2. Takács András, Vainano Mihály, Varga Máté, Vidich Balázs, Horváth Mátyás, Kapich Miklós, Tóth Mihály, Tóth György, [...]chis János, Novák Mihály, Horváth István, Nagy Ambrus, Girich Balázs bíró, Jansich Gergely, Kovács István, Bakonyi Gergely, Tóth Gáspár, Loncharich (Lonczio- vicz) Mátyás, Horváth György, Tóth Sebestyén	Elmaradt úrbéri szolgáltatás: kentertörés, nádaratás.	Szemcsey Orsolya		1619. február 2., 2. pont
3. Loncharich (Lonczio- vicz) Máté jobbágy ellen	Nevezett 1618. pünkösdi táján földesúr asszonya és ispánja ellen becsületsértést követett el.			1619. február 2., 2. pont
4. Molnár Jakab	Nevezett az elmúlt karácsony napján a földesúr Szentmiklós melletti malmából minden eszközét felrakva elszökött. A kár 50 forint. A vádlott állítása szerint ő a földesura engedélyével távozott, ötször vett búcsút, számadást adva távozott a malomból, és semmit el nem vitt.			1619. február 2., 2. pont

Vádlott	Vád	Tanú/Vád megfogalmazója	Sértett	Hivatkozás
1623. november 2-án kelt úriszéki jegyzőkönyv				
Debelj István, Debelj András, Debelj István felesége, Debelj István leánya, Takács István	A vádlottak bottal földesurukra támadtak, és szidalmazták. A vádlottak mellett kezeskedtek: Basyth Balázs süttőri esküdt, Grebenech István süttőri esküdt, Handalich Márton, Kuczlicz György.	Zeke György		1623. november 2., 3. pont
1630. augusztus 10-én kelt úriszéki jegyzőkönyv				
1. Bodis Katalin, Horváth Pál, Horváth Márton	1630 kiskarácsony napján elhunyt Ilona, Zeke jobbágyának hagyatékáról vita.			1630. augusztus 10., 6. pont
2. Horváth János és Pál	A törvénnyel ellentétben nevezettek Nádasdy Pál szolgálatába álltak.	Zeke György		1630. augusztus 10., 6. pont

Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben

A boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmek, konfliktusok, vádaskodások egyik legfontosabb szereplője a gyógyító: a magyar perekben tudósnak, tudósasszonynak, tudományosnak, tudákosnak, javasasszonynak, nézőnek, orvosnak nevezett „népi mágikus szakértő”, akire e tanulmányban a „gyógyító” terminust alkalmazom. Ő az, aki a hozzá forduló beteg bajáról kimondja a „rontás” diagnózisát, ő az, aki kísérletet tesz a rontó boszorkány azonosítására, és ennek nyomán a rontás eltávolítására. Másfelől ő is gyanúba kerülhet: a gyógyítókkal gyakran találkozunk a boszorkánysággal bevádoltak között is.

A Pócs Éva által alapított boszorkányhit-kutató munkacsoport több mint három évtizedes kutatásai során kísérletet tettünk arra, hogy a magyarországi boszorkányperekben sok ezer rontásetetének számítógépes feldolgozásához kidolgozzunk egy olyan adatbázisrendszert, amely modellezi a boszorkányrontással kapcsolatos hiedelmek és elbeszélések struktúráit.¹ Úgy kezdtük, hogy megkülönböztettük a tanúvallomásokban szereplő személyek között a boszorkányrontás-történetek tipikus szereplőit (mint hajdan Vlagyimir Propp tette a „mese morfológiájában”).² Esetünkben ez a lista három alapfunkcióra korlátozódott: a „kárvallott”, vagyis a rontás áldozata, a feltételezett boszorkány, valamint a gyógyító, aki megállapítja a boszorkányrontás tényét, azonosítja, ki követte el, és kísérletet tesz a kár kiküszöbölésére, az áldozat meggyógyítására. E három funkció sokszor több embert is magában foglalhat. A kárvallott pozíciójában gyakran egy egész család, háztartás fejét találhatjuk, a rontás tényleges áldozata viszont lehet a feleség, a gyerek vagy akár a háziállat, a termés. Tudjuk, hogy a boszorkányok is jöhetnek, ronthatnak csoportosan. Végül, az azonosító lehet más, mint a gyógyító, és a kárvallott – az első kísérletek sikertelensége esetén – felkereshet számos további gyógyítót is. Ehhez a rontásnarratívában betöltött funkciók szerint kirajzolt háromszöghöz a boszorkányperekben kontextusában hozzákapcsolódnak még a tanúk; nemcsak

¹ Klaniczay 1999; Klaniczay–Pócs–Tóth G.–Wolosz 2001.

² Propp 1975.

azok, akik a bíróságon elmesélik a történetet, hanem azok is, akikről az előbbiek megemlítik, hogy személyesen látták, megtapasztalták az elbeszélrtontástörténet valamely mozzanatát, egyféle „segítő” funkcióban részt vettek a rontás azonosításában és a gyógyítók felkutatásában.

A *dramatis personae* meghatározása után a második – talán a legfontosabb – feladat az lett, hogy összeállítsuk a „rontás morfológiáját”, azoknak az elbeszéléselemeknek a sorát, amelyekből összetevődött a rontáselbeszélések narratív struktúrája. A forrásanyag jelentős részének előzetes tanulmányozása nyomán hét strukturális elemet különböztettünk meg: konfliktus (a boszorkány és a kárvallott között) – fenyegetés – a boszorkány valóságos újra megjelenése – újra megjelenés természetfölötti módon (például éjjeli látomás formájában vagy állat alakban) – rontás – a rontó azonosítása – gyógyítási kísérlet. Tudtuk persze, hogy ez az idealizált eseménysor ritkán fordul elő a peranyagban ilyen rendben. Bizonyos elemek hiányozhatnak, mások pedig akár többször ismétlődhetnek. Épp ezeknek a variánsoknak a csoportba rendezése volt a célunk, ebből kívántuk kibontani a boszorkányrontás narratívájának történeti tipológiáját, variánsait, átalakulásait.³

A boszorkányperek tanúvallomásainak közös elemzése során beleütköztünk egy nehezen megoldható problémába: a rontás és a gyógyítás közötti határ sokszor elmosódott: a sikertelen gyógyítást gyakran úgy értelmezték utólag, hogy az valójában rontás volt, s magát a gyógyítót boszorkányként üldözni kezdték. Vagy épp ellenkezőleg: magától a feltételezett boszorkánytól kérték (követelték, próbálták kikényszeríteni), hogy „engedjen meg”, vegye le a rontást, és hozza helyre az okozott kárt.

A gyógyítás, a gyógyítóképesség minden pozitív konnotációja ellenére alapvetően ambivalens beavatkozás a természeti világ, sőt – a kor gondolkodása szerint – a természetfeletti szféra nehezen kiszámítható mechanizmusaiba. Tanulmányom elsősorban ezt a kétértelműséget kívánja megvizsgálni, és azt, hogy ez milyen szerepet töltött be boszorkányvádaskodás kialakulásában, illetőleg a boszorkánykonfliktusok lefolyásában. A kérdés nemzetközi irodalmának áttekintése után a magyarországi boszorkányperekben felbukkanó gyógyítók tevékenységével és sorsával foglalkozom.

1. A gyógyító a nemzetközi szakirodalomban

A gyógyítók alakjára a boszorkányüldözés társadalomantropológiai megközelítése hívta fel a figyelmet. Míg a korábbi kutatás figyelmét elsősorban a boszorkányként bevádoltak sorsa és az üldözésekért felelős demonológiai irodalom, valamint a bíróságok működése kötötte le, az észak-afrikai azande népcsoport boszorkányhitét tanulmányozó E. E. Evans-Pritchard nyomdokaiba lépő⁴ új irányzat két úttörő képviselője, Keith Thomas és Alan Macfarlane kiterjesztette a történeti vizsgálatot a „vád szociológiájára”. Ez egyúttal új, hatalmas forrásanyagot vont be a kutatásba: a vádaskodók

³ Minderről részletesebben lásd Sz. Kristóf Ildikó tanulmányát e kötetben.

⁴ Evans-Pritchard 1937; Douglas 1970.

tanúvallomásait, amelyekből (legalábbis részben) fény derült a boszorkányvád mögött megbúvó hétköznapi konfliktusokra. Ezek a konfliktusok, mint azt a társadalomantropológiai beállítottságú új boszorkányságkutatás bemutatta,⁵ elsősorban a rossz szomszédságból, a falusi újjgazdagok és a leszakadók közötti feszültségből, a helyiek és a betelepülő idegenek közötti ellenségeskedésekből, valamint a nagycsaládokon, együtt lakó csoportokon belüli (anyós, meny, bérlő, lakó) súrlódásokból táplálkoztak, és vezettek el a boszorkányvádaskodásig – melynek, ahogy Robin Briggs egy tanulmánya címében összefoglalja: „számtalan oka volt” („Many reasons why...”).⁶ Ezen okok egy része összefüggött magával a folyamattal, ahogy a rontást a falusi gyógyítók elhárítani próbálták, sőt, általában véve a gyógyítómesterség ellentmondásos státusával is: ezt felismerve fordult a kutatás érdeklődése a boszorkánykonfliktusokban fontos szerepet betöltő nézők, tudósasszonyok, gyógyítók irányába.

Alan Macfarlane volt az első, aki az 1560 és 1680 közötti essexi boszorkánypercek elemzésekor külön fejezetet szentelt az angol perekben *cunning folk*, *wizard*, *wise man/woman* vagy *white witch* elnevezéssel feltűnő gyógyítók kérdéskörének. Negyvenegy gyógyító adatait tudta a tanúvallomásokból összegyűjteni (akiknek a többsége egyéb jösvetevékenységgel, lopott tárgyak és kincsek felkutatásával is foglalkozott). Képet adott a boszorkány kiletét megállapító divinációs eszközeikről (szita és olló, tükör, víztükör), illetve a gyógyítást elősegíteni hivatott mágikus ellenakcióikról, ráolvasásairól, gyógyfüveikről, talizmánjairól. Bemutatta, hogy akadt olyan eset, amikor egy-egy gyógyító boszorkányként lett bevádolva és elítélve, de ezek száma elenyésző volt: négy ilyen volt a negyvenegy név szerint ismert gyógyító közül, és ha azt is tekintetbe vesszük, hogy Essexben ebben az időszakban több mint négyszáz boszorkány ellen emeltek vádat, ez valóban törpe kisebbség.⁷

Religion and the Decline of Magic (A mágia hanyatlása és a vallás) című könyvében Keith Thomas a *cunning men* tevékenységét tárgyaló fejezetet kiegészítette a „népi mágia” és a „mágikus gyógyítás” részletesebb tárgyalásával, s mindezt még szélesebb kontextusba helyezte a „középkori egyházi mágia” (paraliturikus szertartások, benedikciók, egyházi átkok, a szentkultuszhoz, ereklyekultuszhoz kapcsolódó csodák stb.), illetve a „tudós mágia” (asztrológia, alkímia, szellemidézés, a hermetikus tradíció) tárgyalása.⁸ (Elemzése egyébként a „mágia” elméleti szempontból problematikus kategóriája miatt heves vitát váltott ki az antropológusok és a történészek táborában.⁹) Thomas mindenesetre egy antropológiai kategóriák szerint végiggondolt, teljességre törekvő rendszerezést készített a mágikus gyógyítás kora újkori szereplőiről, az általuk alkalmazott ráolvasásokról, orvosságokról és a gyógyító különleges adottságairól. Bemutatta azt is, hogy a hatékonysághoz milyen egyéb rituális cselekedetek járultak hozzá (a gyógyító formulák páciens előtti misztifikálása, eltitkolása, a beteg testrészek

⁵ Macfarlane 1970; Thomas 1971; Midelfort 1972; Boyer-Nissenbaum 1974; 2002; Behringer 1987; Demos 1982; Briggs 1989; 1996a.

⁶ Briggs 1996b.

⁷ Macfarlane 1970, 115–134;

⁸ Thomas 1971, 25–50, 177–252, 283–388.

⁹ Geertz 1975; Thomas 1975; Kieckhefer 1994.

megérintése, vizelet, nyál felhasználása, a páciens ruhadarabjaival végrehajtott rituális műveletek, azok megmérése, állatok, segítőszellemek, tündérek segítségének felhasználása stb.) a 16–17. századi angliai boszorkánypercek dokumentumai alapján.¹⁰

A gyógyítók szerepének újraértékelésében a legjelentősebb előrelépés ezután Franciaországban következett, Jeanne Favret-Saada, egy antropológussá és néprajzkutatóvá lett pszichológus a mai francia falusi boszorkányhitről írt *Les mots, la mort, les sorts* (A szavak, a halál és a rontások) című könyve nyomán.¹¹ Evans-Pritchard kategória-rendszeréből kiindulva, azt kritikus megfontolásokkal újragondolva Favret-Saada a rontásra gyanakvó kárvallott és a gyógyító (a francia terminológiában *désorceleur, désenvoûteur, devin, guérisseur*) kapcsolata szempontjából értelmezte újra a boszorkányvád kategóriáit, s a mögötte rejlő valós konfliktusokat, hiedelmeket, pszichológiai mechanizmusokat. Pszichológusként e kapcsolatot egyféle terápiának tekintette. Egy gyógyító, Madame Flora „asszisztenseként” bekapcsolódott egy-két boszorkányüzés-ügyletbe. Felfigyelt azok hosszan elhúzódó folyamatára, dramaturgiájára, a rontásról megfogalmazott – a kárvallott és a gyógyító közös munkájával folyamatosan átalakított, újrafogalmazott – elbeszélés, diagnózis terápiás természetére. A divinációs és pszichológiai eljárások segítségével terelgetett gyanú nyomán kijelölt „boszorkány”, vagyis a rontásért végül is felelősnek tartott személy elleni mágikus védekező és kényszerítő ellenakciók, s az ellenséggel e feszült helyzetben kialakuló kommunikáció érzékletes elemzése sok segítséget ad a kora újkori boszorkányvadász pszichológiai hátterének a megértéséhez is. Mindezt kiegészítette egy olyan második könyv, amelyben Jeanne Favret-Saada arról adott részletes beszámolót, hogy a falusi boszorkánykonfliktusokkal, vádaskodásokkal, szorongásokkal foglalkozva több baleset történt vele, amelynek kapcsán – bizonyos értelemben – kísérteni kezdte őt is a boszorkányrontás diagnózisa, amelyen egy általa jól ismert gyógyító, Madame Flora „terápiája” segítségével próbált meg úrrá lenni.¹²

A gyógyítók iránt felébredt érdeklődéshez kapcsolódott a különféle archaikus népi varázslófigurák történeti dokumentumainak felkutatása is. Ebben az időben figyelt fel a nemzetközi boszorkánykutatás (mindenekelőtt angolra fordítása nyomán) Carlo Ginzburg 1966-ban megjelentetett könyvére, amely a kora újkori észak-itáliai Friuliban működő jótékony termékenységvarázslók, a *benandanti* gazdag dokumentációját vonultatta fel.¹³ Az inkvizíció előtt boszorkányként bevádolt benandantik hiába védekeztek azzal, hogy ők éppenséggel a boszorkányok ellenségei, hogy az ő tevékenységük abból áll, hogy évente négyszer (a *quattro tempora*, vagyis a „kántorbőjtök” idején), transzállapotban, „lélekben” elrepülnek, és egy rituális éjszakai csatában megküzdnek a boszorkányokkal a földek terméséért. Az inkvizítorok ezt az archaikus mitológiára épülő hiedelemrendszert a hivatalos demonológia boszorkányszombat-képzetei felől értelmezték, és „lélekutazásaik” ördögi természetéről egy évszázad leforgása

¹⁰ Thomas 1971, 178–192.

¹¹ Favret-Saada 1977; 1980.

¹² Favret-Saada 1981.

¹³ Ginzburg 1966; 1983; Eliade 1975; Burke 1985.

alatt többé-kevésbé meg tudták győzni magukat az újra és újra perbe fogott benandante varázslókat is, vagy legalábbis a környezetüket. Carlo Ginzburg e történetben annak igazolását látta, hogy a demonológia boszorkányszombat-mitológiájába beépülhettek – kifogatva, átértelmezve – autentikus népi hiedelmek is. Egyúttal ráirányította a figyelmet arra, hogy a benandanték sajátos transztechnikáit, termékenységgritusait, a személyükhöz fűződő hiedelmeket (például a „kiválasztottságukat” jelző burokból születést) egy szélesebb vallástörténeti kontextusban, például a samanizmus összefüggésében lenne érdemes megvizsgálni.

Ezen a ponton kapcsolódtam be én is a boszorkányhiedelmek kutatásába, felügyelve arra, hogy a friuli benandantékkal párhuzamba állítható két délkelet-európai varázslófigura, a horvát *kresnik* és a szerb *zduhač*, s e varázslófigurákkal kapcsolatos hiedelmeknek a samanizmus kontextusában történő értelmezése egy új történelmi magyarázat lehetőségét nyitja meg a magyar *táltos* szerepének újragondolásához.¹⁴ A jelen tanulmányban vizsgált problémák szempontjából kiemelném, hogy a boszorkányper-dokumentumokból elsősorban arról kaphattunk képet, hogy hagyományos közösségvédelmező, termékenységvarázsló funkcióik mellett a benandanték, a táltosok és más hasonló, „samanisztikusnak” nevezhető varázslófigurák e korban gyógyító „szolgáltatást” is elvállaltak.

Pócs Éva kutatásai hozták e kérdéskörben az újabb jelentős fordulatot. A magyarországi boszorkányper irataiban olvasható boszorkányszombat-leírásokban ő egy másik archaikus hiedelemrendszer nyomait ismerte fel, a délkelet-európai folklór ambivalens tündérmítológiájának befolyását. Mindebből az is következett, hogy a boszorkányrontás gyógyításával foglalkozók között akadtak, akik gyógyítótevékenységüket azzal hozták összefüggésbe, hogy kapcsolatba tudnak lépni a tündérekkel.¹⁵ A samanizmus – túl általánosnak tartott – vonatkoztatási kerete helyett Pócs Éva ebben a sokszínű délkelet-európai néphittörténeti kontextusban (melybe egyébként a tündér – a *vila* – mellett más ártó hiedelemlények – *mora*, *lidérc*, *werwolf* – is beletartoztak) javasolta értelmezni a boszorkányperekben gyógyítóként és kincskeresőként felbukkanó táltosok – mindenekelőtt „táltos asszonyok” – szerepét is.¹⁶ (A táltosok „cunning folk” szerepére egyébként már Dömötör Tekla is felhívta a figyelmet.¹⁷)

Az archaikus népi varázslófiguráknak ugyanehhez a csoportjához lehet sorolni a szicíliai *donas de fuera* („kintről való asszonyok”) elnevezésű mágikus specialistákat, akik különleges képességeik, gyógyítótudásuk alátámasztásaként arról számoltak be, hogy éjszakánként a tündérekhez csatlakozva lélekutazásra mennek – a kora újkori spanyol inkvizíció boszorkányként vádolta meg őket; Gustav Henningsen bukkant rá az ellenük folytatott perekre.¹⁸ Az Alpok németországi részén élt a 16. század második felében egy, magáról hasonló történeteket terjesztő gyógyítóember, Chonrad Stoekhlin: ő

¹⁴ Klaniczay 1983a; 1983b; 1990a, 230–260; 1990c; 2006; Bošković-Stulli 1960; 1988.

¹⁵ Pócs 1986a; 1989a; 1989b; 1997; 1999; 2002a.

¹⁶ Pócs 1989c; 1996, és lásd még tanulmányát e kötetben.

¹⁷ Dömötör 1981; 1983.

¹⁸ Henningsen 1985; 1990; 1994.

azt állította, hogy meghatározott éjszakákon a lelke elrepül az égben száguldó, a hiedelem szerint temetetlen holtak lelkéből álló „döhöngő hadsereggel” (*Nachtschar*) – őt is boszorkányként ítélték el; a történetét Wolfgang Behringer dolgozta fel.¹⁹

E sokféle új történeti anyag kapcsán, a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján megélenkült a kutatók figyelme a boszorkányperekben szereplő gyógyítók iránt. Richard Horsley az angol, lotaringiai, német, svájci és osztrák perek gyógyítókra vonatkozó adataiból kiindulva – némi túlzással – amellett érvelt, hogy közülük került ki a boszorkányperek vádlottainak közel a fele.²⁰ Robert Muchembled egy 1446-os északfrancia boszorkányper kapcsán érdekes hipotézist fogalmazott meg a gyógyítók tevékenységét szabályozó „mágikus egyensúlyról”, vagyis arról, hogy a „mágikus státus” pozitív vagy negatív megítélése függhet a közelségtől vagy a távolságtól: ugyanazt a tudósszszonyt, akit távoli falvakból sokan kerestek fel mint gyógyítót, a közvetlen környezete, a szomszédsága boszorkánynak tartotta, és be is vádolta.²¹

A nyolcvanas évek végén az európai boszorkányüldözések egyre kiterjedtebb összehasonlító vizsgálata,²² Carlo Ginzburg újabb könyve a boszorkányszombat-képzetek mögötti archaikus hiedelmekről,²³ valamint további regionális kutatások²⁴ új adatok sorát tárták fel a gyógyítókról is. A holland Willem de Blécourt alapos kritikai vizsgálattal végigrostálta a meglévő adatokat, hipotéziseket – bemutatta például, hogy Horsley eltúlzott becslésével ellentétben sokkal kevesebb gyógyítót találhatunk a nyugat-európai boszorkányperek vádlottai között: a perbe fogott személyek fele helyett mindössze néhány százalékot. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a kora újkori európai népi mágikus szakértők, a *cunning folk* tevékenységét nemcsak a boszorkányrontás gyógyításával összefüggésben érdemes vizsgálni. Egyéb szolgáltatásaik, például a kincskeresés, a halottlátás, a szerelmi varázslatok legalább ennyire fontosak voltak; ezek is hozzájárultak a falusi közösségekben betöltött státusukhoz, mely megmaradt a boszorkányüldözések beszüntetése után is.²⁵

Ugyanezen a kérdéskörön belül, nagyjából ugyanebben az időben, megkülönböztetett figyelmet kapott a boszorkányként bevádolt bábák kérdése. A „bába-boszorkány” általánosan elfogadott boszorkánytípusnak számított; egy amerikai orvostörténész, Thomas Forbes külön könyvet szentelt a témának.²⁶ A magyar néprajzi kutatásban – már csak a hagyományos „vasorrú bába” elnevezés miatt is – szintén magától értetődő volt ez az egybekapcsolás, amelyről Dömötör Tekla írt részletesebben,²⁷ újabban pedig Krász Lilla vizsgálta e problémát.²⁸

¹⁹ Behringer 1994; 1996.

²⁰ Horsley 1979; Horsley–Horsley 1986;

²¹ Muchembled 1978, 219–220; 1979, 111–113, vö. Klaniczay 1986, 287; 1990b.

²² Levack 1987; Ankarloo–Henningsen 1990; Klaniczay–Pócs 1991–1992.

²³ Ginzburg 1989; 2003.

²⁴ O’Neil 1984; 1987; Larner 1984; Behringer 1987, 181–184; Briggs 1989; Labouvie 1991.

²⁵ Blécourt 1994; vö. Blécourt 1991; 1993; 1999.

²⁶ Forbes 1962, 1966.

²⁷ Dömötör 1981, 126; vö. Luby 1983; Solymosi 1991.

²⁸ Krász 2002; 2005.

1973-ban, a bontakozó feminista mozgalom szellemében, az amerikai Barbara Ehrenreich és Deirdre English pamfletszerű könyve a boszorkányok, bábák, szoptatósdajkák és gyógyítóasszonyok történetéről (*Witches, Midwives and Nurses: A History of Women Healers*) a boszorkányüldözést elsősorban a hagyományos női gyógyítótevékenység felszámolására irányuló akcióként értelmezte, melynek során, úgymond, nők millióit ölték meg.²⁹ Ugyanezt a tézist kapcsolta össze egyféle történeti demográfiával a német Gunnar Heinsohn és Otto Steiger 1985-ben, akik a bábák és javasasszonyok boszorkányperekben történt „megsemmisítését”, s ezáltal a születésszabályozás „népi” rendszerének a háttérbe szorítását egyféle „pronatalista” vallási ideológiával hozzák összefüggésbe, mely a kora újkori népszaporulat fellendítését célozta.³⁰ E hangzatos felvetések is szerepet játszhattak abban, hogy a bába-boszorkányok példája központi helyre került minden olyan tanulmányban, amely azt a szélesebb problémakört felölelő kérdést vizsgálta, hogy miért lettek túlnyomórészt nők a boszorkányüldözés áldozatai.³¹

A boszorkányperek áldozatai között a bábák számarányát és jelentőségét egyre inkább eltúlzó közvéleménnyel indulatos vitáikban szegült szembe David Harley 1990-ben.³² Meggyőző dokumentációt állított össze arról, hogy a bába-boszorkány sztereotípiáját („mitoszt”, ahogy ő írta) elsősorban a 15–16. század demonológiai irodalma emelte a középpontba, mindenekelőtt Henricus Institoris hírhedt „boszorkány-pörölye”, a *Malleus maleficarum* (1486),³³ és utána az ezekre kritikátlanul támaszkodó Margaret Murray népszerűsítette a 20. században.³⁴ A boszorkányüldözés történetírói a 20. század második felében a perek adatainak részletesebb vizsgálata helyett eleinte inkább a demonológusok torzító optikáját vették át. A nyugat-európai és új-angliai boszorkányperek egyre nagyobb mennyiségben feldolgozott adatai ezzel szemben elég kevés bába-boszorkányról adnak hírt – bár volt ilyen, inkább kivételszámba ment. Harley alaposabb vizsgálata azt is kimutatta, hogy egy-két nevezetes angliai vagy új-angliai bába-boszorkány nem elsősorban a bábamesterség, hanem egyéb konfliktusok sora miatt került bíróság elé. Hasonló következtetésekre jutott Lyndal Roper is, aki egyúttal felvetette, hogy a gyermekszülésben gyakran előforduló problémákból eredő boszorkányvád az általa vizsgált délnémet területen nem annyira a bábák ellen irányult, hanem a szülésnél segédkező asszonyokat vette célba.³⁵

E hasznos viták nyomán³⁶ a közelmúlt kutatása nem a merész állítások vagy az eldöntendő alternatívák jegyében közelített a gyógyítók és a bábák kérdéséhez, hanem inkább arra törekedett, hogy feltárja a gyógyítók tevékenységében és megítélésében a

²⁹ Ehrenreich–English 1973; 1978.

³⁰ Heinsohn–Steiger 1985; a kritikájához lásd Jütte 1989.

³¹ Karlsen 1987; Dresen-Coenders 1987; Burghartz 1988; Unverhau 1990; Labouvie 1991; Hester 1992.

³² Harley 1990.

³³ Maxwell-Stuart 2007, 74, 92–93; vö. Broedel 2003; Herzig 2013.

³⁴ Murray 1931.

³⁵ Roper 1994.

³⁶ Jó összefoglalás: Allemang 2010.

különböző tényezők sokféle hatását. Mindenekelőtt Robin Briggs munkásságát kell itt kiemelni, aki a lotaringiai perekről írt könyveiben külön figyelmet szentelt a gyógyítók (*devins*) kétértelmű helyzetének. Míg a vádaskodók egyrészt elismerték a gyógyítók jótékony szerepét, és sokan közülük nem is kerültek gyanúba, itt is elterjedt az a hit, hogy maguk a boszorkányok is el tudják távolítani a maguk által küldött rontást, ezért ha olyan konfliktusba keveredtek a közösségükben, amelyből boszorkányvád lett, utólag gyógyítótevékenységüket is felhozták ellenük terhelő bizonyíték gyanánt.³⁷

Stuart Clark részletes elemzése a protestáns demonológiáról bemutatták, hogy sokat rontott a gyógyítók helyzetén, mindenekelőtt Angliában, hogy a 17. század elején több puritán prédikátor – a legnevezetesebb köztük William Perkins (1558–1602)³⁸ – protestáns teológiai megfontolások nyomán a *cunning folk*, vagyis a „jó boszorkányok” tevékenységét még a rontó boszorkányokénál is kártékonyabbnak tekintette, mivel ők azt a benyomást keltyük, hogy – szükségképp ördögi segítséggel történő – mágikus eljárásaikkal segítenek a bajbajutottakon.³⁹

A népi mágikus szakértők történetének szentelt első monográfia szerzője, Owen Davies viszont felhívta arra is a figyelmet, hogy a hivatalos egyházi felfogás e téren a jelek szerint nem igazán tudott érvényesülni, a *cunning folk* szolgáltatásait e megbélyegzés ellenére továbbra is igen széles tömegek vették igénybe, egész a 19. századig.⁴⁰ Davies komplex áttekintése kiterjedt a különböző mágikus tevékenységekben használt eljárások, szertartások, ráolvasások, könyvek elemzésére, részletes figyelmet szentelt a kincskeresés – azóta több újabb monográfiában is vizsgált⁴¹ – kérdéskörének, és első ízben próbálkozott meg egy teljes körű európai áttekintéssel e kérdésben.⁴²

A nemzetközi kutatás áttekintésénél végül meg kell említeni még Emma Wilby monográfiáját,⁴³ aki elsőként vizsgálta részletesen, hogyan hozhatók összefüggésbe az angolszász és skót gyógyítók technikai és tündérfamiliárisai a „samanisztikus vizionárius tradíciókkal”.

2. A gyógyító a magyar kutatásban

A magyar néprajzi és történeti kutatás több képviselőjéről – Dömötör Tekláról, Pócs Éváról és a vele közösen szervezett munkacsoportról – már esett szó; e munkálatok szoros kapcsolatban voltak a nemzetközi szakma problémafelvetéseivel. Most érdemes

³⁷ Briggs 1989, 15–41; 1996a; 2001.

³⁸ „Christians should abhorre the wizard, as the most pernicious enemie of oiur salvation [...] as the greatest enemie of Gods name, worship and glorie, that is in the world, next to Satan himselfe.” (Perkins, William: *A Discourse of the Damned Art of Witchcraft*, Cambridge, 1608, 177–178. Idézi: Macfarlane 1970, 129; vö. Thomas 1971, 263–265; Davies 2007, 15–18, 29–40.)

³⁹ Clark 1997, 459.

⁴⁰ Davies 2007, 29–66.

⁴¹ Láng–Tóth G. 2009, Dillinger 2012.

⁴² Davies 2007, 163–186.

⁴³ Wilby 2007.

részleteiben is felidézni e kutatások eredményeit, mert cikkem ezekhez kapcsolódik, ezeknek a megállapításaira támaszkodik.

A gyógyítók kétértelmű szerepéről az elmúlt évtizedekben a számomra legérdekesebb eszmefuttatások azok voltak, amelyekkel Pócs Éva zsúfolt kis intézeti szobájában, majd szintén zsúfolt műhelykonferenciáin, s az általa írt elemzésekben,⁴⁴ valamint kollégái és tanítványai – mindenekelőtt Sz. Kristóf Ildikó,⁴⁵ Kis-Halás Judit⁴⁶ és Tóth G. Péter⁴⁷ – írásaiban találkoztam.⁴⁸

Egy évtizednyi közös munka után, a kilencvenes évek derekán jelent meg a két részletesebb regionális mikroelemzés, amely az általunk kidolgozott kategória-rendszer – egyelőre még nem számítógépes, hanem hagyományos, manuális – feldolgozásával egyebek között a gyógyítók problematikus helyzetére is rámutatott: Sz. Kristóf Ildikó könyve a debreceni és Bihar megyei boszorkányperokról,⁴⁹ valamint Pócs Éva elemzése a Sopron vármegyei maleficiumnarratívok, konfliktusok és boszorkánytípusok értékeléséről.⁵⁰

Sz. Kristóf Ildikó az 1575-től 1766-ig boszorkányként vádba fogott száznegyvenhét debreceni és százhetvennégy bihari személy sorában összesen negyvenöt gyógyítót és tizenhárom bábát talált. Érdekes módon Debrecen városában aránytalanul több volt belőlük (a vádlottak 30,7, illetve 4,72 százaléka), mint a vármegyében, ahol hat gyógyító és hét bába ellen indult per (a vádlottak 3,4, illetve 3,97 százaléka). A városban tehát problematikusabb volt a gyógyítók helyzete, s az Sz. Kristóf Ildikó által „veszélyes viszonyoknak”⁵¹ nevezett rontás-gyógyítás esetek megítélése, mint falun. A teljességre törekvő dokumentációból érdekes, részletgazdag kép bontakozik ki a rontásvád ellen védekező gyógyítók érveiről: ők Isten segítségével gyógyítanak, nem „ördögi mesterséggel”, ők maguk a boszorkányok legfőbb ellenségei, akiket ezért mindenféle bántás ér: Villás Ignácné 1693-as perében például azt halljuk, hogy a gyógyítóasszony arról panaszkodik: „...én védő voltam, mind elrakták a kezemet, nem is bírom a fél feletem, úgy elroncsoltak...”, az ugyanebben az évben – részben Villás Ignácné vádaskodásai miatt – perbe fogott Nagy Jánosné bába pedig a tanúk szerint azt mondta, hogy a gyógyítások miatt „övig sebes [...], a boszorkányok mind bélyegekkel akarták megsütögetni”.⁵²

Sz. Kristóf Ildikó bemutatta azt is, hogyan kerültek a bevádolt orvos asszonyok – és mellettük nem utolsósorban jó néhány tudós pásztor, tálto, néző – az általuk alkalma-

⁴⁴ Pócs 1986a; 1989a; 1989b; 1994; 1997; 1999; 2002a.

⁴⁵ Kristóf 1990; 1991–1992; 1998.

⁴⁶ Kis-Halás 2002; 2004a; 2004b; 2008a; 2008b; valamint lásd Kis-Halás Judit tanulmányát e kötetben.

⁴⁷ Tóth G. 1999; 2001; 2008.

⁴⁸ Jelen tanulmányom a következő részben támaszkodik két írásom: Klaniczay 2010a és 2011 szövegére, s módosítva felhasználja azok dokumentációját, illetve elemzéseit.

⁴⁹ Kristóf 1998.

⁵⁰ Pócs 1995.

⁵¹ Kristóf 1998, 143.

⁵² Kristóf 1998, 92–93; Komáromy 1910, 154, 165–166.

zott mágikus praktikák miatt gyanúba, boszorkányvádba, s hogyan járult hozzá mindehhez „felülről” a protestantizmus – már említett – kivételesen hangsúlyos elítélő álláspontja a gyógyítókról.⁵³ Igen részletes képet kapunk arról, hogy milyen konfliktusok vezettek a gyógyítók boszorkánygyanúba keveredéséhez, köztük és a pácienseik között, illetve az egyazon utcában vagy városnegyedben tevékenykedő, egymással rivalizáló, konkurenciaharcban álló orvos asszonyok és bábák között.⁵⁴ Végezetül, megismerjük azt is, hogyan öntött olajat a tűzre a 18. században a hivatásos orvosoknak és a bába-céhbe tömörült szakképzett bábáknak az „illegitim” gyógyítók ellen való fellépése.⁵⁵

Pócs Éva a Sopronban és Sopron vármegyéből az 1529–1768 közötti időszakból fennmaradt hetvenhárom perben bevádolt száznegyvennégy boszorkány soraiban tizenöt gyógyító, köztük három bába esetét írta le, illesztette be a *maleficium*narratívokból készített tipológiájába. Elemzéséből három mozzanatot emelnék ki. Az egyik abból indul ki, amit George Foster a „limited good”,⁵⁶ vagyis a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló javak problémájának nevezett. Eszerint az egyik ember gazdagodása szükségképp a másik kárára történik. A boszorkányrontás ebben az összefüggésben a másik háztartásnak, a család javainak, „jóllétének” az eltulajdonítása, és a gyógyítás arra irányul, hogy a boszorkány – kényszer hatására – visszaadja, amit a rontás során elvett (a föld, az állatok termékenységet, hozamát, az emberek egészségét vagy egyéb javakat) – ilyen esetben a boszorkányvádból mögött társadalmi konfliktus áll, a paraszti gazdaságok rivalizálása és az ezzel kapcsolatos irigység.⁵⁷ Más esetekben azonban a vádhoz egyféle mágikus konfliktus vezet: a vádlott feltételezett mágikus képességei és praxisa miatt kerül gyanúba, ahol a rontás az ambivalens mágia egyik, negatív oldalaként jelenik meg, a gyógyítás pedig ugyanennek a pozitív oldala, és a két oldal között a vádlók szoros összefüggést látnak.⁵⁸ Ilyen esetben gyakori a rivális gyógyítók és bábák közötti konkurenciaharc is, amely szintén vezethet vádaskodáshoz. Egy 1748-ban, Nemeskéren és Lakompakon lefolytatott perben két „boszorkányról” megtudjuk, hogy „a tanú jelen létében igen öszvő veszték, és egymást rútol mocskolták, Horváth Kata azt mondá: Te szajha gyógittó boszorkány, hidd el, hogy megh piríttattlak, a másik pedig: Te rontó boszorkány, te vagy az, tited kaptak Bongó uram Teheneinél az Istálóban...”⁵⁹

A magyarországi boszorkánykutatások ma, két évtizeddel ezek után az első vizsgálatok után már a források és a résztanulmányok jóval szélesebb körére támaszkodhatnak. A több évtizedes munka során megjelentetett forráskiadványok és tanulmánykötetek olyan hatalmas új ismeretanyagot halmoztak fel, amely szükségessé teszi minden boszorkánysággal kapcsolatos téma további vizsgálatát.⁶⁰ Ehhez szeretnék hozzájárulni

⁵³ Ugyanerre részletesebben kitér Kristóf 2001.

⁵⁴ Kristóf 1998, 147–155.

⁵⁵ Lásd erről még: R. Várkonyi 1990.

⁵⁶ Foster 1965.

⁵⁷ Pócs 1995, 22–24.

⁵⁸ Pócs 1995, 29–30

⁵⁹ Pócs 1995, 42; Schram 1970, II. 258.

⁶⁰ Részletes felsorolásukat lásd az *Előszó*ban és Sz. Kristóf Ildikó tanulmányában.

azzal, hogy a gyógyítók boszorkánypereken belüli sorsát áttekintem két magyarországi boszorkányper-szériában: a legelső pánikszerű boszorkányüldözésben, a 16. századi kolozsvári boszorkányperekben, és az 1728-as nagy szegedi boszorkányperek hatására kibontakozott délkelet-alföldi – mindenekelőtt hódmezővásárhelyi és kiskunhalasi – boszorkányper-sorozatban.

3. Bábák és gyógyítók Kolozsvárott

Az 1565 és 1593 közötti kolozsvári boszorkányperek dokumentumait Komáromy Andor adta ki 1910-ben,⁶¹ s új, bővített kiadásuk Kiss András, Pakó László és Tóth G. Péter gondozásában e tanulmány lezárásakor látott napvilágot.⁶² Bóci (Botzi) Klára és a többi kolozsvári boszorkány pere a legrégebb dokumentumegyüttes, amely részletgazdag képet ad arról, hogyan formálódott a kora újkori Magyarországon egy „boszorkányüldözési hullám”, és hogy milyen sokféle hiedelemből, milyen bonyolult emberi és társadalmi feszültségekből állt össze ez a képtelen és szörnyű vádaskodás.

A kolozsvári boszorkányperek értelmezésében az elmúlt évtizedekben a legtöbb új történetírói megfigyelés Kiss András nevéhez fűződött: ő 1988-ban előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetében *Az 1582–1584-beli kolozsvári boszorkányperek genezise* címmel a város prokurátorának, Igyártó Györgynek Rengő Anna és társai elleni vádaskodásáról. Ezenkívül ő jelentette meg a legrégebb ismert kolozsvári boszorkányper-jegyzőkönyvet, Kőmíves (Kewmies) Prisca bába 1565-ös perét.⁶³ *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák* című könyve⁶⁴ mindehhez hozzáillesztette a boszorkányvádaskodásokkal egybefüggő, s az azok mögötti konfliktusokat sokszor megmagyarázó másféle bírósági forrásokat, mindenekelőtt a paráznsági perek dokumentumait. Munkacsoportunk kiadványsorozatának harmadik kötetében Kiss András mintegy kilencven további erdélyi boszorkányperet tett közzé, több tanulmányban elemezte a kolozsvári boszorkányperek társadalmi kontextusát, s évtizedekig tartó feltáró és kutatómunkával készítette elő a kolozsvári boszorkányperek új, teljesebb kiadását.⁶⁵ Fontos levéltári adatokat, értékes perszövegrészleteket tett közzé Szabó T. Attila az *Erdélyi magyar szótörténeti tárban a büvölés, boszorkány* stb. címszavaknál.⁶⁶ Komáromi Tünde egy alapos cikkben „Hat boszorkány rontásai”-t elemezte az 1584-es esztendő dokumentumai alapján.⁶⁷ A *Korunkban* Pakó László újabb érdekes adatokat jelentetett meg egy 1592–1593-ban lefolytatott kolozsvári boszorkány-

⁶¹ Komáromy 1910, 1–74.

⁶² Kiss–Pakó–Tóth G. 2014.

⁶³ Kiss 1997; a per szövege újranyomva: Bessenyei 2000, 44–46; a cikk újraközölve: Kiss 2003, 289–290; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 50–55

⁶⁴ Kiss 1999.

⁶⁵ Kiss–Pál–Antal 2002.

⁶⁶ Szabó T. 1975–1987.

⁶⁷ Komáromi 2002.

per anyagából,⁶⁸ és ő állította össze Tóth G. Péterrel együtt – Kiss András kutatásaira támaszkodva, vele együttműködve – a kolozsvári boszorkányperek mindezen részpublikációkat is magában foglaló teljes gyűjteményét. Kötetük megkészszerzte az ismert dokumentumok számát, és a már kiadott dokumentumokat is pontosabb, teljesebb kiadásban megjelentetve új fejezetet nyitott e kérdéskör vizsgálatában.⁶⁹ Sajnos Kiss András nem érthette meg utolsó jelentős publikációja megjelenését.

Az alábbiakban korábbi, erre vonatkozó vizsgálódásaimat kiegészítve,⁷⁰ az e persorozat első szakaszának gyógyítóirol és bábáiról szóló dokumentumokat elemzem. Az 1565 és 1615 közötti fél évszázadban Kolozsvárott tizenhét beperelt boszorkányperről és ezek közül tizenegy megégetéséről szerezhetünk tudomást, két felmentő ítéletről tudunk csak, egy esetben pellengérral és testi fenyítéssel végződött a per, három pernek nem maradt fenn az ítélete. Ezen túl négy esetben csupán tanúvallatásról van tudomásunk, per azonban valószínűleg nem indult a vádaskodás nyomán. Dokumentum maradt fenn ezenkívül még kilenc rágalmaszasi perről is, ahol négyben a boszorkányként szidalmazott személy elégtételt kapott, egy esetben azonban e per átalakult valódi boszorkányperré, és a feljelentő asszonyt megégették – nem volt tehát kockázat nélkül, ha valaki törvény előtt próbálta védeni a becsületét. Mindezeket összegezve harminc személy (huszonkilenc nő és egy férfi) elleni boszorkányvádról maradt fenn dokumentum ebből az időszakból (lásd az I. táblázatot).

Nem foglalkozom itt azzal, hogy bemutassam azokat az összetett okokat, amelyek a boszorkányperek felbukkanásához vezettek: a 16. századi Erdély vallási és társadalmi feszültségeit (a reformációval és mindenekelőtt az antitrinitarizmussal, az unitáriusok jelentkezésével járó hitvitákat, a városban belüli etnikai konfliktusokat, a városba nagy számban beköltöző plebejusréteg nehéz beilleszkedését), s a mindebből következő szomszédsági ellentéteket, mentalitásbeli különbségen vagy felekezeti nézeteltéréseken alapuló viszályokat.⁷¹ Arra a kettős kérdésre szeretném csupán ráirányítani a figyelmet, hogy kik voltak a boszorkányvadás legaktívabb gerjesztői, és hogy ebben a körben milyen szerepet játszottak a gyógyítók. A mellékelt tábla mutatja, hogy a harminc boszorkányvadásba (vagy hírbe) kerülő személy között nyolc gyógyítót, köztük négy bábát találhatunk (együtt kell kezelnem ezt a két kategóriát, mert átfedés van köztük: a bábák gyógyítótevékenységgel is foglalkoztak), vagyis a Kolozsvárott ebben az időszakban élő boszorkányok több mint egynegyed része ebbe a kategóriába tartozott – az arány megközelítően olyan, mint amelyet Sz. Kristóf Ildikó Debrecenben megfigyelt.⁷²

Vegyük szemügyre a másik oldalt is, a boszorkányvadás csoportját! A kolozsvári perekben két fő vádaskodó emelkedik ki. Kiss András kutatásaiból ismerjük az első kolozsvári perek fáradhatatlan magánvadásját, a Magyar utcai fertályban lakó szabó-

⁶⁸ Pakó 2005.

⁶⁹ Kiss–Pakó–Tóth G. 2014.

⁷⁰ Klaniczay 2005; 2011.

⁷¹ Kiss András részletesen kitér e problémákra fenti cikkében és könyveiben (Kiss 1997; 1999; 2003); vö. még Pirnát 1961; Kovács Kiss 2001.

⁷² Kristóf 1998, 143. Vö. fentebb, 51. jegyzet.

mestert, Gruz Pétert.⁷³ Ő volt az, aki a legelső fennmaradt per vádlottjából, Kőműves Priscából a kínvallatás során kitért a város boszorkányainak a nevét. Ezután az ott megemlített boszorkányok közül kettő – Bóci Klára és Rúsa – ellen ő indított pert magánvádlóként, noha személyes panasza nem volt rájuk.⁷⁴ Kiss András figyelemre méltó sorozatot gyűjtött össze ennek az összeférhetetlen embernek a pereskedéseiből, becsületsértési ügyeiből, sikertelen válóperéből (melyben magát a feleségét is boszorkánysággal vádolta), a szászokkal való viszálykodásából és vallási konfliktusai-ból (Gruz Péter szembeszegült a város unitárius többségével, és a fejedelemhez fordult azért, hogy régi hitű papot küldjön Kolozsvárra). 1582-ben az ő hosszú tanúvallomással kezdődött a volt kolozsvári főbíró, Nyírő Kálmán paráznsági ügye.⁷⁵

A 16. századi Kolozsvár másik nagy boszorkányfeljelentője a városi prokurátor, Igyártó György, akire szintén Kiss András irányította rá a történeti kutatás figyelmét,⁷⁶ s újabban Pakó László dolgozta fel működésének dokumentumait.⁷⁷ Hasonlóképpen a városi ünnepek, és különösképp a farsang Európa-szerte terjedő kora újkori elítéléséhez,⁷⁸ Kolozsvárott Dávid Ferenc erkölcsreform-javaslatait megfogadva 1573-tól kezdve tilos volt a farsangolás, a régi szokások szerinti álarcos mulatozás. Amikor ezt a tilalmat 1582-ben néhányan megszegték, az állítólag férfiruhába öltözött Rengő Anna és társai ellen Igyártó György pert indított. A morál nevében pereskedő prokurátorról azonban a bevádolt Rengő Anna védő tanúi hamar lesztek a keresztvizet: felesége megöletésével, lopással, megvesztegetés elfogadásával, paráznsággal gyanúsították meg. Igyártó György erre úgy vágott vissza, hogy Rengő Anna tanút boszorkánysággal vádolta be. Két ilyen tanúvallomási jegyzék maradt fenn 1582-ből és 1583-ból, Kassai Borbála és egy Erzsébet nevű asszony ellen.⁷⁹ Az ő perükben született ítélet ugyan nem maradt ránk, azt láthatjuk azonban, hogy a prokurátor szemlátomást kedvet kapott a boszorkányüldözéshez. Míg a korábbi perek magánvádlók kezdeményezésére indultak, „az 1584 esztendőben vala ez dolog, hogy egy nehany boszorkanyokat egetenek meg, kiket Igyarto György varos fogadot procatora leven fogatot meg”.⁸⁰ Ez az év lett a legpusztítóbb a kolozsvári boszorkányhisztéria történetében: a városi prokurátorként működő Igyártó által hivatalból bevádolt hat gyógyítóasszony (Szabó Kató, Sós Jánosné, Vargáné anyja, Lakatosné, Szeles Miklósné és Zöld Ambrusné) kivétel nélkül mind a máglyán végezte.⁸¹ Ezekben az ítéletekben Igyártónak komoly személyes szerepe volt: három esetben a bíróság hajlott volna a tisztítóeskü formájában történő felmentésre, de a vád képviselője a szenátorokhoz fellebbezett a halálos ítélet kiszabá-

⁷³ Kiss 1997, 290–294; Kolozsvár topográfiájához lásd Herepei 2004.

⁷⁴ A pereiket kiadta: Komáromy 1910, 1–12; vö. Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 56–69.

⁷⁵ Kiss 1997, 80–84.

⁷⁶ Kiss 1994.

⁷⁷ Pakó László tanulmányát lásd e kötetben.

⁷⁸ Burke 1991, 245–285.

⁷⁹ Komáromy 1910, 23–26; vö. Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 100–104.

⁸⁰ Szabó T. 1975–1987, I. 1042.

⁸¹ Komáromy 1910, 27–71; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 110–162.

sáért – eredményesen.⁸² Nem válik Igyártó dicsőségére az sem, hogy egy hetedik, tömlöcbe zárt asszony, Kóros Mihályné ellen megvesztegetés fejében hajlandó volt ejteni a boszorkányvadat.⁸³

Mi köze e két megrögzött vádaskodónak a gyógyítókkal kapcsolatos boszorkányvadásokhoz? Érdekes módon mindkettőjük „trófeái” között az átlagosnál nagyobb számban fordulnak elő gyógyítóasszonyok. Gruz Péter három áldozata közül kettő, Kőműves Prisca és Bóci Klára bába és gyógyító volt, a harmadik, Rúsa pedig egyszerű gyógyító.⁸⁴ Gruz Péter később, 1584-ben újra tanúként jelenik meg egy gyógyító boszorkányperében, s elmeséli, hogy az azt mondta: „...bizony a Vargáné anyját megfogatom, mert igen gyanakodom, hogy az eszi meg az én fiamat!” – s a gyógyító épp e fenyegetés hatására „engedett”.⁸⁵ Igyártó György, miután – számunkra – ismeretlen eredménnyel próbált leszámolni a vele konfliktusba keveredett Rengő Annával és társaival, szintén elsősorban gyógyítókat juttatott máglyára: az ő aktív közreműködésével született hat halálos ítélet, köztük négy (Szabó Kató, Sós Jánosné, Vargáné anyja és Zöld Ambrusné) szintén gyógyítókat sújtott.⁸⁶

Figyelemre méltó, hogy a vádaskodók kiket vesznek célba, ők ugyanis az átlagosnál is érzékenyebben figyelnek arra, hogy ki a kedvező, sebezhető célpont, kinek a feje körül gyülekeznek a felhők. Ugyanezt teszik egyébként az olyan „hivatásos” boszorkányvadások is, mint például a több per tanúvallomásában szóba kerülő „rődi néző”, akit egy per 1584-ben „Néző Ambrus” néven említ.⁸⁷ (Kérdés, hogy ugyanaz a néző volt-e, akihez a kolozsváriak Rődre jártak: már Bóci Klára perében is látjuk az általa bevádolt *noctuae mulieres* sorában egy bizonyos Magdalena Futa (Fwta) „de Rewd” nevét, és jóval később, 1591-ben is előfordul.⁸⁸)

Miért övezte ennyi gyanakvás, ilyen sok ellenségeskedés, indulat, vádaskodás a gyógyítók tevékenységét? A tanúvallomások sokféle választ adnak erre a kérdésre. A következőkben elsősorban Bóci Klára 1565-ös peranyagát veszem szemügyre,⁸⁹ amelyet latin nyelve miatt eddig kevésbé hasznosított a néprajzi kutatás, és az ebből nyerhető képet kiegészíttem az egy-két évtizeddel későbbi kolozsvári boszorkányok-gyógyítók ellen felhozott néhány történettel.

Magdolna, Etwes Orbánné, a per első tanúja elmesélte, hogy „Bóci Klára születés előtt azt mondta neki: ha azt akarja, hogy élve maradjon gyermeke, őt hívja, mert különben nem sokáig marad az meg”. Férje, Etwes Orbán (7.) vallomásából azt is megtudjuk, hogy Klárát a fenyegetőzése ellenére végül nem hívták bábának, s a kérdéses

⁸² Komáromy 1910, 44, 55, 68; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 118, 128, 136.

⁸³ Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 163–164 – e megvesztegetésügyre Pakó László derített fényt.

⁸⁴ Komáromy 1910, 1–15; Kiss 1997, 294–297; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 50–68.

⁸⁵ Komáromy 1910, 50; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 155.

⁸⁶ Komáromy 1910, 23–71; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 110–141, 150–162.

⁸⁷ Komáromy 1910, 22, 38, 72, 74; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 112, 121, 169, 171.

⁸⁸ Komáromy 1910, 7; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 61.

⁸⁹ Komáromy 1910, 1–7; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 56–61. A latin nyelven lejegyzett vallomásokat saját fordításomban közlöm. A tanúk neve után zárójelben következő szám a periratban és Komáromy kiadásában feltüntetett sorszámukra utal.

gyerek a születése után öt nappal meghalt – ők tehát valóban úgy láthatták, hogy megfogant az átok, bosszút állt rajtuk a mellőzött bába.

A gyógyulás bizonytalanságából fakadó kétértelműségre utalt egy másik tanú, Kis György (5.), aki a következőket vallotta:

Klára fizetésért szolgált nála, hogy gyógyítsa a lábát. Három héten át kötözte, Szent Mihály ünnepétől karácsony utáinig, de inkább elrontotta, tönkretette, mintsem hogy meggyógyította volna. A tanú ekkor a szemére vetette, hogy megrontotta a lábát, és nem egészségessé tette. Erre Klára azt mondta: „Megvan a tudományom és a hatalmam mind a gyógyításra, mind a rontásra, mert a növények és a füvek a mezőkön maguktól megszólítanak, és felajánlkoznak. Azt mondják, szakíts le, megmondják, mire használhatom őket.”⁹⁰

Már ebből az első két esetből jellegzetes képlet rajzolódik ki. A bábaként és gyógyítóként tevékenykedő Bóci Klára fenyegetőzéssel és hencsegéssel próbálta öregbíteni a hírnevét, s rábírní az ismeretségi körét, hogy az ő szolgáltatásait vegye igénybe. Azt gondolhatta, ha hangoztatja, hogy nemcsak segíteni, gyógyítani tud, hanem rontani is, látják majd, hogy nem ajánlatos ujjat húzni vele. Hasonló fenyegetőzések soráról vallanak az 1584-ben beperelt bába, Sós Jánosné vádlói: „Mondá: Nő, nem híttak engemet, de vesztegjetek csak [...], bizony megbánják...”⁹¹ Azért is szükség van a fenyegetőzésre, hogy ne maradjon el a megígért fizetség, mint erről az ugyancsak 1584-es perben a Vargáné anyja elleni tanúk beszámolnak:

...im, a Vargáné anyját kérem vala, hogy ne hagyna, gyógyítaná meg a lábamat, és nagy haraggal mondá: tudod-e – úgymond –, hogy nem adád meg a 12 dénárt! [...] és ez szó után nagy haraggal mene el.⁹²

Az elmaradt fizetség a fenyegetés szerint a betegség kiújulásához vezethet. Szabó Kató, egy másik 1584-ben megégetett boszorkány a következőket mondja: „...im meggyógyítám Zilwassy Imre leányát, nem fizeték meg az én véres epességemet, de ha most egészségben, nem tudom, holnap mint jár.”⁹³ A boszorkányüldözés idején azonban e hagyományos fegyver könnyen visszafelé sült el: ha egy gyógyítás vagy szülés nem sikerült, gyakran felbukkant a vád: a bába vagy a gyógyító valójában rontó boszorkány. Bóci Klára esetében ezt a gyanút saját korábbi kijelentései is alátámasztották, természetfeletti képességekkel hivalkodó dicsekvése pedig tovább súlyosbította.

⁹⁰ „Scientiam et potestatem habeo sanandi vel dilacerandi...” (Komáromy 1910, 2; Kiss-Pakó-Tóth G. 2014, 57.)

⁹¹ Komáromy 1910, 36–37; Kiss-Pakó-Tóth G. 2014, 119.

⁹² Komáromy 1910, 45; Kiss-Pakó-Tóth G. 2014, 150.

⁹³ Komáromy 1910, 29; Kiss-Pakó-Tóth G. 2014, 112.

Egy tanú, Bendig Péter (2.) elmondta, hogy Klára így hengegett neki:

Ha én nem segítettem volna, Szewch Gáspár sosem tudta volna megkötni házasságát, és magáévá tenni a feleségét. Azzal tud közösülni, akivel én akarom, mással nem, ennyire nagy az én tudományom.⁹⁴

A per más tanúvallomásaiban is visszatér e motívum: Dorottyának, Kovács Tibor feleségének (8.) azt ígéri, hogy „majd ő tesz arról, hogy teherbe essen, sőt, hogy ikrei legyenek, egy fiú és egy lány”.⁹⁵ Orsolya (9.) is hallotta tőle: „...ha azt akarja, termékenyené tesz, ha pedig az ellenkezőjét, akkor meddőséget okoz”.⁹⁶ Amikor Margit, Kovács Máténé (10.) panaszkodott Klárának, hogy nem esik teherbe, megnyugtatta, hogy „ha kéri, hozzásegíti őt a terhességhez”.⁹⁷

Nemcsak az emberi termékenység felett volt hatalma Klárának: egy gazda, Adam Vince (4.) beszámolt arról, hogy:

...a mondott Klára épp akkor jött hozzá, amikor a tanú hazatért a búza vetéséből, és amikor ezt meglátta, felsóhajtott, vagy inkább felnyögött: „Ó, ha előbb mondd, hogy vetni akarsz, tanítottam volna neked olyan ígéket, hogy a búzádban semmi más ne nőjön, csak tiszta búza, és hibátlanul nőjön!” El is mondta a tanúnak az ígéket, de azok most nem jutnak az eszébe.⁹⁸

A szexualitás és a mezőgazdasági termékenység befolyásolása már az antikvitás óta a gyanús mágikus praktikák kiemelt célpontja volt (id. Plinius számol be a földje termékenységét mágikus eszközökkel szaporító Furius Cresimus ügyéről [i. e. 186], az Apuleius elleni híres per [i. sz. 156–158] pedig a szerelmi mágiával kapcsolatos vádakodásoknak állít emléket).⁹⁹ Az ezzel kapcsolatos „szakértelem” a bábáknak egyfelől tekintélyt adott e téren, másfelől gyanússá is tette őket. Az impotencia, meddőség okozása vagy annak gyógyítása, a szerelmi vágy feléléstése, a mezőgazdasági termékenység elősegítése vagy elvétele, más földjére, más állataihoz történő eltérítése a középkori boszorkányhiedelmek központi részét alkotta, s bekerült a 15. századi demonológiai traktátusok, például az 1487-ben megjelent hírhedt „boszorkánypöröly” (*Malleus maleficarum*)¹⁰⁰ leírásaiba. Ha tehát Bóci Klára ilyesmivel büszkélkedett, az visszaütött rá, amikor per indult ellene.

⁹⁴ Komáromy 1910, 2; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 56.

⁹⁵ Komáromy 1910, 3; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 58.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Komáromy 1910, 2; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 56.

⁹⁹ Graf 2009, 49–66; vö. Faraone 1999.

¹⁰⁰ Jerouschek 1992; Mackay 2006; Maxwell-Stuart 2007; vö. Stephens 2002; Broedel 2003.

Egy hasonló dicsekvő kijelentést lehet idézni Vargáné anyja 1584-es boszorkány-peréből is: „Ezt is mondá: jó szerencséd nagy kabala, hogy ide jöttél, mert ha másuvá mentél volna, elszakadt volna a lábod.”¹⁰¹

A henegeés fontos része volt az is, hogyan szerezte természetfeletti tudományát Klára. Erről az egyik első vádlójától, a már említett Etwes Orbántól (7.) hallunk egy hosszú beszámolót, amelyet két cimborája, Asztalos Péter (15.) és Bácsi György (16.) további részletekkel egészít ki, tanúsítva, hogy e történeteket sűrűn tárgyalhatták a környéken Klára megfogatása előtt. Klára elmesélte, hogy egy nagyváradi embernél dolgozott szolgálóként, s ott – a háziasszony segédletével – az úr ételeiből titokban elcsent darabkák és egy külön e célra megfőzött kígyó (mások szerint csigák) elfogyasztásával lett képessé arra, hogy a madarak, hüllők és minden állat beszédét megértse, szándékaikat átlássa. Amikor a háziura előtt mindez kitudódott, az megeskette, hogy e tudományt csak három év múltán kezdi majd el használni. A gazda megajándékozta egy könyvvel, amelyet azóta is őriz; a füvek először akkor szólaltak meg neki, amikor e könyvet olvasta a mezőn.¹⁰²

A fentebb említett Kis György (5.) viszont azt hallotta tőle, hogy Itáliában, egy olasz embertől tanulta a tudományát. Neki Klára azzal is dicsekedett, hogy ha „a bíró úr ruháját megérinti, az soha nem fog ellene vizsgálatot folytatni, és nem fog rá ítéletet mondani” (a bírák megbabonázásának képessége szintén régi hiedelem, melyről a demonológiai kézikönyvek is írnak).¹⁰³

A bábák, gyógyítók előszeretettel ápolt természetfeletti hírneve a boszorkányüldözések beindultával inkább hírhedtté, s egyúttal rettegetté tette őket, s ha valakivel rémálomszerű dolog történt, hajlamos volt az ilyen boszorkányjelenést épp velük összefüggésbe hozni. Bóci Klára perében is olvashatunk ilyen vallomást: Margit, Raw Imréné (20.) elbeszélte, hogy „Monostor felől hazaúton két hatalmas kutya szegődött a nyomába, és amikor elértek a monostori kis kapuhoz, az egyik átváltozott disznóvá, és a szájából egy karöltésnyi láng csapott ki, mely megcsapta, lángra lobbantotta köpenyét, majd a démonok belökték az árokba, és [a vízben] elaludt égő köpenye”.¹⁰⁴ Nem tett hozzá semmilyen közvetlen értelmezést a tanú ehhez a történethez, de minthogy közvetlenül ezután Klára bábáskodásáról és saját újszülött gyermeke megbetegedéséről vall, nyilvánvaló, hogy az ördögi kutya-disznó jelenést is neki tulajdonította.

Klára perbe fogásában annak lehetett a döntő szerepe, hogy rá vallott az előtte beperelt és boszorkányként megégetett kolozsvári bába, Kőműves Prisca.¹⁰⁵ Prisca pere érzékelhetően felkavarta a város közvéleményét, ennek a hatását tükrözte Klára perében több tanúvallomás is: Magdolna, Zgygyártó Bálint felesége (3.) elmondta, hogy: „A megégetett boszorkány (*nocticorax*) a városháza dísztermében (*in atrio consistorii*) Gruz Péter

¹⁰¹ Komáromy 1910, 55; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 160.

¹⁰² Az efféle mágikus könyvek használata itt már egy tipikusan városi, kora újkori kuruzsló-gyógyító praxisra utal. A városi mágikus szakértők katalóniai működését Maria Tausiet elemzi (Tausiet 2007).

¹⁰³ *Malleus maleficarum*, Pars III, Quaestio 15; elemzi Maxwell-Stuart 2007, 232–233.

¹⁰⁴ Komáromy 1910, 5; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 60.

¹⁰⁵ Kiss 1997; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 50–55.

vallatására nyilvánvalóan bevallotta, hogy a megnevezett Bóci Klára, Zekeresné és Rúsa bűvösök (*fascinatrices*), és van még egy az elővárosban is.¹⁰⁶ Kiss Bálint (13.) és Barbély János (17.) is visszatér erre az információra, az utóbbi még azt is hozzáteszi, hogy Prisca azt mondta: „a boszorkányságban (*in veneficio*) Bóci Klára a főnök (*praecipua*)”.¹⁰⁷

A kolozsvári perek jól példázzák, hogy az üldözési hullámok elindításában paradox módon igen aktív szerepet játszottak maguk a majdani vádlottak: a vádaskodások ugyanis az esetek egy igen jelentős hányadában a bábáktól, a gyógyítóktól indulnak ki, célpontjaik pedig többnyire a rivális bábák és gyógyítók voltak. Az 1565. évi perekben a legnagyobb vádaskodó maga Bóci Klára volt. A – változatosság kedvéért – szomszédassági konfliktus miatt boszorkányként beperelt, és 1565-ben megégetett hídelvei¹⁰⁸ Gertrúd elleni vád nem mástól ered, mint a vádló Neb János feleségét kezelő Bóci Klárától, aki szerint a szomszédasszony rontása volt a betegség oka, és ezt a gyanút figyelemre méltó történetekkel támasztotta alá. Egy látomása szerint gyógykezelés közben Gertrúd „hetedmagával próbált rájuk támadni, és megölték volna mind őt, mind férjét, Neb Jánost, de minthogy Klára ott volt, nem jártak sikerrel”.¹⁰⁹

Bóci Klára egy másik – kissé zűrzavaros – története egy bizonyos Asztalos Péter gyógyításával kapcsolatos. Pácienséhez érkeve, a „kezelés” előtt Klára „elásította magát a kemence mellett, nyöszörögve nyújtóztatta tagjait, mondván: »O, bestye kuruak, mynt verenek az eiel!«” (magyarul a latin jegyzőkönyvben). Ugyanerről a betegéről mesélte Klára, hogy amikor gyógyítani ment hozzá, egy fekete macska jött be a házba, szemlátomást azzal a céllal, hogy akadályozza a kezelést: „izzott a két szeme, akár két gyer-tya”, „olyan tüzességet lehelt magából a házba, hogy majdnem megfulladtak a hőség-től”, senki nem tudta kikergetni, ugrált a polcok és a födém gerendái között, és „oly lendülettel lőkött le egy ivóedényt a nemesemberre, akit [Klára] gyógyított [...], hogy ha eltalálja, talán el is pusztul.”¹¹⁰

E történet a boszorkánykonfliktusok egy fontos mozzanatára világít rá – a gyógyítóasszonyok által leggyakrabban felállított diagnózis a boszorkányrontás. Amikor az 1584-ben beperelt Zöld Ambrusné gyógyítani jön a korábban riválisa, Vargáné anyja által ápolt csecsemőt: „Felfogá a bölcsöböl az gyermeket, és kéri vala a feleségem, hogy ne óggya fel. De ugyan lehányá rólla a kötést, és azt mondá, hogy tiszta méreg az, akivel bekötték.”¹¹¹ A gyógyítás tehát valójában drámai és veszedelmes szembeszegülés a betegséget okozó boszorkánnyal vagy más szellemi lényekkel, azok kényszerítése a rontás feloldására. Ehhez kapcsolódik a gyógyítók gyakori panasza az elszenvedett bántalmakról. „Azért verik az én leányomat a kurvák, hogy én meggyógyítom azt, a kit a kurvák megvesztnek” – mondja 1584-ben Vargáné anyja.¹¹²

¹⁰⁶ Komáromy 1910, 2; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 56.

¹⁰⁷ Komáromy 1910, 5; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 59.

¹⁰⁸ Hídelve elővárosáról lásd Herepei 2004, 111–149.

¹⁰⁹ Komáromy 1910, 8; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 62.

¹¹⁰ Komáromy 1910, 2–5; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 56, 58, 59.

¹¹¹ Komáromy 1910, 69; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 138–139.

¹¹² Komáromy 1910, 45; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 151.

Már Bóci Klára perének tanúi is beszámoltak ilyen esetekről: Barbély János (17.) elmondja, hogy fia elviesedett, elüszkösödött lábának Klára szerint az a baja, hogy egyszer áztatás közben „megfogták a boszorkányok (*nocticoraces*)”; szidalmazni is kezdte a „bestiákat”, és megígérte, hogy meggyógyítja (bár ez nem sikerült neki, a fiú negyednapra meghalt).¹¹³ Bleum István (11.) és testvére, Lőrinc (12.) arról vall, hogy anyjukat Klára diagnózisa szerint Rúsa rontotta meg (*infecisset*), és megpróbálta kitanítani őket arra, hogyan védekezzenek a boszorkányok támadásai ellen.¹¹⁴ Barbara, Bechel Szaniszlóné (21.) története: „...miközben Klára gyógyította, elárulta neki, hogy saját barátnője rontotta meg, aki hamarosan meglátogatja majd, és alighogy becsukta az ajtót [Klára] mögött, jött hozzá az az asszony, és nagyon gyanús lett neki, Rúsa volt az.”¹¹⁵ Rúsa perében Erzsébet, Kádár Mihályné számol be arról, hogy:

Bóci Klára vagy két éve mondta neki, hogy lábát és ízületeit a szépasszonyok rontották meg, de hogy pontosan ki volt, azt nem meri a ház közelében megnevezni, csak annyit mond, hogy a Szappan utcában lakik [...], és azért nem meri megnevezni, mert megennék őt...¹¹⁶

És nemcsak Bóci Klára vádaskodik, hanem a többi bába és gyógyító is. Angleta, Garner Imréné elmeséli, hogy egy ifjú katona lábának „megrontásakor” Kőműves Prisca („akit nemrég égettek meg a póznánál”) ugyancsak Rúsát nevezte meg tettesként.¹¹⁷ Ugyanő egy másik esetben, Mészáros Mártonné Zsófia édesanyjának gyógyításakor az ott ugyancsak próbálkozó Bóci (Bochy) Klárával kerül konfliktusba.¹¹⁸

A vádaskodások mögött nem nehéz felismerni a bábák és a gyógyítók konkurenciaharcát: az újonnan érkező újabb gyógyító ártalmasnak, rontó hatásúnak minősíti a másik gyógy módját. Csak hogy amikor a gyógyítók egymást boszorkányozzák, ezzel maguk terjesztik azt a hiedelmet, hogy a kétféle tevékenység tulajdonképp egy töről fakad, s hogy az adott helyzetben melyikük a pozitív szereplő, az nézőpont, értelmezés kérdése. Jól láthatjuk ezt az 1584-ben megégetett Zöld Ambrusné és az ugyanabban az évben megégetett Vargáné anyja összetűzésében:

Takács Jeremiás vallja: Egy gyermekemnek a talpacskája felfordula, az Vargáné anyja hát bekötötte. Ugyan azon nap jutta oda ez Zeoldné, maga, sem én, sem gazdám asszony oda nem hitta; sőt ugyan elálmélkodánk, hogy bejőve. Felfogá a bölcsőből az gyermeket, és kéri vala a feleségem, hogy ne óggya fel. De ugyan lehányá rólla a kötést, és azt mondá, hogy tiszta méreg az, akivel bekötték, azért beköté ő, és nem szólánk semmit akkor neki. Ő maga megkénálá magát, hogy hamar esmég eljőne. Eljőve esmég, és szegődségre kényszeríte, két forintot kér vala, és másfél

¹¹³ Komáromy 1910, 5; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 59

¹¹⁴ Komáromy 1910, 3–4; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 57.

¹¹⁵ Komáromy 1910, 6; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 60.

¹¹⁶ „...devorarent ipsam, si nominaret...” (Komáromy 1910, 12; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 68.)

¹¹⁷ Komáromy 1910, 10; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 65.

¹¹⁸ Kiss 1997, 196; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 52.

forintba alkuvám meg. Az gyermek nem sok héa, hogy esztendőös nem vala, és amely nap kitekeredett vala a lába, utána harmadnapra úgy cselekedék gyermekekemmel, hogy oly épen adá kezembe, hogy semmi nyavalyáját nem esmerhetém. Mingyárást elhívém, hogy mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója. Immár mint négy hete vala, hogy a másik lábát is megveszték, mondám azt: „No az Úr Isten reám bocsátá ostorul az ördögöt, de miérthogy ugyanez tehet rólla, hívassuk ide.” Elhívatók, és az szegődség esmég egy forintba lévén, az szegény gyermekkel úgy bánék, hogy tizeneggyed napra, kevés, hogy ugyan kezébe nem hala meg. Azért minthogy nem láthattam éjjeli ördöngős cselekedeteit, nem tudom valóba mondani, de telljességgel reá gyanakodom belőlle.¹¹⁹

Abban a kijelentésben, hogy „mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”, már feldereng az a fordított logika is, hogy ha valaki sikerrel gyógyít, az lehet, hogy korábban maga rontotta meg a beteget. Vagyis a gyógyító tulajdonképp boszorkány, a gyógyítás abban áll, hogy elérik, hogy a boszorkány „levegye” a korábbi rontását. Egy 1584-ben megégetett bába-gyógyító, Szabó Kató egyik esete jól szemlélteti ezt:

Márta, Érsek Bálint felesége vallja: Gyermekágyban mikor volnék, ez Zabo Katót híttam vala bábának, és ő bánt velem, de mivelhogy sokat kíván vala, nem fizetheték vala meg neki. És erőssen megdagadék egkor annyira, hogy szememmel alig láthattam. Az uram rajta essék, és könyörgeni kezdte ezen Zabo Katónak, hogy meggyógyíccson, és az rajta valót is nekiaggya. És úgy gyógyíta meg, kiből gyanakodtam hozzá.¹²⁰

A rontó és a gyógyító technikák, szerepek összekeveredését elősegítették további tényezők is: eredménytelen gyógyítások, gyanús gyógyszerek. Szabó Kató praxisából idézek egy szemléletes példát. Angalit, Razman Pálné vallja:

Ez húshagyatba ez minapiba megbetegesülék, hívám hozzám Zabo Katót, és megkene, végre felkönnyebbedém. És mikor házamat sepreném, az kemence alatt találék egy darab sót, és három mazzaggal vala általkötözve rajta. Igen szép fejr sós vala, és az három mazzagocskán harminc kötés és csomó vala. Erőssen kérdesztem mindent, ha ki vesztett volna el valamit, hog csak végére mehetnék, aki ott hatta volna azt az csinálmányt. De ugyan senki oly ember nem járt nállánál egyéb házamhoz. Mihelt peng felvöm, kezdte naponként mind kezem és lábam erejében megfogytakozni. És most immár annyéra jutottam, hogy amint az kezemet és lábomat virradva találom fekünni, nagy minden jajgatással és fájdalommal helyheztetem helyére az ízeket, és hogy helyére igazgathatom az ízeket, úgy kelhetek nagy veszéllel fel. Illyen nyomorúságom vagyom most is, de bizonynal nem tudom mondani, hogy ő dolga. Az sót peng ládámba töttem vala, de most sohol nem találám, maga[m] odatöttem vala, de kiveszett onnat.¹²¹

¹¹⁹ Komáromy 1910, 69–70; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 138–139.

¹²⁰ Komáromy 1910, 34; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 116.

¹²¹ Komáromy 1910, 30; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 113.

Egy másik gyanús gyógyszer ugyanennek a Szabó Katónak a peréből:

...ez Zabo Kató bánt az Barat Istvánné leányával, Ferenc papnéval, ez csinált feredőt is nekie, de az ő maga házánál. Egyszer mondá az asszonyom: „Mennjete ell, édes lejánim, lássátok meg, mibe főzi az feredőt, mert el nem szenvedhetem, mely igen bűdös.” Mi elmenénk az társommal, tehát nincsen otthon ő maga, hát az ajtót sem zárta be, ahul főzte, egyébkor pedig mindenkor bezárta, nem hatta látnunk. Beménék ahul főzi vala, tehát az üstben nagy sok csont vala, azt főzi; de én nem tudom, micsoda csontok valának.¹²²

Szomorú folyamatba adtak betekintést a kolozsvári bábák és gyógyítóasszonyok közötti kölcsönös vádaskodások. A boszorkányrontás diagnózisával dolgozó népi gyógyászat sok évszázadon át „kezelní” tudta a kis közösségek belső feszültségeit; egymás közötti villongásaik, konkurenciaharcuk ugyanakkor lehetővé tette, hogy rugalmasan alkalmazkodjanak a közösségek belső megosztottságához is: kinek az egyik, kinek a másik kínált elfogadható, s ugyanakkor a riválisokat befeketíteni próbáló megoldást. A 16–17. század viszályokkal teli korszakában, a vallásháborúk és a modern világba történő „átmenet” idején azonban ez a rendszer szemlátomást nem tudott tovább működni. Valamifajta rövidzárlat keletkezett a népi gyógyítás rendszerében: a „szakértők” általi boszorkányűzés hagyományos divinációs eljárásait, szimbolikusan bántalmazó ellenvarázslatait felváltotta az, hogy a kárvallottak a bíróság által lehetővé tett radikálisabb megoldást választották, minden gyanúba keveredett boszorkány beperlését és elégetését.

Ebben a helyzetben tehát a bábák, gyógyítók és javasasszonyok egymás közötti vádaskodása visszahullott a saját fejükre. Amikor erre ráébredtek, már késő volt. A felismerést Szabó Kató perében is megtalálhatjuk: „vagy én mián kell meghalni az fatilla lélek kurvának, vagy énnekem kell miatta meghalnom”.¹²³

4. Gyógyítók és bábák a szegedi boszorkánypanik környékén

A gyógyítók és bábák központi szerepe a kolozsvári boszorkányperekben azt szemlélteti, hogy a boszorkányüldözési hullámok kezdetén a mágikus gyógyítás szakértőinek, illetve a köztük levő rivalizálásnak milyen fontos szerepe lehetett a vádaskodásokban. Most egy rövid áttekintéssel arra kérdeznék rá, hogy milyen helyzetben találjuk a gyógyítókat és bábákat a magyarországi boszorkányüldözések tetőpontján, az 1728-as nagy szegedi boszorkányüldözés utáni évtizedekben. Két példára térek ki, a két legnagyobb Szeged környéki mezőváros, Hódmezővásárhely és Kiskunhalas boszorkánypereinek az elemzésére.¹²⁴

¹²² Komáromy 1910, 33; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 116.

¹²³ Komáromy 1910, 29; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 112.

¹²⁴ A következőkben támaszkodom két, e témában megjelent tanulmányomra: Klaniczay 1987, 2010.

Elsőként szólni kell röviden a szegedi boszorkánypánikról is, melyben több tucat vádlottat letartóztattak, nyolcan a börtönben lelték halálukat, és a tortúrával kicsikart, ördögszövetséget beismerő vallomások nyomán tizenhárom vádlottat halálra ítélték, és megégettek, köztük Szeged város egykori főbíráját, Rózsa Dánielt és feleségét.¹²⁵ A szegedi boszorkányüldözés háttérében számos kiváló ok megfigyelhető. Az 1728-as boszorkánypánikot részben magyarázzák az azt megelőző pestisjárványok (1709, 1712), az árvíz (1712), a várost elpusztító tűzvész (1722), a megismétlődő aszály és éhínség (az egyik fő vád a boszorkányok ellen az volt, hogy „török országra adták el az esőt a boszorkányok”¹²⁶), valamint a megelőző évtizedek betelepülései nyomán nemzetiségi szempontból megosztott városlakók sok ellentéte, a „magyar párt” vereségével és Podhradzky György győzelmével végződő 1728-as városi tisztújítás körüli konfliktussorozat.¹²⁷

A szegedi boszorkányüldözés legjelentősebb „újdonsága” a magyarországi boszorkánypererek sorában,¹²⁸ hogy itt érvényesült a legteljesebben az a mechanizmus, amely a vádlottakra – szörnyűséges tortúra segítségével – rákényszerítette a népi boszorkányhittől teljességgel idegen séma, a katolikus és protestáns demonológusok által kidolgozott ördögszövetség és a boszorkányszombat¹²⁹ bevallását. Igaz, hogy az ördögszövetség és az éjjeli boszorkánymulatság motívumai már a 16. század óta jelen vannak a magyarországi perekben,¹³⁰ és vannak archaikus, a néphitben gyökerező előzményei is.¹³¹ Ezek emlegetése, „bevallása” azonban ilyen intenzitással csak az 1656-ban készített, és Kollonich Lipót (Leopold Karl von Kollonitsch) latin fordítása nyomán 1696-ban a magyar *Corpus juris*-ba is bekerülő alsó-ausztriai büntető törvénykönyvnek, a *Praxis criminalis*-nak a wittenbergi büntetőjogász Benedikt Carpvov és más demonológusok munkái alapján összeállított szuggesztív vallató kérdésmintája nyomán terjedt el.¹³² A szegedi kínvallató kérdezőbiztosok „módszeressége” e téren egyedülálló volt. A *Praxis criminalis* kérdéseit szó szerint követve szinte mindegyik vádlottból kicsikarták az ördöggel történő közöselések és egyéb istentagadó szertartások képtelen történeteit, valamint a további „bűntársak” megnevezését – ez vezetett az üldözési hullám futótűzként történő kiterjedéséhez, illetve a nyugat-európai boszorkányüldözésekben megfigyelhető pánikká alakulásához.

Mindezek mellett azonban a vádaskodásokban továbbra is fontos szerepet töltenek be a gyógyítók és a bábák. A feszült helyzetben a szikrát 1728-ban egy bába és gyógyító, a Makón már két évvel korábban boszorkányperbe keveredett – és elítélt¹³³ –

¹²⁵ Reizner 1900b, 386–456; Oltvai 1976; Varga 1988. E perekről jelenleg Brandl Gergely készült új feldolgozást készülő doktori disszertációjában.

¹²⁶ Reizner 1900b, 376, 390, 391, 408.

¹²⁷ Varga 1988, 24–51; vö. Reizner 1900a, 338–362; Farkas 1985.

¹²⁸ Tóth G. 2000.

¹²⁹ Cohn 1975; 1994; Ginzburg 1989; 2003; Clark 1997; Ostorero 2011.

¹³⁰ Klaniczay 1998.

¹³¹ Pócs 1989a; 1997; Ginzburg 2003.

¹³² Iklódy 1982; *Praxis criminalis* 1697; Carpvov 1635; Reizner 1900b; 448–449.

¹³³ Árva 1927, 7–10; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, 197–199.

Kökényné Nagy Anna beperelése és kétségbeesett vádaskodásai adják.¹³⁴ A vádlottak között Kökényné Nagy Anna mellett még öt másik bába van, a már Makón is vele együtt bevádolt Jancsó Pálné Szanda Katalin, Pálfiné (Kereláné) Köre Ilona, Malmos Kata, Rácz Kata és Hisen Borbála. Kökényné vádaskodásaiban ismét találkozunk a Kolozsvárról ismert bábarivalizálással: ő az, aki gyógyításkor rontással vádolja Hisen Borbálát,¹³⁵ és a „boszorkánycsapat” tagjai között felsorolja a rá panaszkozó megrontottakat gyógyító Köre Ilonát, Malmos Katát, valamint Rácz Katát.¹³⁶

A szegedi boszorkányüldözések híre gyorsan terjedt, hamarosan beszámoltak róla bécsi és németországi, sőt skóciai hírlapok is,¹³⁷ és mivel az efféle tömeges boszorkányvád Európa-szerte akkor már megbotránkozást keltett, a bécsi udvar bekérte a perek iratait, s erőteljes kísérletet tett annak leállítására.¹³⁸ Szegeden ezek után valóban elég gyorsan leálltak az üldözések: 1729-ben még két további boszorkányt megégettek, 1730-ban pedig egy újabb kínvallatásra vont vádlott, a bába Lőrök Mária Anna meghalt a börtönben,¹³⁹ a továbbiakban viszont enyhébb ítéletekkel találkozunk. Két, még az 1728-as vádaskodások idején gyanúba került gyógyítóasszonyt, Csipkekötő Ergelőczy Ilonát és Ludas Molnárné Kovács Zsófiát, akik kiállták a kínvallatást, nem ismerték be az ördögszövetséget, és megmaradtak minden boszorkányvád tagadásánál, 1731-ben csupán kiűzetésre (*relegatio*) ítélték.¹⁴⁰ Nem tudjuk, hogy mi lett a sorsa az ugyanebben az évben tortúrára ítélt Jámbor Katalinnak. Ugyancsak 1731-ben négy Szeged környéki faluról származó, boszorkánysággal bevádolt férfit nyolc hónapi börtön után szabadon bocsátottak.¹⁴¹ 1733-ban született egy újabb tortúrára, lefejezésre és megégetésre szóló ítélet Szeri Mátyásné Csorna Katalin ellen, aki a megismételt tortúrán „bevallotta” az ördögszövetséget és a többi demonológustételt.¹⁴² 1734 és 1736 között Károlyi Ilona, Szibininé Stána, másképp Kisgörög Istvánné és Fúrús Ilona Pávó Gergelyné, akik kiállták a tortúrát, megmenekültek a kivégzéstől.¹⁴³ 1736–1737-ben egy újabb vádlottat, Bordás Mihályné Pápai Katalint mentették fel és ítélték kiűzetésre.¹⁴⁴ Két 1737-ben bevádolt boszorkánynak, Búza Jánosné Molnár Ilonának és a Hódi Györgyné Kovács Rózsa gyógyítóasszonynak is hasonló lett a sorsa, noha az utóbbi a tortúra során bevallotta az ördögszövetséget. E vallomásokból egyébként az is kiderül, hogy az 1728-as boszorkányégetések emléke ekkor még nagyon eleven volt, Kökényné,

¹³⁴ Reizner 1900b, 384–385.

¹³⁵ Reizner 1900b, 436.

¹³⁶ Reizner 1900b, 386.

¹³⁷ Az első részletes híradás a *Wienerisches Diarium* 1728-as évfolyamában olvasható, a skóciai beszámolót lásd: *The Caledonian Mercury*, Edinburgh, Monday, September 16, 1728 – e hivatkozásokat Brandl Gergelynek köszönöm.

¹³⁸ Reizner 1900b, 455–461.

¹³⁹ Reizner 1900b, 462–467.

¹⁴⁰ Reizner 1900b, 467–494.

¹⁴¹ Reizner 1900b, 495.

¹⁴² Reizner 1900b, 496–497.

¹⁴³ Reizner 1900b, 498–506.

¹⁴⁴ Reizner 1900b, 506–513.

Szandáné neve több ízben is előkerül a vallatás során.¹⁴⁵ Ugyanakkor azt is látni, hogy a pánik nyomán a boszorkányvádaskodás Szegeden visszakerült a „normális” kerékvágásba, az évenkénti egy-két – főleg szomszédsági, házastársi viszályon, valamint alkalmanként a gyógyítók, bábák sikertelenségén, rivalizálásán alapuló – per ritmusába. A következő boszorkányperre csak 1744-ben kerül sor két egymás ellen vádaskodó, egymás pácienseit kezelő bába-gyógyító, özv. Fóris Gergelyné Dóka Ágnes és Albert Jánosné Lantos Margit, előbb Bálóné ellen, s a tortúra után az ítélet ott is felmentés, illetőleg kiűzetés lett.¹⁴⁶

Szeged környékén azonban épp ezekben az évtizedekben harapódzott el a boszorkányüldözés. Nemcsak Rózsa Dániel és „társai” megégetésének döbbenetes híre kavarta fel a környékbeli mezővárosok közvéleményét, hanem az is, hogy a szegedi boszorkányüldöző bírák a környéken szétküldték a tanúvallomások és vallatások során szóba került nem szegedi vádlottaknak a nevét, mintegy ösztönözve a környék bíróságait az ő példájuk követésére.¹⁴⁷ Két következő példám, Hódmezővásárhely és Kiskunhalas boszorkányper-sorozata ezt illusztrálja – a bemutatásoknál ismét elsősorban a gyógyítóasszonyok sorsát kísérem figyelemmel.

A hódmezővásárhelyi boszorkányperek sorozata egyértelműen a szegedi boszorkányégetések hatására indult, és ugyan nem vezetett a szegedihez hasonló pánikszertű üldözéshez, igen súlyosnak mondható. 1729 és 1759 között a mezővárosból és környékéből összesen negyvenöt személyt (negyvenhárom nőt és két férfit) vádoltak boszorkánysággal, és köztük hatot bizonyosan halálra ítélték, majd lefejezés után megégettek. (Lásd a II. táblázatot.)¹⁴⁸ A szegedi üldözések közvetlen hatásáról tanúskodnak a tanúvallomások is. Az 1730-ban megégetett gyógyító- és bábaasszony, „Masasné” (Vecseri Istvánné Nagy Erzsébet) elleni tanúvallomásokban a következőket olvashatjuk:

Midőn Nemes Szeged Varossában az Boszorkanyokat fogdostak, akkor a fatens hazához menvén Masasné, és az konyhan levő Tüz helyre föl alvan mondotta a Fatensnek sirva: Jaj jaj nékem en Istenem, hova legyek, s mit cselekegyem, nem tudom micsoda halallal halok meg, nincsen Pénzem, mert az fiamra és az hazra el költtettem, mivel valcsam meg magamat... inkább megh ölöm magamat, mint sem azon kinos halalra mennyek...¹⁴⁹

Az 1734-ben megégetett gyógyítóasszony, Égető Andrásné Damián Ilona perében az egyik „fejére esküvő” tanú, a huszonöt éves Hesity Mártonné Barta Erzsébet azt a cifra

¹⁴⁵ Reizner 1900b, 514–528.

¹⁴⁶ Reizner 1900b, 528–535.

¹⁴⁷ Reizner 1900b, 425; Schram 1970, I. 474.

¹⁴⁸ A boszorkányok hovatarozása rövid magyarázatot igényel. A Hódmezővásárhelyen lefolytatott perek közül csak huszonzétről tudhatjuk biztosan – a tanúvallomások vagy a per egyéb információi alapján, hogy e mezőváros lakosaira vonatkoznak, négy a közeli Mindszent, kettő Szentes és egy Csongrád lakosainak vádaskodásán alapult, tízenkettőről pedig nem megállapítható a vádlott és a vádlók pontos illetősége. A perek tehát Hódmezővásárhely és vonzáskörzete boszorkánykonfliktusairól tanúskodnak.

¹⁴⁹ Schram 1970, I. 230–231.

mesét adta elő, hogy a vádlott éjszaka egy egész boszorkánycsapattal elhurcolta boszorkányszombatra, akikkel „[s]eregestül mentenek Szegedre”.¹⁵⁰ Az 1739-ben a Hódmezővásárhely melletti Mindszentben csoportosan bevádolt (és – bár ítéletük nem maradt fenn – valószínűleg megégetett) négy boszorkány perében találjuk a legrészletesebb utalásokat Szegedre. A faluban egy éjjel boszorkányszombatot látó ötvenéves molnár így vall erről:

1728dik esztendőben, midőn tudniillik Rosa Dánielt és Társsait Szegeden megégettek, éppen pünkösöd hetiben ki ment volna innen a Faluból éjjél előtt a Malmokhoz [...], latott edj Lovas és fegyveres sereget [...], amazok meg kaczagvan magokat Vasarhely fele indultak...¹⁵¹

Az ugyanebben a perben bevádolt százhusz (!) éves öregembert, Boros Jánost pedig egy „háznál levő sellér asszony” a következőképp riogatja:

Apo, ki hozták ám a Falu házához az Szegedi hóhért, mi (!) majd megh kinozzak Kiedet. – Melly szókra felelt vala Borsos János eképen az Fatens praesentiájában: Ördög a lelked? Hiszen ha nem kínoznakis, eleget vallok én.¹⁵²

A szegedi perekől eltérően azonban Hódmezővásárhelyen nem szövődik össze a vádaskodás a helyi természeti katasztrófák és társadalmi konfliktusok problémájával: a perekben nyomát sem találjuk a mintegy háromezer áldozatot követelő 1738-as pestisnek, vagy az 1752–1753-as Törő–Pető–Bujdosó-féle kuruc felkelésnek.¹⁵³ A vádaskodások inkább a Magyarországon általában elterjedt modellhez igazodtak, mindenekelőtt a gyógyítással és a családi, szomszédsági konfliktusokkal függtek össze. A vádlottak között több szegény vándorló koldusasszonyt találunk: az egyikről, Ludverő Mihálynéről állítólag a saját fia is azt mondta: „...mindent megitta anyám, nem kár vóna megégetni!”¹⁵⁴ A vádlottak többsége öregasszony, sokan özvegyek. A boszorkányganú gyakran bélyeget ragaszt más családtagokra is: az 1734-ben beperelt Balog Mihályné Deme Dorottya elleni tanúk emlegetik, hogy „mind édes Anya, mind nagy Anya [...] az egész városban híres gyanú Személy vólt, nem különben az Angya is, Deme Istvánné [...] Hóhér által meg Csigáztattot”.¹⁵⁵ A két perbe fogott férfi egyike, Horváth Mihály pedig a felesége, Linka Mária elleni vizsgálatban kerül gyanúba, majd kiűzetésre.

Ebben a kontextusban is megfigyelhetjük, hogy a gyógyítók továbbra is a boszorkányvád kitüntetett célpontjai maradnak. A negyvenöt bevádolt személy közül tizennégy, vagyis a vádlottak körülbelül egyharmada (31 százalék) esetében szólnak a tanú-

¹⁵⁰ Schram 1970, I. 247.

¹⁵¹ Schram 1970, I. 258–259.

¹⁵² Schram 1970, I. 257.

¹⁵³ Szeremley 1907, 262–323; Szigeti 1984.

¹⁵⁴ Schram 1970, I. 262.

¹⁵⁵ Schram 1970, I. 242.

vallomások gyógyítótevékenységről (érdekes, hogy míg Szegeden a bevádolt gyógyítók többsége bába is volt, itt csak egy bábát találunk). A gyógyítók aránya tehát Hódmezővásárhelyen, a magyarországi boszorkányüldözések tetőpontján igen hasonlít ahhoz, amit a boszorkányüldözés kezdetén találhatunk Kolozsvárott (ahol a vizsgált ötven év alatt harminc boszorkányvádval illetett személy között nyolc gyógyító, illetve bába volt; ez 26,6 százalék), vagy az Sz. Kristóf Ildikó által vizsgált Debrecenben (34,1 százalék).¹⁵⁶ Úgy tűnik, hogy ezen a téren a magyarországi boszorkányüldözések¹⁵⁷ eltérnek a Nyugat-Európában megfigyelhető modelltől: a gyógyítással kapcsolatos boszorkánykonfliktusoknak itt nagyobb szerep jutott a perekben.

Ezt a megfigyelést támasztja alá másik 18. századi példám, egy másik Szeged környéki mezőváros, Kiskunhalas boszorkányper-sorozata is. Itt 1733 és 1759 között tizenöt vádlott ellen indítottak boszorkányper (lásd a III. táblázatot), ezek közül kettő megégetésre szóló ítélete maradt fenn, és további kettő halálos ítélete valószínűnek tűnik, egy ötödik pedig meghalt fogságban. A hódmezővásárhelyi perekhez hasonlóan a boszorkányüldözés itt is a szegedi égetések hatására indul meg. Az első nagy per egy, a szegedihez hasonló monstre úgy 1734-ben, kilenc vádlottal. A per fő vádlottja, a hetvennyolc éves Bangó Ferenc fiatal korától fogva ismerte a Szegeden megégetett Rózsa Dánielt – vallomásában utal is erre:

- Miert tetel (!) Halason a tömlőczben?
- Abbol az okbul, hogy e mely Rosa Daniel nevü Embert N. Királyi Szeghed Varos-saban meg eghettek, ez egy alkalmatossaghal eczaka jövéen a Hazamhoz és szállást adtam a Batyamal nekie, az utan ismeretseghben lévén nevezett Rosa Daniellel, ha Szögheden dolghom vólt, hazahoz szállottam, s ha nekie itt járása volt, nalam szallott; ily velekedesbül foghtak megh, tizen három heti, hogy foghsagban vagyok.
- Reghi ideje vane annak, hogy Rosa Danielt ismerted, és vele tarsalkodtal?
- Buda vetelétül foghvast.¹⁵⁸

Ennek a köztudott ismeretségnek köszönheti, hogy az ellene vádaskodó Öregh Balog Albert János, aki arról panaszkodik, hogy „megnyilazta őt Bangó Ferenc”, az őt „gyógyító” Vékei János segítségével olyan történetet kerekít e vád köré, hogy „Kapitány az a [boszorkány]Sereghben [...], olyan Zászlojak vagyon nékiek: hogy Halasról Szegedre is meg láttzott, midőn ki terjesztették”.¹⁵⁹

A másik „fő vádlott”, Hős Anna úgy került boszorkányhírbe, hogy a szegedi perek kiobbantásában kulcsszerepet játszó bába, Kőkényné Nagy Anna ismerőse volt – a tanúk beszámolnak róla, hogy fiát Kőkénynéhez vitte gyógyíttatni, az azonban

¹⁵⁶ Vö. 52. jegyzet.

¹⁵⁷ E pereket publikálja Schram 1970, I. 475–483, II. 430–453; Bessenyei 2000, 281–323; Nagy-Szedder 1924–1926, I. 124–127; részletesebb feldolgozásukat lásd Klaniczay 2010a. Kiskunhalas történetéről lásd Nagy-Szedder 1924–1926; Ö. Kovács–Szakál, 2000–2002.

¹⁵⁸ Schram 1970, II. 439.

¹⁵⁹ Schram 1970, II. 431.

– a vádlók szerint – azt mondta neki: „Minek gyógyítottad: Hiszen magad vesztetted meg szegént.”¹⁶⁰

Egy harmadik vádlott, Tuross István esete érdekesen mutatja, hogyan terjed a vádaskodás a kocsmái beszélgetésekben:

Zugolodása volt Turós Istvannak Halasi Birák és Eskütt Uraimékra [...] ditsekedett tudományával: Meg ismérte ő (:ugy mond:) a Szegedi mustani Birotis, hogy tiszta Boszorkány, mihelyet meg látta, a Tanátsbanis vadnak olyanok, sőt az Halasi Esküttek is, mind Biro s mindenki boszorkányok.

Rózsa Dániel esete fegyvert adhatott a kezébe egy ilyen kisembernek, hogy így támadjon a magasabb tisztségviselőkre, de ez könnyen visszafelé sült el, rögtön megkapta azt, hogy: „Bizony ugy tartják ezt a Tuross, mint Boszorkányok Zászlortartóját...”, és örülhetett, hogy végül a „sok haszontalan beszédit” nem követte súlyos ítélet.¹⁶¹

A szegedi boszorkánypanik hatása annyiban is érezhető az első halasi boszorkányperben, hogy a tanúvallomásokban nem a boszorkányvádakhoz vezető „tipikus” konfliktusok (gyógyítás helyett feltételezett rontás, valamely kérés elutasítása miatt feltételezett bosszúállás, valamilyen vita miatti ellenségeskedés) vannak többségben, hanem az éjjeli boszorkányjelenésekről szóló mesészerű elbeszélések. Az egyik leggyakrabban visszatérő történet a „lóvátétel” és a lóvá tett áldozat „megnyargalása”, boszorkánygyűlésre hurcolása, de a tanúk vádaskodásaiban felbukkan egy olyan érdekes motívum is, hogy a boszorkányok a malomban „[l]egyeket őrlöttek” rajtuk.¹⁶² Mindezek mellett azonban megállapítható, hogy a gyógyítótevékenység itt is központi helyen van: a kilenc vádlott közül négyenél hallunk róla, egy ötödikről, Baranyi Tóth Gergelyről pedig azt mondják, hogy „tudományos”, „aki parancsol a kigyóknak”.¹⁶³

Az 1734-es, két tortúrával (és feltehetőleg égetéssel), valamint egy reverzálissal végződött boszorkányper két évtizednyi meg-megismétlődő vádaskodássorozat követte. Nem maradtak fel annak a boszorkánypernek a dokumentumai, amelynek eredményeképpen 1746-ban megégettek egy halasi gyógyítóasszonyt, Simon Gergelyné – e kivégzésről azokban a tanúvallomásokban hallunk, amelyeket az 1747-ben újfent perbe fogott Hős Anna ellen gyűjtöttek össze.¹⁶⁴

A Hős Anna ellen indított második pernek, amelyet nem is Halason, hanem Kecskeméten folytattak le, csak a tanúvallomásról készített jegyzőkönyvei maradtak fenn. Az ítéletig nem jutott el a per, mert, mint egy későbbi per tanúvallomásából kiderül, Hős Anna „megholt a tömlőcben”.¹⁶⁵ A perben megindító beszámolót olvashatunk arról, hogy a már egyszer elítélt Hős Anna mennyire félt attól, hogy újra perbe fogják,

¹⁶⁰ Schram 1970, II. 430.

¹⁶¹ Schram 1970, II. 433.

¹⁶² Schram 1970, II. 431–432. E boszorkányszombat-hiedelmeket részletesen elemzem: Klaniczay 2010a, 120–122.

¹⁶³ Schram 1970, II. 432.

¹⁶⁴ Schram 1970, I. 478.

¹⁶⁵ Bessenyei 2000, 298.

és el akart költözni Halasról: „el mégjek bizonyára, mert nem akarom hogj az öreg Testemet koncrrul koncra hányák, és Tüzzel meg égessék...”¹⁶⁶ Hős Anna perében olvashatunk arról, hogy újabb boszorkányvádba kerüléséhez hozzájárult egy sikertelen gyógyítási kísérlete után egy másik gyógyító vádaskodása:

Patajra Kaffainéhoz vitték orvoslani a Kisdedet, reá olvasott Kaffainé, mingjárt kérdezte: Van e, Leányom, Haragostok, felel a Fatens: Nem tudhatom. – Hát él e az a Szennyesbeli Szőke vörös Hős Anna? – Felel a Fatens: El, rokonság hozzánk. Mond Kaffaine: Igenis rokonságtok a rontotta meg a gyermeket a Tejért, mellybül soha meg sem gjogjul.¹⁶⁷

Néhány évvel Hős Anna pere és halála után a következő vádlott 1751-ben ismét egy orvos asszony, Bozsér Gergelyné Csapó Katalin, az utolsó, akit máglyahalálra ítélnék.¹⁶⁸ E per tanúvallomásai azt mutatják, hogy az első boszorkánykrízis óta eltelt másfél évtized elegendő volt ahhoz, hogy a boszorkányvádaskodás Halason is egyféle rutinná váljon, és az egész országból jól ismert minta képét öltse fel. A vádlott búzát, tejet vagy szilvát kér (2., 3. és 4. tanú), majd amikor nem kap, átkozódik, és az utána bekövetkező betegségeket a vádlók az ő rontásának tartják. Egy másik konfliktusok, ha nem őt hívják „fürdőt főzni” (9. tanú). A boszorkányrontás diagnózisának megfogalmazója itt is egy másik gyógyítóasszony – e perben az egyik beteg (11. tanú) a Vadkerten élő orvos asszonyhoz megy, aki „megidézi” a boszorkányt. A vádaskodás és gyanakvás légkörében gyógyítóként dolgozó Bozsérné maga is látja a feje felett gyülekező felhőket, és fel akar hagyni orvoslótevékenységével. Egy tanú elmeséli:

...kérte, hogy gyógyítaná meg az kezét, mert egészen emberek csúfjára lett volna. Mond Bosérné: – Bizony nem orvoslom én, mert majd azt mondanák, ha én meggyógyítanom, hogy én rontottam meg, hozzá sem nyúlok, ha csak a város előljárói nem parancsolják.¹⁶⁹

Persze a boszorkányhit körkörös logikájából így sem lehetett kibújni: „tudvalevő”, hogy a boszorkányból csak fenyegetéssel, erőszakkal lehet a rontás „visszavételét” kikényszeríteni, Csapó Katalinnal is így tettek, és akár sikerült végül a gyógyítás, akár nem, az beigazolta a vádat.

Összefoglalva a halasi perek tanulságát a gyógyítók szempontjából: itt is a vádlottak körülbelül egyharmada (tizenötből öt-hat) ebből a kategóriából került ki, és a leg súlyosabb ítéleteket is ők kapták. Ugyanakkor itt is hallunk olyan gyógyítókról is, akik vádaskodnak ugyan, de ellenük nem fogalmazódik meg boszorkányvád – ez utóbbihoz egyéb konfliktusok, másféle tényezők is szükségesek voltak.

¹⁶⁶ Schram 1970, I. 478.

¹⁶⁷ Schram 1970, I. 481.

¹⁶⁸ Bessenyei 2000, 281–290.

¹⁶⁹ Bessenyei 2000, 281.

5. Összegzés – további kutatási lehetőségek

Elegendő-e e három „mélyfúrás” és a már létező korábbi hasonló részvizsgálatok,¹⁷⁰ hogy érvényes képet alkossunk a magyarországi boszorkányüldözés három évszázada alatt ténykedő sok száz gyógyítóról? Milyen típusokba sorolható az a néhány tucat, akiről a kolozsvári, debreceni, nagybányai, soproni, szegedi, hódmezővásárhelyi és halasi perekben hallani lehetett? Mit tudhatunk meg a népi orvoslás technikáiról, eszközeiről s a hozzájuk fűződő hiedelmekről e történelmi dokumentumokból?

Legelőször is pontosítani kell, hogy kit értünk gyógyítón. Mindenekelőtt két csoportot kell különválasztani: a „hivatásos” gyógyítókat és bábákat, akik foglalkozásként üzték a mesterségüket, és mindazokat, akik valamennyire értettek a gyógyítás „népi” technikáihoz, s alkalmanként, rokonaik, szomszédai, ismerőseik kérésére, akár pénzért is gyógyítani próbálták a hozzájuk fordulókat. Bár a boszorkányperек tanúvallomásai alapján nehéz biztosan elhatárolni e két csoportot, más forrás pedig ritkán áll rendelkezésre, megpróbáltam osztályozni a három általam vizsgált persorozatban előfordulókat. A táblázatokban GY betűvel jelölt gyógyítók közül a második csoportba soroltak mögé kérdőjel került. Megállapítható, hogy Kolozsvárott még elég tiszta a képlet: a hét gyógyító (köztük négy bába) közül mindegyik az első, a „hivatásos” csoportba tartozik. A hódmezővásárhelyi perekben, a 18. században viszont már több a bizonytalanság: a gyógyítóként, illetve bábaként számításba vehető tizennégy vádlott közül mindössze tízről tűnik valószínűnek, hogy e téren valamiféle „praxisuk” volt, a kiskunhalasi perekben pedig az arány hatból három. S még az első csoportba sorolt esetekben sem biztos, hogy valódi foglalkozásról beszélhetünk, mert az általánosított gyanúváls légkörében sok gyógyító vonakodik elvállalni az orvoslást, ugyanis fél, hogy ettől boszorkánygyanúba kerül a boszorkányhiedelmek *circulus vitiosus*a miatt (aki gyógyítani tud, az rontani is tud, azért tud valakit meggyógyítani, mert korábban ő rontotta meg...). Mint az imént láthattuk, ezt csapdahelyzetet jól jellemezte a tanúk előtt a Kiskunhalason 1751-ben megégetett Csapó Katalin.¹⁷¹

Azt is hangsúlyozni kell, hogy a boszorkányperекben bevádolt gyógyítók mellett sok más gyógyítóról, bábáról is olvashatunk a perek tanúvallomásaiban, akiket nem vádoltak boszorkánysággal. Kis-Halas Judit a nagybányai perekben tizennyolc mágiikus praxissal is rendelkező vádlott, és hét további mágiagyánúba keveredett személy mellett harmincnégy gyógyítót, boszorkányazonosítót, tudóst, nézőt és rontásdiagnózt adó borbélyt talált, akikkel kapcsolatban nem fogalmazódott meg boszorkányvád.¹⁷² Ez a tény a nemzetközi kutatásban (Alan Macfarlane-től, David Harley-től Owen Daviesig¹⁷³) arról látszik tanúskodni, hogy a *cunning folk* és a bábák tevékenységét valójában megbecsülték, az ellenük folytatott (mindenekelőtt protestáns) vallási propa-

¹⁷⁰ Lásd Pócs Éva, Sz. Kristóf Ildikó, Kis-Halas Judit, R. Várkonyi Ágnes és Tóth G. Péter már idézett kutatásait, 44–48. és 55. jegyzet.

¹⁷¹ Vö. 169. jegyzet.

¹⁷² Kis-Halas Judit tanulmányát lásd e kötetben.

¹⁷³ Vö. 7., 32., 40. jegyzet.

ganda ellenére a szolgáltatásaikra nagy tömegek tartottak igényt, és ha némelyikük boszorkányvád alá került, annak általában egyéb okai voltak, másféle személyes konfliktusok sora.

Ez kétségtelenül megfigyelhető a Magyarországon perbe fogott és elítélt gyógyítók esetében is: szinte mindenütt voltak egyéb problémák (családi viszályok, szomszédsági konfliktusok, a kívülről jött vándor gyógyító elleni bizalmatlanság, személyes bosszú stb.) – elég a korrump kolozsvári prókátor, Igyártó György által indított boszorkányperekre¹⁷⁴ vagy a szegedi üldözéseket kirobbantó, és a volt főbíró, Rózsa Dánielt bevádoló baba-gyógyító Kőkényné Nagy Anna esetére gondolni.¹⁷⁵ Mégis úgy tűnik, hogy a perbe fogott gyógyítók esetében a gyógyítói foglalkozás és az azzal kapcsolatos mágikus szakértelem igen nagy veszélyt jelentett, gyakran ez volt a legsúlyosabb bizonyíték ellenük. Robin Briggs egy tanulmányában úgy fogalmazott, miután úgy találta, hogy az általa vizsgált lotaringiai perekben a gyógyítók egy igen jelentős százaléka került előbb-utóbb maga is boszorkányvád alá, hogy „alig találunk a vádlottak között olyan azonosítható társadalmi csoportot, amelyik hasonló mértékben lett volna kitéve ennek a veszélynek”.¹⁷⁶

A magyarországi adatok több oldalról is magyarázhatóvá teszik ezt a helyzetet. Mint arra Robin Briggs is rámutatott, az egyházi demonológusok, hivatalos boszorkányüldözők és a bírák „elitje” mellett a gyógyítók voltak a boszorkányhit legfontosabb napirenden tartói. Diagnózisai és terápiái a boszorkányrontás paradigmáján alapultak. Ennek a paradigmának azonban az is része volt, hogy a gyógyítás és a rontás képessége azonos tőről fakad. Ezért épp ők voltak azok, akik a leggyakrabban egy másik gyógyítóra, bábára irányították a gyanút. Ezzel sikeresen leszámoltak „szakmai” riválisaikkal, de egyúttal magukat is veszélybe sodorták. A gyógyítók és a bábák kölcsönös boszorkányvádaskodásait és mindkét felet áldozattá tevő összetűzéseit a fentiekben bemutatott példák is jól illusztrálják: Kőműves Prisca, Bóci Klára és Rúsa, a boszorkányüldözés első kolozsvári áldozatai – s egyúttal egymás áldozatai;¹⁷⁷ Kőkényné Nagy Anna és a vele együtt megégetett öt másik baba Szegeden.¹⁷⁸ A legrészletesebb képet Sz. Kristóf Ildikó festette a konkurens gyógyítók egymás elleni vádaskodásairól Debrecenben, Villás Ignácné „orvos asszony”, Sós Pálné, Nagy Jánosné baba és lánya, Molnár Jánosné 1693-as pere kapcsán. Bemutatta, hogy a gyógyítók konfliktusa miként függ össze egy szűkebb városnegyed (a Péterfia és a Csapó utca) klientúrájáért folytatott harccal, de azt is, hogy a mind a négy gyógyítót máglyára juttató perekhez szükség volt egy dühöngő, egyik gyógyítótól a másikhoz pártoló, végül mindegyikkel elégedetlen páciens, Szabó András feljelentésére is.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Lásd Pakó László tanulmányát e kötetben.

¹⁷⁵ Vö. 134. és 135. jegyzet.

¹⁷⁶ „...it is hard to believe that any other identifiable group ran similar risks.” (Briggs 2001, 162; fordítás tőlem: K. G.)

¹⁷⁷ Vö. 108–109. jegyzet.

¹⁷⁸ Vö. 136–137. jegyzet.

¹⁷⁹ Komáromy, 1910, 152–170, különösen 158–160; Kristóf 1998, 92–93, 149–150.

Annyi mindenesetre látható, hogy az efféle konfliktusok egy-egy városban, faluban az évek folyamán elkerülhetetlenül aláássák az ott élő, tevékenykedő gyógyító pozícióját. Nem lehet véletlen, hogy azok a nézők, gyógyítók, akik ellen nem vetődött fel a dokumentumaink szerint boszorkányvád, nem a kérdéses városban, faluban laktak, hanem annak távoli szomszédságában. Ilyen volt például a ródi Néző Ambrus, aki több kolozsvári gyógyítóasszony ellen fogalmazott meg – elsőként – boszorkányvádat.¹⁸⁰ Ilyen a hódmezővásárhelyi perekben a „Mindszenti Asszony”, Borsos Judit, akitől diagnózist kért a felesége megrontására panaszkozó „nobilis” Czeglédy István, és aki bevádolta a „fanos kutyta” orvos asszonyt és bábát, a „Masasni”-nak nevezett Vecseri Istvánnét, akit azután 1730-ban megégettek; Borsos Judit néhány évvel később egy másik perben is említésre kerül mint néző.¹⁸¹ És ilyen a kiskunhalasi perekben hasonló szerepet játszó, a szomszédos Vadkerten élő orvos asszony.¹⁸²

Ha a gyógyítók a helyi konfliktusokat követő perekből szabadulni tudtak pusztá fenytéssel és kiűzetéssel, a bélyeget továbbra is magukon viselték, és új lakóhelyükön a korábbi boszorkányügyük dokumentumai, sőt, esetleg – a távolból – akkori vádlóik is előkerülhettek, ha újabb boszorkányper indult ellenük. Ezt tanúsítja a Makóról kiűzött, majd Szegeden megégetett Kőkényné Nagy Anna,¹⁸³ a Borsod vármegyéből eljönni kénytelen, majd Hódmezővásárhelyen megégetett Kántor Kata,¹⁸⁴ vagy a Kiskunhalasról kiűzött, és Kecskeméten a börtönben elhalálozott Hős Panna¹⁸⁵ esete. E vándor gyógyítók sorában érdemes itt megemlíteni a több vármegyében és városban felbukkanó „táltos asszony” Fejér Anók alakját, aki azt mesélte magáról, hogy „minek előtte a tatár meg nem rontott, egész tátos voltam, de már csak féltátos”. Két évtized alatt hét boszorkányperben hallunk róla. Ebből kettőt ellene indítottak: 1716-ban kiűzték Debrecenből, „bár halált érdemelt volna”, 1728-ban pedig Ugocsa megyéből utasították ki; orvoslásait megemlíti a boszorkányperek tanúi 1724-ben Bereg, 1726-ban Ugocsa, 1731-ben Bihar és Szabolcs, 1732-ben ismét Ugocsa vármegyéből.¹⁸⁶

Az itt bemutatott három metszet nem adott lehetőséget arra, hogy részletesebben tárgyaljam a gyógyítók történetének két fontos további aspektusát. Az egyik a közöttük található „archaikus típusú” mágikus szakértők: „tudományosok”, „tudós pásztorok”, „táltosok” megnyilvánulásai. A boszorkányperekben keveredett, boszorkányrontás gyógyításával is foglalkozó táltosok (elsősorban táltos asszonyok), akiknek a többsége Debrecenben és Magyarország északkeleti megyéiben bukkant fel, hiányoznak a kolozsvári és a délkelet-magyarországi perekből,¹⁸⁷ amelyekben más archaikus gyógyítófigura

¹⁸⁰ Vö. 87. jegyzet.

¹⁸¹ Vö. Schram 1970, I. 229, 244.

¹⁸² Vö. 169. jegyzet.

¹⁸³ Vö. 133-134. jegyzet.

¹⁸⁴ Vö. Schram, 1970, I. 240.

¹⁸⁵ Vö. 160., 165. jegyzet.

¹⁸⁶ Komáromy 1910, 272, 420 (innen az idézet), 349–352, 379–385, 443, 457; Schram 1970, II. 333; vö. Kristóf 1998, 96.

¹⁸⁷ Róluk lásd Dömötör Teklának és Pócs Évának a 15., 16. és 17. jegyzetben jelölt tanulmányait, a saját zettel foglalkozó írásaimat a 14. jegyzetben, valamint Pócs Éva tanulmányát e kötetben.

sem fordul elő, kivéve egyetlen célzást arra, hogy a halasi Hős Anna „farkas képiben” tekerte ki valakinek a lábát – ami a *werwolf*/hiedelmek távoli magyarországi tükröződése.¹⁸⁸ A másik hiányzó dimenzió összefügg az elsővel: az „archaikus” népi varázslófigurák boszorkányperekben betöltött alkalmankénti szerepe mutatja, hogy a „népi mágikus szakértő”-k „szolgáltatásai” sokfélék lehetnek. A táltosok például a termékenységért folytatott „vagdalkozás” vagy a kincsnézés mellett vállalták alkalmanként a gyógyítás feladatát; a bábák a gyermekszülésnél ellátott feladatok mellett gyógyítottak, de gyakran keveredtek – mint például Bóci Klára¹⁸⁹ – a szerelmi mágia ügyleteibe. Erre a fontos aspektusra, hogy a népi gyógyítótevékenység miként ágyazódott a „mágikus piac” tranzakcióinak szélesebb körébe, az itt vizsgált perек kevés adalékkal szolgáltak, ezt részletesebben Kis-Halas Judit vizsgálta meg a nagybányai perек kapcsán.¹⁹⁰

Befejezésként visszatérek utolsó kérdésemre: mit tudhattunk meg a boszorkányperek gyógyítókra vonatkozó adataiból a népi orvoslás technikáiról, eszközeiről s a hozzájuk fűződő hiedelmekről?

Külön figyelmet igényel már maga a rontásdiagnózis is, amelyet leggyakrabban pusztá ránézésre mond ki a néző-gyógyító, és a rontó boszorkány személyét gyakran a beteg gyanújának megerősítésével vagy divinációs eljárással, a rontó – például „sóra-vasra” törtető – megidézésével, vagy önöntéssel, tükörbe nézéssel állapítja meg.¹⁹¹ Magában a gyógyításban megtalálható a népi orvoslás számos hagyományos eleme: „kenés”, „füstölés”, „fűrösztés”, mindenféle – olykor gyógynövényekkel és mágikus belevalókkal feldúsított – főzet megittatása, kötések, borogatások, mindezt azonban kiegészíti a rontó boszorkány elleni harc, melynek során a gyógyítók arról panaszkodnak, hogy ez alkalmasint a saját testi épségük kockáztatásával történik.¹⁹² Sűrűn felbukkan a boszorkányperekben a népi gyógyítás fontos verbális eszköze, a ráolvasás is – ezzel Pócs Éva alapvető munkái mellett újabban Ilyefalvi Emese foglalkozott.¹⁹³ Érdemes lenne kitérni a megemlíttett tárgyi bizonyítékokra, gyógyszerekre, amelyeket Tóth G. Péter „a boszorkányok hagyatéka” elnevezéssel illetett,¹⁹⁴ és végül fontos lenne sorra venni, hogy orvosi szempontból milyen betegségeket ismerhetünk fel a vádaskodók leírásaiban, tehát melyek azok a kórságok, amelyeknél a természetfeletti „boszorkányos” eredet sokszor felvetődött.

Már e rövid felsorolásból is kitetszik, hogy a gyógyítók tevékenységének ezt a „gyakorlati” oldalát egy, a mostanihoz hasonló terjedelmű újabb tanulmány tudná csak fel dolgozni, a magyarországi boszorkányperek idevonatkozó adatainak a jelenleginél teljesebb körű kiaknázásával – ez a feladat a további kutatásra marad.

¹⁸⁸ Schram 1970, II. 430; a – túlnyomórészt nyugat-magyarországi – „küldött farkas” és *werwolf* adatainak felsorolását lásd Klaniczay 1986, 288; e kérdéskörben lásd még Pócs 2002b, 167–174.

¹⁸⁹ Vö. 94-97. jegyzet.

¹⁹⁰ Kis-Halas Judit tanulmányát lásd e kötetben.

¹⁹¹ Kis-Halas 2004b; 2008a.

¹⁹² Vö. 52. jegyzet.

¹⁹³ Pócs 1986b; 1986c; 2002; Ilyefalvi 2010; Klaniczay 2013; valamint lásd Ilyefalvi Emese tanulmányát e kötetben.

¹⁹⁴ Tóth G. 2010.

I. táblázat
Korai boszorkányperek Kolozsvárott

JELMAGYARÁZAT: B=bába, GY=gyógyító, SZ=szomszédsági konfliktus, M=mágiagyanyú, BSZ=boszorkányszombat, J=jelenés, T=tortúra, F=testi fenyítés, TE=tisztítóeskü, K=kiüzetés, H=halál (általában lefejezés utáni megégetés)

Ahol a per rágalalmazási perként indult, a boszorkányként emlegetett személy nevét tüntetem fel, de ezt a neve után felső indexbe tett R betűvel jelzem.

ÉV	NÉV	ÍTÉLET	TÍPUS
1564	Kosdi Istvánné Katalin ^{195 R}		„tudó”
1565	Kőműves (Kewmies) Prisca	T, H	B
1565	Bóci (Botzi) Klára	T, H	B, GY
1565	Rúsa	T, H	GY
1565	(Zeybertné) Gertrúd	H	SZ
1568	Hagyó Andrásné ^R	H	SZ
1568	Gruz Péterné		válóper
1568	Mihály		„tudós”
1570	Almás (Holczappel) Mihályné ^R		SZ
1572	Pártaszövő Katalin ^R		piaci konfliktus
1572	Takács Balázs ^R		M
1573	Erdélyiné Fekete Kató	egyezség	SZ, cigány
1574	Ludvig Istvánné, Anna		dajka
1582	Kalmár Tamásné Borbála, alias Kassai Borbála		ördögös könyv
1582	Erzsébet szolgáló		M
1584	Székely Péterné Szabó Kató	T, H	B, GY
1584	Lakatos Antalné	H	M
1584	Szeles Miklósné	TE, T, H	SZ
1584	Zöld Ambrusné Katalin	H	GY
1584	Sós Jánosné Orsolya	TE, H	B, GY
1584	Vargáné anyja, Katalin	TE, H	GY
1584	Körös Mihályné	felmentve	
1585	Tölcséres Ádámné		
1589	Zsófia	H	
1589	Erzsébet	H	
1591	Varga György özvegye, Boba Katus		szelermi varázslat
1592	Varga Ambrusné		M
1592	Nyári Márton anyja, Zsófia ^R		családi konfliktus
1593	egy asszony	H	
1608	Hegedűs Andrásné		M
1612	Szemétbíró Jánosné	TE, felmentés	M

¹⁹⁵ Azokat a mezőket, amelyekről a hiányos dokumentáció nem ad információt, üresen hagytam.

1612	Bakóné	TE, felmentés	M
1613	Pusztai Mártonné ^R		
1615	Dancs Orsolya		szerelmi varázslat
1616	Márta	pellengér	étetés

II. táblázat

Az 1728-as szegedi boszorkányüldözések nyomán kialakult boszorkánypercek
Hódmezővásárhelyen¹⁹⁶

Hódmezővásárhely (H) – Mindszent (M) – Szentes (SZ) – Csongrád (CS)

ÉV	NÉV	ÍTÉLET	TÍPUS
1728 k.	Kistó Jánosné Komáromy Judith	H	M
1729	Tompaj Erzsébet (H)	F, K	GY
1729	Kis Varga Györgyné		SZ
1729	Bihariné		GY?
1729	Szénási Mártonné		SZ
1730	Vecseri Istvánné, Nagy Erzsébet, Masasni (H)	T, H	B, BSZ
1730	Fejér Istvánné Biró Margit (H)	T, K	SZ, BSZ, M
1732	Samu Jánosné		GY?
1732	Tóth Mihályné Kántor Katalin (H)	T, H	GY, J, BSZ
1732	Tokainé Kocsis Erzsébet (H)		K
1732	Kovács Erzsébet (H)		K
1734	Benyke Jánosné Csánki Ilona (H)		GY
1734	Balog Mihályné Deme Dorottya (H)	felmentés	M
1734	Égető Andrásné Damián Ilona (H)	T, H	GY, BSZ
1739	Szőke Mátyásné Dohár Anna	(M)	J, BSZ
1739	Gémes Györgyné Szabó Anna (M)		BSZ
1739	Raj Andrásné Koncz Kata (M)		BSZ, GY
1739	Borsos János (M)		BSZ
1740	Ludverő Mihályné (H)		M
1740	Szabó Ferencé Hidvéghi Katalin, Siffterné (H)	GY, SZ	
1740	Bodor Istvánné Ilona (H)	T, H	GY?
1740	Mady Istvánné Antal Anna (H)	T	SZ, M, BSZ
1744	Csóné Margit (H)		GY
1744	Kos Dorottya (H)	T, K	GY, SZ
1744	Tóth Anna (H)	T, K	
1749*	Szőcs Istvánné Csuri Anna (SZ)	F, K	GY

¹⁹⁶ A perek szövegei: Schram 1970, I. 225–347; Bessenyei 1997, 210–215 (a *-gal jelöltek); Komáromy 1910, 567 (**). Vö. Tóth G. 2000, 57–61.

1749*	Szabados Istvánné Németh Katalin, Csonka Puskásné (SZ) F, K		SZ, GY
1750 k.	Kovács Istvánné ^R	megnyeri	
1750 k.	Szöke Tamásné Cserös (Kis) Judit (H)	T, K	J
1750 k.	Asztalos Istvánné Dohányos Erzsébet (H)	felmentve	BSZ
1750 k.	Hegedűs Mihályné Nagy Ilona (H)	pénzbünt.	M
1750 k.	Horváth (Ontó) Mihályné Linka Mária (H)	T, K	SZ, M, BSZ
1750 k.	Horváth (Ontó) Mihály (H)	F, K	SZ, M, BSZ
1753	Csömögéné ^R	börtön	
1754	Mázsás Ferencné Lippay Anna (H)	T, felmentés	SZ, M, J
1754 k.	Kiss Györgyné Gál Katalin	F	M
1755*	Vörös Jánosné Ecsery Anna (CS)	T, H	SZ, GY, M
1755**	Oláh Mártonné	T, H	
1756	Szabó Istvánné Szöllősy Sára (Fekete Gyevi asszony) (H)		GY
1758	Katona Istvánné Selymes Sára (H)	T, K	SZ, M, BSZ
1758	Kozma Istvánné Oláh Mária (H)	T	BSZ
1758	Czinka Istvánné Olaszi Katalin, Fendrikné (H)	K	
1758	Varro Ferencné Bihari Erzsébet (H)	K	
1759	Öreg Tódorné		SZ

III. táblázat

Az 1728-as szegedi boszorkányüldözések nyomán kialakult boszorkányperek
Kiskunhalason

ÉV	NÉV	ÍTÉLET	TÍPUS
1734	Hős Anna	K	GY, BSZ, „farkas”
1734	Bangó Ferenc	T	BSZ
1734	Némáné Daid Erzsébet	T	BSZ
1734	Baranyi Tóth Gergely		BSZ, „tudományos”
1734	Baranyi Tóth Gergelyné		GY?
1734	Gál Andrásné		GY?
1734	Kis M. János		
1734	Turos István		BSZ
1734	Deák Miklósné		GY?
1746	Simon Gergelyné	H	GY
1751	Boszér Gergelyné Csapó Katalin	H	GY
1751	Kis Ferencné Domokos István ellen ^R	megnyerte	
1752	Korsós Istvánné Musa Erzsébet	felmentve	SZ, BSZ
1753	Kocza Katalin		BSZ
1759	Buzás Andrásné Szabó Kata		

Bibliográfia

- ALLEMANG, Elizabeth 2010: The Midwife-Witch on Trial: Historical Fact or Myth? La sage-femme sorcière en jugement: un mythe ou un fait historique? *Canadian Journal of Midwifery Research and Practice* 9: 10–20.
- ANKARLOO, Bengt–HENNINGSEN, Gustav (eds.) 1990: *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford: Clarendon Press.
- ÁRVA János 1927: *Boszorkányok Csanád vármegyében*. (Csanád Vármegyei Könyvtár 8.) Makó: Csanád Vármegyei Könyvtár.
- BAILEY, Michael David 2003: *Battling demons: witchcraft, heresy, and reform in the late Middle Ages*. University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- BEHRINGER, Wolfgang 1987: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg.
- 1994: *Chonrad Stoeckhlin und die Nachtschar. Eine Geschichte aus der frühen Neuzeit*. München: Piper.
- 1996: *Shaman of Oberstdorf: Chonrad Stoeckhlin and the Phantoms of the Night*. Translated by Erik MIDELFORT. Charlottesville, Virginia: University Press of Virginia.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I*. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2000 (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai II*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BLÉCOURT, Willem de 1991: Four Centuries of Frisian Witch Doctors. In GJJSWIJT-HOFSTRA, Marijke–FRIJHOFF, Willem (eds.): *Witchcraft in the Netherlands*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 157–167.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja 1960: Kresnik – Krsnik, ein Wesen aus der kroatischen und slovenischen Volksüberlieferung. *Fabula* 3: 275–298.
- 1988: Testimonianze orali croate e slovene sul Krsnik-Kresnik. *Metodi e ricerche* N. S. 7: 32–50.
- BOYER, Paul–NISSENBAUM, Stephen 1974: *Salem Possessed*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- 2002: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Fordította: Körtvélyes Zsuzsanna. Budapest: Osiris Kiadó.
- BRIGGS, Robin, 1989: *Communities of Belief: Cultural and Social Tensions in Early Modern France*. Oxford: Clarendon Press.
- 1996a: *Witches & Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. London: HarperCollins.
- 1996b: 'Many reasons why': witchcraft and the problem of multiple explanation. In BARRY, Jonathan–HESTER, Marianne–ROBERTS, Gareth (eds.): *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in Culture and Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 49–63.
- 2001: Circling the Devil: Witch-Doctors and Magical Healers in Early Modern Lorraine. In CLARK, Stuart (ed.): *Languages of Witchcraft. Narrative, Ideology and Meaning in Early Modern Culture*. London: Macmillan, 161–179.
- BROEDEL, Hans Peter 2003: *The Malleus Maleficarum and the Construction of Witchcraft*. Manchester: Manchester University Press.
- BURGHARTZ, Susanna 1988: The Equation of Women and Witches: A Case Study of Witchcraft Trials in Lucerne and Lausanne in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. In EVANS, Richard J. (ed.): *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History*. London–New York: Routledge, 57–74.
- BURKE, Peter 1985: Good Witches. *New York Review of Books* 32: 32–34.
- 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör.

- CARPZOV, Benedictus 1635: *Practica nova Imperialis Saxonicae rerum criminalium*. Wittebergae.
- CLARK, Stuart 1997: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Clarendon Press.
- COHN, Norman 1975: *Europe's Inner Demons An Enquiry Inspired by the Great Witch Hunt*. New York: Sussex University Press.
- 1994: Európa démonai: a boszorkányüldözés története. Budapest: Corvina Kiadó.
- DAVIES, Owen 2007: *Popular Magic. Cunning Folk in English History*. London–New York: Hambledon Continuum. [2nd edition.]
- 1993: Cunning Women, from Healers to Fortune Tellers. In BINNEVELD, Hans–DEKKER, Rudolf (eds.): *Curing and Insuring. Essays on illness in past times: the Netherlands, Belgium, England and Italy*. Hilversum: Verloren, 43–57.
- 1994: Witch Doctors, Soothsayers and Priests: On Cunning Folk in European Historiography and Tradition. *Social History* 19: 285–303.
- 1999: The Witch, Her Victim, the Unwitcher and the Researcher: The Continued Existence of Traditional Witchcraft. In ANKARLOO, Bengt–CLARK, Stuart (eds.): *Witchcraft and Magic in Europe: The Twentieth Century*. London: Routledge, 141–219.
- DEMOS, John Putnam 1982: *Entertaining Satan. Witchcraft and the Culture of Early New England*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- DILLINGER, Johannes 2012: *Magical Treasure Hunting in Europe and North America: A History*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- DOUGLAS, Mary (ed.) 1970: *Witchcraft Confessions and Accusations*. London: Tavistock.
- DÖMÖTÖR, Tekla 1980: The cunning folk in English and Hungarian witch trials. In NEWALL, Venetia (ed.): *Folklore Studies in the Twentieth Century. Proceedings of the Centenary Conference of the Folklore Society*. Woodbridge–Totowa: Rowman & Littlefield, 183–187.
- 1981: *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest: Corvina Kiadó.
- 1983: The Hungarian female *táltos*. In HOPPÁL, Mihály (ed.): *Shamanism in Eurasia*. Göttingen: Herodot, 423–430.
- DRESEN-COENDERS, Lène 1987: Witches as devils' concubines. On the origin and fear of witches and protection against witchcraft. In *Saints and She-devils. Images of Women in the 15th and 16th Centuries*. London: The Rubicon Press, 59–81.
- EHRENREICH, Barbara–ENGLISH, Deirdre 1973: *Witches, Midwives and Nurses: A History of Women Healers*. New York: Feminist Press.
- 1978: *For Her Own Good: 150 Years of the Experts' Advice to Women*. Garden City: New York, Anchor Books.
- ELIADE, Mircea 1975: Some Observations on European Witchcraft. *History of Religions* 14: 149–172.
- EVANS-PRITCHARD, Edward Evan 1937: *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Clarendon.
- FARAONE, Christopher A. 1999: *Ancient Greek Love Magic*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- FARKAS József (szerk.) 1985: *Szeged története 2. 1686–1849*. Szeged: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár.
- FAVRET-SAADA, Jeanne 1977: *Les mots, la mort, les sorts. La sorcellerie dans le Bocage*. Paris: Gallimard.
- 1980: *Deadly Words. Witchcraft in the Bocage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1981: *Corps pour corps. Enquête sur la sorcellerie dans le Bocage*. Paris: Gallimard, 1981.

- FORBES, Thomas R. 1962: Midwifery and Witchcraft. *Journal of the History of Medicine* 17: 264–283.
- 1966: *The Midwife and the Witch*. New Haven: Yale University Press.
- FOSTER, George M. 1965: Peasant Society and the Image of Limited Good. *American Anthropologist* 67: 293–315.
- GEERTZ, Hildred 1975: An Anthropology of Religion and Magic. *The Journal of Interdisciplinary History* 6: 71–89.
- GINZBURG, Carlo 1966: *I Benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. Torino: Einaudi.
- 1983: *The Night Battles. Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Translated by John and Anne TEDESCHI. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press–Routledge.
- 1989: *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*. Torino: Einaudi.
- 2003: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Budapest: Európa.
- GRAF, Fritz 2009: *A mágia a görög-római világban*, Budapest: Gondolat.
- HARLEY, David 1990: Historians as Demonologists: The Myth of the Midwife-witch. *The Journal for the Social History of Medicine* 3: 1–26.
- HEINSOHN, Gunnar–STEIGER, Otto 1985: *Die Vernichtung der weisen Frauen. Hexenverfolgung, Kinderwelten, Bevölkerungswissenschaft, Menschenproduktion*. Herstein: März.
- HENNINGSEN, Gustav 1985: A kívülről jött hölgyek. Tündérek, boszorkányok és szegénység a korai modern Sziciliában. *Világosság* 26: 778–785.
- 1990: The Ladies from Outside: an Archaic Pattern of the Witches' Sabbath. In ANKARLOO Bengt–HENNINGSEN Gustav (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford: Clarendon Press, 191–217.
- 1994: Die Frauen von Ausserhalb: Der Zusammenhang von Feenkult, Hexenwahn und Armut um 16. und 17. Jahrhundert auf Sizilien. In Hans Peter DUERR (Hrsg.): *Die Mitte der Welt: Aufsätze zu Mircea Eliade*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 161–183.
- HEREPEI János 2004: *Kolozsvár történeti helyrajza*, Kolozsvár: Művelődés.
- HERZIG, Tamar 2013: *Christ Transformed into a Virgin Woman. Lucia Brocadelli, Heinrich Institoris, and The Defense of the Faith*. Roma: Edizioni di storia e letteratura.
- HESTER, Marianne 1992: *Lewd Women and Wicked Witches: A Study of the Dynamics of Male Domination*. London and New York: Routledge.
- HORSLEY, Richard A. 1979: Who Were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials. *The Journal of Interdisciplinary History* 9: 696–715.
- HORSLEY, Richard A.–HORSLEY, Ritta Jo 1986: On the Trail of the “Witches”: Wise Women, Midwives and the European Witch Hunts. In *Women in German Yearbook: Feminist Studies in German Literature & Culture* III: 1–27.
- IKLÓDY András 1982: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* XCIV: 292–298.
- ILYEFALVI Emese 2010: „...akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In SZÉKELY Tünde (szerk.): *XI. RODOSZ konferenciakötet*. Cluj/Kolozsvár: Rodosz–Metaforma Kft., 75–92.
- JEROUSCHEK, Günter (ed.) 1992: *Malleus Maleficarum*, 1487. Hildesheim: G. Olms Verlag.
- JÜTTE, Robert 1989: Die Persistenz des Verhütungswissens in der Volkskultur. Sozial- und medizinhistorische Anmerkungen zur These von der ‘Vernichtung der weisen Frauen’. *Medizin-historisches Journal* 24: 214–231.

- KARLSEN, Carol F. 1987: *The Devil in the Shape of a Woman. Witchcraft in Colonial New England*. New York: Vintage Books.
- KIECKHEFER, Richard 1994: The Specific Rationality of Medieval Magic. *American Historical Review* 99: 813–836.
- KIS-HALAS Judit 2004a: „Amikor gyógyítók, angyalok jelennek meg a szemem előtt.” Egy dél-barányai szent gyógyító. (Esettanulmány.) In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 284–319.
- 2004b: Átformált hagyomány – a töröcskei öntőasszonyok. *Tabula* VII(2): 191–208.
- 2008a: Öröklődő tárgyak – öröklődő tudomány. Állandóság és változás a viaszöntés rituáléjában. In Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés*. Budapest: L'Harmattan, 281–317.
- 2008b: Trial of an Honest Citizen in Nagybánya (1704–1705). A Tentative Microanalysis of Witchcraft Accusations. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions. Demons, Spirits, Witches* 3. Budapest: Central European University Press, 213–236.
- KISS András 1994: Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben. In Uő: *Források és értelmezések*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 103–109.
- 1997: Ante Claram Bóci. Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper. In BALÁZS Mihály–FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella–ÖTVÖS Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 281–298.
- 1999 (vál., szerk.): *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- 2003: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- KISS András–PAKÓ László–TÓTH G. Péter (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkányper, 1564–1743*. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostarténeti források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi Kiadó.
- KLANICZAY Gábor 1983a: Shamanistic Elements in Central European Witchcraft. In HOPPÁL, Mihály (ed.): *Shamanism in Eurasia*. Göttingen: Herodot, 404–422.
- 1983b: Benandante–kresnik–zduhač–táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. In *Ethnographia* XCIV: 116–134.
- 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* XCVII: 258–259.
- 1987: A boszorkányvád szociológiája a 18. századi falvakban és mezővárosokban. In Á. VARGA László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján: Hajnal István Kör, 201–208.
- 1990a: *The Uses of Supernatural Power. The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press.
- 1990b: Hungary: The Accusations and the Universe of Popular Magic. In ANKARLOO Bengt–HENNINGSEN Gustav (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford: Clarendon Press, 219–255.
- 1990c: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- 1998: A boszorkányszombat ördögi látomása a vádaskodók vallomásaiban. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről I.) Budapest–Pécs: Balassi Kiadó–University Press, 284–306.
- 1999: Boszorkányság vagy tündéri varázslat? In *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 11: 352–363.

- 2001: Transz és szkepticizmus Johannes Nider *Formicarius* című traktátusában. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 39–106.
 - 2005: A boszorkányvád mozgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperek kapcsán. *Korunk*, Harmadik folyam, XVI(5): 27–38.
 - 2006: Shamanism and Witchcraft. *Magic, Ritual, and Witchcraft* 1: 214–221.
 - 2010a: A halasi boszorkányok és az új kultúrtörténet. In BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor–VALUCH Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum Kiadó, 118–139.
 - 2010b: A Cultural History of Witchcraft. *Magic, Ritual, and Witchcraft* 5: 188–212.
 - 2011: „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányvád a magyar boszorkányperekben. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyományról. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 695–712.
 - 2013: The Power of Words in Miracles, Visions, Incantations and Bewitchments. In KAPALÓ, James–PÓCS, Éva–RYAN, William (eds.): *The Power of Words*. Budapest: Central European University Press, 281–304.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KLANICZAY, GÁBOR–PÓCS, ÉVA (eds.) 1991–1992: *Witch-Beliefs and Witch-Hunting in Central and Eastern Europe* (Conference in Budapest, Sept. 6–9, 1988). In *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37(1–4).
- 2005 (eds.): *Communicating with the Spirits. Demons, Spirits, Witches I*. Budapest: Central European University Press.
 - 2006 (eds.): *Christian Demonology and Popular Mythology. Demons, Spirits, Witches II*. Budapest: Central European University Press.
 - 2008 (eds.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions. Demons, Spirits, Witches III*. Budapest: Central European University Press.
- KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva–TÓTH G. Péter–WOLOSZ, Robert 2001: A Κλειω boszorkányper-adatbázis. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest: L'Harmattan. 293–335.
- KOMÁROMI Tünde 2002: Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584. In Szabó Á. Töhötöm: *Életutak és életmódok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 5–41.
- 2009: *Rontás és társadalom Aranyoszáken*. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Kriza János Néprajzi Társaság.
- KOMÁROMY Andor (szerk.) 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KOVÁCS Kiss Gyöngy 2001: A játékos város. A társadalmi érintkezés, gondülés és játékok a 16. századi Kolozsváron. In Uő: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely: Mentor, 13–24.
- KRÁSZ Lilla 2002: Hagyomány és szakszerűsítés: bábák a XVIII. század végi Magyarországból. In Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. (Studia Ethnologica Hungarica III.) Budapest: L'Harmattan, 233–250.
- 2005: Bábák és boszorkányok a kora újkori Magyarországon. *Rubicon* 7: 37–40.
- KRISTÓF Ildikó 1990: Boszorkányok, „Orvos asszonyok” és „Parázna Személyek” a 16–18. századi Debrecenben. *Ethnographia* CI(3–4): 438–466. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]

- 1991–1992: „Wise Women”. Sinners and the Poor: the Social Background of Witch Hunting in a 16–18th-Century Calvinist City of Eastern Hungary. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Witch-Beliefs and Witch-Hunting in Central and Eastern Europe* (Conference in Budapest, Sept. 6–9, 1988). In *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37: 93–119. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica Kiadás. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 2001: „Bűvös-bájos varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalomban. In PÓCS Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 107–135. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- LABOUIE, Eva 1990: Wider Wahrsagerei, Segnerei und Zauberei. Kirchliche Versuche zur Ausgrenzung von Aberglaube und Volksmagie seit dem 16. Jahrhundert. In DÜLMEN Richard van (Hrsg.): *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag, 15–55.
- 1991: *Zauberei und Hexenwerk. Ländlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag.
- LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII.) Budapest: L'Harmattan.
- LARNER, Christina 1984: *Witchcraft and Religion: The Politics of Popular Belief*. New York: Basil Blackwell.
- LEVACK, Brian Patrick 1987: *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. London: Longman.
- LUBY Margit 1983: *Bábelele babona*. Budapest: Helikon.
- MACFARLANE, Alan 1970: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*. London: Routledge & Kegan Paul.
- MACKAY, Christopher S. (ed. and trans.) 2006: Henricus INSTITORIS and Jacobus SPRENGER: *Malleus Maleficarum*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MAXWELL-STUART, Peter G. (ed. and trans.) 2007: *The Malleus Maleficarum*. Manchester: Manchester University Press.
- MIDELFORT, H. C. Erik 1972: *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562–1684: The Social and Intellectual Foundations*. Stanford: Stanford University Press.
- MUCHEMBLED, Robert 1978: Sorcières du Cambrésis. L'acculturation du monde rural aux XVIe et XVIIe siècles. In DUPONT-BOUCHAT, Marie-Sylvie–FRIJHOFF, Willem–MUCHEMBLED, Robert (éd.): *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas. XVIe-XVIIIe siècle*. Paris: Hachette, 155–262.
- 1979: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)* Paris: Flammarion.
- MURRAY, Margaret 1931: *The God of the Witches*. London: Faber&Faber.
- NAGY-SZEDER István 1924–1926: *Adatok Kiskun-Halás város történetéhez*: I–III. Kiskunhalas: Hungária Nyomda.
- NÉMETH Ildikó 2002: Az 1528–1529. évi soproni boszorkányperek. In PÓCS Éva (szerk.): *Közöség és identitás*. (Studia Ethnologica Hungarica III.) Budapest: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 163–170.
- OLTVAI Ferenc 1976: *A szegedi boszorkánypörök*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- O'NEIL, Mary R. 1984: Sacerdote overro Strione. Ecclesiastical and superstitious remedies in 16th century Italy. In KAPLAN, Steven L. (ed.): *Understanding Popular Culture: Europe From the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Amsterdam: Mouton, 53–83.

- 1987: Magical healing, love magic and the Inquisition in late sixteenth-century Modena. In HALICZER, Stephen (ed.): *Inquisition and Society in Early Modern Europe*. London–Sidney: Croom Helm, 88–114.
- OSTORERO, Martine 2011: *Le diable au sabbat. Littérature démonologique et sorcellerie (1440–1460)*. Firenze: Edizioni del Galluzzo.
- Ő. KOVÁCS József–SZAKÁL Aurél (szerk.) 2000–2002: *Kiskunhalas története*. I–III. Kiskunhalas: Kiskunhalas Város Önkormányzata.
- PAKÓ László 2005: Bíróság elé került boszorkányvádaskodás Kolozsvárt, 1592–1593. *Korunk*, Harmadik folyam, XVI(5): 98–107.
- 2011: A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről. *Erdélyi Múzeum* LXXIII(3–4): 93–103.
- PIRNÁT Antal 1961: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PÓCS Éva 1986a: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia* XCVII: 177–256.
- 1986b: A „gonoszűzés” mágikus és vallásos szövegei. In TÜSKÉS Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest: Magvető, 213–251.
- 1989a: *Tündérek, démonok, boszorkányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1989b: *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe*. (FF Communications 243.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- 1989c: Hungarian Táltos and His European Parallels. In HOPPÁL, Mihály–PENTIKÄINEN, Juha (eds.): *Uralic Mythology and Folklore*. Budapest–Helsinki, 251–276.
- 1994: A kigyó, a mennykő és a tehének. Kettős samanizmus és boszorkányság Közép-DK-Európában. In *A tradicionális műveltség továbbélése*. Az V. magyar–jugoszláv folklórkonferencia előadásai. Budapest, 1991. november 1–3. (Folklór és tradíció VII.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, 89–101.
- 1995: Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529–1768). In *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XVIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–66.
- 1996: A magyar samanizmus a kora újkori forrásokban. In PÓCS Éva–VOIGT Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórájáról*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, 77–120.
- 1997: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1999: *Between the Living and the Dead*. Budapest: Central European University Press.
- 2001 (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék.
- 2002a: „Én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájós”: egyházi benedikció – paraszti ráolvasás. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I.* (Szóhagyomány.) Budapest: L’Harmattan, 173–211.
- 2002b: Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és emberré avatás. In Pócs Éva (szerk.) *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallás- és kultúrtudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről III.) Budapest, Balassi Kiadó, 165–220.
- PROPP, Vlagyimir Jakovlevics 1975: *A mese morfológiája*. Fordította: SOPRONI András. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Praxis criminalis* 1697: *Forma Processus iudicii criminalis seu praxis criminalis*. Tyrnaviae.

- REIZNER JÁNOS 1900a: *Szeged története I. A legrégebbi időktől a XVIII. század végéig*. Szeged: Szeged Szabad Királyi Város Közössége.
- 1900b: *Szeged története IV. Oklevéltár*. Szeged: Szeged Szabad Királyi Város Közössége.
- ROPER, Lyndal 1994: *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*. London: Routledge.
- R. VÁRKONYI Ágnes 1990: Közgyógyítás és boszorkányhit. Mária Terézia boszorkánypereket be-szüntető törvényének újragondolásához. *Ethnographia* CI: 384–437.
- SCHRAM Ferenc (szerk.) 1970: *Magyarországi boszorkányperek I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982: *Magyarországi boszorkányperek III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SEGL, Peter (ed.) 1988: *Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des Malleus Maleficarum von 1487*. Köln–Wien: Böhlau.
- SOLYMOSI Sándor 1991: A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. Válogatott tanulmányok. Buda-pest: Akadémiai Kiadó.
- STEPHENS, Walter 2002: *Demon Lovers. Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- SZABÓ T. Attila 1975–1987: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- SZEREMLEY SAMU 1907: *Hód-Mező-Vásárhely története*. III. Hódmezővásárhely.
- SZIGETI JÁNOS (szerk.) 1984: *Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig*, Hódmezővásárhely: Városi Tanács.
- TAUSIET, María 2007: *Abracadabra Omnipotens: Magia urbana en Zaragoza en la Edad Moderna*. Madrid: Siglo XXI.
- THOMAS, Keith 1971: *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 1975: An Anthropology of Religion and Magic. *The Journal of Interdisciplinary History* 6: 91–109.
- TÓTH G. Péter 1999: „Jól tudom, az én testemet azért a tűz emészti meg, de már én arról nem tehetek.” Három történet egy 18. századi boszorkányról a bírósági eljárás tükrében. In BENEDEK Kata-lin–CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, 121–162.
- 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest–Veszprém: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2001: „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tan-szék, 199–226.
- 2010: A boszorkányok hagyatéka. A tárgyi bizonyíték és a (mágikus) bűnjel a magyarországi boszorkányperekben. In Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés*. Budapest: L’Harmattan, 209–280.
- UNVERHAU, Dagmar 1990: Frauenbewegung und historische Hexenforschung. In BLAUERT, Andreas (Hrsg.): *Ketzer, Zauberer, Hexen. Die Anfänge der europäischen Hexenverfolgungen*. Frank-furt am Main: Suhrkamp, 241–283.
- VARGA Ildikó 1988: *A szegedi boszorkányperek (1728–44)*. Budapest. [Szakdolgozat.]
- WILBY, Emma 2007: *Cunning Folk and Familiar Spirits. Shamanistic Visionary Traditions in Early Modern British Witchcraft and Magic*. Brighton: Sussex Academic Press.

Divinatio diabolica és bűbájos orvoslás¹
*Mágikus szakértők a boszorkányság változó diskurzusában
a kora újkori Nagybányán*

Ez a tanulmány a kora újkori Nagybánya mágikus és egészségügyi piacának bemutatására tesz kísérletet, ahogyan az a boszorkánývadások narratív kontextusában megismerhető. Elemzésemben három, viszonylag jó forrásadottságú időszak alapján térképezem fel a városban és környékén praktizáló népi mágikus szakértőket, egymással és klientúrájukkal kiépített kapcsolataikat. Egyelőre nem lehet céloom a népi mágikus szakértők alakjával és tevékenységével összefüggő hiedelemkészlet teljes körű, összehasonlító elemzése, esetenként mégis kitérek e képzetek sajátos, helyi megjelenési formáira is. A forrásaim szabta korlátok figyelembevételével helyezem el a népi mágia specialistáit Nagybánya korabeli társadalmában, amennyiben a perakták camera obscurája ebbe betekintést enged. Vizsgálatomban nem ismertetem részletesen a Nagybányán folyt boszorkányüldözés történetét, de rámutatok azokra a momentumokra, amelyek szerepet játszhattak az egyes mágikus szakértőkhöz kapcsolt boszorkányvadás kialakulásában.

Az egészségügyi piac (*medical market* vagy *marketplace*) kifejezés az 1980-as években indult hódító útjára a modern állam kialakulását és a medikalizációt megelőző időszak egészségügyét leíró, új társadalomtörténeti kutatások kulcsfogalmaként.² A hagyományos orvostörténeti megközelítések a kora újkori orvostudományról a korabeli képzett orvosok vagy más tanult szerzők munkái alapján úgy írtak, mint az orvosdoktorok–seb-orvosok–gyógyszerészek szigorú hármashierarchiájára épülő egységről. Mivel a „nem hivatalos” orvosok, köztük a népi gyógyítók, a gyógyító élő szentek, a vándororvosok, a sarlatánok e rendszeren kívül estek, a kutatók csak érintőlegesen, vagy egyáltalán nem foglalkoztak velük. Az újító szellemű társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatok azonban egészen másnak látták a kora újkori társadalmak egészségügyi rendszerét:

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² Jenner–Wallis 2007, 1–2.

inkább a pluralitásra épülőnek, mint hierarchikusnak, amelyben a különböző szakterületek közti határok még képlékenyek és átjárhatóak, és amely a piac szabályai szerint működik.³ Ezen a piacon a vevők, vagyis a betegek igény szerint választhattak a számukra leginkább megfelelő ajánlatok közül, mérlegelve az eladók, azaz a gyógyítók eredményességét, hozzáállását – és nem utolsósorban az árakat. Ennek a modellnek megfelelően, a kora újkori Nagybányán és környékén tevékenykedő mágikus és/vagy gyógyító praxist folytató személyeket, valamint klientúrájukat a mágikus szolgáltatások helyi piacának alkotórészeiként értelmezem. Amikor megpróbálok képet adni e piacnak azon szeletéről, amely a boszorkányság dokumentumaiból ismerhető meg, többek között a következő kérdésekre keresem a választ: 1) Milyen szolgáltatásokat kínáltak az egyes specialisták, és milyen elvárásokkal jelentkeztek a kliensek? 2) Hogyan jött létre a kereslet és a kínálat találkozása, vagyis milyen szabályai éltek a gyógyító vagy specialista megbízásának a helyi szokásjogban;⁴ és milyen módon fizettek a szolgáltatásokért?⁵ 3) Hogyan szabályozták vagy szankcionálták a nem kielégítő szolgáltatást (kezelést), vagyis mit tett a beteg, ha elégedetlen volt, és miként reagált erre a gyógyító vagy a specialista? 4) Milyen más szférái léteztek még a nagybányai egészségügynek⁶ a helyi borbélyokon kívül, volt-e városi orvos, sebészorvos, illetve más tanult orvosi személyzet? Végezetül, mintegy visszakanyarodva a kiindulóponthoz, a boszorkányvadás és a nagybányai mágikus és egészségügyi piac néhány kölcsönhatására térek ki. Miként formálták a vadászok ezt a közeget, egészen pontosan: milyen módon érzékelhetők ezek a hatások és a piac átalakulása a nagybányai boszorkányüldözés vizsgálatunkban szereplő dokumentumai alapján?

³ A frissen létrejött fogalom azért vált gyorsan népszerűvé a történészek körében, mert a segítségével jól meg tudták ragadni a nyugat-európai fogyasztói társadalom születésének pillanatát. Az „egészségügyi piac” kifejezés azt sugallta, hogy „a megvásárolható orvosi szolgáltatások a gazdasági versenyszféra részét képezték már egy olyan időszakban is, amikor az egészségügy még javarészt független volt a gazdasági kényszertől”, lásd Jenner–Wallis 2007, 3. Az idézet fordítása a sajátom (K-H. J.).

⁴ Gianna Pomata a szent gyógyítók kapcsán a kora középkor óta létező jogi intézményről, az ún. gyógykezelési szerződésekről hoz szemléletes példákat a kora újkori Bolognából (vö. Pomata 1998, 25–54).

⁵ A mágikus tudást jövedelemforrásnak, Pierre Bourdieu tőkeelmélete alapján szimbolikus tőkeként értelmeztem, és mágikus tőkének neveztem egy korábbi vizsgálatomban, vö. Bourdieu 1978; Kis-Halás 2004b.

⁶ A nápolyi királyság kora újkori egészségügyéről írt tanulmányában (1988) David Gentilcore az orvoslás pluralista modelljét írja le. Ez a rendszer több, egymással érintkező szférából áll, amelyek koncentrikus gyűrűkként helyezkednek el. Ennek megfelelően a gyógyászati kezelések és terápiák széles horizontját a népi, a vallásos és a hivatalos orvoslás szférái alkották (vö. Gentilcore 1988, 5–9; 2004, 163). A modellt a szerző egy későbbi, a népi gyógyászat fogalmát tárgyaló tanulmányában újraértékeli, és elhelyezi az európai historiográfia, valamint a kultúrakutatás tágabb kontextusában is (vö. Gentilcore 2004).

1. A népi mágia szakértői és a boszorkányvád

Amikor éppen két évtizede megjelent tanulmányában Willem de Blécourt reflektált a boszorkányság és a boszorkányüldözés historiográfiájának addigi eredményeire, azt állapította meg, hogy a zömében történész szerzők (majdnem) kizárólag a boszorkányokra koncentráltak, miközben „a mágikus szakértőket csupán mellékszereplőknek tekintették, akárcsak a kutatásaik alapjául szolgáló történeti munkák”.⁷ Szerinte az egyik ok a kutatás fő csapásirányának határozottan maszkulin jellege, amennyiben a történészek inkább a „férfias” tematikát, például a modern állam kialakulását vagy az igazságszolgáltatás rendszerének megszilárdulását helyezték előtérbe, s kevesebb figyelmet fordítottak a boszorkányvádaskodások mikroszintű, társadalmi-kulturális vizsgálatára.⁸ Pedig a boszorkányperekben minduntalan felbukkanó, gyógyítással, jóslással, kincskereséssel, szerelmi és gazdasági mágiával foglalkozó specialistákról alkotott nézetek éppúgy részei voltak a boszorkányság képzeteinek, és épp annyira szükségesek voltak a boszorkányvádaskodás társadalmi intézményrendszerének működéséhez, mint maguk a boszorkányok. A mágikus szakértőkről született átfogó művek hiányának másik okát De Blécourt a történeti antropológia sajátos megközelítési módjában látta. Úgy vélte, hogy az egy-egy földrajzi régió vagy egy adott közösség boszorkányüldözésének történetét aprólékosan leíró vizsgálatok a lokális kultúrák olyan nagy fokú heterogenitását tárták fel, hogy az szinte lehetetlenné tett bármilyen komparatív szintézist.⁹ Ugyanakkor elismerte, hogy éppen a helyi hiedelemrendszerek és társadalmi viszonyok bonyolult kapcsolatrendszerének leírása az egyik leghatékonyabb módszer a boszorkányvádak működési mechanizmusának bemutatására.¹⁰ A kora újkori Anglia boszorkányüldözését, illetve a mágia és vallás korabeli viszonyát tárgyaló úttörő munkáikban mind Alan Macfarlane, mind Keith Thomas a szociálintropológia módszereit alkalmazva tárta fel ezeket a mechanizmusokat.¹¹ Amikor a mágia intellektuális és népi regisztereit írta le, Thomas nemcsak a változatos mágikus módszerek

⁷ Vö. Blécourt 1994, 286; a fordítás a sajátom (K-H. J.). Az eredetiben szereplő „cunning folk” terminus magyar megfelelőjeként szóba jöhet még a „tudós”, „tudományos”, mivel mindkettő elterjedtnek mondható már a kora újkori népi szóhasználatban. Minekutána e magyar fogalmak nem futottak be az angoléhoz hasonló tudományos pályát, ti. nem kerültek be például a történettudomány vagy akár csak az orvostörténeti kutatások szakszótárába, hanem jobbára a néprajztudomány berkein belül maradtak, helyettük a „népi mágikus szakértő” meghatározást részesítem előnyben. A szóisméltések elkerülése végett használok még a „népi mágia specialistája”, valamint alkalmanként a „tudományos” kifejezéseket is.

⁸ A szerző egy akkor frissnek számító, a nők történetének szentelt nagyszabású tanulmánykötet alapján fogalmazta meg sajátos nézőpontját. Nézeteit itt nem áll módomban vitatni, mivel a *gender studies*, a feminista történetírás és a boszorkányság historiográfiája közti kapcsolódási pontok bemutatása messze meghaladná a jelen tanulmány kereteit. A téma első és igen alapos hazai összefoglalását Pócs Éva (1998) és Tóth G. Péter (1999) adták. Egy korábbi összefoglalás, Lotaringia példáján, Robin Briggstől: Briggs 1996, 257–286. Nemzetközi viszonylatban a legfrissebb áttekintéseket Klaniczay Gábor (2010, 207–209), valamint Alison Rowlands (2009; 2013) jegyzik.

⁹ Blécourt 1994, 287–288.

¹⁰ Blécourt 1994, 298.

¹¹ Macfarlane 1999 [1970]; Thomas 1973; Davies 2003, xiii.

felsorolásszerű ismertetését tartotta fontosnak, hanem arra is igyekezett rávilágítani, hogy milyen társadalmi szerepet tölthettek be a mágikus szakértők egy-egy közösségben, s miként nyújtottak gyakorlati és lélektani segítséget a mindennapi élet krízishelyzeteinek megoldásában az egyes embereknek.¹² Az essexi boszorkányüldözést vizsgáló Alan Macfarlane pedig az „alulról induló” vádak anatómiájának szemléltetése mellett külön fejezet szentelt a népi mágia jóindulatú gyakorlóinak, a korabeli terminussal *fehér boszorkányoknak* (*white witches*) vagy *tudományosoknak*¹³ (*cunning folk*) nevezett specialistáknak.¹⁴

De Blécourt programadó cikke után csaknem egy évtizeddel Owen Davies vállalkozott arra, hogy nagyszabású monográfiában összegezze az angliai mágikus szakértők elmúlt fél évezredbeli történetét.¹⁵ Az európai „rokonokról” szóló alfejezetben röviden áttekinti a főleg nyugat- és közép-európai párhuzamokat, s ebben az összehasonlító perspektívában tárgyalja a szigetország népi mágikus szakértőinek sajátosságait. A mi vizsgálatunk szempontjából is fontos megállapítást tesz, amikor arról ír, hogy az angliai *cunning folk*kkal szemben – akik nemcsak a bírósági eljárásokból és egyházlátogatási jegyzőkönyvekből ismerhetők meg, hanem legendás korabeli szépirodalmi múlttal rendelkeznek – a kontinensen praktizáló sorstársakról szinte kizárólag a perakták szűkszavú közlései szólnak.¹⁶

A népi mágikus szakértők – vagyis a gyógyítók, bábák, jósök, tudósok – tevékenységének és a boszorkányvádaskodásban betöltött szerepeiknek a vizsgálata a kezdetektől fogva egyik fontos témája volt a boszorkányság hazai kutatásának. Komáromy Andor már 1910-es forráskiadványa bevezetőjében kiemelte, hogy a vádlottak között milyen nagy számban találhatók gyógyítók.¹⁷ A Klaniczay Gábor és Pócs Éva szervezte interdiszciplináris kutatócsoport¹⁸ tevékenysége nyomán az 1980-as évek végétől Magyarországon is teret nyertek a boszorkányság új, komplex megközelítési módjai. A történeti antropológia, a mentalitástörténet és a mikro-történetírás szempontjait is érvényesítő vizsgálatok pedig új megvilágításba helyezték a népi mágia specialistáit. Ezek az elemzések¹⁹ már korántsem úgy tekintettek rájuk, mint a korabeli medicina empirikus tudású, iskolázatlan gyakorlóira vagy a királyi és főúri mágusok, asztrológusok provinciális, kisfilú epigonjaira. A „vádak szociológiáját”²⁰ boncolgató kutatók a falusi és városi közösségek gyógyítóit, jósait és tudományosait a *falusi boszorkányság* társadalmi intézményének fontos tényezőivé léptették elő. A népi mágia szakértői ugyanis a *rontás-azonosítás-gyógyítás* akciósor mentén szerveződő kapcsolatrendszer-

¹² Thomas 1973, 287–291.

¹³ Jobb híján ezzel a kifejezéssel fordítom az angol eredetit (K-H. J.).

¹⁴ Macfarlane 1999 [1970], 115–134.

¹⁵ Davies 2003, viii–ix.

¹⁶ Davies 2003, 164–169.

¹⁷ „A mi boszorkányaink lényegileg kuruzsló asszonyok, s kisebb számban ugyanilyen foglalkozású férfiak voltak.” (Komáromy 1910, xxiii.)

¹⁸ Lásd erről: Pócs 2001a.

¹⁹ Pócs 1995; Sz. Kristóf 1998.

²⁰ Macfarlane 1999 [1970], 158–177.

ben fontos pozíciókat foglaltak el. Felléphettek a boszorkány rontásának azonosítói-ként, valamint – akár ezzel egy időben – betölthették a gyógyító szerepét, aki helyrehozta a boszorkánynak tulajdonított kárt.²¹ A vádaskodás társadalmi összefüggéseinek feltárása közben arra is fény derült, hogy a valóban végrehajtott cselekedetek nem feltétlenül azonosak a feltételezett tettekkel, amelyeket a vádaskodás során az elbeszélők a szereplőknek tulajdonítanak. Pócs Éva megfogalmazásában: „[...] boszorkánynak lenni csak egy szerep [...], amit betölthet bárki [...], akire az intézmény szabályai szerint esik.”²² Más szavakkal: a falusi boszorkányság rendszerének funkciói (*rontó, kárvalott/sértett, azonosító, gyógyító*) és az ezeket aktuálisan betöltő egyének között nem lehet egyszerűen egyenlőségjelet tenni.

A boszorkány alakját a kora újkori mediátori rendszerek hiedelemkontextusában elemezve Pócs Éva arra is felhívta a figyelmet, hogy e strukturális-funkcionalista szemléletű boszorkányságmodell korrekcióra szorul. A feltételezett rontó boszorkány, illetve a rontást azonosító vagy a gyógyító szerepében nem jelenhet meg egy és ugyanazon személy, hiszen a rendszer logikáját követve ezek az egymással ellenkező előjelű szerepek „kioltanák” egymást. Pedig erre számos hazai és európai példa van. Pócs Éva a magyarországi perek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy e látszólagos ellentmondás mögött valójában egy önálló boszorkánytípus rejlik, amely éppen a „boszorkányvaddal illetett gyógyító” eseteiben ragadható meg.²³ Háttérében a boszorkány eredendően kettős, ambivalens hiedelemalakjának pozitív előjelű, jóindulatú aspektusa áll, így ezt a boszorkánytípust Pócs Éva *gyógyító boszorkánynak* nevezte el. Arra a következtetésre jutott, hogy ennek jelenléte a boszorkányüldözést megelőző időszakra jellemző csapásmagyarázó ideológiákkal és az azokhoz kapcsolódó egyéb hiedelemrendszerekkel függ össze, amelyek a falusi boszorkányság mellett továbbra is léteztek kora újkori falusi és mezővárosi közösségekben.²⁴

Sz. Kristóf Ildikó Magyarországon elsőként vette górcső alá egy városi közösség boszorkányüldözésének társadalmi és kulturális háttérét.²⁵ A kora újkori Debrecen és Bihar vármegye pereit vizsgálva a vádlottak két jellegzetes csoportját emelte ki: a devians viselkedésűeket, valamint a mágikus praxissal rendelkezőket. A gyanú megfogalmazásához, majd a vádaskodáshoz vezető tényezők közül a szűkebb környezettel (család, rokonság, szomszédság) való konfliktusokat találta a kulcsfontosságúnak. Az *orvos asszonyok* és egyéb mágikus tevékenységet űző vádlottak esetében pedig kiemelte, hogy foglalkozásukat eleve ambivalens elképzelések övezték, ami meghatározta kétes társadalmi megítélésüket, s ezt a kettősséget a negatív pólus felé billentette a korabeli pro-

²¹ Blécourt 1994, 291–292; Macfarlane 1999 [1970], 115–130, különösen 121–122; Sz. Kristóf 1990, 451–454; és 1998, 131; Pócs 1997, 143–196; Klaniczay 2011, 695–696.

²² Pócs 1997, 11.

²³ Pócs 1997, 126.

²⁴ A teljesség igénye nélkül néhány példa a gyógyító boszorkány alakjának európai előfordulásaira: Frankföld: lásd Sebald 1984, 135–136; Nápolyi Királyság: lásd Gentilcore 1988, 21–22; Lotaringia: lásd Briggs 1996, 116–117.

²⁵ Lásd Kristóf 1990; 1998.

testáns demonológia ellenséges attitűdje.²⁶ Továbbá elképzelhetőnek tartotta: a népi mágia szakértőinek népszerűtlensége esetleg abból is eredhetett, hogy a kontroll szerepét igyekeztek betölteni egy olyan átalakuló társadalmi közegben, amelyben az általuk képviselt korábbi, normatív szabályozórendszerek és csapásmagyarázó ideológiák már kezdték elveszíteni érvényességüket.

2. Tudományosok, orvosok és bábák a nagybányai boszorkányüldözésben

Elemzésem elsődlegesen a boszorkányság nagybányai dokumentumain alapul, amelyeket Balogh Béla főlevéltáros tárt fel, és adott közre 2003-ban.²⁷ A kötet az 1636 és 1762 között eltelt időszakban folyt ötvenöt boszorkánysággal kapcsolatos jogi eljárás iratanyagát tartalmazza. A korpusz nagyobb részben büntetőpererekből, kisebb mértékben rágalmaszásokból, továbbá a bűnesetek felderítése ügyében rendszeres időközönként megtartott *cirkálások*²⁸ és az *általános bűnvizsgálatok (inquisitio generalis)* jegyzőkönyveiből, valamint a témában született városi tanácsi határozatokból áll. Vizsgálatom tér- és időbeli horizontját tágítandó, egy-egy résztémánál figyelembe vettem a Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Ugocsa, Máramaros vármegyei, továbbá a felsőbányai, máramarosszigeti, szatmárnémeti, kolozsvári és debreceni boszorkánypereket is.²⁹ Mivel a jó állapotban s viszonylag épen megőrzött³⁰ nagybányai városi levéltár anyaga nem volt hozzáférhető, másodlagos forrásközlésekhez, valamint eredeti dokumentumokat feldolgozó, történeti témájú munkákhoz folyamodtam. A helyi eseménytörténet megismerésében Schönherr Gyula egykori nagybányai történész–levéltáros tanulmányai felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak.³¹ Nagybánya kora újkori történetét foglalja össze a Mitrofan Boca szerkesztette városi monográfia első kötete.³² A bányászati- és ipartörténet vonatkozásában Szádeczky Lajos, Katona Lajos, Balogh

²⁶ Kristóf 1990, 449–461; 1998, 147–155; 2001.

²⁷ Balogh 2003. A kötet a szabad királyi városok boszorkánypereit összegyűjtő önálló sorozat első kötete volt, vö. Tóth G. 2011, 210.

²⁸ Középkori eredetű bűnüldöző eljárás. „A feltett kérdések a településen vagy egy nagyobb közigazgatási egységben elkövetett bűncselekményeket hivatottak felderíteni. A tanúk válasza szolgált a további eljárás alapjául.” (Vö. Kiss A. 2003, 117.)

²⁹ Szatmár vármegye: lásd Szirmay 1809–1810; Borovszky 1910 (újraközli Schram 1970 [I. kötet, 341–345. sz. perszöveg]); Kiss–Pál–Antal 2002; Kiss 2003. Kraszna vármegye: lásd Kiss–Pál–Antal 2002. Máramaros vármegye: lásd Tóth G. 2005. Szabolcs vármegye: lásd Schram 1970 [II. kötet, 299–340. sz. perszöveg]. Ugocsa vármegye: lásd Komáromy 1910; Schram 1970 [I. kötet]. Felsőbánya: lásd Abafi 1888 (másodközlés: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989 [II. kötet]). Kolozsvár: lásd Komáromy 1910; Kiss A. 2005; Klaniczay 2011; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014. Debrecen: lásd Komáromy 1910; Kristóf 1990 és 1998. Máramarossziget: lásd Tóth G. 2005.

³⁰ Balogh 2003, 22.

³¹ Háromkötetes tervezett várostörténeti munkájának csak az első része készült el, amelyet összegyűjtött műveiben posztumusz közölt Morvay Győző (lásd Morvay 1910). Munkásságáról Balogh Béla írt részletesen (Balogh 1994).

³² Többek közt közli Nagybánya sematikus térképét a város levéltárában őrzött, 1783-ban készült 1. katonai felmérés alapján (vö. Boca 1972).

Béla és Oszóczki Kálmán, valamint Ecaterina Anton hiánypótló forrásközlései bizonyultak rendkívül hasznosnak.³³ A város korabeli vallási életéről, a protestáns és az ellenreformációval újra megjelenő katolikus egyházak felekezetiépítő stratégiáiról a protestáns felekezetekről született monográfiák gazdag anyagközlései, továbbá a nagybányai minorita közösség, illetve a jezsuita misszió tevékenységét megőrkítő rend- és helytörténeti munkák tájékoztattak. Soltész János a nagybányai református közösség történetét dolgozta föl, míg Révész János a lutheránus gyülekezetéről írt hasonló összefoglalást.³⁴ Elsősorban Soltész adatgyűjtése szolgáltatta a Nagybányára szolgáló református lelkészek, valamint a nagybányai egyházkerület espereseinek és püspökeinek archontológiáját.³⁵ A német eredetű lutheránus közösségről némileg kevesebb ismerettel rendelkezünk. Révész János részleteket közöl a gyülekezet 1576-ból származó agendáskönyvéből, a 17. század végének egyházi anyakönyveiből és adóösszeírásaiból. Annyi bizonyos, hogy a nagybányai evangélikus közösség nagyjából német és szlovák anyanyelvű lehetett, s a kálvini reformáció megerősödéséig vele egyet jelentő városi polgárság szoros kapcsolatban állt olyan jelentős felvidéki városokkal, mint Kassa, Körmöcbánya és Eperjes. Például a nagybányai Királytáró lutheránus bérlőjének, Felician von Herbersteinnak családi lelkészeként érkezett a városba az a David Reuss, aki nagy sikerű pestis ellenes prédikációinak sorozatát – Körmöcbánya után – Nagybányán is megismételte.³⁶ Nagybánya a reformációt megelőzően a ferences rend magyarországi obszerváns rendtartományához tartozott.³⁷ Mivel a konventuálisok (másként minoriták) csak 1648-ban jelentek meg a városban és környékén (pontosabban Giródtótfaluban), Szirmay Antal már az új közösség krónikája alapján állította össze áttekintését.³⁸ A jezsuiták nagybányai működését – Szirmay 19. század eleji összefoglalója mellett³⁹ – a közelmúltban Mihalik Béla Vilmos helyezte új megvilágításba, eddig kevésbé ismert levéltári források feltárásával.⁴⁰ A nagybányai művelődés történetében kulcsszerepet játszott a Kopácsi István alapította református főiskola, a Schola Rivulina. A múlt század elején Thurzó Ferenc gazdag forrásanyaggal kiegészítve adta közre az 1547 és 1755 között működött intézmény történetét.⁴¹ Az iskola rektorai – akik gyakran a városi első vagy második lelkész szerepét is betöltötték –, valamint az itt oktató tanárok közül számosan a kálvinista műveltségi elit tagjai, sőt, egyesek a puritán szellemiség legfőbb

³³ Katona 1888; Szádeczky 1889; Balogh–Oszóczki 1979; Anton 2001.

³⁴ Soltész 1902; Révész 1905.

³⁵ Soltész 1902.

³⁶ Rákóczi 2004, 66; Bobory 2005; Mátyás-Rausch 2012.

³⁷ Szabó 1921, 78.

³⁸ Szirmay 1809–1810, I. 235–239.

³⁹ Szirmay 1890–1801, I. 239–240.

⁴⁰ Ezekből részletesen megismerhetjük a Szepesi Kamarának a jezsuita misszió nagybányai meghonosodását támogató politikáját, amely főleg az egyházi ingatlanok és javadalmak újrafelosztásánál érvényesült (vö. Mihalik 2010; 2011; 2013).

⁴¹ A szerző a rektorok, a tanárok és a matrikulált diákok névsorát, valamint az iskola teljes, latin nyelvű *Matrixát* is közreadta, vö. Thurzó 1905. A Schola Rivulináról lásd még Balogh–Oszóczki 1970. A kálvinista főiskola és a 17. század végén alapított jezsuita iskola könyvtárainak 17. és 18. századi leltárjegyzékeit Morvay Győző jelentette meg (Morvay 1896).

hazai terjesztői voltak. Például Medgyesi Pál, a népszerű kegyességi mű, a *Praxis pietatis* írója (1650). Vagy Nánási Lovász István, akinek *Szű títka...* című kompilációját a város saját költségén nyomatta ki. Vagy a széles körben elterjedt retorikatankönyv szerzője, a Comenius-tanítvány Buzinkai Mihály (1655 és 1656 között). Vagy Eszéki István skólamester, akinek *Rhythmusokkal való szent beszélgetés* című iskoladrámájának nagybányai ősbemutatóján maga Teleki Mihály kancellár is részt vett 1667 nagykarácsonyán.

A 2003-as forráskiadványhoz Tóth G. Péterrel közösen írt bevezető tanulmányunkban felvázoltuk a nagybányai boszorkányüldözés történetét.⁴² Úgy vélem, hogy az ott közölt megállapításaink javarészt ma is helytállóak, hiszen a rendelkezésre álló elsődleges források köre nem bővült lényegesen a kötet megjelenése óta eltelt bő évtizedben. A nagybányai üldözés kronológiája és intenzitása nagyjából követi a királyi Magyarország, a török hódoltsági területek, valamint Erdély boszorkányüldözésének 17. és 18. századi ritmikáját.⁴³ Nagybánya esetében a sűrűsödési-ritkulási periódusok a helyi eseménytörténettel egybevetve válnak igazán értelmezhetőkké.⁴⁴

A boszorkányüldözés közel másfél évszázada alatt a nagybányai bíróság előtt összesen tizennyolc mágikus praxissal is rendelkező vádlott állt. Rajtuk kívül még további hét olyan személyt gyanúsítottak meg bírósági fórumon boszorkánysággal, akinek valamilyen mágikus foglalkozása volt. Ezenfelül összesen harmincnolc gyógyítót, boszorkányazonosítót, tudóst, nézőt, valamint boszorkányrontást is diagnosztizáló vagy gyógyító borbélyt említenek még a tanúk és a vádlottak, akikkel kapcsolatban nem fogalmazódott meg a rontás vádja. Az 1636 és 1762 közti időszakból tehát összesen hatvanhárom emberről tudunk, akik valamilyen mágikus és/vagy orvosi szolgáltatást nyújtottak a nagybányai és a környékbeli lakosságnak, s – valószínűleg emiatt – a helyi boszorkányüldözés hatókörébe kerültek. Mivel ez a vizsgálat egyelőre mellőzni kénytelen más jellegű korabeli forrásokat, a helyi egészségügyi és mágikus szolgáltatások piacának a mi esetünkben csak a boszorkányüldözés történetének szemszögéből látszó töredéke ismerhető meg.⁴⁵ Ennek következtében akár azt is mondhatnánk, hogy ez a hatvanhárom személy alkotta a szolgáltatói oldalt Nagybányán és szűkebb környékén, ám ez a szám ilyen módon megtévesztő. A hatvanhárom mágikus specialistát csak egy sajátos konstellációban, a foglalkozási ág, az üldözésben betöltött szerepeik, valamint tevékenységük helyszíne (Nagybánya és környéke) alapján látjuk egységes csoportnak, akár egy távoli csillagképet. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az üldözés dokumentálta működésük eltérő, esetenként egymástól távoli időintervallumokra esett. Továbbá azt is szem előtt kell tartanunk, hogy gyógyító és egyéb tevékenységüket kizárólag a boszorkányvád irányította reflektor fényében, a boszor-

⁴² Kis-Halás–Tóth G. 2003, 25–27.

⁴³ 16. századi perekről nem tudunk Nagybányáról. A magyarországi és erdélyi üldözés történetének legújabb áttekintését adja Tóth G. Péter (Tóth G. 2011, 215–216, 221–223, 225–228).

⁴⁴ A helyi eseménytörténet és a boszorkányüldözés összefüggéseiről lásd Demos 2004 [1982], 381–384. Demos megfigyeléseit hasznosítja a debreceni és bihari kutatásában Kristóf 1990, 444–449; és 1998, 115–119; Nagybánya és Felsőbánya vonatkozásában a 17–18. század történéseit egy korábbi vizsgálatomban tekintettem át (Kis-Halás 2008).

⁴⁵ A kora újkori Essexről ugyanezt mondja Alan Macfarlane (1999 [1970], 120–121).

kányper kommunikációs közegéből ismerjük, további tetteiket teljes homály fedi. Ha világosabb képet akarunk kapni az egy időben működő specialisták társadalmi kapcsolatairól, a földrajzi térben való mozgásukról, akkor inkább horizontális viszonylatokban kell tájékozódunk, mintegy az időben visszavetített szinkronvizsgálat segítségével. Ezért a csaknem százharminc évet felölelő időszakból célszerű kiragadnunk az előnyösebb forrásadottságú, gazdagabban adatolt időszakokat, mint például az intenzívebb üldözést mutató periódusokat vagy a nagyszámú tanút megszólaltató pereket. Így hitelesebb képet nyerhetünk a klientúra társadalmi hátteréről, a mágikus szakértőket egymáshoz, valamint a klienseikhez, pácienseikhez fűző viszonylatokról, s ez lehetővé teszi a nagybányai mágikus és egészségügyi piac szerveződésének alaposabb megismerését. Célkitűzésünknek három időszak felel meg: 1) az 1660–1670 közti évtized, amely egyben a perek első sűrűsödési szakaszának felel meg; 2) az 1697-től 1706-ig tartó második, intenzív üldözési periódus; 3) végül az 1753-as általános bűnvizsgálat és az azt követő 1754-es esztendő, amelyek a nagybányai boszorkányüldözés utolsó, erőteljes hullámát jelentik. A három kiemelt időszakban folyt boszorkányperpek időpontját, a vádlottak, s azon belül a mágikus praxissal rendelkezők számát az alábbi táblázat mutatja (1. táblázat).

1. táblázat. Perek, vádlottak és közülük a mágikus foglalkozással rendelkezők

Időszak	Per és egyéb vizsgálat	Vádlott eljárással	Mág. fogl. vádlott
1660–1670	8	9	4
1697–1706	10	21	9
1753–1754	4	4	2

A következő táblán a boszorkányvád szempontjából összegeztem mindazon mágikus tevékenységet végző személyeket, akik a fenti időszakokból származó perdokumentumokban előfordulnak (2. táblázat).

2. táblázat. Mágikus foglalkozású személyek a perdokumentumokban

Időszak	Vádlott eljárással	Bevádolt eljárás nélkül	Megemlített	Összesen
1660–1670	4	–	7	11
1697–1706	9	3	14	26
1753–1754	2	–	2	4

Úgy vélem, hogy e három kiemelkedő időszak helyi eseményeinek vázlatos áttekintése elengedhetetlen vizsgálatunk szorosán vett történeti kontextusának, s ebben a boszorkányüldözés nagybányai történetének megismeréséhez. Az egyes periódusok ismertetésénél a bevádolt mágikus szakértőkre és a bírósági aktákban előforduló további mágikus foglalkozású személyekre is kitérek.

2.1. 1660–1670

A török háborúk miatti országos csökkenő tendenciával épp ellentétesen, a nagybányai üldözés első intenzív szakasza az az 1660-as évtized, amely egybeesik a város „tulajdonosváltásával”, vagyis az Erdélyi Fejedelemségből a Habsburg Birodalom fennhatósága alá vezető átmenet zűrzavaros időszakával. Tudjuk, hogy a törökök erdélyi hadjárata idején a Váradot elfoglaló Szeidi Ahmed budai pasa tízezer talléros sarc ellenében mondott le a város elfoglalásáról.⁴⁶ Az Erdély hódoltatására érkező török sereg elvonulása után, 1661-ben ideiglenesen osztrák csapatok szállták meg Nagybányát. Mindezek mellett a környéken mozgolódó kuruc csapatok betörései állandó veszélyt jelentettek a város lakói számára. A tanács a városi élet biztonsága, a takarékoság és a városi autonómia fenntartása érdekében növekvő szigorral járt el minden rendbontás, törvénysértés és bűneset ügyében. Nagybánya közössége nemcsak a város falainak és bástyáinak megerősítésével készült a kívülről betörő ellenség ostromának visszaverésére, hanem egyúttal az egységet veszélyeztető belső ellenségek kiűzését is megkezdte. Az 1660-as évtized során hat pert folytattak le boszorkányság vádjával, egyet indítottak a boszorkánysággal való rágalmozás miatt, s további büntetőperekről is tudunk, amelyekben tolvajlás, bigámia, paráznaság, csalás volt a vád. Az említett nyolc perben összesen kilenc személyt vádoltak meg boszorkánysággal. Témánk szempontjából ez az időszak tehát két okból is lényeges: 1) lényegesen több forrással rendelkezünk, mint a korábbi, közel huszonöt évből; 2) a vádlottak közül négyen mágikus praxisuk miatt kerültek a bíróság elé, s további hét gyógyító, illetve mágikus szolgáltatást nyújtó specialista szerepel még az iratokban. 1662 és 1665 között⁴⁷ folyt az a vizsgálat, amelyben özvegy Nagy, alias Siket Miklósné, egy helybeli gyógyítóasszony „ördögöshégre” mutató tetteit firtatták.⁴⁸ 1664 augusztusában fogták perbe Lászlót, a nagybányai polgárokat földbe rejtett kincsekkel kecsgetető vándorcigányt.⁴⁹ Az 1668-ban elítélt Zilahi Istvánné Forintverő Ilona állítólag mágikus segítőt is igénybe vett, amikor „ördögi mesterséggel, más varásló személy munkája által”⁵⁰ férje életére tört. Végül, 1670-ben özvegy Nagy Gergelyné, a feltehetően kolozsvári származású gyógyító és bábaasszony, valamint szintén gyógyítással foglalkozó menyje, Nagy Istvánné ellen emeltek vádat

⁴⁶ A fejedelmváltást megelőző hatalmi válság helyi történeti eseményeit, pontosabban az 1657-es lengyel betörést, a fenyegető tatár támadást, a nagybányaiak és a „három Tótfalu” hatékony ellenállását, Szatmárnémeti, Huszt és Máramarosziget felégetését nagyon érzéketlenül mutatja be Kiss András, vö. Kiss A. 1995, 377–382. A tekintélyes summához a város polgárai – köztük a *Praxis pietatist* fordító puritán prédikátor (nota bene, a Schola Rivulina egykori rectora) Medgyesi Pál – is jelentősen hozzájárultak. E nagylelkű kölcsönt a város egészen 1734-ig törlesztette az önzetlen felajánlóknak, sőt még az örökösöknek is, lásd Luffy 2008, 198–199.

⁴⁷ A városi tanácsi jegyzőkönyvek és a hozzájuk kapcsolódó iratanyag hiányosságai miatt a per évszámát nem lehetett pontosan meghatározni, de az eljárás valószínűleg ebben a hároméves intervallumban folyt, vö. Balogh 2003, 22.

⁴⁸ Balogh 2003, 59–62 (7. sz.).

⁴⁹ Balogh 2003, 63–64 (8. sz.).

⁵⁰ Balogh 2003, 66 (11. sz.).

boszorkányság gyanújával.⁵¹ A bábát máglyára ítélték, míg menyét elűzték Nagybányáról. A következő helyi „üldözési hullám” kezdetéig (az 1690-es évekig) viszonylag kevés pererről tudunk, de az 1884-ben mágikus praktikái miatt megégetett, szaszari illetőségű „bejáró” tudósszony, Csótiné esete témánk szempontjából mindenképp kiemelkedik, így vizsgálatunkat erre is kiterjesztjük.⁵²

2.2. 1697–1706

Az 1690-es évtized végén futott fel, majd az 1704-es nagyszabású perben tetőzött a második sűrűsödési időszak, amely az üldözés partiumi felerősödésével hozható összefüggésbe.⁵³ A város jogi és területi integritását veszélyeztették az 1670 óta nagy erővel folyó birodalmi központosítási törekvések, és ezzel párhuzamosan az egyre élesebbé váló felső-magyarországi rekatolizációs folyamat, amelynek komoly kihatása volt Szatmár vármegyére is. A Szatmár városában 1636 óta berendezkedett jezsuita rend⁵⁴ – az állami legitimációt biztosító, kassai központú Szepesi Kamara⁵⁵ tisztviselőinek támogatásával – az 1670-es évektől fogva többször is megkísérelte egy nagybányai misszió alapítását. Ennek jegyében a kálvinista és evangélikus lelkészeket időről időre elűzték Nagybányáról, a gyülekezetek templomait lepecsételték, így az istentiszteleteket ideiglenesen magánházaknál tartották.⁵⁶ A jezsuiták, sem templomuk, sem rendházuk nem lévén,⁵⁷ 1674-ben bejelentették igényüket több, a reformáció nagybányai térnyerése (1547) előtt egyházi tulajdonban levő városi ingatlanra, köztük az egykori Szent

⁵¹ Balogh 2003, 67–89 (12. sz.).

⁵² Balogh 2003, 103–112 (15. sz.).

⁵³ Tóth G. 2011, 226. Bár az 1704 és 1705 között folyó monstre perben valószínűleg alkalmazták az 1690-es években hatályba lépő *Praxis criminalis*, a törvénykönyv közvetlen hatását a későbbi perekben nem sikerült kimutatni.

⁵⁴ Az alapítvány oklevele Pázmány Pétertől származik. A jezsuitákat 1654-ben kiűzték Szatmárról, s oda csak 1660-ban tértek vissza. A rend szatmári missziójának és iskolájának történetéről lásd J. Újváry 2013.

⁵⁵ Az általunk vizsgált időszakot megelőzően a szatmári bányavidék, s benne a nagybányai nemesfémhányak felváltva hol a Magyar Királysághoz, hol pedig az Erdélyi Fejedelemséghez tartoztak. 1571-től az újjászervezett Szepesi Kamara kezelésébe került ez a terület; 1581-től bányái bérleti rendszerben működtek; 1585–1603, valamint 1608–1613 között a Báthory család birtoka volt, vö. Bobory 2005; Mátyás-Rausch 2012. A bányákból nyert nemesfémeket a nagybányai pénzverdében dolgozták fel, amely szintén vagy a Királyi Kamara vagy az erdélyi fejedelem fennhatósága alá tartozott. A mindenkori birtokos nevezte ki a nagybányai bányakamara helyi tisztviselőit: az ércbeváltást irányító és az adminisztrációt vezető *perceptant*, a számviteli ellenőrzést végző *contrascribát*, a bányatermelést felügyelő bányamestert, a kincstári tárók és a pénzverő igazságszolgáltatásáért felelős *iudex metallicus*, a pénzverő és ércfinomító mestereket, továbbá az egészségügyi felügyeletet ellátó kirurgust. Minderről részletesen lásd Mátyás-Rausch 2012.

⁵⁶ A helybeli harmincadosoknak komoly részük volt ebben, mind Szatmáron, mind Nagybányán (vö. Mihálik 2010, 281; 2011, 63–64).

⁵⁷ Balogh Bálint atya, az egyfős misszió vezetője érkezésekor egy görög katolikus polgár házában kapott szállást. Később egy bizonyos Prozner család városi házában, nyitott ablaknál misézett. Érdeemes megjegyezni, hogy Révész (vö. 34. jegyzet) említ egy Protzner Mihály nevű pénzverőt, aki a majorját éppenséggel a jezsuiták által kiűzött lutheránusoknak ajánlja fel istentisztelet céljára. Nem

Miklós-templomhoz tartozó Omechin-féle ispotályra, amelynek épülete akkorra már az evangélikus pap lakóházához tartozott.⁵⁸ Az ispotály Omechin János nagybányai polgár adományából létesült még a 15. század elején, aki 1408-ban bekövetkezett halálakor a két évvel korábban, 600 forintért vásárolt Giródtótfalu birtokát is az ispotályra hagyta, a mindenkori fenntartási és működési költségeket fedezendő.⁵⁹ A reformációval a falu új birtokosa Nagybánya szabad királyi városa lett, s a város az ispotályt továbbra is fenntartotta, talán még ápolószemélyzetet is alkalmazott. Az egyre agresszívebbé váló ellenreformációs törekvések hasonlóképp vehemens válaszlépésekre készítették a kizárólag protestánsokból álló városi és egyházi vezetést, illetve a város egész lakosságát. 1677. november 2-án a nagybányaiak, Wesselényi Pál és kurucai segédleteivel, a lepecsételt egyházi épületeket feltörték, a jezsuita atyákat és az őket támogató Prinyi Márton harmincadost kiverték a városból. A jezsuiták által ideiglenesen elfoglalt és új egyházi felszereléssel ellátott Szent Márton-templom teljes berendezését, valamint a Szent Miklós-templom új képeit és oltárait, a misszió könyvtárával egyetemben, megsemmisítették.⁶⁰ 1687-ben ismét a katolikus oldal kerekedett felül: a kamarai bizottság a protestáns gyülekezetek templomait a hozzájuk tartozó épületekkel együtt lezárta, a kálvinista főiskolát a Híd utcai külvárosba költöztette. Ugyanekkor a minorita rend benyújtotta igényét a Szent Miklós-templomra, az ispotályra, és így Giródtótfalura is, amelyeknek birtokába – a falu előljáróságának országgyűlési fellebbezése ellenére – 1689-ben végül beiktatták. A tulajdonviszonyok változásának időszakáról egyelőre kevés helyi forrással rendelkezünk. Éppen ezért értékes az 1704–1705-ös per dokumentumai között szereplő levél, amelyből nemcsak arra következtethetünk, hogy az új birtokosok a boszorkányság gyanújának bizonyításáról másként vélekedtek, mint elődeik, hanem az is világossá válik, hogy hiába voltak a minoriták a falu új urai, a város továbbra is kiterjesztette joghatóságát a településre. 1704. december 9-én Angyalosi István, Giródtótfalu bírása a nagybányai tanács kérésére válaszolva azt írta, hogy az akkor a városban fogva tartott gyógyítót, Szilágyi Györgyné Annát korábban többször is bevádolták boszorkányság miatt, ezért a falu előljárói időről időre (víz?) próbának akarták alávetni.⁶¹ Az asszony bűnösségét azonban lehetetlen volt ezzel a módszerrel bebizonyítani, mert a falu birtokosai, a minorita atyák a próba végrehajtását minden

tudjuk, hogy ugyanerről a családról van-e szó, s azt sem, hogy az ő városi házukban lakott-e annak a Proczner Dánielnek a harmincöt éves özvegye, aki egy 1737-ben folyt becsületsértési perben tanúskodik (vö. Balogh 2003, 281).

⁵⁸ E felekezeti létbizonytalanságra világít rá az 1687-es „sátoros ünnep” története, amelyet Révész János idéz fel korabeli források alapján. Ekkor Károlyi László császári biztos vezetésével bizottság érkezett a városba, s templomaik átadására szólította fel mind a református, mind az evangélikus közösséget. Néhány heti sikertelen egyezkedést követően a lutheránusok kénytelenek voltak a városfalakon kívülre költözni, ahol is Protzner Mihály pénzverőmester „majorjában”, egy valódi sátor alatt tartották meg a pünkösdi istentiszteletet (vö. Révész 1905, 18–19).

⁵⁹ Szirmay 1809–1810, II. 354.

⁶⁰ Az eseményekről részletesen lásd Mihalik 2011, 69.

⁶¹ Vízpróbát Nagybányán is alkalmaztak, ugyanezen eljárás keretében. A korabeli magyarországi gyakorlatot részletesen ismerteti Tóth G. Péter (2001, 271–275, 282).

esetben meggátolták. A nagybányai városi ítélőszéknek átadott Szilágyinét nem egészen két héttel a levél kézhezvétele után a tanács egyszerűen máglyahalálra ítélte.⁶²

Bizonyosra vehető, hogy ez a hosszan tartó vallási ellenségeskedés lassacskán teljesen átítatta a városi közösség életét. A felekezeti hovatartozás nagyon is húsba vágó kérdése annyira élénken foglalkoztatta a közvéleményt, hogy az áttérés témája még a boszorkányvádaskodásba is átszivárgott. A már említett, 1704–1705 között zajló per egyik tanúja, Tordai Kerekes István például arról beszélt, hogy beteg feleségének csak akkor adott volna orvosságot az egyik gyógyítóasszony, ha ő [ti. Tordai Kerekes István] „pápisztává lészen”.⁶³ Ugyanebben a perben jelenik meg először – igaz, egy kínvallatás után felvett vallomásban – a kálvinista eklézsziát veszélyeztető, kísértő ördögi boszorkány alakja, aki „azért megyen az templomba, hogy az keresztyén embert elalussza”.⁶⁴

Az 1697 és 1706 közt eltelt, szűk évtizedben összesen hat büntetőper indítottak boszorkányság, egy továbbit pedig a boszorkánysággal való rágalmozás miatt Nagybányán. Ezenfelül előbb a város birtokain (1701: Alsó- és Felsőújfalu, Lénárdfalú, 1703: Alsóújfalu, Felsőfernezely, Lénárdfalú), majd pedig a Híd utcai külvárosban (1706) általános bűnvizsgálatokat tartottak. A tanúk és a vádlottak összesen ötvenhat személyt vádoltak be a városi bíróságon, ebből huszonegy személyről tudunk, akik ellen per is indult. A huszonegy vádlott között négy bábát, egy pénznéző boszorkányazonosítót, két gyógyítót, valamint további két gyógyítással, jóslással és szerelmi varázslással foglalkozó tudósasszonyt találunk. A boszorkányvád számos más személy ellen is elhangzott a bíróság előtt, mind a tanúvallomásokban, mind a vádlottak jóindulatú és kínvallatása után, hivatalos eljárásokról azonban nem tudunk. Köztük további két bábát⁶⁵ és egy gyógyítóasszonyt is bevádoltak. Végül boszorkányvád nélkül említettek a tanúk két gyógyítót, külön megnevezés nélkül a nagybányai *orvos asszonyokat*, három bábát,⁶⁶ öt tudományost és varázslót, három borbélyt s egy beszállásolt német katonát.

A perbe fogott mágikus szakértők sora 1697-ben a boszorkányokat segítőállataikkal (nevezetesen macskákkal) azonosító felsőbányai fazekaslegénnyel, Milkó Marcival indult, aki melleleg pénznézéssel is próbálkozott.⁶⁷ Bár a hengegő mesterlegényt vád

⁶² Balogh 2003, 186 és 192.

⁶³ Balogh 2003, 173.

⁶⁴ A giródtótfalusi Szilágyi Györgyné tortúra utáni vallomása 1704. december 18-án (lásd Balogh 2003, 189). Hasonló motívum jelenik meg egy későbbi, 1722-es perben: a gyanúsított Gyarató Lakatos Judit koldusasszonyt a templomban kísértik meg a boszorkányok, ezért ott kell hagynia az istentiszteletet (lásd Balogh 2003, 235). 1731-ben a szomszédos Felsőbányán Bagamériné azzal utasítja vissza az őt ért vádakat, hogy nem az ő éjszakai bántalmazása, hanem a kísértő ördög miatt nem tudott templomba járni egy helybeli asszony (lásd Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 700).

⁶⁵ A felsőbányai Ersők nevű bába talán azonos lehet Matzi Ersébettel, akit Felsőbányán ítéltek máglyára 1696-ban (vö. Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 703–708). Szathmárinét, a kolozsvári származásúnak mondott, de a vád idején már nem élő bábaasszonyt Pap Andrásné bába és a fent említett Szilágyiné, a gyógyítóasszony is bevádolta a kínvallatás után, vö. Balogh 2003, 188 és 201.

⁶⁶ A peraktákhoz csatolt lábjegyzetekből tudjuk, hogy a tanúk között szerepel még két bába. A perek közreadója mind nevüket, mind tanúvallomásukat kihagyta, mert – véleménye szerint – ezek nem tartalmaztak a boszorkányvád szempontjából lényeges információt (vö. Balogh 2003, 213).

⁶⁷ Balogh 2003, 116–120 (17. sz.).

alá helyezték, végül mégis kegyelmet nyert, mert a jóindulatú vallatás során „nagy nehezen, sokára nevezte nevezet szerint”⁶⁸ a környék boszorkányait. Talán az ő vádakódása nyomán fogták el 1698-ban az egykori giródtótfalusi bíró lányát,⁶⁹ Mészáros Boldizsár Istvánné Beregi Juditot, akit orgazdaság és boszorkányság vétke miatt utóbb felakasztottak.⁷⁰ A városzerte *Bódinéként* emlegetett Boldizsárné nemcsak lopott bőrrel, posztóval, vászonnal és török papucsokkal, hanem gyógyítással, rontásazonosítással, jóslással és szerelmi varázslással is szolgált a klienseinek. Elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy szintén Milkó Marci vádjai álltak a város vagyonosabb polgárait is érintő újabb bábaper háttérében, amely tulajdonképpen a pacientúra újrafelosztása végett robbant ki. 1700-ban az egyik idős, elismert bába és gyógyítóasszony, özvegy Szaszariné a városi tanács színe elé vitte a közte és az új, fiatalabb bába, Nagy Jánosné Csizsár Ilona közti ellenségeskedést.⁷¹ Az ügy azonban mindkét fél számára kedvezőtlenül zárult: a veszekedő bábákat örökre száműzték a városból és annak határából. Alapos előzetes vizsgálatok előzhatték meg az 1704-ben induló, és csaknem tíz hónapig húzódó eljárást, amely mind a perbe fogottak, mind az elítéltek nagy számát tekintve egyedülálló volt a város történetében.⁷² A hosszas kihallgatásokat és vallatásokat követően hét személyt megégettek, további kettőt pedig száműznek. Az elítéltek között többnek is kiterjedt mágikus praxisa volt. Máglyára ítélték a négy évvel korábban a városból kitiltott, de ennek ellenére újra Nagybányán praktizáló özvegy Szaszarinét, valamint egy másik nagybányai bábaasszonyt, Pap Andrásné. Máglyán végezte Szilágyi Györgyné Anna, a giródtótfalusi gyógyító, úgyszintén a tománi illetőségű, Máramarosban és Nagybányán is számtalan klienssel rendelkező, nagy hírű vándor tudósasszony, az öreg Szakácsné.

2.3. 1753–1754

Mind a perek, mind a vádlottak számának szokatlan növekedését tapasztalhatjuk az 1753-as esztendő tavaszán lefolytatott *generalis inquisitio*⁷³ után, amely az összes városrészt, tehát a falon túli külvárosokra is kiterjedt. Egyelőre csak találgathatunk, hogy vajon a rendszeres időközönként rendezett általános bűnvizsgálatok sorába illeszkedik-e ez az eljárás, vagy valamely különleges indok, mint például az 1752–1753 telén zajló kapnikbányai vámpírhisztéria állt a háttérében. Az egybeesés figyelemre méltó: éppen két nappal az inkvizíció kezdete előtt (február 17-én) a nagybányai császári és királyi bánya- és pénzverőkamara kirurgusa, Kasimir Wallendorfer, valamint a kapnikbányai és a felsőbányai kamarai kirurgusok jelenlétében hivatalosan exhumálták a

⁶⁸ Balogh 2003, 119.

⁶⁹ Részlet a giródtótfalusi tanács kegyelmi kérvényéből: „az atya peniglen ezen szeginy helynek sok számos esztendőkig az bíróságnak terhít viselte” (1698. július 17.); vö. Balogh 2003, 127.

⁷⁰ Balogh 2003, 122–129 (19. sz.).

⁷¹ Balogh 2003, 129–149 (20. sz.).

⁷² Balogh 2003, 164–213 (25. sz.).

⁷³ A Magyar utcában vizsgálódó bizottság az *inquisito fiscalis* megjelölést használta, vö. Balogh 2003, 291.

huszonhat éves, ereje teljében váratlanul elhunyt Johann Jablonovski bányász holttestét a szomszédos Kapnikbányán. A kihantolást azért rendelték el, hogy szakszemélyzet mondja ki: járvány vagy egyéb ok áll-e a szóban forgó és a számos közelmúltbeli haláleset mögött. Az eseményről kibocsátott sebészi jelentésben a jelen levő szakértők egyhangúlag megállapították, hogy a testen semmiféle erőszakos cselekedetből eredő külsérelmi nyom nem utal a hirtelen bekövetkezett halálra. A három seb orvosnak azonban feltűnt, hogy a testben és a szívben egy cseppnyi vért sem, helyette nagy mennyiségű vizet találtak. A halálokként végül egyértelműen *boszorkányrontást* (*Hexenwerk*) vagy *vérszívást* (*Blut saugung*) állapítottak meg. Az orvosi szakvélemény alapján Kapnikbányán február 20-án újabb exhumálások történtek: a helyi temetőben kiásták két, boszorkányrontással és vérszívással gyanúsított nő holttestét. Miután egyikük, név szerint Dorothea Pihsin kezeit és lábait a három kirurgus épnek találta, szemfedőjén pedig friss vért fedeztek fel, megalapozottnak vélték a boszorkányrontás és a vérszívás gyanúját. A halottat büntetőperben máglyára ítélték, s az ítéletet a hóhér még aznap végrehajtotta. A kivégzésnél jelen levő városi őrök (*Wächter*) beszámoltak az égő holttestből bőven kiömlő vérről.⁷⁴ A bűnösök felderítését célzó nagybányai vizsgálat kérdőpontjai közül kettő is összefüggésbe hozható a boszorkányság korabeli képzetkörével:⁷⁵

Sexto. Varáslókat, boszorkányokat, bűbájosokat, akik itt a városban pénzért, avagy egyéb adományért mesterkednek, szolgálattyyokat ígérnek, vagy hogy végre is vitték?

Septimo. Nem különben afféle más helységeken lakó tudákos aszszonyokat, hogy ide a városba avégre járnának, tapasztalt e a tanú s kiket, miképpen társalkodnak nevezetesebben?⁷⁶

Éppen ezért számos tanú megemlítette vallomásában a tőkésbányai Horszánét, akit – úgy tűnik – gyógyítóként, jósként és a szerelmi mágia szakértőjeként vettek igénybe a nagybányai polgárok, főként a polgárasszonyok. A román⁷⁷ tudósasszonyt a vizsgálatot követően perbe fogták. Először kitiltották a városból és határából, majd 1757-ben saját

⁷⁴ A teljes jelentést közli Hamberger 1992, 88–92. Hamberger művét, valamint az orvosi bizonyítványt (áúratával együtt) Mézes Ádám bocsátotta a rendelkezésemre, amit ezúton köszönök neki. A Wallendorfer név (Vallendorfer alakban) két, az 1753-as inkvizíció során felvett tanúvallomásban is szerepel. Az egyik tanú Vallendorfer Ignác Vár utcai házát említi, amelyben egy lakó is tartózkodott (vö. Balogh 2003, 289). A Felsőbányai utcában pedig a huszonhét esztendő Vallendorfer János tanúskodik (vö. Balogh 2003, 297). Nem tudjuk, hogy Ignác és János milyen rokoni kapcsolatban álltak a kamarai sebészorvos Kázmérral.

⁷⁵ Megjegyzem, hogy a vizsgálati protokollban, amelyről 1702-től vannak adataink, rendszerint ugyanígy szerepelnek a boszorkányságra és mágiára vonatkozó sztereotip kérdések (vö. Balogh 2003, 150, 151, 217, 222, 228, 229, 250).

⁷⁶ Balogh 2003, 288.

⁷⁷ „[...] hallotta a fátens Horszánét, a tőkési oláhnét, hogy tudna a félle mesterséget.” (Részlet Burian János tanúvallomásából, lásd Balogh 2003, 296.)

kérésére és reverzális adása mellett engedélyezték, hogy visszatérhessen.⁷⁸ A Horsánéről valló tanúk között szerepel az egyik városi bábaasszony, Forrai Pálné Török Erzsébet, akit 1745-ben boszorkánysággal rágalalmazott meg Toót Jakabné Kosárkötő Erzsébet.⁷⁹ A vallomások szólnak még egy katalinfalusi gyógyítóasszonyról, Pálnéről, továbbá név nélkül megemlítenek egy lacfalusi román nézőasszonyt is, de eddigi tudomásunk szerint egyikük ellen sem emeltek vádat. Egy évvel később, két külvárosi román parasztasszony perében⁸⁰ feltehetően ugyanez a lacfalusi néző szerepel, akinek ekkor már a nevét is elárulták a tanúk: Popa Nyikorásza. Többen is tudni vélték, hogy ez a *néző* egy ideig az egyik vádlott, Mocsiráné padlásán lakott, a Felsőbányai hóstátban. Csalásért és varázslásért még 1753-ban elfogták, nyilvánosan megbotozták, majd testi és szellemi fogyatékosága okán reverzális adása mellett szabadon engedték a nagyváradai származású Balázs Istókot, aki magát *nézőnek* mondta. Konkrét *nézői* tevékenységéről ugyanakkor semmit sem tudunk, mivel csak az ügyében hozott ítélet szövege maradt fenn.

Milyen következtetéseket vonhatunk le e három időszak városi eseményei és a helyi boszorkányüldözés összefüggéseiből témánk, vagyis a népi mágia specialistáinak vonatkozásában? Annyi bizonyosnak tűnik – bár forrásaink egyelőre csupán halványan körvonalazzák –, hogy mindhárom intenzívebb üldözési periódus több szálon is kapcsolódik valamiféle globális, a város egész társadalmára kiterjedő újjászervezési, megújítási szándékhoz, amit nagyon sokféle okhoz köthetünk. Ezek közt sejthető a városi és a felsőbb szintű hatalmi viszonyok átalakulása; a várost irányítók és a velük gyakran azonos helyi társadalmi elit részleges cseréje; a hatalmi struktúra felsőbb szintjeinek (a kamarai, a vármegyei vagy a birodalmi igazgatásnak) a kényszerítő akarata (a vámpírhisztéria kapcsán indított bánáti és máramarosi vizsgálatok); a 17. század második felére felduzzadó külvárosok lakosságának heterogenitása, mobilitása, majd fokozatos térnyerése a városi közigazgatásban; az ellenreformációs törekvések hatására sűrűn váltakozó, majd a 18. század második-harmadik évtizedére kialakuló, új konfessionális konstellációk. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a kora újkori Debrecenhez nagyon hasonlóan, a különböző társadalmi feszültségek, a hitbéli meggyőződéseknek az egyén mikrovilágát is megrengető folyamatos harca, a gyakori háborús időszakok erodálták Nagybánya korántsem homogén városi közösségét. A helyi társadalom minduntalan felbomló szövete pedig termékeny talajt nyújtott a boszorkányvadászárba szökkenéséhez. A „boszorkányüldöző hangulat” időnkénti felerősödésével, a vádak elszaporodásával törvényszerűen megugrott a népi mágia szakértőinek száma is a vádlottak között, de arról egyik periódusban sem beszélhetünk, hogy csak és kizárólag ellenük irányult volna a vádaskodás. Ugyanakkor az is világosan látható, hogy a városi ítéltőszék előtt folyó perek a konfliktusok rendezésében a legvégső szintet jelentették. A veszekedő felek számára mind a helyi szokásjog, mind a falusi boszor-

⁷⁸ Balogh 2003, 308–309.

⁷⁹ A vádlót a tanács 6 rajnai forintra büntette emiatt (vö. Balogh 2003, 286).

⁸⁰ Mocsirán, vagy másként Béres Györgyné és Erdélyi Jánosné Száva még az 1753-as általános bűnvizsgálat során válhattak gyanússá. Bár a tanúk – sok egyéb mellett – tejarázslásról, segítő ördög (sőt lidérc) tartásáról, szerelmi mágia üzéséről számoltak be velük kapcsolatban, egyikőjük sem tevékenykedett mágikus szakértőként (vö. Balogh 2003, 310–318).

kányság mágikus rendszere rendelkezésére állt, hogy az igazságszolgáltatás hivatalos fórumán kívül megegyezhessenek. Nagybánya esetében is érvényesnek tartom Sz. Kristóf Ildikónak a debreceni orvos asszonyokkal kapcsolatban tett megfigyelését:

[...] a korabeli Debrecen mindennapjaiban mágia, boszorkánygyanúsítások és bíróság előtti, formális vádaskodás egymás mellett létezett, s a három jelenség nem szükségszerűen fedte egymást. Számszerű kimutatásaim csak az utóbbiról nyújthatnak többé-kevésbé részletes áttekintést, az előbbi kettő szinte csak véletlenszerűen kerül elő a forrásokból, nyilvánvaló, hogy túlnyomó többségükről a tanács nem is szerzett tudomást.⁸¹

Mindazonáltal, a csírájában már létező, felvilágosult egészségügyi reform, amely határozottan és központilag akart véget vetni a *legitim* és *illegitim orvoslás* (*borbélyok versus népi gyógyítók*) egymás mellett élésének, még jócskán váratott magára: dokumentumainkban nem esik szó egyetemet végzett orvosdoktorról vagy akár vizsgázott seb-orvosról (kirurgusról), s a város alkalmazásában álló szülésznőről is pusztán sejtéseink vannak. Elképzelhető ugyanis, hogy az 1700-ban száműzött, majd 1704-ben kivégzett Szaszarinét valamilyen hivatalos módon is (esküdt bábaként?) alkalmazta a város. Erre utalhat az egyik tanúvallomás következő részlete:

Király Jánosnétól hallotta, Szaszariné mondotta volna: – Meg gyógyíthatnám ezt a Paczáknét, de az bányai embereknek a gyermekével sem tennék jól, ha hites ujjamal jól tehetnék is.⁸²

Azt valószínűsíthetjük, hogy a Nagybányán székelő bányakamaránál már 1753 előtt is dolgozott sebészorvos, aki a kamarai tárnákban dolgozó bányászok egészségügyi ellátásáért volt felelős. A tevékenységét azonban eddigi ismereteink alapján nem tudjuk felmérni. Az is könnyen elképzelhető, hogy hivatali tisztségéből adódóan nem a nagybányai lakosok kezelése volt a fő feladata, s talán ezért nem is került kapcsolatba – a helybéli borbélyokkal ellentétben – a gyógyítás révén a boszorkányvádaskodással.⁸³ Az üldözés lezárulása után mintegy egy évtizeddel, 1773-ban nevezték ki királyi kamarai és városi főorvossá a bécsi egyetem orvosi karán frissen végzett Rácz Sámuel, aki magyarul írt egyetemi tankönyveivel a hazai orvosi szaknyelv megalapozója lett.⁸⁴ A városban kórház nem működött, a már említett ispotály betegápoló munkájáról a perakták nem tájékoztatnak. Csak feltételezhető, hogy esetleg bábaként is tevékenykedett az 1670-ben tanúszkodó „ispotálybeli öreg asszony”, aki egy bizonyos Deáknét kezelte.⁸⁵

⁸¹ Kristóf 1990, 444.

⁸² Részlet Némethi Mészáros Jánosné Hatházi Katalin tanúvallomásából (1700. április 24.), lásd Balogh 2003, 141.

⁸³ A nagybányai borbélycéhről 1572-től tudunk, a debreceni 1538-ban alakult, vö. Kristóf 1990, 452. Az első patikát is a 18. század végén hozták létre. Ezt vezette az a Hepner „úr”, aki gyenge egészségi állapota miatt 1787-ben leváltását kérte (vö. Romhányi 2012, 44).

⁸⁴ Keszler 2012.

⁸⁵ Balogh 2003, 77.

3. A terminológia útvesztői

Vizsgálatunkban eddig azokat a személyeket neveztük népi mágikus szakértőknek, akik valamilyen, a korabeli elképzelések szerint a mágia (varázslás) körébe tartozó tevékenységgel foglalkoztak: például kincskereséssel, eltűnt tulajdon vagy elvesztettnek hitt személyek megkeresésével, tolvaj azonosításával, jóslással (egyéni sorsról vagy jövőbeli eseményről), szerelmi varázslással, gazdasági mágiával (leginkább tejszaporítás, vajszaporítás), rontás azonosításával és helyrehozatalával. Mindezek mellett – vagy e működési területektől akár függetlenül – a népi mágia specialistái lehettek ember- és (eseteinkben csak elvétve) állatgyógyítók. A forrásainkban előforduló nyelvi meghatározások feltérképezése a korabeli értelmezések vizsgálatát teszi lehetővé. A segítségével egyrészt arról alkothatunk képet, hogy milyen szókészletet használtak a különböző elbeszélők a mágikus praxissal rendelkező személyek és tevékenységeik leírására, valamint hogy ezekhez a szavakhoz milyen korabeli jelentéseket társítottak. Másrészt, a szókészlet változásából arra is következtethetünk, miként hatottak egymásra a tanúként vagy gyanúsítottként (vádltként) megszólaló elbeszélők és a vallomásokat lejegyző, megszerkesztő, tehát a bírósági iratok előállító, tanult fogalmazók megnyilvánulásai a boszorkányper kommunikációs terében.

Ha áttekinjtük az általunk kiválasztott három időszakot, akkor megállapíthatjuk, hogy a mágikus praxissal rendelkező személyekre és tevékenységükre használt szókészlet mind a bírósági szövegek (ti. a tanúkihallgatás kérdőpontjai, ítéletek, vádlevelek, beadványok, tanácsi határozatok), mind a tanúvallomások esetében szinte azonosnak tűnik, bár az utóbbi szövegcsoport némiképp változatosabb. További következtetéseket vonhatunk le az egyes periódusok önálló és összehasonlító vizsgálatából. Ehhez három, egymást követő táblán, betűrendben sorolom fel a mágikus foglalkozású személyekre, valamint a tevékenységeikre alkalmazott kifejezéseket, kettős bontásban: a bírósági terminusok és a népi szóhasználat halmazai szerint (3., 4., 5. táblázat). Mivel ennek a fejezetnek az elsődleges célja egyelőre nem a népi mágikus szakértők boszorkányvádaskodásban elfoglalt helyének meghatározása, hanem inkább a rájuk vonatkozó korabeli szókészlet bemutatása, a kifejezetten a boszorkányvádaskodáshoz köthető fogalomkészlet (például *boszorkány*, *rontás* és szinonimáik) itt nem szerepel. Hasonlóképpen, a gyógymódok és gyógyító eljárások szavait sem itt részletezem, hanem a következő fejezetben.

Szembetűnő, hogy mindhárom időszakban a leggazdagabb szókészlet a bábaság és a gyógyítás témaköreiből kerül ki, ami nyilvánvalóan a boszorkányvádak és e tevékenységek közti szoros kapcsolat következménye. Figyelemre méltó, hogy a *bába* kifejezés éppen abban az 1670-es perben nem fordul elő, amelyet egy bábaasszony ellen indítottak, holott már egy 1640-es rágalmazási esetből adatolhatjuk.⁸⁶ Ezzel szemben az *öreg asszony*, amely a szülésznőnek a kora újkorban általánosan elterjedt szinonimája

⁸⁶ 3. per, I. irat. Szirmay Péter vádlevele Salagár Istvánné Erzsébet asszony ellen, vö. Balogh 2003, 51.

3. táblázat. A bíróság terminológiája és a népi szóhasználat (1660–1670, 1684)

Kifejezések 1. periódus	Bírósági szóhasználat előfordulás (évszám)	Népi szóhasználat előfordulás (évszám)	Közös szóhasználat
borbély		2 (1670)	
doctor		1 (1670)	
orvos		1 (1670)	
őreg asszony	2 (1670)	7 (1670)	X
tudományos		1 (1670)	
gyógyítás	1 (1670)		
orvoslás	3 (1670)		
gyógyít	3 (1666, 1670)	6 (1662–1665, 1670, 1684)	X
orvosol		4 (1670)	
pénzt nézet	1 (1668)		
pénznézés	1 (1684)		

4. táblázat. A bíróság terminológiája és a népi szóhasználat (1697–1706)

Kifejezések 2. periódus	Bírósági szóhasználat, előfordulás (évszám)	Népi szóhasználat, előfordulás (évszám)	Közös szóhasználat
bába	1 (1697); 4 (1704–05)	9 (1700); 11 (1704–1705)	X
bábaság		1 (1700); 1 (1704–1705)	
borbély		1 (1700); 3 (1704–1705)	
gyógyít		1 (1697)	
		1 (1698)	
		2 (1700)	
		1 (1703)	
		3 (1704–1705)	
gyógyítóasszony	1 (1703)		
jövendő	1 (1703)		
obstetrix	1 (1700)		
orvos asszony		1 (1704–1705)	
orvosol		2 (1704–1705)	
őreg asszony		1 (1700)	
		2 (1704–1705)	
tudomány		1 (1698)	
tudományos		1 (1700)	
tudományos		1 (1704–05)	
asszony			
tudományos		1 (1704–05)	
személy			

5. táblázat. A bíróság terminológiája és a népi szóhasználat (1753–1754)

Kifejezések 3. periódus	Bírósági szóhasználat, előfordulás (évszám)	Népi szóhasználat, előfordulás (évszám)	Közös szóhasználat
gyógyít		3 (1753), 4 (1754)	
nézés	1 (1753)		
néző		1 (1753)	
tudákos		1 (1753), 1 (1754)	
tudákos asszony	1 (1753)	3 (1753)	X
tudákosság	2 (1753)		

volt, az 1670-es dokumentumok mindkét szövegtípusában gyakran megjelenik.⁸⁷ Talán a bevádolt bábaasszony valóban idős kora is közrejátszott, hogy az elbeszélők inkább ezzel a kifejezéssel éltek. Az is valószínűsíthető továbbá, hogy az *öreg asszony* a népi szóhasználatból emelkedett be a hivatalos bírósági szövegek környezetébe, mivel egyetlen előfordulása épp a vádló kérésére fogalmazott vádlevelében található. A következő periódusban már egyértelműen a *bába* terminus az uralkodó, és egy esetben megjelenik a latin verzió is, igaz, csak a hivatalos regiszterben. A váltás okára szövegeinkben nem találunk magyarázatot.

A *gyógyítás* és *orvoslás* szavak mindkét szövegcsoporthoz előfordulnak, míg kizárólag a bíróság használja a *gyógyításbeli tévelygés*⁸⁸ és a *babonás orvoslás*⁸⁹ megfogalmazásokat. Ezek a változatok a vádlottak gyógyítótevékenységének már az első periódustól érzékelhető, negatív megítéléséről árulkodnak. Ezekkel párhuzamosan a tanúvallomások fogalmi regiszterében is jelentkezik az orvosláshoz kötődő képzetek hasonló polarizáltsága: a gyógyítás isteni (= az isteni akaratnak engedelmessé, tehát jó) és nem isteni (= az isteni akarat szembeszegülő, tehát rossz) kettőssége, ahogyan azt az „Engem Isten után meggyógyított”, „Istenesen gyógyíts!” formák jelzik.⁹⁰ Megragadható továbbá a gyógyítás mint a lelkiismeretes, jó szakember által megfelelően elvégzett munka elképzelése is, amint az az „emberségesen gyógyított” megfogalmazásból kiolvasható.⁹¹ A gyógyítással foglalkozókra használt kifejezések között a már említettekén kívül találkozunk még az *orvos*, az *orvos asszony*, a *doctor*, és a *gyógyító asszony* kifejezésekkel, de az elnevezések előfordulásának gyakorisága nem áll arányban az ilyen jellegű esetek nagy számával. Ez egészen bizonyosan abból következik, hogy az ismert gyógyítókat, orvosokat vagy név szerint emlegették, mint például Láposinét, Kadas

⁸⁷ Az *öreg asszony* 'bába' jelentésben először az 1670-es eljárásban jelenik meg, vö. Balogh 2003, 74, 77, 85, 83, 87. A „bába” szó etimológiáját, használatát és szinonimáit könyvében Deáky Zita mutatja be, vö. Deáky 1996, 31–34. Krász Lilla mindezt kora újkori európai párhuzamokkal egészíti ki (vö. Krász 2004, 603–605).

⁸⁸ Vö. Balogh 2003, 87.

⁸⁹ Vö. Balogh 2003, 88.

⁹⁰ Vö. Balogh 2003, 74, 77.

⁹¹ Vö. Balogh 2003, 83.

Györgyöt, Tebesét,⁹² vagy a lakhelyük alapján hivatkoztak rájuk, mint például a zilahi orvosra, a „kikesi boszorkányokra” vagy a „matolcsi bába asszonyember”-re.⁹³

A szókészletből az orvoslás értelmezésének még egy további kettősségére következtethetünk: a *természetfeletti* vagy *mágikus* és az *e világi* aspektusokra, amely később a *legitim* versus *illegitim* orvoslás dichotómiájához vezetett. A *borbély* kifejezés ugyanis csak elvétve szerepel szövegeinkben. Az első periódus alatt, 1670-ben, csupán egyetlen tanúvallomásban említenek borbélyt. (Egy szülés utáni emlőbetegség kezelését részletezik.⁹⁴) A következő időszakban pedig összesen négyszer esik szó borbélyról, s ebből két esetben a foglalkozásnév családnév is egyben (*nota bene*, mind a kétszer valóban ezt a foglalkozást űzi a szóban forgó személy).⁹⁵

A gyógyítótevékenységekre vonatkozó szókészlet bővsége mellett a népi mágia egyéb területeire vonatkozó terminológia szegényesnek tűnhet. A (*pénzt*) *néz* kifejezés először 1664-ből adatható, pénzt kerestetvén vagy nézetvén velle⁹⁶ megfogalmazásban, a bírósági iratokból. A tanúk elbeszéléseiben gyakran szereplő pénznéző és kincskereső akciók azonban épp ennek az ellenkezőjéről győznek meg: az elrejtett kincs vagy pénz felkutatása az egyik legnépszerűbb mágikus tevékenység lehetett ebben az időszakban, amit igen sokan gyakoroltak, és nem feltétlenül csak a specialista *nézők*. A kincsnéző vándorcigány és – csaknem száz évvel később – a Néző Balázs Istók elleni eljárások igazolják Pócs Éva meglátását: „önmagában a pénznézés, hacsak nem volt joggatlan pénzkicsalás”,⁹⁷ nem vezetett boszorkányvádhoz. Az első időszak másik, látóképességekkel rendelkező, pénznézéssel is foglalkozó specialistájának fő profilja inkább a gyógyítás, a távol levő személyek hazahozatala és a rontó mágia lehetett. Mivel a kincskeresés csak egy volt számos szolgáltatása közül, a tanúk nem is nevezték őt *nézőnek*.⁹⁸ Ugyanígy, a már többször említett Milkó Marci mágikus repertoárjában is szerepelt a kincsnézés, de ő a hírnevét kétségkívül boszorkányazonosító mivoltának köszönhette. A *néző* terminus csak az utolsó periódusban fordul elő ismét ebben a formában, ám ebben a két esetben nem tudunk meg semmi közelebbit arról, mivel is foglalkoztak tulajdonképpen a boszorkánysággal gyanúsított specialisták.⁹⁹ Végül, a népi mágia szakértőinek összefoglaló megnevezéseként volt használatos a *tudományos* kifejezés mindhárom időszakban, mind a köznyelvi, mind a bírósági regiszterben: a természetfeletti tudással rendelkező személyt jelölték vele.¹⁰⁰

⁹² Az említés sorrendjében lásd Balogh 2003, 74, 142, 146.

⁹³ Az említés sorrendjében lásd Balogh 2003, 78, 170, 180.

⁹⁴ Szentgyörgyi Csizmadia Istvánné tanúvallomása, 1670. június 26, vö. Balogh 2003, 79.

⁹⁵ Muk Borbély Kristóf (1700), vö. Balogh 2003, 133; Borbély István özvegye (1703), vö. Balogh 2003, 153. Az 1700-ban tanúskodó Kapcsos Andrásné Borbély Anna esetében ez nem dönthető el (vö. Balogh 2003, 143).

⁹⁶ Balogh 2003, 63.

⁹⁷ Pócs 1997, 177.

⁹⁸ A szaszari Csótiné ellen folyt eljárásról van szó (vö. Balogh 2003, 103–112).

⁹⁹ A Piac téren lakókhöz járó anonim nézőasszonyt csak megemlítik (vö. Balogh 2003, 294). Néző Balázs Istók legfőbb bűne az ördöggel kötött szövetség (vö. Balogh 2003, 309).

¹⁰⁰ Balogh 2003, 77.

A mágikus foglalkozású személyekhez és a mágikus tevékenységekhez rendelt terminusok áttekintését követően két megfigyelést tehetünk:

1) A bírósági szövegek dokumentumai – mint feltételezhetően tanult személyek hivatalos megfogalmazásai –, valamint a tanúk – az esetek nagy részében valószínűleg iskolázatlan elbeszélők – nem hivatalos narratívjai gyakorlatilag azonos szókinccsel rendelkeznek ebben a tekintetben. Ez részben abból adódhat, hogy az eljárás dokumentumait készítő városi jegyzők ugyanahhoz a nem túl népes városi közösséghez tartoztak,¹⁰¹ mint maguk a tanúk és a vádlottak, így az elbeszélők és a lejegyzők nyelvhasználatuk nem állt messze egymástól. Beható vizsgálat híján egyelőre csak néhány példára alapozom ezt a megállapításomat. Ezek közül az egyik Diószegi György másodjegyzőé, aki bizonyíthatóan helybeli születésű, és a Schola Rivulina diákja volt.¹⁰² Nótáriusként közreműködött az 1670-es per tanúvallomásainak lejegyzésében, valamint egy 1674-es becsületsértési perben is. A következő példa az iménti Diószegi György bátyja, István, aki a város helyettes főbírája volt, s ebben a minőségében jegyzi az 1670-es per kihallgatási jegyzőkönyveit. Az ő bíraskodása idején, a magisztrátus komoly anyagi támogatásával nyomtatja ki Kolozsvárt Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdájában Nánási Lovász István *Szű titka...* című művét, mint az a kötet ajánlásában olvasható.¹⁰³ A Diószegi fivérekhez hasonlóan helyi nevelésű, tehát a Schola Rivulina egykori diákja lehetett több szenátor és külső tanácsstag is, akik az 1704–1705-ös perben egyrészt tanúként, másrészt a kínvallatás lefolytatóiként szerepeltek.¹⁰⁴

2) A szókészlet meglehetősen szűkös, de viszonylag állandónak mondható a közel másfél évszázad alatt. Ez talán azt jelzi, hogy az orvosláshoz és a mágikus tevékenységekhez asszociált kifejezések az adott nyelvi közegben már régóta meghonosodtak: az esetek többségében a beszélők nagy biztonsággal használták az általuk jól ismert és folyamatosan használatban levő terminusokat.

¹⁰¹ A Mitrofan Boca szerkesztette várostörténeti monográfia három adóösszeírásra hivatkozik (1579, 1643, 1750), s ezek alapján becsüli meg Nagybánya lakosságát. A számadatok megbízhatóságát nem állt módomban ellenőrizni, így azokat itt nem közlöm. Az általunk vizsgált időszakok vonatkozásában fontos lehet azonban az a tény, hogy 1643-ban 956, míg 1750-ben 683 háztartás fizetett adót (vö. Boca 1972).

¹⁰² Diószegi György 1677-ben Utrechtben disputált, majd 1678-tól Apafi Mihály fejedelem udvarához csatlakozott. Jó kapcsolatban volt Pápai Páriz Ferencsel (lásd Nagy 2001, 221).

¹⁰³ Nánási művéhez a következő személyiségek írtak üdvözlő verseket: Horti István nagybányai lelkész, Kovásznai Péter, Enyedi Sámuel teológiai és orvosdoktor, a nagyenyedi kollégium tanára, Sárközi Mihály felsőbányai lelkész; Eszéki István, a későbbi aranyosmeggyesi pap és udvari lelkész, Enyedi István szenátor, nagybányai első jegyző; valamint Diószegi György másodjegyző (vö. Nánási 1670, 22–30; Szabó 1879, 1103). Veresegyházi Szentyel Mihály maga is Nagybányáról költözött Kolozsvárra, vö. Katona 1880. Enyedi Sámuel pályafutását Péntes Tiborc Szabolcs összegezte (vö. Péntes 2011). Diószegi György verseinek értékelését nyújtja Petrőczy Éva (vö. Petrőczy 2006b).

¹⁰⁴ A városi jegyzők pályaképét a kora újkori Kolozsvár hivatalnokainak archontológiája segítségével mutatja be Flóra Ágnes (lásd Flóra 2012).

4. Specialisták, kliensek és munkakörök

A bevezetőben már előre jelzett kérdéskörök közül ebben a fejezetben hármat szeretnék részletesen bemutatni: 1) Milyen közösségi feladatokat láttak el a népi mágia és a gyógyítás specialistái Nagybányán és környékén? 2) Miként találkozott a keresleti (klientúra/pacientúra) és a kínálati vagy szolgáltatói oldal: hogyan jött létre a mágikus vagy az egészségügyi „szolgáltatói szerződés”? 3) Milyen lehetőségei és módjai voltak a specialista szolgáltató és a kliens közti nézeteltérések, konfliktusok rendezésének, vagyis mi történt a szerződés megszűnésekor?

4.1. Betegségek, nyavalyák, nyomorúságok

E három kifejezés bármelyikével a testi-lelki egészségben keletkezett zavarok szinte teljes spektrumát kifejezhetnék a peraktákban megszólaló elbeszélők. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a megbetegedéseket valamiféle homogén, meghatározhatatlan halmazként képelték volna el, és ne neveztek volna néven a kora újkori Nagybánya és környékének lakói. Bár a boszorkánypercek aktáiban leginkább a boszorkányrontással összefüggésbe hozott testi és lelki tüneteket részletezik a tanúk és a vádlottak, érdemes röviden áttekintenünk a betegségek elnevezéseit, illetve a legjellemzőbb tünetegyütteseket. Az elbeszélők az esetek nagy többségében (131-ből 102 alkalommal) a fejezet alcímében foglalt általánosító fogalmak valamelyikével utalnak a megváltozott egészségi állapotra. A fennmaradó 29 esetben azonban ennél konkrétabb megjelöléseket használnak. Ezeket az alábbi táblázatban (6. táblázat) összegeztem, időszakonkénti előfordulásuk gyakoriságát is feltüntetve.

6. táblázat. Betegselnevezések és előfordulásuk gyakorisága

Betegség elnevezése	1. időszak	2. időszak	3. időszak
ebag		1	
golyva		2	
hagymáz		3	
himlő	1	1	1
kelés	1		
orbánc		1	
pattanás		2	
pestis			1
pokolvar		2	
súly		2	
seb	3	5	1

Bár messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le e listából, az mégis szembe-tűnő, hogy ezeknek a betegségeknek a döntő többsége váratlanul megjelenő és igen látványos börtönnettel járt (*himlő, orbánc, pestis, pokolvar*), illetve maga is valamilyen fel-

tűnő bőrelváltozás volt, (*kelés, pattanás, golyva, süly*), vagy akut sérülés (*seb*). Nagyon hasonló tendenciát figyelhetünk meg, ha a betegek és hozzátartozóik tapasztalatait közvetítő elbeszéléseket abból a szemszögből vizsgáljuk, hogy milyen testrészeket érintett a megbetegedés. Leggyakrabban a lábon és a kézen jelentkeznek a tünetek (a 67 összes előfordulásból 24 esetben), méghozzá ugyancsak hirtelen és meglehetősen látványosan. A szimptomákat változatos kifejezésekkel jellemezték az elbeszélők: például „feldagad”, „kipattogzik”, „felcsattog”, „kifakad”, „felzsugorodik” (‘megbénul’), „elszárad”, „bekékül”, vagy éppen „szederjessé válik” a szóban forgó testrész. Előfordul még váratlanul fellépő, éles fájdalom: „minap is egy aszszonyt meg-kentem, azon kenésbe belé nyilallott az kezembe”.¹⁰⁵ A szüléssel, a gyermekággal és a csecsemő betegségeivel kapcsolatos esetekben a legelterjedtebb panasz az anya tejének elapadása (a 67 összes előfordulásból 9 esetben), amit kísérhet az anya mellének fájdalmas duzzanata, kifakadása.

A bábák, gyógyítók és borbélyok terápiás módszereit is táblázatban foglaltam össze (7. táblázat).

7. táblázat. Terápiák, gyógymódok

Terápia, gyógymód	1660–1670; 1684	1697–1706	1753–1754
kötés, kötözés	7	6	2
kenés	10	6	
gyermekágyas kenése, kötése	3	9	
borogatás	1	1	
fürdő	4	5	2
szájon át adott gyógyszer		3	
sebészeti beavatkozás		1	
ónöntés		3	2
füstölés		2	
amulett viselése		1	

Egyelőre nem rendelkezem elegendő ismerettel ahhoz, s jelenlegi vizsgálatomnak nem is célja, hogy a fenti gyógymódokat a korabeli orvoslás ennél lényegesen tágabb kontextusában is elhelyezzem. Ehelyett néhány jellemző tendenciát emelek ki. A tanúvallomások szövegeiben időnként előfordul, hogy a (be)kötözés, borogatás során valamilyen gyógynövény használatáról is vallanak. Gyér számú adataink egyikében a „seblapu” növényt (*Betonica?*) említik (dagadt lábra kötve).¹⁰⁶ Egy másik esetben egy

¹⁰⁵ Nagy Istvánné gyógyító szavait idézi tanúvallomásában egyik páciense, Rác Mihályné Szegedi Kata, lásd Balogh 2003, 84.

¹⁰⁶ Bánya Györgyné Kassay Szabó Erzsébet tanúvallomása (1700), lásd Balogh 2003, 132. Néhány korabeli orvoslókönyv és receptgyűjtemény tanúsága szerint a *bakfű*, *sebfű* néven is ismert *Betonica*-t, többek között, sebgyógyításra, *felzsugorodott* végtagok kötözésére, szembajokra, sőt rontás ellen használták (vö. Hoffmann 1989, 15, 35, 357, 428).

bizonyos „tövises kóró” hamujából kell párlúgot készíteni.¹⁰⁷ Általános tendenciának látszik, hogy az elbeszélők csupán elvéve neveznek meg konkrét növényeket. Hasonló a helyzet a növényi adalékkal készült fürdőkkal is.¹⁰⁸ Ennek háttérben talán az áll, hogy a füvek használata a gyógyításban elegendő ok volt a bíróság szemében, hogy az illető gyógyítótevékenységét „babonás orvoslásnak” minősítse.¹⁰⁹ A tanúvallatást vezetőket láthatólag hidegen hagyta, hogy pontosan mi is volt az a növény, ezért aztán a tanúk sem tulajdonítottak túlzott fontosságot neki. A gyógyfüvek alkalmazásához egyébként számos hiedelmet kapcsoltak az elbeszélők: például azt, hogy a növény meghajol az őt leszedni akaró ember előtt, vagy megszólal, ha illetéktelen személy akar hozzányúlni.¹¹⁰ Előfordult az is, hogy a sikertelen gyógyító saját gyógyítói presztízse megóvása érdekében olyan különleges gyógynövényeket ajánlott, amelyek távoli és elérhetetlen helyen nőnek, s csak nagyon nehezen megszerezhetők:

Egykor penig egy emberséges aszszony adott volt az feleségemnek egy darab gyökeret, hogy azt hájban meg-törvén, kenne meg az gyermek lábát véle. Hiszi Isten, azt mondván, hogy az gyermek lábára kap! A feleségem meg-törvén, meg-kené az gyermek lábát, harmad napra az gyermek szépen hozzám jött. S mondá az feleségem: – Uram, mondjuk meg ezt Nagy Istvánnának, mert ki tudja, vagy meg-harakszik, vagy mást cselekszik! – Oda hivatván osztán Nagy Istvánnét, mutatók néki mind az gyermeket s mind az gyökeret. Az gyökeret meg-nézvén, orrát-száját meg-fintortotta, s kérdé: – Hol vöttük? – Mondá az feleségem: – Egy emberséges aszszony adta. Mondá Nagy Istvánné: – Oh, aszszonyom, messze terem ez, a bérczeken! – Kéré osztán az feleségem: – Nosza, édes Nagy Istvánné aszszonyom, mennyünk el érte! – Felele Nagy Istvánné: – Hogy mennék, az Istenért, mert oda sok könyűzéssel, sok térd hajtással kell menni, hogy az fű észre ne vegye!¹¹¹

A bábák illetékességébe tartozó orvosi területek, mint a várandósság, a gyermekszülés, az anya és a csecsemő gondozása, a nőgyógyászati betegségek és a meddőség kezelése kiemelt szerepet játszottak a boszorkányvadászkodás kontextusában. Ezt a tényt jelzi a gyermekágyas anyák ápolására vonatkozó elbeszélések viszonylag magas száma is. Maga a szülés és benne a bába szerepe akkor került szóba, ha a csecsemő vagy az anya halálát boszorkányrontással hozták összefüggésbe, mint ahogyan azt Szabó Gáspár tette:

¹⁰⁷ Debreczeni András tanúvallomása (1700), lásd Balogh 2003, 141.

¹⁰⁸ Őtször beszélnek – további részletek nélkül – füves fürdőről a tanúk.

¹⁰⁹ Ítélet Nagy Istvánné ügyében (lásd Balogh 2003, 87).

¹¹⁰ A „gyógyítónak megszólaló füvek” motívuma több erdélyi perben is felbukkan. Például Kolozsvár (1584), lásd Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 87. A Bornemisza Anna megrontása ügyében indított eljárásban is szorosan összefonódott a boszorkányvadászattal. A törpeni Lénárd Ilona nézőasszony elleni tanúvallatás (1680. június 25.) kérdőpontjaiban így szerepel: „Tudod-e, láttad-e, vagy bizonyosan hallottad-e, hogy az Pörpeni Ilona néző asszony [...] azzal is kérkedett volna, hogy az füvek neki megszólalának.” (Lásd Herner, 1988.)

¹¹¹ Részlet Rácz Mihály tanúvallomásából (1670), lásd Balogh 2003, 82.

[...] az első feleségemmel ugyan Pap Andrásné bába lévén, igen rosszul bajolt az feleségemmel. Másod napra kötötte be, s megnehezedvén, megholt éczaka circiter 11 óra tájban. Reggel pedig Pap Andrásné odamenvén az kisgyermeket keresztül tötte az megholt anyján kétszer. Másnap az gyermek is megholt. Ezen rossz bábaságáért pedig hogy meg nem fizettem, azt mondotta Pap Andrásné: – Jól töttem veled, mégis haragszol!¹¹²

A szülésben nyújtott segítségére utalva egyik bábaasszony, Forrai Pálné Török Ersók a „gyermek fogni” kifejezést használja, de erre ez az egyetlen adatunk.¹¹³ A bába további fontos feladata a szülés után az anya és a csecsemő egy-két héten át tartó ellátása volt. Az anyát kente („megkeneget”, „felkeneget”), vagyis masszírozta, valamint kötözte, míg a csecsemőt mosdatta, és szintén bekötözte. A néhány részletesebb elbeszélés alapján úgy tűnik, hogy a csecsemők szoros pólyába tekerését – ami egyébként megfelel a korszakban elterjedt gyakorlatnak – Nagybányán is elvégezték. A gyermekágy ideje alatt ez és a pólya rendszeres időközönkénti cseréje a bába feladatai közé tartozott. A bábák elleni perek egyikében Nagy Jánosné Csizsár Ilonát éppen a csecsemő-ápolásban tapasztalt gondatlansága miatt marasztalják el vagyonos páciensei, Háziék:

Tudom bizonyosan, hogy két esettel reggeli fürösztését elmulasztván, szánt szándékkal az gyermeknek Nagy Jánosné, vagy két óra múlva a fátens testvérhúga fel vötte az gyermeket, s a sok nagy féreg a ruháru le perdült, sőt az al felében belé ragadott a sok számtalan féreg, mely ugyan el lepte, s a vér is csepegett az testéből, hogy le separték az férget, még a szemérem testecskéjéből is jött ki a féreg! El rothadott kezét, lábát öszve ronták, háta öszve pörkett [...].¹¹⁴

Bár adatainkban csak elvétve fordul elő, arról is beszámolnak a tanúk, hogy a bába tanácsot adott meddőség esetén (kötésnek, vagyis rontásnak tulajdonította), valamint nőgyógyászati panasz kezelésére ajánlkozott.

Az esetek többségében a beteg és családja a borbély általi gyógyítást a legvégső, s egyben minden kétséget kizáróan sikerrel végződő megoldásnak tekintette, szemben a népi gyógyítók hosszas és főleg kudarcokkal teli próbálkozásaival. A borbélyok Nagybányán is mesterembereknek számítottak, akik a helyi hatóságok engedélyével, a mindenkorai céhszabályzatnak megfelelően tevékenykedtek. Tudásukat mind ők, mind a pácienseik mesterségnek tekintették, amit tanulással szereztek. Ebben az értelemben tehát ellenőrizhetőnek és egyben szabályszerűnek tartották, semmiképpen sem természetfeletti jellegűnek. Ezért nem is hozták összefüggésbe a természetfeletti okoknak, mint például a rontásnak tulajdonított szimptomákkal, sőt, sok esetben el is utasították az effajta értelmezéseket, ahogyan azt például Muk Kristóf tette:

¹¹² Részlet a 1705. január 19-i tanúvallomásból (lásd Balogh 2003, 199).

¹¹³ Egy 1754. augusztus 12–13-án felvett tanúvallomásban (Balogh 2003, 314).

¹¹⁴ Részlet a csecsemő apja, ifjabb Házi János tanúvallomásából (1700. november 8.), lásd Balogh 2003, 146.

Egy Ilona nevű szolgálója nagy betegségben lévén, sokszor mondta, hogy Szaszariné az ablakon ment reá, de gyanakszik, hogy hévségben s hagymázban lévén, a hévség miatt mondta.¹¹⁵

A borbélyok e világi egészségügyi hatásköre annyiban mégis érintette a természetfeletti világ szféráját, hogy képesnek tartották őket a mágikus eredetűnek vélt megbetegedések diagnosztizálására, ebből következően a rontás tényének megállapítására.

4.2. Jövendölés, pénznézés, rontás

A betegségek kezelésén túl számos gyógyító, bába és néző más jellegű mágikus szolgáltatásokat is nyújtott. A pénznézésen belül nemcsak elrejtett kincs után kutattak, hanem az eltűnt vagy ellopott pénz és egyéb vagyontárgyak hollétéről is informálták a klienseiket, ha azok így kívánták. Kiderítették a tolvaj kilétét, sőt, a szökésben levő tolvajt arra kényszerítették, hogy visszatérjen. Hasonló módszerekkel tudósítottak távol levő vagy ismeretlen helyen tartózkodó emberekről (vásároló iparosokról, messzi kollégiumokban tanuló diákokról, sokáig távol maradó férjeikről), és mágikus úton próbálták rábírníni őket a hazatérésre.

A jóslás területén inkább a kirívó esetekről számolnak be részletesen a tanúvallomások, például arról, amikor Teleki Mihály valamely ügyének kimeneteléről jósol Szakácsné egy bonyolult és nehezen értelmezhető eljárás segítségével:

Tudom s láttam régen egy alkalmatossággal, amidőn öreg Teleki Mihály uram Ungvár alá ment, hogy Szakácsné egy tótfalussi aszszonyal egy gyermektől az csorgóra két üres fazokat küldötenek, s megparancsolták az gyermeknek, hogy mindenkor az egyik fazekat tele hozza vízzel, a másikat ismét üressen, amelyből ők Teleki Mihály úrnak szerencsáját vagy szerencsétlenség[ét] próbálták. Amint magok az én kérdőzésemre mondoták: a teli fazék szerencsét, az üres pedig szerencsétlenséget jelentett.¹¹⁶

Ugyanő politikai jóslattal is próbálkozott: „a mostani ügyét is az magyarnak az némettel megpróbálta, amint magától értettem bizonyosan. Nemzetünknek jól prognostical.”¹¹⁷ (A Rákóczi-szabadságharc idején vagyunk éppen, s Nagybányát a kurucok tartják megszállva.) Szakácsnénak és néhány évvel korábban Milkó Mártonnak a közösség jólétével, pontosabban a jövő évi természettel kapcsolatos jóslatairól is beszámolnak a tanúk. Véleményem szerint e nyilvánosságnak szánt, a közösség jövőbeli sorsát érintő prognózisaikkal ezek a specialisták nagyon hasonlítanak a közösséget és javait védendő termékenységvarázsló táltos típusokhoz, amelyeket Pócs Éva írt le az alföldi

¹¹⁵ Muk Borbély Kristóf tanúvallomása (1700), vö. Balogh 2003, 133.

¹¹⁶ Részlet Láncki György tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 176.

¹¹⁷ Részlet Láncki György tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 176.

mezővárosok boszorkányerei alapján.¹¹⁸ Másrészt úgy vélem, hogy a 17. századi erdélyi fejedelmi udvarok és a kuruc mozgalmak parasztprofétáinak vonulatába is beilleszthetők.¹¹⁹ A jóslatokkal valószínűleg saját képességeiket, specialista kvalitásukat igyekeztek kedvező színben feltüntetni, s egyúttal népszerűsíteni, mai nyelvhasználattal: piacképessé tenni, akárcsak a táltosok némelyike.¹²⁰

Divinációs módszereiket az alábbi táblázatban összesítettem (8. táblázat).

8. táblázat. Jóló módszerek és egyéb divinációs eljárások

Év	Specialista	Cél	Eljárás
1684	Csótiné	pénznézés	megvizsgálja a földet
1684	Csótiné	pénznézés	30 aprópénz, viasz, kenyér (viaszöntés?)
1697	Milkó Márton	pénznézés	körömbe nézés
1704–1705	Szakácsné	jóslás politikai jellegű esemény kimeneteléről	2 fazék váltakozó feltöltése a forrásnál
1704–1705	Szakácsné	távol levő személy hazahozatala	kenyérből készült inga lengtetése só és faszén fölött
1704–1705	Szakácsné	jóslás hadi eseményről	2 fazék váltakozó feltöltése a forrásnál VAGY ismeretlen
1753	Sándorné (Horsánétól tanulta!)	jóslás egyéni sorsról	babvetés

A népi mágia szakértőihez – leginkább a nőkhöz – fordultak a nagybányaiak a magánélet olyan válsághelyzeteiben, mint a házasság körüli problémák vagy a bizonytalan kimenetű jogi ügyletek. Nagy Jánosné Csiszár Ilona bábaasszony például a következő tanácsot adta egy fiatal férjnek a vonakodó ifjú asszony megszelídítésére:

[...] az legényt arra tanította: első éczakán valamit el tehet az feleségén, csak el tegye, közösjön vele, meg is verje, amint hogy hatszor azon éczaka volt közi velle. Azután a menyecske igen megh utálta, s azóta jó szerével nem volt hozzája, sőt azon éczaka is elmenve mellőle, hajánál fogva hurczolta.¹²¹

¹¹⁸ Például a jászberényi Tóth Erzsébethez, a debreceni Balási Erzsébethez és Szaniszali Mihálynéhoz (vö. Pócs 1997, 164–170).

¹¹⁹ Például Drabik Miklós (lásd Péter 1977), vagy az Ugocsa megyei Órás András (lásd Voigt 1997).

¹²⁰ Lásd Pócs 1997, 172.

¹²¹ Részlet Lanzi Szeócz György tanúvallomásából (1700. április 24.), lásd Balogh 2003, 140.

Eligazították klienseiket a házaselet egyéb területein is, például hathatós módszereket ajánlgattak az iszákos vagy durva férjek kordában tartására:

[...] e fatenshez jövén Horsáné, ezeket szólotta: – Édes leányom! Azt halottam, hogy az uraddal roszzul élsz. Én sok jót tettem idevaló aszszonyokkal, meg segítélek, ha akarod, hogy oda teheted az uradot, ahová akarsz!¹²²

A párkapcsolati gondok megoldásán túl a párválasztásban is klienseik rendelkezésére álltak a szerelmi mágia gazdag eszköztárával. Itt néhány olyan esetet említhetünk, amikor özvegyasszonyok igyekeztek új férjet szerezni maguknak, vagy kikapós menyecskék a külvárosban szállást tartó diákokra áhítoztak:

Hallotta Szabó Deáktól, Lipcsei társától, midőn a fátens intette volna őket, hogy Sándornéval ne társalkodnának! Felelé Szabó, hogy eő szegény legény lévén, azután jár, ahol jól lakhatik! De azután a fátens tovább kérvén őtet, legalább szüzeségeket meg tartsák! Azt mondotta Szabó Deák: – De bizony régen oda van már Lipcsei szüzesége, mert az mondotta Lipcsei, hogy egykor valamit ettek Horsánéval, az oltától fogva nem nyughatom Sándorné szeretete mia! Majd meg hasad a szívem miatta! – Továbbá a fátens maga nem mehetvén, Sándornét meg intette, hogy ez olyan heába valóságnak békét hadna! Azt üzente Sándorné; hogy meg tanítya Horsáné által, hogy meg emlegeti a magyarok Istenét!¹²³

Megcsalt feleségek, aggódó szülők és szeretőjüket megunó férfiak rendelkezésére álltak azokban az ügyekben is, ha egy nem kívánt partnerrel folytatott, nyilvánvalóan mágikus eszközökkel fenntartani vélt viszonynak akartak véget vetni, mint például Némethi Mészáros Jánosék:

Tudom nyilván az leányom házasegakor fele tyukmonyát ketté vágott Szakácsné, és egy papirosból, nem tudom, mivel, meghintette s felét az fiammal megétette, felét ismét maga megette. Az fiam azt mondgya: – Melly rossz étel! – Az Szakácsné arra azt mondgya: – Ne gondolly vélle, csak edd meg! Attul az üdőtől fogva vagyon roszzul az fiam, és csak ő hozzá kívánkozott. Amikor elment, mindenkor ő hozta vissza. Az hová széllyel hordottuk a varáslókhöz, a kikesi boszorkányok azt mondották: – Meggyógyítanók, de az Szakácsné nem engedí!¹²⁴

Sokan azonban kifejezetten azért fordultak hozzájuk, mert a rontó mágia specialistáiként tartották számon őket. A szaszi Csótiné, amikor felajánlotta szolgálatait a hara-

¹²² Részlet Szakmári Mártonné Palkó Erzsébet tanúvallomásából (1753. február 19.), lásd Balogh 2003, 298.

¹²³ Részlet Szakmári Mártonné Palkó Erzsébet tanúvallomásából (1753. február 19.), lásd Balogh 2003, 298.

¹²⁴ Némethi Mészáros Jánosné tanúvallomása (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 170.

gosán bosszút állni vágyó szolgálónak, részletesen ecsetelte a saját céljaira is használt rontó módszereket:

[...] Az gyeregyi bikának az belit ki veszi, meg aszalja, osztán meg törí borssal. Mint az bika fel fúja magát, úgy fúja fel az ember magát tüle. Natragulyát, bolondítót, csudafát, az kapotnyaknak az gyükere.¹²⁵ Azt megh aszallya, meg törí az csudafát is. Azért törí meg, hogy csudállyanak rajta az emberek. Az bolondítót azért töröm megh, hogy gyökerestül, gyümölcsöstül, hogy olyan bolond legyen, mint az bolondítót hiják bolondítónak, és úgy járjon, mint birtalan¹²⁶ az piaczon. Az natragulát azért ássa alá az gyükerett, hogy ű is olyan legyen belől, hogy se alhassék, ha alszik is iczaka, csak vagy fél óra is tarcsion, ha nem, csak kinlódgyék ezen a világon. Az levelet megh aszalja, és úgy törí őszve az többi közzé, mint azon békát.¹²⁷

A bíróság manipulálására szánt eljárások külön csoportot alkotnak e rontó praktkákon belül. Ezeknek nagy fontosságot tulajdonított az eljáró hatóság, mert nyilvánvalóan az általa képviselt isteni és emberi akarat hatáskörébe való beavatkozás bizonyítékainak tekintette őket.¹²⁸ Emiatt a tanúkat részletesen kikérdezték az eljárások részleteiről, s ennek köszönhető, hogy viszonylag sok (összesen kilenc) esetet találunk, főként a második periódus pereiben. A módszerek kivétel nélkül a temetőből hozott földdel operálnak. Idézzünk egy szemléletes példát Szakácsné praxisából, amelyben egy jellegzetes átokformula is elhangzik:

Hallottam nyilván az Szakácsné szájából, hogy azt mondotta, hogy az ki törvénykezik, holt ember sírjáról vegyen földet fel, és azt hincse oda, az hol a tanács fel megyne, hadd tapodják fel, s azt mondgya: úgy némullyanak meg a bírák, mint az holt emberi az honnét az földet felvette, s úgy tehessenek törvényt reá, megszabadul. Azt is mondotta: mikor az fiát megszabadította, akkor az uraknak az ágyokba hányta, és ételekbe béadta.¹²⁹

Elképzelhető, hogy valamilyen hasonló metódusról beszélt kliensének a szaszari Csótiné is, amikor rosszakaróinak elnémítására ajánlkozott:

Mikor Fekete Bányáról leszármaztunk, fenyegette uramat Kalauz János, hogy vissza viszi, mert fejedelem szolgálja. Ő akkor az Birta Suska házánál gyógyította az Kis

¹²⁵ Valószínűleg a következő növényekről van szó: nadragulya (*Atropa belladonna*), bolondító beléndek (*Hyoscyamus niger*), csudafa (*Ricinus communis*), kereklevelű kapotnyak (*Asarum europaeum*).

¹²⁶ Ti. 'önkívületben tántorogva'.

¹²⁷ Részlet a szolgáló tanúvallomásából (a dátum és a hely neve ismeretlen, az utóbbi bizonyosan Nagybánya, mint a szövegből kiderül), vö. Balogh 2003, 106.

¹²⁸ A Csótiné elleni ítélet szövegében például a „törvény-tételnek varáslás által megakadályoztatása” megfogalmazás szerepel (vö. Balogh 2003, 112).

¹²⁹ Részlet Székely Szabó Sámuelné tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 171.

Szabó János gyermekét. Mi is ott laktunk. Én siránkoztam állapotunkon, s mondá: – Mit sirsz, te menyecske? Én megmondám állapotunkat. S ő mondá: – Semmi az, végy nékem egy sarut, olyat csinálók én, hogy az ki leg gonoszabb akarója uradnak, a polgárok előtt semmit sem szólhatna ellene.¹³⁰

Végezetül azt a feladatkört kell még kiemelnünk, amely kifejezetten a démonikus, természetfeletti erőktől való védekezéssel, illetve a hozzájuk való viszonyulás szabályozásával függ össze. Egy tanú arról számol be, hogy Szakácsné, a tománi tudósasszony a szépasszonyokkal¹³¹ kapcsolatos helyes magatartásformák betartására figyelmezteti a gondatlan nagybányai lakosokat:

Hallotta, hogy Szakácsné másokat tanított arra, hogy az favágóra az főmosó vizet ne öncse, sem pedig az csöpögés alá ne hujyozzon, mert az szép asszonyok bánnyák.¹³²

Az 1704–1705-ös perben elhíresült hajjigáló kísértettel kapcsolatos a következő példa, amelyet érdemes hosszabban idéznünk. Az eset a perben fontos szerepet betöltő Suhó szenátor házában történt. Az ifjú Suhóné egy este borral kínálta a lencsét kérni jött Pap Andrásné bábaasszonyt. Csak akkor döbbsent rá, hogy megfélekedezett az ígéretéről, amikor a bába távozott, s ő két dongót pillantott meg, amint a gyertya lángja körül röpdöstek. Hamarosan láthatatlan kezek egy poharat vágtak a fiatalasszonyhoz, aki elképedve konstataulta, hogy az még vizes, s ebből arra következtetett, hogy az imént használhatták.¹³³ Az ominózus „hajjigálás” a bíróság gyanúját is felkeltette, ezért különös gondossággal nyomoztak ebben az irányban, és sokakat kikérdeztek az ügyről.¹³⁴ A tanúk egyike úgy emlékezett, hogy éppen Pap Andrásné, a bábaasszony javasolta az áldomásívást (egy sajátos János-poharat¹³⁵) a kísértetjárás megszüntetésére:

¹³⁰ Részlet Zakariásné tanúvallomásából (1684. december 14.), lásd Balogh 2003, 179.

¹³¹ A szépasszonyok még egyszer szerephez jutnak, ugyanebben a perben. Egyik páciense meggyanúsítja Pap Andrásné bábát, hogy pont azt a növényt lopta el tőle, amelyből mindig tartott a háznál, hogy kéznél legyen a szépasszonyok rontása esetére. Kupás Jánosné tanúvallomása (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 176.

¹³² Részlet Fekete Balog István özvegye, Kys Anna tanúvallomásából (1704. december 8.), lásd Balogh 2003, 175.

¹³³ A tizenkilenc éves Ifjú Suhó Györgyné tanúvallomása alapján (1704. december 9.), vö. Balogh 2003, 166.

¹³⁴ Bár vizsgálatunk keretein túlmutat ez a téma, mégis fontosnak tartom megemlíteni a 16. századi erdélyi megszállottság- és ördögűzéseseteket. Ezekről a helyi tanult elit – akár a nagybányai vizsgálat vezetői, akár az ebben az ügyben közvetlenül is érintett prédikátor, Nánási István – a hazai demonológiai irodalomból értesülhetett. Az ördögűzés hatékonyságáról vallott álláspontok bizonyára a 17. század végi hitvitákban is megütköztek, s ez a per talán éppen ehhez biztosított színteret, ahogyan erre a tendenciára Tóth G. Péter a 16. századi példák alapján rámutatott, vö. Tóth G. 2008, 88.

¹³⁵ Ez akár utalhat a Szent János-napi borszentalésre is. A témáról bővebben a *Magyar néprajzi lexikon* szócikke, a *Szent János áldása* szől (Manga 1981).

Hallottam magától Pap Andrásnéától, mikor az Suhó György házában volt a hajigálás, azt mondotta: – Ha két János nevű ember menne ahoz a házhoz, az asztal mellé leülve, az asztalra négy gyertyát tennének. Kezekben egy-egy kupa bor lévén, köszönnék egymásra a bort, így szólván: – Isten éltesen, János! – Isten megáldjon, János! – Félsz e te, János? – Nem félek, János! – Igyunk hát, János! – Azonban csak innának (meg szünnék).¹³⁶

4.3. Rontásfelismerés és boszorkányazonosítás

Úgy vélem, hogy a népi mágia nagybányai specialistáinak a boszorkányvádaskodás szemszögéből legfontosabb szerepkörét érdemes külön alfejezetben tárgyalni, ugyanis a mágia és egészségügy helyi piacának ez a területe a legjobban megvilágított alkotórészek közé tartozik. A nagybányai boszorkányvádakban betöltött feladatokról, az általuk alkalmazott mágikus eljárásokról általánosságban ugyanazt mondhatjuk el, amit 1997-ben Pócs Éva a magyarországi boszorkányüldözés akkori, teljes dokumentumanyaga alapján:

...alakjuk nemigen választható el az „önálló” boszorkánynézők esetleges adataitól: megállapítható, hogy kis számban léteztek a boszorkányság rendszerében működő boszorkánylátó specialisták is, akiknek leggyakoribb elnevezése „néző” és „tudós” volt. [...] technikáik alapvetően a hasonmások spontán „látásán” alapultak, másrészt különböző divinációs eljárásokat is alkalmaztak.¹³⁷

Adatainkból az látszik, hogy szinte valamennyi mágikus szakértő praxisában szerepelt a rontás vagy a boszorkányrontás azonosítása. A gyógyítással is foglalkozók leginkább akkor folyamodtak valamilyen azonosító eljáráshoz, ha a páciensek már körvonala-zódó rontásgyanújának kellett irányt szabni. Jellemző példa erre a két bába, Szaszariné és Nagy Jánosné közti nyílt konfliktust kiobbantó eset, amely egyben a tanúkihallgatások kiindulópontjává is szolgált. Lőrinc Deák és felesége arra gyanakodtak, hogy a lányuk (Debreczeni Andrásné) lába azért nem gyógyul, mert megrontották. Rontóként többen is szóba jöttek, de a szülők nem tudtak dönteni. Végül Nagy Jánosné, az egyik bába azt javasolta, hogy Lőrinc Deák „üssön az ülőszék alsó részébe egy tőt, melyre ha reá nem ülhet Szaszariné, megh ismeritek, hogy ő dolga”. Próbálkozása, hogy a szóban forgó beteget (Debreczeni Andrásné) terhessége alatt és a gyermekágyban kezelő Szaszarinéra bizonyítsa a rontást, hiábavalónak bizonyult:

Lőrinc Deáknétől hallotta, hogy Nagy Jánosné javallotta volna neki, tudniillik Lőrinc Deáknénak, de hogy ott lőtt volna Szaszariné, az fátens nem tudgya, hanem

¹³⁶ Részlet Gömöri János tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 179.

¹³⁷ Pócs 1997, 180–181. Matthew Hopkins, a hírhedt kelet-angliai boszorkányazonosító specialista szerepét helyezi új megvilágításba James Sharpe, a Hopkins által kiobbantott üldözési hullám kapcsán, vö. Sharpe 1998.

oda hivatván, látta, mikor ki vették az székből az tőt és az seprőből az kést. Az tőt vissza atták ezen fátensnek, mivel övé volt. Mondotta Lőrincz Deákné: semmit sem talált abban, a mit Nagy Jánosné mondott.¹³⁸

Az elbeszélésekből az is kiderül, hogy a specialisták javasolta azonosító eljárások nagy része semmiben sem különbözött a „laikusok” mágikus módszereitől. Ezeket két nagy csoportra oszthatjuk: 1) vagy arra kényszerítették a rontót, hogy jelenjen meg a rontás helyszínén, akár az ún. *sóra hívás* metódusával, akár úgy, hogy bántalmazták a fel-tételezett rontó valamilyen tartozékát, mert a szimpatikus mágia logikáját követve úgy hitték, hogy a rontó testi valójában érzékeli az inzultust; 2) vagy sebet ejtettek a rontó alakváltozatának vélt állaton (eseteinkben kizárólag macskákon), hogy aztán az emberi alakján is megjelenő sérülés alapján egyértelműen azonosíthassák.¹³⁹ Idézzünk egy-egy jellegzetes példát mindhárom típusra:

Toot Jánosnétól hallotta, kinek Kovács Andrásné menyje besszélette, hogy ötlet Szaszariné képében megh-nyomták, és mondotta: – Te kurva, holnap jőj, soót adok nyalnod! – Minthogy reggel oda ment, s a kemencze körül lévén, egy darab sóot rágta. S kérddette tőlle: – Miért rágja olyan jó reggel? – Felelt Szaszariné: – Minden reggel úgy kell tennem, mert az gyomrom is el égne egész nap, ha nem rágok.¹⁴⁰

Hallotta Órás Istvánné asszonytól, hogy Czeglédi uram panaszkodott, hogy az keze az gyermekin volt éjjel, Pap Andrásné kipiben el akarták vinni, de felkölt. Az gyermek háló eszközt az földön keminyen meg veri. Egy kis veres posztókát [talál], akkor annál inkább veri az földön. Más nap Pap Andrásné oda az házhoz megyen, és a földön csuszkál. És kinlódott, és mikor az szülő asszonyokhoz hijták volna, az lánya az földön tanálta, és onnét hijták el.¹⁴¹

Hallottam s tudom, mikor az macska nyakát elvágták, dobraviczai asszonynak az lábán eredett a seb, de nem tudom, kinek hijják, oláh asszony.¹⁴²

Az is előfordult, hogy a gyógyítónak nem a rontót kellett kimutatnia, hanem ki kellett zárnia a más jellegű (ti. nem a rontással összefüggő) magyarázatokat, mint azt például a borbély tette:

¹³⁸ Török Istvánné Karikás Katalin tanúvallomása (1700. március 29.), lásd Balogh 2003, 130.

¹³⁹ Pócs Éva a természetfeletti hasonmások képzetrendszerébe illesztve értelmezi és rendszerezi ezeket az eljárásokat. Eszerint a házhoz idézés célja, hogy a látomás/álm alternatív világában felismer a rontót arra kényszerítsék, hogy emberi alakjában megjelenve hozza helyre az okozott kárt, lásd Pócs 1997, 137–141.

¹⁴⁰ Részlet Kassay István tanúvallomásából (1700. április 19.), lásd Balogh 2003, 138.

¹⁴¹ Részlet Gyulai Szabó István szószóló tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 178.

¹⁴² Részlet Szilágyi Györgyné kínvallatás utáni vallomásából (1704. december 19.), lásd Balogh 2003, 189.

Gyanakodott penigh a fátens reá, azért hogy egykoron házához ment Szaszariné, az fátens gyermekének az füle ki fakadott volt, megh kenegette, és az fátensből patyolatot¹⁴³ kért, melyet ha már oda nem adhatott, hanem halasztott másnapra, de reá sem ment Szaszariné, s ugyan akkor éczaka erősen megdagadott az fátens lába, hogy reá nem állhatott, noha holmi egy és mással kötvén, megh gyógyult. De az másfél esztendőös gyermeknek az láb bokájánál egy mérges pattanás költ, melyet mondottanak Pokol Varknak, és annyira el keveredett, s sok helyeken sok lyukkal azután ki fakadozott, és a német borbélylal gyógyította, a ki is vesztesnek mondotta, és a gyermek csakugyan megh holt, nem gyógyulhatott meg.¹⁴⁴

4.4. Gondolatok a betegségről

Az eddig áttekintett perszövegekben túlnyomórészt arról esik szó, hogy milyen tüneteket és megbetegedéseket tulajdonítanak a boszorkány kártételének. A nagybányai perekben két, egymással részben szemben álló, vallásos-mágikus jellegű betegségmentelmezés bontakozik ki: a testi-lelki nyomorúság vagy a keresztény Isten akaratából sújtja az embert,¹⁴⁵ vagy pedig emberi rosszindulat eredménye. A két okfejtés közül az első az újabb, és nyilvánvalóan a sajátosan protestáns demonológia hatására alakult ki. Korábbi elemzéseiben Stuart Clark arra mutatott rá, hogy a protestantizmus – különösen a kálvinista meggyőződés – erőteljesen elítélte az embert ért károk addigi, materiális (profán?) értelmezéseit, amelyek közé a boszorkányrontás is számított. A boszorkányok ártó tettei ugyanis éppen a világ testi, anyagi, érzékelhető vetületében manifesztálódtak, akár betegségként, akár vagyoni vagy egyéb anyagi kár formájában. Az ellenboszorkányok szerepében segítséget nyújtó mágikus szakértők hasonlóképpen kézzelfogható, materiális módszerekhez folyamodtak a kár helyrehozatala érdekében. A mózesi törvényekre¹⁴⁶ alapozott új, kálvinista morál szerint azonban ez a logika többé nem volt alkalmazható: a boszorkányok gáztettei mögött nem volt szabad többé rosszindulatú emberágenst keresni, akin a tálió elvén megtorolható a gonoszságok. Hiszen aki így cselekedett, arról tett bizonyosságot, hogy az isteni tudást kifürkészni akaró jóssal vagy látóval, az ördög szövetségeseivel társalkodva maga is bűnös, mivel nem bízik eléggé az isteni gondviselésben, és meg akarja ismerni Isten rejtett szándékait. A kálvinista demonológia értelmében ugyanis a boszorkányok tulajdonképpen az isteni akaratot szolgálják, mint az alávett ördög szálnalmas, megtévesztett szövetségesei, akik isteni rendelésre támadnak az igaz kereszténynek nyájától eltévelyedő bűnösökre, hogy komoly önvizsgáltra és az igaz útra való visszatérésre sarkallják őket. Azok pedig, akik a boszorkányrontást ember létükre nemcsak azonosítják, hanem „emberi módon” igyekeznek azt kezelni, éppenséggel Isten jobbító szándéka ellen cselekednek, s így az ördög mal-

¹⁴³ Nagyon finoman szőtt, szinte fátyolszerű vászon.

¹⁴⁴ Vásárhelyi Sámuelné Jászay Katalin tanúvallomása (1700. április 3.), lásd Balogh 2003, 133.

¹⁴⁵ A boszorkányság protestáns értelmezésében egyre hangsúlyosabbá vált az isteni gondviselés szerepe, lásd például Clark 2001, 459–465.

¹⁴⁶ 5Móz 18:10–11 és 2Móz 22:18–20.

mára hajtják a vizet. Az az intellektuális folyamat, amely a protestáns Európában a „boszorkányrontással összefüggő tapasztalásokat spirituális élménnyé lényegítette”,¹⁴⁷ s ezzel párhuzamosan diabolizálta a jó szándékú mágia gyakorlóit, a 16. század második felében indult, s a 17. század első harmadában már bizonyíthatóan elérte a nagybányai kálvinista közösséget is.¹⁴⁸ A perszövegek arról árulkodnak, hogy Nagybányán párhuzamosan létezett egymás mellett a kétféle csapásmagyarázat (emberi rosszakarat versus isteni szándék). A „kálvinista modell” szerinti, vagyis az ördög eszközeként cselekvő boszorkány képzetének térhódítását jelentheti a nagybányai perek esetében, hogy az ördög és a vele szövetséges boszorkány alakja időnként összemosódik a tanúvallomásokban. A lépten-nyomon felbukkanó az „ördög” szóval rendre a rontó boszorkányról beszélnek a tanúk.¹⁴⁹ Idézzünk néhány példát:

[...] az incatta¹⁵⁰ egyszer monda [...]: – Nem használhatok én az gyermeknek, migh az ördögök ezen egymás között meg nem egyeznek, és így gyermekemnek gyógyítását félben hagyá.¹⁵¹

[...] kérdé egyszer: – Gyógyulsz é már, használ é ez az ir? – Felelék nékie: – De hogy használ, inkább el-rontottál! – Mondá ő: – Én nem rontottalak, rontott az sok ördög, a sok boszorkány!¹⁵²

[...] ne adta volna Isten, hogy se Katonánét, se aszszonyodat ismertem volna, mert az miolta meg-gyógyítottam, az olta tsak kinoznak az ördögök, zarátnokot hordanak az hasamra!¹⁵³

¹⁴⁷ Clark 2001, 464. (A fordítás tőlem: K.-H. J.)

¹⁴⁸ Az első helvét irányú konfesszió, az 1562-ben megjelent debrecen-egervölgyi hitvallás több helyütt is kitér a boszorkányság kérdéskörére, s a népi mágia szakértőit már ebben a szellemiségben ítéli el, vö. Kristóf 2001, 109–113. A *Confessio Debrecina* nyilvánvalóan Nagybányán is ismert volt. Milotai Nyilas István, 1614-től a tiszántúli egyházkerület (s benne Nagybánya) püspöke, felvette *Agendájába* (Gyulafehérvár, 1621), vö. Kiss Á. 1877, 3–5; és 1882, 72. Az 1605-ben a nagykárolyi zsinaton pappá szentelt Milotai Nyilas alsóbb iskoláit (1596-ig) Nagybányán, felsőbb tanulmányait Debrecenben, majd Heidelbergben végezte. Később nagykárolyi, majd szatmári lelkészként szolgált, végül a püspöki hivatalt letéve 1618-tól Bethlen Gábor udvari lelkésze lett Gyulafehérvárott (lásd Zoványi 1977, 406–407).

¹⁴⁹ Ez a tendencia főként a 17. századra jellemző, s leginkább az 1670-ben folyt per tanúvallomásaira (az összes huszonöt esetből tizenhét innen származik). A 18. századi elején folyt nagy per után csak egyetlen rágalmaszi esetben fordul elő újra (1724–1725: „tisza szín ördög”). Bár erre egyelőre nincsenek közvetlen adataink, mégis elképzelhetőnek tartom, hogy a feltűnően nagyszámú boszorkány=ördög megfeleltetés, a kétféle értelmezés nyilvánosság előtti ütköztetésének egyik színtere éppen az 1670-es, bábák és gyógyítók ellen folytatott per volt.

¹⁵⁰ 'vállott'

¹⁵¹ Részlet Rác Mihály felperes beadványából (1670. június 5.), lásd Balogh 2003, 67.

¹⁵² Részlet Varga Gáspár tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 76.

¹⁵³ Részlet Juhász Anna, Szabó Andrásné szolgálójának tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 75.

[...] urától hallotta Csótínénak, hogy nagy ördögnek mondotta a feleségét.¹⁵⁴

Egykor az asszonyok az boltok között beszélvén s egymást kérdezők, az fátens monddta: – Hogy ráza megh az ördög az ember fejét? – Azon szavára fordult Szaszariné s megh rázta a fátens fejét, hogy egész nap szédelget a feje miatta. Ismét kérdették: – Hát hogy fogdossák megh, hogy megh kékül az újja helye? – Az az megh mutatta Szaszariné a maga kezével: így, s így úgymond, kétszer nyomott egyik asszonyon.¹⁵⁵

4.5. Betegek, kliensek és a szakértői kínálat

Amennyiben a mágikus és egészségügyi szolgáltatások piacának működéséről szeretnénk többet megtudni, akkor forrásaink meglehetősen szűkszavúnak ítéelhetők. Az alábbiakban mégis megpróbálom összefoglalni a kereslet és a kínálat találkozásának menetrendjét. A boszorkányperek orvoslásról szóló beszámolóinak a gyógyító és a páciens egymásra találása szinte kötelező alkotórésze volt, mivel az elbeszélők ezt lényegesnek tartották. Az esetek egy részében a gyógyítót hívták, vagy valakivel elhívták a beteg lakhelyéhez. A magasabb társadalmi állásúak szolgát, szolgálót küldtek érte, de elmehetett az üzenettel a mozgásképtelen (rossz egészségi állapotban levő) beteg szomszédja vagy lakója is. Így tett például Szabó Andrásné: „[...] a gyermekem igen nagy nyavajában lévén, hívtam volt az Nagy Gergelyné, s kértem, hogy gyógyítsa.”¹⁵⁶ Előfordult azonban az is, hogy a beteg maga kereste fel panaszával a gyógyítót:

Tudom és láttam nyilván az szemmel, hogy az Szilágyi asszonynak hoztak együnét, másunnét sok féle nyavajában való személyeket gyógyítani, és gyógyította, nem tudgyuk, haszonra vagy kárra.¹⁵⁷

Ha az nem a városban lakott, hanem többször is úton volt, mint például Csótiné, megtörténhetett, hogy akkor vitték hozzá a beteget, amikor éppen egy városbeli kliensét látogatta meg valamilyen egyéb ügyben:

Mikor az unokája betegh volt, reminkettek Csótínénak, hogy tenne jól vel[e], ha tudna. Egykor Szőkéné mondá: – Jere oda, mert még ott vagon Csótiné! – Fogom a gyermeket, s által vittem.¹⁵⁸

A kezelés általában a beteg otthonában zajlott, de találunk olyan esetet is, amikor a beteg a gyógyítónál kapott szállást erre az időre. Szakácsné nál lakott például Kozma Füsüs Mihályné Szabó Erzsébet:

¹⁵⁴ Részlet Mojsey Gergely tanúvallomásából (1684, dátum nélkül), lásd Balogh 2003, 105.

¹⁵⁵ Részlet Kállay Szabó Mihály tanúvallomásából (1700. április 19.), lásd Balogh 2003, 137.

¹⁵⁶ Részlet Szabó Andrásné tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 75.

¹⁵⁷ Kocsis Zsigmond tanúvallomása (1704. december 19. előtt), lásd Balogh 2003, 190.

¹⁵⁸ Részlet Pinzverő Boldisárné tanúvallomásából (1684, dátum nélkül), lásd Balogh 2003, 104.

Az Szakácsnénél circiter 8 hétig betegen laktában látta azt, hogy estve vacsora tájban az kakasok szólottanak. Az fogóval kivött az tűzből egy darab eleven szenet, s elhajította, mondott valamit, de mit, nem tudja.¹⁵⁹

Megtörténhetett az is, hogy a módos cívisasszony nem maga vitte, hanem szolgálója karján küldte beteg kisgyermekét a gyógyítóhoz, aki ott helyben végezte el a gyógyítást:

Mikor Szilagj András uram szolgálója voltam, az ő kegyelmek kis gyermekek igen beteg lévén, mondá asszonyom, hogy vigyem az gyermeket Nagy Gergelynének. Asszonyom ada egy darab szalonnát, s vivén az gyermeket. Nagy Gergelyné sokat olvasa reá, de én nem tudom, mit mondott, mert nem halottam, lassan mondá. Az olvasást elvégezvén, megnyalá az gyermeket én nikem két felől, az oldalom melé köpe. Annak utána harmadszor is megnyalá az gyermeket, én nekem az szemem közé pökdöse az nyálat. Onnan haza viim az gyermeket, az gyermek meggyógyula, de harmad napot ha mulatám, úgy megh betegéim, hogy halálatom lesték, annak előtte szép piros leány voltam, de az olta én nekem soha egészségem nem volt.¹⁶⁰

Nem tudjuk, hogy pontosan miként zajlott a megállapodás a páciens és a gyógyító között, azonban a gyógykezelés árában valószínűleg már ekkor, tehát a gyógyítás eredményétől függetlenül megegyeztek. Erre abból a néhány tanúvallomásból következtethetünk, amelyekben a gyógyító előre kiköti a kúra árát, mintegy felszólítva a leendő páciens:

A Szoboszlai legénye is volt házamnál, ha gyógyításra vehetnők. Tapogatta az lábát, s azon [...] roszszabbul lött az legény, kinek azt mondá: aquavitát¹⁶¹ s ezt-amazt ad nekem, ha meg akarsz gyógyulni. Minden nap egy polturára¹⁶² aquavita legyen minden napra.¹⁶³

A gyógyítók fizetsége az esetek nagy többségében pénz, de lehetett valamilyen természetbeni juttatás, például étel (kolbász, szalonna) vagy ruhanemű (patyolat, saru). Az elbeszélések alapján azt is valószínűsíthetjük, hogy a gyógyító munkadíjának kifizetésére a kezelés végeztével került sor.

Mind ez idáig azt a gyógyító és beteg közti viszonyrendszert próbáltuk meg rekonstruálni, amelyet nem formált át a boszorkányvád. Elbeszéléseink nagyobbrészt azonban éppen ezeket a megváltozott helyzeteket tárják eléink. Vizsgálatunk keretein messze

¹⁵⁹ Részlet Kozma Füsüs Mihályné Szabó Erzsébet tanúvallomásából (1704. december 8.), lásd Balogh 2003, 167.

¹⁶⁰ Kádár Mihályné Váraljai Kata tanúvallomása (Szamosújlak, 1670. július 7.), lásd Balogh 2003, 81.

¹⁶¹ Ti. égetett szeszt.

¹⁶² Korabeli pénznem.

¹⁶³ Részlet Csetri Istvänné tanúvallomásából (1684, dátum nélkül), lásd Balogh 2003, 107.

tüllépnénk, ha a tanúvallomásokban megörökített, gyógyító és beteg közti konfliktusokat részletesen tárgyalnánk. Itt csak két, a témánk szempontjából is lényeges kérdésre térek ki:

1) Az elbeszélők időről időre arról számolnak be, hogy a gyógyító megtagadta a kezelést, korabeli szóhasználattal élve nem *fogadta el* vagy *fogadta fel* a beteget. Ennek nyilván több oka is lehetett, ám eseteinkben valószínűleg a boszorkányvádtól való félelmet sejtethetjük az ilyen döntések hátterében. A gyógyító nem vállalta a gyógyítást, mert félt attól, hogy esetleges sikere talán igazolna egy éppen vele kapcsolatban megfogalmazott rontásgyanút, amiről ő nem is tud. Ugyanennek a fordítottjáról is értesülünk, amikor a gyógyító annak ellenére is kezelte a beteget, hogy tisztában volt vele: őt fogják emiatt rontással vádolni. Az alábbi történet jól példázza ezt a verziót:

Az fatens felesége circiter 4 esztendővel öszve háborodván egy tyukért Szaszarinéval (ki is Nagybányán a szomszédságban lakott), azon napon az kelebe erősen megh dagadott, úgy hogy talán száz lyuk is volt rajta. Az után a lapoczkája alá által ment az daganat. Az után hivatam által Szaszarinét, és a menyecske is ment által, ha hozzá szóllott volna Szaszariné. De elsőben mégh szem ügyét sem vetette reá, mind addig hivaták, s jártak azért utána. Egyszer javallotta: – Keressetek a szemeten kapczát, csontot, mosót [?], azzal kössétek! – Mellyet megh cselekedték és maga is megh tapogatta Szaszariné, és mondotta: – Mint hogy azt mondgyátok, én dolgom, én a ti lelketekre megh tapogatom, ha én dolgom, ám gyógyuljon meg! Amint hogy megh is gyógyult!¹⁶⁴

2) Az előző jelenséghez hasonlóan, a boszorkányvadak hatását fedezhetjük fel néhány olyan esetben, amikor a gyógyító módszereit, eljárásait a páciens vagy hozzátartozói nemcsak megkérdőjelezik, hanem egyenesen elutasítják, mert gyanúsnak tartják, s ezért egyoldalúan felmondják a kezelési megállapodást. Idézzünk fel két példát Nagy Gergelyné praxisából. Amikor Mihály Istvánnét kezelte a *mádra* (anyaméh) megbetegedésével,¹⁶⁵ a következő történt:

Ha akarom, egy tálnyérre vajat teszek, s majd ki hijja a mádradat, ezt meg-enné, én meg béküldeném az helyére. Ezt háromszor mondotta, három napok alatt járván hozám gyógyítani. Én meg-ijjedvén tőlle, urammal néki meg-fizették, s el is bocsátám.¹⁶⁶

Nagy Mihályné nem említi, hogy miként reagált a tapasztalt bábaasszony a nyilvánvalóan váratlan döntésre, s ez eset további következményei is rejtve maradnak előt-

¹⁶⁴ Részlet Jakocs Csiszár János tanúvallomásából (1700. április 3.), lásd Balogh 2003, 132.

¹⁶⁵ Az anyaméhről Hippokratész, és az ő nyomán Galénosz úgy vélekedett, hogy vándorol a női testben. A kellemes illatokhoz vonzódik, míg a kellemetlen szagoktól irtózik: pozíciója tehát befolyásolható a megfelelő szagingerrel. Talán ezt az elképzelést tükrözi a bába gyógymódja. További párhuzamként kínálkozik az emberi testbe bújó kígyó előcsalogatásának módszere, amelyhez tejet használnak: a kígyó a szájon át kibújik a tej édes illatára.

¹⁶⁶ Balogh 2003, 76.

tünk. Nem így a másik történetben, amelyet Szentgyörgyi Csizmadia Istvánné, egy másik gyermekágyas anya beszél el:

A kérdésben forgó Nagy Gergelyné az kebelemet gyógyétván, egy béka tekenővel¹⁶⁷ is tapogatta, mely felől azt mondotta: – Ládd é, fiam, ez kétszer keresztelkedett, kétszer szenteltetett. Az kihez ezt értetem, soha ki nem fakad, oly áldott tekenő ez! Vagyon a menyemnek is egy, de még az nem keresztelkedett meg. Azután megh parancsolván erősen úram, hogy azt a vén aszszonyt oda ne jártassam hozzám, nem mervén oda-járatni, ő kegyelme borbély kezébe adott, azonban a dobaviczai aszszony is köteött, s azt mondta felőle, hogy ő vesztette meg, Nagy Gergelyné, azért haragudott meg reám hogy borbély gyógyít.¹⁶⁸

Mivel nincs semmiféle viszonyítási alapunk, nem tudjuk megítélni, hogy vajon mennyire számított szokatlannak ez a terápia a nagybányai polgárasszonyok és családjuk körében.¹⁶⁹ Az elbeszélésből azt szűrhetjük le, hogy a gyermekágyas anya talán nem botránkozott meg rajta, de a férj annál inkább felháborodott. A történet arra is jó példaként szolgál, hogy a nagybányai iparosok éppúgy kompetensnek érezték magukat, ha a feleségük és családjuk egészségi állapotáról kellett dönteniük, mint a korabeli főnemesek: Szatmári Csizmadia István nemcsak elküldi a korábbi bábát, de ő maga jelöli ki az új kezelőszemélyzetet is. Nagyon valószínű, hogy a tanúk Nagy Gergelynének a tanúvallomások felvételekor már meglehetősen széles körben elterjedt boszorkányreputációját vetítik vissza a múltbeli eseményekre.

5. Esettanulmányok

Bár ennek a vizsgálatnak elsődleges célja a nagybányai mágikus és egészségügyi szolgáltatások piacának vázlatos bemutatása, az alábbi esettanulmányok segítségével közelebbről is szemügyre vehetjük, miként formálták át a boszorkányvadász piac korábbi viszonyait. Figyelembe kell vennünk, hogy a boszorkányperek megjelenése előtti állapotokról csak retrospektív képet alkothatunk, a vádak torzító tükrében. A nagyítás segítségével azonban talán élesebben láthatjuk a népi mágia szakértőinek mozgását, tevékenységét a gyógyítás és a mágikus ügyletek bonyolult nagybányai játéktérén.

¹⁶⁷ Ti. teknősbéka páncéljával.

¹⁶⁸ Részlet az 1670. június 26-i tanúvallomásból (lásd Balogh 2003, 79).

¹⁶⁹ Török János 1619 előtt összeállított *Orvoskönyvében* található egy recept, amely *farkassebre* hinteni ajánlja a teknősbéka páncéljából készült port, lásd Hoffmann 1989, 106. Ugyanezt a receptet találjuk még a Szentgyörgyi János írta *Testi orvosságok könyvében* (1619 előtt), vö. Hoffmann 1989, 189.

5.1. *Családi viszály és konkuráló gyógyítók: Nagy Gergelyné és Nagy Istvánné (1670)*

A boszorkányvádaskodásba torkolló alapkonfliktusról több elbeszélés is rendelkezésünkre áll. Abban valamennyi megegyezik, hogy az ellenségeskedés egy beteg gyermek szülei, pontosabban Rácz Mihály és háznépe, valamint a gyermeket s előzőleg a gyermekágyas anyát is kezelő bába, Nagy Gergelyné között kezdődött. Vádlevelében Rácz Mihály elmondja, hogy feleségét a gyermekágyban Nagy Gergelyné ápolta. A fizetség dolgában azonban nézeteltérés bontakozott ki: Rácz Mihály szerint a felesége nem volt tisztában vele, mennyit kellene adnia az őt gondozó („kötöző”) asszonynak, s talán alábecsülte szolgálatának ellenértékét. Ráczék szerint Nagy Gergelyné ezért annyira megneheztelt Ráczékra, hogy azok már hiába hívták beteg csecsemőjük orvoslására. Szorult helyzetükben az idős bába menyét, Nagy Istvánnét bízták meg a feltehetően csípőficammal született gyermek gyógyításával, ám ő teljes kudarcot vallott. Elvállalta ugyan a gyógyítást, de – sikertelenségéért a beteg sorsán egymás közt már korábban megegyező rontókat okolva – végül félbehagyta a kezelést. Ezt Rácz Mihályék úgy értelmezték, hogy a gyermek betegsége nyilvánvalóan Nagy Gergelyné bosszújának, vagyis rontásának az eredménye. Ezután ismét ostromolni kezdték Nagy Gergelynét, azonban az többszöri kérésükre is elutasította a gyermek kezelését, s a tehetetlen Rácz Mihály a városi bíróság hivatalos fórumához fordult. Nagy Gergelyné csapdában volt: ha elfogadja a Ráczék másodszeri felkérését, azzal igazolja a rontás gyanúját, amit konkurensé, egyben a saját menyé ültetett el a reménytelen szülők fejében. Hiszen Nagybányán is közismert volt a hiedelem: a rontást csak és kizárólag az okozója hozhatja helyre. Sikeres gyógyításával a feltételezett rontó tulajdonképpen önmagát „azonosítja”, s így akaratlanul lelepleződik az őt gyanúsítók szemében. Ugyanakkor, ha a gyógyító nem „fogadja fel” az ilyen esetek kezelését, azzal saját létalapját veszélyezteti. Nem csupán a bevétel marad el, hanem a sikeres gyógyításokra alapozott hitele is romlik, s így további pácienseket veszíthet. Nagy Gergelyné vállalta a rideg közönyösség vádjának ódiúmat, kockáztatta gyógyítói és bábái jó hírét, és nem állt kötélnek. Nagy Istvánné viszont ekkorra már széltében-hosszában terjesztette róla – főleg saját betegei és azok rokonai, szomszédai körében –, hogy anyósa irigyli az ő gyógyító tehetségét, s bosszúból újra és újra a gyógyulás útjába áll. Sőt, egyenesen azt állította, hogy anyósa még őt magát is megtámadja, csak hogy meggátolja jó szándékú gyógyítását. Megbénítja legfőbb munkaeszközét: kenegető, kötöztető kezét. Idézzük Varga Gáspárt:

Az menyé is beszélé vala az napa felől egykor nálla, hogy az napa gyógyítván Asztalos Mihályt, ő is titkon odament, de senki nem tudta azt, csak Asztalos Mihály s az ő felesége. És bé kötötte ő is a napa után, s mondott néki egykor a napa: – Bezeg bánom, hogy két doctor vagyon egy háznál, de meg bánod! – Azon étszaka úgy meg-nyomorodott a keze, hogy nem is alhatott miatta. S mondta a napának: – Jaj, mi lelte az kezemet, nosza, láss hozzá! – A napa osztán egykor csak meg-ragadta a kezét, végig fújt rajta, s virrattig meg-gyógyult a keze.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Balogh 2003, 74.

Úgy vélem, a hogy a két gyógyító küzdelméről szóló szövegek mögött jól kitapintható az orvoslással és különösen a népi gyógyítókkal kapcsolatos attitűdök megváltozása. Tagadhatatlan, hogy a betegek a gyógyítók számára fontos bevételi forrást jelentettek, esetleg egyenesen a létalapjukat. Nagybányán azonban valószínűleg csak Nagy Gergelyné esetében feltételezhetjük, hogy kizárólag bábaként kereste kenyerét, legalábbis abban a néhány éves időszakban, amelyről a tanúvallomásokból értesülünk. (A tanúvallomásokból még arról sem bizonyosodhatunk meg, hogy valóban Kolozsvárról költözött-e Nagybányára, mint azt néhányan tudni vélték.) Nagy Istvánról azonban tudjuk, hogy a férje szekerezést vállalt, s ebből rontásvaddal végződő konfliktus is származott. Valószínűleg ő volt az, aki gyógyítóként tevékenykedve szeretne volna biztosabb anyagi alapokra helyezni az életét. Érdekes módon a munkamegosztás és a közös családi „vállalkozás” kezdetben jól működött: Nagy Gergelyné a bábai teendőket látta el, míg Nagy Istvanné gyógyított. Nagy Istvanné legitimitását és gyógyítói hitelét szándékosan és akaratlanul Nagy Gergelyné teremtette meg: egyrészt maga ajánlotta be a menyét mint „jó kenőt”, másrészt városzerte úgy tudták, hogy Nagy Istvanné a gyógyítói tudását Nagy Gergelynéől tanulta.

[...] inkább is szeretném, ha az anya gyógyította volna, mert tudósabbnak hallom az kegyelmed annyokát, kegyelmed is tülle tanult, úgy hallom. Felelé: – Ő bizony nem tanult, a napa is ő tülle tanult, ő még az másik urának az annyátul tanulta, az mit tanult.¹⁷¹

Nem tudjuk kitapintani, pontosan hol és miért keletkezett az első repedés anyós és meny, bába és gyógyító viszonyán, de nem járunk messze az igazságtól, ha nemcsak Nagy Istvanné növekvő becsvágyát és gátlástalanságát látjuk a történetek háttérében, hanem gyógyítói minőségében való csúfos megbukását is. Gyógyításesetei leginkább arról szólnak, hogy miért nem vállalhatja a kezelést. Vagy nem talált megfelelő gyógyfüvet, vagy arra hivatkozott, hogy a rontók („ördögök”) bántalmazták a gyógyítás miatt, mint például Váczi Dánielné esetében:

Azután penig egykor az fiam hozzám panasolván, mely nagy nyavalyában vagyok, s mondá az fiam: – De bizony, édes anyám aszszony, még nagyobb kínban vagyon az szegény Váczi Dánielné aszszonyom, most is a kutba akart ugrani! Nállam lévén szinte akkor Nagy Istvanné, mondék neki: – Lelkem, Nagy Istvanném, hogy nem tekinted meg szegényt, tennél jól velle, ha tudnál! Felelé: – El-mehetnék ugyan, s ha egyszer meg-fereszteném, és egyszer meg-kenném, az fejembe kötöm, hogy bizony semmi gondgya nem lenne! De bizony nem cselekszem, mert az mely embert kerékben törtek, annak az husz körmét meg-szedték, meg-égették s annak az hamvát adták

¹⁷¹ Részlet Ráczi Mihályné Szegedi Kata tanúvallomásából (1670. július 10.), lásd Balogh 2003, 84.

meg-innia! Már én az fejemért sem mertem abban ártani magamat, mert ha én ahoz nyulnék, az ördögök úgy bánnának velem, hogy soha ember nem lennék!¹⁷²

A boszorkányvád eszközeivel igyekezett félreállítani az anyósát, de nem vette figyelembe, hogy annak előnyös gyógyítói pozíciójára mások is pályáztak. A két asszony beteget egyidejűleg vagy egymás után több szakértő szolgáltatásait is igénybe vették, ugyanis mindig a beteg pillanatnyi állapota határozta meg, hogy éppen kihez fordultak: ha jobban volt, maradt a gyógyító, ha nem, lecserélték. A tanúk elbeszélései alapján gyakran a betegeknek, pontosabban a hozzátartozóiknak – a háztartás egészségügyi döntéshozóinak – orvosválasztási „promiszkuitása” állt a nézeteltérések hátterében. A jelenség okairól csak találgatásokra hagyatkozhatunk: túlkínálat lépett fel a gyógyítás piacán, vagy ez az attitűd a korban természetes és megszokott volt? A „dobraviczai asszony” néven ismert gyógyító a patientúráját ugyanúgy Nagy Gergelyné rovására akarta megnövelni, mint Nagy Istvánné. Először rontóként azonosította őt, majd – eggyel tovább lépve –, egyenesen boszorkánynak nevezte, s azt a talán már akkor sztereotíp, de mindenesetre általánosan ismert hiedelmet kapcsolta hozzá, hogy a bábaasszony a szarvától nem fér be a nagybányai templom ajtaján. A dobroviczai gyógyító később tovább színezte a cseppet sem hízelgő képet, s egyik hitetlenkedő páciensével beszélgetve már szinte „éjjel járó”-nak nevezte Nagy Gergelyné:

A Dobroviczai asszonytól hallottam, hogy Nagy Gergelyné felől mondta, hogy szarva vagon és hogy sem első, sem utolsó, hanem szintén középső. Még rá mondták: – Jaj, hiszen nem is lát! – Felelt az az Dobroviczai nevű: – Nem lát? Nem lát nappal, de lát éjjel, s úgy el megyen, ugyan dörög.¹⁷³

Az egyre inkább sarokba szorított Nagy Gergelyné végül ugyanehhez a támadó taktikához folyamodott Láposinéval szemben, amikor egymással párhuzamosan gyógyították Varga Gáspár kezét: vetélytársát rontóként azonosította, s ezzel igyekezett visszaszerezni saját jó hírnevét. Talán ugyanilyen konfliktus állhatott a másik megrontott gyógyító, az ispotályban dolgozó öregasszony (maga is bába?) esetének hátterében, aki Tétsi István deák feleségét kezelte Nagy Gergelynével együtt.

A két gyógyító versengésében a tapasztalt, jó hírű, széles patientúrával rendelkező rangidős fél, Nagy Gergelyné végül alulmaradt a kevésbé tapasztalt, viszont a gyógyítás konjunktúráját kihasználni igyekvő Nagy Istvánnéval szemben. De végeredményben mindketten vesztesként zárták a nagybányai fizetőképes klientúra kegyeiért folyó vetélkedést, mert vereséget szenvedtek a hatékonyabb propagandaeszközökkel élő konkurens orvoslók széles mezonyében.

¹⁷² Részlet Katona Mihályné tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 78. Váczi Dánielné talán éppen annak a Váczi Dánielnek a rokona (felesége, menyec?), aki ebben az évben szenátor, s ilyen minőségében szerepel a már említett *Szű títka...* kötet ajánlásában, a kiadást támogatók névsorában, lásd Nánási 1670, 3.

¹⁷³ Láposi Miklósné tanúvallomása (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 77.

5.2. Csótiné, az ingázó tudományos

Dokumentumainkból az olvasható ki, hogy azok a specialisták, akik elsősorban pénz-nézéssel, rontó és szerelmi mágiával foglalkoztak, s emellett időnként gyógyításra és rontásazonosításra is vállalkoztak, gyakran nem voltak állandó nagybányai lakosok, hanem csupán ideiglenesen tartózkodtak a városban. A tanúk három, faluról bejáró vagy onnan ingázó *tudományost* említenek a leggyakrabban: a szaszari Csótinét, a tománi Szakácsnét és a tőkésbányai Horszánét. Közülük most Csótiné esetét vesszük részletesebben szemügyre.

Az 1684-ben perbe fogott, és elítélt Csótiné Szaszarról járt be, s közben Misztótfaluban és Hagymásláposon is voltak kliensei. Az azonos nevű folyó mellett fekvő Szaszart a 16. században hozták létre a nagybányai bányatulajdonosok: ide telepítették a nagybányai tárókban dolgozó, elsősorban román és magyar bányászokat. Csótiné kegyelmi kérvényében ötvenévesnek mondja magát. Férjezett, és a férje – bár beteges – még életben volt a per idején, mint azt egy tanú tudni vélte. Más tanúk arról is tájékoztatnak, hogy legalább egy felnőtt gyermeke volt, aki már családot is alapított. E házaspárnak is volt legalább egy élő gyermeke, Csótiné unokája. Ez a család Nagybánya valamelyik külvárosában lakhatott, ahol Csótiné rendszeresen látogatta őket. Valószínűleg ebből a szomszédságból került ki a kliensek és páciensek köre is.

A tanúvallomások Csótinénak mind gyógyító, mind egyéb mágikus praxisáról szólnak. Összesen tizenhárom gyógyításetéről számolnak be a tanúk, amelyek közül négy-szer rontás okozta betegséget kezel, s ebből kétszer a neki tulajdonított rontást gyógyította meg. Az általa kezelt betegségeket is leginkább ezekben az esetekben nevezik meg, vagy írják körül pontosabban az elbeszélők, hiszen ez akár bizonyítékértékű is lehetett a vád szempontjából. Így megtudjuk, hogy az egyik haragosa, Polgár Ferenc, a felesége lábának hirtelen feldagadása és szederjessége miatt Csótinéra gyanakodott, mivel előtte nem adta át neki a szomszédasszony (Fodorné, Csótiné alkalmi vagy rendszeres szállásadója) házának kulcsait. Csótiné hamarosan Máramarosba távozott, s Polgár Ferencnek onnan küldött gyógyfüvet a lába gyógyításához. A másik esetben Ladányi Istvánné gyermekének ujjából „csontok jöttek ki”, amiért Csótinét gyanúsították. A fenyegetés hatására („reá izentünk az unokájátul, hogy ha meg nem gyógyítja, megh égettetem”) Csótiné egyszerűen megszüntette a betegséget, s ezzel igazolta a rontásgyanút.

A tanúvallomások alapján Csótiné pacientúrája nagyrészt kisgyermekből állhatott: a tizenhárom gyógyításetből nyolcszor őket kezelte. A fennmaradó esetek egy mesterlegény, egy ércválasztó mester, és egy férjes vagy özvegyasszony gyógyításáról számolnak be.

A Csótiné által alkalmazott gyógy módokról szólva gyógyfüves fürdőről, kenésről beszélnek a tanúk (két esetben). Négy esetben azt is fontosnak tartották, hogy a gyógyítás közben (még hozzá mindig kisgyermek kezelésékor) ráolvasást is használt. Szoboszlai Miklósné kislányra például „olvasni kezdte”, Berta Jutka lánya körül pedig „berbitélt”.¹⁷⁴ A ráolvasások bizonyára összetettebb gyógyító rítusok részei voltak, aho-

¹⁷⁴ 'ráolvasott'

gyan ezt a töredékes beszámolóok alapján feltételezhetjük. Kassai Csizmadia György gyermekének sikeres gyógyítása úgy zajlott, hogy Csótiné „az kést az földbe ütötte, reá pököt, arrul osztán sírt”; Dudásné pedig így írja le unokája kezelését: „a gyermekért olvasott, seprű volt az kezében”.

Csótiné gyógyító praxisa mellett legalább annyira jelentős volt a számos egyéb mágiikus szolgáltatás, amelyekről hamarosan olyan közismert lett Nagybányán, hogy már a városfalon belül élő polgárok is igénybe vették a képességeit. Tolvajt azonosított, és az ellopott pénz után tudakozódott Kolozsvári Varga Györgyné számára. Egy román asszony nála hagyott pénzesládájából tűnt el az összeg, s Kolozsváriné így akarta tisztázni magát a gyanú alól. Csetri Istvánnak maga ajánlkozott, hogy megkeresi a háza alatt rejlő kincset. Az elásott kincs jelenlétére egy különös jelenségből következtetett maga Csetri: egyik lakója arról beszélt, hogy nagy fényességet látott éjszaka a háza fala mellett. Bár hamarosan egy felsőbányai ember is jelentkezett a feladatra, Csetri István mégis Csótiné kedvezőbb ajánlatát fogadta el: míg amaz a kincs egyharmadát kérte, addig Csótiné csak ételt-italt igényelt. Pénznéző és kincskereső divinációs módszereiről néhány részletet is elárult a klienseknek, például Zakariásnénak:

[...] egykor kérdők ütet rólla, s kére abbul az földbül, meg egy tál lisztet s 8 apró pénzt. Mondá: otthon meg próbállya; a lisztbül apró pogáczát kell sütni, mindeikre egy-egy pénzt kell tenni, s az őreknek [sic!] adgya ő azt.

A kincskereső ördög (mert az előbbi „őrek” szónak ez az olvasata is elképzelhető) és a neki adott aprópénz motívuma két másik tanú elbeszélésében is előfordult. Amikor Csótiné kliensei vonakodtak előleget adni, akkor azzal igyekezett meggyőzni őket, hogy azt tulajdonképpen az ördögnek fizetik, s ez a „munkadíj” elengedhetetlen feltétele a sikernek: „Csótiné monta: – Az ördögnek kell adni, mert azon szerszik ki az pinszt!”¹⁷⁵ Sőt, Hagymásláposon úgy tudták, hogy Csótiné akkor is az ördögöket mozgósította, ha valaki esetleg megfeledkezett a szolgáltatás díjának kiegyenlítéséről:

János pap, a felső miszti prédikátor pénzét nem találván, Csótínénak ígért harmadfél forintot, csak igazicsa rá. Meg mondta, hol keresse, megh találta. Hogy a harmadfél forintot hamar megh nem adta, fenyegette, hogy el szaggattatja az ördögökkel. Mikor osztán megh vitte, azt monta: – Ládd e, János pap uram, ha ma megh nem hoztad volna, ma el szaggattak volna az ördögök!¹⁷⁶

Csótiné pénznéző vállalkozását végül éppenséggel e szélteben-hosszában mesélt diabolikus asszisztencia sodorta veszélybe. Nagyon valószínű, hogy maga is tudatában volt annak, hogy üzelmei egyre kockázatosabbá válnak, s ezért inkább a város határán kívül, vagyis Szaszaron végezte a feltételezett vagy valóban végrehajtott mágiikus cselekedeteket.

¹⁷⁵ Boldizsár Istvánné tanúvallomása (1684, dátum és hely nélkül, de feltehetően Nagybányán), vö. Balogh 2003, 106.

¹⁷⁶ Ugrai Mihály tanúvallomása (Hagymáslápos, 1684. december 15. előtt), vö. Balogh 2003, 110.

További mágikus szolgáltatásai között szerepelt a szintén látóképességéhez kapcsolható rabszabadítás, valamint a távoli iskolában tanuló diák sikeres hazahozatala. Párkapcsolati és magánéleti gondok elsimítására is vállalkozott: „sót” (vagyis por állagú szert) ajánlott a férj durvasága ellen, és egy másikat, amit mézes pogácsába keverve kellett megetetni azzal, akiben olthatatlan szerelmet szándékoztak kelteni:

Suskánál laktunkban, mint hogy olyan rosszul laktak ők, kérdém: – Mit vellek tenni, hogy inkább válnának el egymástul, mint sem úgy lagnának? – Mondá: ahoz nem tud, de tudnék, azt mongya, olyat csinálni, oly sót adnék, hogy ha velle pogácsát sütnél, s meg adnád valakinek, úgy szeretne (követve szóm), hogy csaknem az seggedbe bújnék.

Nagybányai klientúrája egyrészt olyan külvárosi (talán a Híd utcai külváros?) nőkből és férfiakból állt, akik nemrég költözhetek a városba, mint például a már idézett Zakariásék. Másrészt igyekezett a tehetősebb rétegek, például a városi iparosok, polgárok számára is szolgáltatni, főként a kincskeresés terén, de, mint láthattuk, nem ért el túl nagy sikereket. Emellett, úgy tűnik, több, a lakóhelyéhez közeli településen is szép számmal akadtak kliensei: Hagymáslapos és Misztótfalu elöljárósága is tanúztatott az ügyében.

5.3. *Milkó Marci, a macskák ura*

Milkó Marci a szomszédos Felsőbányáról költözött Nagybányára, valószínűleg 1696-ban, hogy elszegődjék valamelyik ottani fazekasmesterhez. Feltehetően nem járt sikerrel – talán nem volt elég ügyes kezű. Vagy sok volt a jelentkező? Szalánki János arról beszél, hogy Marci akár az ő gyógykezelését is kifizette volna, csak fogadja fel: „[...] tudok Kovács Kapálnokon egy oláh aszszont, és magam meg fizetek nekik, ha kegyelmed fazékas műre¹⁷⁷ megfogad.”¹⁷⁸ Alkalmi munkákból próbált megélni, például kapálni járt a városi szőlőkbe. Az anyagi bizonytalanság és a fizetésképtelenség lehetett az oka, hogy Marci összezördült a szállásadójával, Némethi Mészáros Jánossal, aki egy alkalommal tettelesen bántalmazta: alaposan összerugdosta patkós orrú csizmájával. A veszekedésnek híre ment, hisz Némethi Mészáros tekintélyes és megbecsült tagja volt a nagybányai társadalomnak. (Utóbb, 1704-ben és 1705-ben a városi tanács tagjává választották.) A fedél nélkül maradt Marcinak más lakóhely után kellett néznie, s egy özvegyasszonyhoz, Kádár Györgynéhez költözött, aki a kor szokásainak megfelelően a kvártély mellé kosztot is adott. Az aznapi menüről Marci még akkor is tudott, ha nem volt otthon, ami Kádárné szerint egyértelműen bizonyította látmoki képességeit: „Tudom, hogy mikor valamit el tettem valami ételekben, Marci haza gyűvén mindgyárt meg mondotta, hová tettem: – Tudom – úgymond –, hová tetted.”¹⁷⁹

¹⁷⁷ Tehát fazekasmunkára.

¹⁷⁸ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 118.

¹⁷⁹ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 117.

Fazekasként elhelyezkednie azonban továbbra sem sikerült, így Marci új vállalkozásba fogott: pénznéző képességét kezdte hirdetni. Dicsekedett a sírásónak: „...bezzeg tudnék én pénzt, csak győznéd ázni!”¹⁸⁰ Jancsi Lakatos István azt is megfigyelte, hogy Marci a „körmeit nézte, és mondá, hogy eő tudgya, hol vagyon a pénz”.¹⁸¹ Többeknek is felajánlotta pénznéző szolgálatait, például a város egyik bábájának, Nagy Jánosné Csiszár Ilonának, és egy másik asszonynak, Ladányi Istvánnénak. Mindketten elutasították, sőt, a bábaasszony meg is fenyegette: ha csak hitegeti, akkor magát Marcit ássa bele nyakig a gödörbe, s addig ott tartja, míg elő nem kerül az ígért pénz és az ékszerrek. Marci veszélyes játékba kezdett, hiszen Nagybányán a pénz- és kincsnézéssel való kérdés már régóta összekapcsolódott a boszorkányság és a szemfényvesztés gyanújával; gondoljunk a „varázsló cigány”, László esetére, vagy a Csótiné ellen 1684-ben folyt boszorkányperre.

Talán a sikertelen kincsnéző kísérletek miatt kezdte Marci hangoztatni, hogy nem csupán az elrejtett dolgokat látja, hanem csalhatatlan boszorkányfelismerő is. Újsütetű képességének háttérben minden bizonnyal az 1696 júniusában Felsőbányán zajló boszorkányper hatását sejthetjük. Odaivalói lévén, az állástalan fazekaslegény pikáns részletekkel szolgált a fiatal legényekből, szolgálólányokból és középkorú asszonyságból álló, pletykaéhes nagybányai hallgatóságának, amikor a felsőbányai boszorkányok tetteit ecsetelte. Például a tizenhat esztendő Várad Mihály ámulva hallgatta Marci szakszerű „boszorkányfogási” tanácsát: „mikor a boszorkánt meg akarják kötözni, hát dis[z]nó tejet adnak neki innia”.¹⁸² Szállásadóőjének pedig azt mesélte, hogy „azért nem vallottak semmit F[első]bán[yán] a boszorkányok, mert a fekete macskát bőröstül meg ették”.¹⁸³ Továbbbszötte saját boszorkányazonosító imázsát, és ebben a macskákat juttatta főszerephez. Sztorian Jánosnak elárulta: „eő három országot fel jár egy étzaka fekete macskán”.¹⁸⁴ Erszénygyártó János lánya, Sára pedig már egyenesen azt állította, hogy Marci a „cicáival mind ki tudná a boszorkányokat mutatni”.¹⁸⁵ Többeknek is feltűnt, hogy Marci gyanúsán jó kapcsolatban van a macskákkal: nyávogással hívogatja, kenyérral eteti, és megdicséri őket. A hírverésnek és a hengegésnek végül az lett az eredménye: akik hittek neki, azok saját, boszorkányrontásnak tulajdonított betegségükkel fordultak hozzá. Marci azonban rendre elhárította a segítségnyújtást, és kizárólag arra volt hajlandó, hogy a rontó azonosítására alkalmas módszert ajánljon, például Báci Péternének:

[...] hogy lábomra rosszul voltam, magamhoz hittam, hogyha tudna rolla tenni, de eő azt mondá, hogy eő bizony nem tud, hanem hallotta úgymond a gyermekektül,

¹⁸⁰ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 119.

¹⁸¹ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 119.

¹⁸² Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 117.

¹⁸³ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 117.

¹⁸⁴ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 116.

¹⁸⁵ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 118.

hogy ha három udvarrul lopatok három hasító szeget, és azt meg főzöm, az után aki meg vesztette, elő fog gyünni.¹⁸⁶

Talán azért sem vállalkozott a gyógyításra, mert egyrészt tisztában volt a saját képességeivel, másrészt azt is észben tartotta, hogy a sikeres gyógyítás jelentheti egyúttal a megrontás beismerését. Vagy egyszerűen csak ráébredt, hogy a hatóságok szemében a boszorkányokat felismerő tudományosokból könnyen válhat boszorkány.

A részben maga gerjesztette szóbeszéd hatására korábbi haragosa, Némethi Mészárosné egyenesen azt kezdte terjeszteni, hogy Marci bosszúból a „gonoszokat” küldi rá éjszakánként, akik folyton verik és gyötrik őt. Marci, aki ekkor már határozottan a boszorkányok ellenlábasként, nagy hatalommal bíró tudósként kezdett ismertté válni, öntudatosan elhárította Némethiné vádjait: „nem nagyobb boszorkány eő Mészárosnénál”.¹⁸⁷ A gyanút hol a polgárosszony egyik summásasszonyára igyekezett terelni, akitől Némethiné – állítólag – megtagadott valamit, hol más asszonyokra, többek között a város másik bábájára, az öreg Szaszarinéra. Felajánlotta, hogy megvédi Némethinét a gonoszok támadásától: nála tölti az éjszakát. Védekezéséként azt javasolta neki, hogy kenje be a fejét fekete tehén ganéjával. Végül mégsem sikerült kiengesztelnie egykori szállásadónőjét, s ez bizony aláásta a maga csinálta boszorkányazonosító jó hírnevét. Marci ezután még inkább igyekezett, hogy a városi közösségben feltétlenül jóindulatú és kellő hatalommal rendelkező mágikus szakértőként ismerjék el. Az egész város védelmezőjeként lépett fel, magát nyilvánosan a „város bikájának” nevezte. A fiatal Váradi Mihálynak egyenesen azzal kérkedett, hogy ő majd visszaserzi a boszorkányok által elvett gyümölcsstermést és tejhasznót: „de már ezután el nem veszik, hanem olyan termése lesz a fáknak, hogy ágait is le tördeli, és a tehének teje is igen siros lesz.” Marci végül henccegésének és nemkülönben a tekintélyes Némethi családdal való ellentétének köszönhetően 1697-ben a városi bíróság elé került, s csak azzal a feltétellel kapott kegyelmet, ha valóban megnevezi a város boszorkányait. A városi tanács tehát potenciális boszorkányazonosítóként ismerte el a fazekaslegényt, így ebből a szempontból mindenképp sikeresnek ítéelhetjük törekvéseit. Milkó Marci későbbi sorsa ismeretlen, ám az általa boszorkánynak nevezettek közül 1698-ban, 1700-ban és 1704-ben is bíróság elé kerültek néhányan. Az 1715-ben zajló felsőbányai boszorkányperben pedig feltűnt egy Markó Marci (talán a jegyző vagy dokumentum szövegét kimásoló Abafi Lajos elírása?) nevű fazekaslegény, aki meg is esküdött, hogy az egyik vádlott, Soós Pálné lovagolta meg Szereminé ványadt macskáját.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 118.

¹⁸⁷ Részlet Eszénygyártó János lánya, Sára tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 119.

¹⁸⁸ Vö. Abafi 1888, 307; másodközlés: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 675.

6. Összegzés

Hosszúra nyúlt áttekintésünk végén térjünk vissza a bevezetőben megfogalmazott célkitűzéseinkhez. A nagybányai mágikus és egészségügyi piacról alkotott általános képünket három időszetre építettük. Megállapítottuk, hogy a gyógyítók és a mágikus specialisták mindhárom időszakban közel azonos közösségi feladatokat láttak el. A velük és a tevékenységükkel kapcsolatos dokumentumokból leírható nyelvi környezetüket (a terminológiát, valamint a szókészlethez kapcsolt jelentéseket) viszonylag állandóként jellemeztük, de az árnyalatnyi különbségek miatt mégsem beszélhetünk statikus nyelvhasználatról. A gyógyítók által kezelt egészségügyi panaszokat empirikus módon, a betegek tapasztalásai és elbeszélései alapján tipologizáltuk, és felhívtuk a figyelmet a boszorkányrontással összefüggésbe hozható tünetek jellegzetességeire. Néhány vonatkozásában bemutattuk a boszorkányvád mint ideológia és egyben csapásmagyarázó elv, valamint a betegségértelmezések helyi (nagybányai) összefüggéseit. A mágikus specialisták esetében arra térünk ki, hogy tudásanyaguk mennyiben képezett valódi specifikumot, és miként alkalmazták azt a mindennapi élet krízishelyzeteiben. Vázlatosan ismertettük a mágia és az egészségügy helyi piacának dinamikáját alkotó keresleti és kínálati viszonyokat. A szolgáltatások piaci értékét azonban, a megfelelő viszonyítási pontok hiányában, egyelőre nem tudtuk meghatározni. Végül három esettanulmány segítségével azokba a folyamatokba pillantottunk be, amelyek az egyes mágikus szakértőkhöz kapcsolt boszorkányvádat létrehozták. A jelenlegi vizsgálatot csupán kiindulási pontnak és témafelvetésnek tekintjük az alaposabb és szélesebb forrásbázisra építkező későbbi kutatások számára.

Bibliográfia

- ABAFI Lajos 1888: Felsőbányai boszorkánypörök. *Hazánk (Történelmi közlöny)* VII: 301–319, 351–372.
- ANTON, Ecaterina 2001: A nagybányai kézművesek vidéki kapcsolatai a XVII. században. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv* XV: 61–66.
- BALOGH Béla 1994: Schönherf Gyula élete és munkássága (1864–1908). *Erdélyi Múzeum* LVI(3–4): 5–20.
- 2005: Nagybánya középkori városfalairól. *Művelődés* LVIII(5): 20–23.
- 2003 (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*. B sorozat: *Várostörténeti források* I. Budapest: Balassi Kiadó.
- BALOGH Béla–OSZÓCZKI Kálmán 1970: Emlékezés egy régi nagybányai iskolára. *Korunk* XXIX(11): 1737–1740.
- 1979: A nagybányai ötvöscéh a XV–XVII. században. In CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–TONK Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 121–137, 230–232.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai* I. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2000 (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai* II. Budapest: Balassi Kiadó.

- BERG Pál 1946: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára.
- BLÉCOURT, Willem de 1994: Witch doctors, soothsayers and priests. On cunning folk in European historiography and tradition. *Social History* XIV(3): 285–303.
- BOBORY Dóra 2005: Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. *Lymbus* (3): 5–26.
- BOCA, Mitrofan (szerk.) 1972: *Monografia municipiului Baia Mare I*. [Nagybánya város monográfiája.] Baia Mare: Consiliul Popular al municipiului Baia Mare.
- BOROVSKY Samu (szerk.): 1910: *Szatzmár vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai országos monográfia. Budapest: Légrády Testvérek Könyvnyomdája.
- BOURDIEU, Pierre 1978: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BRIGGS, Robin 1996: *Witches and Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. Harmondsworth: Penguin Books.
- BROCKLISS, Laurence–JONES, Colin 1997: *The Medical World of Early Modern France*. Oxford: Clarendon Press.
- CLARK, Stuart 2001: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- DAVIES, Owen 2003: *Cunning Folk: Popular Magic in English History*. London–New York: Hambleton and London.
- DAVIES, OWEN–BLÉCOURT, Willem de (eds.) 2004: *Beyond the Witch Trials. Witchcraft and Magic in Enlightenment Europe*. Manchester: Manchester University Press.
- DEÁKY Zita 1996: *A bába a magyarországi népi társadalomban*. Budapest: Centrál Európa Közhazsnú Alap.
- DEMOS, John Putnam 2004 [1982]: *Entertaining Satan: Witchcraft and the Culture of Early New England*. Oxford: Oxford University Press.
- EMTSZ 2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*. Kolozsvár–Budapest: Akadémiai Kiadó, 420. [Elektronikus változat: http://www.mek.oszk.hu/08300-08370/pdf/emszt_12.htm; a letöltés ideje: 2012. október 24.]
- FAVRET-SAADA, Jeanne 1980: *Deadly Words. Witchcraft in the Bocage*. Cambridge: Cambridge University Press. [*Le mots, le mort, le sorts*. Paris: Édition Gallimard. 1977.]
- FERRAIUOLO, Augustino 2004: *Pro exoneratione sua propria conscientia*. Magic, Witchcraft and Church in Early Eighteenth-century Capua. In DAVIES, OWEN–BLÉCOURT, Willem de (eds.): *Beyond the Witch Trials. Witchcraft and Magic in Enlightenment Europe*. Manchester: Manchester University Press, 26–44.
- FLÓRA Ágnes 2012: Hivatás vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben. In DÁNÉ Veronika–OBORNI Teréz–SIPOS Gábor (szerk.): „...éltünk mi sokáig két hazában!...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 123–134.
- GENTILCORE, David 1988: *Healers and Healing in Early Modern Italy*. Manchester: Manchester University Press.
- 1997: The Fear of Disease and the Disease of Fear. In NAPHY, William G.–ROBERTS, Penny (eds.): *Fear in Early Modern Society*. Manchester: Manchester University Press, 184–208.
- 2004: Was there a „Popular Medicine” in Early Modern Europe? *Folklore* 115: 151–166.
- 2006: *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*. Oxford: Oxford University Press.

- GLÜCK László 2007: Máramarosziget mezőváros helyrajza és társadalma 1600 táján. In BALOGH Margit (szerk.): *Diszciplínák határain innen és túl.* (Fiatal kutatók fóruma 2.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központja, 427–445.
- GRABARITS István 2008: Ásványok a gyógyszerkincsben. *A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat* LXXIV: 225–240.
- GRYNAEUS Tamás 1985: (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Orvostörténeti Közlemények* CIX–CXII: 105–110.
- HAMBERGER Claus 1992: *Mortuus non mordet. Dokumente zum Vampirismus 1689–1791.* Wien: Verlag Turia und Kant.
- HARGITTAY Emil 2002 [1981] (összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta): *Régi magyar levelestár, XVI–XVII. század I–II.* (Magyar Hírmondó.) Budapest: Magvető Kiadó. [Elektronikus változat: <http://www.mek.oszk.hu/06200-06208/html>; a letöltés ideje: 2012. január 21.]
- HEREPEI János 1968: Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán. *Magyar Könyvszemle* LXXXIV(1): 51–54.
- HERNER János 1988: *Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 21.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- HOFFMANN Gizella (szerk.) 1989: *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből.* (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 9.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.
- HÖGYE István 1982: „Bábai mesterség” a Hegyalján (1711–1849). *Orvostörténeti Közlemények* XCVII–XCIX: 201–208.
- JENNER, Mark S. R.–WALLIS, Patrick 2007: The Medical Marketplace. In JENNER, Mark S. R.–WALLIS, Patrick (eds.): *Medicine and the Market in England and Its Colonies, c.1450-c.1850.* Basingstoke (UK): Palgrave Macmillan, 1–23.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna 2013: „De látom az isten igéjének éhségét”. Adatok a szatmári jezsuita misszió rendhálózatának történetéhez. In AJKAY Alinka–BAJÁKI Rita (szerk.): *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére.* Vác: Mondat Kft., 449–459.
- KATONA Lajos 1880: Szenteyl Mihály nagybányai könyvnyomtató. *Magyar Könyvszemle* V(1): 421. – 1888: A nagybányai régi céhek irataiból. *Magyar Nyelvőr* XVII: 374–375; 423–424.
- KÁVÁSSY Sándor 1982: Ismertetések a régi Szatmárról, 1 közlemény. Szatmár vármegye. Topographia Magni Regni Hungariae. Viennae, 1718, 163–164, 2. közlemény. Bél Mátyás: Szatmár megye ismertetése. Kézirat. 87 főlíó. In GYARMATHY Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* III–IV. Nyíregyháza: A Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadása, 9–92. – 1985: Ismertetések a régi Szatmárról, 2 közlemény. 1. Karl Gottlieb von Windisch: Geographie des Königreiches Ungarn II. Pressburg, 1780; 2. Szatmár vármegye: Ludovicus Nagy: Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae patriumque eidem adnexarum I. Buda, 1828. In GYARMATHY Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* V–VI. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadása, 71–103.
- KESZLER Borbála 2012: Adalékok Rácz Sámuel orvosi nyelvéhez az *Orvosi tanítás* című műve alapján. *Magyar Orvosi Nyelv* 2012(2), 59–61.
- KIS-HALAS Judit 2004a: „Amikor gyógyítok, angyalok jelennek meg a szemem előtt.” Egy dél-baranyai szent gyógyító. (Esettanulmány.) In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszork*

- kányság. *Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 284–319.
- 2004b: Átformált hagyomány – a töröcskei öntőasszonyok. *Tabula* VII(2): 191–208.
 - 2008: Trial of an Honest Citizen in Nagybánya (1704–1705); A Tentative Microanalysis of Witchcraft Accusations. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions. Demons, Spirits, Witches* 3. Budapest: Central European University Press, 213–236.
- KIS-HALAS Judit–TÓTH G. Péter 2003: Hával és conditióval. In BALOGH Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*, B sorozat: *Várostörténeti források* 1. Budapest: Balassi Kiadó, 25–29.
- KISS András 1995: Adatok egy válság tüneteire. (1657. június–július). *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv* XI: 377–395
- 2003: A boszorkányság Szatmár vármegyei forrásairól. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv* XVI: 113–119.
 - 2004: A tetemrehívás továbbélése Kolozsváron a 16–17. században. In PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 119–136.
 - 2005: Kőműves Prisca boszorkánypere 1565-ből. *Korunk* III(5): 16–26.
- KISS András–PAKÓ László–TÓTH G. Péter (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743.* (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS Áron 1877: *A Szatmár megyében tartott négy első protestáns zsinat végzései.* Budapest: Franklin társulat. [Elektronikus változat: http://www.leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_ZSIN.HTM; letöltés ideje: 2012. január 21.]
- 1882: *A XVI. században tartott protestáns zsinatok végzései.* Budapest: Franklin Társulat. [Elektronikus változat: <http://www.leporollak.hu/egyhtori/magyar/KISS2A.HTM#059>; letöltés ideje: 2012. január 21.]
- KLANICZAY Gábor 2005: A boszorkányperek mozgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperek kapcsán. *Korunk* III(5): 27–38.
- 2010: A Cultural History of Witchcraft. *Magic, Ritual and Witchcraft* V(2): 188–212.
 - 2011: „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányperek a magyar boszorkányperekben. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyományról. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére.* (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 695–712.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye* I–II. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- KOMÁROMI Tünde 2004: Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584. In SZABÓ Árpád Töhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 5–41.
- KOMÁROMY Andor 1910: *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- KRÁSZ Lilla 2003: *A bába történeti szerepváltozása*. Budapest: Osiris Kiadó.
- 2004: „Janus-arcú” nők „Janus-arcú” hivatásban? Falusi bábák a 18. századi hivatali akták tükrében. In PÓCS ÉVA (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 603–621.
- 2007: „...és világra jött a gyermek...” A bábamesterség mint női hivatás a 18. századi Magyarországon. In FÁBRI ANNA–VÁRKONYI GÁBOR (szerk.): *A nők világa. Művelődés és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Argumentum Kiadó, 69–88.
- KRISTÓF Ildikó 1990: Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben. *Ethnographia* 101: 438–466. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedetem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben*. Debrecen: Ethnica Kiadás. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 2001: „Bűvös-bájjos varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalomban. In PÓCS ÉVA (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 107–136. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézírók és olvasók*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII.) Budapest: L’Harmattan.
- LINDEMANN, Mary 1999: *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LUFFY Katalin 2003: Puritán elvárások 1660–1668 közötti alkalmi beszédekben. In BERSZÁN ISTVÁN (szerk.): *Tudomány – Egyetem – Művészet. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001. október 26–27-én megrendezett „házikonferenciáján” elhangzott előadások*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 239.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 41–59.
- 2008: „Temetői Jajjokan kezdtem én”. *Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemség idején*. [Doktori értekezés a DTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában, kézirat. Elektronikus változat: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437-78446/ertekezes_v.pdf;jsessionid=F51E45F8249417FFF29AF67627491696?sequence=5; a letöltés ideje: 2013. október 23.]
- MACFARLANE, Alan 1999 [1970]: *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*. [2. edition.] London: Routledge and Kegan Paul.
- MANGA János 1981: Szent János áldása. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 664–665.
- MÁTYÁS-RAUSCH Petra 2012: A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571–1613). A arany- és ezüsbányászat művelése és igazgatása. [Doktori értekezés, kézirat. Elektronikus változat: <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/matyasrauschpetraphd.pdf>; a letöltés ideje: 2012. október 14.]
- MIHALIK Béla Vilmos 2010: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1676 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. *FONS* XVII(3): 251–316.
- 2011: „Ihon most csak neveti jezsuita...” Két évtized felekezeti küzdelmei Nagybányán. In MIHALIK Béla Vilmos–ZARNÓCZKY ÁRON (szerk.): *Tanulmányok Badacsonyból. A Fialat Levéltárosok Egyesületének konferenciája, Badacsony, 2011. július 9–11*. Budapest: Fialat Levéltárosok Egyesülete, 62–71.

- 2013: Die Rekatholisierung des städtischen Raumes in Kaschau/Kosice/Kassa, Erlau/Eger und Frauenbach/Baia Mare/Nagybánya, 1670 bis 1699. In FAZEKAS, István–SCHEUTZ, Martin–SZABÓ, Csaba–WINKELBAUER, Thomas (Hrsgs.): *Frühneuezeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Institut–Collegium Hungaricum Wien–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 171–184.
- MORVAY Győző 1896: Két nagybányai régi könyvtár. *Magyar Könyvszemle* IV: 16–51.
- 1910 (szerk.): *Schönherr Gyula dr. emlékezete*. Budapest: Franklin Társulat.
- NAGY Levente 2001: Dubito ergo requiro. *Irodalomtörténeti Közlemények* CV(1–2): 215–222.
- NÁNÁSI Lovász István 1670: *Szue titka. Az az: Az embernek szívének természet szerént valo romlottságából, és annak követéséből származott ezer családtságának ki-nyilatkoztatása és orvoslása*. Colosvarat. Ki-nyomtatott Nagy-Bánya Nemes Királyi Városának ko*lttségével. Veres-egyhazi Szentyel Mihaly által. 1670. esztendo*ben.
- PALMER Kálmán 1894: *Nagybánya és környéke*. Többek közreműködésével szerkesztette: PALMER Kálmán. Nagybánya: Molnár.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1690 [1984]): *Pax Corporis*. (Magyar Hírmondó.) Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Szablyár Ferenc. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- PETRŐCZI Éva 2006a: *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. (Historia Literaria 20.) Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- 2006b: A „puritanizált” Balassi – esettanulmány Diószegi György 1670-ben írott kísérőverséről. In Uő: *Puritánia. Tanulmányok a magyar puritanizmus irodalmából*. (Historia Literaria 20.) Budapest: Universitas Könyvkiadó, 37–44.
- 2007: Egy Rimai-toposz puritán szellemű folytatása. In JANKOVICS József–CSÁSZTVAY Tünde–CSÖRSZ Rumen István–SZABÓ G. Zoltán (szerk.): „Nem süllyed el az emberiség”. *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 481–483.
- PÉNZES Tiborc Szabolcs 2011: Enyedi Sámuel. Egy alig ismert tudós, tanár és költő a 17. századból. In PÉNZES Tiborc Szabolcs (szerk.): *Septempunctata. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*. Budapest: REC.ITI, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete recenzíós portáljának kiadása, 41–50. [Elektronikus változat: <http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/septempunctata/septempunctata>; a letöltés ideje: 2013. augusztus 30.]
- PÉTER Katalin 1977: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Világosság* VII(7): 36–41. [Elektronikus változat: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-drabikmiklos.htm>; a letöltés ideje: 2014. június 2.]
- PÓCS Éva 1995: Maleficium-narratívok–konfliktusok–boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768.) *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XVIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–66.
- 1997: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. (Néprajzi tanulmányok.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1998: Miért nők a boszorkányok? *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XIX*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 135–153.

- 2001a: Bevezető: egy munkacsoport tizenöt éve. In Uő (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Pécs–Budapest: PTE–Néprajz Tanszék–L'Harmattan, 9–20.
 - 2001b (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest: PTE–Néprajz Tanszék–L'Harmattan.
 - 2001c: Sors, bábák, boszorkányok. Archaikus sorsképzetek Közép-Kelet-Európa hiedelemrendszereiben. In Uő (szerk.): *Sors, áldozat, divináció*. (Studia Ethnologica Hungarica II.) Pécs–Budapest: Janus–Osiris, 201–243.
 - 2002: „Lilith és kísérete”: gyermekágyas démonoktól óvó ráolvasások Délkelet-Európában és a Közel-Keleten. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I*. Budapest: L'Harmattan, 213–238.
- POMATA, Gianna 1998: *Contracting a Cure. Patients, Healers, and the Law in Early Modern Bologna*. London–Baltimore: John Hopkins University Press.
- 1999: Practicing Between Earth and Heaven. Women Healers in Seventeenth Century Bologna. *Dynamis* XIX: 119–143.
- RÁKÓCZI Katalin 2004: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációskönyve. *Orvostörténeti Közlemények* CLXXXVI–CLXXXVII: 63–76.
- RÉVÉSZ János 1905: *A mi osztályrészünk. A nagybányai ág. h. evang. gyülekezet története*. Nagybánya: Nánásy István Könyvnyomdája.
- REIZNER János 2004 [1900]: *Szeged története IV*. [Elektronikus változat: <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/04-4358.htm#207>; a letöltés ideje: 2012. október 15.]
- ROBILLIARD, Gabrielle 2007: *Accoucheur – City Council – Midwives – Mothers: Choosing Midwives in Early Modern Leipzig*. [Előadás a „Civil Society and Public Services: Early Modern Europe” konferencián, Leiden, 2007. november 30. – december 1. Elektronikus változat: <http://www.let.leidenuniv.nl/pdf/geschiedenis/civil/Robbillard.pdf>; a letöltés ideje: 2012. november 16.)
- ROMHÁNYI Ágnes 2012: Magyarországi gyógyszerészek és üzleteik a 18. század végén (Az 1786. évi patikavizitációk tanulságai). *Kaleidoszkóp. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* III(4): 37–50.
- ROWLANDS, Alison 2009: Not 'the Usual Suspects'? Male Witches, Witchcraft, and Masculinities in Early Modern Europe. In ROWLANDS, Alison (ed.): *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1–30.
- 2013: Witchcraft and Gender in Early Modern Europe. In LEVACK, Brian P. (ed.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 449–467.
- R. VÁRKONYI Ágnes 1990: Közgyógyítás és boszorkányhit. *Ethnographia* 101: 384–437.
- 2007: „Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket”. II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták kéréséhez. In JANKOVICS László–CSÁSZTVAY Tünde–CSÖRSZ Rumen István–SZABÓ G. Zoltán (szerk.): *„Nem sülyed el az emberiség”. Album amicorum Szórényi László LX. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1463–1475. [Elektronikus változat: http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Szorenyi60_teljes.pdf; a letöltés ideje: 2013. augusztus 30.]
- SCHÖNHERR Gyula 1888: Egy XVII. századi magyar könyvnyomtató emlékezete. *Magyar Könyvszemle* XIII(2): 279–281.

- SCHRAM Ferenc 1970: *Magyarországi boszorkányperek, 1526–1768* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1973: Népi nőgyógyászati tanácsok a XVII–XVIII. századból. *Orvostörténeti Közlemények* LXIX–LXX: 253–277.
- 1982: *Magyarországi boszorkányperek, 1526–1768* III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SEBALD, HANS 1984: Shaman, Healer, Witch. Comparing Shamanism with Franconian Folk Magic. *Ethnologia Europaea. Journal for European Ethnology* XIV(2): 125–142.
- SHARPE, James 1998: The Devil in East Anglia. The Matthew Hopkins Trials Rediscovered. In BERRY, Jonathan–HESTER, Marianne–ROBERTS, Gareth (eds.): *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in culture and belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 237–254.
- SOLTÉSZ János 1902: *A nagybányai reformált egyházmegye története*. Nagybánya: Molnár Mihály Nyomdája.
- STOLL Béla–VARGA Imre (szerk.) 1981: *Régi magyar költők tára. Az 1660-as évek költészete*. 10. kötet: 17. század. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SUGÁR István 1987. *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves- és Külső-Szolnok vármegyében*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SZABÓ György Pius 1921: *Ferencrendiek a magyar történelemben*. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez. Budapest: Budapesti Hírlap Nyomdája.
- SZABÓ Károly 1879: *Régi magyar könyvtár I–III. Az 1531–1711-ben megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SZABÓ Miklós–TONK Sándor 1992: *Erdélyiek egyetemjárása, 1521–1700*. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.) Szeged: JATE.
- SZÁDECZKY Lajos 1889: Nagybánya régi iparáról és céheiről. *Századok* XXIII: 673–700.
- SZENTGYÖRGYI Mária 1972: *Kővár vidékének társadalma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZENTI Tibor 1994: Paráznák III. A bábák. *Orvostörténeti Közlemények* CXLV–CXLVI: 79–119.
- SZEŐKE Imre (szerk.) 1903: *Bányászati szótár*. Budapest: Bagó Márton és fia.
- SZILÁGYI Mihály 1987: *Boszorkányperek Tolna vármegyéből*. (Tanulmányok Tolna megye történetéből XI.) Szekszárd, 437–513.
- SZIRMAY Antal 1809–1810: *Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete* I–II. Budapest: Kir. Magyar Universitas.
- Sz. KRISTÓF Ildikó 2013: Witch-Hunting in Early Modern Hungary. In Levack, Brian P. (ed.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 334–354. [Lásd még: KRISTÓF.]
- SZMIK Antal 1906: *Adalékok Felsőbánya szabad királyi bányaváros monografiájához*. Budapest: Kellner Antal Nyomdája.
- TAKÁTS László 1975: *A Rákóczi-szabadságharc egészségügye*. (Készült dr. Takáts László orvos-ezredes kutatásai, valamint dr. Takáts Endre levéltárossal együtt publikált szakcikkei alapján. A szöveget összeállították a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, valamint a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai.) S. n. [Elektronikus változat: <http://www.mek.oszk.hu/05400-05419-05419.pdf>; a letöltés ideje: 2013. október 23.]
- THOMAS, Keith 1973: *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-century England*. Harmondsworth–London: Penguin. [Első kiadás: London: Widenfeld and Nicolson, 1971.]

- THURZÓ Ferenc 1905: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története, 1547–1755*. Nagybánya: Morvay Gyula Könyvnyomtató Műintézete.
- TÓTH G. Péter 1999: Szexháború? Avagy férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben. *Tabula* II(1): 3–24.
- 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest–Veszprém: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2001: Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfűrösztés. Istenítéleti eljárások a boszorkányperekben. In PÓCS Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 249–292.
- 2005: *A magyarországi boszorkányság forrásai* IV. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2008: Boszorkányok, kísértetek, ördögi megszállottak. Politikai látomások és boszorkányüldözés Erdélyben. In PÓCS Éva (szerk.) *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről VI.) Budapest: Balassi Kiadó, 69–100.
- 2011: Boszorkányos hagyaték. A magyarországi boszorkányperek feltárása a kezdetektől napjainkig. In VARGYAS GÁBOR (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andráshalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 197–254.
- TÓTH Zsombor 2005: Hitvita és marginália. Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához (Esettanulmány). In HELTAI JÁNOS–TASI Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitről való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc: Miskolci Egyetem, BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 175–197.
- T. TÓTH SÁNDOR 1962: Géresi István aritmetikája. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Ser. Mathematica–Physica. Fasc.* 1962(2): 48–60. [Elektronikus változat: http://www.mek.oszk.hu/05400/05407/pdf/TToth_Mat_Geresi.pdf; a letöltés ideje: 2013. október 26.]
- 1963: Géresi István aritmetikája. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Ser. Mathematica–Physica. Fasc.* 1963(2): 74–75. [Elektronikus változat: http://www.mek.oszk.hu/05400/05407/pdf/TToth_Mat_Geresi.pdf; a letöltés ideje: 2013. október 26.]
- TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA 1989–1990: A mindennapi élet veszélyhelyzetei Magyarországon a barokk kori miráklumirodalom tükrében. *Orvostörténeti Közlemények* 125–132: 65–79.
- UNGVÁRY György–VARGA József (szerk.) 2007: *A magyar bányaegészségügy története*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- VARGA Imre 1967: *Magyar nyelvű iskolai előadások a XVII. század második feléből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VOIGT Vilmos 1997: Egy „ámító”, Órás András Ugocsában. In MOLNÁR Ambrus–TÍMÁR András (szerk.): *Vallási néprajz* 9. (Kárpátaljai tanulmányok.) Budapest: A Református Egyház Teológiai Doktorok Vallási Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, 73–92.
- WILBY, Emma 2005: *Cunning Folk and Familiar Spirits. Shamanistic Visionary Traditions in Early Modern British Witchcraft and Magic*. Brighton: Sussex Academic Press.
- ZOVÁNYI Jenő 1977: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. [3., bővített és javított kiadás.] Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

„Sárkányos” idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten¹

Minden európai keresztény kultúra ismert idővarázslókat, sőt, adataik, nyomaik a kereszténység előtti ókorig visszakövetkeztethetők.² Az idővarázslók több fajtájának is tulajdonították a természetfölötti kommunikáció közvetlen, „látomásos” módszereit: egyfajta, a korunkbeli kutatás által többnyire „samanisztikusnak” nevezett gyakorlatot. A múlt században Szerbiában, Bulgáriában néhol még a helyszínen is megfigyelhették a kutatók a tevékenységüket. Ezek az adatok sok esetben egy sajátos felhőmásvilágra, transzban vagy álomban tett „lélekutazásokra” vallanak, a varázslók valóságosan megélt túlvilágélményeivel. Feltételezhető, hogy az Európa történeti múltjából származó adatok egy része is ilyen típusú varázslókra vonatkozik.

Tanulmányomban ezeknek a varázslóknak egyik típusával, a bolgár, illetve szerb nevükön *'sárkányemberek'-nek (zmej, zmajevit csovek)* is nevezett személyekkel foglalkozom. E varázslók tevékenysége, valamint az alakjukat övező hiedelmek egy időjárás-démon-szerepet betöltő sárkánnyal kapcsolatosak: sárkány segítőszellemük van, olykor sárkánnyá változnak, és sok esetben ellenséges sárkányok ellen harcolva biztosítják a kedvező időjárást közösségük számára.

Írásom elsősorban az ötven–száz évvel ezelőtti falusi közösségek hiedelmeire és rituális gyakorlatára vonatkozik, és főként magyar, illetve kárpát-medencei, valamint a tágabb közép-kelet-európai környezetünkből megismert anyagon alapszik. Adataim nagyobb része 20. század eleji, kisebb része későbbi (sokszor saját) néprajzi gyűjtésekből származik. Ami a történeti múlt néhány adatát illeti: az európai egyházi források adatai másodkézből, ezeket felhasználó publikációkból származnak, a varázslók tevékenységének elsődleges történeti forrásai – elsősorban boszorkánypercek – főleg magyar vonatkozásban álltak rendelkezésemre.

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² Az ókori adatokat lásd például: Franz 1909, I. 28; Kieckhefer 1989, 41; Flint 1991, 109.

A múltbeli európai agrártársadalmakban az általános, mindenki által gyakorolt időjárás-mágia, esővarázsló rítusok, valamint a papság benedikációs gyakorlata mellett a falusi közösségek varázslóinak is fontos szerepük volt az időjárás és a terméshozam bizonytalanságai, kilengései okozta válsághelyzetek kezelésében. A kora újkorból viszonylag részletes képünk Angliából és Franciaországból van a varázslókat illetően,³ de e korszakból már varázslóperek jegyzőkönyveivel is rendelkezünk, amelyek a valószínűs varázslói tevékenység közvetlenebb adatait nyújtják. Ilyen az 1691-es livóniai per egy Thieß nevű lett varázsló ellen,⁴ vagy ilyenek a friuli *benandanték* évtizedeken át zajló bírósági eljárásai, amelyeknek gazdag dokumentumanyagát Carlo Ginzburg közölte és dolgozta fel 1966-ban publikált *I benandanti* című könyvében.⁵ A magyarországi boszorkányperek is szolgálnak az idővarázslók tevékenységét tükröző adalékokkal, köztük egy-egy *táltos* idevágó vonásaival is.⁶

Éppen e történeti forrásokból megismert kora újkori varázslók azok, akik kiemelt szerepet kaptak a feltételezett európai, illetve kereszténység előtti magyar samanizmus kutatásában. Sajnos az európai kutatás nem figyelt fel a szláv népek ilyen típusú varázslóinak gazdag anyagára, amelyet – minden szláv népcsoportra vonatkozóan – először Kazimierz Moszyński közölt 1929-ben megjelentetett nagy, lengyel nyelvű néprajzi összefoglalásában.⁷ Csak Carlo Ginzburg előbb említett, friuli varázslókról írt könyve után fordult a figyelem az Észak-Nyugat-Balkán varázslóira. Maja Bošković-Stullinak a horvát-szlovén *krsnik/kresnik*-ről szóló tanulmánya⁸ hívta fel Carlo Ginzburg, majd Klaniczay Gábor figyelmét rájuk. E közlemény és Carlo Ginzburg *benandantékra* vonatkozó gazdag dokumentumanyagának a tanulságai alapján Klaniczay rajzolta meg a *táltos* kölcsönös kapcsolatait a *kresnik*, *zduhač*, *mogut* és más szerb, horvát, szlovén varázslókkal, a fő hangsúlyt e varázslóknak a boszorkányság rendszerébe való integrálódására helyezvén.⁹ Ginzburg második, európai termékenységvarázslóknak szentelt könyvében felhívta a figyelmet e varázslók tágabb kontextusára – magyar, balkáni, illetve livóniai és orosz párhuzamaira – is, és egy általános kelet-délkelet-európai varázslótípológiát is megkísérelt felrajzolni.¹⁰ Én magam is több tanulmányt szenteltem a varázslók eddig nem tárgyalt vonatkozásainak.¹¹ Négy típusukat különböztettem meg, Ginzburg csoportosítását kiegészítve újabb, általa nem ismert típusokkal, a bolgár/szerb/macedón *zmej/zmaj/zmija/zmajevit csovek*, az albán *drangue* nevű varázslóval, valamint a nyugati és

³ Lásd Thomas 1971, 264–265; Kieckhefer, 1976; Peters, 1978, 165.

⁴ Thieß perének dokumentumait Otto Höfler (1934, 345–350) mellett Leopold Kretzenbacher (1968a, 92–95) is közli (kissé hézagosan), Hermann von Bruiningk 1924–1928-as publikációja nyomán.

⁵ Ginzburg 1966.

⁶ Az idővarázslás és idővarázslók történeti adatait több tanulmányomban feldolgoztam: lásd Pócs 2002a; 2005.

⁷ Moszyński 1967, 651–654; ő délszláv és nyugati szláv területekről közölt adatokat.

⁸ Bošković-Stulli 1960.

⁹ Klaniczay 1983; 1984.

¹⁰ Ginzburg második, a *benandanték*hoz hasonló tevékenységet űző további európai varázslóknak szentelt könyvében típológiát ad a jelenkori típusokról (Ginzburg 2003 [1989]).

¹¹ Pócs 1996; 1997, 7. fejezet; 1999, 7. fejezet.

keleti szláv 'felhős' varázslókkal (ilyen például a lengyel és ukrán *chmurnik*, *obtocznik*, *planetnik*, *planitnik*) és mindezek magyar megfelelőivel, a *táltos* idevágó típusaival.

Ma már e tipológiát – az újonnan megismert adatok fényében és a természetfeletti kommunikáció más típusainak kontextusában – másképp látom, és másképp kísérlem meg megrajzolni.¹² Azzal is tisztában vagyok, hogy vizsgálati anyagom diffúz csoportjai nem engedik meg élesen elhatárolódó típusok megállapítását. A varázslók bizonyos jegyei (születési sajátságaik, alakváltozataik, ellenfeleik, segítőszellemeik, valamint túlvilágaik) alapján nagyjából elkülöníthetők ugyan – elméletben – egyes jellegzetes csoportok, amelyeket olykor egy-egy lényeges tulajdonságukra utaló elnevezés (például 'kígyó', 'sárkányos', 'werwolf', 'szeles', 'felhős') is jellemez. Ha azonban nem a narratív sztereotípiákból rajzoljuk meg a szövegmotívumok rendszerét, hanem a működő varázslók olykor tetten érhető gyakorlatát tekintjük, akkor alig találkozunk tiszta típusokkal. Mégis, az anyag kezelhetősége érdekében, a bemutatás céljából óvatosan és fenntartásokkal elvégzek készülő könyvemben egyfajta csoportosítást, kénytelenségből az elbeszélések sztereotipizáló szintjén. Tudnunk kell, hogy e csoportjaim – köztük az itt tárgyalt sárkányos varázslók csoportja is – kutatói fikciók, nem a szóban forgó közösségek émikus kategóriái.

Világossá vált számomra az is, hogy nem lehet a másvilággal kommunikáló idővarázslókat önmagukban, az idővarázslás általános európai közegéből kiemelve vizsgálni. Már a rendelkezésünkre álló középkori adatokból is egyértelmű, hogy a „léleken” kommunikálók csak egyik típusát jelentik az idővarázslóknak, akik sok másféle rítussal vagy a természetfeletti kikapcsoló közvetlen, „mechanikus” mágikus módszerekkel próbálták – és próbálják a mai napig – befolyásolni a csapadékos szabályozó démonvilágot, vagy pedig – ilyen démonvilágot (már) nem ismervén – magát a csapadékos. Jelenkori gyűjtési tapasztalatok alapján úgy látom, hogy egy-egy közösségi varázsló különféle – hol természetfeletti, hol mágikus – módszerekkel és vallásos rítusokkal is befolyásolhatta az időjárást; egy-egy helyen a varázslók és módszerek több fajtája is érvényesnek számíthatott. A mágikus technikákat nemcsak a varázslók használták, rengeteg laikus, mindennapi csapadékszabályozó módszer volt ismert Európa középkorától napjainkig. Az is kiderült, hogy a varázslók legtöbbször valamiképpen a halottakkal tart fenn szellemi kapcsolatot, kommunikációs technikáik azonban sokfélék. A varázslók közelebbi vizsgálatából teljesen világos, hogy nem lehet őket a túlvilágon lélekutazásokat tevő varázslók egységes kategóriájába besorolni, kommunikációs tevékenységüket pedig egyszerűen *samanizmus*-nak nevezni, a *samanizmus* mai kutatásban divatos, kiterjesztett, túláltalánosító kategóriája alapján. Tehát a *samanizmus* vagy *samanisztikus* terminusokat ma már nem tartjuk alkalmasnak, illetve helyesnek e gyakorlat jellemzésére és értelmezésére.

Mintegy a mindennapi laikus mágia és az idővarázslók tevékenységének riválisként a keresztény egyházak kezén is számtalan időjárást befolyásoló módszer létezett

¹² *A természetfeletti kommunikáció alapformái Közép-Kelet-Európában* című, készülő könyvemben, amelynek egy fejezete az idővarázslókról és az ún. termékenységvarázslókról fog szólni. Jelen tanulmányban több egyezés van e fejezet egyes részleteivel.

és létezik a mai napig. Keith Thomas kora újkori angliai vizsgálatai során arra a következtetésre jut, hogy ebben az időszakban mindenfajta varázsló tevékenysége része volt az elit és népi kultúrának egyaránt, az idővarázslás kivételével, amely – természetes módon – szinte kizárólagosan az agrárlakossághoz kötődött.¹³ Ez azonban csak akkor igaz, ha a papok kezén élő sokféle, jó időért végzett gyakorlatot nem tekintjük idővarázslásnak (igaz, hogy ez a gyakorlat kizárólag az agrártevékenységet folytató parasztság szolgálatában létezett). A papok időjárás befolyásoló vallásos mágiája: az esőért végzett votívmisék, körmenetek, a zivatar távortartása „zivatarkeresztekkel” és egyéb szentelményekkel, feltehetően épp olyan fontosak voltak a középkori és kora újkori agrárközösségek életében, mint az idővarázslók tevékenysége. Számos középkori forrásból ismerjük az oltáriszentség vagy ereklyék kitételét védelmül a kolostor elé, valamint a szentek palástjának használatát jégeső ellen. A papok által vezetett, jégverést megelőző vagy esőkérő körmenetek általános középkori gyakorlata a reformáció után sok helyen még a protestánsoknál is tovább élt, újkori gyakorlata római katolikus és ortodox területeken egyaránt ismert. A legújabb korig gyakorlat volt Európa katolikus térségeiben a szentelmények, szentelt barka elhelyezése a szőlőbe, búzaföldre, néhány egyéb szentelmény, például szenteltvíz, szentelt gyertya is sokfelé előfordul idővarázsló, jégveréstől védő szerepben.¹⁴ Modern korunkban a hagyományos mágikus/vallásos világképüket még őrző falusi közösségekben – így vizsgált térségünk némely pontján is – túl is élte a papi, illetve az egyházi eredetű gyakorlat a falusi idővarázslókat.

A halottak és az időjárás

Mint említettem, az időjárás befolyásolása az erre specializálódott varázslók esetében – más módszerek ismerete és gyakorlása mellett – sok esetben a halottakkal való természetfeletti kommunikációt jelenti. Főleg olyan halottakkal, akik az európai kultúrákban elsősorban az idővarázslás kontextusában léteztek mint *zivatar démonok*. Ezek az esőfelhőkben lakozó szellemények – legalábbis a modern kori közép-délkelet-európai hiedelmek szerint – a státus nélküli halottak (például kereszteleetlenül meghaltak, vagy temetés nélkül elhunyt vízbefúltak, öngyilkosok, harcterek temetetlen halottai) túlvilágra nem jutott, köztes térben bolyongó, vezeklő halotti szellemei. E zivatar démonok a felhő- és zivatar másvilágon, a teremtés „felső vizei”-ben lakoznak: ez az időjárásért felelős halottak másvilága. Egyfajta archaikus földi, pontosabban föld és ég közötti túlvilág-elképzelésről van itt szó, ami Moszyński szerint minden indoeurópai nép régi mitológiájának sajátja lehetett. Valóban, Európa ókorából germán, szláv, görög adatok egyaránt vallanak erre.¹⁵ A késő antik, kora keresztény szinkretikus démon-

¹³ Thomas 1971, 264–265.

¹⁴ Összefoglalóan a középkorra vonatkozóan: Franz 1909, II. 17, 69, 110–111. Néhány európai adat: Labouvie 1992, 152–154; Dienst 1986, 86. Warner 2002, 64; Andrian 1984, 30–33; Di Nola 1997, 364–366.

¹⁵ Rohde 1925 [1893], I. 248–249; Moszyński 1967, 651–653.

világ is ezt a teret népesítette be;¹⁶ az egyházatyák (sőt, már az Újszövetség) utalásai bőségesek a fejünk felett röpködő démonseregekre vonatkozóan.¹⁷ E démonok a modern kori hiedelmekben többnyire rossz időt, jégverést hozó, a termést megkárosító lények. Mint Tolsztaja írja idevonatkozó ukrán adatai kapcsán: az atmoszférikus jelenségek szoros kapcsolatban álltak a halott ősökkel, de közöttük főleg a tisztátalan halottakkal, akik öngyilkosként vízbe fúltak vagy felakasztották magukat.¹⁸ Gazdag kelet-délkelet-európai adatanyag vall arra, hogy a státus nélküli halottak a csapadékot szabályozó zivatardémonokká válnak. Román hiedelmek szerint a „tisztátalanok” fogva tartják az esőt, tehát szárazságot okoznak, de jégverést is hozhatnak,¹⁹ az orosz, *zalozsnije* nevű „rossz” ősök, valamint a polesszjei ukrán *tisztátalanok* is elviszik az esőt, és jégveréssel pusztítják a termést,²⁰ a szerb és boszniai adatok szerint öngyilkosok, akasztottak, vízbefúltak hozzák a jégfelhőket.²¹ Időjárással vannak kapcsolatban a délszláv, 'keresztetlen'-nek is nevezett démonok (*nekrestenci*, *nevidinčići* stb.), akik karácsony és vízkereszt közt jönnek csapatostul, kisgyermek, gyerekfejű madár vagy síró madár alakjában, és egyes alakváltozataik szélvihart, jégesőt hoznak,²² vagy a román *moroi*,²³ a magyar *tisztátalanok*, *kereszteletlenek*.²⁴ Ukrán és szerb hiedelmek felhőállatot is helyeznek erre a zivatartúlvilágra: a tisztátalan halottak a felhőnyájuk, tehének, bikák, ökrök, bárányok pásztoraik.²⁵

A státus nélküli halottakból vált démonok más része közösséget óvó, az emberi közösségek számára termékenységet hozó „jó halott”, aki sokszor egy-egy család vagy egész falu őrzőszellemévé lesz. Vizsgált térségünk 20. századi hiedelmeiben is gyakorta megjelennek e démonok a saját közösség védőszellemeiként: termékenységet hoznak falujuk, nemzetségük számára, miközben harcban állnak a szomszéd falu, nemzetség jégesővel pusztító felhővezetőivel. A „rossz halottak” közé tartoznak tehát a szomszéd közösség „idegen” őrzőszellemei is. Mindez a két szomszéd közösség őrzőszellemei közti csaták képzeteiben is megjelenik.²⁶

E zivatardémonokkal sok tekintetben rokon időjárás-szabályozó lény az egész vizsgált térségünkben ismert *zivatarsárkány*. Több szerző utal a délszláv sárkányok szél/

¹⁶ Hart 1988, 89–135.

¹⁷ Franz 1909, II. 24–26.

¹⁸ Tolstaja, 2001, 179. (Polesszjében, Ukrajna csernigovi körzetében végzett erre vonatkozó terepmunkát.)

¹⁹ Candrea 1944, 128.

²⁰ Warner 2002, 47; Tolstaja 2001, 179.

²¹ Tolstaja 2001, 179; Herrmann 1895, 199.

²² Zečević 1981, 123–125, 165–166; Schneeweiss 1961, 5–6; Bošković-Stulli 1953, 338; Georgieva 1985, 102–103.

²³ Moldován 1897, 173–175; Candrea 1944, 179–181.

²⁴ Jankó 1891, 277; Seres 1994; Wliskočkiné Dörfler 1893; összefoglalóan: Pócs 2002b.

²⁵ Tolstaja, 2001, 179–180; Tolstoj–Tolstaja 1981, 103.

²⁶ A széllelekekről, felhővezető démonokról lásd például: Franz 1909, I. 19–27, II. 37–55; Moszyński 1967, 651–653; Rohde 1925, I. 248–249; Lawson 1910, 283; Marinov 1914, 213–214; Kelemina 1930, 40–41; Runeberg 1947, 118–119; Muşlea–Bîrlea, 1970, 182–184; Zečević 1981, 123–125, 149; Andrian 1984, 26–27, 31; Zentai 1983, 78–79. Lásd e témáról részletesebben: Pócs 2002b, 64–77.

zivatar természetére, bizonyos széltípusokkal, zivatarral való azonosságára; a sárkányfajták a nevüket is különböző szélfajtákról kapták. Román hiedelmek szerint is a *balaur* nevű sárkányok irányítják a viharokat. Zivatar idején összejönnek, ők „hordozzák” az esőt, jégesőt; a sötét felhőt, amelyből jég hull, itt is a sárkánnyal azonosítják. Felhőszakadás esetén a sárkány szakítja el farkával a felhőket. Az időjárásdémonokra jellemző *pozitív–negatív* tagolódás esetükben *mennyei–alvilági* polarizációt is jelent: a zivatardémon sárkány az alsó és felső vizek között közlekedik; mocsaras, vizes helyeken (kígyóból vagy más vízi állatból) „születik” vagy lakik, azonban a zivatart felhőket is irányítani tudja, képes a felhőkbe is felszállni. Tehát mintegy a víz körforgásával együtt közlekedik a föld és az ég szférái között; általános nézet szerint mintegy a vízbe lógó farkával szíjja fel és viszi fel a vizet, s a zivatarral „esik le”. A felhőben székelő sárkányok betölthetik az idővarázslók és közösségeik őrzőszellemeinek szerepét, míg az „alvilági” sárkányok az esőt, termést elrabolják, a csapadékot föld alatti barlangokba zárják, és jégesőt hoznak, „vezetik a jégfelhőt”. A sárkányok hiedelmeinek is részei a sárkány őrzőszellemek között vívott *jó–rossz* csaták. A „sárkányos” idővarázslók, mint alább látni fogjuk, az „alvilági” sárkányokkal veszik fel a harcot, az őket pártfogoló „mennyei” sárkányok segítségével.²⁷

Európa belátható múltjában is ezek a felhőket, időjárást uraló démonikus lények adták az időjárás ember általi szabályozásának mitikus kereteit. Általános nézet volt az ókor filozófusaitól az egyházatyákon át a késő középkori egyházi demonológiáig, hogy a zivatart, rossz időt démonok okozzák, illetve hogy az idővarázslók a démonokat manipulálják, őket segítő vagy velük ellenséges démonokkal állnak kapcsolatban. A középkori varázslóvadak, idővarázslással kapcsolatos egyházi rendszabályok, rendeletek sokszor hivatkoznak rájuk. 10. század körüli benedikciószövegekből is tudjuk, hogy a keresztény egyház komolyan számolt velük; még 1585-ös egyházi hivatkozás is van 'felhővezető démonokra'.²⁸ Az újkorig leginkább a Balkánon, valamint keleti és nyugati szláv népeknél, továbbá az Alpok vidékén, Svájcban, Ausztriában, Dél-Németországban maradtak fenn az időjárásdémonok sajátos, keresztény ördöggé nem átalakult figurái. Emellett egy-egy nép hiedelmeiben sajátos helyi vonásokkal is rendelkező zivatardémonok mellett az *ördöggé* alakult változatok is léteznek: a kereszténység térnyerésével ezek az eredetileg pogány démonok fokozatosan azonosultak a keresztény Sátánnal és ördögeivel. Már a korai kereszténységben – az egyházatyák vélekedéseiben – megjelenik a széldémonok, felhővezető lelkek ördöggel való helyettesítése; a 9. századra kialakul az a nézet, hogy a varázsló, illetve boszorkány az ördög segítségével

²⁷ Az időjárásdémon sárkányokról: Mackensen 1929–1930; Benovska-Säbkova 1992; Marinov 1914, 207–211; Sadnik 1951, 482–485; Dukova 1970, 209–252; Muşlea-Birlea 1970, 182–189; Chloupek 1953, 247–248; Georgieva 1983, 79–85; Erdész 1984; Pócs 1988; Petrović 2004. A sárkányok kettős-ségének további dimenziói a bizánci apokrifokban: az *Otkvorenije Varučogo* szerint a sárkány menny és pokol között közlekedik, mindkettő nyitott számára. (Bonwetsch, G. Nathanael: Das slavisch erhaltene Baruchbuch. In *Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse*, 1896 H. I.; idézi Sadnik 1951, 483.)

²⁸ Franz 1909, I. 17–26, II. 24–28; Hart 1988, 89–135; Blöcker, 1981, 119.

hozza a rossz időt.²⁹ Részben a sárkány is beolvadt ebbe a képbe; az ő alakja is nagymértékben ördögé, ördögivé vált a késő középkor folyamán.³⁰ E demonologizálódási tendencia az idővarázslás és idővarázslók demonológiai fikcióinak változatos motívumait tartalmazó, nagy hatású demonológiai narratívát eredményezett, amely sok esetben elfödte és szinte megfeythetetlené tette (például a 20. századi folklórgyűjtések szövegeiben) az idővarázslók valóságos tevékenységét.

A katolikus egyház jégeső-elhárító vagy esőhozó tevékenysége minden más, fent említett módszer alkalmazása mellett elsősorban is a zivatardémonokkal volt kapcsolatos. Ezek veszélyes ellenségnek számítottak mind a nyugati, mind a keleti egyház szemében. A középkori egyház benedikciót mondó, exorcizáló papjainak a gyógyítás mellett egyik legfontosabb feladata volt a zivatart, jégverést hozó démonok, ördögök átkokkal, áldásokkal és szentségekkel való távoltartása, elűzése.³¹ A benedikciók eszköztára, a tárgyak, gesztusok, valamint a szövegekincs részben a kereszténység előtti pogány mágiából öröklődött, és folyamatos kölcsönhatásban volt a népi gyakorlattal az egész középkor folyamán: a történeti adatok a papi és varázslói gyakorlat összefonódását, sokféle szintű kapcsolatát is jelzik. Nem véletlen, hogy a benedikciók szövegei sokszor a népi vallás „pogány” zivatardémonai ellen szólnak, sőt, olykor a démonokat segítségül hívó „rossz varázslók”-at (*incantatores malorum*) is ártalmatlanná óhajtják tenni.³² Az sem véletlen, hogy az egyház a középkor és kora újkor századaiban igen sokszor kárhóztatta a papság „pogány”, „mágikus” gyakorlatát, egyes papok keresztény vallással összeegyeztethetetlen zivatarmegkötő módszereit.³³ Természetes volt tehát a falusi papok keresztény benedikcióinak a falusi varázslók „pogány” gyakorlatára tett hatása. Német, osztrák példákat tudunk idézni arra, hogy a boszorkányüldözés századaiban laikus varázslók repertoárjában is jelen voltak a zivatardémonokat elküldő benedikcióknak eredetileg az ókori keleti mágikus gyakorlatból származó szövegei³⁴ – és sorolhatnánk tovább a papi és varázslói gyakorlat összefonódását jelző példákat. Például a 15. század végéről említhetjük a *Malleus maleficarum* egy kitételét, amely sze-

²⁹ Di Nola 1997, 361–362; Andrian 1984, 26–27.

³⁰ A Sátán sárkánnyal – így egyben egy vihart hozó vagy esőt elrabló természeti démonnal – való azonosításáról: Franz 1909, II. 19–37.

³¹ A középkori egyház időjárással kapcsolatos rítusainak legteljesebb összefoglalása: Franz 1909, I. 38–70, 105–111; II. 1–123. Az időjárással kapcsolatos benedikciókról lásd Franz idézett művén kívül Blöcker 1981, 119. Lecouteux a germán idővarázslók adatait összefoglaló munkájában közli az általuk a 10. századtól kezdve használt benedikciószövegeket: Lecouteux 1998, 151–169. Az egyházi zivatardémon-ellenes benedikciók részletesebb taglalására, valamint a profán esővarázsló gyakorlat zivatardémonokat elhárító eszközeire nézve lásd Pócs 2002a; 2013.

³² Mint például egy 1500-ban feljegyzett lausanne-i jégfelhőelkűldő szöveg; más benedikciószövegek is említik a varázslókat, vagy legalábbis ráolvasások mormolását („murmuratio incantatorum”): Franz 1909, II. 74.

³³ Franz 1909 az előbb idézett helyeken.

³⁴ Behringer 1988, 203. E benedikciószöveg 20. századi magyar használata falusi gyógyítók, tudósok kezén: Pócs, 2013. Másfajta szöveg a felhők elküldésére például egy 1647-es stájerországi obervoitsbergi boszorkányperben: Byloff 1902, 398.

rint egy idővarázslásról kérdezett paraszt egy benedikciósöveget is említ – saját gyakorlatából – Sprengernek.³⁵

A laikus, esőhozó, szárazságot megszüntető, jégesőt távol tartó rítusok egy része ugyanúgy a zivatardémonokhoz kötődött, mint a varázslói gyakorlat. Míg a varázslók képesek voltak közvetlenül, „lélekben”, a felhőmásvilágon küzdeni a démonokkal, a laikus, mindennapi gyakorlathoz a szentelmények használata és az analógiás mágia vízzel manipuláló módszerei,³⁶ valamint a zivatardémonoknak adott áldozatok, imák tartoztak. Különösen az ortodox Kelet-Európából tudunk a szárazság vagy jégverés idején adott ételáldozatokról, illetve a temetetlenül meghaltakhoz intézett imaszerű könyörgések rítusairól, mint ezekről Zečević, valamint Tolsztoj és Tolsztaja több ízben tudósítottak. Radalo szerb faluban például zivatarfelhő közeledtekor a vízbefúltakat és öngyilkosokat hívták imájukban segítségül; a jégverést hozó szerb *pogibalci* démonokhoz mint a közösség valamikori tagjaihoz fordultak, Vjetreni faluban ilyenkor halotti tort is tartottak a falu összes „rosszul meghaltjának”, és így tovább.³⁷ A parasztság démonellenes akciói közt említendő a szentelt harangok megszólaltatása vagy a csengők használata, amellyel sok helyen a falusi idővarázslók is éltek. Például a keleti – moldvai, gyimesi – magyarság felfogadott *mezőőrző* kongatták meg zivatar közeledtekor a templomi harangot, vagy saját, e célra tartott szentelt csengőiket.³⁸

Az „időcsinálás” gondolata már a görögöktől ismert, sőt, a zivatardémonokkal természetfeletti kapcsolatot tartó varázslók első ismert európai adatai valószínűleg szintén a görögöktől származnak. Ők voltak *nephodióktai* ('felhővezetők'), akikkel még 5–7. századi keresztény szerzők (sőt törvények, rendeletek) is foglalkoztak: vajon valóban tudnak-e démonaik segítségével villámot, esőt okozni.³⁹ A feltehetően ilyenfajta varázslókra vonatkozó középkori egyházi tiltások, szankciók részint ördögi, kereszténységellenes gyakorlatra utalnak; már az 563-as bragai színódus kimondja, hogy a varázslók zivatardémonok, illetve az ördög segítségével űzik mesterségüket, hinni bennük gyarlóság, valamint büntetendő. Másrészről szólnak a hiszékeny falusi népből jégveréssel való fenyegetéssel pénzt kicsaló vándor *tempestarius*okról ('zivatarcsináló', 'zivataros'), másképp *immissor tempestatis*okról ('zivatarküldő'), *tempestatum ductor*okról ('zivatarirányító'). A *tempestarii* ellen hozott vizigót törvényekről már a 6. századból is tudunk, majd a 9. századig szinte folyamatosak az egyházi tiltakozások, büntetések, penitenciálék a viharcsináló, felhőket irányító idővarázslók és olyan személyek ellen, akik abban

³⁵ Krämer–Sprenger 1928 [1487], II. könyv, I. rész, 13. fejezet. Lásd még az itt taglalt kapcsolatok kérdéséről: Brown, 1970, 17–45; Dienst 1986, 86; Blöcker 1981, 121; Andrian 1984, 38–39, 105–111; Franz 2009, II. 69; Di Nola, 1997, 364; Pócs 2013.

³⁶ Például víz öntözése, kavargatása, tárgyak, „esőkövek” vagy emberek vízbe vetése, öntözése, hogy annak hatására essen az eső. Lásd e módszerekről részletesen: Andrian 1984; Pócs 2002a.

³⁷ Hasonló adatok sokaságát lásd Tolstoj–Tolstaja 1981; Tolstaya 2001; Zečević 1983.

³⁸ Franz 1909, II. 69; Blöcker 1981, 123–124; Andrian 1984, 30–32; Varga 1985; Sacher 1947, 72–73. A katolikus magyarságnál általános gyakorlat volt a közelmúltig a jégfelhő harangozással (felszentelt haranggal) való távoltartása; ezt sok helyen a papok is bátorították, máshol a papi tiltások ellenére végezték; Jenőfalván (Hargita megye, Románia) például a fogadott mezőőrző kötelessége volt imádkozni és harangozni jégfelhő közeledtekor (saját gyűjtés 1996-ban).

³⁹ Franz 1909, II. 28; Soldan–Heppe 1911, I. 85.

hisznek, hogy emberi erővel vagy az ördög segítségével irányítani lehet a zivatarfelhőket.⁴⁰ Nyilvánvalóan zivatarvarázslók szellemcsatáira vonatkozik Burchard von Worms *Dekrétumának* XIX. 159-es passzusa, 1024-ből. Ebben a püspök azokat az asszonyokat ítéli el, akik hisznek abban, hogy más gonoszokkal együtt éjszaka, zárt ajtók mögül a levegőbe emelkedhetnek, és ott másokkal megküzdve sebeket kapnak. Köztudott, hogy ez a szöveg Regino von Prüm 906-os feljegyzését visszahangozza, de a még ennél is korábbi dátumú legrészletesebb középkori idővarázsló-tudósításunk Agobard lyoni érsek 840-ben írt *Liber contra insulsum vulgi opinionem de grandine et tonitruis* című, szintén sokak által idézett, idővarázsló mágiával foglalkozó művéből származik.⁴¹ A szerző kizárja, hogy démonok és idővarázslók saját erejükből vihart csináljanak, mégis elmeséli – tanulságul – a felhőhajó történetét, amelyben az ő vidékén sokan hisznek. Ezen a fellegjárművön a titokzatos Magoniából érkeznek a varázslók vagy boszorkányok, hogy a termést ellopják, és elvigyék országukba. A helyi tempestariusok közül egyesek összejárásznak a felleghajósokkal saját hasznukra. Agobard egyébként helyteleníti, hogy a parasztek e zivatarvarázslóknak gabonával fizetnek mezőik őrzéséért, miközben az egyházi fennhatóságok tizedét vonakodnak beszolgáltatni. Az idővarázslók Európa ókorából és a kora újkorból ismert adatainak egy része a gabonaföldeket, gyümölcsösöket, szőlőt őrző csőszökre vonatkozik, akiknek a jégfelhők távoltartása is kötelességük volt. Szórványos történeti adataink között említhetjük, hogy ilyen, közösség által megfizetett csősz ismert már római adatokból is: Seneca írja le, hogy Cleonaeban közköltésen „jégtisztet” fogadtak, aki figyelte és jelezte a közeledő zivatart, s bárány- vagy tyúkaldozatot mutatott be a zivatar démonainak.⁴²

Az ókori, középkori adatokból a varázslók tevékenységének jellege csak ritkán, nehezen határozható meg, kevésbé tudjuk őket kategóriáinkba besorolni. A *tempestarii* vagy a *jégtiszték* adatai mögött csak sejtjük a valóságban működött zivatarvarázslók kommunikációs technikáit, szellemcsatáit. Legszembetűnőbb sajátosságuknak az látszik, hogy közösségük pénzért fogadja fel őket jégverés távoltartására, ők ennek az elvárásnak többféle technika alkalmazásával (akár egyházi benedikciót utánzó rítusokkal, akár a hasonlósági mágia módszereivel vagy imával) meg tudnak felelni. Másrészt – újkori kelet-európai adatok tanúsága alapján talán következtethetünk arra, hogy nem volt idegen tőlük a zivatardémonokkal való közvetlen természetfeletti kommunikáció sem. Azonban a kutatás által „samanisztikusnak” nevezett, transzban vagy álomban le-

⁴⁰ Franz 1909, II. 27–37; Cohn 1994 [1975], 174–175; Soldan–Heppe 1911, II. 176–177. Harmening, 1979, 247–250; Byloff 1902, 325; Blöcker 1981, 117–131; Flint 1991, 109. A 6. századtól germán törvényeket is bocsátottak ki a *tempestariusokról*, a 8. századból angolszász penitenciás könyveket is ismerünk, amelyek idővarázslókkal kapcsolatos vezekléseket is előírnak (Wassersleben 1958, 661). Lecouteux (1998) az egyházi rendeletek mellett korai germán és finn adatokat is említ. A bizánci egyház is már a 680–681-ben tartott 6. konstantinápolyi zsinaton megtiltotta, egyéb varázslások között, a felhők irányítását (Ryan 1999, 408). A késő középkorban ez már törvényekben kevésbé jelenik meg, de széles körben hisznek benne: Cohn 1994 [1975], 174–175.

⁴¹ Platelle 1991, 85–93; Blöcker 1981, 123–125; Franz 1909, II. 29; Ott-Koptschalijski 1997, 88–110.

⁴² Flint 1991, 109.

zajló kommunikáció ugyanúgy, ahogy jelenkori varázslóink esetében, csak egy lehetett sokféle varázslótechnikájuk, vallásos és mágikus módszereik között.

Modern kori anyagunk igen gazdag: a „lélekben” kommunikáló zivatarvarázslók több típusát ismerhetjük meg a 19–21. századi néprajzi gyűjtések – ritka esetben közvetlen terepmegfigyelések – adataiból. Idetartoznak a 'felhős' vagy „szeles” nevű szerb és horvát, valamint lengyel és ukrán varázslók (*chmurnik, planetnyk, planetarj, obtocznik, obločar, oblakoprogonnik, vetrovnjak* stb.) továbbá a magyar *táltos* és *garabonciás* közülük sorolható típusai. E varázslók természetfeletti kommunikációjára jellemzők a varázslók kettős – emberi és démoni – léte és az evilág és másvilág közti diffúz határok. A zivatardémonok másvilágával kapcsolatot tartó varázslók sok esetben mint félig emberek, félig szellemlények jelennek meg a róluk szóló narratívumokban. (Ez közös sajátysága a délszláv, magyar és nyugati szláv területek varázslóinak; adataim gyérebb volta miatt kevésbé tudom ilyen szempontból jellemezni a román varázslókat). Ember voltuk mellett van egy permanensen jelen lévő démoni lényük, amely a kommunikáció során azonosul a felhőmásvilág zivatardémonaival; ez is mindenfajta zivatarvarázsló sajátysága, de különösen a 'felhős', 'szeles' varázslókra jellemző. Az őroluk szóló elbeszélésekben jelenik meg legeklatánsabban a természetfeletti kommunikációnak egy egészen sajátos, csak rájuk jellemző formája: nem a testből transzban kiszálló lelkük „száll fel”, szellem-, illetve állatalakot öltve a felhőmásvilágra, hanem – a gyűjtési beszámolók szerint – emberi alakjuk „eltűnik” a leszálló ködben vagy a leereszkedő zivatarfelhőben, a külső szemlélők által is észlelhetően. A felhő vagy a köd, emberi alakjukban is permanensen jelen lévő szellemsajátyságaik révén, mintegy „elragadja”, „felemeli” őket. Ez a vonás az alább részletesen taglalt sárkányos varázslókra is jellemző, ha nem is látszik ez kizárólagos kommunikációs technikájuknak.

A továbbiakban kirekesztjük vizsgálódásaink köréből a zivatarvarázslók többi típusát, és kizárólag a sárkány segítőállattal rendelkező, sárkányalakot öltő, alvilági sárkányok ellen harcoló varázslókkal foglalkozunk, akiket a továbbiakban összefoglalóan – leggyakoribb bolgár és szerb nevüket lefordítva – *sárkányemberek*, vagy összefoglaló bolgár nevükön *zmejnek* ('sárkány') nevezünk.

A sárkányemberek

A *'sárkány'* illetve *'kígyó'* jelentésű névvel megnevezett varázslók a Balkán-félszigeten a 20. század elejéig gyakorló varázslóként működtek. E varázslók adatai a *stuha/zduhač* idővarázslókkal szomszédos kelet-szerb és nyugat-bolgár területekről, valamint macedónoktól származnak. Ezek: a bolgár *zmej, zmejove*, a szerb *zmaj, zmija, hala, azsder, azsdaja junaesi, halovit/alovit, zmajevit/halovit csovek, zmajevito, alovito*; a macedón *zmej, zmeu, zmij* ('kígyóember', 'sárkányember', 'sárkány', 'sárkányos' 'szárnyas', illetve 'sárkányfi', 'kígyófi', 'sárkányként/szárnyal született gyerek'); a bolgárban: *zmej=varázsló*, aki kígyótól született, *zmeja=kígyó*, amelyből sárkány lesz). Gyér számú román adatunk arra vall, hogy ilyen varázslók talán ott is tevékenykedtek, azonban a jelentőségük jóval kisebb lehetett, mint az említett délszláv területeken. Nevük *zmeu* vagy *bălaur*, illetve

ala/hala ('kígyó' 'sárkány').⁴³ Moszyński szűkszavú tudósítása a lengyel *zmija*-ról arra vall, hogy a lengyel néphitben is élt a 'sárkány' nevű, rendkívüli képességekkel megáldott emberek képzete, akik hónuk alatt kis szárnyalattal születnek, és akik – testükből kiszállva – lélekben csatáznak egymással a zivatarfelhőben. Úgy tűnik azonban, hogy ott e hiedelmek létezésével mellett nem volt az ilyen típusú varázslóknak aktív gyakorlatuk.⁴⁴

Fő jellemvonásuk az, hogy sárkány vagy más állat alakját öltve védik közösségüket az ugyancsak sárkányként megjelenő, jégesőt hozó zivatardémonok ellen. A vizes felhőtülvilággal folytatott kommunikáció mindegyik típusra jellemző vezérmotívum, más vonások némelyike csak egy kisebb-nagyobb területen, egy sajátos helyi névvel megnevezett varázslóra érvényes.

19–21. századi anyagunk nagy része néprajzi gyűjtésekből származó, a varázslók élő valóságát már nem tükröző monda. Ugyanakkor a bolgároknál, szerbeknél a múlt század első felében a néprajzi gyűjtők még találkozhattak működő varázslókkal is, tevékenységükre vonatkozó visszaemlékezéseket is tudtak gyűjteni. Nicoloff 1975-ben közölt bolgár adatai szerint⁴⁵ szerencsésnek tartották a falut, ha kiderült, hogy egy asszony sárkánytól terhes (mert akkor sárkányos varázsló fog születni). A kutatók többsége azonban már csak a társadalom perifériájára szorult varázslókkal találkozhatott, akiknek a jégverés elhárításával kapcsolatos tevékenysége elvesztette aktualitását. Maguk a kutatók is hajlamosak voltak a varázslókat – transzképességük okán – egyszerűen epilepsziásnak tartani, és nem figyeltek fel természetfeletti kommunikációjuk igen archaikus jellegzetességeire.

A varázslók alakját rendkívül gazdag hiedelemvilág, szerteágazó mitologikus vonások övezték. Egy-egy közösség múltban ismert varázslói mint az émikus rendszerek konkrét lényei igen különbözőek lehetnek a hozzájuk fűződő hiedelmek vagy mitologikus vonások részleteinek (szellemalakjuk, másvilágaik, származásuk, születésük, tudásuk eredete, segítőszellemeik, a lélekcsaták lefolyása) tekintetében. Mégis, a nagy elterjedtségű narratívumok egyes motívumaiból megrajzolhatók bizonyos általános, ismertségük egész területén érvényes jellemvonásaik.

A narratív hagyományok szerint e varázslók kígyóvá, sárkánnyá, ritkábban sassá, kakassá, pulykává, daruvá, gúnárrá és esetlegesen más madarakká változni képes emberek, vagyis emberi és démoni alakváltozatokkal bíró *kettős lények*. Általános bolgár és szerb nézet, hogy a varázsló apja *sárkány*, illetve *szárnyas kígyó*, vagy pedig *sas*, *daru*,

⁴³ A *zmej*-varázsló és rokoni körének adatai összefoglalóan: Moszyński 1967 [1929], 578–580, 654–655; Burkhart 1989, *Zmej* fejezet; bolgár adatok: Marinov 1914, 207–209; Vakarelski 1969, 233–234; Dukova 1970, 235–238; 1985, 46, 65; Georgieva 1983, 79–85; szerb: Dordević 1953: 248, Schneeweiss 1961, 13; Zečević 1981, 63–85, 149–151, Bošković-Stulli 2001–2002, 28–29; Tolstoj–Tolstaja 1981; Plotnikova 1991; macedón: Vražinovski 1995, 37–46, 46–50; román: Pamfile 1916, 314; Schott–Schott 1971, 309; Muşlea–Bîrlea 1970, 182–189; Karlinger–Turczyński 1982, 63–65.

⁴⁴ Moszyński 1967 [1929], 578–580. Moszyński ezeket a hiedelmeket balkáni eredetűnek minősíti, és úgy véli, hogy a Balkán-félsziget más népeitől vették át az ott élő délszláv népcsoportok (görögöket említ). Lásd erről a fejezet végén írtakat: én magam e képzetekben és varázslói gyakorlatban a 6. században a Balkánra költözött bolgár-törökök (a mai, szláv nyelvet beszélő bolgár nép egyik alkotóeleme) hagyatékát sejtem.

⁴⁵ Nicoloff 1983, 58.

kakas, grúnár apa nemzette, és szárnyal, tollal, hóna alatt kis szárnyacskával, szőrcomóval, tollal, illetőleg kígyóbőrben jön világra. Kígyófarka is lehet, emellett burokban is születhet. Mint láthattuk az előbb, többnyire a varázslók neve is utal sárkány vagy kígyó mivoltukra, sőt adott esetben állapotjukra is. A román *zmeu/bălaur* vagy *ala/hala* adataiból is világos, hogy a sárkány és az azonos nevű zivatarvarázsló közt a délszláv hiedelmekből ismerthez hasonló kapcsolat van.

A sárkányemberek, sasemberek felhőtülvilágát a varázslókkal többnyire azonos nevű őrzőszellemek népesítik be, amelyekkel olyan viszonyban van e varázsló, mint más zivatarvarázslók is a „jő” zivatardeémonokkal: ők a varázsló személyes őrző- és segítőszellemi is. Ők – mint zivatardeémonok – egyebek között a kedvező időjárást biztosítják a falu számára, illetve a jégverés csapásától védik népüket. Bolgár adataink szerint védőszellemei a szántóföldnek és a szőlőnek is. Szerb és bolgár, tölgyfán székelő, a tölgyfát tulajdonuknak tekintő, vagy hegy tetején lakó sas- és sárkánykígyó-változataik is vannak. A bolgár hiedelmekben a nemzetség őseiként is megjelennek.⁴⁶ A varázsló állatdeimon alakjának és a szellemállatnak a kettősségét és egyben azonosságát olykor-olykor a terminológia is érzékelteti; a varázsló és az állat őrzőszellem azonos neve mellett a bolgároknál például némely helyen megkülönböztettek egy (szellem-) *zmej*t és egy *földi zmej*ként megnevezett varázslót. Az emberi alakok bizonyos hiedelemkontextusokban határozottan elkülönülnek a szellemzmejektől (mint varázsló és annak őrző-, elhívó és segítőszellemi); más helyzetekben (például a zivatardeémonok ellen folytatott lélekcsaták során) sokszor azonosul, vagy legalábbis összemosisdik az őrzőszellem *zmej* a *zmej* varázsló szellemalakjával.

A *zmej* varázslónak mind személyes tulajdonságai, mind közösségi tevékenysége szoros kapcsolatban van a sárkányok, kígyók és madarak e szellemvilágával; a személyét övező hiedelmek is ezek rokonává teszik. Állatalteregőjük révén bizonyos *állatember*- (*werwolf*-) jellemvonásaik is vannak, és így a *werwolf* jegyekkel rendelkező *kresnik*, *vedomec* stb. nevű varázslókkal és az állatembervonásokkal rendelkező magyar táltosokkal is van bizonyos kapcsolatuk.⁴⁷ A *werwolf* szimbolikában alapvető a natúra–kultúra szembenállás; ezen az önmagában hordott kettősségen alapulnak a *werwolf* mitológiával övezett varázslók legfontosabb jegyei. Ilyenek a natúrához tartozás születési jegyei, amelyek révén bejáratosak mindkét világba. Ami a *zmej* varázsló e jegyeit illeti, ilyen a szárnyal, farokkal és a kígyóbőrben születés, emellett a burokban születésre is vannak adataink. Ennek szemantikai azonosságát a kígyóbőrben születéssel Roman Jakobson mutatta ki szerzőtársaival az orosz, illetve szerb hősepika burokban vagy állati jegyekkel, állatpától született, *werwolf* karakterű hőseinek mitikus kontextusát elemezvén.⁴⁸

⁴⁶ A délszláv és román őrzőszellem sárkányok adatai: Moldován 1897, 188–191; Marinov 1914, 207–209; Pamfile 1916, 313–314; Arnaudov 1917, 75; Kelemina 1930, 41; Moszyński 1967 [1929], 655; Bošković-Stulli 1960, 285; Kretzenbacher 1968a, 126–127; Vakarelski 1969, 233–234; Dukova 1970, 220–221; Muşlea–Bîrlea 1970, 182; Georgieva 1983, 81; Zečević 1981, 62–71.

⁴⁷ A *werwolf* jegyű varázslókkal e tanulmányban nincs terünk foglalkozni; lásd ezekről például: Pócs 2002c; 2011.

⁴⁸ Ilyen hős *Zmaj Ognjenij Vuk* ('Sárkány Tüzes Farkas'), a délszláv epika harcosa, vagy az orosz *Szlovo o polku Igoreve* hőse, *Vszeszlav*, azaz *Volkh*, a farkasember, aki a legrégebb bilinavariánsok szerint kígyótól született (Jakobson–Szeftel 1966, 348; Jakobson–Ružičić 1950).

Az állattá változás képessége, akár a burok vagy a kígyóbőr mint „kettős bőr”, kettős identitást jelent: a burok és a kígyóbőr egyaránt az alteregó, az „állatlélek” székhelye, szimbóluma; maga az alteregó, a másik én jelenik meg e képzetekben.

Említettük az *állatapa* képzetét, amely a Balkánon fel-felbukkan más típusú mediátorok kapcsán is, de a par excellence állatapától született varázsló a *zmej*.⁴⁹ A kígyó- vagy sárkányapától született gyermek nemegyszer rendellenesen hosszú terhesség után jön világra. A varázsló sokszor hét- vagy kilencévi terhességgel vagy szoptatással nyeri el különleges erejét, másfelől a narratívumok az ún. *puer senex* motívummal is jellemzik őket: mintegy felnőttként születnek, csecsemőkorukban megszólalnak, és megkezdik mediátori tevékenységüket, akár a bölcsőből is kiszállnak, hogy a zivatarcsatába induljanak (egyek bolgár adatok szerint születés után a kórházból repült ki az ablakon a szárnyaló született csecsemő). A varázslógyerek hamar megnő, gigászi ereje van, rendkívüli gyalogló, emberfeletti gyorsasággal közlekedik, sőt, repül, birkózásban a legerősebb sportolókat legyőzi, és így tovább.

Az állatapa motívumának van egy érdekes elágazása: keletbolgár, román és magyar (kevésbé szerb) hiedelmek szerint a *zmej*, *zmaj*, *zmijsa*, *bălaur* stb. nevű sárkány földi nőekkel folytat szexuális kapcsolatot. E tekintetben a *zmej* egy tüzes sárkány karakterét megtartott, igen alvilágias incubusdémon:⁵⁰ ismertségének némely területén a kéményen át jön be partneréhez, mennyei tüze exkrementummá változik, amelynek nyomai a látogatott házon maradnak.⁵¹ (A román *zmeu* neve e kontextusban inkább *zburator*: ’repülő’.) Általános nézet volt, hogy ez a nemi kapcsolat terméketlen, a tüzes *zmej* hálótársa elsovad, meghal; a *zburator* partnere sajátos *zburator*betegségben pusztul el. Adott esetben azonban ebből a nemi kapcsolatból varázslógyermek születik. Ezek a hiedelmek a varázsló állapotjának/állatóságának hiedelmeivel nincsenek feltétlenül korrelációban, de egybe is eshetnek velük. (És mindez fontos adalék a sárkányok mennyei–alvilági ambivalenciájához.) A sárkányszerelem-motivikába itt messzire vezetne részletesebben belemennünk, csak annyit jegyzünk meg, hogy a sárkányszerető a varázsló segítőszellemével is azonosulhat bizonyos esetekben.⁵²

A *zmej* varázsló tevékenysége szoros kapcsolatban van őrzőszellemeivel: szellemcsatái ezek felhőütökzeteibe kapcsolódnak be. Nézzük, mit tudhatunk meg adataink-

⁴⁹ A varázslók állattól való származását különösen szerb kutatók totemisztikus képzetek maradványának tekintették (lásd például Zečević, 1969, 361–362; a szerb hősénekek hadi hősei sokszor sárkányok ivadékai); úgy vélem azonban, hogy a modern kori agrárnépesség varázslóinak kontextusában semmiképpen sem beszélhetünk valamikori vadászközösségek feltételezett totemizmusának megőrzött maradványairól.

⁵⁰ Marinov 1914, 208–210; Schneeweiss 1961, 12; Schott–Schott 1971, 309; Mușlea–Bîrlea 1970, 189–194.

⁵¹ A rokon magyar lény, a *lidérc* hasonló – égen repülő tüzes lényként támadó – szexuális démon, de nincs kapcsolata a magyar sárkányhiedelmekkel. A vele fenntartott nemi kapcsolat tönkreteszi a nőket, azonban ebből a kapcsolatból sohasem születik különleges lény (Pócs 1990a, 565–567; 2012, 216–239).

⁵² Ez újabb érdekes kérdéseket vet fel, amelyek a magyar táltos és a lidérc itt most nem tárgyalt kapcsolataiba is belejátszanak. A sárkányszerelem, illetve a sárkány mint támadó szexuális démon adatai: Marinov 1914, 208–209; Candrea 1944, 182; Schott–Schott 1971, 139; Georgieva 1983, 85; Zečević 1969.

ból e mitikus csatákról! Beszéltünk már fentebb a sárkányról mint időjárás-szabályozó zivatardémonról. E szerepe egész térségünkben, még korunkban is, ismert, mégpedig jó–rossz sárkányok sajátos kettősségében: a „jó” őrzőszellemekkel szembenálló, „rossz”, támadó sárkányokról az egész térségben tudnak.

A „rossz” lehet a szomszéd falu vagy nagyobb térség „idegen” őrzőszelleme: a két szomszédos közösség közti saját–idegen csatákban a sárkányok saját területüket, „fiakat” védik a szomszédos, azonos nevű ellenséges sárkánnyal szemben: elűzik a területük felől az „idegen” sárkány által odavezetett jégfelhőket. Villámnyilakkal lőnek egymásra (a román *zmeuk* kovakő fejüket ütik össze: ebből villám keletkezik), de némely adat szerint gyökerestül kitépett fatörzseket is használnak fegyverül (a *stuha/zduhač* varázslókhoz hasonlóan). Ahogyan a „lenti” megfigyelők tapasztalják: légi csatáikat szélvihar, villámlás, mennydörgés, jégverés kíséri. Román, bolgár és szerb hiedelmek szerint a jó sárkányokat sokszor Szent Illés, az ortodox Kelet-Európában igen tisztelt, mintegy a zivatark uraként számon tartott szent vezeti a tüzes villámcsatába, ám e szerepben olykor Szent György alakja is feltűnik.

A jó–rossz tagolódás más esetekben *fönt–lent*, *mennyei–földi/alvilági* polarizációt jelent, amennyiben az ellenséges sárkány sokszor a „felső vizekben” lakozó, az égiháborúkban villámokat lövő tüzes őrzőszellemmel ellentétben az „alsó vizekben”: tavakban, patakokban, mocsarakban élő „vizes” démon. Ez viselhet más nevet is, mint a mennyei sárkány; ilyen a bolgár, szerb és macedón *azsdaja*, *azsdaha*; *lamja*, *lamnja*, *lamje*, azonban sok esetben a *zmej*, *ala*, *hala* mennyei sárkányok terminusával nevezik meg.⁵³ Az alsó vizek ellenséges sárkányai hozzák a jégfelhőket, ezenkívül a csapadékot föld alatti barlangjaikba zárják, kiszívják a tehenek, kecskék tejét, a méhek mézét: vagyis minden éltető nedvességtől megfosztják az emberi közösségeket. Emellett a gabona- és a szőlőtermést is ellopják a földekről. Alvilágias tulajdonságaikat gyarapítja, hogy sok esetben a barlangok mélyén vagy tó fenekén rejtőző kincs őrzői is, valamint a napot és holdat is képesek elrabolni, ezzel sötétséget hozva az emberiségre.⁵⁴

Ezek a sárkányok a földi vizekből, illetve vízi lényekből: rákból, gyíkból, kígyóból, halból, békából, csigából vagy ezek tojásaiból válnak repülőképes sárkánnyá, miután meghatározott ideig (hét, tizenkét, negyven évig) a föld alatt, az emberek számára láthatatlanul rejtőztek. Erre több „módszerük” is van: a román változatok szerint például fekete tehen tejét isszák, aminek hatására szárnyuk nő. Úgy tűnnek fel, mint a mennyei sárkányok egy kezdetleges változata: azonos lények „alvilági” alternatívái; nem véletlen, hogy alkalmilag a „rossz” jelzővel ellátva azonos lehet a nevük a mennyei sárkányokkal. Figyelemre méltó ilyen szempontból, hogy ezek az alvilágias változatok szoros kapcsolatban vannak a termékenységet biztosító vizekkel, még ha el is zárják azokat barlangjaikba: ők a termékenység letéteményesei, azt tőlük kell megszerezni.

⁵³ A sárkány őrzőszellemekről és -csatákról: Moldován 1897, 185–188; Marinov 1914, 207–211; Dukova 1970, 209–252; Pamfile 1916, 314; Muşlea–Birlea 1970, 182–189; Chloupek 1953, 247–248; Karlinger–Turczynski 1982, 68; Georgieva 1983, 79–85; Pócs 1989; Bošković–Stulli 2001–2002, 28–29.

⁵⁴ A naprabló káosz-sárkány mitikus kontextusait jelen kereteink között nincs módunk tárgyalni; csak annyit jegyzünk itt meg, hogy számos balkáni és magyar folklórszövegből ismert az égitestrabló sárkány alakja; lásd e vonatkozásban a 122. jegyzet adatait is.

Továbbá: ők válnak mennyei sárkányokká, akik – mint pozitív alternatíva – megszerzik az alvilágiaktól az elzárt javakat. A sárkány – mint egy személyben a „felső vizek” madara és az „alsó vizek” kígyója – mintegy a werwolf lények ambivalenciáját testesíti meg,⁵⁵ és illetéknéppen mediátor az alsó és felső vizek között.

A sárkányjegyekkel született *zmej* varázslónak ugyanezt az ambivalenciát kölcsönzi a sárkánysága: így lesz képes madárként önmaga negatív változatát, a kígyót vagy az ellenséges sárkányt, állatdémont legyőzni.⁵⁶ A varázslók ambivalenciájának fontos tényezője, hogy személyes őrző, csatában segítő szellemeként az alvilágias lények is felléphetnek: a sárkány, illetve a sas vagy kakas helyett annak „kezdeti”, kígyó- vagy csibeváltozata. Sőt, maga a varázsló is sokszor kígyó vagy gyík alakban (tehát nem sárkányként vagy sasként) vesz részt a mennyei harcokban. Az idővarázsló *garabonciás* és *solomonár* (*šolomonar*) mondai hagyományában, mint alább látni fogjuk, szintén e vizes hullők-ből alakít át „felkantározással” repülni képes sárkányt a varázsló: tehát segítőszelleme ugyanez az ambivalens, az alsó és felső vizek közötti mediátorként feltűnő, vizesből tűzessé, alvilágiból mennyeiévé változó lény. Másrészt, bizonyos „alvilágias”, boszorkányok rontása ellen harcoló, kincsek fellelésével, halottak látásával foglalkozó varázslók segítőszellemeit is összeköti velük a hozzájuk fűződő mitikus hagyomány.

A sárkányos idővarázsló, mint említettük, zivatar idején az alsó vizek sárkányaival veszi fel a harcot. Jégfelhő közeledtekor „mély álomba zuhan”, „meghal” (transzba esik) egy időre. Szerb adatok szerint a lelke kígyó alakban száll fel. Más források szerint elragadja a sárkány, sas vagy más madár mint „elhívó szellem”, vagy maga a viharfelhő. Egyes elbeszélések arról szólnak, hogy a varázslók egy időre testileg is eltűnnek a zivatarfelhőben (ez a minden zivatarvarázslóra jellemző időleges „démonná változás”).

A varázsló testét elhagyó lélek *kígyó*, *gyík*, *sárkány*, *szárnyas kígyó*, *sas*, *gúnár*, *kakas* alakot öltve kapcsolódik be a mennyei csatába. Az adatok egy részéből kiderül, hogy csoportos ütközetről van szó, amely több varázsló részvételével folyik. Az ellenséges démonok elleni harcban feltűnhetnek az idegen közösségek ellenséges varázslólelkei is.⁵⁷ Más elbeszélések szerint Szent Illés hívja a varázslólelkeket harcba a sárkányok ellen: azok az ütközetben ez esetben mint „Szent Illés segédei” vesznek részt. A segítő, harcba vezető, a csatákat irányító szellemek azonban elsősorban is a fenti sárkány- és madárszellemek: a varázslókat is ők hívják csatába, ők vezetik a harcot, továbbá a varázslók egyéni segítőszellemének szerepét is betölthetik.

Megjelenhetnek a csatában az előbb említett, „alvilágias” segítőszellemek: csirkék, gyíkok, kígyók is a varázslók oldalán. A bolgár és szerb hagyományokban *állatzmejek* is szerepelnek: a varázslók állatalakot öltött lelkeivel egyidejűleg sokszor az ő lelkeik is harcba vonulnak. Az állatzmejek – az emberzmejhez hasonlóan – werwolftulajdon-sággal: állati „többletjegyekkel” születnek, normális szárnyuk mellé még egy szárny-

⁵⁵ Lásd erről előbb említett werwolftanulmányaimat.

⁵⁶ A sárkány mint ég–föld–alvilág közti mediátor szerepéről a balkáni mitikus hagyományok vonatkozásában lásd Sadnik 1951, 482. A kígyó–madár azonosságról és ambivalenciáról – a werwolf lények metamorfózisa kapcsán – lásd Vaz da Silva 2002.

⁵⁷ Ez a werwolfsajátságokkal rendelkező varázslók csatáinak általános jellemzője.

nyal. A többlétszárny biztosítja számukra a „lélekutazás” képességét. Az adatok nem világosítanak fel erről, de feltehetjük, hogy ezek a sasfiók, csibe, kígyó és más fiatal „kezdetleges” állatként megjelenő lények valamiképpen egyidejűleg a varázslók állatalteregői, illetve segítőszellemei is.

A felhőcsaták a *mennyei tüzek* – *alvilági vizek* ellentétét demonstrálják: a sárkányok, madarak, valamint a varázslók és segítőik egymás ellen használt fegyverei a villám, a víz és a jég (villámmal, mennykővel „lőnek”; buzogányaik vagy fejük, farkuk összeütésével keltik a villámokat, illetve jéggel lőnek, vízzel fröcskölnek egymásra). Szerb adatok szerint a varázslócsecsemők is részt vesznek a harcban, köveket dobálva. Az állatmezjek is csatáznak: képesek állatfajonként különböző villámokat kilőni. A csatát a sárkányok légi csatáihoz hasonló meteorológiai jelenségek kísérik, de a legjellegzetesebb harci megnyilvánulás a villámlás, szikrák, tüzeső. A megsebesített vagy megölt sárkányok lesznek, vagy távoznak a vidékről.

A sokszor már elhomályosult, nehezen értelmezhető mondai hagyomány mellett bolgár és szerb adatok szerint a 20. század első felében még megfigyelhették a varázslókat. Georgieva közlése szerint,⁵⁸ ha közeledik a jégfelhőt hozó *hala*, minden faluból kimennek a *földi zmejek* (a varázslók) ellenük harcolni. Milena Benovska közlése szerint⁵⁹ zivatar közeledtekor könnyen transzba tudtak esni e varázslók. Miközben merev testtel feküdtek, nem volt szabad őket hasra fordítani, mert akkor a helyi lakosok nézetei szerint meghaltak volna. Több narratívumot gyűjtöttek a még néhány évtizede tevékenykedő szerb *alovito/halovit* varázslókról, akik rendszeresen őrizték a mezőt, figyeltek a közeledő jégfelhőre, hasonlóan a tanulmány elején említett *jégcsőszökhöz*, *mezőőrzhöz*. Az állítólagos szemtanúk szerint a mély álomban, öntudatlanul fekvő sárkányembereket barátaik kaszákkal őrizték, nehogy valaki megmozdítsa, megfordítsa őket, mert akkor a lelkük nem térhet beléjük vissza. Máskor maga a varázsló szúrt be egy éles tárgyat valahova a feje fölé, mikor lefeküdt. Egy Tolsztoj és Tolsztaja közleményében szereplő *halovit* rendszeresen őrizte a mezőt; állítása szerint időnként a „felhőkkel” kellett harcolnia, ha zivatar közeledett. Egy másik *halovit* zivatar idején kancájára ülve három-négy napra eltűnt. Elbeszélés egy *alovitónak* nevezett varázslóról:

Aratók kaszáltak a mezőn. Egyikük azt mondja: Nem érzem jól magam, megyek, lefekszem a fa alá egy kicsit. Éppen hogy lefeküdt, és elaludt, megjelent egy viharfelhő, és egyre nagyobb lett. Végül hatalmas jégeső keletkezett, és mindent elvert. Ez idő alatt az ember mozdulatlanul feküdt a fa alatt. Amikor a jégeső elállt, felébredt.⁶⁰

⁵⁸ Georgieva 1983, 83.

⁵⁹ Milena Benovska szíves szóbeli információja.

⁶⁰ Tolsztoj–Tolsztaja 1981, 104.

Az albán *dragua*

A *dragua* (*drague/drangue*) nevű albán zivatarvarázsló bizonyos vonásaiban a délszláv sárkányos varázslók rokonának tekinthető, amennyiben még elhomályosult 20. századi adataink szerint is a zivatarsárkányok ellen harcol, önkívületi állapotban, a jégeső elhárítása céljából. Azonban magának a sárkányharcnak a motívumai, valamint a varázsló alakját körülvevő mitikus vonások inkább egy sajátos önálló típust rajzolnak körül.⁶¹ Ugyanakkor nehéz a varázslók tényleges kommunikációs technikáira nézve bármit is kikövetkeztetni a meglehetősen a sovány adatokból, amelyek már nem egy közösségi funkcionáriusként tevékenykedő varázslót állítanak elénk; a *dragua* alakjának és sárkánycsatainak emlékét jószerivel csak költői elbeszélések, epikus énekek őrzik.

A varázslót körülvevő, epikába átplántált hiedelmek szerint a burokban és láthatatlan szárnyakkal, vagy csak szárnyakkal, illetve tollas vagy hajás vállal született gyerekek válik varázslóvá, ha születése titkát nem árulják el senkinek (vagy: ha meglátják, és nem beszélnek a szárnyáról). Egyes nézetek szerint az a gyermek válik draguává, akinek ősei három generációra visszamenőleg nem követtek el házasságtörést. Az a werwolfjellemvonás, hogy a szárnyal született gyerekek egyszer csak elrepül anyjától, meghal, nem látják többet, a *dragua* varázslóval kapcsolatban is ismert. Mégis, állati születési jegyei ellenére, a *dragua* nem változik állattá, hanem emberalakban harcol a zivatarsárkány ellen. Meglehet azonban, hogy Albániában is ismert volt valamikor az állatszellemként folytatott másvilági csata motívuma. Annál is inkább gondolhatunk ilyesmire, mert van még egy vonása a *dragua* varázslónak, ami a werwolf karakterű zmej varázslóval rokonítja, illetve állatdémonokkal hozza kapcsolatba: itt is ismert volt az a képzet, hogy (hím) állat, mégpedig kos és kakas is születhet draguának. Ezek mint segédállatok működnek közre a sárkányharcban az emberdraguák oldalán: előbbi szarvával ökleli a sárkányt, utóbbi csőrével csípi ki annak szemét.

A *dragua* fő közösségi feladata a zivatarsárkányoktól való védelem, a jégverést hozó sárkány legyőzése lehetett, transzban vívott szellemcsatákban. Ellenfele, a *kulšedra/kulšeder* (vagy *kučedra/kučeder*; török eredetű nevén *ažder, ažderha*) sárkány⁶² nőnemű, általában rosszindulatú sárkány, amelyet az epikus költészet rendszerint többfajként ír le. Pozitív őrzőszellem szerepéről nem tudunk, viszont hasonlóvá teszi az előbb tárgyalt délszláv és román sárkányokhoz zivatardémon mivolta, alsó vizekkel való kapcsolata, származása vízi állatokból, hüllőkből. Mocsarakból, vizekből emelkedik ki, szája tüzet okád; égitestek elablását szintén tulajdonítják neki.

Szellemharcokat vívó varázslókról szólnak az emlékezők, akik viharos éjszakákon önkívületbe esnek, lelkük elhagyja a testüket. Az már csak a narratív hagyomány része, hogy a zmejvel kapcsolatban is említett módon „eltűnnek” a draguák a zivatarfelhőben, és nyilvánvalóan csupán költői motívum, hogy a bölcsökből kiszálló csecsemőlelkek

⁶¹ Adatait lásd: Hahn 1854, 163; Lambertz 1922, 102–104; Čabej 1966, 368; Dukova 1970, 235; Zečević 1981, 151; Georgieva 1983, 79–80; Elsie 2001, 74–77.

⁶² Bošković-Stulli 2001–2002, 28–29; Elsie 153–157. A *kulšedra* etc. szó Elsie szerint a latin *cerydruson* át a görög *khersydros*-ból származik (Elsie 2001, 153).

küzdenek a sárkánnyal, sőt, ezek némely forrás szerint bölcsőjükkel együtt repülnek az égi csatatérre. Közelebb állhat a valósághoz, hogy az erre predestinált varázslók már gyermekkorukban gyakorolták a sárkányharc egyes fogásait, például olyan ugrásokat, amelyekkel megtanulták elkerülni a sárkány fő harci fegyvereit: az ellenségre spricelt vizeletét és tejét (!). Kérdéses persze, hogy ez az állítólagos testgyakorlás hogyan fér össze a sárkányharc szellemi mivoltával: a másvilági csata merőben e világi, anyagi vonatkozásainak hátterében itt is a testi és szellemi világ, evilág és másvilág diffúz határainak archaikus elképzelését sejthetjük.

A dragua, illetve a legtöbb forrás szerint a draguák csapata, bunkósbotokkal, kövekkel, lándzsákkal üti, veri, dobálja a sárkányt, sőt, eke, iga, gyökerestül kirángatott fák, sziklák, a viharban lerombolódott házak görgetett kődarabjai is a draguák fegyverei között lehetnek. Egyes adatok szerint itt is Szent Illés toborozza össze a varázslókat, és ő vezeti az ütközetet. A sárkányok vizeletüket és, mint nőnemű lények, a mellükből kispriccelő tejüket fröcskölik a harcosokra, ami véres sebesüléseket is okozhat rajtuk. A bölcsős gyermekek ilyenkor hasra fordulnak, és így bölcsőjük pajzsként védi őket a bűzös fecskendezéstől. De jól irányított vizeletüket ők is képesek fegyverül használni a sárkány ellen. E hatalmas erejű gigantomakhiaként elképzelt harc a földi szemlélők számára iszonyatos ézengésben, villámlásban nyilvánul meg.

A horvát *mogut*

A 20. századi folkórgyűjtők feljegyzései szerint egy évszázada még tevékenykedett az észak-horvátországi Turopoljében a *mogut* nevű varázsló, akit mitikus attribútumai alapján a sárkányos *zmej* varázsló közeli rokonának tekinthetünk. A *zmej*hez hasonlóan hosszú, hét- vagy kilencéves terhesség után születik, esetleg kis szárnyakkal; már újszülött korában igen erős, és lélekharcaiban sárkány pártfogója is van, legalábbis zivatarvarázslói működésével kapcsolatban. Drago Chloupek híradása⁶³ szerint faluját védte a jégveréstől, de a disznópásztoroknak is pártfogója volt, lélekharcai során nyájak számára makkot szerzett. A *mogut*nak tehát zivatarvarázslói és termékenységvárlói vonásai egyaránt vannak, utóbbi sajátosságai a gabonaszerző csatákat vívó *kresnik*kel és más nevű, itt most nem tárgyalt werwolf varázslókkal is rokonítják.

Mint zivatarvarázsló a *mogut* az azonos nevű, vagy *pozoj*nak ('sárkány') hívott őrzőszellem sárkány pártfogoltja, amely sárkány egyúttal a falu őrzőszelleme is. Úgy tartották, hogy a keresztény Isten alatt közvetlenül a *mogut* sárkány uralkodik mint az atmoszférikus jelenségek ura. Villámláskor így fohászkoztak: „Vigyáz ránk, Istenünk és *mogut*jaink!” Mint jégverést elhárító zivatarvarázslónak, a *mogut*nak a szomszéd vidékek *rossz mogufjai* az ellenfelei. A rossz *mogutok* a *zmej* ellenfeleihez hasonló vízi, vízből kikelő sárkányok, amelyek „vizes” csapásokat: jégverést, árvizet okoznak. Másrészt lehetnek egyszerűen a szomszéd területek vagy más nemzetiség (törökök) *mogutjai*: ilyenkor a lélekharc a *saját-idegen* ellentét jegyében zajlik. A *mogut* varázsló transzban,

⁶³ Chloupek 1953.

sárkánnyá, kígyóvá vagy hallá változva, a *jó mogut* pártfogásával vívja csatáit; ha a saját mogut győz, a jégverés elkerüli a falut. Máskor vadkan képében viaskodik a makktermés megszerzéséért. A másvilági csatákat égzengés, villámlás kíséri. Feltűnő e kontextusban a varázsló kígyó- és halalakja, amelyek elvileg a negatív oldal, az ellenfelek attribútumai: ez a varázslónak, valamint őrző- és segítőszellemeinek a zmej varázsló kapcsán is tapasztalt ambivalenciájára vall.

A mogut – mint több felállított varázslótípusunk vonásaival is rendelkező lény – feltehetően közelebb áll a múlt valóságához, mint a mondagyűjtemények némely „tisza” típusa. A száz–százötven éve még működő varázslók között valószínűleg gyakoriak voltak ezek a kutatói tipologizálásnak ellenálló lények. A szájhagyományozott, majd a folklórgyűjtők által feljegyzett elbeszélések a valóságos gyakorlatnál egységesebbnek, tipikusabbnak tüntetik fel a varázslók hiedelmeit és gyakorlatát; a folklórgyűjtemények narratívumait illetően mindig számolnunk kell az epikus hagyomány torzításával, a valóságnak az ismert mondamotoívumokhoz való igazításával.

A sárkányos táltosok

A *táltos* a magyar falusi közösségeknek sok helyen legalább a 19. századig tevékenykedett varázslója, akinek természetfeletti képességeket tulajdonítottak: akár mint idővarázsló, akár mint termésvarázsló érintkezésbe tudott lépni a szellemvilággal. Az adatok sokféle táltosváltozatra, vagy legalábbis sokféle, szerteágazó narratívumtípusra utalnak: a zivatarvarázslóknak, sárkányembereknek, az ezúttal nem tárgyalt werwolf típusú, párosan viaskodó állatembereknek egyaránt megvannak a magyar táltosmegfelelői. A 20. századi táltos narratív hagyományát ezek alapján csoportokba lehet sorolni, de tudnunk kell, hogy – úgy látszik – inkább csak a narráció szintjén elkülönülő típusokról van szó, és ezek az étikus kategóriák kevésbé tükrözik a narratív hagyomány mögött csupán halványan felderengő valóságot. A történeti forrásokból származó, működő táltosokra vonatkozó 18. századi adatok sokkal diffúzabb képet mutatnak.

Főleg a magyar nyelvterület középső részén – a nagy magyar Alföldön – ismerték a negyvenötven évvel ezelőtti intenzív folklórgyűjtések idején a táltosra mint zivatarvarázslóra vonatkozó hiedelmeket, illetve elbeszéléseket.⁶⁴ Magyarország nyugati, déli és északi területein a *garabonciás* alakját is sokszor övezték ilyen elbeszélések: tehát a narratívumok szintjén a *garabonciás* név is utalhat esetleg zivatarvarázslóra. Az adatok egy jelentős csoportja a zivatardeémonokkal kommunikáló, nem alakváltó, hanem

⁶⁴ A magyar táltos adatainak legteljesebb gyűjteménye, melynek alapján e tanulmányon dolgoztam: Magyar Néphit Archívum, *Táltos* csoport. További fontos adalékok: Magyar Néphit Archívum, *Garabonciás*. Legfontosabb összefoglaló adatközlések, illetve az adatokat összefoglalóan közlő tanulmányok: Kálmány 1917; Kodolányi 1945; Diószegi 1952; 1958; 1967; 1973. Az újkori magyar táltos hiedelmeinek és mondáinak kapcsolatát a Balkán fent tárgyalt varázslóival érintette Róheim 1984 [1961]; Klaniczay 1983; 1984; Pócs 1989; 1996; 1997; 1999. Ginzburg fent említett, európai varázslótípusokat összefoglaló könyvében (Ginzburg 2003 [1989]) beillesztette a táltos alakját európai tipológiájába és egy történeti fejlődési sorba.

félig emberi, félig szellemlény táltosra utal, aki időnként „eltűnik” a zivatardémonok másvilágán, köztük jelenik meg a sárkány segítőállattal, „lélekállattal” rendelkező táltos is. A múlt század közepén még élt az emléke néhány táltosként számon tartott konkrét személynek is: ezek elsősorban kincset ásó táltosok voltak (és nem a „sárkányosok” közé tartoztak). A „sárkányosok” adatai egy területileg elkülönülő déli–délkeleti országrészben, Csongrád, Bihar és Békés megyékben csoportosulnak, de máshol is előfordulnak, és a boszorkányperekből részletesebben megismerhető táltosok közül legalábbis két személy sárkányos táltos.

A *sárkányos* terminussal a táltosnak a sárkánnyal, illetve kígyóval való több rendbeli kapcsolatát jelzem: lehet sárkány (vagy kígyó, amely sárkánnyá válik) a lélekállata, az elhívó szelleme, a másvilágra jutást lehetővé tevő hátaállata és segítője a másvilági ütközetben. Ez a küzdelem többnyire az ellenséges, jégesőt hozó sárkány ellen folyik. Noha nyilvánvalóan sok rokoni szál fűzi a Balkán fent bemutatott sárkányembereihez, maga a táltos ritkán ölt – az adatok szerint – sárkány- vagy kígyóalakot, ezért nem nevezzük *sárkányemberek*. A *sárkány* és a *kígyó* mellett a sárkányemberekre jellemző *madarak*, illetve alsóbbrendű vízi állatok: *halak*, *rákok* stb. is kapcsolatban lehetnek vele. Mindez bizonyos *állatember*- (*werwolf*-) karakterisztikumokat is jelent, amelyek már a táltos születési jegyeiként is megnyilvánulnak. Más vonatkozásaiban nem különül el élesen ez a táltostípus a zivatartáltosok többi csoportjától: ők is csoportosan vívják zivatarcsatáikat a felhőmásvilágon, és a zivatartáltosokhoz hasonlóan őket is sokszor a zivatarfelhő ragadja el egy ezzel a világgal diffúzan egymásba folyó másvilágra. Azonban ebben a zivatarfelhőben nemegyszer sárkány lakozik, a táltost elragadó felhő pedig maga a zivatarsárkány.

Igen sok adat dokumentálja a zivatar és a zivatarsárkányok kapcsolatát, e tekintetben hasonló a helyzet a balkáni hiedelmekről fentebb mondottakkal. Ezek a sárkányok a magyarországi elbeszélésekben is megjelennek *közösségi őrzőszellemek*ként is: saját falujukat védik a szomszéd vidék jégverést hozó sárkányától. Ismerünk elbeszéléseket egy-egy terület őrzőszellemeként egymással küzdő vihardémon sárkányok alakjairól is: a vesztes sárkány leesik, a mezőt elveri a jég.

A sárkányos táltos egyik legelterjedtebb modern kori narratívuma különleges születéséről szól: Bihar és Békés megyei adatok szerint hóna alatt kis szárnyal, vagy daru-, illetve sastollal jön világra, máskor tollpihe vagy szőr borítja a testét. (Ugyanakkor születésekor már foga is lehet.) Főleg a magyarság keleti csoportjainál ismert hiedelem, hogy a táltos rögtön nagyon okos, születése után azonnal vagy háromnapos korában megszólal. A csecsemő táltost is elragadja zivatar, az – kis szárnyait használva – „elröpül”. Vigyázni kellett a „szárnyas” gyerekekre, mint két Bihar megyei elbeszélésből megtudhatjuk:

A Pap Zsófi testvérének valami szárnyféle vót a hóna alatt [...], őrizték, még az asztal lábához is hozzákötötték, kivált ha vihar volt, hogy el ne repüljék.⁶⁵

⁶⁵ Sárrétudvari, Bihar megye; P. Madar 1967, 169.

Egyébként, mint említettem, a táltos megjelenési formái között ritkán előfordul a sárkány; és tudunk még kígyó-, bagoly-, sas- és darualakról, valamint kakasfejű vagy fejükön tyúk (kakas) tollát viselő táltosokról is: ezek a változatok egyeznek a balkáni sárkányemberek madáralakjaival. A bukovinai csecsemő táltos a fürdővízben vált át alsó vízi alakjából felső vízi madárrá: először hallá, majd galambbá változik, utána pedig „kirepül a fürdővízből”. Egy bihari (Sárrétudvariból származó) adatunk más állatot is említ:

Nappal ember alakban jár, mezítláb, éjszakára vagy viharban pedig: szárnyas ember, ló, bika, medve, oroszlán, tigris, tüzes kerék, kék láng alakot vesz fel.⁶⁶

A ló- és bikaalak határozottan a werwolfjegyű táltosok közé sorolja a szárnyas táltost, ennek ellenére ezek az adatok határozottan egy, a fenti sárkányemberekhez hasonló mitikus kapcsolatokkal rendelkező lényt írnak körül. Azonban e halvány és töredékes adatok mint funkciójukat vesztett elbeszélésmotívumok jelennek csak meg. A zivatarfelhőben folyó csaták emberalakra utalnak, a csatázó mellett ugyanakkor jelen van egy sárkány, esetleg kígyó segítőállat, a garabonciásmondákból ismert hátasállatként. A szárnyas ember másvilági csatája mellett csak egy-két adat szól állatalakban folytatott küzdelemről.⁶⁷ Egy sárrétudvari adat szerint: amikor a táltosgyerek felnőtt, „szárnya nőtt”, majd tizenkét-tizennégy éves korában elment viaskodni. A levegőben kék láng vagy fehér bika alakjában viaskodik a piros láng, vagy fekete bika alakját idéző ellenféllel. A láng alakban viaskodás más sárkányos táltosok elbeszélésmotívumaként is ismert; ez talán a bolgár-szerb sárkányemberek tüzes mennyei csatái felé mutat.

A varázslók segítőállatai között a leggyakoribb kígyó és sárkány mellett felbukkan a csirke és a bagoly is. A sárkányos táltoshoz is kapcsolódhat a *garabonciás* mondáiból ismerős elbeszélésmotívum: a sárkány nevelése kígyóból (tejjel etetik a kígyót, hogy sárkánnyá váljék, illetve repülni tudjon). Egy sárrétudvari (szárnyakkal született) táltosról mesélték: „Vihar idején kígyó hátán járt a felhőben...”⁶⁸ Tehát halvány nyomokban ugyan, de a *csirke-bagoly/kakas/sas* és a *kígyó/hal-sárkány* párok révén jelen van a lélekállatok, segítő- és őrzőszellemek *alvilági-mennyei* polarizációja, amit a Balkán sárkányembereinél is tapasztaltunk.

A levegőbeli sárkány őrzőszellemek és a földi táltosok ember-démon kapcsolatának, illetve az *embertáltos* és *szellemtáltos* kettősségének csak igen halvány nyomai jelennek meg a sárkányos táltos magyar hiedelmeiben. A dél-magyarországi horvátoknál

⁶⁶ Sárrétudvari; P. Madar 1967, 170.

⁶⁷ Gunda Béla a vállán daru- vagy sastollal születő táltos Békés megyei adatai, valamint néhány állat-ősre utaló, alább említendő adalékkal kapcsolatban a magyar táltoshiedelmek *totemisztikus* eredetét kísérte meg bizonyítani (Gunda 1963). Ezek az adatok egybevágóan a sárkányember bizonyos bolgár adataival, tehát a totemizmus kérdése a magyar adatokra sarkítva nem releváns; egyébként a bolgár adatokkal kapcsolatban is – mint említettük – kétségek merültek fel. Vargyas Gábor kritizálta Gunda nézetét, amely szerint ő a vadászársadalmak totemisztikus társadalmi-vallási formációinak egy kiragadott jegyét véli felfedezni a jelenkori társadalmak hiedelmeiben (Vargyas 1997).

⁶⁸ Bihar megye; P. Madar 1967, 170–171.

határozottabb a kép. Bányai (magyar nyelvű) narratívumokban⁶⁹ a zivatarvarázslók és zivatar démonok kapcsolata is jelen van; ugyanitt beszélnek a táltos zivatarfelhőben történő beavatásáról is, amelynek során a felhőben lakó sárkány táltos a gyógygyövények hasznára oktatja az elragadott földi táltost. A táltos „elragadása” a felhőbe a zivatarvarázslók esetében gyakori „felszívás”, „eltűnés” módszerrel történik:

Egy gyerek megszületett foggal. Tizenhárom évig úgy vót. Aztán legeltette a birkát. És jött egy sötét felhő szivárvánnyal. Az egyik íve lehajult a Remenicébe, ott ivott, és azt a gyereket is beleszívta. Aztán az a szivárvány, ahogy teleszívta magát vízzel, fölment. És azután a levegőbe vót a sárkány, táltos nevezetű. Az is vót ember. Az a gyerek ott vót, nem tudom, meddig, sokáig ott vót. És megtanulta ottan a tátostul, hogy mindenféle orvosság fűbe, gazba, gyökérbe. Aztat sorolta a gyerekeknek, hogy aztat ű szedje a fejébe, mer nagyon használható lesz. Aztán olyan nagy felhő gyűtt, hogy örület. Vízszakadás lett. Azzal a vízzel a felhőszakadással a gyerek legyűtt. Má akkó nem vót gyerek. És itt a földön járt, és beszélte azt az orvosságot. És az használt is. Pláne nemi bajtul...⁷⁰

A sárkányos táltosok szubjektívebb valóságáról, esetleges saját túlvilágélményeiről nem sokat tudhatunk meg újkori narratívumainkból. Egy valamikori fehértói javas azonban igen érdekesen tudósított a zivartáltosok vizes felhőmásvilágáról:

A föld fölött, ahol zúg a felhő, hatalmas felhő van, azokon úsznak a táltosok, mint tengerben a hal. Összezsapnak a levegőben... Négy táltos van: két barna, két fehér, úgy, mint az emberek között. Összevesznek, százszor is összezsapnak. Mikor leérnek a tenger szélére, amék gyöngébb: leesik, bele a vízbe.⁷¹

Amit igen sok (főleg a fent jelzett délkeleti területről származó) adat dokumentál: a sárkányos táltosok küzdelme – sárkányuk segítségével – a zivatarfelhőben az esőért, illetve a jégeső elhárításáért. Békés megyében a zivatarfelhőt egyenesen *táltosfelhő*nek nevezik, itteni adatok szerint „táltosok húzatják a sárkánnyal a fekete felhőket”,⁷² békési adatok szerint minden táltos a saját országába szeretné vinni az esőfelhőt sárkánya segítségével, Csongrád megyei elbeszélésekben sárkánylovaik hátán verekednek a felhőben. Egy Szeged környéki viaskodáselbeszélés:

A vihart táltosok támasztják, de az eső ajándékaért is ők küzdenek meg egymással: mindegyik a maga hazájába, falujába akarja vinni a felhőt, illetőleg elhárítani róla

⁶⁹ Bács-Kiskun megye; Fehér Zoltán gyűjtései az 1970-es évekből, részben elmagyarosodott horvát lakosságtól).

⁷⁰ Bánya, Bács-Kiskun megye; Fehér 1975, 651.

⁷¹ Csongrád megye; Grynaeus 2002, 27.

⁷² Oláh 1986, 71–72.

a jégesőt, égiháborút. [...] Azt is mondják, hogy a nagy zivatarban sárkányt visznek a táltosok.⁷³

A csataelbeszélések gyakori témája a zivatarfelhőben eltűnő, majd a zivatarcsatából visszatérő táltos harci sérüléseinek, sebeinek bemutatása, és sűrűn elfordul az *előre látott zivatar* mindenfajta közép-kelet-európai zivatarvarázslóval kapcsolatban közismert mondai motívuma is:

Egyszer csakugyan elkezdett borulni. Ő mán nem vót velünk. Eltűnt. Nézünk fel, kapaszkodtunk. Hát óriásin verekedtek fent, kérem, a sárkánnyal, és, kérem, szakadt az eső, úgy, hogy borzalmasan. És a fiú, kérem, az nem gyűtt vissza. Odavót egy hétig. Hazagyűtt nagy rongyosan megint az apjáho. Hát oszt mondja neki az apja: „Hát mi van veled, fiam?” – „Hát apám [...], én erdőbe, meg minden, gallyba, mindenbe megakadok, mind szétépti [...] a gally a ruhát rajtam.” Pedig sárkánnyal verekedett. „Mér nem vették ki a fogamat akkor, mikor születtem?” [...] Mer foggal született. Igen.⁷⁴

Megjelennek a villámcsapással, ézengéssel kísért lélekcsatáknak a villámszóró sasok és sárkányok – bolgár és szerb varázslóktól ismert – tűzattribútumaira utaló jegyei is:

...akinek jó szöme van, nézzön oda, ha mögnyílik az ég, mögláthatja, milyen irdas a táltos keze a kardvágásoktól, mög hogy hogy gyün a táltos a sárkányon. Az istenyila se ögyéb, mint kard szikrája.⁷⁵

A sárkányos táltosok narratívumainak egy jellegzetes csoportja a kinczsásó táltosokról szól. Ezek a sárkányok révén kapcsolódnak ide, amelyek – csakúgy mint a fent említett szerb, bolgár és egyéb balkáni sárkányok – az alvilági, barlangi kincseknek is őrzői lehetnek. Sok idevonatkozó elbeszélés szerint harcok vagy áldozatok árán lehet tőlük a kincseket megszerezni. A sárkányos táltosok ezek ellen az alvilágias démonok ellen is fellépnek, páros küzdelmet folytatnak a kincset őrző sárkánnyal vagy bikával, kakással. Máskor piros, illetve kék láng alakjában viaskodnak a kincs megszerzéséért, Szent Gyögy-napon. (Az elásott kincseket fölöttük égő kísértetlángok jelzik az ugyanott ismert hagyományok szerint.) A kincsert való küzdelem elbeszélései nem szólnak valódi mediátori gyakorlatról, a kinczsásó táltosok esetében – amennyire ez a narratívumokból megítélhető –, úgy látszik, nem volt szó transzban megharcolt lélekcsatákról. Azonban talán párhuzamba állítható a felhőben az időjárásért, illetve a föld alatt a kincsekért viaskodó táltosok kettőssége a sárkányok és sárkányemberek mennyei–alvilági kettősségével és ambivalenciájával.

⁷³ Bálint 1980, 458.

⁷⁴ Taktaszada, Borsod-Abauj-Zemplén megye; Szabó 1975, 231.

⁷⁵ Szőreg, Csongrád megye; Kálmány 1917, 264.

Itt kell még szólnunk azokról a közelmúltban a magyarság legkeletibb csoportjainál, Székelyföldön, Moldvában tevékenykedett idővarázslókról, akiket nem neveztek táltosnak (*táltos* terminussal azon a vidéken a közelmúltban jószokat, látókat vagy történeti mondák hőseit – elsősorban Szent Lászlót – illették). A Csíkban *időigazítónak*, Moldvában *jégőrzőnek* vagy *jéghordozónak* nevezett „időjáráscsőszők” fizetségért vállalták a mezők őrzését, és közösségük hite szerint irányítani tudták a jégfelhőket. Imádkoztak, ráolvastak, valamint botjaikkal vagy fejszével vágtak, integettek, hadonásztak a jégfelhők felé, vagy ostorpattogtatással fenyegették őket. Egyes elbeszélések szerint jeget is tudtak csinálni a tó vizéből, és azt a jeget zúdítták összetörve a szomszéd falura vagy a helybeli haragosukra, aki nem fizette meg jól a szolgálataikat. Ezt a „jégcsináló” módszert a *solomonámak* vagy más (például 'jégcsináló') névvel ellátott román idővarázslóknak is tulajdonították ezen a vidéken.⁷⁶ Részlet egy moldvai szövegből, amelyet a híres diószéni idővarázslóról, Kertész Andrásról meséltek:

Ő kiállott a keresztútba, s a botot a földbe szúrta, s aztán abból mit csinált, mit nem, délután olyan jég vert, hogy ott semmi sem maradt. De csak ott vert, hol akarta ő. Mikor akarta ő, még békákval esett [békák is estek a jégesővel].⁷⁷

Néhány további, nekik tulajdonított varázslótechnika a Kárpát-medence mindenfajta idővarázslójának (magyar és horvát *garabonciás*, magyar *táltos*, román *solomonár*) a mondakincsébe beletartozó narratív sztereotípiá: varázskönyvet használnak, és ennek segítségével vagy felkantározott sárkány hátán jutnak fel a felhőkre. Van azonban pár moldvai adat, amely megerősíti a sejtésünket: talán a felhők felé botokkal hadonászó mezőőrök, egyéb mágikus és vallásos módszereik mellett valamiképpen szellemi kapcsolatban (is) lehettek a felhődémonokkal, transzban kommunikáltak velük. Másrészt több adat beszél segítő sárkányairól, vagyis talán valamiképpen rokonságban vannak a Balkán sárkányos varázslóival. Kánya György pusztinai idővarázslóról kislánycori személyes emlékét mesélte el egy asszony. Eszerint: mikor jött a jégfelhő, imádkozott, vetette a keresztet a felhőkre (mint a papok szokták), majd egy időre „elment az esze” (vagyis feltehetően transzba esett), és „rikoltozott” a felhőknek. Mikor kérdezték, hogy mit csinál, kijelentette: „Küzdöm a felhőkkel!” – „Féltünk, mikor ő rikolytott – mesélte tovább az asszony. »Ne féljetek – mondta édesanyánk –, ne féljetek, mert ő dolgozik, köti el a felhőket!«”⁷⁸ A fent említett Kertész András nevű diószéni idővarázsló többféle módszert is gyakorolt:

Sokan látták a hegyen, mikor jött a jégeső, kiállott a hegyre, integetett a kezével, imádkozott [...]. Aztán, ha mégis jött a jégeső, akkor azt mondta, hogy a másik faluban van egy másik, ugyanolyan, mint ő, az legyőzte őt, az erősebb volt.⁷⁹

⁷⁶ A *solomonár*ról alább, az ördöggel dolgozó mondai varázslók fejezetében lesz szó.

⁷⁷ Diószén, Bákó megye, Románia; Seres 1994, 322.

⁷⁸ Pusztina, Bákó megye, Románia; Halász 2005, 385.

⁷⁹ Klézse, Moldva, Románia; Bosnyák 1980, 70.

Az alakjához fűződő elbeszélések szerint szekeret is rajzolt a porba, azon emelkedett a felhőkbe, ahol megküzdött a szintén szekéren felemelkedő ellenséges varázslóval. Más elbeszélések szerint sárkány hátán küzd (az ellenséges pappal!).⁸⁰ Egy szemtanú, akit itt idézünk, arról is tudósít, hogy Kertész András is transzba esett idővarázslói feladata elvégzéséhez, mégpedig a varázskönyv és bot használatával egyidejűleg:

...korán elmentünk Kertész Andráshoz, hogy ebédeljünk. Felesége rokonom vót. Akkor Kertész András vette a könyvet a hónalja alá, kiment a házból. A kert aljában volt egy diófa, alatta ásott egy gödröt. A gödröt átugrotta kilencszer, aztán olvassott abból a könyvből; nézett fel a fára, és a botot felhajtotta. Akkor a könyvet elvette, csak belénézett, s jött bé a házba, s ott elkezdett rángatózni, a szája félreállt, a szemeivel félre, felfelé nézett, míg elment az elméje, aztán még elkezdett velünk beszélgetni szépen, mint akármelyik ember.⁸¹

Egy másik elbeszélés szerint Kertész az ellenséges papot (mint rosszindulatú, rájuk jégfelhőket hozó varázslót) varázsolja le a földre egy zivatarfelhők felé tartott bot forgatásával:

...s azt a botot addig keringette, keringette, míg a pap beléesett a fenekivel a nagy karóba.” Ő jégghordozó [...], őrzi mezőnket a jégtől. Ő nem gyógyított. Mikor jöttek neki ezek a bolondságok [...], neki az esze nem vót helyin.⁸² [Elment az esze: vagyis önkívületben volt.]

Ez utóbbi adatok, amelyek működő varázslókról beszélnek, megerősítik azt a tapasztalatunkat, hogy egyrészt a valóságos varázslói gyakorlat tényei igen nagy diszkrépanciában lehetnek a narratív sztereotípiákkal, másrészt, hogy a gyakorlat sokkal heterogénebb, rendszertelenebb, mint az elbeszélések motívumai, és azokkal ellentétben nehezen rajzolhatók meg belőlük tiszta, körülhatárolható varázslótípusok. Annyit azért megállapíthatunk fejezetünk végén, hogy „sárkányos” idővarázslók a valóságban is léteztek.

A boszorkányperek sárkányos idővarázslói

Előbbi zárómondatunk érvényes a boszorkányperek aktáiból megismerhető idővarázslókra, illetve táltosokra is. 17–18. századi perjegyzőkönyveink a falusi, kisvárosi közösségek fontos közösségi funkcionáriusaiaként állítanak eléink néhány *táltost*, akiknek változatos tevékenységéről némely esetben részletes képet kaphatunk.⁸³ A perek tükré-

⁸⁰ Bosnyák 1980, 70–71.

⁸¹ Diószén, Bákó megye, Románia; Seres 1994, 323.

⁸² Diószén, Bákó megye, Románia; Seres 1994, 324.

⁸³ A boszorkányperek táltosait is feldolgozó könyvemben e táltosokról bővebben írtam: Pócs 1997, 7. fejezet. Lásd továbbá: Pócs 2002d, 355–387.

ben úgy látszik, hogy jós, gyógyító, kincslátó, valamint boszorkány és ellenboszorkány szerepeket egyaránt és egyidejűleg, egy személyben is betölthettek. Az eső- vagy termékenységvarázslás ritkábban tartozott feladataik közé, és az adatok fényében sohasem látszik egyetlen, kizárólagos funkciójuknak. A perek majdnem harminc *táltosemlítése* közül csak három-négy utal úgy-ahogy idővarázslóként besorolható személyre, a többiek kincslátással, gyógyítással, jóslással, boszorkányazonosítással foglalkoznak, és ha néha övezi is őket a „viaskodó táltos” mitológiája, *nem* az időjárásért viaskodnak. Ez mindenestre érdekes ellentétben áll az időjárásért viaskodó táltos 20. századi mondai adatainak nagy számával.⁸⁴ Nem tudhatjuk bizonyossággal, hogy általában az idővarázslók voltak-e kevesen a magyar parasztság közösségeiben, vagy csak kevésé vádolták őket boszorkánysággal. Az a tény, hogy a táltos (és az európai idővarázslók hasonló típusai) ritkán tűnnek fel a boszorkányperekben, közösségi férfiszerepeikkel is összefügg. Az idővarázslók az egész helyi közösség szolgálatában kevésé voltak kitéve annak, hogy a közösségen belüli, személyes konfliktusok indukálta boszorkányvádak ériék őket. Nem véletlen, hogy a magyar boszorkányperekből megismerhető táltosok egy része nő, őket azonban nem esetleges idővarázsló tevékenységük, hanem elsősorban gyógyító és boszorkányazonosító szerepeik juttatták a bíróságra. Amennyire ismerem a helyzetet Ausztriában, az hasonló a magyarországihoz: Heide Dienst úgy találta, hogy az időjárással kapcsolatos varázslótevékenység inkább férfiakhoz kötődik az Alpok vidékén is.⁸⁵ Keith Thomas hasonló következtetésre jutott az angliai, illetve nyugat-európai varázslók kora újkori társadalmi kontextusát vizsgálván: szerinte a személyes konfliktusokkal nem magyarázható szerencsétlenségeket (például tűzvész, járvány) nemigen hozták kapcsolatba az adott közösségek boszorkánysággal.⁸⁶ A horvát és a szlovén boszorkányperek vizsgálata – sejtésem szerint – szintén ezt bizonyítaná, azonban a kutatás még nem aknáta ki kellőképpen ezt a forrásanyagot ahhoz, hogy biztos következtetésekre juthassunk e téren.

A táltospererek voltaképpen boszorkányperek: csak a rontással vádolható táltosokat fogtak perbe. Kérdés, hogy mennyiben tükrözik a boszorkányvád alá került táltosok dokumentumai a bíróságon kívüli valóságot. A bírósági narratívumok idegen kontextusában hogyan jelenik meg a táltos igazi tevékenysége, mennyire torzítja el a bírósági szituáció? Vajon természetes és állandó volt a táltosok boszorkányellenes tevékenysége? Mit csinált a többi táltos, mennyien voltak? A boszorkányságnak a kora újkorban igen általános falusi társadalmi rendszerétől független szerepeket, de még a boszorkányságban betöltött szerep relevanciáját is nehéz megítélni. Mégis, a táltospererek anyaga nemcsak a falusi boszorkányság rendszerét, hanem – ha bizonyos mértékig torzan is, de – a mediátorok rendszereit is *működésükben* mutatja be; ezekből az adatokból számos olyan következtetés vonható le, amelyek a 20. századi elbeszélések holt anyagából nem. A táltosok és tanúik vallomásaiból kirajzolódó legfeltűnőbb sajátágnak a táltosok tevékenységének sokfélesége, színes hétköznapi világa mellett hie-

⁸⁴ Lásd összefoglalóan: Diószegi 1958, 342–395; 1973, 189–204; Pócs 2012, 442–452.

⁸⁵ Dienst 1987, 191–192.

⁸⁶ Thomas 1971, 665.

delemattribútumaik, mitikus hátterük gazdag változatossága látszik. Ezeket a táltosokat nem tudjuk típusokba rendezni, mindazonáltal számos rokoni szál vezet tőlük a 20. századi narratív sztereotípiák táltosaihoz; megállapítható néhány fő jellemzőjük jelenkorig tartó folyamatossága. E források másik előnye, hogy közvetlenül megszólal bennük a táltosok és közösségük szubjektív hangja: némely esetben saját transzszélményeknek, túlvilági lélekcsaták szubjektív beszámolóinak is részesei lehetünk. A valóság-nak ezek a hűségesebb tükrői általában segítenek a 20. századi elbeszélések narratív sztereotípiáit értelmezni, a sárkányos táltosok esetében azonban ez igen keveset jelent, ugyanis a perek aktáiban felbukkanó táltosok közül összesen kettőről tételezhető fel, hogy sárkány segítővel (is) dolgozott.

Egyiküket röviden elintézték, mivel Fejes Istvánné Ormos Erzsébet debreceni táltosasszony tevékenységéről, azonkívül, hogy sárkánya volt (a „sárkányok neki közössi”), nem tudunk meg semmit. Egyébként férjgyilkosság és boszorkányság vádjával került a bíróság elé 1626-ban; elégetésre ítélték, majd mikor kiderült, hogy terhes, kegyelmet nyert.⁸⁷

Annál részletesebbek Tót Erzsébet/Örsze jászberényi táltosasszony 1728-as perdokumentumai. Szemléletes példát nyújtanak egy sokoldalú, változatos közösségi szerepeket betöltő táltosra, aki – hasonlóan legtöbb 18. századból dokumentált társához – nő. Nem táltosságaért került vád alá; fő közösségi funkciói olyan tevékenységek, amelyek alapján akkoriban bárkit könnyen boszorkányváddal illethettek: gyógyít, kincset is lát, „mindeneket tud világon, ki földben van”, tolvajt azonosít, tűzvészt és halált jósol, rontást gyógyít, és a boszorkány személyét azonosítja, sőt, ront ő maga is.

Tud mindenről, ami a városban történik: „Egész éjszaka megjárja a várost, és mindeneket tudja, ki hogy éli.”⁸⁸ Mindemellett zivatarvarázslói szerepet is vállal, ha úgy hozza a szükség. Mindezeket a szerepeket lenyűgöző öntudattal vállalja be és vállalja a bíróság előtt.

Tót Erzsébet táltosi képességei – saját bevallása szerint – azzal függenek össze, hogy három „fedeles foga” van születése óta (vagyis dupla fogsorral született, ami a kelet-európai „kétlelkű”, werwolfjegyű varázslók gyakori attribútuma), majd Krisztus avatta be: egy fogát nekiadta, és tőle kapta az orvosságot is, amellyel gyógyít. A bíróságon Krisztus, majd Isten leányának mondja magát; „Krisztus őt palástjával takargatja”, és „ő második személy az Úristennek”. Sárkány védőszelleme vagy segítője van: emlegetnek a perben egy sárkányt, amelyet „kivett”. Másrészt azonban – hasonlóan a 18. századi perek több, itt nem idézett táltosához – keresztény elhívó és védőszellemei vannak, Isten, Krisztus és Szűz Mária személyében. 1728-as tárgyalásának egy tanúja védőszellemeiről mondott szavait idézi:

...az számtalanszor megemlített Tott Örsék szájából hallotta, hogy ő táltos, és Istennek [leá]nya, és midőn az ég villámlik, akkor nékem min [gy]árt el kell mennem, és az szent keresztet az én vállamra adják, és hogy boldogságos szőz őhöz megyen,

⁸⁷ Komáromy 1910, 91.

⁸⁸ Bessenyei 1997, I. 460.

és minden szerdán úgy beszél véle, és hogy vagyon nála selyemzsinyórom a nyakán az incattának egy kis kulcs, kivel mondván: – Eovel az egek nyílnak ki.

...midő villámlani szokott, és táltosok vívnak, ő is ott vagyon jelen, és Isten segítségével mehetett oda levegeiben, és ottan harcol...⁸⁹

Mint a zivatarvarázlók általában, mennyei csatáival a termést óvja a jégveréstől:

...külső vetéseket, szőlőket én megtartottam, oltalmaztam, harcoltam...⁹⁰

Ellenfelei ugyanazok a *gonoszok*ként emlegetett halotti csapatok, akikkel gyógyításai során is meg kell küzdenie. A harcban egy sárkány segítője is van, de a keresztény Isten hívja el, sőt az ég kulcsát is megkapja mennyei pártfogótól, nyakában lóg selyemzsinóron – bizonyára az ég csatornáit tudja vele nyitni-zárni.⁹¹ (Ehhez párhuzamul idézhetjük egy dél-magyarországi horvát „sárkányos” varázsló adatát, aki az időjárás „kulcsait” az őt beavató sárkánykigyótól kapta meg.⁹²) A vállán vitt keresztnek kettős jelentése van: egyrészt tanúi vagyunk a táltos misztikus azonosulásának a keresztvivő Krisztussal, az asszony eszerint kereszthordozásnak tekinti „táltosi” kötelességét. Másrészt a magasba emelt keresztfa: a kora középkor óta a zivartardémonokat elűző szent jel.

Tót Örzse a vád szerint ördög cimboraságával hajtja végre praktikáit, miközben ő azzal védekezik, sőt kérkedik, hogy mint idővarázsló, komoly felelősséggel védte városát a jégverés katasztrófájától:

...engem az városbul kiveszteniének örömet, de nem tudják azt, mennyi jót teszek én a várossal, nem nézvéen azt, hogy sok irigyem van, hanem sokszor külső vetéseket, szőlőket én megtartottam, oltalmaztam, harcoltam, mikor gonoszok akartak rontani.⁹³

Mi több, állítása szerint egy földrengés katasztrófájától is megvédte a várost, sőt az egész országot:

...hogyha én meg nem kerültem volna Beriny városát, elsüllyedett volna [...], tudjátok-e, hogy midőn az földindulás volt, ha én nem voltam volna, Magyarországnak harmadrésze elveszett volna.⁹⁴

⁸⁹ Bessenyei, 1997, I. 465, 464.

⁹⁰ Bessenyei 1997, I. 460.

⁹¹ Bessenyei 1997, I. 465, 464.

⁹² Dömötör 1972, 382.

⁹³ Bessenyei 1997, 460.

⁹⁴ Bessenyei 1997, I. 461, 466. Tót Erzsébetről összefoglalóan és további adatokkal: Pócs, 1997, 164–168.

A perjegyzőkönyvek nagy ellentéteket magában foglaló egyéniségnek mutatják be: karizmatikus, mennyben beavatott, az egész keresztény mitológiával közvetlenül társalkodó asszony, aki Magyarország harmadrészét védi, ezenkívül egészen közönséges szomszédsági konfliktusokba keveredik, és meg is rontja azt, akit e rontás esetek logikai szabályszerűségei szerint meg kell rontania. Rontásait is öntudattal vállalja; így fenyegetőzik: „Keszennyétek, hogy megholt a leányotok!” – mert nem hívták őt meg egy lakodalomba. Ha jól megfizetik, gyógyít, mint „Isten leánya”, ám „istenleányságát” fitogtatja rontáseseitei kapcsán is:

Isten leánya vagyok, valaki pedig engem fenyeget, és én annak szemében tekéntem, el kell annak veszni!⁹⁵

Nem világos mindebből, mekkora szerepet játszott életében az idővarázslói tevékenység, inkább olyan sokfunkciójú táltosnak látszik, aki – mint a boszorkányperek többi vádlottja is – időnként, alkalmyszerűen, az adódó szükségletnek megfelelően a jégeső elhárítására is vállalkozott. Az sem világos, hogy valóban ilyen sokoldalú és ennyire ambivalens személyiséggel van-e dolgunk, vagy csak a szerep volt ambivalens, amelyet el kellett játszania a bíróságon. Melyik volt az igazi szerep, és mi volt a bírósági szituáció által rákényszerített attitűd? Nem fogjuk soha megtudni. Keresztény védő- és segítőszellemeit talán az „ördögi” vádak ellensúlyozására emlegeti, az életét fenyegető veszély elkerülésére; de az is lehet, hogy a működő táltosok „pogány” hagyományai ekkor már egyébként is felülrétegződtek keresztény vonásokkal. Így sem sikerül Tót Őrzsének a vád alól tisztáznia magát, azonban nem éppen idővarázsló tevékenysége okozza vesztét, hanem sok – boszorkányként – elismert rontása. Ha a tanúvallomásokból megismerhető mindennapi realitásokat nézzük, akkor egy gonoszkodó, bosszúálló, fenyegetőző és talán valóságos rontásokat is véghezvivő gyógyítóasszony képe van előttünk, egy olyan természetű asszonyé, amelyről még – átvitt értelemben – manapság is azt mondják: égetnivaló boszorkány. Az akkori közvélemény pedig nem csak átvitt értelemben tartotta annak. És ez az asszony egyidejűleg táltos? A szó mai, misztifikált értelmében nem az. De mindezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a több táltostársához hasonlóan boszorkányként is fellépő Őrzsé esete nem erősíti azt a többek által vallott nézetet, miszerint táltosaink „eredeti” mediátori funkciója meggyengülve vagy megszűnve, ők a kora újkor folyamán a boszorkányság rendszerébe integrálódtak, betöltve az ellenboszorkány szerepeit, mint gyógyítók és boszorkányazonosítók.⁹⁶ Való igaz, hogy ilyen szerepeket is betöltöttek, Tót Őrzsé ugyanúgy, mint vagy tíz, pereinkben dokumentált társa, azonban az, hogy boszorkányként rontottak, és ellenboszorkányként gyógyítottak egyidejűleg, bonyolítja a képet. Minden varázslószerep, így a táltosé is, eleve ambivalens: az adott helyzet, a konkrét szituáció függvénye, hogy pozitív vagy negatív irányultsága van-e a varázslásnak.⁹⁷ Boszorkánypereink gyógyítói

⁹⁵ Bessenyei, 1997, I. 460.

⁹⁶ Lásd erről elsősorban Klaniczay 1983; 1984.

⁹⁷ Lásd erről például: Vargyas 2010.

sok esetben egyidejűleg rontással is megbetegítenek másokat. Máskor a boszorkányok gyógyítanak, ugyanúgy, mint a táltosok. A gyógyítóasszonyok ugyanolyan ambivalens varázslói (olykor negatív, boszorkányi) szerepet tölthetnek be egy adott közösségben, mint a hasonló szerepű (noha bizonyos sajátos hiedelmekkel is fémjelzett) táltosok (akiknek fő tevékenysége dokumentumaink szerint a gyógyítás volt), és kettejük szerepei könnyen felcserélődhetnek az adott szituációnak megfelelően. Nem annyira egy új rendszerbe való integrálódásról, hanem a konkrét szituáció hozta szerepváltásokról van tehát szó.

Említsünk itt még meg két idővarázslót, akik boszorkénypereink aktáiban nem *táltos* néven szerepelnek, de nyilvánvalóan zivatarvarázslók. Sajnos sajátos vonásaikról, így esetleges „sárkányos” mivoltukról nem szólnak a híradások; a jelenkori adatok fényében úgy látszik, az újkori moldvai mezőőrzőkhöz, „jégcsőszökhöz” hasonló szerepet töltek be, másrészt a rövid szövegekből az ellenségre küldött jégeső garabonciásmondákból ismert motívuma is felsejlik; ez egyúttal az idővarázslók előbb említett ambivalens attitűdjét igazolja.

A Szauer Kristóf csordás és felesége ellen 1653-ban Szalónakon lefolytatott perben⁹⁸ egy másik gyanúsított, Lorencz azzal vádolja Szauer Kristófot, hogy kőesőt csinál, oly módon, hogy a „kürtjébe szüzlánnyal fújat”. Ő maga viszont vállalta volna a falu megőrzését a jégesőtől, ezért fizetségül bort, valamint minden polgártól egy-egy meszej gabonát és egy-egy garast szeretett volna. Egy másik tanú szerint megfenyegette a falut, hogy ha nem fogadják fel mezőőrzőnek, kőeső (jégeső) veri el a mezeiket, ez azután így is történt. Egy brassói német mezőőrzőről 1615-ből, Komáromy Andor kivonatos közléséből tudunk: egy leányka apja előtt azzal dicsekedett, hogy ha akarja, képes jégvihart előidézni. Az apja kérte, hogy idézzen elő olyan jégesőt, mely csakis az ő szőlőjét pusztítja el. A leányka ezt megtette, s apjának megvallotta, hogy anyjától tanulta.⁹⁹

A boszorkányperek táltosainak és más néven nevezett idővarázslóinak sokrétű tevékenysége és változatos hiedelemattribútumai alapján arra következtethetünk, hogy a varázslók alkalmazott mediátori technikáira, őseire, elhívó és segítőszelemeikre, túlvilágaikra, továbbá a szellemcsaták céljára, lefolyására vonatkozó nézetek nem alkotnak koherens rendszert, belülük nem állapíthatók meg határozottan elkülönülő táltostípusok; a valóság kevésbé tipizált és sztereotip, mint a narratív hagyomány. Egy-egy vidéken vagy közösségben a varázslóattribútumoknak sokféle hagyománya élhetett párhuzamosan, amelyeket a varázslók változó összeállításokban használtak fel mediátori gyakorlatukhoz mint ideologikus hátteret és eszközöket, s változó összeállításban lettek részeivé ezek az attribútumok a táltosokat övező hiedelmeknek és narratív hagyománynak, az aktuális szükségleteknek, feladatoknak megfelelően.

Voltaképpen ugyanezt szűrhattuk le a még 20. század végén is tevékenykedő moldvai idővarázslók valóságos világából, szemben a folklórelbeszélések táltosainak szabályosabb rendszerével. Mint fentebb idézett adatainkból láthattuk, a jégesőt változatos módszerekkel el lehetett küldeni: akár egyazon időcsősz is kommunikált „lélekben”

⁹⁸ Ma Schlaining, Ausztria; Schram 1970, II. 722–724.

⁹⁹ Komáromy 1910, 88; a *Chronicon Fuchsio Lupino-Ottardinum* 1615. évre vonatkozó bejegyzése.

vagy „mechanikus” mágikus módszerekkel a zivatardémonokkal, nem is beszélve a papokról vagy a laikusok vallásos módszereiről. Egy pécsi bírósági eljárást is említhetünk 1752-ből,¹⁰⁰ melynek vádlottja, Szvetic Mihály, *táltos*nak vallja ugyan magát, de a perdokumentumok tanúsága szerint kizárólag keresztény ráolvasásokat alkalmaz a jégverés ehárítására. Úgy tűnik, hogy sehol, ahol egy-egy közösség gyakorlatát átfogóan vizsgálták, nem bizonyultak kizárólagosnak a természetfeletti kommunikációnak a szellemvilággal közvetlenül érintkező módszerei. Ezek a módszerek – mint transzban vagy álomban megélt „túlvilági utazások” –, úgy látszik, vizsgált térségünkben nem szükségszerűen, hanem szinte véletlenszerűen maradtak fenn, legalábbis ami az idővarázslókat illeti. Más lehet a helyzet a halottakkal való kommunikáció vagy a keresztény látomások vonatkozásában, ahol a kedves halottakkal vagy a szent lényekkel való közvetlen „találkozások” személyes igényei segítettek fenntartani a kommunikációnak ezeket az archaikus formáit. A közösségi varázslói gyakorlatban nem voltak ilyen szubjektív igények. Mégis, az idővarázslók estében ennek a kommunikációs gyakorlatnak, úgy látszik, igen mély gyökere, erős hagyományai voltak, amelyek sokáig éltették, mintegy survivalként, a modern korban is, mind szláv, román, albán, mind magyar területeken.

Az idővarázslók mint mondahősök:
grabancijaš, garabonciás, solomonár és társaik

Egész érintett közép-kelet-európai térségünk folklórájában széles köre volt ismert a tanult, varázskönyvvel rendelkező idővarázslók mondai alakjainak. Ezek hagyományai a múlt falusi mindennapjainak valóságától – a tényleges közösségi funkciót betöltő varázslóktól – részint eltértek, részint azonban kapcsolatban is voltak azokkal. Eredetük sok szála az elit vagy a populáris irodalomban, olykor az elit varázslói gyakorlatban keresendő, de mivel a falusi közösségek szájhagyományozó folyamataiba is bekerültek, sok szállal kötődnek a tényleges varázslói gyakorlathoz is. Minden ördög segítségével dolgozó mondai varázsló narratívumaiban meg-megjelennek olyan motívumok, amelyek valamely valóságos varázsló attribútumaira, tevékenységére utalnak. Különösen így van ez a magyar *garabonciás* és a román *solomonár* esetében. Ezek adatai sokszor egy „valódi” sárkányos varázslóról szólnak, akit a szájhagyomány irodalmi eredetű névvel látott el. Az írásbeliség és a szájhagyomány e téren állandó kölcsönhatásban volt, és éppen ennek az írásban is terjedő hagyománynak a hatására vettek fel sokat a gyakorló varázslók hiedelmei és elbeszélései a mondai varázslók attribútumaiból. A mondák varázsló szereplői a vásári ponyván, populáris olvasmányokban, népies, vásári, iskolai színjátékokban is megjelentek, és ez talán még a varázslói gyakorlatra is hatott. A horvát és magyar *grabancijaš/garabonciás* adatai világosan tükrözik azokat a 18–19. századi folyamatokat is, amikor a valódi közösségi funkcióval bíró varázslók alakjai áttranszponálódtak a népies irodalom, közköltészet, illetve a folklórmondák szórakoztató sze-

¹⁰⁰ Szentkirályi 1917. A pert helytelenül adták közre „garabonciásperként”: a latin perszövegben előforduló magyar terminus: *táltos*.

replőivé. A működő varázslók, a folklórmondák és a népies irodalom tréfás vagy csaló garabonciása egyidejűleg voltak népszerűek a horvátok és magyarok körében a 18–19. században, és állandó lehetett köztük a kölcsönhatás.¹⁰¹ E folyamatokban természetesen a valódi varázslók hiedelmei, narratívumai is egységesedtek, beolvadtak egy közös „zivatarvarázsló-narratívába” Európának egy nagy közép-keleti térségén.

Az itt tárgyalt mondai figurák tehát tanult idővarázslók, akik a középkori elit mágia hagyományai szerint tudományukat iskolában szerzik, tudásuk fekete mágia, azaz negatív, vagy legalábbis ambivalens tudás, amire az ördög iskolájában tettek szert: többek között jégesőt tudnak gerjeszteni az ördög segítségével. Némely esetben megjelenik a tudásért cserébe eladott léleküdvösség motívuma, vagyis a közsímet *Faust-téma*, illetve az *ördögszövetség* is, vagy, gyakrabban, ennek egy „népies” változata: az illető az „ördögnek adja magát”, explicite kimondott vagy leírt paktum nélkül. A kora újkori boszorkányüldözés demonológusai e térségben kevésbé érdeklődtek a vádlottak ördögi kapcsolatairól (és az ortodox országokra – legalábbis a Balkánon – nem is terjedt ki a hivatalos boszorkányüldözés). Tehát feltehető, hogy az ördögszövetség tanait nem a nyugati egyház demonológusai szállították ide. Azonban az ördögszövetség a keleti egyház gazdag apokrif legendáinak is vissza-visszatérő toposza (a Faust-legendá bizánci gyökerű előképei, a *Theophilus-legendá* és a *Cyprianus-legendá* révén); tehát ez már igen régen folklórmotívummá válhatott e területen a hivatalos, demonológiai ördögszövetség-tanoktól függetlenül is. Ezen túlmenően az ördögi csábítás, az ördögi inspiráció motívumai, sőt az ördögi segítőszellemek változatos alakjai is jelen voltak minden itt tárgyalt nép folklórájában.¹⁰²

Az ördögi segítők narratívumai más, itt nem tárgyalt varázslótípusok kontextusában is nagy szerepet kapnak; itt annyit jegyzünk meg e motívumokat illetően, hogy a sárkányos varázsló alvilági/vizes ellenfele, vagyis a *zmej/zmaj/zmeu* sárkány „kezdeti” alakja jelenik meg sokszor e szerepben. A szellemek neve lehet a sárkány helyi neve, vagy ’ördög’, *spiritus*. A megszerzés módja az alvilági, vizes sárkány születését imitálja. Legáltalánosabb a tojásból való keltetés motívuma (például magyar, horvát, szerb mondákban): annyi ideig tartják (férfiak) hónuk alatt a fekete tyúk (vagy kakas!) fekete tojását, míg a tojás, valamint a sikló, a gyík, a hal és egyéb sárkányt szülő vízi állatok a föld alatt, vízben rejteznek: kilenc hétig, hét évig stb. Ez a szellem kincset, pénzt hord a gazdájának (sokszor a kéményen, az alvilági démonok szokásos bejáratán át), a kincsszerzésben segít. E funkciója bizonyára összefügg a vizes sárkányok kincsszűrő vonásaival, tulajdonosa pedig a sárkányt legyőző varázslók negatív, ördögi változata, aki a kincsert cserébe gyakran a lelkét is eladja az ördögnek. *Incubusdémon*-szerepet is betölt olykor ez a segítőszellem, különösen a román *spiritus* vagy a magyar *lidérc*; máskor tüzes, fényes jelenségként észlelhető az éjszakai égen. Mindez a *zmej/zmaj* stb. fenti

¹⁰¹ Lásd például a horvát/magyar *grabancijas/garabonciás* adaptációit a 18–19. századi populáris irodalomban és színpadon: Marks 2008; Jung 1991; illetve e kölcsönhatásokról: Di Francesco–Quarantotto 2002 [1995].

¹⁰² Az Ádámmal kötött szövetség bizánci apokrif legendájának még kolostori freskókon is van ábrázolása. A keleti ördögszövetség-legendákról: Kretzenbacher 1968b, 17–41. A néphit segítőszellemek „ördöggé vált” változatairól lásd Pócs 1992.

sárkányokkal való eredeti kapcsolatának a bizonyítéka. Érdekes kérdés, hogy hogyan, miért lett a zivatarvarázslók alvilági/vizes ellenfeleiből ördögi segítőszellem (is), ám ennek boncolgatása most messzire vezetne. Annyit mindenesetre megjegyezhetünk, hogy a néphit szellemalakjainak – különösen a negatív konnotációjú lényeknek – keresztény ördög alakjába való integrálódása általános folyamat volt a középkori–kora újkori kereszténységben; e folyamatnak lehetünk itt is tanúi.

Visszatérve a közép-kelet-európai folklór ördög iskolájában tanult idővarázslóira, a mondák varázslója korántsem olyan jóindulatú, közössége érdekében tevékenykedő személy, mint a fent tárgyalt „igazi” varázslók. Nem is tartozik a közösségbe, hanem – az egyik legelterjedtebb szövegmotívum szerint – a faluba tévedt vándor, aki élelmiszer-adományért sorra járja a házakat: tejet, kenyeret kéreget. Ha megkapja, amit kér, hajlandónak mutatkozik a jégeső elűzésére, ha viszont elutasítják a kérését, zivart hoz a falura, bosszúból jéggel vereti el a kívánságát nem teljesítő személyek természetét. Tehát a fenti *idegen* varázslók ellenséges, vagy legalábbis ambivalens kategóriájába tartozik.

Leopold Kretzenbacher kitűnő összefoglalása¹⁰³ van segítségünkre e varázslók legfontosabb jellemzőinek felsorolásában.¹⁰⁴ Ő könyvében az összes rokon, közép-kelet-európai varázslófigurát áttekinti, kitér a német, cseh, morva, változatokra, valamint a híres lausitzi varázsló, *Miřtr Krabat/Meister Krabat* szorb és német nyelvű folklórtjára is.¹⁰⁵ Könyve gerincét a varázslómotívumok különböző gyökereinek vizsgálata képezi: elsősorban is az ördöggel való kapcsolat, ördögszövetség, és ezzel kapcsolatban a Faust-hagyomány. A tanulás motívumai képezik a másik fontos kört: a vágáns diákok motívumai (melyekre a német *Fahrende Student/Schüler*, vagy a magyar *garabonciás diák*, a magyar és erdélyi szász *tógás diák*, *tókás diák* terminusok vallanak), és az ördögi iskolák („tizenhárom iskola”), amelyekben a varázslók fekete mágiát tanulnak. Ilyen iskolára utal a szlovén *cermořolec* vagy a horvát *cerni školar* elnevezés; a fekete mágiára vall a horvát *negromant*, *legromant*, *magjonik* terminus, amely az olasz *magia*, *magia* szavakból ered, vagy a horvát *grabancijař*, illetve a magyar *garabonciás* neve, amely egyik elfogadott etimológiája szerint a *negromantia* olasz szóból származik. A román *solomonár* (*șolomonar*) neve is iskolára, mégpedig a titokzatos *‘salamoni iskolá’-ra* (*scoala solomoneasca*) és egyúttal az Ószövetség Salamon királyának a középkori zsidó, valamint a bizánci apokrif irodalomban megjelenő máguszerepére is utal.¹⁰⁶ Mind a román, mind az erdélyi szász mondahagyományban megjelenik Salamon mágikus tudása, amely az időjárás igazgatására, valamint a csillagjósásra is kiterjedt; ezt a tudást a *solomonár*, illetve a

¹⁰³ Kretzenbacher 1968.

¹⁰⁴ Szlovén: Kelemina 1930, 41–44, 224–225; horvát: Jagić 1877; Bošković-Stulli 1960; Marks 2008; magyar: Holló 1934; Hegyi 1937, 472–475; Ferenczi 1974, 262–275; Erdész 1984, 114–164; Róheim 1925, 32–35; Pócs 1988; 1990a, 597–601; 2005; román: Gaster 1883; Moldován 1897, 178–181; Téglás 1912; Mușlea–Bîrlea 1970, 185–189; Talos 1976; erdélyi szász: Müller 1857, 177–178.

¹⁰⁵ Amely még a modern regényirodalmat is megihlette (például: Preussler 1976). Lásd erről Marie-Louise Ehrhardt tanulmányát: Ehrhardt 1982.

¹⁰⁶ Salamonról mint mágusról a zsidó, keresztény és mohamedán hagyományban (bibliográfiai utalásokkal) lásd: Pócs 1990b.

tógás diákok, tókás diákok örökölték. A Kretzenbacher idézte 19–20. századi román szótárak¹⁰⁷ hangsúlyosan említik a solomonár csillagokkal való kapcsolatait; például egy 1958-as meghatározás szerint „solomonar=varázsló, aki a csillagokból olvas, ereje van az esőt, zivatart, jégverést, villámot szabályozni, uralni”. A csillagokkal való kapcsolat több változatát a magyar *garabonciás* narratívumaiban is fellelhetjük.¹⁰⁸

A tanulás az ördög föld alatti iskolájában (fekete iskola, babiloni torony, tizenhárom iskola stb.) mindegyik varázsló narratív hagyományából ismert motívum. Ezek az iskolák sokszor emlékeztetnek a sárkányos varázslók alvilágias ellenfeleinek rejtekhelyeire, föld alatti vizes barlangjaira: mintegy ezeknek a tudós mágia képzeletével gazdagodott változatai. Általános elterjedtségű motívum, hogy az ördög tanítványai közül egy kiválasztottat tovább ott tartanak az iskolában (aki például elvégzi a tizenharmadik osztályt is), és így nyer különleges ördögi képességeket; vagy éppen fordítva: az ott tartott személyből nem lesz varázsló. A *solomonár* iskolája például egy mély szakadékban elhelyezkedő barlang, hét évig tartózkodnak ott a varázslást tanulók. Egyikük örökre ott marad, a többi képes lesz arra, hogy jégesőt varázsoljon. A román varázslók a jégkészítés mesterségét is itt sajátítják el: hogyan kell a tavakat befagyasztani, majd a jeget összetörni a jégeső, illetve kövek „készítéséhez”, amelyeket a légi csatákban használnak fel (a „fagylalás” és jégtörés motívuma a valódi *zmeu* és *balaur* varázslók, valamint a magyar „jégcsőszők” narratívumaiban is megjelenik).

A tanult idővarázslók legfontosabb varázstárgya a *könyv* (sokszor *fekete könyv*), bár *varázsböjök* is lehet (és például a solomonar tarisznyájában tartott könyvén kívül *kereplőt* is hordoz a hátán, amelynek a végén két kő lóg). Elnevezésük is utalhat könyvre: vizsgált térségünkön túl északra, szlovákoknál, cseheknél, lengyeleknél a nevük ’fekete könyves’: *černikněžník*, *černoknižník*, illetve *czarnoksiežnik*.¹⁰⁹ A solomonárok iskolájukban a világ összes könyvét elolvasták, minden tudásuk egyetlen csodás könyvben van összegyűjtve, amely messze, keleten, egy kőasztalon fekszik. Mindezek a varázslók a zivatardémonokkal folytatott természetfeletti kommunikáció mellett vagy helyett *könyvük* segítségével manipulálják az időjárást. Mind a garabonciás/grabancijas, mind a solomonár képes a sárkányát a mocsárból, tóból, barlangból a könyve segítségével „kiolvasni”: vízi hullóból vagy tojásból sárkánnyá varázsolni, és képesek könyvből olvasással felemelkedni a zivatart felhőbe, majd ott a sárkányuk hátán hosszú utazásokat tenni. Mindezek mellett általánosan elterjedt motívum az illetéktelen kezekbe került könyv, amely rossz helyre irányított repüléshez vagy a levegőből való lezuhanáshoz vezet a légi utazás során.

A könyvmotívum a kora újkori elit varázslói gyakorlatból veszi eredetét: térségünkben a királyi, nemesi udvarokban, esetlegesen egyetemeken működő varázslók gyér adatai elsősorban nekromanciához és kincsszerzéshez használt kézikönyvekre utalnak. A kincskeresés rituáléját leíró kéziratot vagy nyomtatott varázskönyveket olykor még

¹⁰⁷ Kretzenbacher 1968b, 120–121.

¹⁰⁸ Mindez feltehetően a bizánci ókori–középkori csillagdemontanok és a talizmánmágia e térségben más vonatkozásban is észlelhető reminiscenciájaként értékelhető.

¹⁰⁹ Klimová-Rychnová 1973, 209.

falusi szakemberek is használtak segédkönyvül,¹¹⁰ az idővarázslás, illetve repülés könyv segítségével azonban tisztán mondai motívum, és semmiféle valóságalapja (könyvvel kapcsolatos idővarázslói gyakorlat) nincs. Mégis, a varázskönyvvel repülés motívumai igen népszerűek voltak egész Közép-Kelet-Európa folklórájában. Mivel e motívum a tanultság tekintélyét kölcsönözhetette az írástudatlan parasztságnak szolgálatokat tevő valódi idővarázslóknak is, nem véletlen, hogy az őket övező elbeszéléskincsbe is behatolt.

A gyalogosan közlekedő vándordíjakok mellett¹¹¹ a tanult idővarázslók sárkányos változatai is általánosak a térség mondahagyományában. Mind a horvát és szlovén, mind a magyar és román varázslók egyes mondai típusainak is fontos attribútuma a sárkány. Ez az állat némileg emlékeztet a fenti sárkányos varázslók segítőszellemeire, illetve állatalteregőjára, Természetesen transztechnikáról, lélekállatról nem esik szó ebben a mondai kontextusban; a sárkány hátán a varázsló a zivatarfelhőbe emelkedik, de ő maga nem változik sárkánnyá. A „valódi” sárkányos varázslók sárkánya, sasa a levegő ura, onnan ereszkedik le, hogy elragadja őt a túlvilági lélekcsatákba, míg a garabonciás és a solomonár az alvilágból születő, barlangból, tóból, pocsolyából előbújó rákot, kakastojást, kígyót, vadrucát, békát – vagy néha, szlovén hiedelmek szerint, magát az ördögöt, bakkecske képében – hívja elő, és lovagolja meg. Tehát, ahogy már említettük, az „alsó vizek” ellenséges állatainak születési helyéről szerzi meg ördögi segítőjét. Felkantározással, kötőfék „fejébe vágásával” (egy epikából kölcsönözött mágikus eszközzel) változtatja a szárnyatlan lényt repülésképes sárkánnyá. Ezek az adatok azt a más típusú varázslókkal kapcsolatban is megfigyelhető tényt is erősítik, hogy a varázsló túlvilági lélekállatát az epika általában hátasállatként jeleníti meg: így lesz „értelme” az eredeti jelentését elvesztett „lélekutazásnak”. A sárkány hátán végbemenő varázsos repülés elbeszéléseibe számos további – más kontextusokból is ismert – mondamotívum is beleszőődik (a *falu*, illetve *erdő* fölötti repülés,¹¹² a hűsítő sárkányhús eladása Szerecsenországban stb.), amelyek tágabb epikai háttérnek tárgyalása most nem feladatunk.

A fent említett kölcsönhatások eredményeképpen természetesen nincs éles határ a „mondai” és a „valódi” varázslók között. Számos adatunk van a sárkányos varázslók minden jellegzetességét viselő solomonárra vagy garabonciásra is.¹¹³ A román solomonár elbeszélései sokszor egy emberek iránt jóindulatú közösségi varázslót írnak körül, aki a zivatarban az „ellensolomonárral” folytat lélekcsatákat. A narratívumok szerint sok magyar garabonciás dupla fogsorral vagy egyéb állati jegyekkel, például sörtével

¹¹⁰ Lásd erről Láng–Tóth 2009.

¹¹¹ Ezek térségünkön túl nyugatra és északra is, de a szlovén, horvát, magyar mondakincséből is ismertek.

¹¹² A sárkánynak és utasának párbeszédében merül föl e két szó; a vándorként meglátogatott falusiaktól tapasztalt bánásmódnak megfelelően dönti el a varázsló, és utasítja a sárkányát, hogy a „falut” vagy az „erdőt” sújtsa jégveréssel.

¹¹³ A Magyar Néphit Arhívum több száz garabonciásadatának mintegy 10 százaléka valódi sárkányos varázslóra utal, főleg a Diószegi Vilmos gyűjtötte dél-dunántúli adatai (lásd ezeket részben: Diószegi 1973, 190–200). Ez a földrajzi helyzet a délszláv idővarázslók rítusainak, hiedelmeinek a magyar néphitre tett erős hatására vall.

a hátán, tollal a fején születik, kígyó vagy kakas lélekállata van; más garabonciások kettős állat–ember lények, a werwolf alternatív időciklusait élük meg: hétéves korukban „elviszik” őket, „eltűnnek”, elnyeli őket a felhő. Lehetnek féldémon–félemler kettős lények, ők maguk is megjelenhetnek démonként: kísértetként, „rossz” halottként, kakasként, kígyóként, sárkányként. Egy jellegzetes, démonná váló magyar garabonciásról szóló Baranya megyei elbeszélés:

Mikor kisgyerek született, mikor két fogsorral született, azt mondták, ebből garabonciás lesz. Hogy ez majd hétéves korában majd fölszáll, mint a sárkány, és garabonciás lesz belőle. Hogy aztán igaz volt-e, nem-e, hát azt én már nem tudom.¹¹⁴

A garabonciás égi csatáiról szóló tudósítások is utalhatnak valódi varázslóra: amennyiben a garabonciás sokszor a zivatarfelhőben érkező szárnyas kígyóval, sárkánnyal azonosul, felhő alakjában csatázik, zivatar-démonként kormányozza a felhőket, stb. Jung Károly bácskai (szerbiai magyar) adatai szerint a garabonciás kicsi fekete ember, aki zivatar után megtépázottan, égésnyomokkal, kormosan jön vissza az emberek közé: „rúcskös a villámlástól, sasok tépték, úgy nézett ki”.¹¹⁵

Az azonos elnevezések tehát különböző varázslótípusokat fedhetnek ilyen szempontból; étikus kategóriáink igen mereven működnek a szájhagyomány és a valóság elválasztásával kapcsolatban is; a diffúzan egymásba folyó émitikus kategóriák tanulmányozásához csak esetleges munkahipotézisként alkalmazhatók.

A sárkányos varázslók epikai és mitológiai kontextusai

A sárkányos varázslók a narratívumok szintjén a sárkányölő Szent György alakjával is affinitást mutatnak; a *Legenda aurea*ban rögzített Szent György-legenda a vizsgált térség népeinek szájhagyományozott folklórjában is népszerű; a sárkányölő szent bolgár és szerb adatok szerint zivatarszentként is fellép, és mint láttuk fentebb, Szent Illéshez hasonlatosan vezetője lehet a varázslók csatázó lelkeinek (vö. Szent György mint kút-szabadító).¹¹⁶

A varázslók káosz-sárkány ellen vívott mitikus harcának egyes vonásai a török hódítók ellen, az ország, az igaz hit védelméért folytatott harcokat megéneklő szerb, albán hőselekekben is megjelennek.¹¹⁷ A harcok hősei (mint például a szerb Szekula vagy Zmaj Ognjeni Vuk) a varázslók állatembervonásainak némelyikével vannak felruházva: mint kígyó-, sárkány- vagy sólyomivadékok, szárnyas lovakon repülve, vagy szárnyat növesztve, sólyommá, kígyóvá, farkassá változva mennek csatába. A fenti „madár-sár-

¹¹⁴ Körner Tamás gyűjtése, Helesfa, 1967.

¹¹⁵ Jung 1985, 72–73.

¹¹⁶ Lásd erről Burkhart 1967; Bálint 1977, 293–314.

¹¹⁷ A harcok fokozatairól a mítosztól a hősepikáig, a kozmikus világteremtő harctól a saját saját közösséget védő csatáig lásd: Meletyinszkij 1985, 267–285, 348; Lecouteux 1995, II. rész: *Conquete et défense du sol*.

kány harc” mitológéma ebben a kontextusban úgy jelenik meg, hogy a saját nép fiai a mennyei állat, a sólyom vagy a „jó” *zmej* sárkány sarjai, az idegen, ellenséges nép tagjai a kígyóéi, illetve a „rossz” *ala* vagy *hala* sárkányéi. (Hasonló motívumok az orosz bili-nákban is megjelennek: a *Szlovo o polku Igoreve* Igor hercege sólyom, ellensége farkas.) Ezeket az „állatapa”-motívumokat Jakobson és szerzőtársai közös szláv epikus hagyományának minősítették.¹¹⁸ Alois Schmaus firtatta az összefüggést¹¹⁹ a néphit természetfeletti erővel felruházott alakjai és a sárkányként küzdő hősök harcának költői motívumai között, és voltaképpen egy „harci” samanizmust, a nordikus *berserker* kapcsán ismert eksztatikus werwolfvadság elemeit, illetve emlékeit véli felfedezni az epikus képekben. Véleményem szerint a varázslók modern kori gyakorlata nem vall ilyesféle harcos eksztázisra a múltban sem; feltehető, hogy a hősepika werwolfmotívumaihoz is a falusi varázslók magányban, félrevonulva gyakorolt „szelíd” transzában megélt lélekcsaatálmények szolgáltatták az alapot. Természetesen az epika motívumai vissza is hathattak a varázslókat övező narratív hagyományra. Feltehető például, hogy a hősenek harci leírásaiból származnak a balkáni varázslók másvilági lélekcsaatáinak katonai motívumai, amelyekkel különösen a zduhač varázsló „termékenységi csaatáiban” találkozhatunk (a varázslólelkek némelyik tudósítás szerint katonai rendben harcolnak, rendfokozatokkal rendelkeznek).

A Balkán hiedelmeinek kutatói a sárkányos varázslók mitikus attribútumait – főleg, ami a mennyei madár harcát illeti az alvilági kígyóval – különböző mitológiai rekonstrukciók körébe is bevonták. A mennyei istenség alvilági szörnnyel, illetve a vízvisszatartó vagy áradást okozó káosz-sárkánnyal folytatott küzdelmének mitológiai univerzáléja valamilyen formában majd’ minden európai nép kereszténység előtti mitológiájából vagy akár modern kori hiedelmeiből is kifejezhető. Orosz és újabb horvát, szlovén és szerb mitológiai kutatók – V. V. Ivanovtól és V. N. Toporovtól, illetve Uspenszkijtől R. Katičićig és V. Belajig – e harcot az ún. ósláv alapmítosz kereszténységbe olvadt, más kontextusban őrzött motívumainak tekintették; illetve nem „rekonstruálták”, hanem a középkori legendák vagy az újkori néphit ilyen és hasonló motívumaiból mintegy összerakták a feltételezett alapmítoszt.¹²⁰ (A vizsgált térségben a *zmej* varázslót övező fenti hiedelmeken kívül is több idevágó motívum és toposz ismert, például Szent Illés villámmal, mennykővel kergeti az ördögöt, kígyót, sárkányt, vagy a világfáról a napot lelopó alvilági kutyát, farkast.)¹²¹ Ivanov és Toporov még meszebb mentek a múltba, amennyiben egy közös indoeurópai alapmítoszt tétéleztek fel. Az ő nyelvészeti rekonstrukcióik szerint ennek töredékes maradványai volnának a mennydörgésisten által legyőzött sárkány témája mellett a démon által bezárt tehének kiszabadításának ind, görög, trák és más mitológiákból ismert mítoszszüzséi is (ame-

¹¹⁸ Jakobson–Ružičić 1950; Jakobson–Szeftel 1966. Lásd még Zenkovsky 1963, 140–160; Čajkanović 1953; Jung 1990.

¹¹⁹ Schmaus 1973, 123.

¹²⁰ Ivanov–Toporov 1970; 1974; Uspenskij 1982, 31–32, 56–77; Sudnik–Civjan 1979; Katičić 1988; Belaj 1998.

¹²¹ E motívumok például: Veckenstedt 1883, I. 129–131; Arnaudov 1917, 75; Haase 1939, 62–68; Bartók 1968, 278–283, 320–321; Vakarelski 1969, 233; Dukova 1970, 230–241; Pamfile 1916, 314.

lyek a balti és szláv mitológiákban a Perun/Perkunas „tüzes” mennydörgésisten és Volosz/Velesz „vizes” szarvasmarhaisten közötti harcként tétéleződtek fel). A démon legyőzésével a vizek kiszabadulnak, megered az eső; illetve kiszabadulnak a fogva tartott tehének. A rekonstrukció istenségalakját az ószláv Perun vagy Jaril/Jarila istennel (és a velük azonosított Szent Illés, illetve Szent György alakjával) egyaránt kapcsolatba hozták a kutatók. Én magam mindezt a zmej varázslónak a mítoszrekonstrukciók megalkotói által nem tárgyalt vonatkozásaival egészítettem ki: az ő tüzes-vizes csatájában véltem ugyane mitikus hagyatékot, illetve a szláv mitológia egymással harcot folytató Perun és Volosz istenségeit felfedezni.¹²²

Más, nem szláv mitológiai rekonstrukciók is léteztek. A Dumézil¹²³ nyomdokaiba lépő indoeurópai összehasonlító mitológiai kutatásokra gondolok: Bruce Lincoln, Jaan Puhvel és mások az indoeurópai hármasságok „harcos varázsló” funkciójával a fel-tétélezett germán és iráni, mennyei harcosok pártfogásában működő eksztatikus harci werwolf-társaságokkal hozták kapcsolatba a szláv és germán mitikus harcosokat (termésvarázslóink állítólagos mítoszi elődeit), ugyanúgy, ahogy a Balkán sárkányembereit.¹²⁴ Úgy vélem, a kutatások jelenlegi állása mellett e tekintetben egyébről, mint tipológiai párhuzamokról, nemigen beszélhetünk.

Ezek a rekonstrukciók nem fogadhatók el egy igen távoli, talán nem is létezett közös indoeurópai vagy akár csak ósszláv múlt szövegemlékeiként,¹²⁵ sem pedig közvetlen történeti kapcsolatok bizonyítékaiként egy valamikori mítosz és a mai sárkányharc-hiedelmek között. Mégis hoztak tanulságokat e rekonstrukciós kísérletek, amennyiben rávilágítottak az európai vallási rendszerek némely közös archaikus sajátosságára, közös európai mitológémák létezésére, közös szimbólumrendszerekre és szemantikai osztályozórendszerekre, amelyek lehetnek éppúgy az emberi gondolkodás állandó jellemzői, mint esetleg *csak* az európai vallásokra, mitológiákra jellemző sajátosságok. Ezeket az archaikus jellemvonásokat vizsgált térségünkben a természetfeletti kommunikáció sárkányos letéteményesei, illetőleg az ő narratív hagyományaik szinte a mai napig őrzik.

A közép-kelet-európai idővarázslók itt és fentebb is említett, mély gyökerűnek, erősnek látszó archaikus hagyományai készítették az egyes népek kutatóit arra, hogy éppen e varázslók hiedelmei, narratívumai alapján rekonstruáljanak kereszténység előtti mitológiákat, vagy a valamikori samanizmus hagyatékaként értelmezzék őket; hasonló készítését élte a magyar ősvallás rekonstrukciós kísérleteit, éppen elsősor-

¹²² Ezen túlmenően – e két istenlakkal összefüggő – kettős („fehér” és „fekete”) samanizmus hagyatékait tétéleztem fel a varázslók és boszorkányok gyakorlatában, lásd Pócs 1993; 1994; 1995, melyek végkövetkeztetéseivel most már nem értek egyet. Ma úgy látom, hogy nem kettős samanizmusról, hanem ambivalens varázslói gyakorlatról van szó: az adott szükséglet szerint foglalkozhat ugyanaz a varázsló egyidejűleg alvilági vagy „mennyei” üggyekkel.

¹²³ Alapvető műve elsősorban: Dumézil 1968.

¹²⁴ Lincoln 1981, 96–178; Puhvel 1987, 191–193, 237–255 stb. Lásd még: De Vries 1956, II. 94–106.

¹²⁵ Mind a Dumézil és iskolája, mind az orosz nyelvészeti iskolák indoeurópai mitológiai rekonstrukciói – sőt, a feltételezett közös indoeurópai nyelvi múlt – iránti kétségek hullámai egyre nagyobb méreteket öltenek; ez azonban jelenleg nem lehet témánk.

ban az idővarázsló táltos archaikus hagyományai kapcsán.¹²⁶ Carlo Ginzburg ugyancsak messzire ment az időben, amikor az európai varázslók „samanisztikus” lélekcsatáival kapcsolatban bizonyos oszét varázslók adatai okán az iráni eredet, valamint – bonyolult földrajzi-történeti érintkezések beépítésével – egy iráni–magyar–szláv–itáliai terjedési vonal hipotézisét állította fel.¹²⁷ Véleményem szerint a közép-kelet-európai adatok fényében ezt a diffuzionalista szemléletet általában is, és a történeti fejlődésnek, átadásnak, átvételeknek konkrétan ezt az útvonalát is el kell utasítanunk. Úgy vélem, elég, ha „közös mag” helyett csak az európai agrártársadalmakban a 20. századig fennmaradt archaikus vonásokról beszélünk, a halottkultusz, termékenységekultusz és a természetfeletti kommunikáció vonatkozásában, anélkül, hogy ezek kideríthetetlen „eredetét” firtatnánk.

A narratívumok szintjén, mint láttuk, sok hasonlóságot lehet megállapítani a magyar és a balkáni idővarázslók között, a részletesen bemutatott sárkányos varázslók körén túl is. E vonások egy része (részint egyoldalú, részint kétirányú) kölcsönzésnek látszik a hosszú szomszédsági együttélés következtében. Másrészt azonban meg lehet állapítani a táltos sajátos magyar vonásait is, főleg az itt és most nem tárgyalt táltostípusok kapcsán (a fog kiemelt szerepe, a bika- vagy lóalakot öltött táltosok páros viaskodása, a ló mint segítőállat, illetve a táltosló mesében vagy történeti mondákban megjelenő alakja), amelyek alapján a magyar kutatás egy „ősmagyar” (kereszténység előtti) táltos vonásait rajzolta meg. E sajátos kutatási problematikába azonban jelen tanulmányban nem térek ki; mindössze röviden utalok egy lehetséges történeti kapcsolat kérdéseire, más vonatkozásban. A bolgár sárkányemberek és a magyar sárkányos táltos hasonló vonásai felvetik a kereszténység előtti magyar, illetve bolgár-török hagyományok esetleges 1. évezredbeli kapcsolatainak lehetőségét. Ha ez nem csak lehetőség, hanem valóság, akkor talán az is igaz, hogy a sárkányemberek és a sárkányos varázslók az eurázsiai (török) samanizmus keletről hozott hagyatékainak modern kori, közép-délkelet-európai képviselői.¹²⁸

¹²⁶ Lásd például Róheim 1925, *Táltos fejezet*; Diószegi 1958; vagy az újabb kutatásban például Hop-pál 1984.

¹²⁷ Ginzburg 2003 [1989], harmadik rész.

¹²⁸ A bolgár-török samanizmus hagyatékairól, illetve az 1. évezredbeli, még a magyar honfoglalás előtti bolgár-török és magyar kapcsolatokról lehet szó, illetőleg a magyarság 900-as évek végén történt mai hazájába költözése utáni bolgár hatásról is. A bolgár-török samanizmus egyes elemeit az 5–6. században a Balkánra települt bolgár-török törzsek – a mai, szláv nyelvű néppé vált bolgárok elődei – hozhatták magukkal a Volga-vidékről. E kérdés részleteibe jelen kereteink között nincs módunk belemenni.

Bibliográfia

- ANDRIAN, Ferdinand 1984: Über Wetterzauberei. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* XXIV: 1–39.
- ARNAUDOV, M. 1917: *Die bulgarischen Festbräuche*. Leipzig: Parlapanoff.
- BÁLINT Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepék és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából* I–II. Budapest: Szent István Társulat.
- 1980: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete III*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–1979/2. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- BARTÓK, Béla 1968: *Melodien der rumänischen Colinde (Weihnachtslieder)*. (Etnomusikologische Schriften, Faksimile-Nachdrucke IV.) Budapest: Editio Musica.
- BEHRINGER, Wolfgang 1988: *Mit dem Feuer vom Leben zum Tod. Hexengesetzgebung in Bayern*. München: Hugendubel.
- BELAJ, Vitomir 1998: *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden Marketing.
- BENOVSKA-SÄBKOVA, Milena 1992: *Zmejat v bälgarskija folklor*. Sofia: Bälgarska Akademia Naukite.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai* I. Budapest: Balassi Kiadó.
- BLÖCKER, Monica 1981: Wetterzauber. Zu einem Glaubenskomplex des frühen Mittelalters. *Francia* 9: 117–131.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja 1953: Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa. *Bilten Instituta za Prončavanje Folkloru* II: 327–342.
- 1960: Kresnik-Krsnik, ein Wesen aus der kroatischen und slovenischen Volksüberlieferung. *Fabula* 3: 275–298.
- 2001–2002: On the Track of Kresnik and Benandante. In MURŠIĆ, Rajko–WEBER, Irena (eds.): *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School 5. Piran/Pirano, Slovenia 2001 and 2002*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- BOSNYÁK Sándor 1980: *A moldvai magyarok hitvilága*. (Folklor Archívum 12.) Budapest: Néprajzi Kutató Csoport.
- BRUININGK, Hermann von 1924–1928: Der Werwolf in Livland und das letzte Wendenschen Landgericht und Dörptschen Hofgericht i. J. 1692 deshalb stattgehabte Strafverfahren. *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte* 22: 163–203.
- BROWN, Peter 1970: Sorcery, demons and the rise of Christianity: from late Antiquity into the Middle Ages. In DOUGLAS, Mary (ed.): *Witchcraft Confessions and Accusations*. London: Tavistock, 17–45.
- BURKHART, Dagmar 1967: Zum Drachenkampfhema. Motivparallelen in der südslavischen und griechischen Volksepik. *Zeitschrift für Balkanologie* V: 146–159.
- 1989: *Kulturraum Balkan*. (Studien zur Volkskunde und Literatur Südosteuropas 5.) Berlin–Hamburg: Dietrich Reimer Verlag.
- BYLOFF, Fritz 1902: *Das Verbrechen der Zauberei (crimen magiae). Ein Beitrag zur Geschichte der Strafrechtspflege in Steiermark*. Graz: Leuschner und Lubensky.
- ÇABEJ, Eqrem 1966: Albanische Volkskunde. *Südost-Forschungen* XXV: 368–376.
- ČAJKANOVIĆ, Veselin 1953: Sekula se u zmiju pretvorio. In *Mit i religija u srba*. Beograd: Srpska književna zadruga, 36–45.
- CANDREA, I. Aurel 1944: *Folklorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*. București: Casa Școaleror.
- CHLOUPEK, Drago 1953: Mogut. *Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena* 37: 241–250.

- COHN, Norman 1994: *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*. Budapest: Corvina Kiadó. [*Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*. New York: Meridian Books, 1975.]
- DE VRIES, Jan 1956: *Altgermanische Religionsgeschichte* I–II. (Grundriß der Germanischen Philologie 16.) Berlin: Walter de Gruyter.
- DIENST, Heide 1986: Magische Vorstellungen und Hexenverfolgungen in den österreichischen Ländern (15. bis 18. Jahrhundert). In ZÖLLNER, Erich (Hrsg.): *Wellen der Verfolgung in der österreichischen Geschichte*. Wien: Institut für Österreichkunde, 70–94.
- 1987: Zur Rolle von Frauen in magischen Vorstellungen und Praktiken – nach ausgewählten mittelalterlichen Quellen. In AFFELDT, Werner (Hrsg.): *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen – Lebensnormen – Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987*. Sigma-Ringen: Thorbecke, 191–192.
- DI FRANCESCO, Amedeo–QUARANTOTTO, Arianna 2002: *Árc és álarc. A garabonciás mítosza a magyar és a horvát irodalomban*. (Krizsa Könyvek 14.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. [Preti e negromanti. Illei, Hagymási, Brezovački e il garabonciás–grabancijaš del drama scolistico ungaro–croato. *Studi Finno–Ugrici* 1, 1995.]
- DI NOLA, Alfonso 1997: *Der Teufel: Wesen, Wirkung, Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. [*Il diavolo. Le forme, la storia, le vicende di satana e la sua universale e malefica presenza presso tutti i popoli, dall'antichità ai nostri giorni*. Roma: Newton Compton editori, 1987.]
- DIÓSZEGI Vilmos 1952: A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú ételtelek. *Ethnographia* LXIII: 308–355.
- 1958: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1967: *A pogány magyarok hitvilága*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1973: A táltos alakjának földrajzi elterjedéséhez. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* I: 189–204.
- DORDEVIĆ, Tihomir R. 1953: Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju. Vampir i druga bita u našem narodnom verovanju i predanju. *Srpski Etnografski Zbornik* LXVI: 5–255.
- DÖMÖTÖR, Tekla 1972: Zwei Zauberer aus Südungarn. In *Volkskunde/Fakten – Analysen. Festgabe für Leopold Schmidt zum 60. Geburtstag* 1–2. Wien: Sonderschriften des Vereins für Volkskunde, 381–390.
- DROZDOWSKA, Wanda 1962: Istoty demoniczne w Zaleczu Wielkim, pow. Vielun. *Lódzkie Studia Etnograficzne* IV: 117–130.
- DUKOVA, Ute 1970: Das Bild der Drachen im bulgarischen Märchen. *Fabula* 11: 209–252.
- DUMÉZIL, George 1968: *Mythe et épopée: L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européennes*. Paris: Gallimard.
- EHRHARDT, Marie-Luise 1982: *Die Krabat-Sage. Quellenkundliche Untersuchung zu Überlieferung und Wirkung eines literarischen Stoffes aus der Lausitz*. Marburg: N. G. Elwert Verlag.
- ELSIE, Robert 2001: *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*. New York: New York University Press,
- ERDÉSZ Sándor 1958: Állattá változások a nyírségi nép hiedelmeiben. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* I: 215.
- 1984: *Kigyókkultusz a magyar néphagyományban*. Debrecen. (Studia Folkloristica et Ethnographica 12.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete.
- FEHÉR Zoltán 1975: *Bátya néphite*. (Folklór Archívum 3.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

- FERENCZI Imre 1974: A táltos és garabonciás képzete a jugoszláviai magyaroknál. *Ethnographia* LXXXV: 264–275.
- FLINT, Valery 1991: *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- FRANZ, Adolph 1909: *Die kirchlichen Benedictionen im Mittelalter* I–II. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.
- GASTER, Moses 1883: Scholomonar, d. i. der Garabancijaš dijak nach der Volksüberlieferung der Rumänen. *Archiv für Slavische Philologie* VII: 281–290.
- GEORGIEVA, Ivanička 1983: *Bългарска народна митологија*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- GINZBURG, Carlo 1966: *I Benandanti. Stregoneria e culti agrari tra cinquecento e seicento* Torino: Einaudi.
- 2003: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Budapest: Európa Kiadó. [*Storia notturna. Una decifrazione del sabba*. Torino: Einaudi, 1989.]
- GRYNAEUS Tamás 2002: *A fehértói javas ember tudománya. Dóczi István gyógyító tevékenysége*. (Csongrád megyei könyvtári füzetek 23.) Szeged: Somogyi Könyvtár.
- GUNDA Béla 1963: Totemistische Spuren in der ungarischen Táltos-Überlieferung. In DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 45–56.
- HAASE, Felix 1939: *Volks Glaube und Brauchtum der Ostslaven*. Breslau: Verlag Gerhard Martin.
- HAHN, Johann Georg 1854: *Albanesische Studien*. Jena: Verlag Friedrich Mauke.
- HALÁSZ Péter 2005: *A moldvai csángómagyarok hiedelmei*. Budapest: General Press Kiadó.
- HANSEN, Joseph 1901: *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgungen im Mittelalter*. Bonn: C. Georgi.
- HARMENING, Dieter 1979: *Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- HART, Clive 1988: *Images of Flight*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- HEGYI József 1937: Siklódi hiedelmek. *Ethnographia* XLVIII: 472–474.
- HERRMANN Antal 1895: Az idővarázslás a magyar s egyéb hazai népek hitében. *Ethnographia* VI: 205–213.
- HOLLÓ Domokos 1934: A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban. *Ethnographia* XIV: 19–34, 110–126.
- HOPPÁL Mihály 1984: Traces of Shamanism in Hungarian Folk Beliefs. In HOPPÁL, Mihály (ed.): *Shamanism in Eurasia* 2. Göttingen: Herodot, 430–449.
- HÖFLER, Otto 1934: *Kultische Geheimbünde der Germanen*. Frankfurt am Main: Moritz Diesterweg.
- IVANOV, V. V.–TOPOROV, V. N. 1970: Le mythe indo-européen du dieu de l'orage poursuivant le serpent: reconstruction du schéma. In *Échanges et communications. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60ème anniversaire*, réunis par Jean Pouillou et Pierre Maranda, II. 1180–1206. The Hague–Paris: Mouton.
- 1974: *Isledovanija v oblasti slavjanskih drevnostej*. Moskva: Izdatelstvo Nauka.
- JAGIĆ, Vatroslav 1877: Die südslavischen Volkssagen von dem Grabancijaš dijak und ihre Erklärung. *Archiv für Slavische Philologie* II: 437–481.
- JAKOBSON, Roman–RUŽIČIĆ, Gojko 1950: The Serbian Zmaj Ognjeni Vuk and the Russian Vseslav Epos. *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* X: 343–355.

- JAKOBSON, Roman–SZEFTTEL, Mark 1966: The Vseslav Epos. In JAKOBSON, Roman: *Selected Writings IV. Slavic Epic Studies*. The Hague–Paris: Mouton, 301–379. [1947: *Memoirs of the American Folklore Society*, 41: 13–86.]
- JANKÓ János 1891: Kalotaszegi babonák. *Ethnographia* II: 273–286.
- JUNG Károly 1985: *Táltosok, ördögök, garabonciások (Bevezetés népi hiedelmeink – babonáink – világa)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- 1990 (közéteszi): *Délszláv hősénekek Székely Jánosról*. (Fordította és a bevezetést írta: Borislav JANKULOV.) Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- 1991: A garabonciás-téma két 19. század eleji színműben. A néphagyomány és az irodalom kapcsolatai Munkácsy János és Tituš Brezovački egy-egy alkotásában. In *Tanulmányok*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 51–61.
- KÁLMÁNY Lajos 1917: Összeférhetetlen tátosainkról. *Ethnographia* XXVIII: 260–266.
- KARLINGER, Felix–TURCZYNSKI, Emanuel (Hrsg.) 1982: *Rumänische Sagen und Sagen aus Rumänien*. (Rumänische Volkskunde II.) Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- KATIČIĆ, Radoslav 1988: Nachlese zum urslavischen Mythos von Zweikampf des Donnergottes mit dem Drachen. *Wiener Slavistischer Jahrbuch* 34: 57–75.
- KELEMINA, Jakob 1930: *Bajke in pripovedke slovenskego ljudstva z mitološkim uvodom*. Celje: Moholjeva Družba.
- KIECKHEFER, Richard 1976: *European Witch Trials. Their Foundation in Popular and Learned Culture, 1300–1500*. London: Routledge.
- 1989: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KLANICZAY Gábor 1983: Benandante–kresnik–zduhač–táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia* XCIV: 116–134.
- 1984: Shamanistic Elements in Central European Witchcraft. In HOPPÁL, Mihály (ed.): *Shamanism in Eurasia*. Göttingen: Herodot, 404–422.
- KLIMOVÁ-RYCHNOVÁ, Dagmar 1973: Zum Studium der Schlangenthematik in der Prosafolklore der Slaven. *Ethnologia Slavica* V: 197–213.
- KODOLÁNYI János 1945: A táltos a magyar néphagyományban. *Ethnographia* LVI: 31–37.
- KOMÁROMY Andor 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KRÄMER, Heinrich (Institoris)–SPRENGER, Jakob 1928: *Malleus maleficarum*. Angolra fordította és szerkesztette: Montague SUMMERS. London: John Rodker Publisher [1487].
- KRETZENBACHER, Leopold 1968a: *Kynokephale Dämonen südosteuropäischer Volksdichtung*. München: R. Trofenik.
- 1968b: *Teufelsbündner und Faustgestalten im Abendlande*. (Buchreihe des Landesmuseums für Kärnten XXIII.) Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.
- LABOUVIE, Eva 1992: *Volksmagie und ländlicher Aberglaube in den Dorfgemeinden des Saarraumes (16.–19. Jahrhundert)*. St. Ingbert: Röhrig Verlag.
- LAMBERTZ, Maximilian 1922: *Albanische Märchen (und andere Texte zur albanischen Volkskunde)*. Akademie der Wissenschaften in Wien. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XII. Wien.
- LAWSON, John Cuthbert, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion. A Study of Survivals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1910.
- LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII.) Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- LECOUTEUX, Claude 1995: *Démons et génies du terroir au Moyen Age*. Paris: Imago.

- 1998: Les maîtres du temps: tempestaires, obligateurs, défenseurs et autres. In THOMASSET, Claude (éd.): *Le temps qu'il fait au Moyen Age*. Paris: du Carrouset, 151–169.
- LINCOLN, Bruce 1981: *Priests, Warriors, and Cattle. A Study in the Ecology of Religions*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- MACKENSEN, LUTZ 1929–1930: Drache. In HOFFMANN-KRAYER, ERNST–BÄCHTOLD-STÄUBLI, HANNS (Hrsgs.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* II. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 363–404.
- MARINOV, Dimităr 1914: Narodna vjara i religiozni narodni običaji. *Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis* XVIII.
- MARKS, Liljana 2008: Garabonciásdiák-mondák a 19. században és napjaink szakirodalmában. In PÓCS ÉVA (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről VI.) Budapest: Balassi Kiadó, 213–230.
- MELEYINSZKIJ, Jeleazar Mojszejevics 1985: *A mítosz poétikája*. Budapest: Gondolat Kiadó. [*Poetika mifa*, Moskva, 1976.]
- MOLDOVÁN Gergely 1897: Alsófehér vármegye román népe. *Néprajzi tanulmány*. Nagenyed: Nagenyedi Könyvnyomda.
- MOSZYŃSKI, Kazimierz 1967: *Kultura ludowa słowian* II. *Kultura duchowa* I. Warsaw: Książka i Wiedza. [Kraków, 1929.]
- MUŞLEA, Ion–BIRLEA, Ovidiu 1970: *Tipologia folclorului din raspunsurile la chestionarele lui B. P. Hasdeu*. Bucureşti: Minerva.
- MÜLLER, Friedrich 1857: *Siebenbürgische Sagen*. Kronstadt: Johann Gott.
- NICOLOFF, Assen 1983: *Bulgarian Folklore*. Cleveland, Ohio: A. Nicoloff.
- OLÁH Andor 1986: „Az idő a gazda mindenütt...” *Népi természetismeret, időjósító megfigyelések és hiedelmek*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
- OTT-KOPTSCHALIJSKI, Constance 1997: Fahren im Luftmeer. Überlegungen zu mittelalterlichen Luftschiffergeschichten bei Agobard von Lyon, Gervasius von Tilbury und Nicole Oresme. In BAUER, Dieter R.–BEHRINGER Wolfgang (Hrsgs.): *Fliegen und Schweben. Annäherung an eine menschliche Sensation*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 88–110.
- PAMFILE, Tudor 1916: *Mitologie românească I. Dusmani si prieteni ai omului*. Bucureşti: Librăria Soccec & Co.
- PETERS, Edward 1978: *The Magician, the Witch, and the Law*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- PETROVIĆ, Tanja 2004: Vetrovi kao mitološka bića u predstavala južnih Slovena u istočnom delu Balkana. *Studia Mythologica Slavica* VII: 143–154.
- PLATELLE, Henri 1991: Agobard, Évêque de Lyon (†840), les soucoupes volantes, les convulsionnaires. In DIERKENS, Alain (ed.): *Apparitions et miracles. Problèmes d'histoire des religions* 2. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 85–93.
- PLOTNIKOVA, A. A. 1991: Fragment balkanoslavjanskoj narodnoj demonologii: borba vozdušnyh demonov. In AGAPKINA, T. A. (red.) *Slovo i kultura. Pamjati Nikity Iljiča Tolstogo*. Moskva: Izdatelstvo Indrik.
- P. MADAR Ilona 1967: Sárretudvari hiedelmek. *Néprajzi Közlemények* XII: 23–225.
- PÓCS ÉVA 1988: Sárkányok, ördögök és szövetségeseik a délszláv–magyar kapcsolatok tükrében. *Folklór és tradíció* VI: 145–170.
- 1989: Hungarian Táltos and his European Parallels. In HOPPÁL, Mihály–PENTIKÄINEN, Juha (eds.): *Uralic Mythology and Folklore*. (Ethnologia Uralica I.) Budapest: Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences–Helsinki: Finnish Literature Society, 251–276.

- 1990a: Néphit. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. (Magyar Néprajz VII., Folklor 3.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 527–692.
 - 1990b: „Lilith és kísérete”. Gyermekágyas-démonoktól védő ráolvasások Délkelet-Európában és a Közel-Keleten. In KRÍZA Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 110–130.
 - 1992: A boszorkányszombat és ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* CIII: 28–88.
 - 1993: Le sabbat et les mythologies indo-européennes. In JACQUES-CHAQUIN, Nicole–PRÉAUD, Maxime (red.): *Le sabbat des sorciers en Europe. XVème-XVIII ème siècles. Actes du colloque international, Saint Cloud, 4–7. nov. 1992*. Grenoble: Jerome Millou, 23–31.
 - 1994: A gyógy, a mennykő és a tehenek. „Kettős samanizmus” és boszorkányság Közép-DK-Európában. *Folklor és tradíció* 7: 89–102.
 - 1995: Traces of Indo-European shamanism in South-East Europe. In KOIVA, Mare–VASSILJEVNA, Kai (eds.): *Folk belief today*. Tartu: Institute of the Estonian Language and Estonian Museum of Literature, 313–320.
 - 1996: Magyar samanizmus a kora újkori forrásokban. In PÓCS Éva–VOIGT Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 83–128.
 - 1997: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 1999: *Between the Living and the Dead. A Perspective on Witches and Seers in the Early Modern Age*. Budapest: Central European University Press.
 - 2002a: Esővarázslás és idővarázslók a magyar boszorkányperekben (XVI–XVIII. század). In PÓCS Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Studia Ethnologia Hungarica IV. Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 159–207.
 - 2002b: Kereszteletlenek, zivatardémonok és az ördög. (Új kiadás.) In *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. (Válogatott tanulmányok I.) Budapest: L'Harmattan, 64–77.
 - 2002c: Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és „emberré avatás”. In PÓCS Éva (szerk.): *Mikrokozmosz, makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről III.) Budapest: Balassi Kiadó, 165–220.
 - 2002d: Southeast-European Weather Magicians: Indoeuropean Agrarian Shamanism. In KATZ, Esther–LAMMEL, Annamária–GOLOUBINOFF, Marina (éds.): *Entre ciel et terre. Climat et société*. Paris: Ibis Press–IRD, 375–387.
 - 2005: Weather Magic in the Early Modern Period as Reflected in the Minutes of Witchcraft Trials. In SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society, 86–100.
 - 2011: Nature and culture – „the raw and the cooked”. Shape-shifting and double beings in Central and Eastern European folklore. In BLÉCOURT, Willem de–TUCZAY, Christa Agnes (Hrsgs.): *Tierv Verwandlungen. Codierungen und Diskurse*. Wien: Francke Verlag, 99–134.
 - 2012 (közreadja): *Hiedelemszövegek*. (A magyar folklór szövegvilága 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
 - 2013: Church benedictions and popular charms in Hungary, In KAPALÓ, James–PÓCS, Éva–RYAN, William (eds.): *The power of words. Studies on Charms and Charming in Europa*. Budapest–New York: Central European University Press, 165–197.
- PREUSSLER, Otfried 1976: *Krabat a Fekete Malomban*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- PUHVEL, Jaan 1987: *Comparative Mythology*. Baltimore–London: The John Hopkins University Press.

- ROHDE, Erwin 1925: *Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). [1. kiadás: 1893.]
- RÓHEIM Géza 1925: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest: Athenaeum.
- 1984: A magyar sámánizmus. In *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Budapest, 171–228. [Hungarian Shamanism. In *Psychoanalysis and the Social Sciences III*. New York: International Universities Press, 1961, 131–169.]
- RUNEBERG, Arne 1947: *Witches, Demons and Fertility Magic*. Helsinki: Societas Scientiae Fennorum.
- RYAN, William Francis 1999: *The Bathhouse at Midnight. An historical survey of magic and divination in Russia*. Thrupp–Stroud–Gloucestershire: Sutton Publishing.
- SACHER J. 1947: *Das Hexenwesen in Kanton Luzern nach den Prozessen von Luzern und Sursee 1400–1675*. (Dissertation Freiburg, Luzern).
- SADNIK, Linda 1951: Der Regenbogen in der Vorstellung der Balkanvölker. *Byzantinische Zeitschrift* 44: 482–486.
- 1954: Der Balkan und die Hochkulturen des Vorderen Orients. *Saeculum* 5: 34–40.
- SCHMAUS, Alois 1973: Die balkanische Volksepik. In *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen II*. München: Ludwig Maximilian Universität, Fakultät für Sprach- und Literaturwissenschaften, Department II, 2–43.
- SCHNEEWEISS, Edmund 1961: *Volks Glaube und Volksbrauch. Serbo-kroatische Volkskunde I*. Berlin: Walter de Gruyter.
- SCHOTT, Arthur–SCHOTT, Albert 1971: *Rumänische Volkserzählungen aus der Banat. Märchen, Schwänke, Sagen*. București: Kriterion.
- SCHRAM Ferenc 1970: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SERES András 1994: Moldvai csángó garabonciások. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 319–332.
- SOLDAN, Wilhelm G.–HEPPE Heinrich 1911: *Geschichte der Hexenprozesse* (Ed. Max BAUER.) Hanau am Main: Müller & Kiepenhauer.
- SUDNIK, T. M.–CIVJAN, T. B 1980: K rekonstrukciji odnogo mitologičeskogo teksta v Balto-Balkanskoj perspektivi. In CIVJAN, T. V. (red.): *Struktura teksta*. Moskva, 1980: 240–285.
- SZABÓ Lajos 1975: *Taktaszadai mondák*. (ÚMNGY XVIII.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZENTKIRÁLYI István 1917: Garabonciás-per Pécsset. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” *Értesítője* IX: 1–7.
- TALOȘ, Ion 1976: Șolomonarul – in credințele și legende populare Românești. *Anuar de lingvistică și istorie literară* XXV: 1–53.
- TÉGLÁS István 1912: Kalotaszegi oláh mítoszi emlékek. *Ethnographia* XXIII: 158–170.
- THOMAS, Keith 1971: *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- TOLSTAYA, Svetlana M. 2001: Rites Provoking and Stopping Rain in Slavonic Folk Tradition. *Cosmos. The Journal of the Traditional Cosmology Society* 17(2): 179–195.
- TOLSTOJ, N. I.–TOLSTAJA, S. M. 1981: Zametki po slavjanskomu jazyčestvu 5. Zaščita ot grada v Dragačeve i drugih serbskih zonah. In VINOGRADOVA, L. I.–SMIRNOV J. I. (red.): *Slavjanskij i Balkanskij folklor*. Moskva: Izdatelstvo Nauka, 44–120.
- UDZIELA, S. 1898: Swiat nadzmyslowy ludu krakowskiego, mieszkajacego po prawym brzegu Wisly. *Chmurnik. Wisły* XII: 585–614.

- USPENSIJ, B. A. 1982: *Filologičeskie razyskanija v oblasti slavjanskih drevnostej. (Relikty jazyčestva v vostočnoslavjanskom kulte Nikolaja Mirlikijskogo.)* Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo Univerziteta.
- VAKARELSKI, Hristo 1969: *Bulgarische Volkskunde.* Berlin: Walter de Gruyter.
- VARGA Ferenc 1985: Domaszéki viharharangok és körösztok. *Szegedi Könyvtári Műhely* 24(2–3): 67–86.
- VARGYAS Gábor 1997: A „magyarok totemizmusa” nyomában. In KOVÁCS László–PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz. (A honfoglalásról sok szemmel IV.)* Budapest: Balassi Kiadó, 323–331.
- 2010: Mágia/ellenmágia és a brú sámán/varázsló társadalmi helyzete. In Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről VII.)* Budapest: Balassi Kiadó, 273–287.
- VAZ DA SILVA, Francisco 2002: Különleges gyerekek, farkasemberek és boszorkányok a portugál néphagyományban. In Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz, makrokozmosz. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről III.)* Budapest: Balassi Kiadó, 152–164.
- VECKENSTEDT, Edmund 1883: *Die Mythen, Sagen und Legenden der Zamaiten (Litauer)* I–II. Heidelberg: C. Winter.
- VRAŽINOVSKI, Tanas 1995: *Narodna demonologija na Makedoncite.* Skopje–Pripel: Matica Makedonska–Institut za Staroslovenska Kultura.
- WARNER, Elizabeth 2002: *Russian Myths.* London: The British Museum Press.
- WASSERSLEBEN, F. W. H. 1958: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche.* (Reprint.) Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- WLISLOCKINÉ DÖRFELER Fanni 1893: A gyermek a magyar néphitben. *Ethnographia* IV: 107–116, 208–224.
- ZEČEVIĆ, Slobodan 1969: Zmaj u narodnom verovanju severistočne Srbije. *Makedonski Folklor* II: 361–368.
- 1981: *Mitska biča srpskih predanja.* Beograd: IRO Vuk Karadžić.
- 1983: Die Personification des Windes in der serbischen Mythologie. *Zeitschrift für Balkanologie* XIX: 207–223.
- ZENKOVSKY, Serge A. 1963: *Medieval Russia's epics, chronicles, and tales.* New York: Dutton.
- ZENTAI Tünde 1983: *Ormánsági hiedelmek.* (Folklór Archívum 15.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.

„Ebszar, kutyaszar, semminek tartom,
meggyógyítom...”¹

Egy gyógyító ráolvasástípus a magyarországi boszorkányperekben

A boszorkányperek jegyzőkönyveinek textusaiban a szómágiára, a szavak erejébe vetett hitre számtalan adatot találhatunk, amelyek szisztematikus feldolgozása egyelőre várat magára. Az értelmezés nem egyszerű, hiszen annyira gazdag és változatos az elének táruló kép, hogy csaknem minden szituáció és eset külön interpretációt kíván(na) meg, kontextusának megfelelően.² Ugyanakkor a magyar anyag tekintetében kiemelt fontosságúak a rögzített *ráolvasások*, *átkok*, *fenyegetések*, hiszen a kora újkori paraszti szómágia gyakorlatának feltérképezésére szinte ez az egyetlen forrástípus, amelynél működésében, még ha egy jegyzőkönyvi, bírósági eljárás torzító szűrőjén keresztül is, de mindennapi közegében vizsgálhatjuk a jelenséget.

Tanulmányomban e hatalmas témának csupán egyetlen szeletére fókuszálok: a boszorkányperekben rögzített *gyógyító ráolvasások* egy típusára. Minden eddiginél gazdagabb és teljesebb korpusz áll a kutatás rendelkezésére, hiszen a magyar ráolvasásokat közreadó új szöveggyűjteményben³ az eddig publikált boszorkányperek jegyzőkönyveinek összes ráolvasásadata szerepel.⁴

Annak ellenére, hogy rengeteg utalás van ráolvasó személyekre, illetve a ráolvasás gyakorlatára és technikájára, a szómágia tulajdonképpeni klasszikus műfajából, azaz

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közöség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² A magyar szakirodalomban eddig csak Pócs Éva vizsgálta a boszorkányperekben szereplő ráolvasásokat, egyrészt történeti adalékként a magyar ráolvasások tipológiájában, másrészt az elit és népi gyakorlat közötti kapcsolat kérdéskörét elemezve; lásd Pócs 1984, 1986a, 2002, 2013. A fenyegetéssel történő rontás beszédaktusát Ilyefalvi Emese vizsgálta debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperek alapján; lásd Ilyefalvi 2010. A forrástípus ezen aspektusának kiaknázatlanságára hívja fel a figyelmünket Klaniczay Gábor is legutóbb megjelent tanulmányában: Klaniczay 2013, 297.

³ Pócs 2014; Ilyefalvi 2014.

⁴ Átnézett forráskiadványok: Komáromy 1910; Schram 1970–1982, I–III; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989; Bessenyei 1997–2000; Kiss–Pál–Antal 2002; Balogh 2003; Tóth G. 2005; Hagenthurn 2010; Tóth G.–Németh 2011; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014. Jelen elemzés egyik nagy hiányossága, hogy csak

konkrét ráolvasásszövegből viszonylag keveset tartalmaznak a boszorkányperek tanúvallomásai. Erre Pócs Éva már 1984-ben – a magyarországi boszorkányság kutatásának kezdetén, Komáromy Andor és Schram Ferenc forráskiadványait felhasználva – felhívta a figyelmet.⁵ Az azóta eltelt majdnem harminc év alatt a feltárt és kiadott perek száma megháromszorozódott, arányaiban azonban nem került elő sokkal több ráolvasás. Míg az 1985–1986-ban megjelent *Magyar ráolvasások* kétkötetes szövegkiadásában mindösszesen tizenhét szöveg származott boszorkányperek jegyzőkönyveiből,⁶ addig a készülő új ráolvaságyűjteményben nyolcvan ráolvasást közlünk e forrástípusból.⁷

Mindezen felül azonban további hatvannyolc boszorkányperekben több mint százszor jelenik meg egy nagyon markáns, jól körülhatárolható, sztereotíp, egyszerű ráolvasó formula, melynek elemzése és értelmezése képezi jelen tanulmány tárgyát. A típus szemléltetésére következzen négy példa:

1. Azon éczaka az kezem megh dagadoza, más éczaka az lábam, volt rajta 25 lyuk, melyért gyanakodtam reá, reá üzentem Botosnétul. Akkor annak azt mondotta (salvo-honore): – *Szar gondgya, csak evvel s evvel kösse, nem lesz semmi gongya!* – Én avval kötöttem, megh gyógyult. (1662, Nagybánya)⁸

2. Tudja, hogy megfenyegetvén őket Balla Istvánné, egy szép kis leánykájoknak a szemére mindjártást hályog ereszkedett; mivelhogy vasrostájok lévén, neki oda nem adták lencsét rostálni. De a tanú felesége borral jóltartotta, akkor megnézvén Balla Istvánné a szemét, mondván (salvis auribus): – *Lesz ebszar gondja neki.* – Azomban a gyermek meggyógyult. (1711, Debrecen)⁹

3. Mondá énnékem Clára asszony: – Ha valahól találod Szabo Ferencnét, mond meg, megújította én rajtam az nyavalját. Ha jót kíván magának, jöjjön ide, gyógyíson meg. – Nem tagada semmit, aszt mondá (salvo honore sit dictum): – *Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítottom.* (1742, Martonos, Udvarhely vármegye)¹⁰

a magyar nyelvű jegyzőkönyveket használja, a továbbiakban a kutatást mindenképpen ki kell terjeszteni a latin, német, szlovák stb. nyelvű perek vizsgálatára is. A boszorkányperek ráolvasásait összegyűjtve lásd Ilyefalvi 2014, F fejezet.

⁵ Pócs 1984, 109.

⁶ Pócs 1985–1986, I. 60, 64, 69, 70, 87, 107, 111, 119, 253, 254; 1986, II. 346, 355, 376, 470, 537, 565, 571. Ehhez képest az 1986-ban megjelent *Szem meglátott, szív meguvert* című válogatás, két új boszorkányperebeli ráolvasásszöveggel bővült (Pócs 1986b).

⁷ Ilyefalvi 2014, F fejezet.

⁸ Balogh 2003, 60 (7. sz.). Az idézeteken belüli kiemelések itt és a továbbiakban tőlem származnak: I. E. A boszorkányperek dokumentumaira való hivatkozáskor a perek könnyebb és gyorsabb beazonosítása érdekében az oldalszám után zárójelben feltüntettem az adott forráskiadványban használt sorszámot.

⁹ Komáromy 1910, 247 (CCII. sz.).

¹⁰ Kiss-Pál-Antal 2003, 711 (275. sz.).

4. [...] halottam Török Györgynétől, hogy egy bornyát vesztette meg Gováczáné, úgyhogy nyavalya törte. Odahívatva Gováczánét, Gováczáné csak reátötte a kezit, mondván: – *Nem lesz semmi gondja!* – Gyógyult-é, meg nem tudom. (1735, Máramarossziget, Máramaros vm.)¹¹

A fenti ráolvasó formula mindenképpen figyelmet érdemel, még ha a több ezer oldalnyi forrásszöveg tekintetében kevésnek tűnhet is a feltárt adatok mennyisége. Az említett nyolcvan ráolvasásból ugyan csak tizennégy a gyógyító szöveg,¹² azonban az iménti idézetek egyszerű, sztereotip ráolvasása több mint százszor szerepel gyógyítás céljából a perekben.¹³ Tehát a tanúvallomások alapján – az adatok esetlegessége ellenére is – elmondható, hogy amennyiben ráolvasással gyógyít a kora újkori magyar boszorkányperek boszorkánysággal gyanúsított személye, akkor azt a legtöbb esetben így teszi.

A szövegtípus felsorolt példái kapcsán felmerül a kérdés: hogyan tudjuk őket értelmezni? Milyen szerepet tölt be a szövegekben az *ürülék* vagy az *eb/kutya ürülékének* bármiféle megnevezése, említése? Miért jelenik meg a gyógyító ráolvasó szövegekben, és mit rejt magában ez a láthatólag konvencionizálódott megnyilatkozás?¹⁴ Tanulmányomban egyrészt a paradigmatisz szintet megcélozva¹⁵ a hiedelem nyelvi oldalát¹⁶ kívánom feltárni, másrészt arra a kérdésre próbálok válaszolni, hogy miért e típus a leggyakoribb a boszorkányperek tanúvallomásaiban, mit jelenthetett ez a formula az akkori nyelvhasználók számára, és mindez hogyan értelmezhető a boszorkányperek jegyzőkönyveinek kontextusában.

1. Az „ebszar, kutyaszar” és a „semmi sem” típusú ráolvasások a boszorkányperek tanúvallomásaiban

Az összes eddig kiadott boszorkányper alapján negyvenhat különböző perből hatvan-két alkalommal jelenik meg a betegség letagadása típusú formula valamilyen variánsa gyógyító ráolvasásként, míg az „ebszar, kutyaaszar” kifejezésre harminc perből negy-

¹¹ Tóth G. 2005, 143 (12. sz.).

¹² Lásd Ilyefalvi 2014, F/2., F/3., F/21., F/29., F/30., F/35.1., F/35.2., F/35.4., F/38., F744., F/45.1., F/48., F/51., F/53., F/59.

¹³ Az összes adatot lásd: Melléklet I–II.

¹⁴ „Egy adott kultúra a »konvencionális jelentésrendszer« segítségével lehetővé teszi azt, hogy egy bizonyos hiedelemmel rendelkező beszélő egy hallgatóban ugyanannak a hiedelemnek a felidézését kíváltsa.” (Strawson, Peter Frederick: *Meaning, truth, and communication*. In Minnis, Noel (ed.) *Linguistics at Large*, London: HarperCollins, 1973, 91–110. Idézi: Hoppál 1992, 608.)

¹⁵ „[...] egyes elemek bizonyos használati rendszerbe való illeszkedése” (Voigt 1980, 281).

¹⁶ „Amikor egy kultúrán belül konvención alapuló »jelentésrendszerek«-et hoznak létre az egyes társadalmi rétegek, csoportok [...], s ezeket vizsgálni kezdik, akkor lényegében a hiedelmek nyelvi oldaláról van szó. Ezek a különböző »beszédrendszerek« tulajdonképpen kódok, amelyek segítik a beszélőt abban, hogy eligazodjon az őt körülvevő szociális relációk, konkrét társadalmi kapcsolatok bonyolult hálózatában.” (Hoppál 1992, 608.)

venkét adatunk van.¹⁷ Nyolc perben mindkét típusra találunk példát. A fennmaradt szövegek 1627-től 1766-ig majdnem százötven éves időintervallumot ölelnek fel.¹⁸ A szövegek területi és időbeli előfordulásáról, megoszlásáról nehéz következtetéseket levonni a fennmaradt források esetlegessége miatt. Mindenesetre elmondható, hogy a tanúvallomások a ráolvasástípus folyamatot jelenlétét dokumentálják a boszorkányüldözés kezdeti szakaszától annak legvégéig, valamint a történeti Magyarország északi, északkeleti, illetve keleti területein való elterjedtségét jelzik. Az adatok intensitás szempontjából egybeesnek a boszorkányüldözés főbb magyarországi hullámaival és a fennmaradt perek számának arányaival.¹⁹

A szövegeket tartalmi szempontból három csoportra oszthatjuk: 1) Csak *tagadást* kifejezők: „semmi gondja” / „nem lesz semmi gondja”. 2) Csak az *ürüléket* megnevezők: „ebszar, kutyaszar” / „van szar”. 3) A *tagadás* és az *ürülék* vagy más egyéb *trágár* kifejezés együttes megjelenése: „Kutyaszar, semmi gondja nem léssen.”

Grammatikai szerkezetét tekintve előfordul: 1) jelen idejű kijelentő módban mintegy megállapításként: „szar gondgya (van)” / „ebszar gondgya (van)” / „eb gondja, kutya gondja (van)”, vagy a „gondja” nélkül megrövidült alakban: „ebszar, kutyaszar”; „szar lelte”; 2) jövő időre vonatkoztatva kijelentő módban, mintegy ígéretként, biztatásként: „szar gondgya lesz!” / „lesz ebszar gondja neki” / „kurvaanyád lisen gondod”. Ugyanakkor az utóbbi ellentettje is előfordul, azaz jövő időre vonatkoztatva, de tagadással: „ebszar sem lesz / eb szar gongya sem lesz.”²⁰ Az összetett (tagadást és az ürüléket is tartalmazó) szövegek grammatikai szerkesztés szerint ugyanígy kétféleképpen lehetnek: 1) jövőre vonatkozó kijelentő módúak: „kutyaszar, semmi gondgya nem léssen”, „szar lelte semmi gongya nem léssen”, „szar lesz semmi gongya”, „szar lisen semmi gondod”, „szar lelke, nem lesz semmi gondgya”; vagy 2) jelen idejű, kijelentő

¹⁷ A Melléklet I.-ben az összes „ebszar, kutyaszar” formulát, míg a II. számúban valamennyi betegséget letagadó ráolvasást közlöm.

¹⁸ A 17. századból az „ebszar, kutyaszar” formulára csak Nagybányáról van két adatunk, betegség letagadására azonban hat vármegyéből (Szatmár, Borsod, Komárom, Abaúj-Torna, Alsó-Fehér, Pest) nyolc adatunk, így a 17. századból összesen tíz szöveget ismerünk. A legsűrűbb időszak a 18. század első fele 1700-tól 1750-ig, amikor is összesen ötvenegy előfordulása van a típusnak. Bihar és Hajdú vármegyéből: hat-hat (ebből öt Debrecenben), Abaúj-Torna és Csongrád vármegyéből: öt-öt, Gömör-Kishont, Szabolcs és Máramaros vármegyéből: négy-négy; Borsod, Esztergom, Heves, Szatmár és Udvarhely vármegyéből: kettő-kettő, Kraszna, Komárom, Ugocsa, Pozsony, Kolozs, Tolna és Békés vármegyéből: egy-egy. Az 1750-es évektől – a boszorkányüldözés végéhez közeledve – már kevesebbszer bukkan fel a típus, összesen tízszer. Zemplén vármegyéből három, Heves vármegyéből kettő, míg Maros-Torda, Csongrád, Csanád, Békés, Bihar vármegyéből egy-egy adattal rendelkezünk. A 17. század első harmadától a 18. század második feléig összességében tehát a legtöbb szöveg Bihar vármegyéből (hét), majd Hajdú, Szatmár, Abaúj-Torna és Csongrád vármegyéből került elő (hat-hat szöveg), ezt követi Szabolcs vármegye (öt), Gömör-Kishont, Máramaros, Heves vármegyék (négy-négy), Borsod, Zemplén és Komárom vármegyék három-három), Békés, Udvarhely, Esztergom vármegyék (kettő-kettő), Alsó-Fehér, Kraszna, Ugocsa, Pozsony, Kolozs, Tolna, Maros-Torda, Csanád, Pest vármegyék (egy-egy). Vö. ehhez: Melléklet III., IV., V.

¹⁹ Vö. ehhez Tóth G. 2011.

²⁰ Lásd Melléklet I, 7., 8., 27.

módú: „ebszar, kutyaszar, semmi sem, meggyógyul”, „eb, salve venia, szar, kutyaszar [...]”, semmi sem lesz belőle”.

2. Az *eb*, *kutya*, *szar*, *ebszar* szavak használata a kora újkorban a boszorkányperek tanúvallomásai alapján

Vajon milyen kontextusokban és jelentésben használták még a *kutya* és az *ürülék*, vagy a *kutyaürülék* megnevezéseit a kora újkorban? Hogyan minősíthették a szóhasználatot a szereplők? A kora újkori magyar nyelvhasználatot tekintve nem állnak rendelkezésünkre a teljes magyar nyelvterületet felölelő szótárak vagy történeti korpuszok, ami megnehezíti a választást. „Beszélt nyelvi” adatra is egyedüli forrásként a peres iratanyagok alkalmazhatók, azokon belül is kiemelten a boszorkányperek jegyzőkönyvei.²¹

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a *szar*, *eb*, *kutya*, *ebszar*, *kutyaszar* szavakat milyen kontextusban és jelentéssel használták a boszorkányperek szereplői a kora újkor folyamán. Mindezt a kutatás későbbi fázisában időben és térben árnyalni kell mindenképp, első körképként azonban hasznos lehet az „ebszar, kutyaszar” típusú ráolvasás kora újkori használatához és annak értelmezéséhez.

A *szar* főnév és képzett alakjai több jelentésben is előfordulnak. Eredeti jelentésében, az ürülék konkrét megnevezésére számtalan alkalommal használják a boszorkányperekben. Egyrészt mágikus eljárások kapcsán kerül szóba, hiszen az ürülékkel való gyógyítás gyakori volt ebben a korban, másrészt betegségek – azaz a vélt rontások – tüneteinek bemutatásakor, leírásakor:

Az melly panasztélelemre azt mondgya az Szilágyi asszony, hogy mikor az tehén *szarék és hugyozik*, tarcsak egy fazekat alá, és azt csapjam az tehénnek az szarva közzé. (1709, Nagybánya, Szatmár vármegye)²²

Káromkodásként, szidásként, nem konkrét értelemben, trágár nyelvhasználatként, annak kifejezésére, hogy „nem érdekel”, „nem veszek róla tudomást”:

Mondván: – Szarom az városnak törvényében, mert ögy igaz ember nincsen eb az városban, sem az bíró, sem az bírák polgárok, mindjáján hettetlen kurvák, mert igaz törvint nem tősznek! Ezt Kalmar Tamásnéól hallottam. (Az leánya is azt mondá, Niariné, hogy *szarik* az itt való törvinbe.) (1593, Kolozsvár)²³

Az árpalisztet nem akarván megdagasztani, azt monta, hogy *szarik* a közepibe. (1677, Kocsárd, Torda-Aranyos vármegye)²⁴

²¹ Pusztai 1999, 385.

²² Balogh 2003, 183 (25. sz.).

²³ Kiss-Pakó-Tóth G. 2014, 183 (30. sz.).

²⁴ Kiss-Pál-Antal 2003, 371 (148.).

Szarom a szájába Pápainak, még pellengér elibe állítom, ott vonatom ki a nyelvit, ott kiáltatom vissza véle. (1725, Nagybánya)²⁵

[...] hallottam Debreczeni Jánosnétól, hogy mondotta az urának – *salvo honorem, sic dicit*: – *Szarom* asszonyágomban, engemet boszorkánynak kiálta az Szent Mihályfalvi uram fia! (1744, Máramarossziget)²⁶

[...] *incattus* édesanyját boszorkánynak mondotta, és – *suis verbis* – *szarom* a nemeségtekbe, vászon nemes embernek, *szaratvány* oly nemes embereket, mint ti vagytok, huncfutozta, disznózta, káromolta, átkozta. (1782, Máramarossziget)²⁷

Megvetést érdemlő személyre, személyekre, szitokszóként való használatra szintén sok adat van:²⁸

Anna asszony, Zigiarto Andrásné vallja hiti után: – Nem tudok egyebet ez dologban, hanem hallottam ezt, hogy Veres Andrásné szitta Varga Györgynét *szar bűvösnek*. (1591, Kolozsvár)²⁹

Azonban ez *fatensnek* ágyához menvén Harcsa Andrásné mondotta ez *fatensnek*: – Hozod ide, *szaros eb*, a gyermeket. (1701, Szomod, Bagota, Komárom vármegye)³⁰

Szent Királyra mégyek, mert van nekem elég bajom, mert az varsolciak sokat végeznek én felőlem, egy gyűlések sincs, hogy engem ne beszélnének, s róllam nem végeznének. De bizony megütik a *szarokat!* (1721, Varsolc, Kraszna vármegye)³¹

A *kutya, eb* szavakat ugyanígy az elsődleges jelentésükön túl számtalan esetben káromkodásba foglalva, vagy szidásként használják.³² Elsődleges jelentésben:

²⁵ Balogh 2003, 245 (V. sz.).

²⁶ Tóth G. 2005, 202 (8. sz.).

²⁷ Tóth G. 2005, 222 (27. sz.).

²⁸ Vö. *szar* (EMSZT 2005, XII. 144–145), *szar-bűvös* (EMSZT 2005, XII. 156), *szarik* (EMSZT 2005, XII. 157), *ganaj, gané, ganéj* (EMSZT 1984, IV. 514–516).

²⁹ Kiss-Pakó-Tóth G. 2014, 168 (28. sz.).

³⁰ Bessenyei 1997–2000, II. 61 (13. sz.).

³¹ Kiss-Pál-Antal 2002, 134 (19. sz.).

³² Arra vonatkozóan, hogy a kutyának miért lett ennyire negatív szerepe, lásd Szabó 1894, 63; Kertész 1922, 91; O. Nagy 1965, 200–201; Hadrovics 1995, 186; Forgács 2005, 177. A *kutya* más nyelvben is gúnyszóként, szitokszóként szerepel; Szabó Ernő latin, görög, héber, német, angol, francia, olasz, spanyol, arab példákat hoz: Szabó 1894, 65–66. A *kutya, eb* szavak származékai: *ebadta, ebugatta, ebszülte, eblelkű, kutya-teremtette, kutya-adta, kutya-baszta, kutya-csinálta) kutyafia, kutyahitű, kutyalelkű* stb. szavak szitokszóként való használatára itt most csak utalni tudunk, gazdag szakirodalom foglalkozik a problémával: Bakos 1977; Galgóczi 1991, 1988; Czigány 1992; Makoldy 1926; Schram 1970; Zsupos 1993. Vö. *eb* (EMSZT 1984, II. 526–530); *ebadta* (EMSZT 1984, II. 530); *eb-*

Tanu Kosa Ferenczne Ilona Aszoni 22 Eztendős megh esküt hiti utan [vallya], azt nilvan szememvel lattam, hofi Kosa Istvane az fehir *eb szórt* esze törte foghagimaval es hayal Szent Giorgi nap estin, es az Teheninek az szarvok közöt az keresztetemet es az Tölgiököt mind megh kente, az utan fel alot az ganyi hegiben az maganak udvaran, es ugi susogot de nem tudom mit.” (1654, Csetény, Nyitra megye)³³

[...] miért megis kérdené az Németet, az alatt tsak hirtelenséggel bé mégjen edgj *ordas kutya* az pitvarban [...]. (1716, Miskolc)³⁴

Szitokszóként, illetve káromkodásokban:

Tudode nyilván, avagj hallottade, Ez el mult Ur napja tajaban minden igaz ok nélkül Choma Giörgi es Felesege Pataki Suska Szantho Benedeket szidalmazvan szolva ily szokkal: Aha *hamis lelkü, kuttia hitü, eb hitü* Tolvay, Gyilkos, lelek ette lelek kurva Aszszony fia. (1666, Ónod, Borsod vármegye)³⁵

[...] fenyegeték a fatenst, mondván így: *Eb apjátul született, eb mehébül esett Leánya*, ugj jársz te is, mind az Apad, Máthe Kováts [...]. (1716, Miskolc?)³⁶

[...] hijaban úgymond *kutya születte oroszsa*, mert akar mint gyógyittasd magadat, de ebben az nyavalyában kell tenéked meg halnod. (1716, Miskolc)³⁷

[...] hát jön eleiben egy ördög, egy törökön, s mondotta néki az ördög, állj megh, te *kuttya*, arra felelt Fazokas Mihály: – Eb álljon, te *kuttya!* [...] (1712, Bályog, Bihar vármegye)³⁸

Farmosiné leanyais mondotta az tanunak: – Nó, *eb ágyából születet*, adig megh nem halsz, még én bé nem kötlek, de ha hivacz is, oda nem mégyek [...]. (1720, Érsemjén, Hajdúszoboszló, Bihar, Bihar vármegye)³⁹

[...] s mongya: – *Eb agyaban* szült Katonaja csak enyeleg itt [...]. (1722, Szentjobb, Bihar vármegye)⁴⁰

szar (EMSZT 1984, II. 541); *kutya* (EMSZT 1995, VII. 677–678); *kutya-adta, kutya-baszta, kutya-csi-nálta, kutya-fia, kutyahitü, kutya-lelkü* (EMSZT 1995, VII. 679); *kutyaszülötte* (EMSZT 1995, VII. 680); *kutya-teremtette* (EMSZT 1995, VII. 680).

³³ Schram 1970–1982, I. 453 (181. sz.).

³⁴ Schram 1970–1982, I. 178 (61. sz.).

³⁵ Schram 1970–1982, I. 136 (53. sz.).

³⁶ Schram 1970–1982, I. 172 (61. sz.).

³⁷ Schram 1970–1982, I. 199 (61. sz.).

³⁸ Schram 1970–1982, I. 53 (21. sz.).

³⁹ Schram 1970–1982, I. 118 (43. sz.).

⁴⁰ Schram 1970–1982, I. 99 (34. sz.).

[...] azonban hallottam aztis Kis Jankotul, hogy mondotta, csak járnak az fojatok Sárahoz, az *eb atta Kurvajához* [...]. (1722, Szentjobb, Bihar vármegye)⁴¹

[...] arra mongya Paczai Ferencz: – Meg keresem az *eb lelküt* [...]. (1722, Szentjobb, Bihar vármegye)⁴²

[...] arra azt feleli az katona: – Ládde, *eb atta*, el rontal immar kétczer ma [...]. (1722, Szentjobb, Bihar vármegye)⁴³

[...] fenyegette megh Égetőné a Fatenst, hogy a Tyukjai a kertben jártanak, ezen Szokkal: – Varj, *Kutya Picsajabul esett*, mert megh siratod ezt, mig élesz, még aztis, a mely tejet ki szoptál [...].! (1734, Hódmezővásárhely, Csongrád)⁴⁴

[...] arra fel csattant s szidott, mondván: – Lelek Kurvától szakadt *Kutya Anyától szakdt* [...].! (1756, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye)⁴⁵

Ugyanakkor a *szar*, valamint a *kutya*, *eb* szavak tagadást kifejező használatára is számtalan adatunk van a boszorkányperek jegyzőkönyveiben. A *szar* tagadó értelemben vett használata:⁴⁶

Szabó Györgyné is volt, s hogy kiáltott nagy teli torokkal a fatens: – Jaj, bizony megölnek! – Felelt Szabó Györgyné (salvo honore sit dictum): – *Ölnek szart*, hiszen senkit sem látunk itten. (1723, Hencida, Bihar vármegye)⁴⁷

És mondom: – Mit fenyegetsz, Tóthné, *szart félek* én tülled! (1724, Ottomány, Bihar vármegye)⁴⁸

⁴¹ Schram 1970–1982, I. 100 (34. sz.).

⁴² Schram 1970–1982, I. 101 (34. sz.).

⁴³ Schram 1970–1982, I. 102 (34. sz.).

⁴⁴ Schram 1970–1982, I. 245 (85. sz.).

⁴⁵ Schram 1970–1982, I. 329 (101. sz.).

⁴⁶ Tolcsvai Nagy Gábor 1985-ös cikke szerint a tárgyak, jelenségek rosszálló megítélésekor az egyik leggyakrabban alkalmazott jelző a *szar*, s e gyakori használatban lesz a legkülönbözőbb szó szerkezetek tagja, melyek közé tartozik a tagadó értelemben vett használata: *a szart*: 'nem', *szart sem ér*: 'nem ér semmit' (Tolcsvai Nagy 1985, 153). A mai nyelvhasználatban durvább kifejezésként hasonlóan sok összetételben a *faszt*, *lőfaszt* szerepel tagadásként. Tagadó értelemben vett használatát lásd továbbá: Bárdosi 2003, 314; illetve Pusztai 2003, 1224.

⁴⁷ Komáromy 1910, 309 (CCCXXI. sz.).

⁴⁸ Komáromy 1910, 340 (CCCXXVIII. sz.). További példák: 1713, Jászó, Abaúj-Torna vármegye: „[...] hogy még fatens kiáltott azon asszony után: – *Szarnak használlyon*, amit szettél [...].!” (Bessenyei 1997–2000, I. 31 [5. sz.]); 1732, Máramarossziget, Máramaros vármegye: „*Szart* étettem!” (Tóth G. 2005, 88 [7. sz.]); 1760, Nagybánya, Szatmár vármegye: „*Szarom* a parancsolatodba, *szart parancsol* nekem a bányai bíró [...].” (Balogh 2003, 322 [54. sz.]).

A *kutya* tagadásra való használata:⁴⁹

[...] Kós Andrásnének tulajdon gyermekinek kezínél látván egy kanalat, minden kérdés nélkül mondotta a gyermek, ez úgy mond az ü vajás kanálok, és Szeghalmon minden Tehéntül egy egy vajat kell aval adni, nem csak Szeghalmon, hanem még Debreczenbenis, kire az Annnya, Kós Andrásné felelte: – *Kutya Tugja*, min, mászor talám most is meg bolondult. (1758, Gyula, Szeghalom, Békés vármegye)⁵⁰

Az *eb* tagadásra való használata:⁵¹

[...] eleget kérték, hogy száját állítsa helyére, de csak azt felelte, hogy *eb gyógyítsa* [...]. (1722, Lakompak, Sopron vármegye)⁵²

[...] arra felelt Letenyey Éva: – *Eb mennyen*, én semmit sem cselekedtem az Kglid leányának [...]. (1744–1745, Csorna, Sopron vármegye)⁵³

[...] hivatta Rác Eörsét, hogy mennyen hozzá, de aszt izente: – *Eb mennyen*, betegebb vagyok én az eő Gyermekeinél [...]. (1745, Csorna, Sopron vármegye)⁵⁴

Az *ebszar* mint a tagadást nyomatékosító formula a tanulmányban vizsgált ráolvasástípustól függetlenül is megjelenik a kora újkori nyelvhasználatban:

[...] *eb szart* van oda az ostorod [...]. (1714, Miskolc)⁵⁵

A kolozsvári tanácsülési jegyzőkönyvből Szabó T. Attila is közöl ugyanilyen jelentésben egy adatot a 16. századból:

⁴⁹ O. Nagy Gábor szerint a *kutya* szó „erősen rosszálló és már inkább csak érzelmi, semmint határozott fogalmi elemeket tartalmazó jelentéséből” alakultak ki az olyan kifejezések, amelyekben 'senki' vagy 'semmi' a *kutya* jelentése. Például: *kutyába se veszi*: 'semmibe se veszi', *kutyának sem kell*: 'senki-nek sem kell' (O. Nagy 1965, 200).

⁵⁰ Schram 1970–1982, I. 36 (13. sz.).

⁵¹ Az *eb* és a *kutya* semmiséget kifejező, tagadó használatára számos közmondás, szállóige ismert, melynek jelentése: 'semmit sem ér'. Például Dugonics András szólásgyűjteményéből: „Eb a' varga talp nélkül, Eb a' diák könyv nélkül, Eb a' király ország nélkül, Eb a' vásznos rőf nélkül, Eb a' zsidó kereskedés nélkül [...]”. Idézi: Forgács 2005, 181; valamint vö. Prohászka 1958, 379. Az *eb* és *kutya* tagadására lásd továbbá: Hadrovics 1995, 72.

⁵² Schram 1970–1982, II. 32 (259. sz.).

⁵³ Schram 1970–1982, II. 213 (290. sz.).

⁵⁴ Schram 1970–1982, II. 233 (292. sz.). További adatok: 1745, Sopronkeresztúr, Sopron vm.: „kinnek Czakiné azt mondá: *eb mennyen* nem érzem bűnösnek magamat.” (Schram 1970–1982, II. 249. [293. sz.]).

⁵⁵ Schram 1970–1982, I. 187 (61. sz.).

Thot Ianos Azt vallia [...], Adam Mongia volt, hogi thormat teor orra ala, Mert az tyzedessegetis arron veotte volna, ha az vyat zayaba tenne, sem Mernek meg harapny. Mond agoston Eleoszer, hogi eo Nem harapia... az vtan Mond, hogi hozd ide Mind az altal lassan ha meg haraphato(m). Mond adam, hogi *ebzar* *haraphat*, Ezfele zep Bezedek teobis volt, de eo Rea Nem Emlekezik, mynd my volt. (1574, Kolozsvár)⁵⁶

A *szar*, *ebszar*, *kutyaszar* kifejezés a vizsgált ráolvasástípusban is a tagadás nyomatékosítását szolgálja.⁵⁷ Az *ebszar gondja van*, *ebszar gondja lesz*, *szar gondja sincs*, vagy rövidült alakjában *ebszar*, *kutyaszar* így azt jelenti, hogy 'semmi gondja/baja nincs', vagy 'semmi baja nem lesz'. A frazéma az *eb* szó általános visszaszorulásával állandósult, és egyeduralkodóvá lett, s a *kutya baja sincs*, vagy szintén rövidült alakjában a *kutya baja* formulaként a mai nyelvben is számtalan esetben használjuk egy probléma lekicsinylésére, annak kifejezésére, hogy az illetőnek semmi baja sincs.⁵⁸ Az eredeti mágikus-gyógyító ráolvasás jelentése – miszerint ha letagadom a betegséget, akkor megszűnik a betegség – mára kiveszett, értelmét veszítette.

Az *ebszar*, *kutyaszar* a tagadás trágársággal történő kifejezése, melyet a tagadás nyomatékosítására használtak.

3. *Salvis auribus, salva reverentia, sit venia, salvo honore* és társaik – írnoki szabadkozások

A jegyzőkönyvet vezető írnokok *salvis auribus, salva reverentia, sit venia* ('engedelemmel legyen mondva'), illetve *salvo honore* ('a kellő tisztelet épségben tartásával') latin formulái, vagy ezek variánsainak használata is tanulságos lehet elemzésünk szempontjából, hiszen az „*ebszar, kutyaszar*” típusú ráolvasás előtt több esetben is élnek vele a pereket lejegyző személyek:

Arra azt mondá Jobbagy Örsé, hogy *S.V. ebszar sem lesz* a kezinek, kiennek meg gyógyul. (1721, Esztergom, Esztergom vármegye)

Azon harminc perből, amelyek valamilyen változatban tartalmazzák az „*ebszar, kutyaszar*” formulát, tizenöt esetben használnak a lejegyzők hasonló szabadkozást.⁵⁹ A hivatalos latin formula használata nyilvánvalóan a bírósági eljárásra, illetve az egyes írnokok írásbeli szóhasználatára utal, ennek következtében elsősorban az írásbeliségben alkalmazott nyelvi norma szempontjából releváns, érdemes azonban megvizsgálni az

⁵⁶ Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyvei, III/3.345. EMSZT II. 1987, 541, *ebszar* címszó.

⁵⁷ Vö. ehhez Hadrovics 1995, 72. Hadrovics László, bár idézi a boszorkányperek adatait mint a frazéma történeti előzményét, nem ismeri fel, hogy jelentése és funkciója más volt még ekkor.

⁵⁸ Lásd Bárdosi 2003, 197; Forgács 2004, 414; Eöry 2007, 943.

⁵⁹ Lásd Melléklet I, 1., 3., 4., 7., 11., 13., 15.2., 16.1., 19., 20., 22., 23.1., 23.2., 23.3., 23.4., 23.5., 26.1., 26.2., 27., 29.

általunk felvetett kérdés elemzésekor is. Az sem kizárható ugyanis, hogy maguk a tanúvallomást tevők is szabadkoztak vallomásukban,⁶⁰ s az exkuzálást az írások latin formula odahelyezésével érzékeltették, rövidítve jelezték („s. v.”, „s. a.” stb.) Egy esetben pedig nem latinul, hanem magyarul szól a mentetőzés:

[...] semmi az, *becsülettel szólván*, eb szar gongya neki, meggyógyul [...]. (1727, Kamocsa, Komárom vármegye)⁶¹

Az összes publikált magyarországi boszorkányper jegyzőkönyvét áttekintve az alábbi esetekben használtak szabadkozó latin formulákat az írások:

a) Legtöbbször különböző háziállatok, főleg disznó, marha, tehén említése, vagy állatokkal kapcsolatos tevékenység leírásakor. Az adatok azt tanúsítják, hogy a *sertés*, *marha*, a *disznó* és a *malac* megnevezés esetében is használták. Mindebből kiderül, hogy nem a szóhasználat, a megnevezések közötti esetleges stilisztikai különbségek, hanem inkább az állatok említésének ténye kívánta meg a latin formulát az írásban rögzítéskor:

[...] hogy más Aszonyok is lesznek interesatusok. az *Salva venia Diszno* irant jól tudgya az fatens, mint hogy magaval törtent, Leven edgy Malacos Diszna mind Maganak, mind pedig Bekenenek, az mely Diszno bé menvénmarhásat [...]. (1736, Jablonca, Abauj-Torna vármegye)⁶²

Karácson havában Szűrös kertiben tanálván *S.V. némely Kis Malaczkákat*, azokat verésekkel illette. (1741, Simontornya, Tolna vármegye)⁶³

[...] mért etette meg *S.V. a sörtvélyesekkel* a sárga répánkat [...]? (1741–1743, Egervár)⁶⁴

⁶⁰ Nagy Ilona gyűjtése (Nógrádszakál, 1970. október 23.) szintén figyelemre érdemes. A gyűjtés szituációjában Kovács István (84 éves) a sertés szót szabadkozva mondta ki: „Mégkövetem alássan, sertés.” Az adatot ezúton is szeretném megköszönni Nagy Ilonának.

⁶¹ Bessenyei 1997–2000, II. 94 (17. sz.). Lásd Melléklet I, 12.

⁶² Schram 1970–1982, I. 16 (1. sz.). További adatok: 1750, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye: „hogy *Salva V. Disznót* ölvin a fatensnek Ura” (Schram 1970–1982, I. 296 [95. sz.]).

⁶³ Schram 1970–1982, II. 480 (356. sz.).

⁶⁴ Schram 1970–1982, II. 139 (278. sz.). További adatok: 1724, Petrikeresztúr, Zala vármegye: „Giger Antal Uram *S.V. egy Sörtés Marhát* eöletvén” (Schram 1970–1982, II. 568 [409. sz.]); 1730, Nyék, Pozsony vármegye: „Tugy[!] aztis, hogy mikor *salva venia egj sertése* a fatensnek megh malaczoztot volna [...]” (Schram 1970–1982, I. 523 [216. sz.]); 1738, Surd, Somogy vármegye: „előtte két esztendővel Dörnyén vett *salva venia sörtés marhái* közül egy kiszakadott, és elszalatt” (Bessenyei 1997–2000, II. 487 [158. sz.]); 1739, Csente, Alsólendva, Zala vármegye: „[...] kutyá lévén vele *S.V. sörtvési* az Deeoutrualis Aszszonnak ezen Fatens szolejében lévén, az eb kezte rágni [...]” (Schram 1970–1982, II. 590 [414. sz.]); „Ezen fatens egészséges lévén, *S.V. sörtés marhái* midőn reggel ki hajtotta volna az több nyái közé [...]” (Schram 1970–1982, II. 595 [414. sz.]); „[...] ennyihán *S.V. Sörtés Marhái* jutottak osztállábban [...]” (Schram 1970–1982, II. 597 [414. sz.]); 1740, Zalaegerszeg, Egervár, Zala vármegye: „Ezen fatens egészséges lévén, *salva venia sörtés marhái* midőn reggel ki-

Csornán lakozó Csány Istvánnak, elsőben egy jó kövér és erős *S.V. Tehenét.* (1745, Csorna, Sopron vármegye)⁶⁵

Eszkendővel a Fatensnek *S.V. Malaczai* kertyében szaladtak, ott némü némü károkat okoztak. (1755, Csorna, Sopron vármegye)⁶⁶

b) Ugyanilyen fontos csoportot képeznek azok az esetek, amikor a kifejezést az ürülék bármiféle megnevezése előtt alkalmazták. Úgy tűnik, az ürülék vagy az ürítés tevékenységének említései is szóhasználatától függetlenül szabadkozást kívántak meg. Leggyakoribb a *gané, ganaj* megnevezés:

[...] mondattak mások a Gazdanak, Varga Mihálnak azon Tehennek ugy mond, *salvis auribus, a Ganajat Hugyat* küsse fel a fustre [...]. (1722, Bihar vármegye)⁶⁷

[...] s tudgya azt, hogy Bodorné (*:Salva Venia:*) minden éczakán a *vederben ganajlott*, a feje alatt tartotta [...]. (1740, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye)⁶⁸

hajtotta [...]” (Tóth G. 2005, 508 [100. sz.]); 1740, Zalaegerszeg, Misefa, Zala vármegye: „3 héttel annyira mentek a *S.V. Sörtvéssel* hogy edgy hét alatt [...]” (Schram 1970–1982, II. 602 [417. sz.]); 1741, Csorna, Sopron vármegye: „Szent Mihál nap tájban ezen fatens előtt (:akkor *S.V. sörtvelesek*et örözzén:) [...]” (Schram 1970–1982, II. 135 [277. sz.]); 1742–1744, Kiszvárd, Eszeny, Szabolcs vármegye: „Josa István Uram (*:S.V.:*) *Sertésseivel* oda járt volna.” (Schram 1970–1982, II. 374 [324. sz.]); 1744, Zalaapáti, Zala vármegye: „[...] volt annak circ. 60 *salva venia sörtvésse*, melleket Vargháné fiával akarván azon Inspector őrzetni [...]” (Schram 1970–1982, II. 623 [422. sz.]); 1750, Segesdvár, Somogy vármegye: „[...] mért vágattatod az *s.v. sörtvelesseimet*, hidd el meg banod [...]” (Schram 1970–1982, I. 561 [224. sz.]); 1751, Zalalövő, Háshágy, Zala vármegye: „[...] hat Esztkendővel az *S.V. Sörtvéles* marhái a Fatens Asztagiában járván azokat haitogatta [...]” (Schram 1970–1982, II. 655 [433. sz.]); 1754, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye: „[...] ezzel a Fatens haza ment, s az mint Másásné *salva reverentia Sertés* olyanál ment, legottan a Lába meg ficzomodott [...]” (Schram 1970–1982, I. 302 [98. sz.]); 1755, Csorna, Sopron vármegye: „Nagy Istók névű Kanász Gyerkőcze a fatensnek *S.V. sörtvéls marháit* őrizvén, történetből említett [...]” (Schram 1970–1982, II. 280 [296. sz.]); „Kata, igen jo *S.V. Sörtvéles marhad* vagyon [...]” (Schram 1970–1982, II. 660 [296. sz.]); 1760, Alsólendva, Zala vármegye: „[...] tanúnak zabját szomszédja *salva venia sörtvélessel* őszvötúrták [...]” (Tóth G. 2005, 525 [107. sz.]).

⁶⁵ Schram 1970–1982, II. 230 [292. sz.]. További adatok: 1743, Debrecen, Hajdú vármegye: „[...] kegyelme udvarában tartván (*salva venia tehenét* [...])” (Bessenyei 1997–2000, I. 50 [10. sz.]); 1748–1749, Lakompak, Sopron vármegye: „Toronyi Uram udvarán *S.V. a Disznó* vólun fejnyi a Tehenit, ugy nem külömben, hogy Dongóné Aszszonyom Tehene szüntelen Horváth Katához szokot járnyni.” (Schram 1970–1982, II. 261 [295. sz.]); 1752, Kiskunhalas, Jászkun kerület: „[...] megnevezett Kultsár András – *salva venia* – behajtott az aklában két *tehenet* [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 295 [137. sz.]).

⁶⁶ Schram 1970–1982, II. 284 (296. sz.).

⁶⁷ Schram 1970–1982, I. 97 (33. sz.).

⁶⁸ Schram 1970–1982, I. 206 (91. sz.). További adatok: 1692, Horpács, Nógrád vármegye: „[...] latta ezzen fatens hogy (*:Salvo honore:*) *Ganajt* hordván a Veje, Vizet kert innya [...]” (Schram 1970–1982, III. 207 [506. sz.]); 1714, Cseklész, Pozsony vármegye: „[...] hanem ilyen tanácsot adom kinek mondván: hogy *salva venia Disznonak ganéjlttyát* eszve szedvén 7 darabot tedgyen fiának az

Kevesebbszer fordul elő a *szar* szó használata előtt, mint például:

[...] csak használna, *salva venia*, ha *szar volna is*, mégis meginnám [...]! (1686, Kassa, Abaúj-Torna vármegye)⁶⁹

„Ha az *S.V. diszno Szar* nem volna a nyakadon, megh tanitanálak.” (1740, Csorna, Sopron vármegye)⁷⁰

Adgyában [...]” (Schram 1970–1982, I. 506 [211. sz.]); 1717, Szendrő, Borsod vármegye: „[...] fatensnek felesége kezét bekötötte volna (*salvo honore dictum*) maga *ganéjával* [...]” (Bessenyei 1997–2000, I. 177 [38. sz.]); „[...] eő, ha az édes Attya *S.V. ganéjját* kaphatná, azzal meg gyógyúlna” (Schram 1970–1982, I. 129 [49. sz.]); 1741, Csorna, Sopron vármegye: „[...] azon Kusli néveő ember *s.v. ganét* küldött néki csintalanságbul [...]” (Schram 1970–1982, II. 128 [277. sz.]); 1728, Kiskvárd, Csobaj, Szabolcs, Szabolcs vármegye: „Gönczy Ersök fel kereste, és (*:Salvis auribus*:) az *ló ganájban* ásta [...]” (Schram 1970–1982, II. 319 [310. sz.]); „Gönczy Ersök (*:Salvis auribus*:) az *ló ganéjban* éltala éltala” (Schram 1970–1982, II. 319 [310. sz.]); „Gönczy Ersök (*:Salvis auribus*:) az *ganéjban* általa tétellett kötést maga fel kereste [...]” (Schram 1970–1982, II. 320 [310. sz.]); „[...] mondotta vesztisnek, nem fízamodásnak, ezt tanácsolta, ha vesztis (*:salvis auribus*:) *fejér kutya ganéjjal* kösse bé [...]” (Schram 1970–1982, II. 322 [310/A. sz.]); „[...] tanácsolta a Fatensnek (*:salvis auribus*:), akire gyanakodna, annak maga *ganéjával* ha bé kötné, meg gyógyúlna [...]” (Schram 1970–1982, II. 322 [310/A. sz.]); 1751, Kiskvárd, Tiszaeszlár, Szabolcs vármegye: „[...] megh romlott Leányának (*:Salvo honore*:), a *ganáját* maga csizmájában a Leányank keményben a füstre fel akasztotta [...]” (Schram 1970–1982, II. 394 [328. sz.]); „[...] amidőn bé kötötték Karikás Ersébetnek lábát (*:Salva Venia*:) maga *ganájával* [...]” (Schram 1970–1982, II. 394 [328. sz.]); 1674, Komárom, Komárom vármegye: „[...] hanem annak utánna (*salvo honore*) *ló ganéval* és valami síral bekötözvén meggyógult [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 51 [9. sz.]); 1716, Komárom, Komárom vármegye: „[...] az fatens asszony maga leányának – *salva venia* – *ganajlatjával* amidőn bekötötte volna kezét [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 68 [15. sz.]); 1727, Kamocsa, Komárom vármegye: „[...] tudniilik néminemű, *salvis auribus*, *disznó ganéjbul* fördöt főzne [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 95 [17. sz.]); „[...] ott szedgyen tyuk és sertés *salvis auribus ganéjokat*, azt tegye föl vízzel vasfazékban [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 95 [17. sz.]); 1777, Marosvásárhely, Maros-Torda vármegye: „Ezen kívül, *salva venia*, más embernek cégerit ellopátván ember *ganéval* kapu ágossát békente [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 263 [127/A. sz.]); „[...] egy egész hétig (*salvo honore*) semmi *ganéja* nem ment [...]” (Kiss-Pál-Antal 2003, 150 [21. sz.]); 1714, Máramarosziget, Máramaros vármegye: „[...] nagyanyám asszony békötven lábomat (*salvo honore*) magam *ganéjával* [...]” (Tóth G. 2005, 58 [5. sz.]); 1735, Máramarosziget, Máramaros vármegye: „Kösd be, *salvo honore*, a lábodat magad *ganájával* [...]” (Tóth G. 2005, 129 [11. sz.]); 1732, Feketeadó, Nagyszőlős, Fancsika, Ugocsa vármegye: „Az mint is tudja fatens – *salvo honore dicendi* – nem *ganéjozott* [...]” (Komáromy 1910, 455 [CCCLXX. sz.]); „[...] sínlisbe esett, két hétig – *salvo honore dicendi* – nem *ganajlott* [...]” (Komáromy 1910, 455 [CCCLXX. sz.]); 1752, Marosvásárhely, Maros-Torda vármegye: „[...] egész öt esztendőig koráig *salva venia* mindenütt házba s akárholt, elment az *ganéja* [...]” (Komáromy 1910, 549 [CDXXXIII. sz.]); Bessenyei 2000, 245 [123. sz.]; 1731, Felsőbánya, Szatmár vármegye: „[...] mit javallottak, fekete tömjénnel füstöltem, fehérrel is, foghagymával, *salvis auribus*, *disznó ganéjjal* [...]” (Klaniczay-Kristóf-Pócs 1989, II. 689).

⁶⁹ Bessenyei 1997–2000, I. 26 (2. sz.).

⁷⁰ Schram 1970–1982, II. 117 (274. sz.).

Az, hogy illetlenségnek nem a kifejezést, hanem magát a témát tartották, jól látható abból, hogy az *emésztés* szó esetében, valamint az ürítés tevékenységének eufemizált körülírásakor is használják:

[...] kertyében bé menvén, salátáját el vitte, melynek el vitele után (*:salvo respectu:*) két egisz napokig az *emisztete el* nem mehetett tüle [...]. (1739, Csente, Alsólendva, Zala vármegye)⁷¹

[...] azon embernek, mellyre Leánya nyavalyája felől az Fatensnek gyanusága vólna, *salva reverentia*, az *emésztetit* vegye föl, avál kösse a Leányának az fájós és öszve dagadott lábát [...]. (1753, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye)⁷²

Nem tudatik, micsoda okból nagy füvet ásott, *salvo honore sit dictum*, annak az *tövére ült árnyékszékül*, az mely bűvös-bájosság [...]. (1662, Kál, Maros-Torda vármegye)⁷³

Estefelé kimegyen a fatens (*salvo sit dictum*) fél felől való dolgára, s leül a fatens; egykor egy fekete kutya sebessen nyargal a fatens felé. (1723, Hencida, Bihar vármegye)⁷⁴

[...] egy alkalmatosságal az Ura eliben (*:salvis auribus:*) *rosnyálkodván* ezen Tanunak a szájában kente [...]. (1731, Kisvárda, Apagy, Szabolcs, Szabolcs vármegye)⁷⁵

[...] sőt amidőn – *salve venia* – éjjel az felesége *természet szerint való szükségire* is kiment [...]. (1753, Kiskunhalas, Jászkun kerület)⁷⁶

c) Ezenkívül káromkodások előtt gyakori még az exkuzáló latin formulák használata:

[...] most is azt mondom, S.V., *hunczfut*, én keritettem, tegy rolla, ha bánod, hunczfut, megh banod eztet [...]. (1722, Békéscsaba, Békés vármegye)⁷⁷

⁷¹ Schram 1970–1982, II. 597 (414. sz.).

⁷² Schram 1970–1982, I. 302 (98. sz.).

⁷³ Komáromy 1910, 118 (LXXV. sz.).

⁷⁴ Komáromy 1910, 310 (CCCXXI. sz.).

⁷⁵ Schram 1970–1982, II. 335 (314. sz.).

⁷⁶ Bessenyei 1997–2000, II. 301 (137. sz.).

⁷⁷ Schram 1970–1982, III. 125 (469. sz.). További példák a formula használatára káromkodás okán: 1752–1753, Kiskunhalas, Jászkun kerület: „Kis Panna felel: – Ördög attát ez éjjel (*salvo honore*) *odabaszták*, most hajnalban hozták tollas süvegben haza [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 164 [34. sz.]); „[...] csak titkon is megvehetné az hamis lelkű (*salvo honore*) *baszsa meg az nyolc forintját*, im vissza küldöm [...]” (Bessenyei 1997–2000, II. 165); 1732, Máramarosziget, Máramaros vármegye: „[...] hogy mind maga, mind felesége, *adta tüzet, teremtettével káromkodott, salvo honore sic dictum*” (Tóth G. 2005, 84 [7. sz.]); „[...] sokszor, nem egyszer, nem kétszer, hogy – *salvo honore* – *ördög adta, teremtettével káromkodott* [...]” (Tóth G. 2005, 92 [7.sz.]); „[...] ilyen szóval (*salvo honore sic dictus*): – *Baszom a lelkedet, te, mert megtanítalak!*” (Tóth G. 2005, 92 [7.sz.]); „[...] azt felelte Szűts

[...] mondotta, *Kutya Baszta, Salve venia*, Nánási Asszonyi mit tusakodik ellenem [...] (1737, Hajdúnánás, Hajdú vármegye)⁷⁸

d) Néhány esetben tabu alá eső testrészek említésekor is előfordul:

[...] sőt nemis úgy, mint más Gyermek hozó Asszonymnak születvén ő gyermeke, hanem, *salva venia, seggel* születik a Gyermek [...]. (1718, Sempte)⁷⁹

[...] hogy a gonoszok is (:*Salva venia*:) *hamos valagú* Maddinénak hiják, akkor pedig a Fatens Fiát harmadfél Esztendeig hordozták a gonoszok [...]. (1741, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye)⁸⁰

A tabutestrészek esetében is inkább maga az említés, mintsem a szavak stilisztikai minősége számított:

[...] és reáulvén (*salva venia*) *szemérmes testébe* nyúlván kezével [...]. (1716, Komárom, Komárom vármegye)⁸¹

Mihályné: – Minden ember vonja fel az *seggit!* – *salvo honore sic dictum* – ússzon eléggé!” (Tóth G. 2005, 96 [7.sz.]); „Csont Jánost szidta, *salvo honore sic dictum, ördög adta, teremtetével szidta, káromlotta*” (Tóth G. 2005, 104 [7.sz.]); 1744, Máramarossziget, Máramaros vármegye: „[...] mondotta az urának – *salvo honorem, sic dicit*: – Szarom asszonyságomban, engemet boszorkánynak kiálta az Szent Mihályfalvi uram fia!” (Tóth G. 2005, 202 [18. sz.]); 1739, Bözöd, Udvarhely vármegye: „[...] én egyéb káromkodását nem hallottam, *salvo honore sit dictum, b...m az anyádat s az apádat s az rongyodat*” (Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 873); „[...] mondá nekem: *salvo honore sit dictum, héjj, anya, sz...m, b...m, ebadta*” (Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 873); 1685, Gyulafehérvár: „Bumbe Stephánné Bartha Tamásné (*salvo honore sit scriptum*) *kopaszvalagu* boszorkánynak szidta, amaz pedig Bumbánét vak boszorkánynak” (Herner 1988, 231 [158. sz.]).

⁷⁸ Schram 1970–1982, I. 389 (143. sz.).

⁷⁹ Schram 1970–1982, I. 510 (213. sz.). További adatok: 1714, Máramarossziget, Máramaros vármegye: „Melyre az asszony felfordítá az inge alját, honnan – *sic scriptum* – az *seggit verte*, mondván: – Itt van az én boszorkányságom!” (Tóth G. 2005, 50 [4. sz.]); 1742, Csorna, Sopron vármegye: „[...] akkor az Tyukjainak *salvis aribus (!)* az seggek sörtvéles fonállal bé volt varva [...]” (Schram 1970–1982, II. 152 [282. sz.]); 1744, Csorna, Sopron: „[...] aszt látván, a Fatens az Agyban, *S.V., seghre ült*, és mondotta nekik [...]” (Schram 1970–1982, II. 212 [290. sz.]); 1752, Kiskunhalas, Jászkun kerület: „[...] jól meg vertük véle az kocsist, el annyira, hogy, *S.V., az Seggeis* hangozott [...]” (Schram 1970–1982, II. 444 [348. sz.]); 1753, Csongrád vármegye: „[...] úgy meg dagagodt, hogy – *salva reverentia* – mindgyárt másnap *seggen mászóvá* lett, és olyan forma vólt a Lába, mint a rodhatt alma, azon lába pedig mostis vastagabb [...]” (Schram 1970–1982, I. 302 [98. sz.]).

⁸⁰ Schram 1970–1982, I. 297 (96. sz.). További példa: 1723, Hegyközpályi, Derecske, Püspöki, Hajdúbagos, Bihar, Bihar vármegye: „Arra azt felelte Berek Anna fatensnek (*salvo honore*): – *Ültél volna valagadon*, semmi gondod nem lett volna.” (Komáromy 1910, 306 [CCCXVI. sz.]).

⁸¹ Bessenyei 1997–2000, II. 70 (15. sz.).

[...] és (s.v.): *alfelének nyoma* a fűvönn világosson meg teczet [...]. (1740, Csongrád vármegye)⁸²

[...] az agyon lévén, azt cselekedte néki, hogy – *salvis auribus* – mind *a két féle tsúnyáját* az rúdon fűgvén úgy verte az Ura szájához, orrához és abrázattýához [...]. (1745, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye)⁸³

e) Előfordul továbbá tabu alá eső ruhadarabok – azon ruhadarabok, amelyek tabutest-részekkel érintkeznek – említésekor:

Maksai Mihály özvegyének (*salvo honore sit dictum*) *kapczájába* fokatlan varrótöket és gombostöket rakott sok ízben [...]. (1684, Kolozsvár)⁸⁴

Az actrix arról sem doceál (*:salva venia:*), hogy én az *pendejének kötőjét* elküldtettem volna [...]. (1714, Kocsárd, Torda-Aranyos vármegye)⁸⁵

Egyebet a Fatens nem tud, hanem (*:Salva venia:*) *a mely ing alyban* a Fatens első Gyermekét a világra hozta, azon ing alyát Maddiné el lopta [...]. (1741, Hódmezővásárhely, Csongrád vármegye)⁸⁶

Összességében az idézett esetekből az derül ki, hogy elsősorban nem a szóhasználat, a stilsztika – durva, trágár, obszcén minősítés – miatt használták a szabadkozó formulákat, hanem sokkal inkább bizonyos illetlen, illetve tabu alá eső témák (egyes házi állatok említése, ürítés, szexualitás, tabutestrészek, taburuhadarabok), valamint tiltott cselekedetek (például káromkodás) szóba kerülése esetén. Az „ebszar, kutyaszar” ráolvasást az utóbbi csoportban tudnánk elhelyezni. A korabeli tárgyolótermi diskurzus nyelvi normáját tehát mindenképpen sértette az „ebszar, kutyaszar” típusú ráolvasás elhangzása.

⁸² Schram 1970–1982, I. 261 (89. sz.). További adatok: 1734, Csorna, Sopron vármegye: „[...] hogy S.V. a szekér előtt lévő *Lónak al felében* akrják tólnyi [...]” (Schram 1970–1982, II. 82 [272. sz.]); 1742, Csorna, Sopron vármegye: „[...] hogy az Tyukjainak S.V. *az alfelet* diszno sörtvével mind be varták [...]” (Schram 1970–1982, II. 155 [282. sz.]); 1759, Kaposvár, Somogy vármegye: „[...] a két lába szára S.V. *az all-fele*, két sóderja, és kezei meg lévén helyei halálosság voltaké [...]” (Schram 1970–1982, I. 567 [225. sz.]); 1742, Csorna, Sopron vármegye: „[...] hogy az Tyukjainak S.V. *az alfelet* diszno sörtvével mind be varták [...]” (Schram 1970–1982, II. 155 [282. sz.]).

⁸³ Schram 1970–1982, I. 277 (94. sz.).

⁸⁴ Komáromy 1910, 139 (CXV. sz.).

⁸⁵ Kiss-Pál-Antal 2002, 389 (163. sz.).

⁸⁶ Schram 1970–1982, I. 298 (96. sz.). További adat: 1753, Kisvárd, Szabolcs vármegye: „[...] hogj soha gyermedek nem leszsz, tsak mikor rosszul lészesz, add ide, S.V., *az ingallyadat*” (Schram 1970–1982, II. 413 [333. sz.]).

4. A formula ráolvasásként való értelmezése

Bár az „ebszar, kutyaszar, semmi sem” típusú ráolvasásszöveget a boszorkányperek soha nem nevezik ráolvasásnak – a leggyakrabban a *mondotta, mondta, felelte, így szólván* megnevezésekkel élnek a tanúk⁸⁷ – a szavak erejébe vetett hit és a ráolvasásfunkcióban való használat a metapragmatikai kommentárokból a legtöbb esetben egyértelműen kiderül.⁸⁸ A tanulmányban vizsgált hatvannyolc perben szereplő hetvenhat rontáselbeszélésből hatvankét esetben a tanúk gyógyulásról vallanak.⁸⁹ Tulajdonképpen a sikertelen gyógyításról szóló történetek is abból az előfeltételezésből indulnak ki, hogy a ráolvasó formula miatt valamilyen pozitív változásnak kellett volna történnie, csak valamiért nem sikerült. Például egy bályogi tanúvallomásban úgy fogalmaz a tanú: bár Banáné – a boszorkánysággal gyanúsított személy – azt mondta: „de nem leszen semmi gondot, de *mindazonáltal* megholt Hermánne”.⁹⁰ Máramarosszigeten az egyik tanú pedig nem tudta, hogy meggyógyult-e a kárvallott, azonban a vallomásában benne van az az előfeltételezés, hogy Gováczáné kijelentésétől, miszerint „nem lesz semmi gondja”, elvileg meggyógyulhatott volna a beteg.⁹¹

A formula ráolvasásként való értelmezését támogatják továbbá azok a gyógyító gesztusok, amelyek olykor e szövegekhez (is) társulnak. Ezek közé tartozik, amikor kézzel a ráolvasó mondja ki a gyógyító személy a ráolvasást. Például 1735-ben Máramarosszigeten a rontással vádolt Gováczáné a betegre „rátötötte a kezit, mondván: – Nem lesz semmi gondja!”⁹² Több esetben kenés,⁹³ tapogatás/vonogatás/dörgölés⁹⁴ vagy a kettő együtt,⁹⁵ fürdetés,⁹⁶ mosdatás⁹⁷ kíséri a szöveget. „Zsírocskával” való kenés felett mondta Bodorné: „Ebszar, kutyaszar, semmi biz ez, meg gyógyulsz belőle.”⁹⁸ Ugyanígy cselekedett az egri Új Judit is, aki „valamely zirval meg kente kevésse mindgyárt, s mondotta, hogy – s. v. – szar gongya se lesz”.⁹⁹

A kenés leggyakrabban a köpéssel járt együtt. 1670-ben Nagybányáról az egyik kárvallott szerint a kezét „megpökdöste, megkente”, s közben mondta a boszorkány, hogy: „és szar gongya lesz!”¹⁰⁰ A makói Szelenczy Erzsébet „megköpökdödvén a mar-

⁸⁷ Lásd a Melléklet I–II. táblázatok első oszlopait.

⁸⁸ Lásd a Melléklet I–II. táblázatok harmadik oszlopait.

⁸⁹ Lásd Melléklet I, 1–9., 10.3., 12., 13., 15.2., 16.1., 17.2., 17.3., 18., 19., 23.2., 23.5., 24., 26.2., 27., 28.; Melléklet II, 2., 3.2., 4–8., 11.1., 11.2., 12., 13., 15., 16., 19.1., 19.2., 20., 25., 26.1., 26.2., 27.1., 27.2., 28., 29., 31.2., 32.1–4., 33., 35., 36., 37., 38.1, 38.2., 38.3., 39., 40.2., 41., 45.

⁹⁰ Lásd Melléklet II, 10.1.

⁹¹ Lásd Melléklet II, 31.1.

⁹² Lásd Melléklet II, 31.1.

⁹³ Lásd Melléklet I, 15.2., 21., 27.

⁹⁴ Lásd Melléklet I, 9., 26.2., 29., 30.; II, 4., 19.1., 26.2., 33., 38.2., 38.3., 40.2.

⁹⁵ Lásd Melléklet I, 23.5.

⁹⁶ Lásd Melléklet II, 42.

⁹⁷ Lásd Melléklet II, 25.

⁹⁸ Lásd Melléklet I, 21.

⁹⁹ Lásd Melléklet I, 27.

¹⁰⁰ Lásd Melléklet I, 1.

kát, háromszor a gyermeknek ábrázatját meghúzogatóván gyógyított”.¹⁰¹ A debreceni Vezendi Andrásné Gyarmathi Katalin a ráolvasást a következők kíséretében mondja: „megcirógatta, háromszor a szemébe, arculattyára köpött, nyúl a sebben, s mongya”,¹⁰² a kolozsvári Kádár Kata pedig a gyermek ruháját felhúzza, testén köpdöste azt meg.¹⁰³ A szembeköpésre önmagában is van példánk: 1730, Debrecen.¹⁰⁴

A formula ráolvasásként való értelmezését segíti továbbá, hogy ez a szöveg a legutóbbi időkig gyűjthető ráolvasástípus volt a magyar nyelvterületen, számtalan párhuzama van a 20. századi magyar folklóranyagban.¹⁰⁵ Pócs Éva a magyar ráolvasások tipológiájában a kijelentő formák (IV. csoport), azon belül is *A betegség letagadása, meghazudtolása* alcsoportba helyezte őket.¹⁰⁶ E nagyon egyszerű ráolvasás hiedelemháttere az, hogy ha letagadom a betegséget, akkor nincs, „a jelenlegi állapot tagadásával együtt fejezi ki a teljesülés végeredményét ('betegség van – betegség nincs')”.¹⁰⁷ A legkifejezöbben a kora újkori boszorkányperek esetében egy martonosi vallomásból világlik ki a ráolvasás ezen értelme:

Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítottm. (1742, Martonos)¹⁰⁸

Pócs Éva szerint e csoport szövegei a „mágia alapvető eszközkészletéhez tartoznak”, és Európa minden pontján megtalálhatók.¹⁰⁹ Éppen ezért a „tartalmilag-formailag hasonló vagy azonos szövegek [...] nem egymás variánsai”, így a szövegek hagyományozódásáról nem beszélhetünk.¹¹⁰

¹⁰¹ Lásd Melléklet II, 45.

¹⁰² Lásd Melléklet II, 28.

¹⁰³ Lásd Melléklet I, 17.1., 17.2.

¹⁰⁴ Lásd Melléklet I, 14., Melléklet II, 38.1.

¹⁰⁵ Lásd Pócs 2014, IV. *Kijelentő formák* című fejezet szövegeit.

¹⁰⁶ Lásd Pócs 2014, IV. *Kijelentő formák* című fejezet bevezetőjét. Diószegi Vilmos az árpa gyógyítására kapott válaszok alapján az ilyen típusú ráolvasásokat a fenyegető típusba sorolja – ahol az árpát valamilyen obszcén dologgal hozza kapcsolatba. A Magyar Néprajzi Atlasz eredményei alapján lokális jelenség, országosan nem ismert forma (Diószegi 1967).

¹⁰⁷ Pócs 1988, 652.

¹⁰⁸ Lásd Melléklet I, 23.1.

¹⁰⁹ Pócs Éva szerint az árpa vagy ritkábban egyéb bőrbetegségek „letagadására”, „szidására” svéd, francia, délszláv, szlovák, német adatok ismertek, főként párbeszédés formában (például 'szarjon rá a kutya' – délszláv; 'köpd ki' – svéd; 'nem igaz' jelentésű német), lásd Pócs 1988, 653, illetve vö. Pócs 2014, IV. *Kijelentő formák*: „[...] muss der Kranke dreimal von einen anderen zu sich sagen lassen: Du häst Garschkorn! und darauf jedesmal antworten: Dat schiitt wat! Dann wird er das Übel los.” *Corpus*, 22.)

¹¹⁰ Pócs 1977, 54: „[...] a hasonló vagy azonos szövegek nem egymással rokon szövegek; a hasonlóság vagy azonosság a köznyelvi kifejezési mód és a situációk (betegség, beteg stb.) véges számának következménye. [...] A szövegekben a változó situációnak megfelelő tartalmi különbségek, továbbá nyelvtani és stílusi különbségek lelhetők fel a situációk köznyelvi kifejezhetőségének lehetőségén belül. A szövegeknek térbeli terjedésük vagy időbeli folyamatosságuk, tehát helyhez köthető, illetve körülhatárolható földrajzi elterjedtségük vagy kimutatható hagyományozódásuk (szöveg-folklór értelemben) nincsen, a szövegek spontán, rögtönzött jellegűek.”

Az *eb* szó fokozatosan visszaszorult a magyar nyelvhasználatban, ezért az „ebszar, kutyaszar” formula már nem jelenik meg a 20. századi adatokban, csak a betegség letagadására, illetve az ürülékkel történő letagadására van adatunk.

A 20. századi gyűjtésekből például egy kiszombori adat szerint az árpa gyógyítása-
kor visszakézből a földre csapnak, és azt mondják: „Nem az! Nem az! Nem az!” Vagy
egy ugyancsak Csongrád megyei gyűjtés szerint Földeákon bal kézzel ütő mozdula-
tot végeznek a beteg szeme előtt, miközben mondják: „Semmi, semmi, semmi!”¹¹¹
A Komárom-Esztergom megyei Kisberről a boszorkányperekhez is hasonló szöve-
get gyűjtöttek, miszerint aki meglátta az árpát, annyit mondott: „Szar, szar, szar!”¹¹²
További variánsai: „szar van a szemedben”, vagy a „ne, szar nőtt a szemedre”.¹¹³ Ahogy a
kora újkori anyagban is tapasztaljuk,¹¹⁴ kisebb számban, de a letagadás, azaz elhárítás
eszköze lehet más tabunak számító szó is, mint például a „kurva anyád árpája, pthü,
pthü, pthü”.¹¹⁵

A köpés az egész magyar nyelvterületen a 20. századig elterjedt gyakorlatként ugyan-
csak az árpa gyógyításának mozzanatában figyelhető meg:

[...] pthü, pthü, múljék el az árpa (a szemedről)!¹¹⁶

[...] pthü, pthü, maradjon el rúlad!¹¹⁷

[...] pthü, pthü, vesszen el!¹¹⁸

Salamon Anikó 20. századi néprajzi gyűjtéséből néhány példa, *fejfájás, kígyómarás*,
illetve a *tehén tőgyének dagadása* ellen:

Akkor ezt el kell mondani, s akkor eltöpdösni,¹¹⁹ s háromszorig kell elmondani.¹²⁰

S elfújja, s eltöpdösi, el háromszor.¹²¹

A kezivel, míg mondja az ember, megsikogassa, s eltöpdösi. Utána hideg vízbe meg-
mossa.¹²²

S akkor keresztet vet rejik,¹²³ s tū, tū, tū, eltöpi.¹²⁴

¹¹¹ Pócs 2014, IV.2.

¹¹² Pócs 2014, IV.15.

¹¹³ Lásd Pócs 2014, IV.17.1. és variánsai.

¹¹⁴ Vö. Melléklet I, 10.3.

¹¹⁵ Lásd Pócs 2014, IV.14.1.

¹¹⁶ Diószegi 1967, 34.

¹¹⁷ Diószegi 1967, 34.

¹¹⁸ Diószegi 1967, 34.

¹¹⁹ elköpdösni

¹²⁰ Salamon 1987, 194.

¹²¹ Salamon 1987, 195.

¹²² Salamon 1987, 197.

¹²³ rájuk

¹²⁴ Salamon 1987, 199.

Vajkai Aurél 20. század közepi Borsa-völgyi kutatásai során szintén azt állapítja meg, hogy a ráolvasások befejezésekor köpnek (főleg a *szentaltaltüze*,¹²⁵ *anyajegy*, *papfalat*¹²⁶ és *szemárpa* orvoslására), sőt még a kelés ellen készített írt is leköpi főzés közben.¹²⁷

Fontos különbség a betegséget letagadó ráolvasások 20. századi és kora újkori megjelenését tekintve, hogy míg a 20. században gyűjtött anyagból azt láthatjuk, hogy csak bizonyos betegségekre (leginkább az árpa gyógyítására vagy egyéb bőrbetegségekre) alkalmazták ezt a típusú szöveganyagot, addig a boszorkánypereket illetően nagyon változatos a kép. Ahogy nincs „boszorkányspecifikus” betegség,¹²⁸ a betegségnek megfelelő specifikus ráolvasás sincs. A láb, kéz különféle bajaitól – „felsugorodás”,¹²⁹ „megsugorodás”,¹³⁰ „megnyomorodás”,¹³¹ „elromlás”,¹³² „dagadás”¹³³ – a szemén való hályogig sokféle betegségre alkalmazták ezt a típust.

De vajon miért ez a típus jelenik meg a leggyakrabban a boszorkányperek jegyzőkönyveiben?

5. Az átkozódó/fenyegető boszorkány rontásnarratívuma

A bírósági kontextusban létrejött iratoknak a verbális viselkedés egyik központi, lényegi eleme, hiszen a helyes nyelvi megnyilatkozáson egy per végkimenetele múlhat.¹³⁴ Kétszeresen igaz mindez a boszorkányperek esetében, ahol a verbális viselkedés és annak metapragmatikai kommentárja a per egyik kulcspontja.¹³⁵ A boszorkány lényegi képessége ugyanis a rontás, amit legegyszerűbben kimondott szavak által vihet véghez. A kimondott szó ereje által rontani tudó boszorkányt az összes eddigi, boszorkánysággal foglalkozó kutatás kimutatta.¹³⁶ S mivel a bíróságok célja egyedül a rontásvád bebizonyítása volt, a szómágiához köthető hiedelmeket a tárgyalótermi kontextus felerősítette, és kihasználta. Ez volt ugyanis a legegyszerűbb módja a gyanúba keverésnek: elegendő volt hozzá, ha a tanú arról vallott, hogy a boszorkánysággal gyanúsított személy megfenyegetett valakit, vagy ráolvasott valakire, és ennek következtében az illető kárt szenvedett, vagy éppen ellenkezőleg, meggyógyult. Ezért számtalanszor és

¹²⁵ 'orbánc vagy más, bőrpírral járó betegség'

¹²⁶ 'pattanás, hólyag a nyelven'

¹²⁷ Vajkai 1943, 56. Vajkai gyűjtésében bőven találunk még adatokat a nyállal és köpéssel történő gyógyításhoz: lásd 104, 147, 148.

¹²⁸ Kristóf 1998, 106.

¹²⁹ Lásd Melléklet I, 9.

¹³⁰ Lásd Melléklet I, 26.1., 26.2.

¹³¹ Lásd Melléklet II, 13.

¹³² Lásd Melléklet I, 20.

¹³³ Lásd Melléklet I, 19.

¹³⁴ Vö. Hiltunen 1996, 17.

¹³⁵ Tóth G. Péter elemzése ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy a rontás megmagyarázása a tanúknak volt fontos(abb), a bíróságot tulajdonképpen elsődlegesen a rontás ténye érdekelte. Lásd Tóth G. 2001.

¹³⁶ Macfarlane 1970; Thomas 1971; Favret-Saada 1980; Larner 1984; Pócs 1995; Kristóf 1998.

változatos módon kérdeztek rá a bírósági eljárás során a fenyegetésre vagy a szómágia egyéb megnyilvánulásaira és azok következményeire.¹³⁷

A boszorkányság sztereotípiái közül a szómágiához köthető elemek túlsúlya jól látható a tanúvallomásokat mint rontásetetek köré épülő *rontáselbeszéléseket*¹³⁸ vizsgáló elemzésekből is. Pócs Éva Sopron vármegyei boszorkánypererekről írt elemzése szerint az egyes elbeszéléstípusok alapján elkülönített boszorkánytípusok között markáns csoportot képvisel a megrövidített boszorkány, vagy más néven fenyegető/átkozódó boszorkány, ráadásul ez a típus kombinálódik a leggyakrabban az összes többivel.¹³⁹ Tóth G. Péter Pócs Éva nyomán ugyancsak erre mutatott rá a tanulmányában Esztergom vármegyei, Komárom vármegyei, győri, mosoni és néhány Tolna vármegyei peranyag alapján.¹⁴⁰ Az összes magyarországi boszorkányperben elhangzott tanúvallomásra vonatkozóan azóta hasonló, a rontáselbeszélések struktúráját vizsgáló elemzés nem született, de talán előrevetíthető, hogy a leggyakoribb elbeszéléstípus a megrövidített/átkozódó, fenyegető boszorkány típusa, vagy annak valamelyik kombinációja. Átkozódó, fenyegető boszorkány tulajdonképpen bárki lehetett, aki fenyegetőzött. A rontásnarratívum szerkezete: konfliktus (K) – fenyegetés (F) – rontás (R) – azonosítás/diagnózis (A) – gyógyítás (G).

Példa erre:

K: [...] a mikoron az fátens Gonda Istvánhoz szegődött szolgálúul, ott lakván, egy alkalmatossággal Kósné oda menvin a fátensnek szállásra, mondotta nékie: – *Te ne járij ide mert én ugy állottam ide hogy te ne járij az én szállásomra!* – mely szavára a fátensnek szállásárul el indulván Kósné mondotta: – No várd meg, mert ezt bizony harmadnap mulva meg tromfolom,

¹³⁷ Arról, hogy a szómágia hogyan és miért kompromittálódott a késő középkor folyamán a demonológiai irodalomban, lásd Bailey 2006. A bírósági eljárás formális nyelvezetének hatásáról a tanúk, a vádlottak elbeszéléseit tekintve lásd Tóth G. 2001.

¹³⁸ A *rontáselbeszélés* Sz. Kristóf Ildikó szerint egy olyan boszorkányperben elmondott történet, amely a következő séma szerint írható le: „A megsérti B-t / A-t baj éri / A ezt a bajt a B-vel történt összetűzésnek tulajdonítja / A megpróbálja B-t kiengesztelni vagy más utat-módot találni, hogy a bajt megszüntethesse. A hiedelmek szerint A-t kárvallottnak, B-t boszorkánynak tekintik.” (Kristóf 1998, 9.) A nemzetközi kutatásban Favret-Saada jelenkori gyűjtései hívták erre először fel a figyelmet (Kristóf 1998, 107). A rontáselbeszélések lehetséges sémáinak kidolgozásához lásd Klaniczay–Pócs–Tóth G.–Wolosz 2001; Klaniczay 2011.

¹³⁹ Pócs 1995, 20; vö. ehhez Sz. Kristóf Ildikó debreceni és Bihar vármegyei pererekről készített elemzését: Kristóf 1998, 107–108.

¹⁴⁰ Tóth G. 2001, 198. Tóth G. Péter a boszorkányperek rontáselbeszélései strukturálódásának vizsgálatakor számítógépes elemzés útján megállapította, hogy az általa vizsgált perek rontáselbeszélései nagyban megfeleltethetők a Pócs Éva felállította hat főtípusnak, de további kombinációk is igen jellemzőek. Jelen tanulmány számára a legfontosabb azonban, hogy Tóth G. Péter vizsgálata szerint is a legtöbben az A típusú fenyegető boszorkányról szóló narratívumot mondták, második helyen a C típusú tudós boszorkány, s harmadik helyen e kettő kombinációja végzett (Tóth G. 2001, 208–209).

R: és a mikoron az harmadnap bé tölt volna, az lába ujján támadott a fátensnek egy pokolvar, ki miat nehezen járhatott,

A: mely dolgáért Kósnét fenyegetvin ilyenkippen: – *Te Kósné, a lábomat meg gyógyics, mert bizony te dolgoz, hogy ha meg nem gyógyítasz, az házadban égetlek,*

G: kire felelvín Kósné: – *Ne filyen, mert semmi gondgya nem lisen harmadnap mulva csak hogy mindgyárast emberre kiáltotok – mely ígéreti szerint Kósnének a fátens lába harmadnapra meg is gyógyult. (1724, Gyula, Szeghalom, Békés vármegye)*¹⁴¹

Jól látható, hogy a rontásnarratívum cselekményét tulajdonképpen egymás után elhangzó beszédaktusok alakítják; a történet verbális interakciók sorozatából áll. Sok esetben a majdani kárvallott már előre megfenyegeti a boszorkánysággal gyanúsított személyt: ne fenyegetőzzön, mert ha a fenyegetés után valami kár származik, akkor azt neki fogják tulajdonítani:

[...] mondotta neki: – Ne fenyegetőczik Csanadiné, mert ha valami leli Gyermekeket megh latot hogy fogsz jarni [...]. (1714, Keserű, Bihar vármegye)¹⁴²

[...] mondotta néki: – Ne fenyegetőczél aszony, mert ha valami esik vagy magamon, vagy penigh marhamon tözet rakatok az hatadra [...]. (1714, Keserű, Bihar vármegye)¹⁴³

[...] arra mondgja Kovács Mihály: – Néne ne fenyegetődjél, mert ha valami talál bennünket, bizony megh keresünk [...]. (1723, Váradolaszi, Bihar vármegye)¹⁴⁴

Mindez már érzékelteti a megrövidített/fenyegető boszorkány rontásnarratívumának kulcsponjtját. Ezután következik a konfliktus, amikor a boszorkány megront valakit a fenyegetésével. A kárvallott mindezért visszafenyegeti a boszorkányt, amivel egyúttal azonosítja is őt. Tudtára adja, hogy ő az oka a rontásnak, s fenyegetésével felszólítja, hogy valamilyen úton-módon hozza helyre a kárt:

[...] reá ment, mondott néki [...]: – Te read gyanakszom én, te ettél megh engem, gyógyics megh, mert megh latot, miként fogsz jarni [...]! (1714, Keserű, Bihar vármegye)¹⁴⁵

¹⁴¹ Schram 1970–1982, I. 38 (13. sz.).

¹⁴² Schram 1970–1982, I. 23 (58. sz.).

¹⁴³ Schram 1970–1982, I. 23 (60. sz.).

¹⁴⁴ Schram 1970–1982, I. 37 (108. sz.).

¹⁴⁵ Schram 1970–1982, I. 23 (57–62. sz.).

A rontásnarratívum legvégén, az utolsó morfológiai egységként a boszorkány gyógyítása következik, a kár helyrehozatala.

A dolgozat tárgyát képező betegséget letagadó ráolvasás kizárólag a fenyegető/átkozódó elbeszéléstípusban jelenik meg az eseményeket befejező motívumként. Amennyiben konkrét szöveget rendeltek a fenyegető/átkozódó rontásnarratívum ezen morfológiai egységéhez, az minden esetben a betegséget letagadó, egyszerű, sztereotip ráolvasás volt. A boszorkányperek jegyzőkönyveiből származó egyéb, „klasszikus, hagyományos” ráolvasások nem a rontásnarratívum kontextusából kerültek elő.

A fenyegető/átkozódó rontásnarratívumban a történet így vált kerekké. A boszorkányok szájába adott, konstruált sztereotip fenyegetések („no várjál, megbánod te még ezt” stb.) párja a történet végén szereplő, ugyancsak sztereotip gyógyító ráolvasás. Ezt a szerepet az „ebszar, kutyaszar, semmi sem” típusú szöveg töltötte be.

Searle beszédaktus-modellje (1969) szerint egy beszédaktusnak van *propozicionális tartalma* (*p*), *illokúciós ereje* (*E*) és *perlokúciós hatása*.¹⁴⁶ A searle-i taxonómiában az illokúciós lényeg alapján különíthetők el egymástól a beszédaktusok, azaz aszerint, hogy mi a beszédaktus értelme/célja. Ezen osztályozás nyomán a fenyegetéssel történt rontásokat és ráolvasásokat a *deklarációk/ kinyilatkoztatók* csoportjában kell elhelyeznünk, hiszen e csoport tagjai képesek arra, hogy előidézzenek a világban valamilyen változást.¹⁴⁷ Sikeres végrehajtásuk következtében kisebb vagy nagyobb mértékben, de mindenképpen megváltozik a világ, hiszen olyan új tényállások keletkeznek, amelyek előtte nem léteztek.¹⁴⁸ A boszorkányfenyegetés következtében a tehénnek elapad vagy véres lesz a teje, valaki megbetegszik, meghal, vagy impotencia lép fel, a ráolvasással pedig meggyógyul az illető.

Ezzel szemben a kárvallott figyelmeztetése (kb. „ne fenyegetőzz, mert ha valami bántalom ér engem, akkor te leszel a hibás”), majd a későbbi azonosítása fenyegetéssel kiegészítve a boszorkánynak szól, s bár a célját a legtöbb esetben eléri vele a kárvallott, ez nem minősül deklaratív megnyilatkozásnak, csupán *kommisszívum*nak, vagy *expresszívum*nak; lényegi feltétele a beszédaktusnak, hogy kényszerítsék a boszorkányt, viselkedjen nekik megfelelően, másrészt az érzelm kifejezése is.

6. Következtetések

A betegséget letagadó, illetve az „ebszar, kutyaszar” típusú egyszerű kijelentő ráolvasástípus közismert volt a 20. századi folklórgyűjtések korában és a kora újkorban is. Ez nem a népi specialista, gyógyító repertoárjához tartozó speciális szöveg, hanem a mindenkori által jól ismert, akár napi szinten alkalmazott frazéma. Hogy a boszorkányperek

¹⁴⁶ Searle 2009 [1969], 8–12. A Melléklet I–II. táblázatokban a ráolvasásokat mint beszédaktusokat e három tényező szerint rendeztem. A történeti szociopragmatikában elsőként Jonathan Culpeper és Elena Semino végzett angol nyelvű boszorkányperszövegeken beszédaktus-kutatásokat, vö. Culpeper–Semino 2000. Korábban kora újkori angolszász átkok vizsgálata: Danet–Bogoch 1992.

¹⁴⁷ Erről lásd bővebben: Ilyefalvi 2010.

¹⁴⁸ Szili 2004, 95; Searle 1969, 16–17; Searle 2000, 150.

tanúvallomásai ebből őriztek meg a legtöbbet, az ugyanakkor nem csak ennek köszönhető: a jól kikristályosodott, a falu elbeszélői hagyományához igazított rontásnarratívum utolsó morfológiai egységeként, mint jól bevált formula, rímelt a történet elején elhangzott rontó, sztereotip, boszorkánynak tulajdonított deklaratív fenyegetésre.

Mindennek a súlya és a célja viszont csak a boszorkányüldözés és a boszorkányper eljárásának kontextusában nyerte el igazi értelmét, hiszen egy ilyen típusú rontásnarratívum elmondása, benne a mindenki számára jól dekódolható ráolvasástípussal, a vádlott boszorkány volta melletti egyértelmű megnyilatkozásnak számíthatott.

Bibliográfia

Forráskiadványok

- BALOGH Béla (szerk.) 2003: *Nagybányai boszorkányperek*. (A magyarországi boszorkányság forrásai, várostörténeti források 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997–2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai I–II*. Budapest: Balassi Kiadó.
- HAGENTHURN Endre (szerk.) 2010: *Segesvári boszorkányperek / Schäßburger Hexenprozesse*. (A magyarországi boszorkányság forrásai, várostörténeti források 2.) Budapest: Balassi Kiadó.
- HERNER János (szerk.) 1988: *Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdélyi politikai küzdelmeiben, 1678–1688*. Budapest–Szeged: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- KISS András–PAKÓ László–TÓTH G. Péter (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743*. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai III*. Budapest: Balassi Kiadó.
- KLANICZAY GÁBOR–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye I–II*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- KOMÁROMY Andor 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SCHRAM Ferenc (szerk.) 1970–1982: *Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768 I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÓTH G. Péter (szerk.) 2005: *A magyarországi boszorkányság forrásai IV*. Budapest: Balassi Kiadó.
- TÓTH G. Péter–NÉMETH Ildikó (szerk.) 2011: *Soproni boszorkányperek. Ödenburger Hexenprozesse, 1429–1702*. (A magyarországi boszorkányság forrásai, várostörténeti források 3.) Budapest: Balassi Kiadó.

Szakirodalom

- BAILEY, Michael D. 2006: The Disenchantment of Magic: Spells, Charms, and Superstition in Early European Witchcraft Literature. *The American Historical Review* 111(2): 383–404.
- BAKOS József 1977: A szitkozódás, a káromlás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. *Magyar Nyelv* 73: 119–124, 241–246.

- BÁRDOSI Vilmos (főszerk.) 2003: *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- CZIGÁNY László 1992: *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében*. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 54.) Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete.
- CULPEPER, Jonathan–SEMINO, Elena 2000: Constructing witches and spells: Speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1(1): 97–116.
- DANET, Brenda–BOGOCH, Bryna 1992: „Whoever Alters This, May God Turn His Face from Him on the Day of Judgment”: Curses in Anglo-Saxon Legal Documents. *The Journal of American Folklore* 105(416, Spring): 132–165.
- DIÓSZEGI Vilmos 1967: Az „árpa” gyógyítása. In SZOLNOKY Lajos (szerk.): *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából*. (A Néprajzi Múzeum Füzetei 23.) [Különlenyomat a *Néprajzi Értesítő* XLIX. évfolyamából.] Budapest: Néprajzi Múzeum, 32–34, 59–67.
- EÖRY Vilma (főszerk.) 2007: *Értelmező szótár +. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok. A–K*. (A magyar nyelv kézikönyvei XIII–XIV.) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- FAVRET-SAADA, Jeanne 1980: *Witchcraft in the Bocage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FORGÁCS Tamás 2004: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve*. (A magyar nyelv kézikönyvei VI.) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- 2005: Kutyá. In Uő: *Állati szólások és közmondások. A felfuvalkodott békától a szomszéd tehenéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 160–201.
- GALGÓCZI László 1988: Régi magyar káromkodások. In *A magyar nyelv rétegződése. Bölcsészettudományi Karok* (egységes jegyzet). Budapest: Tankönyvkiadó, 350–357.
- 1991: A magyar szitokszók kutatásának története. In Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv tudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 195–199.
- HADROVICS László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HILTUNEN, Risto 1996: ‘Tell me, be you a witch?’: Questions in the Salem witchcraft trials of 1692. *International Journal for the Semiotics of Law* 9: 17–37.
- HOPPÁL Mihály 1992: A hiedelem, mint nyelvsvokás. In NOVÁK László (szerk.): *Hiedelmek, szokások az Alföldön II*. (Az Arany János Múzeum Közleményei VII.) Nagykőrös: Arany János Múzeum, 607–619.
- ILYEFALVI Emese 2010: „...akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In SZÉKELY Tünde (szerk.): *XI. RODOSZ konferenciakötet*. Cluj/Kolozsvár: Rodosz–Metaforma Kft., 75–92.
- 2014 (szerk.): *Ráolvasások. Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*. (A magyar folklór szövegvilága 2/B.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KERTÉSZ Manó 1922: *Szokásmondások*. Budapest: Révai Testvérek.
- KLANICZAY Gábor 2011: „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In VARGYAS Gábor (szerk.) *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene: Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 695–712.
- 2013: The Power of Words in Miracles, Visions, Incantations and Bewitchments. In KAPALÓ, James–PÓCS, Éva–RYAN, William: *The Power of Words*. Budapest: Central European University Press, 281–304.

- KLANICZAY GÁBOR–PÓCS ÉVA–TÓTH G. PÉTER–WOLOSZ, ROBERT 2001: A Κλειω boszorkányperadatbázis. In PÓCS ÉVA (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 293–335, 372–395.
- KRISTÓF ILDIKÓ 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben. Debrecen: Ethnica Kiadás.
- LARNER, CHRISTINA 1984: *Witchcraft and Religion: The Politics of Popular Belief*. Oxford: Blackwell.
- MACFARLANE, ALAN 1970: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*. London: Routledge and Kegan Paul.
- MAKOLDY SÁNDOR 1926: A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. *Ethnographia* XXXVII: 169–182.
- O. NAGY GÁBOR 1965: *Mi fán terem. Magyar szólásmondások eredete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- PÓCS ÉVA 1977: Szöveg–cselekmény–hiedelem összefüggései a nem epikus ráolvasásokban. In ORTUTAY Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve IX*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 51–98.
- 1984: Egyházi benedíció – paraszti ráolvasás. In HOFER Tamás (szerk.): *Történelmi antropológia*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet, 109–137.
- 1985–1986: *Magyar ráolvasások I–II*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet.
- 1986a: A „gonoszűzés” mágikus és vallásos szövegei. In TŰSKÉS GÁBOR (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest: Magvető, 213–251.
- 1986b: *Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások*. (Prométheusz Könyvek.) Budapest: Helikon.
- 1988: Ráolvasás. In VARGYAS Lajos (főszerk.): *Népköltészet*. (Magyar Néprajz V., Folklor I.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 633–691.
- 1990: Néphit. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. (Magyar Néprajz VII.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 527–686.
- 1992: Hiedelmek az Alföldön. A hiedelemrendszer táji tagoltsága. In NOVÁK László (szerk.): *Hiedelmek, szokások az Alföldön II*. (Az Arany János Múzeum Közleményei VII.) Nagykovács: Arany János Múzeum, 593–606.
- 1995: Maleficium-narratívok–konfliktusok–boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768.) *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XVIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–66.
- 2002: „Én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájós”: egyházi benedíció – paraszti ráolvasás. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I*. (Szóhagyomány.) Budapest: L'Harmattan, 173–211.
- 2003: Az isteni megszállottság motívumai az archaikus népi imádságokban és ráolvasásokban. In CZÖVEK Judit (szerk.): *Imádságos asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör–Európai Folklor Intézet, 113–131.
- 2013: Church Benediction and Popular Charms in Hungary. In KAPALÓ, James–PÓCS, ÉVA–RYAN, William: *The Power of Words*. Budapest: CEU Press, 165–197.
- 2014 (szerk.): *Ráolvasások. Gyűjtemény a legújabb korból (1851–2012)*. (A magyar folklór szövegvilága 2/A.) Budapest: Balassi Kiadó.
- PROHÁSZKA JÁNOS 1958: Az értéktelenség és a kicsiség néhány kifejezése nyelvünkben. *Magyar Nyelvőr* 82: 376–379.
- PUSZTAI FERENC 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21, 380–386.
- 2003 (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- SCHRAM Ferenc 1970: Váci káromkodások és szitkozódások a hajdankorból. *Magyar Nyelv* 66(3): 345–346.
- SEARLE, John R. 2009 [1969]: *Beszédaktusok*. Budapest: AKTI–Gondolat Kiadó.
- 2000: A beszédaktusok típusai. In Uő: *Elme, nyelv, társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest: Vince Kiadó, 147–156.
- SALAMON Anikó 1987: *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Budapest: Helikon.
- SZABÓ Ernő 1894: A házi állatok a magyar szólásokban. A kutya. *Magyar Nyelvőr* 23: 63–68.
- SZILI Katalin 2004: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- THOMAS, Keith 1971: *Religion and the Decline of Magic, Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London: Harmondsworth: Penguin.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1985: Nyelvi durvaság indulatból – és anélkül. In BÍRÓ ÁGNES–TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): *Nyelvi divatok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- TÓTH G. Péter 2001: „Mit tudott, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívák a magyarországi boszorkányperekben. In PÓCS ÉVA (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 199–225.
- 2011: Boszorkányság hagyaték. A magyarországi boszorkányság feltárásának kutatástörténet a kezdetektől napjainkig. In VARGYAS GÁBOR (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 637–694.
- VAJKAI Aurél 1943: *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet.
- VOIGT Vilmos 1980: Miért hiszünk a hiedelmekben? (A hiedelem paradigmatis és szintagmatis tengelye). In FRANK TIBOR–HOPPÁL Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II*. Budapest: Tömegkommunikációs Központ, 281–289.
- ZSUPOS Zoltán 1993: Szitok, átok, káromkodás Rimaszombaton a XVIII. században. In *A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXX–XXXI*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 457–471.

A rövidítéssel hivatkozott irodalom feloldása

EMSZT

- 1984 – *Erdélyi magyar szótörténeti tár II*. Szerkesztette: SZABÓ T. Attila. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. Felhasznált szócikkek: *eb, ebadta, ebszar*.
- 1987 – *Erdélyi magyar szótörténeti tár IV*. Szerkesztette: SZABÓ T. Attila. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. Felhasznált szócikkek: *ganaj, gané, ganéj*.
- 1995 – *Erdélyi magyar szótörténeti tár VII*. Szerkesztette: SZABÓ T. Attila. Bukarest–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó. Felhasznált szócikkek: *kutya, kutya-adta, kutya-basztta, kutya-csinálta, kutyaafia, kutyahitű, kutyalelkű, kutyaszülötte, kutya-teremtette*.
- 2005 – *Erdélyi magyar szótörténeti tár XII*. Főszerk.: KÓSA Ferenc. Budapest–Kolozsvár: Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum Egyesület. Felhasznált szócikkek: *szar, szar-büvös, szarík*.

MELLÉKLETEK

Magyarázat az I–II. táblázatokhoz:

Az első oszlopban a vádlott megnyilatkozásának illokúciós erejét láthatjuk (E), tehát tulajdonképpen azt, hogy mit is „cselekedett” a boszorkány, az elbeszéléskor hogy minősítik a tanúk a boszorkány megnyilatkozását. A második oszlopban ennek a megnyilatkozásnak a propozicionális tartalma (p), azaz a ténylegesen elhangzott (vagy az elhangzottként felidézett) szavak, a harmadikban pedig ennek perlokúciós hatása (vagyis a ráolvasás „következménye”) áll. Vö. Searle *Beszédaktusok* című művének magyar fordításával (Searle 2009 [1969]).

Melléklet I.

	E	P	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
1.	annak azt mondotta (salvo-honore)	Szar gondgya, csak evvel s evvel kösse, nem lesz semmi gondgya!	Én avval kötöttem, megh gyógyult.	1662–1665	Nagybánya	Balogh 2003, 60 (7. sz.).
2.	S egykor hozzám jöve, megpökdöse az kezét, megkené, s mondá:	És szar gondgya lesz!	Azután szépen meggyógyula az kezem, maga hat lyuk volt rajta	1670	Nagybánya	Balogh 2003, 78 (12. sz.).
3	akkor megnézővén Balla Istvánné a szemét mondván – salvís auribus –	lesz ebszar gondja neki	azomban a gyermek meggyógyult.	1711	Debrecen	Komáromy 1910, 247 (CCII. sz.).
4.	Mert az izenetre csak megnevette magát Sibaj Ilona, és ezt felelte (salvo honore):	– Szar lelke, nem lessz semmi gondgya!	Reggel jókor hozzám jöven Püspökj Ferenc, hát semmi gondja nincs az lábának! Csizmáját is levetvén, lábát megmutatá: hát minden daganatja elmúlt!	1714	Máramarossziget, Máramaros vm.	Tóth G. 2005, 60 (5. sz.).
5.	akkor hallya a fatens szájjából Jóczik Mihálynénak: mondván Joczikné:	Kutya szar semmi gondgya nem léssen, tsak az magad ganajjával kend bé az ujj gyólts ruhát, törj abban kilencz szem borsot, kösd bé véle, el mulattya,	azt meg tselekedte Busikné, az lábát bé kötven el mulatta.	1716	Miskolc	Schram 1970–1982, I. 172 (61. sz.).
6.	Aszt felelé:	ebszar, ez csak téli nyavalyád, semmi gondod nem léssen.	Az téli nyavalyám penig, úgy mint az orbánc, akkor rajtam nem volt, soha nem is volt egyszernél többször rajtam. Egy órára mingyárt jobban lők, meszálla az testem.	1719	Betfalva, Udvarhely vm.	Kiss–Pál-Antal 2003, 523 (230. sz.).
7.	Arra azt mondá Jobbagy Órse, hogy	S. V., ebszar sem lesz a kezinek, kiennek meg gyogyl	azutan mingyart más napra semmi gondgya nem volt a kezinek.	1721	Esztergom, Esztergom vm.	Schram 1970–1982, I. 365 (114. sz.).
8.	megmondotta Nagy Istvánnénak az izenetet, azt felelte Nagj Istvánné:	Szar lelte, nem öttem bíz én.	Tudgya a' fatens, hogy csakhamar meggyógyult a mesterné.	1722	Nagykároly, Szatmár vm.	Kiss–Pál-Antal 2003, 95 (12. sz.).

	E	P	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
9.	de Suska megtapogatta az asszony lábát s meg törölgette, mondotta:	Szar lelte, semmi gongya nem léssen belőlle, meggyógyul.	Meg is gyógyította, semmi gongya nem lett ezután azon nyavalyából.	1722	Nagykároly, Szatmár vm.	Kiss-Pál-Antal 2003, 101 (13. sz.).
10.1.	es ugy mongya Paczai Ferenczre	szar lesz semmi gongya csak az eget bor ötte ki az belit attul vagyon rozsuzul,	–	1722	Szentjobb, Bihar vm.	Schram 1970–1982. I. 100 (34. sz.).
10.2.	arra azt mondotta Pácza Ferenczre	szar liszen semmi gondod ki hanyod az ujj boron.	–	Uo.	Uo.	Uo., 101.
10.3.	arra csak azt feleli Paczai Ferenczre,	kurvaanyád liszen semmi gondod	azutan nemis volt semmi gondom	Uo.	Uo.	Uo., 102.
11.	Arra azt felelte Pásztor András:	eb, salve venia, szar, kutya-szar, ennek utána ne félj, odaveszen a csúnya jószág, semmi sem lesz belőlle.	–	1723	Zádorfalva, Gömör vm.	Bessenyei 1997–2000, I. 253 (73. sz.).
12.	de csak azt felelte:	semmi az, becsülettel szólnán, eb szar gongya neki, meggyógyul.	Amint, hogy az után mingyárt semmi gongya sem lett a gyermeknek.	1727	Kamocsa Komárom vm.	Bessenyei 1997–2000, II. 94 (17. sz.).
13.	arra Farkas Györgyné fel költ, s ment a gyermekhez, így szólván (:salvis auribus:)	ne vigyének lesz szar semmi baja, meg tapogatván, Jajj nem lész bizony ennek semmi baja, mert csak meg rokkant,	noha hiti után vallyá ez Fatens hogy egy izni Csont sem volt az Gyermekek testében, s azonnal jobban kezdett a Gyermekek lenni, estve felé lévén az dolog el ment az Deutralis Személly, reggelre semmi baja nem lett a gyermeknek,	1728	Kisvárd, Tiszaeszlár, Szabolcs, Szabolcs vm.	Schram 1970–1982, II. 323 (310/A. sz.).
14.	Akkor a fatensnek szeme közzé köpdősött, mondván:	szar lesz, semmi gondod is, csak nékem keresd kedvetet.	–	1730	Debrecen	Bessenyei 1997–2000, I. 405 (95. sz.).
15.1.	kire felelt Biró Margit:	Eb gongya kutya gongya van a Labodnak,	–	1730	Hódmezővásárhely, Csongrád vm.	Schram I. 1970–1982. 235 (80. sz.).

	E	p	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
15.2.	kirre feleli az Biró Margitt,	S. V., Eb szar gongya van a gyermekednek, meny haza, meg gyógyúl,	azutan masod vagy harmad nap múlván, sokszor említett Fejér Istvanné oda menvén az gyermeket meg kentte, és meg gyógyúltt	Uo.	Uo.	Uo. 233.
16.1.	Ezen szavaira Jósáné kacajt ütven, mondotta	Nincsen biz itt semmi, van (salva venia) szar.	Azutan pedig az fatens gyer-tyát gyujtván semmit sem látott.	1732	Rozsnyó, Gómör vm.	Bessenyei 1997–2000, I. 321 (79. sz.).
16.2.	S arra felelt Jósáné:	van kutya, de bizony semmi sints, katzagván az dolgot.	–	Uo.	Uo.	Uo. 322.
17.1.	Ezzel felfogta a gyerme-ken az inget, a testit meg-pökdöste ezt mondván:	ebszar, kutyaszar, semmi sem, meggyógyul.	–	1733	Kolozsvár	Komáromy 1910, 470 (CCCLXXV. sz.).
17.2.	Ezzel felfogta a gyerme-ken az inget, s a testit megköpdöste, ezt mond-ván:	„Ebszar, kutyaszar, semmi sem, meggyógyul, vidd el előllem ezt a tarka békát!”	„Anyámasszony ezzel haza-hozá a gyermeket, s estvére meggyógyult. Ennek vagyon már tizenhét esztendeje is.”	Uo.	Uo.	Kiss–Pakó–Tóth G. 2014, 337 (83. sz.).
17.3.	egy kis pögdössel, mondván:	ebszar, kutyaszar,	hasonló hirtelenséggel meg-gyógyított;	Uo.	Uo.	Uo. 351.
18.	s meg mondott Csohany Ersók	szar leszsz semmi gondgya	s az nap elis állot rólla azon nyavaja [...]	1734	Hajdúnánás	Schram 1970–1982, I. 390 (143. sz.).
19.	akkor felelvén az Fátens-nek,	semmi gongya nem leszzen úgy mond csak, S. V., Tehén ganajt kössen reá,	amint reája köttvén csak hamar meg gyógyult.	1736	Szilas, Körtvélyes, Hernádszentand-rás, Teresztene, Jósva, Fazekaszalu-zsány, Abaúj-Torna vm.	Schram 1970–1982, I. 20 (1. sz.).
20.	Kovács Mártonné azt mondotta, hogy Balog Sigmondné azt felelte volna, salva venia:	eb szar gongya sem lesz mes-ternek.	nem gyógyul meg, de azért, mert nem közí be juhganéval	1737	Kassa, Abaúj-Torna vm.	Bessenyei 1997–2000, I. 57 (12. sz.).
21.	Kenés felett mondotta a Bodorné:	Ebszar, kutyaszar semmi biz ez, meg gyógyulsz belőle.	–	1740	Hódmezővásárhely, Csongrád vm.	Schram 1970–1982, I. 267 (91. sz.).

	E	p	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
22.	Felelt arra Barta Istvánné, salva venia,	eb szar gondja vagyon , egy csep búja sincsen, talám meg-részedgett, és azért	–	1741	Királyi, Gömör és Kishont vm.	Bessenyei 1997–2000, I. 335 (81. sz.).
23.1.	Nem tagada semmit, aszt mondá (salvo honore sit dictum):	Ebszar, kutjaszar, semminek tartom, meggyógyítottom.	–	1742	Martonos, Udvarhely vm.	Kiss-Pál-Antal 2003, 711 (275. sz.).
23.2.	Arra mondá Szabo Ferencné, salvo honore sit dicit	ebszar, kutjaszar, meggyógyul.	Meg is gyógygula.	Uo.	Uo.	Uo. 713.
23.3.	Az hiszem úgy vala, de azt én édes öcsém nem azért mondottam, hogy annyére felvedd, mert csak	ebszar, kutjaszar dolog volt (salvo honore sit dictum).	–	Uo.	Uo.	Uo. 716.
23.4.	Arra azt mondá Szabo Ferenczné:	Ah, ebszar, kutjaszar (salvo honore sit dictum), tudam én, mi nyavalyja vagyon, hazamegyek, meggyógyítottom, de én esmét idejővek	–	Uo.	Uo.	Uo. 720.
23.5.	s mondotta a' feleségemnek:	Haragszik a' sógor, de (salvo honore) ebszar, kutjaszar, meggyógyul.	Megkente s vonogatta a' gyermek lábát, s csakhamar meggyógyúlt osztán.	Uo.	Uo.	Uo. 724.
24.	Akkoron hajnalban bebobbant Dóka Ágnes az fatens házába, mondván:	eb szar, kutya szar , fogjátok meg az macskát, had szakajjak a szőribül, had kössem be véle.	Arra Kocsis Ilus, az fatensnek nénje, megfogta az macskát, és annak szőrirel bekötötte Dóka Ágnes az beteg gyermeknek tőkit. Azonban azon reggel mindjářást, midőn az fátens gyermekit kipólyázta, az gyermeknek semmi baja sem volt, hanem az tőkinek fél-golyója elveszett, és mostanság is azon élő gyermek anélkül vagyon.	1744	Szeged	Reizner 1901, 533 (CCVII. 80. sz.).

	E	p	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
25.	Kire felelte az anya:	szar baja van.	–	1747	Kassa, Abaúj-Torna vm.	Bessenyei 1997–2000, I. 68 (13. sz.).
26.1.	s. v. csak azt felelte:	eb szar, kutya szar, nem jól kötöttetek, s attól van.	–	1752	Marosvásárhely, Maros-Torda vm.	Bessenyei 1997–2000, II. 245 (123. sz.).
26.2.	melyre azt feleli,	s. v., eb szar, kutya szar, mindent az szülékre fogtak,	s künn az utcán lévén, az gyermekem is ezen feddődéskor csak megtapogatja téll túl az gyermeket, s azon nyavalya mindjárt cessált róla, s most is már jól van.	Uo.	Uo.	Uo. 245.
27.	és valamely Zírval megkente kevéssé mingyárt, s mondotta, hogy	S. V., szar gondgya se lesz	az mint az Estvéli hajnál tájban történvén másnap reggel minden fájdalom nélkül föll költt agyábúl, s nyomorúságábúl ki gyógyult.	1754	Eger	Schram 1970–1982, I. 427 (158. sz.).
28.	azt felelte,	lesz neki szar baja, nem lesz neki semmi baja, nem hal ő abba meg;	mind azon által mind ezek utan kinnya könnyebetet.	1759	Sárospatak	Schram 1970–1982, II. 328 (569. sz.).
29.	Azzal Gy. P.-né a lábát-kezt megdörgölte, ezt mondván (salva venia):	lesz szar semmi baja, még a leányomat is elijesztvén bujdosóvá tettétek.	–	1766	Bereg megye	Komáromy 1910, 710 (CDLVIII. sz.).
30.	arra Marosiné kezeit megfogván a gyermeknek huzogatni kezdette, mondván:	e kurva az annya, majd nem lesz néki semmi baja.	–	1766	Nagyvárad	Komáromy 1910, 699 (CDLVI. sz.).

Melléklet II.

	E	P	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
1.	es neuetkezuen azt mon-dotta	de nem lesz semmi dolga, megh giogiu.		1627	Komárom, Komárom vm.	Klanciczay-Krisztóf-Pócs 1989, I. 418.
2.	Szabó Pálnéis monda néki,	meny haza fertelmes kurva, es semmi gondod nem leszen	és a legény haza ment, és mindgiárt megh giogiúlt	1648	Szendrő, Borsod vm.	Schram 1970-1982, I. 134 (52. sz.).
3.1.	De tagadta azt mondván:	Mit beszélsz, semmi gondod nem lesz!		1662-1665	Nagybánya	Balogh 2003, 60 (7. sz.).
3.2.	Arra mondá:	De megh gyógyul, nem lesz semmi gondgya! Nekem is fáj!	Azután megh gyógyult, azóta nem is fáj.	Uo.	Uo.	Uo. 61.
4.	mintegy kétszer vagy háromszor megvonitvn kezit lábát, és az száját feszegetvén, mondván	nem leszen semmi gondgya, meggyógyul abbul.	Így éppen arra az napra, az mely napon egy egész hol-napja lótt volna, meggyógyult az gyermek sok kínnya és szenyvedése utan.	1674	Komárom, Komárom vm.	Bessenyei 1997-2000, II. 52 (10. sz.).
5.	Hallván ezt Doleszné:	Mindegy a, semmi, mert én loccsantottam oda, nem lészen semmi nyavalyád.	Legotten lábára megromol-ván Lőrinczné, megdagad-tanak az lábai, reá izenvén Dolesznéra, meggyógyultak a lábai.	1683	Regécvára, Abaúj-Torna vm.	Klanciczay-Krisztóf-Pócs 1989, I. 6-7.
6.	Arra azt felelte az fia	de nem lesz semmi gondja;	azon estve megjöve az tehe-nemnek az teje, az mint az-előtt volt.	1683	Nagyenyed, Alsó-Fehér vm.	Klanciczay-Krisztóf-Pócs 1989, I. 36.
7.	De nem kell az inast sem-mivel kötni, csak ódgyuk le róla,	nem lészen semmi gongya,	az mint hogy másnap nem is lótt semmi gongya az gyer-mek lábának.	1685	Szatmár, Szatmár vm.	Kiss-Pál-Antal 2003. 48 (4. sz.).
8.	mond (!) Docziné	Eregy haza nem leszen a gyermeknek semmi gondgya,	es így meg is gyogyult a gyer-mek.	1691	Kecskemét, Pest megye	Schram 1970-1982, I. 461 (181. sz.).

	E	P	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
9.1.	oda ment ujjonnan Lovasz Matyasne, s mon- dotta	Aha semmi gongja nincs, nem is lesz, csak mossak meg tisztos füvel a fejét		1709	Vámos, Borsod vm.	Schram 1970–1982. I. 156 (58. sz.).
9.2.	mondotta Lovasz Matyasne	nem Emberi tetemeny az, semmi gongja nem lesz	az után meg jött a teje, de ő dolga volte, vagj kie, nem tudgja.	Ua.	Uo.	Uo. 157.
10.1.	arra felelt Banáné:	de nem leszen semmi gon- dott,	de mindazonáltal megh holt Hermánne	1712	Bályog, Bihar vm.	Schram 1970–1982, I. 53 (21. sz.).
10.2.	de csak mondotta	vigyétek, el mert megh gyö- gyul, semmi baja nem leszen		Ua.	Uo.	Uo. 52.
11.1.	arra azt felelte Kapta Sophi	de semmi sem az, megh gyö- gyulsz,	a mint az fatens az után köny- nyebedeti, és egy hét mulva meghis gyógyult	1714	Keserű, Bihar vm.	Schram 1970–1982, I. 59 (23. sz.).
11.2.	az után megh nézte az gyermeket Kapta Sophie, mondotta a fetensnek	de semmi nem leszen semmi gongya,	meggyógyult mindjára	Ua.	Uo.	Uo. 60.
12.	Melyre azt mondá Mátyásné:	Beszélj hiábalót, nem leszen semmi gondja az lábodnak!	Az szerint az leánynak az lába meggyógyult másnapra.	1714	Máramarossziget, Máramaros vm.	Tóth, G. 2005, 48 (4. sz.).
13.	Kire mond Sibaj Ilona	Semmi sem, míg hazamen- nék s még ide jönnék, nem lesz semmi gondja!	És az leánynak lába meg is gyógyult!	1714	Máramarossziget, Máramaros vm.	Tóth G. 2005, 60 (5. sz.).
14.	Arra azt mondta az incta:	csak megbolygattak, ereszd a kézen alá magadat meg- adja, s rá semmi gondod nem leszen.		1715	Debrecen	Komáromy 1910, 267 (CCXXXIII. sz.).
15.	azon szora azt felelte Balogh Ilona,	eregy haza, nem lesz semmi gongya az szemednek	az után megh gyógyította	1715	Kismarja, Bihar vm.	Schram 1970–1982, I. 91 (32. sz.).
16.	Arra mondja Nagy Mátyásné:	de eb jár hozzád, neked semmi bajod nincs	Annak utánna meggyógyult a lába.	1715.	Doboz, Békés vm.	Klanciczay–Kris- tóf–Pócs 1989, 81.

	E	P	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
17.	rajtamenvén aztán a fatens asszony Varga Istvánéra, mutogatván sebeit a lábán, ki is így szólott a fatensnek:	semmi az, csak (salva venia) disznó-ganéjjal kösd be, semmi bajod nem leszen,	melyet megcselekedvén, fatens mindjárt meggyógyult	1720	Pelsőc, Gömör-Kishont vm.	Klaniczay-Krisztof-Pócs 1989, I. 260.
17.1.	hogya eő arra semmit egyebett nem felelt, csak azt, hogy	semmi az meg gyógyul.		1721	Esztergom, Esztergom vm.	Schram 1970-1982, I. 354 (114. sz.).
17.2.	arra azt felele Jobbagy Eőrsi:	ej Pannaszon semmi az meg gyógyul,	azután csak hamar meg gyógyult, de nem tudgya, hogy micsodas szerrel gyogyította.	Uo.	Uo.	Uo. 335.
18.	azt mondotta Deresnő, hogy:	te kutya, ne fél semmit, neked semmi gondod nem lesz, csak hajnalban az kerék-vágáson vágass kilenc keresztet.	Amint is megcseleketette, de semmit nem használt	1721	Kassa, Abatúj-Torna vm.	Bessenyei 1997-2000, I. 53 (11. sz.).
19.1.	a bornyuhoz menvén végig tapogatta az hátát, s mondotta,	semmi gonngja nem leszen, csak a ló rugta meg.	azon tapogatasa utan a bornyu jobban lett, és enni kezdett, a földhöz sem verte magát, hanem meg gjogjult, s mostis él.	1723	(Bihar)Diószeg, Bihar vm.	Schram 1970-1982, I. 105 (35. sz.).
19.2.	rea menvén a ven Asszonyra meg intettek, s felelt:	eregjetek haza, semmi gongja sem lesz	s meg gjógjult a Fatens	Uo.	Uo.	Uo. 106.
20.	azt mondá Fekete Mártonné, hogy	menngen haza kegyelmed, nem lesz semmi gondgya	azután nem lött semmi bántódása az őcsém lábának, meggyógyult.	1723	Bagos, Kraszna vm.	Kiss-Pál-Antal 2003, 157 (21. sz.).
21.	Ráczné mondotta:	Semmi az.	Akkor is nem nyughatván tőle, csak bort kért, ha csak egy meszelyt is, s attak.	1725	Debrecen	Bessenyei 1997-2000, II. 376 (92. sz.).
22.	az orvos asszonynak azt mondotta:	miért hittál ide, hiszen el lehetett volna nálam nélkül, mert nem leszen ennek a gyermeknek semmi gondja.		1726	Hegyközpályi, Bihar vm.	Komáromy 1910, 367 (CCCXXXIII. sz.).

	E	p	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
23.	minden kérdés nélkül azt mondja fatensnek:	a főköti bánt téged, jó ember, ne félj semmi bajod nem leszen ; innia is adott fatensnek.		1726	Kökényesd, Ugo-csa vm.	Komáromy 1910, 379 (CCCXXXVIII. sz.).
24.	arra aszt mondgya Rez Benkőne, hogy	ne fejjen kglmed matkam Aszszony, mert bizony semmi baja nem lesz kglmednek , miholt en Fireden Kanyónéval beszélhetek, és megh Füredről haza jövök Gavára, addigh kglmed ithon megh gyógyul, semmi baja nem lesz		1727	Kisvárda, Szabolcs vm.	Schram 1970–1982, II. 317 (319. sz.).
25.	és azon megh főzött füveknek keves levében az fatensnek minden edényit megh mosotta, mondván, hogj	semmi gongya nem léssen az Tejének,	a mint annak utanna nem is lött, mert megh nem alutt, mint az előtt.	1729	Tiszafüred, Heves vm.	Schram 1970–1982, I. 402 (151. sz.).
26.1.	ezen szokra vigasztalván az Gjermeknek az Annyat il forman,	semmi gongja nem léssen	de az Fatens az haiát el nem vette, mire az Fatens tüle háza ment az Gjermek labra alot.	1730	Tallos, Pozsony vm.	Schram 1970–1982, I. 525 (217. sz.).
26.2.	Fatens aszony kezire tette, es ugy le simította kezejvel, mondvan, az ereknek nem köll engedny, csak kj nyuicsa kgl az kezeit [...]	semmj gondod nem leszen, megh gyógyulsz	aval a Fatens szállasa fele menvin, es szinten az had-nagy maga ablakja alatt az uczan alván Felesigestül, ugy mutogatta e Fatens kezeit, mar jobban vagyok, s midön házahoz érkezet, már semmi gondgya sem volt e Fatensnek.	Uo.	Uo.	Uo. 527.
27.1.	ismért arra felelte Bernát Clára, hogy	semmi gondja nem lesz	az mint hogy fél óra alatt meg szollalt a Legény, és meg ugralta az hazban magát, és mondotta, hogy már semmi gondom nincsen.	1730	Kisvárda, Szabolcs vm.	Schram 1970–1982, II. 331 (313. sz.).

	E	p	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
27.2.	arramondotta Bernát Clára	hogyan fély. semmi gondod nem lézen. meg gyógyulsz	a mint hogy meg is gyógyult	Uo.	Uo.	Uo.
28.	Eljött. s a menyecskét megcirógatta, háromszor a szemébe, arcullatjára köpött, nyúl a sebben. s mongya:	nesze egy kis ördögcsar, kösd a nyakadba, nem lézen semmi gondod.	Mingyárt meggyógyult a menyecske, jobban lett. és ehetett, akkor megparancsolta neki Vezendiné: Ezután senkinek ne varjál, csak nekem, mert kárát látod!	1730	Debrecen	Bessenyei 1997–2000, I. 418 (96. sz.).
29.	Midőn pedig utolszor az kezeit is meggyógyította, mondá Ludas Molnárné, hogy	már semmi gondja nem lézen, de színe nem fog lenni	aminthogy szintelen is az időtől fogvást.	1731	Szeged, Csongrád vm.	Reizner 1901, 485.
30.	Timár Györgyné azt feleli:	Küldje ide a gyermeket, semmi gondja nem lézen!		1735	Máramarossziget, Máramaros vm.	Tóth G. 2005, 127 (11. sz.).
31.1.	Odahívavá Govácánét, Govácáné csak reátötte a kezit, mondván	Nem lezen semmi gondja!	Gyógyult-é meg, nem tudom.	1735	Máramarossziget, Máramaros vm.	Tóth G. 2005, 143 (12. sz.).
31.2.	És egyszer Garbainé hozám járván, azt mondja:	Meggyógyul, nem lézen semmi bajom!	És meg is gyógyult.	Ua.	Uo.	Uo. 150.
32.1.	akkor felevén az Fátensnek	semmi gongya nem lézen, úgy mond, csak, S.V., Tehén ganajt kössen reá,	amint reája köttvén, csak hamar meggyógyult	1736	Abatúj-Torna vm.	Schram 1970–1982. I, 20 (1. sz.).
32.2.	viszsa izente	hogyan csak, s.v., Tehén ganajjal kötne, semmi gongya nem lézen	amint is be kötven Labat vasarnap, mint egy óra mulvan	Ua.	Uo.	Uo. 21.
32.3.	akkor felevén az fatensnek	semmi gondgya nem lézen, ugy mond csak, S. V., tehen ganait kössen rea,	ammint is reája köttvén, csak hamar megjódul	Ua.	Uo.	Uo. 24.
32.4.	gazdajatül visza izente	csak, S.V., tehén ganéjal kötne, semmi gondgya nem lézen	ámint is be kötven labat vasarnap, mint egy óra mulvan meg fakadott a nagy daganat, s mas nap hétfüre kelvén Jabloncza és Körtvélyes köszt lévő hidat ment a többi falusiakkal csinálni, semmi gondgya nem volt	Ua.	Uo.	Uo. 24.

	E	P	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
33.		Je de beteg kend, szomszéd Aszony, semmi az semmi meggyógyul Kglmed, és jobban léssen , kezével meg simogatván,	azonnal meg jobbulván a Fatens Aszony, és semmi nyavaláia nem lett	1742	Egervár, Heves vm.	Schram 1970–1982, II. 139 (278. sz.).
34.	és ezt mondotta az anyja:	nem léssen semmi baja a gyermeknek , csak hagyjon békét.		1744	Sarkad, Bihar vm.	Komáromy 1910, 513 (CDIII. sz.).
35.	Reménykedett Bálóné, mondván:	ne bánts – úgymond – bizony semmi gondod sem lesz; olyan leszel, mint mikor az anyád az világra szült.	Azután ugyan szt. István napjára semmi baja sem lett az fatensnek.	1744	Szeged, Csongrád vm.	Reizner 1901, 534.
36.	Kire felelt Gulyásné:	semmi baja nem lesz már.	Kevés idő múlva a tehén felugrott, és semmi baja nem is lett.	1747	Kassa, Abauj-Torna vm.	Bessenyei 1997–2000, I. 69 (13. sz.).
37.	megh nize a Sertéseket, és azt mondotta,	nem léssen semmi gondgyok,	mint is rövid időn megh épültek.	1747	Simontornya, Tolna vm.	Schram 1970–1982, II. 517 (362. sz.).
38.1.	az után kapja a Tibáné az Léánykát a szemében köpköd az kisednek, azt mondgya	eredgy véle, semmi baja sem lesz	igy a kised harmad napjára egészen kiis épült belőle.	1749	Kisvárdá, Szabolcs vm.	Schram 1970–1982, I. 409.
38.2.	s meg tapogatván az Tanut, s azt mondgya néki	semmi baja nem lesz kednek	elmégyen haza a szállására, mingyárt oljanná lett, mind ha meg ujjult volna, semmi baja sem vólt	Ua.	Uo.	Uo. 411.
38.3.	azt mondgya az Tibáné, ne haragudgy (!), kgyld	semmi baja sem lesz az kigyelmed Lovának,	azzal ki mégyen az gunyhobol, alovat meg tapogatyta, s vegig huza a kezit rajta, az után semmi baja sem lett alónak, bé fogták, s szántotak rajta	Ua.	Uo.	Uo.

	E	p	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
39.	Horvált Mihályné, amidőn megh látta, mondván	Nem lesz semmi baja, megh gyógyúl,	amint harmad napra ugy megh gyógyúlt, hogy semmi fájdalma nem lett, és megh tisztúlt minden serelmektől, valamint a Tenyere hogy tisztá ojjanná lett, ezen okon e Fatens mondgya, és nem másra, hanem csak egyedül Horvált Mihálynéra vagyon minden gyanosága, és e mai napon is reá panaszkodik.	1751	Kisvárdá, Szabolcs vm.	Schram 1970–1982, II. 399 (328. sz.).
40.1.		kire felel Szücs Györgyne ne mennyen kglmetek, mert nem léssen semmi baja harmad nap múlva , tsak hogj kglé a Kenyeritt a Kemen-czében igen közel vesse, ugy, hogy had ragadgjon egjüve		1751	Kisvárdá, Szabolcs vm.	Schram 1970–1982, II. 403 (329. sz.).
40.2.	Bába Kis Anna kisedd gyermekének vallat és fejt meg tapogatta, ezen szokot mingyárást mondot	ne félyen már kend Aszszonyom, nem léssen semmi baja,	azonnal a gyermeknek a szeme kinyilt, de még e koraig is nem oly ép, mint kellene lenni, hanem a fejet fíre tartya	Ua.	Uo.	Uo. 417.
41.	Kire felele Együdné: hogy Zainé gyógyította meg, ugyan ott lévén akkor Zainé, mingyárt mondotta, hogy:	Jaj, csak Bolondcság az, semmi baja sem leszen annak, ne búsúlyatok.	Az Gyermecskének szájában tévén Zainé az Úját, azonnal ott lévő Rósa Mihálynénak a Csecsit el vette, és mingyárt szopot; az után a Tanú Annya haza vitte, és szépen szopot.	1754	Eger, Heves vm.	Schram 1970–1982, I. 423 (158. sz.).
42.	midőn szinte a Leányát a Ferdőben tette, s mondotta, hogy	semmi baja nem lenne , megh gyógyulna az Leányzó		1755	Hódmezővásárhely, Csongrád vm.	Schram 1970–1982, I. 307 (100. sz.).
43.	csak azon füveket javasolta mondván:	nem lesz semmi baja , mondottam már orvosságot		1755	Sátoraljaújhely, Zemplén vm.	Schram 1970–1982, II. 705 (450. sz.).

	E	p	Perlokúció	Évszám	Hely	Forrásközlés
44.	kire felelvin Kósné	ne folyen, mert semmi gond- gya nem liszen harmadnap mulva, csak hogy mindgyá- rást emberre káltotok,		1758	Gyula, Szeghalom, Békés vm.	Schram 1970–1982, I. 38 (13. sz.).
45.	megszólítja a fatenst, mondván: ti azt gon- doljátok mindjárt, hogy megrontják a gyermek- teket, hadd lássam	nem léssen annak semmi baja!	S azzal megköpködvén a markát, háromszor a gyer- meknek ábrázatját meghúzo- gatván, semmi baja sem lett.	1757	Makó, Csanád vm.	Klanczay–Kris- tóf–Pócs 1989, I. 207.
46.	mellyre felelte, hogy	nem lesz semmi baja.		1759	Sárospatak, Zemp- lén vm.	Schram 1970–1982, II. 332 (569. sz.).

Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás
A boszorkányság hatókörreit leíró kifejezések
a Tatros menti csángóknál

A boszorkányság hagyományában a Kárpát-medence keleti határvidékén élő, Tatros menti csángóságot¹ alkotó magyar és román népelemek² régi hitvilágának szinte feltározhatatlan sokaságú alkotórésze kapcsolódik össze, s ez gyakran alig szétbogarhatóan fonódik egybe a római katolikus és ortodox egyházi tanítások tarka szövetével. A boszorkányság hiedelemkörének vizsgálatát éppen annak összetett volta miatt tűnik célszerűnek a helyi megnevezések – a részben egyházi és szemiliterátusi eredetre visszanyúló népi terminológia – elemzésével kezdeni, hogy a későbbiek során lehetőség szerint egymástól világosan elválasztott és tiszta fogalmakkal dolgozhassunk.

A Tatros menti csángók, a csiki, gyergyói, kászoni székelyekhez hasonlóan,³ a *boszorkányra* – és a vele gyakran együtt emlegetett *szépasszon(y)ra* –, emellett a különböző rontásokkal, bűvöléssel-bájolással, kötéssel-oldással, tejelvétellel és hasonló, „nem Isten hírvél való”, ördögi „paratikákval” foglalkozó személyekre négy alapvető terminust használnak: *kantéros/kántéros*, *gurucsás/guruzsmás*, *fermekás* és *buszkurja* neveken emlegetik őket. Legáltalánosabbak itt is a *boszorkán(y)*, *boszorkányos (asszony)*, *boszorkán fehérnép*, illetve a *(meg)boszorkányolás*, *boszorkányozás*, *boszorkánság*, *boszorkányosság*, *boszorkán(yos) mesterség (meszeria, menet)* kifejezések, amelyek mintegy gyűjtőfogalomként foglalják magukba a boszorkányos cselekedetek minden formáját, a fent említett, egyéb megnevezések pedig nem a boszorkányság különböző *fajtáit*, hanem a boszorkányos

¹ Dolgozatomban *Tatros menti csángóságon* a Tatros felső folyása és az abba ömlő számtalan patak mentén élő gyimesi (Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplek, Gyimesbükk), hárompataki (Kostelek, Gyepece, Magyarcsügés) és Úz menti (Csinód, Egerszék) telepek, valamint Bükkloka és Románcsügés csángó lakosságát értem.

² Antal I. 1992, 5–56; Ilyés 1997, 415–424; 1998a, 91–101; 1998b, 294–299; 2002, 261–273; Szőcs 1998, 91–93; 1999, 124–128; 2002, 321–322; 2007; Takács 2001, 27–110; Bárh 2004, 40–141; 2005, 149–159; 2006, 17–35; 2011, 36–79.

³ Csíkszéki székely gyűjtéseim anyagát, bár indokolt lenne – hely hiányában – többnyire nem használom.

tevékenység – lényegében tehát a *rontás*,⁴ a *bűbáj* (kötés és oldás) alfajainak – jellegzetes *hatókör*eit jelölik, azokat a cselekvéstípusokat, amelyeket az ördögökkel cimboráló boszorkányoknak tulajdonítanak. Jó példa erre az egyes ráolvasók szövegében is felbukkanó⁵ *kántéros boszorkány*, *kántéros boszorkány* összetétel, ahol a *kántéros*, *kántéros* kifejezés – mint egy viszonylag jól körülírható cselekvési kört, az ún. *kántérozást*, *kánterolást* jelző terminus – a *boszorkány* szokott, általánosabb fogalmát árnyalja, egy bizonyos tevékenységi körre leszűkíti.

A boszorkányság fogalmakörét alkotótevékenységek, illetve a rontóképességek – a „látatlan színben járás”, a *gurucsálás*, *kántérozás*, *fermekálás* – elnyerését, mint az az erről szóló eredetmondából,⁶ valamint egy magyarc sügési ráolvasóból⁷ is nyilvánvalóan kiderül, a Tatros menti csángók a mítikus üdvtörténet egy adott pillanatához kötik. Erről szól néhány, feltehetőleg 18–19. századi román nyelvű ponyvákhöz kötődő, gyimesbükki monda is:

Az asszonyok kérték az Úrjézust, hogy tudjanak fermekálni. S akkor Jézus aszmondta, hogy: – Megengedem, csak nem lesz a bünöd megbocsájtva. Az bocsájt-hatatlan bün.⁸

Amikor Veronika a kendőjét nyújtotta az Urjézusnak [...], azt kérdezte az Urjézus, hogy: – Mit tehetek ezért? – S aszmondta: – Azt tegye meg, hogy tudjam elvenni a tehenyeknek a tejit. – De az Urjézus azt felelte, hogy akkor még a kégyónak es el kell vegye. [...] Na, de hát úgy mondta, hogy azt megadhassa: – De az Atyám országába nem mehetsz soha! – S akkor ő folytassa, de aztá a pokolba.⁹

Szent Veronka, mikor az Urjézust kísérték felfeszíteni, levetkeztették csórémezte-lenre, akkor Szent Veronka [...] vitt az Urjézusnak egy gyulcsot, s elkötte az elejít. S aszmondta az Urjézus, hogy: – Mi legyen a fizetés, Veronka, ezért? S aszmondta: – Engedd meg, hogy vegyem el a tejet a tehenyektől! – S aszmondta az Urjézus, hogy: – Jaj, Istenem, sohase látod meg az Uristen szinyit! – S aszmondta: – Nem baj. – Háromszorig így kérdezte az Urjézust, s harmadikszor az Urjézus megengedte,

⁴ A Tatros menti csángók hagyományában *rontásként* tételeződik mindaz, amit a boszorkányok – illetve az esetenként boszorkánynak tartott személyek – másokra irányuló, rosszindulatú cselekedeteinek tulajdonítanak, így a megrontott személy egészségében (testi vagy lelki betegség, halál), javai-ban (tejhozam csökkenése, állapotbetegségek, rossz termés, munkában való sikertelenség), emberi kapcsolataiban (indokolatlan vágyakozás, harag, elhidegülés, rossz élet) keletkezett kár. A rontás tudatos, szándékos cselekedet, amelyet a rontó közvetlenül vagy – általában megfizetett – közvetítő segítségével „tesz” a megrontottra.

⁵ Tanczos 1995, 48–51; Takács 2001, 500–528; 2004, 273; Daczó 2003, 282–286; Frenzl 2008, 336; Magyar Z. 2009, 437.

⁶ Bosnyák 1982, 86 (149–150. sz.); Salamon 1987, 84 (67. sz.); Takács 2001, 498; 2004, 212–213; Magyar Z. 2003, 455–456.

⁷ Takács 2001, 495.

⁸ 73 éves nő, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2004. június 2. (A szerző gyűjtése. A továbbiakban, ahol nem jelzem a forrást, az adat a saját gyűjtéseimből való.)

⁹ 70 éves nő, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2004. június 1.

hogy foglalkozzanak ilyenvel. De akik ilyenvel foglalkoznak, azok az Úristen színyit nem szabad lássák, se élve, se halva, soha többet. Azok az Uristen felé hátval vannak örökké. Meg vannak tagadva.¹⁰

Ezelőtt [...] hát én előre három osztályt románul jártam. [...] Édesanyámnak vót egy ilyen fokos¹¹ könyve. Olyan fekete táblája vót a könyvnek, s aszmondja édesanyám, olvassak. Valami olyan apró-apró betűi vótak, tudja, s [...] ugy középen, ugy el vótak a betük választva. [...] Régi könyv vót. [...] S abba olvastam, hogy amikor az Urjézust felfeszítették a keresztre, akkor egy asszon átkötte egy törülközővel az Urjézust, derekon. [...] S akkor az Urjézus azt kérdezte: – Asszony, mi hála érte? – Akkor az azt mondta, az asszony, hogy semmi egyeb, csak amit ő ahogy akar, az ugy legyen. S akkor az Urjézus aszmondta neki: – De az én színyemet nem látod meg soha! – Akkor az asszon aszmondta, hogy: – Nem baj! – Akkor az Úrjézus aszmondta: – Úgy legyen! – S attol vannak maradva ezek az ilyesmik. [...] Hogy a teheneknek veszik el a zsirjikut, s mit tudom én. [...] A kantérost ezekre mondják. Az ilyesmikre. Aszmondják, kantér. Az ilyen boszorkányos dógokra, az ilyenekre mondják.¹²

A *boszorkány* és a *boszorkányos* kifejezéseket szinonimaként használom, ahogyan a helybeliek is. Mindkét kifejezés *élő emberboszorkányt* jelent, olyan személyt, aki a gonosz szolgálatába állt, ez irányítja életét, s ha legkésőbb a halálakor nem adja át „mesterségét” valakinek, a lelke nem juthat be a mennyországba, kirekesztetté válik, továbbra is a világunkban bolyong, és ártalmára van a közösségnek. Jó néhány adat utal arra, hogy a hagyományosan *szépasszonyoknak* nevezett infernalis csoport – amelybe férfiak is tartoznak¹³ – legalább részben az elkárhozott boszorkányok kirekesztett lelkeiből áll.¹⁴

A forgószelekbe, mikor olyan nagy forgószél, így a levegőbe forog olyan erőst-erőst a szél, látott maga ulyanyokat, ugye? Na, akkor aszmondják, hogy akkor ők mennek. Ők mennek, igen. A boszorkányok.

Nem a szépasszonyok?

Hát a szépasszony, s a boszorkán, az egy. Az egy.¹⁵

A szépasszonyok? Emberek. Asszonyok. Legtöbb inkább asszony. Férfiak es vannak, azok es vannak. Vannak asszonyok es, emberek es. Akik ilyen rossz dógokkal, met ez rossz dolog, evel foglalkoznak. [...] A szépasszony meg a boszorkány egy. Az a kettő egy. Egyek, egyek.¹⁶

¹⁰ 65 éves férfi, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. március 23.

¹¹ 'vastag'

¹² 76 éves nő (sz. Gyimesbükk, Bálványospataka), Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 6.

¹³ Takács 2004, 150 (54. sz.).

¹⁴ A *szépasszonyoknak* tulajdonított rontásokkal, bár őket esetenként a boszorkányok közé sorolják (Magyar Z. 2003, 96; 2009, 87–88; Salló 2008, 18.), nem foglalkozom.

¹⁵ 65 éves férfi, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. március 23.

¹⁶ 88 éves nő, Gyimesbükk, Petkipataka, 2005. július 8.

Amint a hiedelemmondákból kitűnik, a boszorkányosok „kötetésbe vannak a szép-asszonyokkal”, titkos éjszakai útjaikon „a szépasszonyokkal sétálnak”.¹⁷ A *boszorkán(y)os* kifejezés így a fenti – az élő emberboszorkányok és a halott boszorkányok kirekesztett lelkei (szépasszonyok) között fennálló – kapcsolatra is utal. Amint mondják: „A boszorkányok az alvilági boszorkányoktól tanulnak.”¹⁸

Az irodalmunkban Heltai Gáspár *Bibliája* (1551) óta¹⁹ szereplő *boszorkány* (‘kísértet, varázslónő, ördögszerető, kuruzsló’) kifejezés²⁰ alapjául az ótörök *bas-* (‘nyom, közösül’) ige szolgál.²¹ A *boszorkánynyomás* a magyar néphitben közismert, a Tatros menti csángóság hitében az éjszakai nyomás a *lüdérc* alakjához is kötődik.²² Egyes adatok szerint a másutt „ördögök”-nek mondott szépasszonyok²³ és a lüdérc egyazon gonosz, ördögi erő nő- és hímnemű képviselői.²⁴ Az erdélyi magyar nyelvemlékekben a 16. század utolsó harmadától folyamatosan adatható *boszorkány*²⁵ szó a románban is évszázadok óta jelen van, ahol a *bosorcaie*, *bosorcán*, *bosărcăile*, *bosorcă*, *bosorcaie*, *bosocaie*, *bosocoi*, *bortsokană*, *bursucăii* alakokban élő kifejezés az ’ördögi hatalommal bíró varázsló’-k („vrăjitor cu puterea diavolului”) megnevezésére használatos.²⁶ A magyar *boszorkányból* származó román kifejezések valamelyikének *bosorcilor* (plur. gen. ‘boszorkányoknak’) alakja, valamint a tejelveő rontásra utaló *bosorciturile* (‘a boszorkányságok’) szó olvasható egy, a gyimesbükki Budáka-oldalból származó kéziratot lapon szereplő, román nyelvű, tejelvélet elleni ráolvasóban: „O dăno doamne inapoi din mâna dușmanilor din mâna bosorcilor...” (‘Add vissza, ó, Uram, az ellenség kezéből, a boszorkányok kezéből...’); „Eu descânt la vaci [...] de tâte bosorciturile...”

¹⁷ Takács 2004, 220–221.

¹⁸ Bosnyák 1982, 86 (150. sz.).

¹⁹ Benkő 1967–1976, I. 351.

²⁰ Például Verantius 1595, 92, 102; Szenczi Molnár 1604 (oldalszám nélkül: II. b3 R); Comenius 1722, 187; 1724, 116, 183; Pápai Páriz 1995, I. 335, 494, 530, 579; II. 33; Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 296; Berrár–Károly 1984, 126. Későbbi nyelvemlékeinkben is „boszorkányok” (1785), „boszorka” (1798) szerepel. Benkő 1967–1976, I. 351. A tájnyelvben a kifejezés *baszorka*, *boszorkán*, *boszoró* (‘férfi boszorkány’), *boszor(ka)*, *boszorkányné*, *boszorká(nyo)s* alakjai is fellelhetők. Szinnyi 2003 [1893–1901], 171; B. Lőrinczy 1979–2002, I. 567–569.

²¹ Gombocz–Melich 1914–1936, I. 499; Benkő 1967–1976, I. 352.

²² Bosnyák 1982, 95 (203, 205. sz.); Salamon 1987, 73–75, 79–81, 83; Magyar Z. 2003, 415 (731–732. sz.); 2006, 100–102; 2009, 307–312 (222–228. sz.); Antal M. 2004, 90; Takács 2004, 504–591; Pócs 2012, 220–221.

²³ Salamon 1975, 120.

²⁴ Takács 2004, 27, 123; 146, 172–173, 551–556 (41., 101–106., 1023–1038. sz.).

²⁵ Szabó T. 1975–1996, I. 1042–1046.

²⁶ Tamás 1966, 144–145. A „boszorkány kifejezés változatai tejelvételekre használatos román ráolvasókban is előjönnek: „S’a ̂ntălnit / Cu Strigoi / Cu Strigoaele, / Cu fermecătorii / Și fermecătoarele, / Cu boșorcăii / Și cu boșorcaele...” [‘S megtalálkoza / A Strigákkal / A Strigaasszonyokkal, / A fermekásokkal / És a fermekás asszonyokkal, / A boszorkányokkal / És a boszorkányos asszonyokkal...’] (Marian 1904, 335.) A román szövegek fordítása itt és a továbbiakban tőlem származik: T. Gy.

(‘Én ráolvasok a tehenekre [...] minden boszorkányságtól...’)²⁷ A szöveg, amely a boszorkányos tevékenységek közül, a *bosorcitură*n (“boszorkánykodás”) kívül, azzal szoros kapcsolatban, az *aruncătură*t és a *făcătură*t sorolja föl,²⁸ a tehenek tejének elvett „mannáját” a boszorkányok kezéből („din mâna bosorcilor”) akarja visszaszerezni.

A boszorkányság hatókörreit leíró, említett kategóriák közül a *kántéros/kántéros*, valamint a *kuruzslással* összefüggő *gurucsás/guruzsmás* kifejezések magyar, míg a görög-latin gyökerű *fermekás* és *buzskurja* elnevezések román eredetűek.²⁹ Ezek a terminusok a boszorkányos tevékenységek teljességét nem csupán átfogják, de sajátos – nyelv- és művelődéstörténetileg, valamint néprajzilag elég jól megragadható – jelenségeik által viszonylag árnyaltan le is írják. A boszorkányság ugyanakkor hagyományosan *összetett* tevékenység, amely – a rá vonatkozó elgondolások szerint – az ördög uralma alá hajtottak által elnyertnek tartott abszolút, mindent átfogó rontó-javító, oldó-kötő hatalmon alapul, elvileg tehát minden boszorkány lehetőségei kiterjednek, ha nem is azonos mértékben, a szokott praktikák mindegyikére, így elsősorban átöröklés és sors kérdése, az illető melyik foglalatosságot részesíti előnyben a többivel szemben. A fenti kifejezések már csak ezért sem egy-egy külön boszorkányspecialista alakját írják körül, hanem az adott cselekvéskomplexumot alkotó egyes tevékenységi köröket nevesítik:

Fermekások. Guruzslók. Kántérosok. Boszorkányosok. Ezek, aszmondják, az ilyent mind értik.³⁰

Az említett cselekvési körök folytonosan át- meg áthatják egymást, a különböző elnevezések esetenként ugyanazt a cselekedetet jelölik, s egy-egy, első pillantásra jól körülhatárolhatónak tűnő, külön névvel illetett tevékenységi körön belül is a legkülönbélebb – alkalmasint eltérő néven egy másik csoportba is sorolható – boszorkányos praktikák bukkannak föl. A részben a magyar és román hagyomány találkozásából

²⁷ Az idézett szövegrészek, helyes románsággal: „Adă-o doamne ânăpoi din mâna dușmanilor, din mâna bosorcilor...”; „Eu descânt la vaci... [...] de toate bosorciturile...” (Kézirat papírlapról, Gyimesbükk, Budáka-oldal.) A teljes szöveget az *Elindula boldogságos szép Szűz Mária* című, sajtó alatt lévő kötetemben közlöm (Takács 2014).

²⁸ Az *aruncătură*ról (‘dobás, vetés, hajtás’, ‘köpet, hányadék, ürülék’): Bobb 1822–1823, I. 66; LEX. BUD. 1825, 32–33; Barcianu-Popovici 1886–1888, 38; Petriceanu-Hasdeu 1972–1976, II. 436–442; DLR 1913, 279; Bakos 1991, 43–44. Átvitt értelemben a *sorshoz* fűződő képzetekkel kapcsolódik össze: Bobb 1822–1823, I. 67; Petriceanu-Hasdeu 1972–1976, II. 436, 438; Coteanu-Seche-Seche 1996, 62. Az *aruncătură* mint rontásfajta (‘megtevés’) a *faptak* (‘tett, cselekedet’) nevezett kifejezésből származó, ‘varázslat, bűbáj, megigézés, ráolvasás’ (*magia, incantatio* – Klein 1944, 218), ‘témény’ (*faptă* – LEX. BUD. 1825, 211), illetve ‘varázslat, rontás, bűbáj, csinálmány’ (*farmec, ferme-cătură, vrajă, făcătură* – DLR 1934, 49) elnevezésű rontások csoportjába tartozik, ahová a *făcătură* (‘megrontás, megcsinálás, megcsináltatás, csinálmány’) is, amely más erdélyi tájnyelvekben is hasonló alakokban (*fakatura, fakatura, faktura*) és jelentésekkel (‘csinálmány, megigézés, varázslat’) ismeretes, lásd Márton-Péntek-Vöös 1977, 134.

²⁹ Magyar Zoltán a *gurucsást* „román jövevényszónak” mondja, lásd Magyar Z. 2003, 95.

³⁰ 50 éves nő, Gyimesközéplek, Bükkhavaspataka, 1995. február 4.

származó átfedések, s a belőlük is fakadó *heteronímia* okozzák, hogy a helybeli csángóság által a különböző boszorkányos mesterkedésekre használt elnevezések segítségével az egyes cselekvési körök egymástól „vegytisztán” nem választhatók el. A *kantér/kántér*, a *gurucsa/guruzsma*, a *fermeká* és a *buszkurja* kifejezések tehát a boszorkányság *egészének* viszonylag árnyalt leírására alkalmasak ugyan, a különböző cselekvéstípusok lexikálisan precíz elkülönítésére azonban nem, ezért – noha a boszorkányság általuk a maga *teljességében* szinte hiánytalanul leírható – az egyes bűbajos cselekedetek gyakran csak a maguk konkrét, tapasztalati valóságában sorolhatók a fenti terminusokkal jelölt csoportok valamelyikébe, vagy több cselekvési kör halmazának metszetébe:

Fermekás. Még most es aszmondják, a kártyavetőnőknek es, aszmondják most es, hogy hát fermekál. Most es úgy mondják. Kantérozás. Ez ugyanaz, a fermekálás, csak a szavak másabbak. Ugye, minden faluba más-más szavak vannak, más-más beszédek vannak. Ugyanaz.³¹

A boszorkányságban megjelenő, őrdögi eredetű oldó-kötő hatalom általános, egyetemes jellegű, a különböző cselekvéskörök egymással tehát *hierarchikus* viszonyban nem állnak. A gyakoribb *fermekás* és a ritkább *gurucsás* például, a román nyelv lassú térhódításán túl, inkább az egységes hatókör adta lehetőségek közötti választásra, valamint a „tudomány” átörökítésének problémakörére utal; a híresebb boszorkányspecialisták máig emlegetett, mitikus alakja tudományuk nagyságából, s nem annak mivoltából, tartalmából, tehát nem a különböző boszorkányos praktikák valamiféle alá- és fölérendeltségéből fakad.

1. Kantéros, kántéros

Első kifejezésünk, a *kantér/kántér*, illetve a belőle képzett *kantéros/kántéros*. Utóbbi jelentése a csángósággal foglalkozó néprajzi irodalomban 'boszorkányos',³² 'boszorkányos, aki a tejet elrontja',³³ *kantéroz az*, aki 'tejelvitellel foglalkozik'.³⁴ Ez a jelentés szűrhető le egy magyarcsügségi kéziratban fellelt ráolvasó – és annak közvetlen párhuzamai, származékai – szövegéből is.³⁵ Sokáig jómagam is úgy véltem, a *kantérolás* kifejezés kizárólag a *tejelvitel* megnevezésére használatos, újabb adatok³⁶ alapján azonban nyilvánvaló, hogy a *kántér* – másfajta rontásokkal egyetemben – a *szerelmi bűbájt* is jelöli. E kettősségre utalnak a következő példák is:

³¹ 81 éves nő (sz. Gyimesbük, Tarhavaspataka), Csíksomlyó, 2005. május 17.

³² Magyar Z. 2003, 815; 2009, 531; Antal M. 2004, 305.

³³ Salamon 1987, 260.

³⁴ Magyar Z. 2003, 816; „Azt mondták, hogy én kantéros vagyok, s hogy elveszem a tehennem a zsírját...” (Salamon 1987, 106. [86. sz.].)

³⁵ Tánzos 1995, 48–50; Takács 2001, 500–502, 514–515, 520–523; 2004, 273; Daczó 2003, 282–285; Frenzl 2008, 335–338; Magyar Z. 2009, 435–437.

³⁶ Takács 2004, 52–53.

Vannak má kantérosok, tetszett hallani, hogy így veszik el a zsirt a szomszéd marhájától.³⁷

Kantéros. Aki olyan, hogy elveszi a tehennek a zsirját. Az a kantéros.³⁸

Kantéros. Fermekás. Gyűjtött. Ugy maga felé. Gyűjtött, hogy vette el a többitől az ilyeneket.³⁹

Kantéros. Tudja, mire mondják? [...] Hogy a teheneknek veszik el a zsirjikat, s mit tudom én. [...] A kantérost ezekre mondják. Az ilyesmikre. Aszmondják, kantér. Az ilyen boszorkányos dógokra, az ilyenyekre mondják.⁴⁰

Kantéroznak. Így mondják. [...] Hát az az, hogy elveszik a tejet a más állatjától. Olyan, olyan. Az a kantérozó.⁴¹

Kantéros. Igen. Kantérozzák. A tehentől a tejet elveszik. [...] A zsirját elvették a tehennek, s osztá rugtak a tehenek, pisiltek, nem tudták fejni meg.⁴²

A kantérozás, az ulyan, hogy a marháknak elveszi a tejit. Nagypám magyarázta, hogy vett vót egy tehent. A tehen sok tejet adott, de megótani se tudták, érti-e, nem aludt meg, úgy el vót véve a zsirja. S akkor aszmondták, hogy az meg van, a tej el van véve, meg van kantérozva. [...] Elvette a tejet, még megaludni se aluszik meg. Mondom, nagypám ótott, jó sok tejet adott, nem aludt meg a tej. Két nap se aludt meg, csak ulyan vót, mind a savó.⁴³

Kik azok a kantéros boszorkányok?

Az az, hogy ha egy tehenje van es, oan es vót, hogy úgy megtötötte zsirral, hogy mikor borjuzott meg, megdöglött a tehén. S tartnak békát, varasbékát a küszöb alatt, hol mejen be az ember a házba. Piros szalag van reakötve. [...] Olyan ember van ide átol, Uz mellett, Csinódba egy, csak így elhúzza a tehennek a hátán a kezit, s a tehen megszárad.

Azzal a tejét elvette?

Igen. Ilyen bog vajakot csinál, ne. Hát az enyim es azt a szénát eszi, mind a másé, de a tehen közt es van különbség, de vannak ezek a... ezek a boszorkányok. Úgy. Hogy azok osztá elrontsák, s a szomszéd tehen megszárad, s ő eszi a zsirt. Na. Ez.⁴⁴

³⁷ 70 éves nő, Gyimesfelsőlok, Görbepataka, 1991. május 21.

³⁸ 82 éves nő, Gyimesközéplök, Jávárdipataka, 2005. május 20.

³⁹ 63 éves nő (sz. Gyimesfelsőlok, Görbepataka), Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

⁴⁰ 76 éves nő (sz. Gyimesbükk, Bálványospataka), Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 6.

⁴¹ 74 éves nő (sz. Gyimesbükk, Bilibokszer), Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. május 16.

⁴² 49 éves nő (sz. Gyimesközéplök, Hidegség), Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

⁴³ 64 éves férfi, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

⁴⁴ 76 éves férfi (sz. Gyimesfelsőlok, Ugrapataka), Egerszék, 1997. október 21.

Ezelőtt úgy mondták, hogy megkántérozták az állatokat. Azok olyan rossztevők vótak. Hogy ha úgy akarták, hogy a szomszédnak, vaj⁴⁵ valakinek ne legyen jó az állatja, vaj ne legyen jó a fejőstehene, megkántérozták. [...] Csak így mondták, hogy megkántérozták. Az az állat, tudja, mi történt vele? Vótak olyanok, amik rugtak. Vótak olyanok, hogy a falra mászott fel. Hogy úgy megvadúlt. Megvadúlt. Nem lehetett szeliden vele bánni, nem lehetett fejni, nem lehetett héza közeledni a fejéshez. Rugott. Meg vót zavarodva. Meg vót kántérozva. Így mondták annak.⁴⁶

Megkántérozzák, vagy mi a Jóistent csinálnak, nem tudom. Vagy a nyomából vesz, vagy megsimogassa, vagy pediglen így elmegy, s kér tejet, vaj ezt, vaj azt kér. Valamit kér, s akkor az Úristen örözzön! [...] Há itt nincsen most, itt a szomszédba olyan, amelyik tudnám, hogy foglalkozik, de ezelőtt vót egy öreg bácsi. Tavasszal járt ide, valami apró magokat kért, répamagot, mit kért az asszontol. Mikor annak három napja vót, az Uristen örözzön! Nem birtunk a marhákkal. Aztá az asszon hamar olvastatott, s úgy osztá úgy helyrejöttek.⁴⁷

Kantéroz. Mind a restások⁴⁸ es, hogy foglalkoznak olyan rossz csinálmányokkal. Na, eylesmi. S a tejelvétel, az es olyan. S akkor így az emberekre es. S a gurucsás es olyasmi. Az es olyasmi.⁴⁹

Kantérozás. Azt es úgy megcsináltatta. Mentek, vót olyan asszon, amelyik tudta, s az megkántérozta, s osztá aval es baj lett.

Azzal embereket rontottak meg?

Igen.

Nem a tejelvétel volt a kantérozás?

Nem. Nem. Nem.⁵⁰

Aszondták, hogy odakantérojza, ugye, elveszik a marháknak a tejiket. Az a kantéros.

S ha megcsinálja, hogy egy legény megszeressen egy leányt?

Hát az egy része, az. Egy része az.⁵¹

Kantérojzák meg a teheneket, s kantérojzák meg a fehérnépeket, me... ők úgy meg tudták csinálni, hogy hát ha valakit láttak, hogy jól él, s jól van, s két fiatal eszeke-rül, azt ő, ha kellett, ő el is rontotta, s ha kellett, esze is állította, ugyhogy ők azt tudták. S azt hitták kantérozásnak.⁵²

⁴⁵ vagy

⁴⁶ 70 éves nő, Gyimesbükk, Fő út, 2005. július 7.

⁴⁷ 67 éves férfi, Gyimesbükk, Áldomásalja, 2005. július 8.

⁴⁸ Ti. üstfoltozó, bádogos vándorcigányok.

⁴⁹ 78 éves nő, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

⁵⁰ 78 éves nő, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

⁵¹ 92 éves nő, Gyimesfelsőlok, Sántateleke, 2005. május 22.

⁵² 62 éves nő, Kostekek, 1992. október 16. (Takács 2004, 52–53.)

A kantérozás, azt inkább másnak... a kantérozás az inkább annak jó, hogy a férfit megcsinálják, hogy ne tudjon nőzni, vagy igen nőzik... Erre jó ki a kantérozás. A tejnek az elvevője... boszorkányos vénasszon. Itt a faluba is van, csak kihót má. [...] Az, aki elveszi a tehénnek, hogy elrontsa a tejt, vagy ilyesmi, a nyomából veszen, vagy a szőriből. Mind a mi marháink es kint hálnak havasba, menyen, s megfeji éjszaka. Megfeji, egyszerűen megfeji. De hát azt ki tudja, hogy milyen képbe? Me az nem az ő saját képibe menyen. Más képbe menyen. Kutyába, vagy macskába, vagy ő maga seprűn, csórén, tilón.⁵³

A kantérozás az *urszita* (rom. *ursită*) – mint rontásfajta⁵⁴ – fogalmával is összefüggésben áll:

Mondják, azt mondják... hogy megkantérozzák, hogy elfészegetik⁵⁵ az embert, ilyesmi. Urszítát vetnek. Hát azt ilyen kantérságnak nevezik, hogy urszítát vetnek, s nagyon nehéz megtéríteni, s elfészegeedik, aki... még ugy es lehet, hogy beléhal. [...] A kantér s az urszita ugyanaz. Nehezebb kantérsággal, annak nehez, hogy akarja, lehet, meg es haljon, vagy mit tudom én, hogy mire képesek az ilyenek. Mondják, hogy azt a papok nem is térítik, met olyan helyré kell menni, hogy ember csinálja, ilyen nép csinálja, s az kell kibontsa.⁵⁶ Van olyan, amelyik vissza tudja csinálni.⁵⁷

⁵³ 45 éves nő (sz. Kostekek), Bükkloka, 2004. augusztus 2.

⁵⁴ Az *urszita* kifejezés alapjául a román *ursită* (rég. *urșită*) szolgál, amely az ógörög *ordeo*, *horidzo* 'szőni kezdek', illetve 'elrendel, [meg]határoz, parancsol, valakit valamire rendel' – Walde 1910, 546; Pușcariu 1905, 172 – kifejezésekkel is összefüggő latin *ordior* ('szőni kezd, hozzáfog, megkezd, vállal'), *ordinatus* ('elrendeltetett'), *ordo* (tk. 'sorrend'; pl. *ordo factorum* 'a sors folyása'), *orior* ('keletkezik, születik, kezdődik'), *orsus* ('kezdet') szavak – Finály 1884, 1383; Burián–Édes 1941, 546; Calepinus 1912, 221; Pápai Péter 1995, I. 398 – szemantikai környezetéből – nyilvánvalóan nem direkt módon, az ógörög esetében például balkáni közvetítőnyelveken át – származó román *ursi* infinitívusból ('elrendelni, jövedőlni') képzett főnév ('[bal]sors, végzet, jövő'), lásd LEX. BUD. 1825, 739; Laurianu–Massimu 1873–1876, II. 1539; Barcianu–Popovici 1886–1888, 678; Pușcariu 1905, 172; Șaineanu 1908, 778. Az *ursi* és az *ursită* szóbokrába a sorsra, végzetre, balsorsra, illetve – azzal szoros összefüggésben – a szővésre, fonásra vonatkozó jelentésű kifejezések tartoznak, lásd LEX. BUD. 1825, 740; Cihac 1870, 302; Pușcariu 1905, 172; Șaineanu 1908, 778 –, az *urșitoare* jelentése pedig 'párka, (sors)tündér', lásd Cihac 1870, 302. A moldvai és erdélyi magyar tájnyelvben az *urșil* jelentése 'eleve elrendel', az *urșită* szóé 'sors, végzet, varázslat, a rontás egy neve', lásd Márton–Péntek–Vöo 1977, 396; Márton Gy. 1972, 575. Az *urszita* jelentése tehát egyrészt 'sorsasszony', 'sors-tündér' – lásd Magyar 2003, 709–711 (1477–1478., 1480. sz.); 2009, 292–293 (184–185. sz.); Takács 2004, 77–80, 361–362 –, másrészt a rontások egyik fajtája, amelyet titokban (éjszaka, befüggönyözött szobában, erdőben), gyakran több (három, hét) személy részvételével készítenek, vö. Salamon 1987, 126, 263; Takács 2001, 497–498; 2004, 312–327; Magyar Z. 2003, 520–522; 2009, 326–327. Az *urszítának* a csángók szerint hetvenhét vagy kilencvenkilenc fajtája van, némelyiküket a megrontandó személy házába, udvarára, járásába teszik vagy öntik, hogy belelépjen, hozzáérjen, mások a távolba is hatnak. Az ún. *fekete urszítába* a megrontott menthetetlenül belepusztul, a többit különféle módokon lehet „visszacsinálni”.

⁵⁵ 'elfészegetik, megnyomorítják, sántává, bénává teszik'

⁵⁶ Vagyis feloldja a rontást.

⁵⁷ 79 éves nő, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. március 22.

Az olyan, hogy ugy elintézi, hogy soha helyre nem jó. Hogyha üdejibe mejen, akkor meg tud szabadúlni, de se meg nem hal, se meg nem él. Ulyan. Urszitába lépik. Egy valamilyen, egy ilyen kantérozás, valami, abba belelépik, se... Istenem, annak doktora nincs, hogy az meg tudja gyógyítani, míg el nem mennek, ha üdejibe elmejen, hogy osztá ott visszafordítsák. Az, aki csinálta. Ő. Azt visszaimádkozják, érti-e. Szóval megfordítsák azt a... azt, amivel ő, imádsággal, s gyertyával, nem tudom, mennyi gyertyát kell vegyenek, s azt égetik, azkot a gyertyákat, s imádkoznak, azok a gyertyák amig elégnék, s akkor visszafordul a menet. Nem tud erőt venni az a másik, az a rossz.⁵⁸

Kantér. Azt a boszorkányosokra mondták régebb, hogy olyanyokat csinálnak. S akkor csinálnak urszitákat, s ilyeneket beszéltek ezelőtt. Ott a románoknál mondják azt az urszitát. [...] Csinálnak fermekákat es, s azt bedobják az udvarára es. Kapott⁵⁹ egy fehér cérnát, s piros cérnát, s az fermeka vót. Kilenc bog vót rajta. Bévetik a kerten az udvarára, s akkor viszik, tüzet tesznek rea, de nem ég el. Ha megkapja, tüzet teszen rea, s az nem ég el. Aszmondják, hogy a vizen el kell eresztetni, nem kell bevinni az udvarra. Ha megkapja az udvaron, akkor vigye ki onnat, s vesse belé a vízbe, hogy a víz vigye el. Akkor megmentődik.⁶⁰

Röviden tehát az mondható, a *kantér*, *kántér* a Tatros menti csángók hagyománya szerint olyan gonosz, ördögi eredetű természetfölötti erőből táplálkozó cselekvéskört jelöl, amelynek célja a marhák és egyéb fejős haszonállatok „elrontása”, tejük, szaporulatuk elvétele, valamint a szerelmi bűbáj. Idetartozik azonkívül az emberre irányuló rontásoknak az a csoportja, amely a *kantér/kántér* fogalmi körét (már 17–18. századi csíki boszorkányperekben is)⁶¹ egyrészt a *guruca/guruzsma*, másrészt a román *urszita* (*ursitá*) és *fermeke* (*fermeca*), valamint néhány más, velük gyakran együtt – néha szinonimaként – említett rontásfajta, így a *csinálmány* és az *öntés*, illetve a nekik jobbra megfelelő román *fapt* ('rontás, varázslat, öntés'), *făcătură* ('csinálmány, rontás'), *aruncătură* ('megtevés, rontás') tevékenységeihez közelíti. A *kantéros*, *kántéros* az a boszorkány, aki tudományát a fentiekre használja. A rontások említett köre – amelyet a *guruca* kapcsán is megfigyelhetünk majd – alighanem a késő középkor és a kora újkor egyházi álláspontját is jelzi, mely szerint „az eordeongeos ártalom az, mideon valaki az eordeoggel fzerzeoskeodik, máfnak ártalmára; vagy teftében, annak meg-veftzésével; vagy javaiban károkkal; vagy is lelkében, annak gyeuleolségre, vagy gonofz fzeretetre gerjefjtésében...”.⁶²

⁵⁸ 64 éves férfi, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

⁵⁹ 'talált'

⁶⁰ 83 éves nő, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 6.

⁶¹ Bessenyei 1997, I. 200–201: Csíkszentgyörgy, 1699; Bessenyei 1997, I. 203: Csíkszereda, 1702.

⁶² Illyés I. 1697, 472.

A *tejelvétele* ugyanakkor nem szorítkozik csupán a tejhaszonállatokra, hiszen a csán-góság archaikus hite szerint – láthattuk – a boszorkányos minden állattól,⁶³ de még az emberektől is elveszi tejüket, testük zsírosságát, élető nedveit.⁶⁴ A kantérozás mint *szelmi bűbáj* is a világunkban fellelhető *élető erő*k birtoklására szolgál, amelynek a konkrét tejelvétele csupán elemi szinten való megnyilvánulása.

A marhák tejének visszatérítésére használatos ráolvasókban gyakran előfordul *man(n)a* (rom. *mană*; rég. *manof* 'bő') a helybeliek szóhasználatában a tej *fölét*, *kövérségét*, *bőségét*, *gazdagságát*, a *legjavát* jelenti,⁶⁵ a kifejezést ilyenkor *tejelésként*, *tejelő*, illetve *tejelési képességként* is szokás fordítani.⁶⁶ A szó ugyanígy – mint a tehének *zsírja*, *mannája* – szerepel egyes Tatos menti, magyar nyelvű ráolvasókban is.⁶⁷ A már említett Budáka-oldali kézirat lapon a ráolvasó tudományos az Úristent (Dumnezeu) kéri, adja vissza tehenei mannáját és zsírját.⁶⁸ Magyarcsügésen a juh, a kecske szájában a „reglőről”⁶⁹ hazavitt fűszálat – amellyel „a zsirt hozta a havasrol” – régen, az állat megfejeése után, a csöbörben lévő tejbe tették,⁷⁰ erre Tarhavason azt mondják, hogy *mană laptelui*, azaz 'a tej mannája':

Hojza a hasznót, igen. Kivették a szájából azt a füvecskét, s belétették a tejbe, a kupába. Megfejték, akkor kivették a füvecskét a szájából, s beleeresztették a tejbe, s aszmondták: Mană laptelui. Rományul többet beszéltek. Mană laptelui, aszmondták. A tejnek a mannája. A fűszálra mondták, hogy a tehen elhozta a mană laptelui. Nagytátá monda, az Isten boldogiccsa: Uita-ma, vaca mea a 'dus mana laptelui. Ne, Jánoska – aszmonda –, a tehenem elhozta a tejnek a mannáját. A tejnek a kövérségit, a jóságát. Így mondták.⁷¹

⁶³ „Elveszi a nyomából, vagy elveszi a tehentől. [...] Ugy mondták, hogy van békájik es egy részének. Varasbékájik. S aval értekeznek. S mindennek elveszi a tejit. Mindennek. Hogy elveszi a békának, elveszi... ami csak fiazik, kégyónak, mindennek elveszi a tejit, s oda belégyüti, s mondja, hogy: Legyen az enyém! Hogy neki legyen sok teje. Sok tejsírja, hogy tudjon sok vaját csinálni.” (69 éves nő, Magyarcsügés, 2005. március 24.)

⁶⁴ „Elveszi fehérméptől, mindentől a tejet, met nagyanyám aszmonda, hogy Karácsony Miklós nálík ment, s ő szoptatta a Miklós nevezetű fiát. – S a mellyemen lehuzta a kezit – aszmondja –, ugy elveszett a tejem, hogy a gyermeket elig növeltem fel.” (84 éves nő, Magyarcsügés, 2005. március 24.)

⁶⁵ Bobb 1822–1823, II. 10; Şaineanu 1908, 708; Hegedűs 1952, 330; Márton Gy. 1972, 405; Bakos 1991, 421.

⁶⁶ Filimon 1913, 229–230, 231–232, 286.

⁶⁷ Tánzos 1995, 49–50; Takács 2001, 500, 514, 520, 523; 2004, 273; Daczó 2003, 282; Frenzl 2008, 336; Magyar Z. 2009, 436. A *ma(n)na*, *mána* „zsír, a tehen zsírja” (Tánzos 1995, 49).

⁶⁸ „Vacile mele să ramie curate și lumnyinate / Cu mana și unsoarea lor care lea dato / Dumnezeu.” (Maradjanak a teheneim tiszták és fényesek, / mannájukkal és zsírjukkal, amelyet Isten adott / nekik.)

⁶⁹ legelőről

⁷⁰ Takács 2004, 261.

⁷¹ 65 éves férfi, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. március 23.

Ezt a fűszálat az állattól elvéve, amint Kostelegen hallottam, a tejhaszon is elvihető.⁷² Minderre egyes tejelvtétel elleni román ráolvasók is nyilvánvalóan utalnak.⁷³

A néphit szerint a boszorkányok nem a tej egészségét, csak annak tápláló „mannáját” veszik el az állatoktól. Egyes román ráolvasókban a legelőt „mannás mező”-nek, „mannával teli mező”-nek („cîmpu cu mană”) nevezik.⁷⁴ Mannája, bősége ugyanis nemcsak a fejősállatoknak, hanem a világon mindennek van. A moldvai csángók szerint egyaránt el lehet venni a teheneknek „az igaz máná”-ját és „a fáknak a mánájikat” is.⁷⁵ Egy 1720-ban zajlott kövendi (Aranyosszék) per iratai szerint a boszorkánysággal vádoltak „bűvös-bájós boszorkányi és ördögi mesterségekkel és praktikájokkal [...] mezőknek zsírjait elvették, és megmérgeztették”.⁷⁶ Egy buhapataki ráolvasó arra kéri a mennyei erőket, hogy a teheneknek adják vissza „tejüket, monáikot, / fának minden ága-bogából, / földnek zsírjából”.⁷⁷ A hasznót a román néphit szerint is el lehet venni „minden növénytől, minden dologtól, minden állattól, [...] mindentől”, hiszen végső soron a tej mannája és más éltető javak boszorkányok általi megszerzése az életerő, a „termékenység erejének átvitele e világ és túlvilág között, amelyből csak annyit látunk, amennyi földi világunkban megnyilvánul”.⁷⁸

A boszorkányos rontások fenti csoportjára használatos *kantér*, *kántér* elnevezés alapjául szolgáló *kantair* talán összetett, bizonytalan eredetű, régi nyelvi szó, amelynek előtagja a *kanta* ('kanna'), utótagja pedig a 'kenőcs, orvosság' jelentésű *ír* lehet.⁷⁹ A *kanta íres* ('ördöngös, bűvös bájós, boszorkány: veneficus') kifejezés már Werbőczy Magyar

⁷² Takács 2004, 236.

⁷³ „Elvették a zápfogát a fogak közül, fogait a zápfogak közül, a fűvet a nyelvéről, a tejet a fűről, a tejfelt a tejről.” (Filimon 1913, 231.)

⁷⁴ „Elment a tehenecske az udvarról, / El az ő gazdája házatól: / Mannával teli mezőre, / Tápláló mezőre. / S megtalálkozott / Boszorkányokkal, / Boszorkákkal, / Rossztevőkkel, / Banyákkal, / Tejeltevőkkel, / Fermekás asszonyokkal: / Mannáját elvették, / Tejét tönkretették...”. („S-o luat văcută de la oculu său, / De la casa domnu-său: / În cîmpu cu mană, / În cîmpu cu hrană. / Și s-o-nîlnit / Cu moroi, / Cu moroai, / Cu strîgoi, / Cu strîgoai, / Cu formăcători, / Cu formăcătore: / Mana i-o luat, / Laptele i-o strîcat...” – Bîrlea 1968, I, II. 408.)

⁷⁵ Hegedűs 1952, 173–175; Bosnyák 1980, 227–228 (1902–1903. sz.); Halász 2005, 374 (1737. sz.).

⁷⁶ Kiss-Pál-Antal 2002, III. 395.

⁷⁷ Tánzos 1995, 50. A *mona* itt 'man(n)a, mána' (rom. *mană*) jelentésű.

⁷⁸ Benga 2004, 500, 505.

⁷⁹ Benkő 1967–1976, II. 350. A kifejezés kutatástörténete szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Hunfalvy Pál a *kanta-írt*, *kanta-írest* (vogul, finn, lapp, norvég párhuzamok segítségével) 'igéző ír', 'igéző írrel bánó' jelentésekkel tárgyalja – Hunfalvy 1864, 163 –, s etimológiáját Magyary-Kossa Gyula is átveszi, lásd Magyary-Kossa 1929–1940, I. 96. A székely *kanta* ('kuruzsló') kifejezést a török népek archaikus hitének *ham* ('sámán') alakjával összefüggésben látja Vámbéry Ármin: Vámbéry 1882, 384. Kandra Kabos szerint a *kantéros* alapjául a török és a finnugor nyelvekben is fellelhető, elavult székely *kanta* ('kuruzsló') kifejezésből származó *kanta-íres* ('igéző írral bánó, bűvös-bájós boszorkány') szóösszetétel szolgálhat, lásd Kandra 1897, 308–309, 352. A Czuczor–Fogarasi-szótár a *kanta* szó görög-latin, német és bajor, dán, kalmük, török párhuzamait is felsorolja: Czuczor–Fogarasi 1862–1874, III. 367.

*decretum*ában (1565) előjön,⁸⁰ a *kanta ir* Heltai Gáspár *Hálójában* (1570) is szerepel.⁸¹ A *cantair*, *kanta ir*, *kanta-ír*, *kantaír* a későbbiekben főként 'kenőcs' (lat. *pharmacum*, vö. gör. *pharmakon*) jelentéssel bukkan fel.⁸² Lehet mérég,⁸³ 'rontó kenőcs',⁸⁴ 'ördögi kenet',⁸⁵ de orvosság, gyógyszer is.⁸⁶ A *kantaír* tehát neutrális jellegű kenőcsnek tűnik, amellyel – a boszorkány szándékától és az általa használt ráolvasótól függően – rontani és gyógyítani, kötni és oldani egyaránt lehet. Erre utal már Werbőczynél (1565) a *kanta íres* 'ördöngös, bűvös bajos',⁸⁷ majd Baróti Szabónál (1792) a *kanta-íres* 'bűvös, bájós, ördöngös'⁸⁸ jelentése éppúgy, mint az, hogy Calepinusnál (1585) a *pharmacum* ('kenőcs') megfelelői között az „oruosság” és az „eteteo” ('mérég') mellett szerepel a *cantair*, ugyanott a *praemedicatus* ('orvossággal ellátott') magyarázatában a *kanta irezeot* szinonimája a „bwbaioltatot”.⁸⁹

A *kantért* (kantair) a források többsége egyértelműen a boszorkányság eszköztárába sorolja, a *kantérost* (*kanta íres*, *kanta íros*, *kantaíres*, *kanta-íres*) pedig leggyakrabban a *veneficus* és a *venefica* ('varázsló[nő], kuruzsló[nő], mérégkeverő boszorkány') jól ismert figurájával magyarázza. Így tesz már Werbőczy, majd Calepinus, Szenczi Molnár (1604) és Pápai Páriz (1767).⁹⁰ A csángóság hiedelemmondáiból és ráolvasóiból jól ismert *kantéros* alakja ezekben a forrásokban tehát mint „eordeongeos, beweus baios”,⁹¹ „ördöngös, bűvös bajos, boszorkány”,⁹² mint 'varázsló-, kuruzsló-, mérégkeverőnő, boszorkány',⁹³ kissé másként mint 'mérégkeverő, kuruzslónő, boszorkány',⁹⁴ azaz „ördöngös, boBorkány aBfony”,⁹⁵ „bűvös, bájós, ördöngös aBfony”,⁹⁶ „bájitalos, mérégkeverő”⁹⁷ áll előttünk.

⁸⁰ Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 1606.

⁸¹ „Mert iol tudiác, hogy pokolbeli mézzel be kentéc à feiedelmeknec fzaiokat, és kanta irrel be kentéc fzeomeket. Hogy fem látnac, fem halnac, és femmit nem félneec teolec...” (Heltai 1570, 139 R [S3].)

⁸² Calepinus 1912, 240 (798. sz.); Szenczi Molnár 1604 (oldalszám nélkül, II. g4, R); Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 1606; Pápai Páriz 1995, II. 159; Dankovszky 1833, 526.

⁸³ Pápai Páriz 1995, II. 159: *Gifft*.

⁸⁴ Simai 1809–1810, 129: *Kanta-ír: Pharmacum veneficum*.

⁸⁵ Baróti Szabó 1792, 104.

⁸⁶ Apáczai Csere 1563, 195: *Orvoffag (kanta ir)*, Uő 1563, 197: *kanta irefeck*, Uő 1563, 257: *kanta ir*; Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 1606; Czuczor–Fogarasi 1862–1874, III. 367; Ballagi 1873, 662.

⁸⁷ Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 1606.

⁸⁸ Baróti Szabó 1792, 104.

⁸⁹ Calepinus 1912, 204, 249 (798, 835).

⁹⁰ Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 1606; Calepinus 1912, 325 (1107 [1108]); Szenczi Molnár 1604 (oldalszám nélkül, I. Pp5, Vs); Pápai Páriz 1995, I. 579; II. 159.

⁹¹ Calepinus 1912, 325 (1107 [1108]).

⁹² Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 1606 (Werbőczy: *Magyar decretum*).

⁹³ Pápai Páriz 1995, II. 159: „venefica, eine Hexe, Zauberin”.

⁹⁴ Dankovszky 1833, 526: „venefica, Gifftmischerin, Hexe”.

⁹⁵ Pápai Páriz 1995, I. 579; II. 159.

⁹⁶ Baróti Szabó 1792, 104.

⁹⁷ Czuczor–Fogarasi 1862–1874, III. 367.

Amint láthattuk, a *kantairós* kifejezést jó néhány hazai forrás a *veneficus* és *venefica* ('varázsló[nő], kuruzsló[nő], méregkeverő boszorkány') alakjához kapcsolja.⁹⁸ A *veneficus* szó a *venenum-facio* ('varázsszert készítek') összetételből ered.⁹⁹ A *kantérozás* kifejezés „állatoknak részeiből vagy bizonyos füvekből” készített „szerelemre gerjesztő italok”-kal űzött, nemegyszer örületet, halált okozó szerelmi bűbájként szerepel Cserei Farkas *A' magyar, és székely aszszonyok törvénye* (1800) című könyvében.¹⁰⁰ Erre hivatkozik a *kantérolás* kifejezést a *kanta* ('korsó') és a *bűvös ír* szavak összetételéből eredeztető Ipolyi Arnold is (1854).¹⁰¹ A *kantérozáshoz* mint szerelmi bűbájhoz jó adalékul szolgálhat a háromszéki világi papok egyházi törvényszékének ítélete, amelyet a Benkő Anna elleni, bűbájosság és boszorkányság miatt indított perben hoztak. Az ítélet Báró Apor Péter művei között fennmaradt néhány részlete így szól: „Más ifjakat és házasságokat is bűbajos, boszorkányos ka(n)térozások s ördögi mesterségek által, oláhnék, cigánynek által külön-külön féle mesterségek által magához kantérozott s kantéroztatott, hódéttott [...] bűbajos boszorkányos ördögi praktikkkal kantérozott s kantérozott...”¹⁰²

A *kantairós*, *kantéros* kifejezés már a 17. század végétől nyomon követhető aranyoszeiki és csiki boszorkányperek irataiban. Egy 1697-es aranyoszeiki jegyzőkönyv szerint a vádlott „bűvös-bájjos, kantairós és boszorkányi mesterségekkel élt; ördögökkel közölvén dolgát, más keresztyén jámborokat megvesztett és bénított”.¹⁰³ A *kantairós*, *kantairós* kifejezés a jegyzőkönyv feliratában (igaz, idézőjelben), illetve a procurator beszédében szerepel, tehát nem feltétlenül a köznapi nyelvet idézi. Egy 1699-es csikbáncfalvi perben a „bűjös bájjos, kantéros”, a „kantérosságát, boszorkányságát”, valamint a „kantérosságát és boszorkányságát” kifejezések fordulnak elő.¹⁰⁴ A *kantéros* kifejezés itt már nem csupán a felperes, László Tamás deák beszédében, de egyes tanúk vallomásaiban is felbukkan, bár utóbbiakat nyilván rövidített, értelmezett, átfogalmazott formában jegyezték le. Egy 1726-ban lezajlott szépvízi perben „kantérozónak, ördögben teletnek, kutyából esettnek” neveznek egy asszonyt,¹⁰⁵ majd 1733-ban – két perben is, ugyanott – a „kantéroztatás” és a máig használatos „kantéros boszorkány” megnevezés szerepel.¹⁰⁶ Az egyikben itt is csupán az akta fejrészen,¹⁰⁷ a másik kettőben – ezek becsület-sértési perek – azonban a *kantérozó*, illetve a *kantéros boszorkány* kifejezés már minden

⁹⁸ Szarvas-Simonyi 1890–1893, I. 1606; Calepinus 1912, 325 (1107 [1108]); Szenczi Molnár 1604 (oldalszám nélkül, I. Pp5, Vs); Pápai Páriz 1995, I. 579; II. 159.

⁹⁹ Burián-Édes 1941, 859. A *venenum* ('méreg, varázsszer, bájital') *Venus* nevéhez kötődhet (*uenesno-m), alapjelentése 'szerelmi bájital' lehetett, lásd Walde 1910, 815.

¹⁰⁰ Cserei 1800, 228.

¹⁰¹ Ipolyi 1987 [1854], 399. Szent István dekrétumát elemezve Ipolyi a *kantérolás*sukkal maradandó károsodást vagy halált okozó *kantéroló* boszorkányokat megkülönbözteti a *strigáktól*, az egyszerű *bűvösöktől* (malefici, venefici) és a *jövendőmondóktól* (sortilegi). Amint említi, *kantérolás*nak tulajdonítja Bocskai halálát is egy vélemény. Lásd Ipolyi 1987 [1854], 412, 441.

¹⁰² Klaniczay-Kristóf-Pócs 1989, I. 298.

¹⁰³ Komáromy 1910, 187.

¹⁰⁴ Bessenyei 1997, I. 192, 194–196.

¹⁰⁵ Bessenyei 1997, I. 205.

¹⁰⁶ Bessenyei 1997, I. 207, 208.

¹⁰⁷ Bessenyei 1997, I. 207.

bizonytal a népnyelvet közvetíti felénk. Szépvízen, 1732-ben egy asszonyt „kantérosnak [neveznek], hogy más ember tehenének tejt elvette”, és „kantéros tejjel élt”.¹⁰⁸

Arra, hogy a *kantér*, *kantéroz* szavak régen többféle boszorkányos cselekedetet jelöltek, jó példával szolgál egy 1702-es és egy 1699-es csíkszéki per. Előbbiben „az atya [...] azt mondotta, hogy az leánya cselekedte az kantért az kapujában”,¹⁰⁹ ahol a *kantér* esetleg a – megrontandó személy járásába letett, leöntött – *csinálmányt* jelentheti;¹¹⁰ míg a csíkszentgyörgyi periratokban (nem egyértelműen a *kantéroz*áson belül, ám azzal szoros összefüggésben) megjelennek a boszorkány egyéb *rontó és jósló* cselekedetei: „... fenyegetőzött azzal, hogy olyant cselekedett másnak, hogy az nyüvek megeszik, vagy örökké ágyban fekvő beteg leszen. Sok kantéros eszközei, cserepei tanáltattak egyéb kantérozó eszközeivel együtt, arra, ha azon aszszonyal boszorkánykodtak, sok csuprokat egybehordottak, s babot hánytak.”¹¹¹

A „kantérozó eszközök” között említett cserepek, illetve a „sok csuprokat egybehordtak” kijelentés a *kantában* tartott *úra*, azaz a *boszorkánykenőcsre*, *boszorkányzsírra* utalhat, amellyel a Tatros menti csángók hiedelemmondáiban is találkozhatunk.¹¹² A „megváltott” gyermekek zsírjából¹¹³ és egyéb összetevőkből készített zsír,¹¹⁴ amellyel a boszorkányok – lélekben – szempillantás alatt hatalmas távolságokra jutnak,¹¹⁵

¹⁰⁸ Bessenyei 1997, I. 206.

¹⁰⁹ Bessenyei 1997, I. 203.

¹¹⁰ A *csinálmány* több, különböző rontás öszefoglaló neve. A 'varázsszer', 'varázslás, igézés' jelentésű *csinálmány* (1584, 1629) és a 'megront' értelmű *megcsinál* (1584, 1728, 1761, 1739) kifejezéssel már 16–18. századi – többnyire erdélyi – boszorkánypercink irataiban találkozhatunk, lásd Szabó T. 1975–1996, II. 152; Komáromy 1910, 30, 32, 300, 407–408, 478; Balogh B. 2003, 106, 293, 304; Bessenyei 2000, II. 262; Kiss–Pál–Antal 2002, III. 199; Tóth G. 2005, IV. 83, 147, 199, 218; Vass 1913, 86; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 873. A *megcsinál* ige 'megbabonáz, megbűvöl valakit', 'babonáskodással megront valakit, elintéz valamit' jelentéssel jön elő a 16–19. századi Erdélyben: Szabó T. 1975–1996, VIII. 400–401; a kifejezés értelme a 19. századi csíki és háromszéki adatok alapján is 'megbabonáz', lásd Szinnyei 2003 [1893–1901], 321. Néhol a *csinálmány* a *gurucsához* hasonló értelemmel szerepel (lásd Kristály 1896, 85), de a *megcsinál* Csíkszentdomokoson is: 'megkuruzsol' (lásd Németh 1913, 68). A *csinálmán(y)* a Tatros menti csángó tájnyelvben is a megrontandó személy, család házába, udvarára, járásába letett vagy leöntött, esetleg azzal megitatott *rontást* jelöli: Salamon 1987, 120–121, 259; Albert 1995, 28–31; Takács 2001, 530; 2004, 304–327, 601; Magyar Z. 2003, 518–519. A '(meg)csinálás' a moldvai csángó tájnyelvben *csánásként* él: Csoma 1994, 255. A *csinálmány* legközelebbi román megfelelője az 'igéz, megront' jelentést (például *a-! face cu ulcica 'bőgrével megcsinálni valakit'*) is hordozó *face* kifejezésből eredő, az egyes erdélyi tájnyelvekbe *fakatura*, *fakatura*, *faktura* formában átment *făcătura* ('csinálmány, rontás'), lásd Asbóth 1900, 8; Márton–Péntek–Vőő 1977, 134; Vajkai 1943, 23–24. A *csinálmány* szó azonban – amint arra itt nem idézhető adatok sokasága utal – nem a román *făcătura* kifejezés „édes magzatja” (Asbóth 1900, 10), sokkal inkább a magyar nyelv saját alkotása (lásd Kertész 1911, 99; 1985, 67).

¹¹¹ Bessenyei 1997, I. 200–201.

¹¹² Bosnyák 1982, 86 (146. sz.); Salamon 1987, 84–87 (68–69. sz.); Magyar Z. 2003, 499–502 (945–948. sz.); Takács 2004, 204–209 (192–193, 195–200. sz.).

¹¹³ Schram 1983, I. 342; Takács 2004, 181 (126. sz.).

¹¹⁴ Kovács 1898, 208–209; Rapaics 1922, 51–52; Szendrey 1986, 145–154; Győrei 1998, 307–315.

¹¹⁵ Porta 1561, 85 R, Vs: Lib. II. Cap. XXVI. „Lamiarum unguenta”; Magyar L. A. 2005, 77–79.

„képekben”, illetve „látatlan színben” járnak,¹¹⁶ a csángóság *kenőcs mesterségnek*,¹¹⁷ *tudománynak*,¹¹⁸ románosan *fermekának*¹¹⁹ nevezi.

Azoknak vót valami tudománnyik. Hogy ők arra a tilóra ültek fel. Őnekik megvót, hogy ekkori órába kell induljanak. S akkor éjjel mentek. Vót ilyen nagy fülű fekete fazakok [...], s a tilós ment elől, a fazak hátul. Ő ment elől, s a fazak hátul. [...] Drága Máriám, öröjz meg! [...] Én az olyanyokba nem vótam, s én az olya nyoktól félek! Hogy azt a kenőcsöt miből csinálták, én azt nem tudom. Azkot nem tudom.¹²⁰

De ő látta, hogy ott egy borkánból¹²¹ valamivel kenik meg magikot, s ugy mennek el, há elvette ő es azt a borkánt, s megkente magát. S ő es pont odament [...], ahol a fehérnépek vótak. Egy valamilyen pincébe, nem tudom, hogy hol vótak ők. [...]

Mi volt a borkánban?

Valamilyen kenőcs mesterség, de hát arra valamit kellett mondjanak ők, hogy aval tudtak, csak a zsirval nem csinálz semmit. [...] A szellem vitte el őket, s a szellem hozta vissza őket.¹²²

Éjjel történt. S akkor aszmonda, hogy egyszer csak felkőtt [...], s bément a kamarába, s ott valamivel megkente magát, s ugy kiment, hogy észre nem vevődött, hogy hol ment ki, s hol ment el. [...] Azt nem tudja senki, mivel kente meg magát. Valami kenőcs. [...] Akkor tudták ők, akik foglalkoztak, de mű nem tudtuk. S még a szüleink se, met ugye, aki nem foglalkozott vele, a másik nem mondta meg. Nem mondta el.¹²³

A többek között a latin *veneficussal* ('varázsló, méregkeverő') azonosított román *farmecatoriu* ('boszorkány, bűbájos, ördöngös, varázsló') magyar megfelelői között szerepel a „Konta ires”, azaz „Ördöngös bájos” kifejezés Ioan Bobb román–latin–magyar szótárában (1822–1823).¹²⁴ Láthatjuk majd, a *kantéros* és a *fermekás* elnevezések egymással szoros kapcsolatban állnak.¹²⁵

A *kantéros* boszorkány, illetve a boszorkányság *kantérozó* tevékenységi köre a fentiek alapján – látni fogjuk – valamelyest elkülöníthető a *gurucsás*, *guruzsmás*, illetve *fermekás* néven ismeretes, a rontás–„gyavittás”, az oldás–kötés egyéb fajtáival foglalkozó *boszorkános asszonyoktól*, *buszkurja fehérnépektől*. Hogy a boszorkányos tevékenységek közötti

¹¹⁶ Schram 1983, I. 342; Takács 2004, 55–57.

¹¹⁷ 65 éves férfi, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. március 23.

¹¹⁸ Takács 2004, 206 (195. sz.).

¹¹⁹ Takács 2004, 344 (552. sz.).

¹²⁰ 92 éves nő, Gyimesfelsőlok, Sántateleke, 2005. május 22.

¹²¹ 'kőcsőgből', 'csuporból' (vö. rom. *borcan* 'kőcsög, befőttesüveg')

¹²² 65 éves férfi, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. március 23.

¹²³ 74 éves nő (sz. Gyimesbükk, Bilibokszer), Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. május 16.

¹²⁴ Bobb 1822–1823, I. 411.

¹²⁵ „Me' fermeka, kantérozás, ez egyforma.” (Takács 2004, 213 [209. sz.]..)

– időnként meglehetősen képlékeny, átjárható határokat legalább főbb vonalaikban felvázolhassuk, vegyük szemügyre most a *gurucsás/guruzsmás, fermekás, buszkurja* szavak hagyományos jelentéstani körét.

2. Gurucsás, guruzsmás

A *gurucsa, guruzsma*, illetve az azt végzőkre használt *gurucsás, guruzsmás* szavak – a *kantét*hez hasonlóan – a magyar nyelv, esetünkben az archaikus székely-csángó tájnyelv jellemző terminusai. Amint mondják, „vannak ezek a guruzslók. Azok es mind olyan boszorkányok, csak megint más fajta.”¹²⁶ A Tatros menti csángók körében *gurucsás*,¹²⁷ *gurucsáló(s)*,¹²⁸ *gurucsmás*,¹²⁹ *guruzsmás*,¹³⁰ *guruzs(o)ló*,¹³¹ *guruzsmoló*,¹³² *kurucsmás*¹³³ – vagyis *kuruzsló*¹³⁴ – boszorkány az, aki (meg)gurucsál,¹³⁵ guruzsmol,¹³⁶ azaz rontótevékenységet, guruzsmálást¹³⁷ végez, amelynek eredményeként bekövetkezik a bajok, károk, betegségek, halálesetek, megváltoztatott, elbűvölt érzelmek legkülönbözőbb fajtáiból álló rontás, a *gurucsa*,¹³⁸ *guruzsma*,¹³⁹ *kuruzsma*.¹⁴⁰ Ugyanígy a csíki, kászoni székelyek körében is.¹⁴¹

A *gurucsa, guruzsma* főbb fajtáit, úgy tűnik, két nagy csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe a különböző betegségeket, halált okozó *rontások* és azok feloldozása tartozik,¹⁴² a másodikba pedig a *szellemi bűbáj* egyes eljárásai.¹⁴³ Előbbiek a *csinálmánnyal*, illetve a románul *făcătură*nak ('megcsinál[tat]ás'), *aruncătură*nak ('megtevés'), *faptak* ('öntés') és

¹²⁶ Magyar Z. 2003, 517 (991. sz.).

¹²⁷ Magyar Z. 2003, 517 (992. sz.); 2009, 314 (233. sz.); Takács 2004, 284, 304; továbbá: Gyimesbükk, Tarhavaspataka.

¹²⁸ Magyar Z. 2003, 517, 523, 529 (993., 1011., 1017. sz.); továbbá: Gyimesfelsőlok, Ugrapataka.

¹²⁹ Salamon 1987, 260.

¹³⁰ Antal M. 2004, 304.

¹³¹ Magyar Z. 2003, 517, 522 (991., 1010. sz.); Továbbá: Gyimesközéplek, Bükkhavaspataka.

¹³² Takács 2004, 270–271.

¹³³ Salamon 1987, 261.

¹³⁴ Salamon 1987, 96 (75. sz.); Magyar Z. 2006, 106.

¹³⁵ Salamon 1987, 142 (128. sz.); Tankó 2001, 33; Magyar Z. 2003, 517 (993. sz.), 815 (szójegyzék); Antal M. 2004, 304; Takács 2004, 196, 200, 304–305, 313, 316, 348.

¹³⁶ Takács 2004, 270–271, 327.

¹³⁷ Takács 2004, 313–314; továbbá: Csíksomlyó (Gyimesbükk, Tarhavaspataka).

¹³⁸ Takács 2004, 304, 328; továbbá: Gyimesfelsőlok, Sántateleke; Magyarcsügés.

¹³⁹ Takács 2004, 304; továbbá: Kostelek.

¹⁴⁰ Antal M. 2004, 206.

¹⁴¹ Pottyond: *gurucsás, guruzsoló, guruzsma*; Csíkbánkfalva: *gurucsáló, gurucsmál, gurucsálás*; Kászonzeltíz: *(meg)guruzsmál, guruzsma*. A fentiekkel tökéletesen megegyező jelentéstartalmakkal.

¹⁴² Magyar Z. 2003, 517 (992–993. sz.); Antal M. 2004, 206 (531. sz.); Takács 2004, 204, 304–305, 313–314, 315–316; továbbá: Csíksomlyó (Gyimesbükk, Tarhavaspataka), Kostelek, illetve Pottyond.

¹⁴³ Salamon 1987, 142 (128. sz.); Magyar Z. 2003, 522–523 (1010–1011. sz.) – a rontást mindkét memoratban *fermekának* is nevezik. Takács 2004, 304–310; továbbá: Gyimesfelsőlok, Sántateleke; Magyarcsügés, illetve Kászonzeltíz.

ursitának nevezett rontástípusokkal vannak szoros kapcsolatban,¹⁴⁴ utóbbiak a *kantérozás* – valamint, látni fogjuk, a *fermea* (rom. *fermea* 'megbabonáz, elvarázsol') – mint szerelmi bűbáj, egyes formáival függenek össze. A *gurucsálás* – a kantérozással szemben – inkább az emberek megrontására szolgál. A *gurucsás* (azaz gurucsálást végző boszorkányos) gyakran megbízásra, fizetségért használja rontóképességét.¹⁴⁵ A heteronímia itt is működik, előfordul, hogy egy rontásfaját alkalmasint másként (is) neveznek.¹⁴⁶ Lássunk minderre néhány példát:

A gurucsások. Azt arra mondják, hogy mit tudom én, hogy az Isten ököt es hogy engedte meg, hogy... aszmondják, az ördögnek es hatalmat adott a Jóisten, hogy ő es tudjon csinálni rosszat.¹⁴⁷

¹⁴⁴ A *făcătură* ('csinálmány') a *megrontás* egyik fajtája; így nevezik időnként az ún. *öntést* (rom. *fapt*), amely a megrontandó útjába, udvarára letett, leöntött rontást jelent, illetve a *megtevést* (rom. *aruncătură*), lásd DLR 1934, Tom. II, Part. I. 49; Márton-Péntek-Vő 1977, 134; Pávy 1907, 298. A *fapt* ('tett, cselekedet' vö. lat. *factum* 'uaz') szó a *fapturi dimonești* ('ördögi rontások, cselekedetek') összetételből származhat – Klein 1944, 218 –, régi szótárakban 'varázslat, bűbáj, megigézés, ráolvasás, rontás, öntés' jelentéssel áll – Klein 1944, 218; LEX. BUD. 1825, 211; Barcianu-Popovici 1886–1888, 222; DLR 1934, Tom. II, Part. I. 49 –, kapcsolatba hozzák az emberi testen megjelenő, azt néha egészen belepő – esetenként keléssé, fekélyekké alakuló – apró pattanásokkal, kiütésekkel – LEX. BUD. 1825, 211; Barcianu-Popovici 1886–1888, 222; DLR 1934, Tom. II, Part. I. 49; Marian 1886, 120; Moldován 1888, 85–86; Vajkai 1943, 137–139 –, amint az egyes ráolvasásokból is kiderül – Moldován 1888, 106. Magyar megfelelője leginkább az ún. *öntés*, amely már boszorkánypereinkben felbukkan, például Komáromy 1910, 169, 330, 457, 572; Schram 1983, I. 519, 527, 533; II. 468, 566–567, 569; III. 201, 215, 332; Tóth G. 2005, IV. 483, 489, 493–494, 497–498. 511–512; Sugár 1987, 54; Klaniczay-Kristóf-Pócs 1989, I. 6, 9, 384–385. Az *aruncătură* ('dobás, vetés, hajítás'; 'köpet, hányadék, ürülék' – Bobb 1822–1823, I. 66; LEX. BUD. 1825, 32–33; Barcianu-Popovici 1886–1888, 38; Petriceanu-Hasdeu 1972–1976, II. 436–442; DLR 1913, Tom. I, Part. I. 279; Bakos 1991, 43–44) ugyan „az öntésnek egy neme” – Moldován 1888, 87 –, azonban a *sonshoz* fűződő képzetekkel is összefügg (rom. *arunc sorți* 'sorsvetés'; *aruncatorin de forti* 'sorsvető, jósnő'; *arunc ochii* 'szemvetés', azaz 'szemverés, igézet' – Bobb 1822–1823, I. 67; Petriceanu-Hasdeu 1972–1976, II. 436, 438; Coteanu-Seche-Seche 1996, 62), következménye kedvetlenségben, meghatározhatatlan betegségben, levertségben jelentkezik – Moldován 1888, 87–88. Az említett cselekedeteket egyszerűen *varázslatnak* (rom. *vrăjă*) is nevezik, hiszen az mindegyiküket, valamint az ún. *datot* ('adás', 'varázslónak tulajdonítható betegség' – Bakos 1991, 184; Coteanu-Seche-Seche 1996, 260), illetve *dătătură* ('adomány', azaz rontás okozta betegség) is magában foglalja, vagyis röviden annyit tesz: '*gonosz tett*' ('faptă rea'). Ugyanígy a *vrăji* ('varázsolni') is egyszerűen: '*gonosz cselekedet*' ('face rău'). A *varázslat* (vrăjitorie) tehát nem más, mint '*gonosz tett vagy cselekedet*' ('faptă sau făcătură rea'), az *elvarázsol* személy (vrăjitor, -ă) pedig '*megrontott*'-ként tételeződik, lásd Marian 1893, 8.

¹⁴⁵ Magyar Z. 2003, 95; Takács 2004, 304–305 (471–472. sz.).

¹⁴⁶ „Kántérozás régebben, most úgy mondják, hogy meggurucsálja.” (Salamon 1987, 122 [103. sz.]) „A fermekás, a gurucsás az egy. Az egy. Me az egyik egyikféle nyelven van, s a másik másikféleképpen, de egy.” (Magyar Z. 2009, 314 [233. sz.]) A *csinálmány* és az *urszita* képzetkörének egybemosódására lásd Salló 2008, 23–24.

¹⁴⁷ 71 éves nő, Gyimesbükk, Tarhavaspataka, 2005. május 16.

De tudja [...], ott Kostelekbe, aszondták, hogy... román pap vót, de tudott magyarul. S elment egy menyecske, s aszondta, hogy ugy mejen oda egy béka este, nincs, amit csináljanak vele. S a pap bácsi aszmondta: – Na, ha odamejen, akkor boritsa le valamivel [...], me másképpen mejen el. Leborította. S amikor osztán nappal meg akarták nezni, akkor a háta teteje tiszta teli vót tejjel a békának. – Phü! Menjen a pusztákra! Phü! Az gurucsálta el a tejeket. Megkantérojza, gurucsálja. Ilyeneket beszélnek, az egyforma. Boszorkányosnak s gurucsálósnak, ilyenek mondják. – Phü, phü! Édes Jóistenem, őrojj meg!¹⁴⁸

Ő azt élvezi, hogy másnak rosszat csináljon, s hogy a tejet vegye el, vaj a más állatját betegitse le, ilyen dógokat csinál. Másnak rosszat csinál.

Ugyanannak mondják azt is, hogy gurucsás?

Igen. Guruzsló. Kuruzsló. Gurucsál. Igen. Me ők azt csinálják, ő mondja, de ugy hallottam, hogy a templomba es, mindenütt ő, amikor imádkoznak, fordítva mondja az imádságot. Igen. A Miatyánkot es a végítől visszafelé mondja. S amikor csinálja a fermekát, akkor es visszafelé mondja az imádságokat, s ő aval. Ez ilyen sátáni politika.¹⁴⁹

Egerszékbe szógáltam, s ott egy szomszéd ember [...], hát az tudta a guruzsmát es. Rossz viszonyba vótak, hát, én hát egyszer nem tudok menni! Há nekem a lábaim annyira fájnak, hát én nem tudok menni. Az öregek elmentek hazáról, s éngem megszólított, oda a ház sarkához: – Annacska, gyere csak! – S menyek, s adott nekem egynehány szem cukorkát. Azt nem akarta, hogy én belélépjek, tudja-e. S [...] én azkot a cukorkákat elhasználtam, szépen nekem a fájás elmult. [...] Mondják meg, hogy az olyant csinált, hogy nem tudtam menni! [...] Vették¹⁵⁰ vót, értette-e, vagy asszonyomnak, vagy gazdámnak, s szépen én léptem belé. S akkor osztá, ha látták, hogy én elfészegedtem, nem tudok menni, osztá biztoson olvastak azokra a cukorkákra, s nekem ideadták. [...] S ha nem adták vóna ide... ki tudja? Én elfészegedtem vóna örökre.¹⁵¹

S a gurucsa es valami olyan. Olyasmi vót. Mind ezeket, vaj ruházatát, vaj valamit annak, akit akartak, hogy megrontsanak, azt vitték oda ahhoz a csináltatóhoz. Elvitték oda, s ott az valamiket olvasott reja, nem tudom, mit, s meglett a gurucsálás.

Hogyan lehetett azt visszafordítani?

Hát azt, ha üdőbe megtudták, akkor vissza tudták, de olyan es vót, hogy beléhalt.¹⁵²

¹⁴⁸ 76 éves nő, Gyimesfelsőlök, Ugrapataka, 2005. március 23.

¹⁴⁹ 53 éves férfi, Gyimesbükk, Áldomásalja, 2005. július 7.

¹⁵⁰ vetették, öntötték (a rontást)

¹⁵¹ 73 éves nő, Kostelek, 2004. május 31.

¹⁵² 78 éves nő, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

Itt vót nálunk egy pap. [...] Elment oda egy illető, s aszmondta, hogy a lépcső alatt megkapta, egy olyan csomó, benne vót mindenféle. Ott cérna, s ott gypju, s ott Isten tudja... Aszmondta: – Rögtön égesse el! – Met az guruzlás. Aszmondta a pap. Dani Gergely vót. Ő mondta: – Az nem jó! Égessék el rögtön! [...] – Aszmondták, el kell égetni. Akkor megsemmisül.¹⁵³

Aszmondták, hogy gurucsát csinálnak, tudja a Joisten, azokat nem értem, nem tudom. Aszmondták, hogy megéti.¹⁵⁴ Hogy étőt adnak, s megéti. Aszmondták, hogy van olyan, hogy megéti. Valamit megetetnek...¹⁵⁵

Kantéros. Aki olyan, hogy elveszi a tehennek a zsirját. Az a kantéros.

S aki megcsinálja, hogy egy legény egy leányt elvegyen?

Az fermekálja. Az fermeka vót. Meggurucsálta, megfermekálta, azt mondták, s csinálták es egy része.¹⁵⁶

S aki... aki belébolondul egy férriba, vaj egy legénbe, s férhez akar ahhoz menni. Az es valami gurucsát csinál, megitassa aval. Csinál a pohárba valamit, s megitassa a kedvesivel. S csináltatnak a cigánnékkal. Azt es minden hónapba kell újítani, me ha nem, há felbolondul, s otthagya, vaj verni kezdi, vaj mi, me idegessége kerül. Nem tiszta dolog az. [...] Nincsen élet ott. Nincs es, ott nincs es, me ott örökké a verekedés van, s a méreg, s a veszekedés. [...] Azkot es megcsinálják, hogy kerüljenek egy helyré. S fermekával keriti essze.¹⁵⁷

Meggurucsálták, hogy vegye feleségül, osztá tudja, ha megy az élet, jól megy, s ha nem megy jól, akkor visszafordul a kikötés, érti-e, s akkor má a házassági élet megszakad. Az is lehet, amelyik esszekötte, az most má belékap egy másba, vagy más... s akkor má a házasság megbomlik. [...] Olyan es van, hogy el akarja venni a másinak az urát, megitassa valamivel, s a férfi annyira meg van, hogy csak odamejen, ahova ő akarja. Örökké odamejen, ahova az... az után a nő után. Nem megy má a családi élet úgy, ahogy kell.¹⁵⁸

Néha a *tejelvétek* is gurucsának nevezik,¹⁵⁹ egy ugrapataki asszony pedig a lovak sörényének szépasszonyok általi „bégurucsálásáról” (befonásáról) beszélt.¹⁶⁰ Láthatjuk, egye-

¹⁵³ 84 éves nő, Gyimesbükk, Fő út, 2005. július 8.

¹⁵⁴ 'megmérgezik' (étő 'méreg')

¹⁵⁵ 92 éves nő, Gyimesfelsőlók, Sántateleke, 2005. május 22.

¹⁵⁶ 82 éves nő, Gyimesközéplók, Jávárdipataka, 2005. május 20.

¹⁵⁷ 69 éves nő, Magyarcsügés, 2005. március 24.

¹⁵⁸ 53 éves férfi, Gyimesbükk, Áldomásalja, 2005. július 7.

¹⁵⁹ Kristály 1896, 84, 85; Takács 2004, 284 (418. sz.).

¹⁶⁰ „Hát befönták [a szépasszonyok] a haját. S akkor, mikor reggel mentek az emberek, akkor úgy bé vót gurucsálva a hajik a lovaknak. [...] Fokhagymával megkenték a hajikot, s osztán úgy elmentek. [...] A fokhagymától fél, vagy mi. Guzsalyat, tükret es, azt es tettek.” (76 éves nő, Gyimesfelsőlók, Ugrapataka, 2005. március 23.)

sek a gurucsáláshoz sorolják a *megélest*, vagyis *élőgyékkel* (*Salamandra salamandra*) való rontást is.¹⁶¹ Fentiek alapján talán látszik, a *gurucsát*, *guruzsmát* nem könnyű megkülönböztetni a *kántétól*, *kántétól*.¹⁶² Pedig jómagam sokáig ezt hittem, különösen, amikor – csaknem húsz esztendeje – egy pontosnak tűnő, kosteleki definíciót hallgattam:

Boszorkány. Tejelvevő, hamis uton. Megkantérozza, az régi neve, igen, régi szokás szerint. Az a gurucsa, az más. [...] Azt az embereket gurucsálják meg. Ugy, hogy elfészegedik, s ha kell, meg es hal. Az nem isteni lélekkel dógozik, aki aval. Az guruzsma. Az más. Az es működik, itt, nálunk es.¹⁶³

Tapasztalatom szerint a két tevékenységi kör lényegében ugyan valóban a fenti megszégyen válik el egymástól, ám közöttük különbséget tenni az egyes esetekben korántsem egyszerű. Mindehhez vegyük először szemügyre a nyelvtörténet, majd a tájnyelvek tanulságait.

A *gurucsa*, *guruzsma* kifejezések szoros kapcsolatban állnak a *kuruzslás*, *kuruzsolás*, valamint az *uruslás*, *urusolás*, *orvoslás* szavakkal. Utóbbiról Kozma Ferenc írt, aki szerint „a varázslás [...] egy felsőbb és egy alsóbb nemét kell megkülönböztetnünk”, melyek közül „az alsóbbrendű mágiakör központját, mintegy kútfejét az urusolásban” kereshetjük, ugyanis „az urusolásból fejlődött ki, a kuruzsláson át, a boszorkányozás”.¹⁶⁴ A *gurucsa*, *guruzs(m)a* és a *kuruzslás* kapcsolata evidens, hiszen a szókezdő „g” és „k” hangok egymástól csupán egyetlen képzési sajátágukban különböznek, így könnyen egymásba alakulhatnak. A *guruzsa* és a *kuruzsol*, *kuruzslás* – egyes 17–19. századi alakokkal (például: „meg kurusoltathatik”, „kúrúsol”, „guruzsló”, „meg-gurozsol”) is alátámasztható – szoros kapcsolatára A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára is utal.¹⁶⁵ Ennek megfelelően a *kuruzsa*, *kuruzsmál*, *kuruzsmol* ('kuruzslás, kuruzsol'), valamint a (*meg*)*kurucsál* ('kuruzsol; megkuruzsol, megbabonáz, átokkal megver') székely tájszavak zöngés kezdetű párjaikkal (*guruzsa*, *guruzsmál*, *guruzsmol*, *gurucsál*) együtt, azonos jelentéssel szerepelnek a tájszótárakban.¹⁶⁶

A *kuruzsol* kifejezés irodalmunkban először Csáktornyai Mátyás *Romai Feo Aszszonyoknak perleodéfec* című művében,¹⁶⁷ 'rontás' értelemmel bukkan föl.¹⁶⁸ Apáczai Csere János írja, hogy „a kegyo a beuveos bavofoktol meg kurufoltathatik”.¹⁶⁹ *Égő szövétnék...* című könyvében (1668) a „pápiszták” által használt „kúrúsol hintezeo vizek”-ről, „megh

¹⁶¹ Salamon 1987, 141 (127. sz.); Magyar Z. 2003, 518–519 (997. sz.); Antal M. 2004, 148 (317. sz.); Takács 2004, 306–307 (474. sz.).

¹⁶² Salamon 1987, 122 (103. sz.).

¹⁶³ Takács 2004, 304.

¹⁶⁴ Kozma 1882, 30–31, 40–41.

¹⁶⁵ Benkő 1967–1976, II. 682–683.

¹⁶⁶ Szinnyei 2003 [1893–1901], 1255–1256; B. Lőrinczy 1979–2002, II. 711; III. 649–650.

¹⁶⁷ „Caligula Czábárt AzBony Cefonía, Meg krúslot falattal meg bolondította.” (Csáktornyai 1599, oldalszám nélkül, C íjfelzetű recto).

¹⁶⁸ Szarvas–Simonyi 1890–1893, II. 473; Benkő 1967–1976, II. 682.

¹⁶⁹ Apáczai Csere 1653, 212.

kurusoltatott” ostyáról tesz említést Váradai Mátyás.¹⁷⁰ A *kuruslás* a *bűbáj* (azaz oldás és kötés), a varázslás és ördöngösség szinonimájaként, a *kurusló* a „bűvös, ördöngös” megfélelőjeként szerepel Baróti Szabó Dávidnál (1792),¹⁷¹ ’igézet, rontás, mágia’ jelentésben Sándor Istvánnál (1808).¹⁷² A *Magyar tájszótár* (1838) szerint *kurusolni* annyi, mint „bizonyos boszorkányos mesterséggel valakit megkötni, elbolondítani”.¹⁷³ A *kurusol*, *kurúsol* kifejezést a Czuczor–Fogarasi-szótár (1862–1874) kettős, rontó-gyógyító értelemmel tárgyalja;¹⁷⁴ *kurúsolónak* és *kurúszolónak* ugyanis egyfelől azt mondják, „ki a nép babonás véleménye szerint bizonyos bűvölő szerekkel, babonákkal megront, megveszteget, valamely nyavalyába ejt valakit, például szemivel megígéz, megver”, másfelől ugyanez a „gúnyneve a kontárkodó gyógyítónak” is.¹⁷⁵ Ballagi Mórnál (1873) a *kuruzslat* kifejezés jelentése ’bűbáj, melylyel vki megrontatik’, aki *kuruzsol*, az – a nép hite szerint – egyrészt ’bűvöléssel, babonás szavakkal, megront’ valakit, másrészt ’babonás szavakkal, holmi kenőcscesel daganatot, fekélyt gyógyít’.¹⁷⁶ Szinnyei *Magyar tájszótárában* (1893–1901) a *kuruzsol* háromszéki megfelelője *meg-guruzsol* alakban lelhető fel, a *kuruzsmányol*, illetve a *kuruzsos*, *kurozsos* formák pedig ’kuruzsol’ és ’bűvös, kuruzsló, varázsló’ jelentésekkel állnak.¹⁷⁷ A kuruzslás tehát több forrás (Apáczai Csere, Baróti Szabó, Czuczor–Fogarasi, Ballagi) szerint is, hasonlóan a Tatros menti csángók körében élő felfogáshoz, ambivalens tevékenység, hiszen ’egyazon tudáson alapuló *rontás*’-t (kötés) és ’*gyógyítás*’-t (oldás) is jelent.

Az erdélyi szótörténetben a *kuruzslás* és társai szintén ’bűbájoskodás, varázslás, vajakolás’ értelemben lelhetők fel. A kuruzslótevékenység célja a források szerint kettős, egyrészt *rontás*, illetve annak elhárítása, másrészt *szerelemi bűbáj*.¹⁷⁸ Láthattuk, alapvetően ez a két kategória jellemzi napjaink néphitét is. A *kuruzslás* és a *kuruzsálás*, a *kuruzs-bolás*, *kuruzsmálás*, a *guruzsmolás*, *gurucsálás* szavak szoros nyelvtörténeti és jelentéstani kapcsolatára utalnak az *Új magyar tájszótár* erdélyi, székelyföldi és moldvai adatai

¹⁷⁰ Szarvas–Simonyi 1890–1893, II. 473–474.

¹⁷¹ Baróti Szabó 1792, 15, 126.

¹⁷² Szarvas–Simonyi 1890–1893, II. 473.

¹⁷³ MTSz. 1838, 227.

¹⁷⁴ Czuczor–Fogarasi 1862–1874, III. 1210: „...oly emberről [...] főképp boszorkányról mondják, ki bűvölés, babonáság által mások egészségét megrontja, vagy kórságukat meggyógyítja...”

¹⁷⁵ Czuczor–Fogarasi 1862–1874, III. 1210–1211.

¹⁷⁶ Ballagi 1873, 141.

¹⁷⁷ Szinnyei 2003 [1893–1901], 1256.

¹⁷⁸ 1694-ből „sok rendbeli varaslati kuruslati ördögi Practika”-król értesülünk, melyekkel egy asszony „uranak veszedelmére sőt halálára is igyekezet”; 1712-ben „ördögi Praktikával elő, vagy kuruslással fenyegetőző” boszorkányt említenek, valaki pedig „egy kurusolo Aszszonyt házában tartott sok ideig azért: hogy [...] eő ngát kurusallya meg hogy nekik semmit ne árthasson” (1769). Egy 17. századi levélből tudjuk, hogy Rhédei Ferenc szerint „Szent Páliné asszonyomnak egy nagy rendű azt mondotta, az asszony feleségemmel edgyütt edgy... boszorkánt tartanak, és az fejedelemasszonyt curosoltatják, meghaljon”. Tudomásunk van továbbá, 1736-ból, egy asszony „gonosz cselekedetei”-ről „ugjmint kuruslo; vagj Varáslo Asz(sz)onyhoz valo fojamodása”-ról. 1699-ben egy férfi „kuruslással akarta feleséget vissza szereznetni” (Szabó T. 1975–1996, VII. 662–663). 1752-ből, Háromszékről, báró Apor Péter iratai között, a szerelmi bűbájra használt „elgurusolni” kifejezés maradt ránk, lásd Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 312.

is.¹⁷⁹ A gurucsa gyimesi, hárompataki eszközeiről több helyütt olvashatunk.¹⁸⁰ A *kantér* és a *gurucsa* kapcsán látható, a boszorkányos rontások fajtái egymástól nemegyszer igen nehezen különíthetők el, a megnevezésükre használatos kifejezések használatában pedig – a heteronímián túl – esetenként olyan mérvű a rögtönzés szerepe, hogy a *gurucsa*, a *csinálmány*, az *öntés* és a többi, „tisztátalan olvasmányok”-kal, „rosszfajta imádság”-okkal¹⁸¹ végzett, oldó-kötő mesterkedés precíz elkülönítése gyakran szinte nem is lehetséges.

3. Fermekás

A *fermekál* jelentése a magyar néprajzi irodalomban 'boszorkányoskodik', 'varázsol, megront (általában állatot), tejelvétellel foglalkozik', 'rontást küld',¹⁸² 'elrontja a tehén tejét, varázsol',¹⁸³ 'boszorkányoskodni, rontani';¹⁸⁴ a *fermekálni* kifejezés 'tejelvévés', a *megfermekál* szó 'elvarázsol' jelentésű.¹⁸⁵ A *fermekás*, aki mindezzel foglalkozik, 'boszorkányos',¹⁸⁶ 'rontással foglalkozó',¹⁸⁷ a *fermekás-asszony* 'kuruzsló asszony'.¹⁸⁸ További – elsősorban gyimesi és moldvai – adatok szerint a *fármok*, *fermek*, *fermeká* jelentése '(kuruzslással kapcsolatos) öntés', a *fermekál* szóé 'kuruzslással megront, beteggét tesz valakit', a *fermeketura* (*fārmākātura*, *fērmēketura*) kifejezése pedig 'kuruzslás, rontás'.¹⁸⁹ A *fermeká* tehát – hasonlóan a *kántér*hez – tejelvétellel,¹⁹⁰ emberek megrontására, tönkretételére,¹⁹¹ illetve szerelmi bűbájra¹⁹² használatos. Lássunk minderre néhány példát:

¹⁷⁹ B. Lőrinczy 1979–2002, II. 711; III. 649–650. A *guruzsma* tejelvétel – Bosnyák 1984, 77 (673. sz.); Balázs 1942, 118 –, *guruzsmál* az, aki 'megront, (meg)kuruzsol' valakit, valamit' – Hegedűs 1952, 319; Sebestyén 1972, 265; 1989, 376; Bosnyák 1973, 298.

¹⁸⁰ Salamon 1987, 123–125; Tankó 2001, 145–146; Takács 2004, 304–311.

¹⁸¹ Takács 2004, 304, 312 (471., 482. sz.).

¹⁸² Salamon 1987, 259; Magyar Z. 2003, 815; Antal M. 2004, 303.

¹⁸³ Tankó 2001, 31.

¹⁸⁴ Takács 2001, 531; 2004, 603.

¹⁸⁵ Tankó 1996, 94, 52.

¹⁸⁶ Salamon 1987, 259.

¹⁸⁷ Takács 2004, 603.

¹⁸⁸ Balogh Ö. 1959, 108. Vö. Uő 1932, 451; B. Lőrinczy 1979–2002, II. 428.

¹⁸⁹ B. Lőrinczy 1979–2002, II. 428.

¹⁹⁰ Bosnyák 1982, 85, 103–104 (141., 270. sz.); Salamon 1987, 87 (70. sz.); Magyar Z. 2003, 457–461, 463, 465, 469, 472, 475, 479, 535–536 (827–828., 834., 836., 838., 843–844., 846., 851., 854., 858., 867., 876., 888., 1039. sz.); 2006, 105, 110 (61., 67. sz.); 2009, 324 (259. sz.); Takács 2004, 293 (437. sz.).

¹⁹¹ Magyar Z. 2003, 518 (996. sz.); Antal M. 2004, 132, 196–198 (284., 513–514., 516. sz.); Takács 2004, 304, 311, 313, 315–316 (469., 478., 486., 492–493. sz.).

¹⁹² Magyar Z. 2003, 522–524, 560 (1011., 1013–1014., 1109. sz.); 2009, 326 (266. sz.); Takács 2004, 305, 307–310 (472., 475. sz.).

Van ilyen tejelnevő. Hogy elveszik az állatoktól a tejet. Ugy mondták, fermekás. Megfermekálták a tehént, hogy nem ad tejet.¹⁹³

Vót ugy csak a mi szomszédunkba, egy asszon, ugy alól lakott. Hát azt tudtuk mű, édesanyáméktól hallottuk, hogy... hogy az tud fermekálni. El tudja venni a tehenek a tejit.¹⁹⁴

Kantéros. Fermekás. [...] Gyűjtött, hogy vette el a többitől az ilyeneket.¹⁹⁵

Amelyikek a békával veszik el a tejet, azok fermekások.¹⁹⁶

Nagyapám [...] vadászember vót, s mentek fel Tarhavason. S szépecskén, ahogy mentek fel Tarhavason, egy vizen keresztül kellett menjenek, s há lássák, hogy egy ember egy nagy kandérvál lefelé meríti a vizet. De nem a vízzel szembe, hanem lefelé. S aszmondja, hogy: – Csepp innét es, csepp túl es, csepp az én sétáromba es! Fermekáltak. Fermekált.¹⁹⁷

Ugy mondják, hogy fermekások. [...] Itt nálunk így mondják, hogy a fermekások. Kantéroznak. Így mondják. [...] Hát az az, hogy elveszik a tejet a más állatjától. Olyan, olyan. Az a kantérozó.

S ha valakit megcsinálnak, hogy szeresse a másikat?

Aszmondják, azt megfermekálják. Fermeka. [...] Azt fermekának mondják.¹⁹⁸

Fermekáltak. Fermeka, kantér. Gurucsa. Azt es használják. Az es csak egy ilyen, hogy fermeka. Megbetegitenek, vagy valaki olyat is hallottam, hogy ha valaki valakire erősen busszus, hát akkor meggurucsálja, s akkor vagy az egészsége elvesze, vagy meghal, vagy valami. Én így, beszédből hallottam.¹⁹⁹

A fermekákat, ezket ilyen fehérnépek dógozzák legtöbben. Férfiak es, de ritka férfiak. Fehérnépek dógozzák legtöbben ezt a fermekát. [...] Vannak ilyen oktalan fehérnépek, amelyikek nem hisznek Istenbe, oktalanok, azok dógoznak az ilyenekkel. Hogy rontsák magát a férjtitől, a másikat a férjtitől, s a másik, hogy ne tudjon élni. Ilyen mesterségek ezek a fermeka mesterségek. Ezek gamatyságok.²⁰⁰

¹⁹³ 63 éves nő (sz. Gyimesfelsőlok, Görbepataka), Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

¹⁹⁴ 73 éves nő, Gyimesbükk, Tarhavaspatata, 2004. június 2.

¹⁹⁵ 63 éves nő (sz. Gyimesfelsőlok, Görbepataka), Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

¹⁹⁶ 79 éves férfi, Gyimesbükk, Tarhavaspatata, 2005. május 16.

¹⁹⁷ 64 éves férfi, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

¹⁹⁸ 74 éves nő (sz. Gyimesbükk, Bilibokszér), Gyimesbükk, Tarhavaspatata, 2005. május 16.

¹⁹⁹ 49 éves nő (sz. Gyimesközéplak, Hidegség), Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

²⁰⁰ 65 éves férfi, Gyimesbükk, Tarhavaspatata, 2005. március 23. *Gamatyságok*: 'tisztátalan, istentelen, alávaló (dolgok, cselekedetek)'.

Csinálnak ilyen guruzsálásokat. Ilyen fermekákat. [...] Megrontnak valakit, hogy ne legyen jó. Embert es. Inkább, ha irigy valaki, akkor a családot esszetöri. Elrontsa. Rossz életet csinál. [...] Van, ahol békákat tesznek, visznek be. Békát. Beviszik a varasbékát. Beviszik, s a val. Például vót itt egy vendéglős [...] s aszmondták, hogy békája vót. S ha a békát el nem posztitsa, meghal a tesvére. Meg es halt a tesvére [...], s ő ott valahol, Tekucson. De az illető él. [...] Most má a békáját elposztította. A béka csak ugy pusztult el, hogyha meghalt a családból egy valaki. Én még ilyent nem hallottam, de ez igaz vót. Itt vót a faluba. Meg kellett haljon egy a családból. Meghalt a tesvére, osztá többet nem foglalkozott. El es ment, bé a Regátba.²⁰¹

Amint látható, a *fermeka* szoros kapcsolatban áll a *kántérral*, a *gurucsával*, valamint – utolsó szövegünk alapján – az *urszitával* is.

A *fermekás* kifejezés alapjául szolgáló *fermeka* főnév a román *farmec*, *fermeca*, *fermecat* szavakból ('elbűvöl, elbájol, megigéz, elvarázsol') ered. A bűbájós, varázsló, boszorkányos (asszony) elnevezése a románban *fermecător (-oare)*.²⁰² A Tatos menti csángók között használatos *fermekát vet* ('megbájol, elvarázsol'), *fermekás asszony* kifejezések szintén az igen archaikus román *farmeckel* függenek össze, amelynek a régiségben *farmăcă*, *farmecă*, de *foarmec* alakja is volt.²⁰³ A fermekával rokon értelmű szavak a románban – s részint a csángó tájnyelvben is – a *vrajă* ('varázslat') és a *deochi* ('szemverés'),²⁰⁴ valamint a *fapt* ('öntés'), az *aruncătură* ('megtevés'), a *făcătură* ('csinálmány'), a *pocitură* ('rontás') és az *ursită*. A román *farmec*, *fărmăciă*, *fărmăcătură* ('varázslás, kuruzslás') kifejezéseket Moldován Gergely a görög *pharmakosz* szóból ('méregkeverő, varázsló'), illetve a latin *pharmacumból* ('kenőcs, ír') eredzeteti, „mivel a kuruzslók a varázs mesteriségét rendszeresen valamely gyógyfű vagy gyógyszer alkalmazásával űzik”.²⁰⁵ Amint írja,

²⁰¹ 84 éves nő, Gyimesbükk, Fő út, 2005. július 8.

²⁰² Bakos 1991, 262.

²⁰³ Márton Gy. 1972, 282–283; Márton–Péntek–Vöő 1977, 135. A *fermeca* ('megbabonáz, elbűvöl, elbájol, elvarázsol') szóból származik egyes erdélyi magyar tájnyelvekben a *fărmok* ('varázslat, öntés'), a *fărmekál* ('kuruzslással beteggé tesz', 'elvarázsol, megront valakit'), valamint a *fărmekáló* ('varázsló, varázslással, rontással foglalkozó egyén') kifejezés, a *fermecătorie* szóból ('varázslás, rontás') az általános használatban lévő *fermeketorie* ('varázslás, rontás'), a *fermecăturăból* ('rontás, varázslat') a *fărmekătura* ('kuruzslás, rontás'), lásd Márton–Péntek–Vöő 1977, 136. A moldvai magyarság nyelvben szintén ismeretesek a *fărmeka/fărmăk/fărmok* ('öntés'), a *fărmekál* ('kuruzslással beteggé tesz', 'elvarázsol, megront'), a *fărmekáló* ('varázsló, boszorkány'), a *fermeketorie* ('varázslás, rontás'), illetve a *fărmăcătura* ('kuruzslás, rontás') kifejezések, lásd Márton Gy. 1956, 94; 1972, 285.

²⁰⁴ Márton–Péntek–Vöő 1977, 136.

²⁰⁵ Moldován 1896–1898, 201. A *pharmakosz* szó rokonságába tartoznak a *pharmakia* ('gyógyszer, méregkeverés'), *pharmakeütész* (tk. 'varázsló, méregkeverő'), *pharmakeiö* (átv. 'megbűvöl, elbájol'), *farmakisz* ('kuruzslónő') kifejezések, vö. Soltész–Szinyei 1875, 697. A latin *pharmacum* őse, az ógörög *pharmakon* a régibb görög–latin szótárakban általában a *medicamentum* ('gyógyszer, ír', 'méreg, varázsszer, festék') és *venenum* ('méreg, varázsszer, bájital', 'festékanyag, illatszer, balsam') – elsődleges értelmében ellentétes – jelentéspárral szerepel. Egyes szótárak külön utalnak is rá, hogy a *pharmakon* ('varázsszer') előjel nélküli, azaz jó ('gyógyszer') és rossz ('méreg') értelemmel egyaránt állhat, lásd Curio 1541 (oldalszám nélkül, PPP4 íjelzet utáni első [jelöletlen] verso); LEX. GRL. 320; Estienne–Scapula 1593, 1724; Crispinus 1595, 1735; Scapula 1741, 1643–1644. (Láthattuk,

a román „färmăca annyit jelent, mint bővölni, megkötni, megvarázsolni valakit; sum färmăcat, meg vagyok bővölve, kötve, rontva”.²⁰⁶

Nagymérvű közvetlen hatást gyakorolt a középkor, majd a kora újkor orvoslására (s ezáltal a népi gyógyászat vonatkozó elképzeléseire is), a *Corpus Hippocraticum* néven ismeretes, a Kr. e. 5–4. század elképzeléseit tükröző, mintegy hatvan alapműből álló nagy gyűjtemény,²⁰⁷ amelyben a – fentebb tárgyalt jelentésű – görög *pharmakon* szó eléggé általánosan, igen sokféle jelentéssel, ám alapvetően mint egyfajta neutrális – potenciálisan kettős, gyógyító és rontó erőhatást hordozó – „anyag” (‘Mittel’) szerepel.²⁰⁸ A *Corpus Hippocraticum pharmakon* fogalmának tovább élése kimutatható a Balkán térségében, majd, a vidékre húzódtott románság hagyományából származva, a Tatosz menti csángók körében.²⁰⁹

hasonlóan neutrális jellegű a *kantair* is.) A *pharmakon* ezzel a kettős tartalommal jön elő már Homérosznál – Odüsszeia, α 261, β 329, δ 230, κ 392, 394 stb., vö. Homérosz 1851, 9, 26, 53, 160; Elischer 1901, 301 –, ahol a kifejezés még „egészében a mágikus gondolkodáshoz kötődik”, amelyben a „gyógyszer” és „méreg” fogalmak, nagy valószínűséggel, a „varázsszer” képzetében egyesültek, ahonnan csak a későbbiek során váltak ki, és különültek el, vö. Artelt 1937, 39–40. A görög források alapján ilyen értelemben (‘Zauber’, ‘Zaubermitel’) tárgyalja a *pharmakon* kifejezést Herrmann Osthoff, Walter Artelt, de Hjalmar Frisk is, aki szerint az éppúgy jelent gyógyító, mint ártó anyagot, eszközt, szert („heilbringendes oder schädliches Mittel”), tehát egyaránt állhat ‘gyógyszer’ (‘Arznei’) és ‘méreg’ (‘Giftrank’) jelentéssel – vagyis ‘varázs(ital)’ (‘Zauber[trank]’), lásd Osthoff 1899, 144–158; Artelt 1937, 38–101; Frisk 1960–1972, II. 992. A növények (pharmaka) gyógyhatása mit sem ér a ráolvasás (gör. *epódé, epaoidé*, vö. *katepadó* ‘valaki előtt énekel, megbájol’, *pharmaszó, pharmattó* ‘megbűvöl, elvarázsol’) nélkül, lásd Platón 1802, 60–68; 1984, I. 60–62. Kharm., 155b–157c. A latinban sincs külön szó a méregre és az ellenméregre (a *venenum* mindkettőt jelentheti), de arra sem, hogy egy szer alapanyagai révén, vagy a készítmések alkalmazott mágia (ráolvasás, varázsenek) miatt hat, lásd Hajdu 2013, 402. A *pharmacum* is ‘oruosság eteteo, cantair’ (1585), ‘orvosfág, étető’ (1767) kettős jelentésű: Calepinus 1912, 240 (798. sz.); Pápai Páriz 1995, I. 427. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az archaikus román *farmec, färmăcă, farmecă, foarmec* (‘elbűvöl, elbájol, megigéz, elvarázsol’), amint azt az aromán *färmăc* (‘megmérgez, elmérgecsit, megkeserít’) kapcsán is látni fogjuk – Papahagi 1974, 540 –, aligha közvetlenül származik az említett görög (vagy akár a latin) kifejezésekből: az esetleges kapcsolatok tisztázása alapos, különösen a bizánci kor utolsó századaira (11–15. század) és az archaikus román (vlach) nyelv albán, szerb, újkörög kapcsolataira kiterjedő vizsgálatot igényelne.

²⁰⁶ Moldován 1896–1898, 201.

²⁰⁷ Edelstein 1931, 160; Artelt 1937, 49.

²⁰⁸ Artelt 1937, 49–96. A hippokratikus tradícióban a purgációra használatos *kathairein* (‘megtisztítani’) szó kapcsán Owsei Temkin vetette föl, hogy a kifejezés – amely ‘kiürítés, elvezetés’ (‘entleeren, abführen’) jelentésű is lehet – a vallásos kultusszal szoros kapcsolatban alakulhatott ki, lásd Temkin 1930, 97–98, 100. A *pharmakon* fogalmán túl ismeretes volt ugyanis a görögöknél a – talán keleti eredetű, már Hipponax (Kr. e. 6. század) egyik töredékében említett – *pharmakosz-rituálé*, amelyben a közösség a kiválasztott *bűnbak* (pharmakosz) megölése vagy a városból való kivezetése által tisztul meg, vö. Tzetzes 1826, 185–186: Chil. V. Hist. 23, 726–760; Rohde 1921, 78–79; Artelt 1937, 89–91; Bremmer 1983, 299–320. A *pharmakosz* másutt [*peri*]katharma (‘tisztulás, elvetett szenny’), *peripszéma* (‘letörölt szenny, söpredék’), lásd Bremmer 1983, 304. További vizsgálatokkal talán feltárható lenne az archaikus – ez esetben 11–12. századi – vlach nyelvben élő *farmec* (‘elbűvöl, elbájol, megigéz, elvarázsol’) kifejezés fogalmi hátterében egy hasonló, késő bizánci, balkáni eredetű népi gyakorlat is.

²⁰⁹ Pócs 1997, 144–154; 2002, 78–81; 2008, 182–184; Takács 2012, 445–446.

Úgy tűnik, a Balkánról a mai Románia területére, azon belül nagyobb létszámban a 17–18. századtól a Kárpát-medence keleti szélére, a Tatros felső folyása mentére települt vlachság *farneckel* ('varázslat') és az abból képzett *fermecával* ('ráolvasni, megbűvölni, elcsábítani, elvarázsolni, megkötni')²¹⁰ kapcsolatos elképzeléseiben a *pharmakon*hoz kötődő archaikus hagyomány mágikus, rontó-gyógyító gyakorlata él tovább. A *fármác* ('megmérgez, elmérgesít, megkeserít') az arománban is használatos,²¹¹ ami arra utal, hogy a vlachság körében igen korán, talán már a 11–12. század előtt²¹² jelen van. Annyi bizonyos, hogy a *Voroneci kódexben*²¹³ olvasható *Apostolok cselekedeteiben*, *far(r)máce* alakban – a görög *periērga* (itt: 'bűbajosok') megfelelőjeként²¹⁴ – már szerepel,²¹⁵ de a legkorábbi román szótárban (17. század második fele) is előjön a *fármácátor* ('magus') kifejezés.²¹⁶ A 14. századi vulgáris latinból ismeretes a *farmaca* szóalak.²¹⁷ A románság varázslathoz és emberi rontáshoz kötődő, *farnecképzetének* alakulásában, amint arra egyes 19. századi kéziratok utalnak, jelentős szerepe lehetett az egyház exorcisztikus ráolvasó gyakorlatának is.²¹⁸

Az archaikus román *farmecre* és szóbokrúra nézvést érdemes megvizsgálunk egyes 19–20. századi szótárakat, legelőször azt a hármat, Samuelis Klein (1801) és Ioan Bobb (1822–1823) dikcionáriumát, illetve az ún. *Budai lexikont* (1825), amelyek a román nyelv igen régies állapotát tükrözik. Az említett szótárak a *farmec* jelentését 'boszorkányság', 'varáslok, igézek, megbűbajolom', valamint 'babona, boszorkányos mesteriség, ördöngösség' értelemmel adják meg;²¹⁹ a *Budai lexikon* szerint a *farmecă* (*fărmecătură*) 'babonaság, bűbajosság, varáslás', továbbá 'varázslat; mágikus cselekedet, boszorkányság, megbűvölés'.²²⁰ Kleinnél a *fěrmec* jelentése 'megbűvöl, elvarázsol, megront', 'varázslat, rontás', a *farmecăt* szóé pedig 'megigéző, varázsló'.²²¹ A *fermecatōriu/farmecatoriu/fărmelătōriu* szavak 'rossztevő, rontó', 'varásló bűbajos, ördöngös bűbajos, igéző, konta ires, babonás', 'varásló, babonaskodó', továbbá 'varázsló, kuruzsló' jelentésű;²²² nőnemű alakja, a *farmacatoare/fărmecătōre* 'boszorkány, varásló aszszony, babonás aszszony, bűvölőné bájolone, igézőné, megköltőzőné, ördöngös boszorkány', illetve

²¹⁰ Coteanu–Seche–Seche 1996, 367, 375.

²¹¹ Papahagi 1974, 540. Az aromán *fármác* ugyanakkor, amint az idézett helyen a szerző is jelzi, aligha köthető közvetlenül a görög *pharmakeiō* szóhoz ('varázsszert készítek').

²¹² Du-Nay 2004, 37–52.

²¹³ Codicele Voronețean..., 1559–1560 előtt: Sbiera 1885; Costinescu 1981.

²¹⁴ NT 1951, 470, Prax. Ap. 19:19.

²¹⁵ Sbiera 1885, 6, Cod. Vor. 3V (10); Costinescu 1981, 234. Cod. Vor. VI (10). Ugyanúgy egy 1648-as bibliában is: Sbiera 1885, 7.

²¹⁶ Chivu 2008, 85 (1258. sz.).

²¹⁷ Cange 1937–1938, III. 416: „*Fachuriera*, Prov. *Farmaca*, *farmacier*”; vö. X. kötet, LXXXVII. oldal.

²¹⁸ Timotin 2010, 264, 308, 309, 311, 313, 334, 338 (XXVI [174v], LXVI [57v], LXVII [2v, 3r], LXIX [3v], LXXI [3v], XC [69r], XCIII [19v]). Az idézett kéziratok 1799 és a 19. század közepe között keletkeztek.

²¹⁹ Klein 1944, 340: *Farmec* 'Hexerey'; Bobb 1822–1823, I. 410–411.

²²⁰ LEX. BUD. 1825, 212: *Farmecă*: 'incantatio; res magica', 'Zauberery; Hexerey; Bezauberung'.

²²¹ Klein 1944, 341: *Fěrmec* 'incanto', 'maleficium'; *fěrmecăt* 'incantatus'.

²²² Klein 1944, 341: *Fermecatōriu* 'praestigiator, praestigiatrix', 'maleficus'; Bobb 1822–1823, I. 411; LEX. BUD. 1825, 212: *Fărmelătōriu*: 'magus, incantator, veneficus', 'der Zauberer'.

'varázslónő, kuruzslóasszony, boszorkánynő'.²²³ A *farmecatúra*, a *farmacare*, *farmacatura* annyi mint 'rontás, bővülés', 'igézet, megkötés, bájosság, bűbájolás, boszorkányozás, babonás berbetelés'.²²⁴ Bobb szótárában továbbá a *farmecat* szó 'megkötött, babonázott, varáslat, bővöltetett', a *Budai lexikonban* pedig a *farmecu* kifejezés 'babonázni, varáslani', valamint 'varázsigét vagy varázserejű tárgyakat használni, boszorkánykodni, varázslást űzni' jelentéssel áll.²²⁵ A fentiekkel rokon, talán orosz közvetítésű, *farmazon*, *-oană* kifejezés a népnyelvben 'varázsló(nő)', a *farmazonie* pedig 'varáslat, bűbáj, boszorkányság' ('vrajă, farmec') jelentésű.²²⁶

A *farmec* és származékai jelentését a szótárak tehát jobbra 'varázslás, rontás, boszorkányság' értelemmel adják meg. Arra, hogy a velük jelzett boszorkányos rontásoknak, varázslóalakoknak a *kenőcshöz*, *íthoz* (pharmakon) valami közük lenne, egyedül Ioan Bobb szótára utal, amely a *farmecatoriu* megfelelőjeként hozza a latin *veneficus*-nak ('varázsló, méregkeverő boszorkány') megfelelő *konta iverst* is.²²⁷ Hasonló korú Andreas Clemens szótára (1823), amelyben a régies *fermek* (*farmecu*) jelentése 'ráolvas vagy megigéz'.²²⁸ A *farmec/fermek* képzetében tehát itt is együtt áll a *kenőcs* és a *ráolvasás* képze. A későbbi szótárírók a *farmecet* és bokrát többnyire már görög-latin előképekhez kötik. Leggyakrabban a szokott *pharmakon*, *pharmacum* szerepel.²²⁹ Alexandre de Cihac szótára (1870) a görög *pharmakeiút* ('gyógyírt, mérget, varázsszert készít') és a latin *pharmacarā* ('varázsszert készíteni') is megnevezi,²³⁰ Hariton Tiktinnél (1895–1912) és Sextil Pușcariunál (1905) a latin **pharmaco* ('varázsszert készít') szerepel.²³¹ Cihacnál felbukkan az újjörög *pharmaki* ('mérget') és *pharmakónó* ('megmérgez, megront'), amelyek talán valóban a *farmec* és szóbokra közvetlen előzményeire utalnak.²³² A *farmec(u)/farmăc/fermec* főbb jelentései itt 'varáslat', 'rontás', 'bűbáj', 'igézet', 'mágia', 'gyógyszer, mérget', 'varázssital', 'mágikus formula vagy tevékenység', 'megbabonáz', 'megbűvöl', 'elbájol', 'elvarázsol'.²³³ A *fărmecare/fermecare/phermecare* szó 'megbűvölni, rontással megkötöni',²³⁴ a *fărmecător/fermecător/fermecatoriu*, illetve a nőnemű *fermecătoare* kifejezés 'varázsló(nő), bűbájos (asszony), boszorkány' tartalmú.²³⁵

²²³ Bobb 1822–1823, I. 411; LEX. BUD. 1825, 212: *Fărmecătore* 'maga, venefica, incantatrix', 'die Zauberin, Hexe'.

²²⁴ Klein 1944, 341: *Farmecatúra* 'praestigie', 'maleficium'; Bobb 1822–1823, I. 411.

²²⁵ Bobb 1822–1823, I. 410–411; LEX. BUD. 1825, 212: *Farmecu* 'incanto; incantamentis, vel rebus magicis utor'; 'zaubern, hexen, Zauberey treiben'.

²²⁶ Tiktin 1895–1912, 610; Coteanu–Seche–Seche 1996, 367; Bakos 1991, 257.

²²⁷ Bobb 1822–1823, I. 411.

²²⁸ *Fermek* (*farmecu*) 'bepfprechen oder bezaubern', továbbá *bezaubern* 'fértek (*fertecu*)'; *Zauberer* 'fărmecătoriu'; *zaubern* és *behexen* 'descântu', lásd Clemens 1823, 144, 224, 227, 297, 432.

²²⁹ Cihac 1870, 88; Laurianu–Massimu 1873–1876, 1224; Tiktin 1895–1912, II. 610; Pușcariu 1905, 50; Șaieanu 1908, 279–280.

²³⁰ Cihac 1870, 88.

²³¹ Tiktin 1895–1912, II. 619; Pușcariu 1905, 50.

²³² Cihac 1870, 88.

²³³ Cihac 1870, 88; Laurianu–Massimu 1873–1876, I. 1232; Barcianu–Popovici 1886–1888, 223; Tiktin 1895–1912, II. 610, 619; Pușcariu 1905, 50; Șaieanu 1908, 279–280.

²³⁴ Laurianu–Massimu 1873–1876, I. 1232; Barcianu–Popovici 1886–1888, 223.

²³⁵ Cihac 1870, 88; Laurianu–Massimu 1873–1876, I. 1232; Barcianu–Popovici 1886–1888, 223; Tiktin 1895–1912, II. 619.

Cihac etimológiai szótárában továbbá a *färmecătoreasc/fermecatoresc* kifejezés 'mágikus, bűvös', a *färmecătorește/fermecătorește, färmecătură/fermecătură* 'megbabonázás, varázslat, boszorkányság' jelentéssel áll.²³⁶ August Treboniu Laurianu és Ion C. Massimu szótárában (1873–1876) a *fermecatu* alak 'megbűvölt, rontással megkötött', illetve 'bűbáj, varázslótevékenység', a *fermecatura* 'rontás, bűbáj' és a *fermecu/pharmacu* 'bűbáj, varázsnének, ráolvasás'.²³⁷ Sava Barcianu-Popovicinál (1886–1888) a *fermec* infinitívus 'elbájolni, megigézni, megbabonázni, megrontani', a *fermecătorie* 'varázslat, bűbajosság, boszorkányság' tartalmakkal jön elő.²³⁸ Tiktinnél a *färmăca/fermeca* szó 'elvarázsol, megigéz, elbűvöl, -bájol' és 'elvarázsol, megbűvöl, megigéz' jelentéssel szerepel.²³⁹

A *farmec*nek és származékainak eredete kapcsán tehát a fenti szótárak – a fogalmak eredeztetésénél – már utalnak a kenőccsel, zsírral, írral való kapcsolatra, de felbukkan bennük a 'varázsital',²⁴⁰ illetve a 'varázsnének, ráolvasó'²⁴¹ jelentés is. Láthatjuk, a *fermeka, fermekálás* fogalmának tartalma – a *kántér*hoz és a *gurucsá*hoz hasonlóan – meglehetősen széles, a hozzá köthető cselekedetek a rontások igen sok fajtáját felölelik, s bár a *farmec* és szóbokra eredetében a *kenőcs, ír* képzetéhez kötődhetett elsősorban, bizonyosan ide vehetjük a különböző – egyéb módokon és eszközökkel – végzett oldások-kötések széles skáláját is.²⁴² A *fermekál* kifejezés és közvetlen bokra (*fermeka, fermekás* stb.) a Tátros menti csángóknál – éppúgy, mint Moldvában – lassan kiszorítja a vele jórészt azonos jelentésű, hagyományos magyar megnevezéseket, a *kántért* és a *gurucsát*.²⁴³

²³⁶ Cihac 1870, 88.

²³⁷ *Farmacu* 'medicamentu, veninu'; *fermecu* 'fascinatio, incantecu, incantamentu'; *fermecare, phermecare* 'fascinare, a incantá, a legá prin fermece'; *fermecatoriu* 'fascinator, fascinatorius, care fermeca'; *fermecatu* 'fascinatus, legatu prin fermece'; 'fascinum, actulu de fermecare'; *fermecatura* 'fascinatio, actiune si effectu allu actiei de fermecare'; *fermecu, pharmacu* 'fascinum, carmen, incantamentum, incantu'. Lásd Laurianu–Massimu 1873–1876, 1224, 1232.

²³⁸ Barcianu-Popovici 1886–1888, 223.

²³⁹ *Farmăc, farmec* 'Zauber'; *färmăca, fermeca* 'be-, verzaubern'; *fermecător, -toare* 'zauberer, Zauberin', továbbá *färmăcăresc* 'Zauber'; *fermecătoreasc* 'zauberhaft, zauberisch' ('varázslatos, bűbajos, igéző'); *fermecătorie* 'Zauberei' ('varázslat'); *fermecătură* 'Zauber'. Lásd Tiktin 1895–1912, II. 610; 619–620.

²⁴⁰ Barcianu-Popovici 1886–1888, 223.

²⁴¹ Laurianu–Massimu 1873–1876, 1232: *Fermecu, phermecu*: carmen, incantamentum, incantu.

²⁴² Hogy a fermekálást mennyire hatásosnak gondolják a helybeliek, mutatja két rövid történet: „Arra gondoltam, hogy ha Hitler ezeket fel tudta vóna fogni, az oroszokat úgy megfermekálta vóna, hogy azok egyet se tudtak vóna errefel lépni.” (Takács 2004, 55; 69 éves férfi, Magyarcsügés, 1995. október 20.) „S egy vénasszonnak Románcsügésbe a vagyonát elvették. [...] S aszmondta, hogy: – Tudjátok-e, mit mondok én nektek? Aszmondom én nektek, amerre mejen Csaucsescu, mindenütt a fermekával mejen, s mindenütt ő nyer, meglássátok. Me [...] amikor mejen, akárhova mejen, aszmondja, örökké a mocskos asszonyokat esszeszedi. S előbb egy izét tart, s osztán mejen. S mindenütt szerencséje van. – Az öregasszon haragutt, me elvették vót mindenit. – Na, lássátok-e – aszmondja –, az, ahová mejen, mindenütt a fermekával mejen, s azé van szerencséje.” (82 éves nő [sz. Magyarcsügés], Gyimesbükki, Áldomásalja, 2005. július 7.)

²⁴³ A fermekás „román eredetű, és terjedése egyre általánosabbá kezd válni, míg a többi, feltételezhetően régebbi elnevezéseket elsősorban az öregek használják”. (Salamon 1987, 248.)

4. Buszkurja

A Tatros menti csángók által *buszkurja fehérnépekként* is emlegetett boszorkányok alakjára vonatkoznak a következő memoratok:

Mondták, hogy [...] vótak azok a boszorkányok, amelyikek veszik el a tejet. No, hogy veszik el a tejet, a tehenyektől. S akkor vót itt, Gyepecébe egy öreg rend fehérnép [...], s aszondták, hogy éjjel ment az es tejészni. [...] Mikor bémentek, hát az a fehérnép tiszta meztelen, csórén a marhák közt vót, s egy csipor a kezibe, s csepeggette a tehenyeket, az egészset. [...] S má az es, az olyan buszkurja valami, hogy vette el a tejet.²⁴⁴

Itt vót egy öregasszon. [...] S akkor ment itt le... S fel vót a kezire egy olyan zseb-kendőszerű valahogy így tekerve, így, s neztük, s akkor a kapukból szedett fel, oda a teneribe fődét. S akkor tartották azt, hogy valami varasbékával... keresztül, azon csinálták meg azt a... azt a boszkorogyálást. [...] A tejlvételt.²⁴⁵

Kantéros? Hát az ilyen, melyikek nem hisznek ugy Istenbe. [...] Gurucsás. Azt es csak arra mondták. Ugyanarra. Buszkurja. Azt es arra mondták.²⁴⁶

Olyan gurucsálók mennek, hogy ugy megbuszkurjáják, hogy...²⁴⁷

Jártunk mű sokat a Regátba, s akkor reataláltunk egy öreg fehérnépre, hogy amelyik megcsinálta azt, hogy eladod a deszkát jó árba. [...] S akkor egy sógoromval odamentünk, s az ott mind buszkuriált munköt, micsinált. S akkor ilyen sárga cukrot tett ilyen kicsi acskókba, s aszmondta, hogy a ló hajába kössük belé, s ahol megállunk, ott hintsük el. Ugy eladjuk, ahogy el akarjuk. Ugy es történt.²⁴⁸

Boszkorogyál. Románul van ez a szó. Boszkorogyál.²⁴⁹

Az igen régies, *buszkurja*, *buszkurjál*, *boszkorogyál(ás)* – és hasonló – formákban ismeretes kifejezés, láthatjuk, tejlvételtre és egyéb rontásokra egyaránt használatos, épp-úgy kapcsolatban áll tehát a magyar *kántérral* és *gurucsával*, mint a román *fermekával*, illetve azok kiterjedt asszociációs mezejével. Az archaikus, ritkán használt szó valószínűleg talán nem is külön álló cselekvési kört jelöl, inkább a boszorkányos (oldó- és kötő-) tevékenységek átfogó megnevezése lehetett hajdan. A kifejezés eredetéről a román *boscoană* ('varázslat, boszorkányság, varázslás') főnév szolgálhat, amely Moldo-

²⁴⁴ Takács 2004, 239 (298. sz.; Gyepece).

²⁴⁵ 78 éves nő, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

²⁴⁶ 78 éves nő, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

²⁴⁷ 76 éves nő, Gyimesfelsőlök, Ugrapataka, 2005. március 23.

²⁴⁸ Takács 2004, 394 (663. sz.; Kostelek).

²⁴⁹ 78 éves nő, Gyimesbükk, Áldomás, 2005. július 5.

ván Gergely szerint a görög *baszkainóból*²⁵⁰ ('megigézek') ered: „Boscónă, többesben boscoane, bosconire, bosconitură stb. (a gör. baszkainóból) bűvészet, varázs, varázslás – szintén általánosan használtatik a román népnél. Boscoane szó alatt mindenféle varázslás, bűvészkedés értetik. A bosconi annyit jelent, mint valamely varázsfogással élni, varázsolni, bűvölni, egyes bűvös igék elmondása mellett valamely gyógyszert, fűvet alkalmazni; valakit bűvészet útján megrontani akarni. Ezen szó a varázs összes ágaira vonatkozik, miért a magia fogalmat legjobban fejezi ki.”²⁵¹

A régi román szótári anyag alapján a *boscoană* és szóbokra jelentéskörét kissé árnyaltabban is meghatározhatjuk. Bobb trilingvis szótárában a görög *bofcaínóból* (*baszkainó*) származtatott *bofconefc* jelentései között a 'megigézem, kötöm, kuruslom, babonázom, megbűvölöm, bájolom' szerepelnek. A *bofcoana* szót 'igézet, megkötés, kuruslás, babonálás', a *bofconire* kifejezést 'igézet, megkötés, babonázás', a *bofconitoriu* 'igéző, kurusló, megkötő, babonázó', a *bofconitot* pedig 'babonázott' értelemmel magyarázza a szerző.²⁵² A Tatros menti csángóság körében máig használatos *buszkurja fehérenp* összetételnek tökéletesen megfelelő *bofconitoare femee* fordítása: 'babonás aszszony'.²⁵³ A *Budai lexikonban* a *bosconescu* szó 'babonázni, varáslani, babonásággal élni', továbbá – az eredetiben latinul és németül – 'megigéz, ráolvas', 'varázserőt használ', 'bűvölni,

²⁵⁰ A *baszkainó* változatai Arisztotelésznél éppúgy előjönnek, mint a Bibliában: Arisztotelész 1837, 175: Probl. 20,34 (*baszkaniasz, baszkaineszthai*); Rahlfs 1979, I. 338; II. 400: Deut 28:54 („baszkanein tó ophthalmó”); Sir 14:8 („ponérosz ho baszkainón ophthalmó”). Előbbit egy román fordítás „uita rău”-ként ('gonosz tekintet') adja meg, lásd Cornilescu 1921, 114. A kifejezés Pál apostolnál is szerepel („tisz hūmasz ebaszkanen”, azaz „kitsoda ígézett meg titeket”): NT, 624: Gal 3:1; Károli 1842, (Újszöv.) 248. Az igehely egy ortodox fordításban: „Cine v-a fermecat pe voi” ('ki fermekált meg titeket'), lásd Cornilescu 1921, 584. A *baszkainó* változatai olvashatók Antiochiai Szent Ignác-nál (†110), de az ún. Pseudo-Ignatius-féle levelek között is, lásd Migne 1857–1866, PG-V. 688B (Ad Romanos III,1: *ebaszkanate*); Ványó 1988, 180; valamint PG-V. 913B (Ad Heronem, V: *baszkanasz*). A *badzó, baszkó, baszkanó* ('szól, beszél') szavakkal rokon – Riemer 1819–1820, I. 311; Frisk 1960–1972, I. 207–208 – *baszkainó* kifejezés 'megszól, megigéz, megirigyel', a belőle képzett *baszkania* szó 'rágalom, megigézés, irigység' jelentésű, lásd Fungerus 1605, 355. Plutarkhosz (Kr. u. 45–125) a *katabaszkaïnein* ('megbűvölni, szemmel verni') kifejezés kapcsán ír azokról, akik „rontó szemmel bírnak” („baszkanon ekhein ofthalmon”), lásd Plutarkhosz 1888–1896, IV. 198: Moralia, Lib. V. q. 7. A *baszkainein*ből eredő latin *fascino* ('megbabonáz, megigéz, megront') közvetlenül talán egy *phaszkainein* infinitívusból származik, amelynek alapjául a *phaeszi kainein* ('szemmel megölni') kifejezés szolgál: Fungerus 1605, 354. A közbeeső *phaszkó, phaszkaínó* változatokon át kialakuló latin *fascino* ('megigéz') és *fascinum* ('igézet, bűbáj') kifejezések tehát az eredeti görög szavak második jelentését hordozzák elsősorban, vö. Riemer 1819–1820, I. 312. Igen valószínű, hogy – amint azt a *fermeka* kapcsán is megjegyeztem – a *boscoană* kifejezés sem közvetlenül a görögből ered, hanem balkáni közvetítésnek köszönheti létét; a kérdés alapos nyelv- és kultúrtörténeti vizsgálatot igényelne.

²⁵¹ Moldován 1896–1898, 201–202. A *buszkurja* szó összefügghet a *boszorkánnyal* és annak török rokonaival is.

²⁵² Továbbá: *bofconefc* 'fascino' ('megigéz, megbűvöl'), 'incanto' ('elbűvöl, megront, ráolvas'); *bofcoana* 'fascinum' ('igézet, bűbáj'), 'incantatio' ('megigézés, ráolvasás'), 'superstitio' ('babona'); *bofconire* 'fascinatio' ('bűbáj, igézet'), 'incantatio' ('igézet, ráolvasás'); *bofconitoriu* 'fascinator' ('bűbájoló, igéző'), 'fascinans' ('igéző, bájjos'), 'superstitiosus' ('babonás'); *bofconit* 'fascinatus' ('megigézett'), lásd Bobb 1822–1823, I, 128.

²⁵³ Bobb 1822–1823, I, 128.

varázsolni', 'varázslással foglalkozni', a *bosconitoriu* és a *bosconitură* pedig 'varásló' és 'babona, avagy varázslat' jelentéssel áll.²⁵⁴ Barcianu-Popovicinál a *boscoană*, *bosconărie* kifejezés 'varázslat, bűbájosság, boszorkányság' jelentésű.²⁵⁵ Tiktin szótárában a görög *baszkania* szóval egyeztetett *boscóne* alak 'varázslat, varázsszer', a *bosconi* pedig 'elvarázsol, ráolvas' jelentésű.²⁵⁶ Şaineanunál a *boscoane* mint a görög *baszkania* szóból származó moldvai román tájnyelvi kifejezés *vraji* ('varázsol, igéz, ráolvas, elvarázsol, megbűvöl, elbűvöl, megigéz'), valamint *fermece* ('varázslat, rontás') tartalommal szerepel.²⁵⁷

Tovább színesíti a képet, hogy Bobb – a görög *baszkainó* kettős tartalmához ('rontás, irigység') hasonlóan – a *bofconefc* szó újabb jelentéseként a latin *invideo* szót és az annak megfelelő magyar 'irigykedem'-et is megadja, s minderre további példákat is hoz.²⁵⁸ A boszorkányság és a rontások gyökere a Tatos menti csángóság hite szerint is jobbára az irigység, a telhetetlenség, a nagyravágyás. Az igizet (szemverés) is irigységből származik.²⁵⁹ A fennen hangoztatott csudálat nemegyszer sárga, gyilkos irigységet takar. Egy régi, gyimesfelsőlaki vízvetésben is „kércinségből, irigységből” igizték halálra a Kisjézust,²⁶⁰ ahogyan az egy gyimesbükki szövegben,²⁶¹ de a csíki székelység körében – talán feltételezhető ponyvai eredete miatt – igen elterjedt, egyazon szövegtípushoz tartozó, azonos céllal használt ráolvasókban is szerepel, amelyekben a gyermek Jézust az égen járó fényes csillaghoz, a napfényhez hasonlítják, amikor megrontják.²⁶²

A román *bosconesc* lehet 'fecsegés, locsogás', 'mormolni, mormogni' értelmű is.²⁶³ A moldvai tájnyelvre jellemző kifejezés jelentése továbbá a *descânta* ('ráolvas, igéz, megbűvöl'), megfelelője a munténiai *bolborosi* ('hebeg, makog'), ami a ráolvasó nők

²⁵⁴ LEX. BUD. 1825, 63: *Bosconescu*: 'incanto', 'arte magica utror', 'zaubern', 'zauberen treiben'; *bosconitoriu*: 'incantator, magus; der Zauberer'; *bosconitură*: 'Bobónă, séu vragie'. Vö. *bobóne* 'incantatio', 'der Zauber' ('varázslat, bűbáj, igézet'), 'babonaság, varázslás'; *facu bobóne* 'babonazni, varázslani', lásd LEX. BUD. 1825, 59.

²⁵⁵ Barcianu-Popovici 1886–1888, 63.

²⁵⁶ *Boscóne* 'Zaubereien, Zaubermittel'; *bosconi* 'bezaubern, besprechen', lásd Tiktin 1895–1912, I. 214.

²⁵⁷ Şaineanu 1908, 84.

²⁵⁸ Bobb 1822–1823, I, 128: *Bofconie* 'irigység', *bofconire* 'irigykedés', *bofconitorin* 'irigykedő', *bofconiceste* 'irigységesen'.

²⁵⁹ „Az igizésben a legnemesebb érzés, a szeretet ront.” (Bosnyák 1992, 1.)

²⁶⁰ Tánzos 1995, 40–41.

²⁶¹ Takács 2001, 387.

²⁶² „Elindult a boldogságos szép Szűz Mária / a Szent István templomának látogatására, / előltalálta Józefa leányát, / és az mondá neki: / Ó, de szép fiad van, Mária, / akárcsak az égen járó csillag! / Ekkor Mária megdolta, / hogy megigizték az ő áldott, szent fiát. / Futott Keresztelő Szent Jánoshoz, / Hogy tüzet s vizet vessen a kőszikla gyomrából...” (73 éves nő, Csíkszentmárton, 2005. október 19.); „Boldogságos Szűz Mária elindult / a Szent István-templom látogatására, / előltalálta Józefát, / mondá Józefa neki: / Ó, de szép fiad van, Mária, / mind az égen járó napfény! / Mária, látván, hogy fiát megigizték, / elmene a szent asszonyokhoz, / a Jordován vizéből vizet meritte, / a kősziklából három tüzet üte...” (87 éves nő, Csíkszentmárton, 2005. október 19.) Az idézett szövegek akár a Pápai Páriz *Dictionarium*-ában (1767) is szereplő „*fajcinantium more laudare*” ('igézésképpen ditsérni') szólás illusztrációjául is szolgálhatnának, vö. Pápai Páriz 1995, II. 148. .

²⁶³ Barcianu-Popovici 1886–1888, 63.

zavaros beszédére is vonatkozik.²⁶⁴ A *boscoană*, *bosconi* ('megigéz, ráolvas') közvetlen rokonságába tartozik a *boscordeală* ('motyogás, mormolás, pusmogás, morgás'), valamint a *boscorodi* ('motyog, mormog, ráolvas, igéz').²⁶⁵ A *boscorode* ('értelmetlen, érthetetlen fecsegés, locsogás'), illetve a *boscorodi* ('értelmetlenül, érthetetlenül, gépiesen eldarál') talán éppen a *boscóne* szóból származó, torzult alak, utóbbi Besszarábiában az imádságok és ráolvasók elkántálására is vonatkozik.²⁶⁶

A *bofcorodesc* ('berbetélek, babonázok, reá olvasók'), *bofcorodeire* ('babonás berbetelés, reáolvasás') kifejezések²⁶⁷ tehát szintén a boszorkányok titkos cselekedeteinek, oldó-kötő praktikáinak, ráolvasásainak világába vezetnek. A *Budai lexikonban* a *boscorodescu* kifejezés 'habarni, fetsegni, darálni', a *boscordire* szó 'feteség, lotsogás', a *boscorditoriu* pedig 'feteső, lotsogó' értelemmel áll.²⁶⁸ Cihac etimológiai szótárában a *boscorodesc* jelentése 'mormog, suttog, dörmög, fecseg',²⁶⁹ másutt 'fecsegés, locsogás', valamint 'mormolni, mormogni'.²⁷⁰ A ráolvasók halkán mormolva, „berbetélve” mondott titkos – gyógyító és rontó – szövegeire utal a moldvai *boscorodesc* alak 'suttog, sugdolózik' ('şopti') és 'dörmög, mormog, motyog' ('mormăi') jelentése.²⁷¹ A *boscordealának* megfelelő *berbetél/berebetél/berbetyel/berbedál* kifejezések 'mormol', 'imádságot félhangosan mormol' jelentéssel használatosak a Tatros menti csángóság körében.²⁷² Elterjedtségükre mutatnak rá egyes hárompataki példák is, a *berbetél*, *berbetel* mind-egyikben – elvesztett borjú megtalálására, tejelvételre, illetve urszitára használt – ráolvasásra utal.²⁷³

A *berbetélés* (*birbitélés/berbeteles/berbitel/börbitel/birbitil/börbötülés* stb.) nyelvemlékeinkben a 16. századtól adatható.²⁷⁴ A *beorbitelek* szó 'elmor(mo)gok',²⁷⁵ a *berbitélek* kifejezés 'eldarálom, elhadarom', 'mor(mo)gok', a *berbitélés* 'mor(mo)gás', a *birbitélni* 'mormogni', 'lassan elmormolni', 'halkán beszélni',²⁷⁶ a jóslat, ígézet, varázsének el-suttogásával is kapcsolatos²⁷⁷ *demurmuro* ('elmormogok') pedig 'magamban birbitélek' jelentéssel áll.²⁷⁸ Zvonarics Mihály „el beorbított imádságok”-ról ír, Madarász Márton

²⁶⁴ Şaineanu 1908, 84.

²⁶⁵ Bakos 1991, 80.

²⁶⁶ Tiktin 1895–1912, I. 214: *Boscorode* 'sinnloses, unverständliches Geplapper, Geschwätz'; *boscorodi* 'sinnloses, unverständliches hersagen: (her)plappern, herleiern' (Besarabia: 'rugăciuni, descân-tece, Gebete, Zaubersprüche [her]plärren').

²⁶⁷ Bobb 1822–1823, I. 128.

²⁶⁸ LEX. BUD. 1825, 63.

²⁶⁹ A szó összefügghet az orosz *govority*, *vozgovority* ('beszél[ni kezd]') kifejezésekkel, lásd Cihac 1879, 24.

²⁷⁰ Barcianu-Popovici 1886–1888, 63.

²⁷¹ Şaineanu 1908, 84.

²⁷² Salamon 1987, 258; Magyar Z. 2003, 813; Antal M. 2004, 301.

²⁷³ Takács 2004, 21; 291, 324 (431., 503. sz.).

²⁷⁴ Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 212–213.

²⁷⁵ Szenczi Molnár 1604 (oldalszám nélkül, II. b íjfelzet, verso): *Beorbitelec* 'demurmuro'.

²⁷⁶ *Berbitélek* 'blatero, murmuro'; *berbitélés* 'blateratio'; *birbitélni* 'murmurare, submurmurare', 'leise reden, murmeln' (Pápai Páriz 1995, II. 25, 28).

²⁷⁷ Burián–Édes 1941, 236, 127.

²⁷⁸ Pápai Páriz 1995, I. 178.

pedig arról, „az igéket el berbitelik”.²⁷⁹ A „nyavalyás poklosok nem kerestek babonát, vagy boszorkányok berbitelését gyógyulásukra” – olvashatjuk Pázmány Péternél.²⁸⁰ A *berbetelés* a bűbajos kuruzslással függ össze a csíkszentgyörgyi születésű Illyés András püspök *Keresztyeni életnek példaja* (Nagyszombat, 1682) című könyvében is.²⁸¹ Talán a „mi pogány Eleink’ Papjaik szájok járásától vett” a *berbetelni*, *berbitelni* kifejezés, amelyet – mint azt Márton István *Erköltsi szótárában* (Győr, 1796) a *babona* szó kapcsán feltételezi – „a’ Jvasok, vagy a’ Kuru’sló vénasszonyok szoktak a’ veszett állatoktól megmarakra való Ráolvasás közbe dadogni”.²⁸² „Suttogva birbitélnek az ördöngösök” – írja Baróti Szabó Dávid.²⁸³

A néhol székely tájszóként közölt,²⁸⁴ talán a hangutánzó *berbitéből* származó²⁸⁵ *berbetél/berbitél* kifejezés 19. századi szótárainkban ’dadogni érthetetlenül, csácsogni’ („berbetél mint az oláh pap”), ’sebesen, hosszasan egyforma hangon beszélni’,²⁸⁶ ’dörmögve imádkozik, babonás mondókákat mormol’,²⁸⁷ ’félig nyitott ajakkal morog’, ’kuruzslás közben babonás mondókát mormol’ jelentéssel szerepel.²⁸⁸ A magyar tájnyelvekben a *berbetel/berbitél/berbitál/birbitél* és hasonló alakokban álló kifejezés ’imádságot félig hangosan mormol, mond’, ’sok mindent érthetetlenül összehadar’, a *berbécel* ’(kuruzsló) ráolvasás közben mormol, dűnnyög’ értelemben jön elő.²⁸⁹ A *berbetelés* – és a románban a *boszkorogyálás* – jelensége nem csupán a titkos „tudomány” átadásának szokott módjaival, tilalmaival, de a memorizálás technikájával is összefügghet: az imák és ráolvasók szövegét automatikusan, darálva, gyakran szinte értelem nélkül mondják, ezért is „berbetélnek”. Hasonló kifejezés a Tatros menti csángó tájnyelvben használatos *sopotyál* ’suttog, halkán [„kicsikén”] elmond’), amely a román *șoptiesc* (tk. ’suttog, sugdolózik’) származéka lehet.²⁹⁰

A görög *baszkainóból* (’megigézek, megirigyelek’)²⁹¹ származtatott *boscoană* változatai az erdélyi magyar tájnyelvekben a *boszko(a)nya*, *boszkoja* (’ráolvasás, varázslat’), valamint a (*meg*)*boszkonyál/baszkonyál/bészkenyál/bozgonyál/buszkurál* (’varázsol, meg-ront’).²⁹² A *boszkonyálást* végző személy, a *boszkonyáló*, *boszkonyitara* szavak jelentése

²⁷⁹ Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 212: Zvonarics Mihály: *Magyar postilla* (1626–1627); Madarász Márton: *Vasárnapi evangeliomokból való szent elmélkedések* (1635).

²⁸⁰ Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 213: Pázmány Péter *Vasárnapi és innepi prédikációk* (Pozsony, 1636).

²⁸¹ Illyés A. 1682, IV. 184: „egy vén afzfony [...] meg-orvosollya etot, bizonyos beuveolés bájoláffal, és babonás berbetéléfekkel”.

²⁸² Márton I. 1796, 671; Gáldi 1957, 113.

²⁸³ Szarvas–Simonyi 1890–1893, I. 212: Baróti Szabó Dávid: *A magyarság virági* (Komárom, 1803).

²⁸⁴ MTSz. 1838, 37.

²⁸⁵ Czuczor–Fogarasi 1862–1874, I. 584.

²⁸⁶ MTSz. 1838, 37.

²⁸⁷ Czuczor–Fogarasi 1862–1874, I. 584.

²⁸⁸ Ballagi 1873, 97.

²⁸⁹ Szinyei 2003 [1893–1901], 119; B. Lőrinczy 1979–2002, 441.

²⁹⁰ LEX. BUD. 1825, II. 655–656; Bakos 1991, 732–733; Coteanu–Seche–Seche 1996, 1059.

²⁹¹ Vö. továbbá: *baszkainia* (’megigézés, irigység’), a *baszkanion* (’óvszer, bűvereklye’), a *baszkanosz* (’irigy, elbűvölő’), illetve a *baszkanikosz* (’irigykedő’), lásd Soltész–Szinyei 1875, 115.

²⁹² Márton–Péntek–Vöő 1977, 74.

pedig 'varázslás, ráolvasás', de 'varázsol, megront, ráolvas' jelentésűek a román *boscorodival* összefüggő *boszkorogyál*, *boszkorogyálás* kifejezések is.²⁹³ A fejezet elején közölt példák mindezt megerősítik. A *boszkonya* alak egyes változatai (*broszkonya*, [*meg*] *broszkonyál*, *broszkonyálás*) *br*-es szókezdetének²⁹⁴ kialakulásában, miután a boszorkányhitben a *békával* való varázslásoknak, rontásoknak fontos szerepük van, a román *broască* ('béka') szó is szerepet játszhatott.²⁹⁵ Erre utal már a legelső román szótár (17. század második fele) is, amelyben a *broască* (lat. *rana* 'béka') mellett álló *brosconi* jelentése 'bufo' ('varangyos béka').²⁹⁶ Aki *broszkonyál*, ezek szerint, az a „varasbékával foglalkozik”, „varasbékáskodik”. A *broască* augmentatívuma, a *broscoi* jelentése 'nagy béka', 'hím béka'.²⁹⁷ A *Jelenések könyvében* (Jel. 16:13) a Sátán szájából három, a békákhoz hasonlatos, tisztátalan lélek jön elő.²⁹⁸ Ideillik egy kosteleki vallomás részlete:

Boszorkányok. Ördögösök. Hát azoknak sokféle nevük van. Ugy es mondták, hogy varasbékák. Igen, met azok küdik a békát, s akkor a béka es el tudja vinni.²⁹⁹

Az általánosabb jelentésű *buszkurjaság* elsősorban a bővülő-bájoló ráolvasásokkal kapcsolatos. Az eredetileg talán a „rontó és gyógyító ír, kenőcs” képzetéhez kötődő, általánosabban 'bűbájlás, varázslás' értelmű, az igen archaikus *farmec* képzetéhez³⁰⁰ kapcsolódó – *fermekálás* a rontás minden fajtáját jelölheti, éppúgy, mint a Tatros menti csángók archaikus hitvilágában neki megfeleltethető régi magyar *kántér* terminus. Mindkét kifejezés fogalmi köre felöleli a rontások egészét, értvén ezen az emberek egészségét, életét, javait, emberi kapcsolatait támadó „gonosz cselekedeteket”. Míg a *fermeke* a Tatros mentére, azon belül először a Gyimesek tájékára a 18. századtól, elsősorban Moldva felől, de máshonnan – így Fogaras vidékéről, Felső-Fehér vármegyéből – is³⁰¹ húzódó románság archaikus tradíciójához, addig a *kántér* a vidékre kissé korábban érkezett székely és moldvai csángómagyar telepések régi hagyományához kötődik. Nem véletlen hát, hogy a két fogalmat a helybeliek – mondhatni – szinonimaként használják. A régi

²⁹³ Márton–Péntek–Vöő 1977, 74–75.

²⁹⁴ Vajkai 1943, 26; B. Lőrinczy 1979–2002, I. 567.

²⁹⁵ Márton–Péntek–Vöő 1977, 74–75.

²⁹⁶ Chivu 2008, 76 (496. sz.).

²⁹⁷ LEX. BUD. 1825, 67; Bakos 1991, 84; Coteanu–Seche–Seche 1996, 114; vö. Klein 1944, 209.

²⁹⁸ „És láték ama' sárkány' szájából, és ama' fenevadnak szájából, és ama' hamis prófétának szájából, három tisztátalan lelkeket, a' békákhoz hasonlatosakat, kijöni.” (Károli 1842, [Újszöv.] 336; kiemelés tőlem: T. Gy.) Vö. „*pneumata tria akatharta hōsz batrakhoi*”; „*spiritus tres immundos in modum ranarum*” (NT 1951, 832–833).

²⁹⁹ 75 éves nő, Magyarcsűgés, 1995. október 12., vö. Takács 2004, 257 (352. sz.): „Az a marháktól vette el, de az, aszmondták, hogy az a boszorkán, az a béka. Békának, a varasbékának mondták, hogy az a boszorkán...”

³⁰⁰ A románság körében „ugy a vrajă, mint a boscoane szó sokkal későbbi keletű; legrégibb a farmec, a mit bizonyít [...] hogy a voroneczi kodex-ban már előfordul”. (Moldován 1896–1898, 202.)

³⁰¹ Antal I. 1992, 33; Csíkszeredai Állami Levéltár, Protocolu matriculare dein parochia Gr. Catolica a Szépvízului. Mortii 1866–1889, idézi: Ilyés 1998b, 294; Csíkszeredai Állami Levéltár, 28–4/1762–154. [Prot.], idézi: Szőcs 1999, 125.

magyar *gurucsa/guruzsma* kifejezés, amint fentebb olvashattuk, inkább – de nem kizárólagosan – az emberekre irányuló rontásokat jelöli.

Láthattuk, a különböző boszorkányos mesterkedések általában meglehetősen kuszasággal fonódnak egymásba, a fenti fogalmakkal leírt – oldó és kötő – cselekvési körök között többnyire nem húzhatók egyértelmű határok. Magukról a boszorkányokról is úgy tartják, ritka az, aki – ha „tud” – csak egyfajta „paratikával” járna:

Kantérosok. Fermekások. Az mindegy, ejsze. A boszorkán mind a.³⁰²

5. Összefoglalás

A dolgozatomban említett kifejezések jelentésköréhez kapcsolódó rontó cselekedetek és a hozzájuk fűződő hiedelmek határozzák meg a Tatros menti csángók boszorkánysággal kapcsolatos hitét, amelynek tehát – már a boszorkányos cselekedetek megnevezésére használt szavak tanúsága szerint is – éppúgy része a tehének és egyéb állatok tejhasznának elvétele, lefőlézése, szaporodásának elrontása, a „látatlan színben” és a különféle „képek”-ben járás, mint a legkülönfélébb oldó és kötő praktikák, illetőleg a rontások, a gurucsa, guruzsma, a csinálmány, az urszita és társaik. A boszorkányság hatóköréit leíró, részben írott (egyházi és szemiliterátusi) eredetű, népi „terminus technicusok” – amint láthattuk – egyfelől magyar (*kantéros/kántéros, guruczás/guruzsmás*), másfelől román (*fermekás, buszkurja*) gyökerűek, ami az említett vidék boszorkányhitének eredetére vonatkozóan is sokatmondó adat. Nyilvánvaló, hogy ez a boszorkányhit nem csupán a csíkszéki székelység és a moldvai magyarság, de a vidékre a 18. századtól beköltözött románság (közötte, nem csekély számban, a 16–19. század folyamán Moldvába ment, és ott elrománosodott székelység) archaikus népi vallásosságának is igen sok jellegzetes elemét hordozza, behatóbb vizsgálatához tehát ez utóbbi is indokolt figyelembe venni.

Bibliográfia

- ALBERT Ernő 1995: *Boszorkányos dógok. Gyimesi csángó hiedelemmondák, hiedelmek*. Sepsiszentgyörgy: Bon Ami Kiadó.
- ANTAL Imre 1992: *Gyimesi krónika*. Budapest–Bukarest: Európa Könyvkiadó–Kriterion Könyvkiadó.
- ANTAL Mária 2004: *A gyimesvölgyi csángó magyarok hiedelmei*. Budapest: General Press.
- APÁCZAI CSERE JÁNOS 1653: *Magyar Encyclopaedia. Az az, minden igaz es hasznos Böltséfének szépe rendbe foglaláfa és Magyar nyelven világra bofsátáfa*. Ultrajecti: Ex Officinâ Joannis à Waesberge.
- ARISZTOTELÉSZ 1837: *Aristotelis Problemata*. (Aristotelis Opera Tom. VII.) Ed. Immanuel BEKKER. Oxonium: E Typographeo Academico.

³⁰² Takács 2004, 53; Gyepece.

- ARTELT, Walter 1937: Studien zur Geschichte der Begriffe „Heilmittel“ und „Gift“. Urzeit–Homer–Corpus Hippocraticum. In SUDHOFF, Karl (Hrsg.): *Studien zur Geschichte der Medizin*. (Heft 23.) Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- ASBÓTH Oszkár 1900: A székely csinálmány. *Magyar Nyelvőr* 29 (1): 6–10.
- BAKOS Ferenc 1991: *Román–magyar kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BALÁZS Márton 1942: *Adatok Háromszék vármegye néprajzához*. Sepsiszentgyörgy: Jókai Nyomda Rt.
- BALLAGI Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára I–II*. Budapest: Franklin Társulat.
- BALOGH Béla (szerk.) 2003: *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*. B sorozat: *Várostörténeti források* 1. Budapest: Balassi Kiadó.
- BALOGH Ödön 1932: Néprajzi jegyzetek a gyimesfelsőlaki és gyimesközéplaki csángókról. *Erdélyi Múzeum* 37: 332–353.
- 1959: Gyimesi csángó tájszavak I. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 3: 103–117.
- BARCIANU-POPOVICI, Sava 1886–1888: *Dicționar român–germán și germán–român*. [Román–német és német–román szótár.] (2. ed.) Sibiu: Inst. Tipogr.
- BARÓTI SZABÓ Dávid 1792: *Kisdud szó-tár*. (Második kiadás, meg-bővíve.) Kassán: Ellinger János' betűivel.
- BÁRTH János 2004: *Úz-völgyi magyarok. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány*. Kecskemét: Bárh Bt.
- 2005: Irtás és település. Gyimesi erdőirtó egyezségek és a Tatros-völgyi településterület növekedése. In BÁRKÁNYI Ildikó–FODOR Ferenc (szerk.): *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 149–159.
- 2006: A csíkszentmiklósi havashasználat és a Tatros-völgy korai népessége. In MURÁNYI János (főszerk.): *A Csíki Székely Múzeum évkönyve, 2005. I. Társadalom- és humántudományok*. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 17–36.
- 2011: *Templom jobbágya, megye zsellére, eklézsia árendása. Fejezetek a katolikus székelység egyháztörténetéhez*. Kecskemét: Bárh Bt.–Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.
- BENGA, Ileana 2004: Az ellopott tej visszaszerzése. Mágikus praktikák és narratívok a mai Zaránd-vidéken. In PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 500–507.
- BENKŐ Loránd (főszerk.) 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BERRÁR Jolán–KÁROLY Sándor (szerk.) 1984: *Régi magyar glosszárium*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I*. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai II*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BÎRLEA, Ion 1968: *Literatură populară din Maramureș I–II*. [Máramarosi népköltészet I–II.] București: Editura pentru Literatură.
- B. LŐRINCZY Éva (főszerk.) 1979–2002: *Új magyar tájszótár I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BOBB, Ioan 1822–1823: *Dictionariu rumanesc, lateinesc si unguresc I–II*. [Román, latin és magyar szótár I–II.] Clus: Cu tyariul Typografii Collegiumului Reformatilor prin Stephan Török.
- BOSNYÁK Sándor 1973: Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70: 279–298.
- 1980: A moldvai magyarok hitvilága. (Folklór Archívum 12.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- 1982: A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. (Folklór Archívum 14.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, 68–157.

- 1984: A bukovinai magyarok hitvilága II. (Folklor Archívum 16.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- 1992: Szem megnézte, szű megszerette. Az igizés a moldvai, gyimesvölgyi s bukovinai magyaroknál. *Örökség* 2: 1–5.
- BREMMER, Jan 1983: Scapegoat Rituals in Ancient Greece. *Harvard Studies in Classical Philology* 87: 299–320.
- BURIÁN János–ÉDES Jenő 1941: *Latin–magyar szótár*. Budapest: Franklin Társulat.
- CALEPINUS 1912: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rendezte: MELICH János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- CANGE, Charles du (Charles du Fresne) 1937–1938: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* I–X. Paris: Librairie des sciences et des arts.
- CHIVU, Gheorghe 2008: *Dictionarum valachico–latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. CHIVU. [Vlach–latin szótár. A román nyelv első szótára. Bevezető tanulmány, kiadás, tárgymutató és jegyzetek: Gh. CHIVU.] București: Editura Academiei Române.
- CIHAC, Alexandre de 1870: *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments latins*. Francfort s/M.: Ludolphe St-Goar.
- 1879: *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*. Francfort s/M.: Ludolphe St-Goar.
- CLEMENS, Andreas 1823: *Kleines Walachisch–Deutsch und Deutsh–Wallahisches Weorterbuch*. Hermannstadt und Kronstadt: bey W. H. Thierry.
- COMENIUS, Johann Amos 1722: *Orbis sensualium pictus trilingvis...* Cibinium: Excudit Johannes Barth.
- 1724: *Janua linguae latinae reserata aurea...* Leutschovia [Brewer].
- CORNILESCU, Dumitru 1921: *Biblia sau Sfinta Scriptura a Vechiului și Noului Testament tradusă de D. Cornilescu*. [Biblia avagy Ó- és újszövetségi Szentírás D. CORNILESCU fordításában.] București: Societatea Evanghelică Română.
- COSTINESCU, Mariana 1981: *Codicele Voronețean. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu* [A Voroneci kódex. Kritikai kiadás, filológiai és nyelvészeti tanulmány: Mariana COSTINESCU.] București: Editura Minerva.
- COTEANU, Ion–SECHE, Luiza–SECHE, Mircea (Conducătorii lucrării) 1996: *Dicționarul explicativ al limbii române*. [A román nyelv értelmező szótára.] București: Academia Română Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”.
- CRISPINUS, Iohannes 1595: *Lexicon graecolatinum*. Apud Haeredes Eufstathij Vignon.
- CURIO, Hieronymus 1541: *Lexicon graecolatinum*. Basilea: Ex Officina Valderiana.
- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* I–VI. Budapest: Emich Gusztáv.
- CSÁKTORNyai Mátyás 1599: *Régenten az Romai Feo Aszszonyoknak cifraság tilalmáról való perleodéfec az Tanacz eleot*. Kolozsvár.
- CSEREI Farkas, Nagy-Aitai 1800: *A' magyar, és székhely aszszonyok törvénye*. Kolozsváratt, Hochmeister Márton betűivel.
- CSOMA Gergely 1994: A somoskai ráolvasó füzet. *Néprajzi Látóhatár* 3(1–2): 253–259.
- DACZÓ Árpád 2003: *Hosszú utak megszorodának... Archaikus népi imádságok, ráolvasók, szentes énekek Erdélyből és Moldvából. P. Daczó Árpád gyűjtése*. (Sajtó alá rendezte: TAKÁCS György.) Budapest: Magyar Napló.
- DANKOVSKY, Gregorius 1833: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. [A magyar nyelv kritiko-etimológiai szótára.] Posonii: Typis Haeredum Belnay.
- DU-NAY András 2004: *A román nép kialakulása és korai története*. Budapest: Mundus.

- EDELSTEIN, Ludwig 1931: Περὶ ἀέρον und die Sammlung der hippokratischen Schriften. *Proble-mata. Forschungen zur klassischen Philologie*. (Heft 4.) Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- ELISCHER József (sajtó alá rendezte) 1901: *Elischer-Fröhlich szótára Homeros két eposához*. (Harmadik, javított kiadás.) Budapest: Lauffer Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal.
- ESTIENNE, Henri-SCAPULA, Johannes 1593: *Lexicon graecolatinum recentiss[imum]*. Apud Guillemum Laemarium.
- FILIMON Aurél 1913: Beszterczevidéki oláh ráolvasások és rontások. *Ethnographia* XXIV: 95–103, 167–169, 217–234, 284–291, 348–357.
- FINÁLY Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*. Budapest: Franklin Társulat.
- FRENDL Kata 2008: Analógiás gondolkodást tükröző tárgyak székely és csángó települések humán és állatorvoslásában. In Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór” konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én*. (Studia Ethnologica Hungarica IX.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 318–340.
- FRISK, Hjalmar 1960–1972: *Griechisches etymologisches Wörterbuch I–III*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- FUNGERUS, Ioannus 1605: *Etymologicum Latinum*. Francofurti: Sumtibus Ionae Rhodii.
- GÁLDI László 1957: *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GOMBOCZ Zoltán–MELICH János 1914–1936: *Magyar etymologiai szótár I–III*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- GYÖREI Péter 1998: „Csak zsírral kenték magokat, úgy repültek.” Hallucinogén anyagok használata a boszorkányságban. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álm, látomás. Vallásnévelési fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről I.) Budapest–Pécs: Balassi Kiadó–University Press, 307–315.
- HAJDU Péter 2013: Horatius varázslónője. In NAGY Árpád Miklós (szerk.): *Mágikus hagyományok az ókori Mediterraneumban I–II*. Budapest: Gondolat Kiadó, 402–411.
- HALÁSZ Péter 2005: *A moldvai csángó magyarok hiedelmei*. Budapest: General Press.
- HASDEU, Bogdan Petriceicu 1972–1976: *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și populară a românilor I–III*. [Románia nagy etimológiai szótára. A románok történeti és népnyelvének szótára.] București: Editura Minerva.
- HEGEDŰS Lajos 1952: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Népnyelvi szövegek moldvai telepeseiktől*. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- HELTAI Gáspár 1570: *Hálo, mellyel 'a meg testesult eordeg [...] az egyeugyeu iambor Kerefztyéneket, az Euangeliomnac keoveteoit [...] meg fogia, És [...] meg eoli [...] à meg vackitot feidelmec által*. [Kolozsvar.]
- HOMÉROSZ 1851: *Homeri Odyssea*. Oxonium: Johannes Henricus Parker.
- HUNFALVY Pál 1864: *Reguly Antal hagyományai I. A' vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiából kidolgozta Hunfalvy Pál*. Pest: Emich Gusztáv.
- ILYÉS Zoltán 1997: Az agrártáj változásai a gyimesi csángók településterületén a XVIII. századtól napjainkig. In FÜLEKY György (szerk.): *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllő: GATE MSZKI, 415–424.
- 1998a: A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík megyében (19. század közepe–1948). *Néprajzi Látóhatár* 7: 91–101.
- 1998b: A multietnikus gyimesi kultúrtáj. (Életmód és természeti környezet.) In EPERJESSY Ernő–GRIN Igor–KRUPA András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*. (A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1996. október 2–3–4.) Békéscsaba–Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság, 294–299.

- 2002: A szakrális térszerkezet változásai a Keleti-Kárpátok egy vallási kontaktzónájában. In FÜLEKY György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változása.* Gödöllő: Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány–Szent István Egyetem, 261–273.
- ILLYÉS András 1682: *A' Keresztyeni életnek példaja vagy teukeore. Az-az: A' szentek elete.* Nagy-Szombat: Ki-nyomtattat az Academiai Beotteukkel, Srnensky Mátyás-által.
- ILLYÉS István 1697: *Catekismus avagy Lelki Tájé. Az Az A' Keresztyéni Tudomány Kezdeteiről, és az eudve-ofségre fzeukségesb részeireol-való Tanítások.* Nagyzombat: az Academiai Beoteukkel, Heormann János által.
- IPOLYI Arnold 1987 [1854]: *Magyar mythologia.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- KANDRA Kabos 1897: *Magyar mythologia.* Eger: Beznák Gyula könyvkereskedő bizománya.
- KÁROLI Gáspár 1842: *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új testamentomában Foglaltatott Egész Szent-írás.* Magyar nyelvre fordíttatott KÁROLI Gáspár Által. Kőszeg: Reichard Károly költségével 's betűivel.
- KERTÉSZ Manó 1911: Boszorkányság. *Magyar Nyelvőr* 40: 49–56, 97–103.
- 1985: *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei.* Budapest: Helikon.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Buda-pest: Balassi Kiadó.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye* I–II. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutat-Intézete.
- KLEIN, Samuelis 1944: *Dictionarium Valahico–Latinum* [Vlach–latin szótár.] Bevezető tanulmány-nyal közzéteszi: GÁLDI László. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- KOMÁROMY Andor 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest: Magyar Tudomá-nyos Akadémia.
- KOVÁCS János 1898: A kuruzslás és varázslás eszközei a szegedi boszorkányperekben 1. *Ethno-graphia* IX: 204–211, 354–363.
- KOZMA Ferencz 1882: *Mythológiai elemek a székely népköltészet- és népéletben.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- KRISTÁLY Balázs 1896: A tej elvitel és visszahozatal hiedelme a székelynél. *Ethnographia* VII: 84–89.
- LAURIANU, August Treboniu–MASSIMU, Ion C. 1873–1876: *Dictionarulu limbei romane* I–II. [A román nyelv szótára.] Bucuresti: Noua Typographia a Laboratoriloru Romani.
- MAGYAR László András 2005: *Magia naturalis.* (Válogatta, fordította, az előszót, a magyarázato-kat és a kislexikont írta: MAGYAR László András.) Budapest: Kairosz Kiadó.
- MAGYAR Zoltán 2003: *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák.* Budapest: Balassi Kiadó.
- 2006: *Lüderc völegény. Póra Péter meséi. Gyimesfelsőlöki népi elbeszélések.* Budapest: Kairosz Kiadó.
- 2009: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya.* Budapest: Balassi Kiadó.
- MAGYARY-KOSSA Gyula 1929–1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köré-ből* I–IV. Budapest: Orvosi Könyvkiadó.
- MARIAN, Simion Florea 1886: *Descânțece poporane române.* [A román nép ráolvasói.] Suceava: Tipografia lui R. Eckhardt in Cernăuți.
- 1893: *Vrăji, farmece și desfaceri.* [Varázslatok, rontások és oldások.] București: Academia Română.
- 1904: *Legendele Maicii Domnului.* [A Szűzanya legendái.] București: Institut de arte grafice „Carol Göbl”.

- MÁRTON Gyula 1956: A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról. *Magyar Nyelv* 52, 92–100.
- 1972: *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
- MÁRTON Gyula–PÉNTÉK János–VÖÖ Gabriella 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- MÁRTON István 1796: *Keresztyén theologusi morál, vagy-is Erköltstudomány. Hallgatói' számára kiadta Márton István*. h. n.: k. n.
- MIGNE, Jacques Paul 1857–1866: *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. [PG]. Paris: J.-P. Migne.
- MOLDOVÁN Gergely 1888: A román nép varázsköltészete. *Az Erdélyi Múzeum-Egyet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának kiadványai* 5: 1–23, 81–114.
- 1896–1898: Alsófehér vármegye román népe. In LÁZÁR István (szerk.): *Alsófehér vármegye monografiája* I–IV. Nagy-Enyed: Nagyenyedi Könyvnyomda, I/2, 725–1048.
- NÉMETH Sándor 1913: A domokosi nyelvjárás. *Magyar Nyelv* 42: 9–15, 65–71.
- OSTHOFF, Herrmann 1899: Allerhand Zauber ethymologisch beleuchtet. In BEZZENBERGER, Adalbert–PRELLWITZ, Walter (Hrsgs.): *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 24: 144–158.
- PAPAHAGI, Tache 1974: *Dictionarul dialectului aromân, general și etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo-roumain)*. [Az aromán dialektus általános és etimológiai szótára.] (Második kiadás.) București: Editura Academiei RPR.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc 1995: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*. [I–II.] (Az 1767. évi nagyszebeni kiadás alapján.) Budapest: Universitas.
- PÁVAY V. Ferencz 1907: Oláhlapádi babonák és népies gyógy módok. *Ethnographia* XVIII: 215–221, 294–299, 354–359.
- PLATÓN 1802: *Platonis dialogi quatuor: Lysis, Charmides, Hippias Maior, Phaedrus*. Berolini: Libraria Nauckiana.
- 1984: *Összes művei* I–III. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- PLUTARKHOSZ 1888–1896: *Plutarchi Chaeronensis Moralia* I–VII. Lipsia: Teubner.
- PORTA, Ioannes Baptista 1561: *Magia naturalis, sive de miraculis rerum naturalium libri* IIII. Antverpia: Ex officina Christophori Plantini.
- PÓCS Éva 1997: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2002: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok* I. Budapest: L'Harmattan.
- 2008: Ing, palást és meztelenség: adatok az öltözködés szimbolikus vonatkozásaihoz. In Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés*. (Studia Ethnologica Hungarica IX.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 170–206.
- 2012 (szerk.): *Hiedelemszövegek*. (A magyar folklór szövegvilága 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
- PUȘCARIU, Sextil 1905: *Etymologisches Wörterbuch der Rumänischen Sprache* I. *Lateinisches Element*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- RAHLFS, Alfred 1979: *Septuaginta. Id est Vetus testament graece iuxta LXX interpretes* I–II. (Ed. Alfred RAHLFS.) Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- RAPAICS Raymund 1922: A boszorkánykenőcsről. *Természettudományi Közöny* 54: 51–52.
- RIEMER, Friedrich Wilhelm 1819–1820: *Griechisch–deutsches Hand-Wörterbuch für Anfänger und Freunde der griechischen Sprache* I–II. Jena–Leipzig: Fr. Fromann.
- ROHDE, Erwin 1921: *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* I–II. (Siebente und achte Auflage.) Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

- ŞAINEANU, Lazăr 1908: *Dicţionar universal al limbei române*. [A román nyelv általános szótára.] Craiova: „Samtica”.
- SALAMON Anikó 1975: Gyimesi mondák. In LÁDAI Tamásné–PÁLL István–SALAMON Anikó: *Mai népi hiedelmek*. (Az ELTE Ókori Történeti Tanszékének Kiadványai 10.) Budapest: ELTE Ókori Történeti Tanszék, 65–156.
- 1987: *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Budapest: Helikon.
- SALLÓ Szilárd 2008: Az urszita rontáshiedelem a Gyimesekben. *Erdélyi Múzeum* 70(1–2): 17–28.
- SBIERA, Ion G. 1885: *Codicele Voroneţean cu un vocabulariū şi studii asupra lui. De Ion al lui G. Sbierea. Ediţiunea Academiei Române*. [A Voroneci kódex, I. G. Sbierra szótárával és tanulmányával.] Cernaui: Tipografia Archiepiscopală în Edificiile Reşedinţei.
- SCAPULA, Johannes 1741: *Lexicon graecolatinum*. Lugdunum: Sumptibus Societatis.
- SCHRAM Ferenc 1983: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SEBESTYÉN Ádám 1972: *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig*. Szekszárd: Tolna megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya.
- 1989: *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Szekszárd: Tolna Megyei Könyvtár.
- SIMAI Kristóf 1809–1810: *Vég tagokra szedett szó-tár, mely a magyar nyelvben elő-forduló szavakat deákul ki-fejezve, az A.B.C-nek szokott rendi szerént elő-adja I–II*. Budán, Nyomtatott a Magyar Királyi Universitas' Typographiájának betűivel és költségével.
- SOLTÉSZ Ferenc–SZINYEI Endre 1875: *Görög–magyar szótár*. Sárospatak: Nyomtatta Steinfeld Béla, a Ref. Főiskola betűivel.
- SUGÁR István 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SZABÓ T. Attila (szerk.) 1975–1996: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–VIII*. Budapest–Bukarest: Akadémiai Kiadó–Kriterion Könyvkiadó.
- SZARVAS GÁBOR–SIMONYI Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár: a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*. Budapest: Hornyánszky Viktor.
- SZENCZI MOLNÁR Albert 1604: *Dictionarium latinoungaricum et ungaricolatinum*. Noriberga. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV.) [Hasonmás kiadás. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.]
- SZENDREY Ákos 1986: *A magyar néphit boszorkánya*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- SZINNYEI József 2003 [1893–1901]: *Magyar tájszótár*. (Reprint.) Budapest: Nap Kiadó.
- SZŐCS János 1998: Románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csíkszékben (1614–1850). *Székelyföld* 2(4): 79–101.
- 1999: A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gyergyó-, Kászoszékben (1614–1850). In BÁRDI Nándor (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi román-ság történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 98–156.
- 2002: A gyimesközéploki iskola alapítása, története (1825–1948). *ACTA–2001* (Acta Hargitensia 8.) Sepsiszentgyörgy: Csíki Székely Múzeum.
- 2007: Csíkszék XIX. századi román lakossága. *Hargita Kalendárium* 62–66.
- TAKÁCS György 2001: *Aranykerte' aranya. Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók*. Budapest: Szent István Társulat.
- 2004: *Kantéros, lüderc, rekegő. Hárompataki csángó hiedelemmondák*. Budapest: Magyar Napló Kiadó–FOKUSZ Egyesület.
- 2012: „Görget az égbe, villámlik a földön...”. A kígyó- és menyétmarásra használt csíkszéki ráolvasók eredetkérdéséhez. In Pócs Éva (szerk.): *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanul-*

- mányok a romániai magyarság vallási életéből.* (Studia Ethnologica Hungarica XIV.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 415–478.
- 2014: „*Elindula boldogságos szép Szűz Mária*”. *Ráolvasók a régi Csíkszékről.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae X.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- TAMÁS Lajos 1966: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÁNCZOS Vilmos 1995: *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- TANKÓ Gyula 1996: *Gyimesi szokásvilág.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.
- 2001: *Életvitel a Gyimesekben. Gyimesi szokásvilág II.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.
- TEMKIN, Owsei 1930: Beiträage zur archaischen Medizin. *Kyklos. Jahrbuch für Geschichte und Philosophie der Medizin* 3. Leipzig: Georg Thieme Verlag, 90–135.
- TIKTIN, Hariton 1895–1912: *Rumänisch–deutsches Wörterbuch I–III.* Bukarest: Staatsdruckerei.
- TIMOTIN, Emanuela 2010: *Descântecelile manuscrise românești (secolele al XVII-lea – al XIX-lea). Ediție critică, studii lingvistice și filologice.* [Román kéziratos ráolvasók, 17–19. század. Kritikai kiadás, nyelvészeti és filológiai tanulmányok.] București: Editura Academiei Române.
- TÓTH G. Péter (szerk.) 2005: *A magyarországi boszorkányság forrásai IV.* Budapest: Balassi Kiadó.
- TZETZES, Ioannes 1826: *Historiarum variarum Chiliades.* Lipsia: Sumptibus Fr. Chr. Vogelii.
- VAJKAI Aurél 1943: *Népi orvoslás a Borsavölgyében.* Kolozsvár: Nagy Jenő és Nagy Sándor Könyvnyomdája.
- VÁMBÉRY Ármin 1882: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- VANYÓ László 1988: *Apostoli atyák.* (Ókeresztény írók 3.) Budapest: Szent István Társulat.
- VASS Miklós 1913: Adalékok udvarhelyszéki boszorkányperekhez. *Ethnographia* XXIV: 84–89, 160–166.
- VERANTIUS (VERANCICS), Faustus 1595: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae.* Venetia: Apud Nicolaum Morettum.
- WALDE, Alois 1910: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch.* (Zweite Auflage.) Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.

A rövidítéssel hivatkozott irodalom feloldása

- DLR 1913 = *Dicționarul limbii române.* [A román nyelv szótára.] Tom. I, Part. I. București: Academia Română.
- DLR 1934 = *Dicționarul limbii române.* [A román nyelv szótára.] Tom. II, Part. I. București: Academia Română.
- LEX. BUD. = 1825 *Lexicon Românescu–Lătinescu–Ungurescu–Nemțescu... seu Lexicon valahico–latino–hungarico–germanicum.* [Román–latin–magyar–német..., avagy vlach–latin–magyar–német szótár.] Buda: Typis et Sumtibus Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae.
- LEX. GRL. 1583 = *Lexicon graecolatinum recens constructum.* Geneva: Apud Guilielmum Leimarium.
- MTSz. 1838 = *Magyar tájszótár.* Kiadta A' Magyar Tudós Társaság, Budán, A' M. Kir. Egyetem betűivel.
- NT 1951 = *Novum testamentum graece et latine.* Romae, Sumptibus Pontificii Instituti Biblici.

Tárgymutató

A, Á

- akasztás | 79, 136
ala | 373, 374, 376, 399
áldás | 337, 369 – áldás/átok | 98, 99, 369 –
áldás/átok kézikönyv | 99
áldomásívás | 37, 51, 337
alkímia | 256
állatáldozat | 371 – állatalteregő | 397 – állat-
apa | 375, 399 – állatdémon | 377 – állat-
ember | 374, 381, 382, 398 – állatlélek | 375
– állatős | 375, 383 – állatszellem | 379
álmom | 363, 371, 377
alovit | 372 – *alovito* | 372, 378
Alp | 110
alsópapság | 89, 90, 100
általános bűnvizsgálat | 188, 197, 201, 315,
319, 320, 322
alteregő | 374, 375
alvilág | 376
amulett | 330
analógiás mágia | 370
Anspracherin | 24
antidemonologikus elképzelés | 32
antropológia | 7, 29, 42 – antropológiai elem-
zés | 28 – antropológiai igény | 21 – antro-
pológiai kategóriák | 256 – antropológiai
leírások | 98 – antropológiai terepmunka
| 7 – antropológusok | 8, 101, 256, 266
anyag kultúra | 22
anyajegy | 430
apokrif legendák | 368, 394, 395
Apostoli Szentszék | 25, 26, 89, 92, 93, 95
Approbatæ constitutiones | 66, 73, 190
archaikus népi hagyomány | 266, 267, 490

- ártó mágia | 23
asztrálszellemi hatások | 114
asztrológia | 256 – asztrológus | 310
átok | 98, 99, 277, 369, 411, 475 – kézikönyv |
99 – formula | 336
azande boszorkányság | 264
ažder | 379 – *ažderha* | 379 – *azsdaha* | 376 –
azsdaja | 376 – *azsdaja junacsi* | 372 – *asz-
der* | 372

B

- bába | 31, 45, 46, 160, 173, 177, 180, 187,
190, 191, 192, 193, 194, 219, 225, 268, 269,
271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 291, 292,
293, 294, 295, 310, 312, 316, 319, 320, 322,
323, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333,
334, 337, 338, 341, 344, 346, 347, 348, 352,
450, 463 – bába, szakképzett | 272 – vas-
orrú | 268 – bábaasszony | 319, 320, 322,
324, 326, 332, 334, 337, 344, 348, 352 –
bába-boszorkány | 268, 269 – bábacéh |
272 – bába-gyógyító | 274, 282, 286, 292,
294 – bábamesterség | 45, 269 – bábaper
| 320 – bábarivalizálás | 285 – bábáság |
42, 50, 324, 325, 332 – bábatársaság | 45,
46 – bábatudomány | 22
babona | 81, 137, 146, 481, 482, 485, 486, 488
– babonaellenes küzdelem | 11, 41, 63,
68, 81, 88, 117, 143, 219 – babonaellenes
prédikáció | 9 – babonaellenes traktátus
| 143 – babonás orvoslás | 72, 326, 331 –
babonaság | 79, 80, 81, 115, 117, 130, 140,
184, 219, 226, 236, 476, 481, 485, 486

- bälaur* | 368, 372, 374, 375, 396
 balkáni hiedelmek | 373, 382
 balkáni varázsló | 399
 bányászat, története | 312, 321, 323, 349 –
 bányászbetegség | 129 – bányauőy | 127,
 128, 129, 143, 147 – bányaváros | 127 –
 bányavidék, szatmári | 317
 becsületsértési perek | 68, 172, 177, 178, 179,
 182, 183, 188, 200, 204, 205, 206, 216, 218,
 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 261, 275,
 318, 328, 468
benandante/i | 37, 266, 267, 364
 benedikció | 87, 90, 94, 98, 99, 256, 364, 369,
 370, 371 – időjárással kapcsolatos | 369 –
 keresztény | 369 – zivatardémon ellen |
 369 – szövegek | 368, 369, 370
 benignum examen | 27, 28
 berbitélés | 349, 487, 488
berserker | 399
 beszédaktus | 432, 433
 betegség | 19, 31, 72, 80, 92, 94, 95, 96, 97,
 98, 111, 114, 120, 128, 130, 133, 134, 135,
 136, 138, 141, 143, 175, 196, 203, 277, 280,
 290, 294, 329, 330, 333, 340, 349, 433, 456
 – mágius eredete | 333 – elhárítása | 111
 – elnevezései | 329 – emlőbetegség | 327
 – gyermek- | 346 – krónikus | 136 – mági-
 kus | 78 – nőgyógyászati | 331 – természe-
 tes | 95, 116 – tünetei | 329 – magyarázat
 | 98, 135, 137, 138, 354 – vallásos mági-
 kus magyarázat | 340 – betegségek | 205
 – betegségek, endemikus | 128
 Biblia | 27, 31, 145, 146, 190, 458, 481, 485
 bigámia | 161, 316
 bilina | 399
 bizánci apokrifok | 368, 395
 bizánci kor | 7, 368, 371, 394, 395, 396, 480
Blutsauger | 112, 116, 119, 120, 125
 bolgár hiedelmek | 374, 376 – bolgár hő-
 epika | 398
 bontóper | 68
 borbélyok | 291, 314, 319, 325, 327, 330, 332,
 333 – borbélycéh | 323 – borbélyok gyógyí-
 tása | 45, 46, 160, 291, 308, 314, 319, 323,
 325, 327, 330, 332, 339, 345
 boszorkányok | 10, 13, 19, 20, 24, 26, 28, 29,
 31, 32, 33, 35, 36, 47, 77, 81, 136, 137, 156,
 158, 161, 168, 172, 174, 175, 177, 178, 187,
 190, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 201, 202,
 203, 218, 220, 244, 245, 247, 248, 267, 268,
 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 280, 281,
 282, 284, 286, 289, 290, 294, 309, 311, 319,
 320, 321, 327, 335, 340, 341, 348, 352, 353,
 368, 371, 388, 389, 391, 392, 400, 430, 433,
 456, 457, 458, 459, 461, 466, 468, 469, 471,
 476, 479, 484, 487, 488, 489, 490 – házá-
 nak létegetése | 183 – azonosító | 388, 391
 – hiedelmek | 18, 22, 29, 35, 36, 41, 53,
 64, 263, 267, 278, 291 – hisztéria | 99, 275
 – boszorkányhit | 8, 10, 12, 63, 172, 187,
 193, 195, 207, 263, 264, 266, 284, 290, 292,
 489, 490 – boszorkányképzetek | 12, 35,
 38, 171, 191, 206, 207 – konfliktus | 72,
 196, 256, 264, 266, 280, 286, 288 – boszor-
 kánymulatság | 37, 284 – boszorkánynéző
 | 338 – boszorkánynomás | 458 – boszor-
 kányok gyűlése | 37, 51 – boszorkányok
 királynője | 34 – boszorkánypánik | 36,
 44, 45, 47, 273, 283, 284, 286, 289 – boszor-
 kányrontás | 13, 19, 236, 248, 263, 264,
 266, 267, 268, 272, 273, 280, 283, 290, 292,
 293, 311, 314, 321, 329, 331, 338, 340, 341,
 352, 354, 430, 432, 466, 477, 482 – boszor-
 kányság | 8, 10, 13, 27, 31, 38, 175, 177,
 181, 219, 310, 312, 314, 341, 364, 388, 391,
 484 – boszorkányszombat | 26, 31, 34, 35,
 36, 37, 38, 51, 64, 68, 76, 157, 200, 266, 267,
 268, 284, 287, 289, 295 – boszorkánytípus
 | 196, 311
 boszorkányüldözés | 18, 264, 279, 283, 312,
 314, 369, 394 – boszorkányvád | 9, 11, 12,
 19, 22, 23, 26, 29, 31, 38, 42, 43, 44, 45, 46,
 47, 48, 49, 50, 53, 72, 119, 155, 157, 158,
 160, 161, 163, 165, 167, 168, 175, 179, 182,
 239, 240, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 256,
 264, 266, 269, 270, 272, 273, 274, 276, 285,
 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 307,
 308, 309, 310, 311, 314, 315, 319, 322, 323,
 324, 327, 331, 338, 343, 344, 345, 346, 348,
 354, 388, 389 – boszorkányság dekrimina-
 lizációja | 40, 42, 52, 63, 64, 68, 69, 76 –
 boszorkányfürőztetés | 76, 173 – boszor-
 kányper-adatbázis | 19, 23, 24, 25, 28, 38,

- 39, 41, 263 – boszorkányüldözés mikroszociológiája | 22, 29, 42
 bőjt | 113, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 145, 266 – bőjtmás hava | 206 – bőjtölés | 133, 135, 138
 búcsújárás | 20, 90 – búcsújáróhely | 20
 Budáka-oldali kéziratok lap | 458, 459, 465
 burok = magzataburok | 375
buzkurja | 13, 455, 459, 460, 470, 471, 484, 485, 489, 490
 bűbájosok | 12, 26, 49, 71, 72, 181, 190, 221, 229, 247, 248, 307, 309, 321, 460, 468, 470, 476, 479, 481, 482, 483, 486, 488 – bűbájos orvoslás | 12, 307, 309, 488 – bűbájos rontás | 248 – bűbájoskodás | 476 – bűbájosság | 71, 181, 221, 229, 247, 460, 468, 486 – bűvösök | 280, 468 – bűvölés | 476 – bűvereklye | 488
 bűnök | 42, 43, 50, 51, 52, 53, 66, 72, 80, 81, 138, 146, 243, 327 – bűnfelfogás | 42, 52 – büntetés | 26, 27, 29, 31, 37, 39, 42, 51, 66, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 79, 95, 140, 178, 183, 223, 226, 228, 243, 248
 büntetőjog | 22, 25, 26, 42, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 78, 80, 175, 179, 181, 185, 187, 207, 228 – büntetőper | 24, 49, 52, 67, 68, 69, 70, 73, 77, 79, 204, 312, 316, 319, 321
- C
Canon episcopi | 23
causae matrimoniales | 49
cerni školar | 395
černikněžník | 396 – *černoknižník* | 396 – *czarnoksiężnik* | 396
cermošolec | 395
cersydrus | 379
chmurnik | 365, 372
 cigányok | 50, 77, 78, 79, 80, 113, 137, 187, 192, 295, 316, 327, 352, 462
circumpossessio | 98
 cirkálás | 174, 175, 197, 312
 Commercium Litterarium | 114, 115, 116
Constitutio criminalis Carolina | 26, 27 – *Constitutio criminalis Theresiana* | 65, 71, 142 – *Constitutio criminalis Josephina* | 65
Corpus Hippocraticum | 480
Corpus juris Hungarici | 26, 65, 284
crimen exceptum | 26 – *crimen publicum* | 175
cunning folk | 256, 268, 270, 291, 309, 310
 Cyprianus-legenda | 394
Czauber/Czauberin | 24
- Cs
 család | 41, 72, 79, 80, 95, 134, 161, 162, 176, 219, 227, 236, 316, 322
 csángók | 13, 455, 456, 458, 460, 463, 464, 465, 466, 467, 469, 470, 471, 476, 479, 480, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490
 csillagdémontan | 396 – csillagjóslás | 395, 396
 csodadoktor | 96, 97
 csodaelbeszélés | 20
 csuma | 197
- D
De daemonologia recentiorum auctorum falsa | 32
De la démonomanie des sorciers | 33
 délszláv | 33, 37, 91, 112, 113, 364, 367, 372, 373, 374, 379, 397, 428 – délszláv hősepika | 374
 démoni megszállottság | 93, 98, 117, 134
 démonok | 34, 99, 100, 110, 111, 116, 134, 192, 244, 279, 337, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 374, 375, 377, 379, 383, 385, 386, 394, 398, 399 – állat- | 374, 379 – alvilági | 385, 394 – felhővezető | 367, 368 – incubus | 375 – pogány | 368 – serege | 367 – szexuális | 375 – vizes | 376 – démonvilág, keresztény szinkretikus | 366
 demonológia | 8, 9, 10, 11, 12, 18, 22, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 49, 53, 85, 86, 87, 91, 96, 98, 99, 100, 110, 110, 130, 134, 140, 141, 144, 157, 264, 266, 267, 269, 270, 278, 279, 292, 337, 368, 369, 394, 431 – demonológusok | 394
Directio methodica | 65, 187, 190
Disquisitionum magicarum libri sex | 33
 divinációs eljárás | 12, 256, 266, 283, 294, 334, 338, 350 – divinációs eszköz | 256
divinas leges | 190
dragua | 379, 380 – *drague* | 379 – *drangue* | 379
 Dugonics András szólásgyűjteménye | 419

E, É

egészségügy | 42, 45, 46, 53, 81, 119, 120, 124, 307, 308, 314, 315, 317, 323, 333, 338, 342, 345, 348, 354

egyház, katolikus | 369 – keleti | 369 – keresztény | 368 – középkori | 369, 370 – nyugati | 369, 394 – egyházatyák | 367, 368 – egyházi áldás | 98, 99 – egyházi átok | 98, 99 – egyházi prédikáció | 145 – egyháztörténet | 11, 87, 88, 96

Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen | 27

éjjeljáró | 276, 281, 348

eksztázis | 399

elhívó szellem | 374, 377, 382, 389

elit gyógyászat | 22 – elit kultúra | 366 – elit mágia | 393, 394

ellenboszorkány | 13, 194, 196, 340, 388, 391

elő szentek | 100, 307

emberboszorkány | 175, 195, 457, 458

epikus énekek | 379

epilepszia | 137

erdélyi lutheránus(ok) | 29

eredetmítosz | 8 – eredetmonda | 456

ereklyék | 100, 256, 366, 488 – ereklyekultusz | 256

eretnkség | 76

érseki szentszék | 92, 93, 94, 95

esküdt bába | 323

esővarázslás | 369, 388

eszmétörténet | 11, 63, 64

etnomedicina | 8

evangélikus egyház | 67 – evangélikus lelkész | 317

exemplum | 33, 34

exorcisatio | 29, 30, 32 – exorcista eljárás | 99 – exorcista gyógyítás | 100, 101 – exorcista, személy | 11, 92 – exorcizálás | 92 – exorcizmus | 11, 34, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101

F

face to face parasztközösség | 7

Fahrende Schüler | 395 – *Fahrende Student* | 395

falusi boszorkányság | 9, 10, 12, 43, 244, 310, 311, 388 – falusi idővarázslók | 366, 370, 399 – falusi közösség | 7

fascinator/es | 24, 483 – *fascinum, incantatio* | 485

Faust-monda | 18, 38, 124, 394, 395

fehér mágia | 99

fekete mágia | 394, 395 – fekete mágus | 78

felcser | 109, 135, 137, 140

felhővezető lelkek | 368

felvilágosodás | 11, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 100, 101, 109, 117, 143 – felvilágosult abszolútizmus | 89, 142

feminista mozgalom | 269

ferencesek | 20, 33, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 124 – ferences konvent | 91 – ferences misszió | 33 – ferences rend | 20, 313 – ferences templom | 96

fermekás | 455, 456, 458, 459, 460, 461, 464, 466, 470, 471, 472, 473, 474, 477, 478, 479, 483, 484, 485, 489, 490

folklorisztika | 7, 8 – folklormonda | 393,

394 – folklormótvium | 394

forróbetegség | 137

francia olvasástörténet, *histoire de la lecture* | 51

fressen der Toten | 111

fytionissa/e | 24

G

garabonciás | 78, 372, 377, 381, 383, 386, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398 – égi csatája | 398 – monda | 392 – garabonciásper | 393

gazdasági mágia | 309, 324

generalis inquisitio | 320

globalizáció | 7

gonoszok | 77, 193, 195, 353, 371, 390, 425

grabancijaš | 393, 394, 395, 396

Gubernium, Erdélyi Főkormányzék | 67, 71, 73, 75, 181

gurucsás | 13, 455, 456, 459, 460, 462, 464, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 483, 484, 490 – *guruzsmás* | 455, 459, 470, 471, 490

Gy

gyermekágy | 330, 331, 332 – gyermekszülés | 331

- gyógyítás | 19, 25, 30, 31, 42, 81, 93, 96, 97, 99, 116, 117, 136, 137, 181, 191, 256, 263, 264, 267, 271, 272, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 309, 310, 316, 319, 320, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 338, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 369, 388, 390, 392, 413, 415, 428, 429, 430, 431, 433, 476
 – gyógyfüvek | 124, 256, 331, 347, 349, 384
 – gyógyító ráolvasás | 13, 411, 413, 420, 427, 433 – gyógyítók | 9, 12, 13, 19, 25, 31, 45, 46, 50, 80, 81, 91, 94, 97, 98, 100, 101, 157, 161, 189, 191, 193, 196, 256, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 307, 308, 310, 311, 314, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 339, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 354, 369, 388, 391, 392, 427, 476, 480, 481, 487, 489 – gyógymód | 98, 136, 137, 281, 324, 330, 344, 349
- H
- hajdúnemesek | 44, 45
 hala | 372, 373, 374, 376, 378, 399
 halálos ítélet | 23, 39, 41, 67, 70, 75, 78, 79, 160, 161, 275, 276, 288
 halottak | 45, 80, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 121, 126, 134, 146, 321, 365, 366, 367, 370, 390, 393, 398 – halott boszorkány | 111, 118, 119, 458 – halottakkal való kapcsolattartás | 45 – halotti szellemek | 366 – halotti tor | 370 – halottkultusz | 401 – halottlátás | 268, 377 – halottlátó | 377
 halovit | 372, 378 – *halovit csövek* | 372
 harangozás jégeső ellen | 370
 harci samanizmus | 399
 harmatszédés | 175
 házasságtörés | 42, 43, 52, 161, 246, 249, 255, 379
 hétköznapi mágia | 31
 hiedelmek | 13, 22, 34, 37, 77, 80, 81, 147, 194, 266, 268, 291, 348, 413, 430, 490 – hiedelemmonda | 458, 467, 469 – hiedelem-történet | 22
 himlő | 118, 329
- hitvallás, debrecen-egervölgyi | 341
 hivatalos demonológia | 38
 hóhér | 79, 174, 287, 321
 holttest | 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 124, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 321 – holttest lefejezése | 120 – holttest meggyalázása | 80
 hősénekek, bolgár | 398 – szerb | 375, 398
 hősepika | 398, 399 – délszláv | 374 – orosz | 374 – szerb | 374
- I
- időjárás | 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 374, 376, 385, 386, 388, 390, 395, 396 – időjárásdémonok | 363, 368 – időjárás-mágia | 364
 idővarázslás | 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 397 – idővarázslók | 13, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 377, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 400, 401
 igézet | 486
 illuministák | 64
immissor tempestatis | 370
incantatores malorum | 369 – *incantatrix/ces* | 24, 482
incantatus | 481
incubus | 375, 394
 indoeurópai alapmítosz | 399, 400
 inkvizíció | 266, 267, 320, 321
 intellectual history | 18
 interdiszciplináris kutatás | 7
 intézményes orvoslás | 117, 308, 323
 írásbeliség | 393
 irodalomtörténet | 49, 88
 ispotály | 123, 318, 323, 348
 Isten büntetése | 174 – Isten ellen elkövetett bűn | 81 – Isten ellen való vétkek | 79 – isteni büntetés | 137
 istenek, ószláv | 400
 isteni akarat | 190, 336 – isteni csoda | 115, 134 – isteni gyógyítás | 326 – isteni kegyelem | 100
 isteni törvények | 76, 144, 190 – istenítélet | 24, 73, 171
 istenkáromlás | 52, 72, 77, 79, 81 – istentagadás | 284

J

- János-pohár | 337
 járvány | 32, 81, 321
 javas | 46, 384, 488 – javasasszony | 263, 283
 jégcsősz | 378, 392, 396 – jég-hordozó | 386 – jég-
 őrző | 386
 jezsuiták | 33, 124, 313, 318 – jezsuita kollé-
 gium | 33, 34, 313 – könyvtár | 34, 313 –
 misszió | 33, 50, 313, 317 – misszionárius
 | 33, 50, 117 – rend | 313, 317
 jogtörténet | 11, 21, 26, 64, 65, 157, 172
 jóslás | 30, 31, 65, 72, 256, 309, 319, 320, 324,
 333, 334, 388, 389, 469 – jós | 19, 24, 310,
 321, 340, 386, 388 – jóslat | 333, 334, 487
 – jövendölés | 45 – jövendőmondó | 45,
 72, 190, 468
 jó szándékú mágia | 30, 341
 jozefinizmus | 89
*Jurisprudentia practica seu commentarius novus in
 jus Hungaricum* | 33, 65

K

- Kálmán király törvényei | 65
 kalugyer | 92, 140
 kálvinizmus | 52 – kálvinista bünfelfogás | 42,
 52 – demonológia | 30, 31, 340 – egyház |
 50 – eklézsia | 319 – erkölcs | 340 – fő-
 iskola | 313, 318 – közösség | 37, 39, 319,
 341 – lelkész | 317 – liturgiai kézikönyvek
 | 30 – meggyőződés | 340 – modell | 341
 – morál | 340 – műveltségi elit | 313
 kánonjog | 24
 kantér | 460 – kantéros | 13, 455, 456, 457,
 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467,
 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 477,
 478, 484, 490
 kántorböjt | 266
 káoszszárkány | 376, 398
 karácsony | 187, 231, 262, 277, 281, 314, 367
 karizmatikus mozgalmak | 101
 Karoling kori kapitulárék | 24
 káromkodás | 52, 81, 415, 416, 417, 424, 425,
 426
 kártérítés | 72, 79, 172, 204
 katolikus vallás | 92 – demonológia | 10, 11,
 32, 33, 34, 49, 85, 86, 87, 284 – felvilágo-
 sodás | 11, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 96, 100
 – pap | 124, 139, 146 – prédikációgyűjte-
 mény | 33 – prédikációk | 33
 katonasebész | 114, 123, 124, 126, 135
 keleti ördögszövetség-legendák | 394
 keresztetlenség | 367
 keresztény egyház | 365, 368 – keresztény
 látomások | 393 – keresztény ördög | 110,
 368, 395 – keresztény ráolvasás | 393 –
 kereszténység | 7, 110, 363, 364, 368, 369,
 370, 395
 kereszténység előtti hagyományok | 369, 401
 – kereszténység előtti mitológia | 399
 kettős lények | 373
 kevert vallású közösség | 36
khersydros | 379
 kígyó | 279, 289, 344, 368, 372, 373, 374, 376,
 377, 381, 382, 398, 399 – kígyóbőr | 374,
 375 – kígyófarok | 374 – kígyómarás |
 429
 kiközösítés | 24
 kincs | 327, 333, 376, 385, 394 – kincskeresés,
 kincssásás | 22, 267, 268, 270, 309, 324, 327,
 350, 351 – kincskeresés, kincssásás, kincs-
 látás, kincsnézés | 80, 117, 294, 377, 388 –
 kincskereső, kincssásó, kincslátó, kincsnéző
 | 13, 78, 327, 352, 377, 388 – kincssörző
 ördög | 350 – kincsszerzés | 396
 kínvallatás | 44, 73, 78, 174, 185, 275, 285,
 319, 328, 339
 kísértetek | 77, 111, 115, 192, 337, 398, 458 –
 kísértetjárás | 337 – kísértetláng | 385
 kísértő ördög | 319
 kivégzési nemek | 24, 36, 39, 44, 53, 67, 68,
 70, 72, 76, 77, 79, 116, 118, 120, 121, 124,
 136, 164, 172, 175, 180, 182, 184, 187, 188,
 189, 222, 223, 225, 226, 227, 229, 243, 247,
 275, 276, 285, 289, 290, 292, 317, 319, 320,
 321, 389 – kivégzés utáni máglyán elégetés
 | 77, 113, 229, 283
 koldus | 43, 44, 80, 287, 319
 kommunikáció a halottakkal | 365, 393
 konventuálisok | 313
 kopogó szellem | 111
 kora újkor | 10, 11, 22, 25, 27, 34, 38, 42, 85,
 310, 324, 364, 371, 391, 415, 433, 464, 480
 körmenet | 366

középkor | 7, 9, 17, 23, 25, 27, 100, 110, 174, 242, 308, 352, 365, 366, 369, 371, 390, 399, 431, 464, 480 – középkori boszorkányság | 23 – középkori egyház | 256, 369, 394 – középkori idővarázslók | 371

közgyógyítás | 73, 187

közköltészet | 393

krsnik | 37, 267, 364, 374, 380 – *krsnik* | 364

Krisztus palástja | 389 – Krisztus szenvedése | 92

kučeder | 379 – *kučedra* | 379 – *kušeder* | 379 – *kušedra* | 379

kultúrtörténeti elemzés | 17, 28

kuruzslás | 68, 79, 80, 81, 171, 181, 279, 459, 469, 475, 476, 477, 479, 488 – kuruzsló | 181, 273, 279, 310, 458, 466, 467, 468, 471, 473, 476, 477, 479, 481, 482, 488 – kuruzsol | 194, 469, 475, 476, 477

kvantitatív történelem | 18

L

laikus gyógyítás | 191, 193 – laikus mágia | 365

lamja | 376 – *lamje* | 376 – *lamnja* | 376

láng alak | 279, 383, 385

látó | 9, 13, 386

látomás | 9, 20, 68, 264, 280, 339, 363, 393

lazarétum | 120, 123

legenda, középkori | 399 – Legenda Aurea | 398

legitim és illegitim orvoslás | 323, 327

legromant | 395

lélekállatok | 383, 397 – lélekcsata | 373, 374, 377, 380, 381, 385, 389, 397, 398, 399, 401 – lélekutazás | 266, 267, 363, 365, 378, 397

lelkek fertőzöttsége | 38

lelkész | 8, 328, 341

Lelki próbakő | 31

Lex politica Dei | 31

lidérc | 110, 267, 322, 375, 394, 458

lokális elemzések | 21, 22, 29, 38, 40, 47, 52, 197, 309 – lokális közösség | 12, 19, 21, 90, 202, 207 – lokális kultúra | 309 – lokális vallás | 100

lutheránus demonológia | 34 – lutheránus lelkész | 29, 313 – lutheránus liturgiai kézikönyvek | 29, 30

M

magánvád | 67, 80, 156, 167, 205, 274, 275

mágia | 18, 23, 37, 99, 134, 144, 256, 295, 307, 324, 371 – maga/magus | 317, 310, 482 – mágia dekriminalizációja | 11, 63 – mágia elleni harc | 88 – mágia gyanúja | 291 – intellektuális mágia | 309 – magia posthuma | 111 – analógiás mágia | 370, 371 – elitmágia | 393 – idővarázsló mágia | 371 – kereszténység előtti | 369 – laikus | 365 – pogány | 369 – vallásos | 366

mágikus eljárás | 24, 27, 29, 46, 48, 270, 338, 415 – mágikus eszköz | 31, 47, 137, 397 – mágikus gyógyítás | 31, 47, 256, 283 – mágikus könyvek | 279 – mágikus piac | 10, 77, 294 – mágikus praxis | 314, 324 – mágikus szolgáltatás | 314, 351 – mágikus technikák | 365 – mágikus termékenysévarázslás | 278 – mágikus tevékenység | 7, 25, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 195, 270, 311, 327, 328, 350

mágikus szakértő | 9, 12, 19, 45, 46, 47, 268, 279, 293, 294, 307, 309, 310, 315, 319, 322, 338, 340, 353, 354

mágikus/vallásos világnép | 9, 366

magjonik | 395

máglya/máglyahalál | 24, 36, 39, 53, 70, 72, 76, 77, 79, 116, 121, 164, 180, 187, 222, 223, 225, 226, 227, 229, 247, 275, 276, 290, 292, 317, 319, 320, 321, 389

magzatburok | 267, 374, 375

magyar néphit | 110, 194, 458

magyar samanizmus | 364

Mahr | 110

malária | 118

maleficium | 19, 23, 24, 99, 481, 482 – maleficiumnarratív | 271, 272

maleficus/a | 23, 481

Malleus maleficarum | 30, 32, 34, 157, 269, 278, 279, 369

masticatio mortuorum | 111

másvilág | 363, 366, 370, 372, 373, 381, 382, 384, 399 – másvilági csata | 379, 383

mediátor | 13, 375, 377, 388, 391, 392 – mediátori gyakorlat | 385 – mediátori rendszerek | 311, 388

- medicina | 310
 medikalizáció | 11, 41, 68, 78, 81, 117, 307
 megszállottak | 91, 92, 93, 95, 99, 100 – meg-
 szállottság | 93, 94, 95, 101, 337
melancholia | 31, 50
 mentalitástörténet | 7, 9, 18, 88, 109, 239,
 310
 menny | 368, 376
 mennydörgésisten | 399, 400
 mérgezés | 23, 25, 249 – méregkeverő | 26,
 49, 467, 468, 470, 479, 482
 mézes bor | 137 – mézes pálinka | 137 –
 mézes pogácsa | 351
 mezőőrző | 378, 392
 mikro-történetírás | 9, 18, 43, 52, 310 – mikro-
 szociológiai magyarázat | 29, 43
 minorita rend | 313, 318
 mitológéma | 399, 400
 mitológia | 400 – balti | 400 – európai | 400
 – görög | 399 – ind | 399 – indoeurópai |
 400 – kereszténység előtti | 399, 400 – szláv
 | 400 – trák | 399 – mitológiai rekonstruk-
 ciók | 157, 398, 399, 400 – mitológiai uni-
 verzálé | 399
 mítosz | 398
 modern kori hiedelmek | 367
 modernizáció | 7
mogut | 364, 380, 381
mora | 110, 267

 N
negromant | 395
negromantia | 395
nekrestenci | 367
 néphit | 9, 17, 22, 88, 100, 114, 116, 119, 120,
 134, 267, 284, 394, 395, 397, 399, 466, 476
nephodióktai | 370
 népi kultúra | 18, 89, 90, 366
 népi gyógyászat | 22, 283, 291, 294, 307, 308,
 480 – népi orvoslás | 291, 294, 308 – népi
 orvoslás technikái | 291, 294
 népi mágia | 310, 327 – népi mágia szakértői
 | 263, 270, 307, 309, 310, 322, 324, 334,
 338, 341, 345
 népi vallásosság | 7, 88, 90, 100, 369, 490
 népies irodalom | 393, 394
 néprajzi leírások | 98
 néprajzkutató | 8, 266
 népszokások | 88, 134
nevindinčiči | 367
 New Age szemlélet | 46
Neue Peinliche Landgerichtsordnung | 65
 néző | 9, 45, 92, 196, 205, 256, 263, 271, 276,
 291, 293, 294, 314, 322, 326, 327, 331, 333,
 338
 nekromancia | 396
noctitoraces | 281 – *noctuae mulieres* | 276
nullum crimen sine leg | 66

 Ny
 nyomódémon | 110
 nyomozati elvű, inquisitorius eljárás | 27, 28

 O, Ó
oblakoprogonnik | 372
obločar | 372
obtočnik | 365, 372
 oltáriszentség | 366
 ónöntés | 294, 330
 orbánc | 329
 orosz hősepika | 374
 ortodox | 113, 133, 135, 137, 138, 140, 145 –
 ortodox egyház | 122 – ortodox Kelet-Eu-
 rópa | 370 – ortodox pap | 98, 112, 114,
 140, 146
 orvoslás | 8, 143, 187, 308, 325, 326, 327, 328,
 330, 342, 346, 347, 430, 475, 480
 orvos | 31, 109, 118, 120, 263, 272, 308, 312,
 325, 326, 327 – orvosasszony | 45, 271, 272,
 290, 292, 293, 311, 319, 323, 325, 326, 446
 orvosi látlelet | 132 – orvosi szolgáltatás |
 314
 orvostörténet | 42, 307, 309
 ószláv alapmítosz | 399
 Ószövetség | 395

 Ő, Ő
 öngyilkosok | 367, 370
 ördög | 30, 34, 35, 41, 81, 94, 98, 114, 115,
 118, 138, 141, 144, 145, 146, 168, 174, 175,
 178, 180, 182, 188, 191, 194, 195, 200, 218,
 222, 223, 224, 225, 228, 236, 244, 247, 282,
 284, 287, 340, 341, 342, 347, 348, 350, 368,
 369, 370, 371, 386, 394, 395, 399, 417, 458,

- 459, 468, 472 – ördög-ikonográfia | 38
 – ördög iskolája | 394, 395, 396 – ördög
 tanítványai | 396 – keresztény ördög |
 368, 395 – ördöggel cimborálás | 222 –
 ördöggképzet | 341 – ördögyszar | 448
 ördögszövetség | 31, 72, 79, 157, 175, 180,
 191, 195, 201, 284, 285, 327, 340, 390, 394,
 395
 ördögi boszorkány | 175, 195, 319 – ördögi
 csábítás | 394 – ördögi inspiráció | 394 –
 ördögi jelek | 93 – ördögi képesség | 396
 – ördögi kísértés | 50 – ördögi kísértetek
 | 111 – ördögi megszállottság | 92, 93, 94,
 98 – ördögi mesterség | 180, 271, 466, 468
 – ördögi segítő | 394, 397 – ördögi segít-
 ség | 270
 ördögidézés | 188, 229, 236
 ördögűzés | 11, 32, 33, 86, 87, 91, 92, 93, 94,
 95, 97, 99, 100, 337 – ördögűzés | 29, 30,
 32 – ördögűző | 10, 11, 91, 96, 97, 98, 99 –
 ördögűző imák | 29, 30
 ördöngös | 76, 77, 190, 244, 247, 257, 295,
 466, 467, 470, 476, 488, 489 – ördöngös
 könyv | 295 – ördöngösség | 76, 77, 79,
 244, 282, 476
 őrzőszellem | 367, 368, 374, 375, 376, 377,
 379, 380, 381, 382, 383, 394
 ősvallás | 13, 400
- P**
 pallos | 24, 67, 68, 79, 243 – pallosjog | 24,
 67, 68, 79, 243
 papfalat | 430
 paraliturgikus szertartás | 256
 paráznaság | 42, 43, 44, 52, 159, 160, 161,
 164, 165, 176, 177, 180, 273, 275, 316
 penitenciálé | 370, 371
 pénznezés | 80, 333, 334, 349, 350 – pénz-
 néző | 78, 319, 327, 352
 perszonalisztikus betegségfelfogás | 98
 pestis | 31, 32, 39, 40, 114, 118, 119, 120, 174,
 175, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 231,
 233, 284, 313, 329
 pietista | 78
planetarj | 372 – *płanetnik* | 365 – *płanetnyk* |
 372 – *planitnik* | 365
pogibalci | 370
 pokol | 368
 pokolvar | 329
 polgári per | 49, 68
 Poltergeist | 111, 337
 populáris demonológia | 38 – populáris gyó-
 gyítás | 46 – populáris irodalom | 393 –
 populáris mágia | 45, 46
 posztmodern kutatások | 18, 52
pozojnak | 380
Praxis criminalis | 26, 33, 65, 66, 72, 73, 77,
 79, 284, 317
Praxis pietatis | 316
 prédikációk | 98, 139, 146
pricolici | 111 – *prikolics* | 136
 profán esővarázslás | 369
 prókátor | 11, 12, 155, 156, 157, 158, 160,
 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 275,
 292
 protestantizmus | 340 – protestáns demono-
 lógia | 10, 12, 29, 86, 270, 284, 312, 340 –
 ördöggképzetek | 86 – prédikációk | 86 –
 teológusok | 29 – zsinatok | 29
protomedicus | 126
 protopópa | 120, 121
 pszeudomirákulum | 90
puer senex | 375
 puritán szellemiség | 313 – puritán lelkész |
 31, 270, 316 – puritán teológia | 52
 pünkösdi istentisztelet | 318
- R**
 racionalizmus | 89
 rágalmaszasi per | 68, 312
 ráimádkozás | 94
 Rákóczi-szabadságharc | 40, 333
 ráolvasás | 8, 13, 19, 24, 25, 26, 136, 256, 270,
 294, 349, 350, 369, 386, 393, 411, 412, 413,
 414, 415, 419, 420, 426, 427, 428, 430, 433,
 434, 438, 452, 453, 456, 458, 459, 460, 465,
 466, 467, 472, 480, 481, 482, 483, 485, 486,
 487, 488, 489 – ráolvasástípus | 433, 434 –
 ráolvasó, személy | 24
 reformáció | 366
 református egyház | 30, 31, 32, 49, 67 – refor-
 mátus demonológia | 21, 31 – falvak | 21,
 39 – főiskola | 313 – közösségek | 27, 30,

- 49, 76 – lakosság | 76 – lelkész | 31, 44, 313 – püspök | 31
 reiki mesterek | 46
 repülés varázskönyvvel | 397
Rituale Romanum | 99
 román hiedelmek | 367, 368, 376 – román néphit | 111, 466 – román unitus egyház | 67
 rontás | 19, 24, 99, 111, 116, 136, 177, 181, 182, 185, 187, 193, 195, 196, 198, 202, 205, 216, 217, 219, 222, 223, 224, 225, 226, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 256, 263, 264, 266, 270, 271, 272, 277, 280, 281, 282, 285, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 310, 311, 314, 320, 324, 330, 331, 332, 333, 337, 338, 339, 344, 346, 349, 353, 377, 388, 391, 392, 415, 427, 430, 432, 433, 455, 456, 457, 458, 459, 463, 464, 469, 471, 472, 473, 475, 476, 477, 479, 481, 482, 483, 484, 486, 489, 490 – beszédaktusa | 411 – gyógyítása | 324, 389 – diagnózis | 12, 266, 283, 290, 294 – rontáselbeszélés | 19, 20, 21, 68, 196, 264, 427, 431 – rontáseset | 12, 196, 263, 391 – rontásfajta | 459, 460, 463, 464, 470, 471, 472, 477, 483, 489 – rontásnarratívum | 13, 263, 431, 432, 433, 434 – rontásvád | 13, 118, 271, 347, 430 – rontó boszorkány | 248, 341 – rontó mágia | 327 – rontó tárgy | 193 – rontó, személy | 338, 348, 377, 456
 rossz halottak | 367, 398
- S**
Sachsenspiegel | 27
 samanizmus | 13, 267, 365, 399, 400, 401
samovila | 37
 sárkány | 137, 363, 367, 368, 369, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399 – alvilági | 372, 376, 377 – csatája | 376, 379 – csatája őrzőszellemekkel | 376 – égitestrabló | 376 – ellenséges | 376, 382 – előhívása varázskönyvvel | 396 – fajtái | 368 – idegen | 376 – káosz-sárkány | 376, 399 – kettőssége | 368 – kikeltése | 396 – kincsőrző | 385, 394 – megölése | 378 – mennyei | 368, 376, 377 – nevelése | 383 – pártfogó | 380 – rosszindulatú | 376, 379 – sárkányapa | 375 – sárkányharc | 379, 380, 400 – sárkányhús | 397 – sárkánykígyó | 374, 390 – sárkányszerelem | 375 – sárkányszerető | 375 – segítő | 372, 382, 386, 389, 390 – teje | 380 – tüze | 375 – védőszellem | 389 – vihardémon | 382 – vizelete | 380
 sárkányhiedelmek | 375 – román | 379 – szerb | 385 – délszláv | 379 – balkáni | 385 – bolgár | 385
 sárkányember | 363, 372, 374, 381, 382, 383, 385, 400, 401
 sárkányos varázsló | 397, 398, 399
 sárkányszellemek | 377
 sasember | 374
 Sátán | 76, 92, 124, 138, 140, 146, 368, 369
 schizmatikus | 92
schmatzen der Toten | 111
Schwabenspiegel | 27
scoala șolomoneasca | 395
 sebészeti beavatkozás | 330 – sebész | 120, 308 – sebészorvos | 321, 323
 segítő ördög | 322
 segítőállatok | 319, 382, 383
 segítőszellem | 266, 363, 373, 374, 375, 377, 378, 381, 383, 391, 392, 394, 395, 397
smehu | 137
șolomonar | 377, 386, 393, 395, 396, 397
 sóra hívás | 294
sortilega/i | 23, 468 – *sortilegium* | 23
 spiritus | 394
 státus nélküli halottak | 366, 367, 370
 státútum | 205
striga/e | 23, 24, 458, 468
strigoi/strigoica | 111
stuha | 372, 376
succubus | 137, 394
superstitio | 485
- Sz**
 szabadkőművesek | 143
 szájhagyomány | 393
 száműzés | 72
 szárnyas kígyó | 373, 377, 398
 szarvasmarhaisten | 400

- szász ördöggépzetek | 201
 szekularizáció | 11, 41, 117
 széldémonok | 368 – széllelkek | 367
 szellemek | 117, 134, 470 – szellemidézés |
 256 – szellemlények | 280, 366, 372, 382
 – szellemvilág | 393 – szellemcsata | 371,
 375, 379, 392
 szemárpa | 430
 szemverés | 19, 472, 479, 485, 486
 Szent Antal | 99
 Szent Ferenc | 99
 Szent György, kútszabadító | 398
 Szent György-legenda | 398
 Szent György-nap | 191, 193, 247, 257, 385
 Szent István törvényei | 65, 190, 468
 Szent János áldása | 337
 Szent János evangéliuma | 99
 Szent János-napi borszentelés | 337
 Szent Miklós-templom | 318
 szentantaltüze | 430
 szentek | 22, 27, 100, 115 – szentek palástja
 | 366
 szentelmény | 366, 370 – szentelmény, töm-
 jén | 193, 423 – szentelt barka | 366 –
 szentelt csengők | 370 – szentelt gyertya |
 366 – szentelt harangok | 370 – szentelt
 kenyér | 99 – szentelt olaj | 99 – szentelt-
 víz | 99, 366
 szentkultusz | 8, 256
 szentségek | 24, 27, 369
 szentszék(ek) | 89, 92, 93, 94, 95 – elöljárók
 | 93, 95 – határozat | 95 – kanonok | 94 –
 ülnök | 95 – vizsgálat | 94
 szépasszony | 337, 457, 458
 szerb hiedelmek | 367, 376 – szerb hősepika
 | 374, 375, 398
 szerelmi mágia | 25, 137, 180, 181, 294, 309,
 321, 322, 335, 349 – szerelmi varázslás | 30,
 187, 248, 268, 319, 320, 324
 szerzetesek | 98
 szifilizs | 118
 szlovén hiedelmek | 397
 szociálintropológia | 29, 48, 309 – szociál-
 antropológiai magyarázat | 29 – szociogén
 tényezők | 207 – szociokulturális körülmé-
 nyek | 101 – szociokulturális miliő | 97
 szodomita | 12, 76, 244
 szokásjog | 24, 27, 30, 38, 51, 65, 66, 71, 76,
 178, 184, 190, 243, 308, 322
 szómágia | 13, 411, 430, 431
- T
- talizmán | 256, 396 – talizmánmágia | 396
 táltos | 12, 13, 22, 37, 78, 267, 271, 293, 294,
 333, 334, 364, 365, 372, 374, 375, 381, 382,
 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391,
 392, 393, 401 – boszorkányazonosító | 388,
 389 – elhívó szelleme | 382 – elragadása |
 384 – felhőben úszik | 384 – gyógyít | 388,
 389 – hiedelmek | 381, 383, 392 – jósol |
 389 – kereszténység előtti | 401 – kígyó
 alakban | 382 – kincses | 385 – kincset ás
 | 382 – kincset lát | 389 – küzdelme | 384
 – mediátor | 391 – rontást gyógyít | 389 –
 sárkány alakban | 382 – sárkányos | 381,
 382, 383, 384, 385, 389, 401 – szárnyas |
 383 – szellemtáltos | 383 – születése | 382
 – táltosasszony | 389 – táltosfelhő | 384 –
 táltosgyerek | 383 – táltoshiedelmek | 22,
 37, 381, 383, 392 – táltosló | 401 – táltos-
 mondák | 381 – táltosnő | 388 – táltos-
 perek | 388 – táltostípus | 381, 392, 401
 – tolvajt azonosít | 389 – viaskodik | 383,
 385, 388 – werwolfjegyű | 383
 társadalomantropológia | 19, 256, 264 – tár-
 sadalomtörténet | 18, 19, 157 – társada-
 lomtörténet, európai | 19
 tartományi főorvos | 126
 Tatros menti csángók | 455, 456, 469, 470,
 471, 479, 480, 483, 484, 490
 temetetlen halottak | 370
tempestarius/i | 370, 371 – *tempestatum ductor*
 | 370
 terápia | 330
 teremtményszó | 8, 398
 terepmunka | 7
 termékenység | 367 – termékenységkultusz
 | 401 – termékenységvarázslás | 388 – ter-
 mékenységvarázsló | 364, 365, 380 – ter-
 mékenységvarázsló táltos | 333 – termés-
 varázsló | 381, 400
 természetes betegség | 98, 137

- természetfeletti | 264, 365 – betegségek | 136, 137, 294, 332 – csapásmagyarázó elv | 244 – erők | 337 – jelenségek | 117 – kommunikáció | 8, 363, 365, 366, 371, 372, 373, 379, 393, 400, 401 – lények | 37, 117, 134 – működés | 134 – tudás | 327, 332 – világ | 333 – természetfelettitől való félelem | 202
- testi fenyítés | 78, 79, 180, 192, 226, 274, 295, 322
- tetszhalott | 199, 202
- tejvarázslás | 322
- Theophilos-legenda | 394
- tisztátalan halottak | 367 – tisztátalanok | 367
- tizenöt éves háború, 1591–1606 | 39
- tógás diák, tókás diák | 395, 396
- tolerancia | 89, 100
- tolvaj | 333
- tortúra | 27, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 78, 177, 183, 187, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 284, 285, 286, 295, 319 – tortúrátzatás | 27, 28, 33, 70, 73
- totemizmus | 375, 383
- történeti kutatás | 7 – történészek | 8, 256 – történeti antropológia | 7, 8, 17, 18, 19, 85, 96, 309, 310 – történeti antropológia, amerikai | 19 – mikrotörténetírás | 310 – történeti demográfia | 269 – történeti szociológia | 19 – történeti szociopragmatika | 433
- transz | 266, 267, 363, 371, 372, 373, 377, 378, 379, 380, 385, 386, 387, 389, 393, 399 – transz, szelíd | 399 – transzélmény | 389 – transzképesség | 373 – transztechnika | 397
- Tridentinum* | 89, 99
- Tripartitum* | 65, 66, 73, 186, 190
- tudósok | 12, 19, 31, 291, 295, 309, 310, 314, 338, 353, 369 – tudákos | 263 – tudós pásztor | 47, 271, 293 – tudóssasszony | 44, 45, 46, 256, 263, 268, 317, 319, 321, 337
- tudományos | 289, 293, 309, 310, 312, 319, 327, 349 – tudós demonológia | 29, 38 – tudós mágia | 256, 396
- túlvilág | 363, 365, 366, 367, 389, 392, 397, 466 – felhőtúlvilág | 374 – föld és ég közötti | 366 – túlvilág, zivatar- | 367 – túlvilág-élmény | 384 – túlvilági utazások | 393
- tükördivináció | 294
- tündér | 267 – tündérhiedelmek | 22, 37
- tűzesvas-próba | 24
- U, Ú
- új kultúrtörténet | 17, 18, 22, 52, 307, 485
- újkori néphit | 399
- Újszövetség | 367
- V
- vádak antropológiája | 48 – vádak szociológiája | 19, 22, 29, 42, 43, 264, 310
- vádelvű, accusatorius eljárás | 27
- vallás | 7, 19, 143, 256, 309, 313, 369 – elit | 7 – európai | 400 – népi | 369 – normatív szerepe | 7 – vallási modernizáció | 7
- vallási határok | 10 – vallásháború | 283 – ellenségeskedés | 319 – vallási feszültség | 274 – vallási konfliktus | 275 – vallási kapcsolatok | 7
- vallási rendszerek | 400 – diskurzus | 140, 144, 146, 147 – gondolatmenet | 140 – ideológia | 269 – jellegzetesség | 7 – kultusz | 480 – norma | 7 – propaganda | 291 – szemlélet | 81 – vallási élet | 11, 90 – vallási mező | 7, 98 – változatok | 38 – világkép | 7, 9
- valláskáromlás | 175, 188, 221
- vallástudomány | 101 – folklorisztikus reprezentációi | 7 – vallásantropológia | 7 – vallásbölcseleti művek | 64 – vallásetnológia | 17 – vallási néprajz | 90 – vallástörténet | 17, 267
- vallásügyi rendelkezések | 143
- vallomás | 9, 19, 22, 27, 28, 35, 468, 489
- válóper | 68, 275, 295
- vámpír | 11, 22, 63, 64, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 140, 142, 143, 145, 146, 147 – vámpír máglyan elégetése | 111, 113, 120, 121, 136 – vámpírbetegség | 111, 117, 126, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 146 – vámpíresetek | 122 – vámpírhiedelmek | 18, 114, 115 – vámpírhisztéria | 320, 322

- vámpírhit | 11, 42, 63, 64, 115, 117, 121, 126, 128, 130, 140, 142, 146 – vámpirizmus | 11, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 122, 130, 133, 134, 139, 140, 141, 143 – vámpírjárvány | 122 – vámpírképzetek | 119 – vámpírpánik | 11, 69, 146 – vámpírtraktátus | 133
- Vampirismus* | 111, 115, 116
- vándor tudósszony | 320
- varázshot | 396
- varázskönyv | 386, 387, 393, 396
- varázslás | 23, 31, 68, 72, 76, 80, 81, 177, 180, 205, 219, 224, 225, 226, 322, 324, 391, 393, 396, 475, 476, 479, 482, 484, 485, 486 – tevékenység | 366 – tudomány | 180 – motívumok | 395
- varázslók | 24, 26, 37, 39, 80, 181, 267, 294, 321, 335, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 385, 386, 387, 389, 390, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 470, 479, 482
- varázslók alakváltozatai | 377, 381 – állatalte-regója | 378 – attribútumok | 392 – átváltozás | 373 – csatája | 376, 377, 378, 379 – segítőállatai | 383 – elhívó szellemei | 392 – idegen | 395 – lélekállata | 397 – lélekcsatája | 398 – lelke | 377 – őrzőszelleme | 381 – rossz | 369 – sárkányon lovagol | 387, 397 – sárkányos | 365, 372, 373, 379, 380, 386, 390, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 401 – segítői | 378 – segítőszelleme | 375, 377, 378, 381 – szellemcsatái | 392, 379 – túlvilágai | 392 – valóságos | 393, 394, 395, 397, 398 – varázslógyerek | 375, 378 – werwolf | 374, 380, 381 – zmej | 374, 375, 377, 378
- varázslótípusok, tipológia | 266, 267, 294, 364, 381, 387, 394, 395, 398 – balkáni | 399 – bolgár | 385 – európai | 364, 401 – falusi | 399 – kora újkori | 364 – közösségi | 365, 393, 397 – laikus | 369 – oszét | 401 – román | 372, 396 – szerb | 385 – szerep | 391 – tanult | 394 – udvari | 396
- varázsló, transzba esik | 378
- varázslói gyakorlat | 393, 400 – kora újkori elit | 396 – közösségi | 393 – tényleges | 393 – tevékenység | 364
- varázslóper | 65, 69, 72, 78, 364 – varázslóvadak | 368 – varázslóvadak, középkori | 368
- varázsszer | 469
- vedomec* | 374
- védőszellem | 367, 374, 389, 391
- vegyes vallású város | 76
- venefica/us* | 23, 467, 468, 482 – *veneficium* | 23, 24
- vérszívás | 118, 321 – vérszívó halott | 119
- vetrounjak* | 372
- viaskodásselbeszélés | 384
- vila* | 37, 267
- világfa | 399
- világkép | 7
- Visum repertum* | 11, 109, 116, 117, 118, 122, 130, 132, 133, 141, 142, 143, 147, 152
- visszajáró halott | 110, 111, 112, 114, 116, 117, 140, 146
- vízbefűltak | 370
- vízitáció | 49
- vízkereszt | 367
- vízpróba, *ordalium aquae* | 27, 36, 70, 73, 76, 173, 174, 175, 184, 222, 223, 225, 226, 227
- votívum | 366
- vroucolacas* | 111 – *vukodlak* | 111
- W
- werwolf | 110, 111, 267, 294, 365, 374, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 389, 398, 399, 400 – hiedelmek | 47, 294
- jellemvonások | 374, 379 – lény | 377 – mitológia | 374 – motívum | 399 – sajátosság | 377 – szimbolika | 374 – társaságok | 400
- white witches* | 310
- Wiedergänger* | 111
- Wienerisches Diarium* | 112, 285
- wise man* | 256
- witch doctor* | 13
- wizard* | 256
- Wunderheiler* | 96

Z

zalozsnije | 367
Zauber/Zauberin | 24, 119, 467, 482, 483, 486
zburator | 375
zduhač | 37, 267, 364, 372, 376, 399
žena | 37 – *žina* | 37
zivatarczata | 382, 383, 385
zivatardémonok | 366, 367, 368, 369, 370,
 371, 372, 373, 374, 376, 379, 381, 382, 384,
 390, 393, 396, 398
zivatarkereszt | 366
zivatarsárkány | 367, 379, 382
zivatarszent | 398
zivatartáltos | 382, 384
zivatárvárlók | 371, 372, 374, 377, 380, 381,
 384, 385, 389, 390, 392, 394, 395

zmej | 363, 364, 372, 373, 374, 375, 376, 377,
 378, 379, 380, 381, 394, 399, 400 – *zmaj* |
 364, 372, 375, 394 – *zmajevit csövek* | 363,
 364, 372 – *zmajevito* | 372 – *zmeja* | 372 –
zmejove | 372 – *zmeu* | 372, 374, 375, 376,
 394, 396 – *zmev* | 372 – *zmij* | 372, 373 –
zmija | 364, 372, 375

Zs

zsidó irodalom, középkori | 395
zsinat | 24, 29, 341 – *bragai szinódus*, 563 |
 370 – *budai*, 1279 | 24 – *erdélyi lutherá-*
nus, 1577 | 29 – *esztergomi*, 1100–1116
 | 24 – *margittai református*, 1681 | 31 –
 VI. *konstantinápolyi*, 680–681 | 371

Személynévmutató

A, Á

- Ádám, az első ember | 394
Agobard lyoni érsek | 371
Apafi Mihály, erdélyi fejedelem | 43, 171, 328
Arlaud, Daniel | 109, 117

B

- Bagi Zoltán | 20, 21, 22, 28
Bálint Sándor | 50, 90, 385, 398
Balogh Béla | 9, 20, 173, 200, 312, 313, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 412, 415, 416, 418, 439, 444
Bánffy család, gróf | 171, 172
Bariska István | 21, 22
Bárth Dániel | 10, 11, 32, 34, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 99, 455
Báthory Boldizsár | 43
Báthory család | 317
Báthory Erzsébet | 43, 50
Báthory Gábor, erdélyi fejedelem | 43
Báthory Zsigmond | 43
Bató Szilvia | 22, 28, 42, 172, 175, 177
Batthyány család | 68, 74, 240
Batthyány József érsek | 94
Beccaria, Cesare | 66
Behringer, Wolfgang | 256, 268, 369
Bekker, Balthasar | 32
Belaj, Vitomir | 399
Benedek Katalin | 33, 34
Benedek pápa, XIV. | 115

- Benkéné Sándor Barbara | 21, 22, 36, 40, 41, 46
Benovska, Milena | 368, 378
Bessenyei József | 9, 20, 63, 78, 200, 273, 288, 289, 290, 296, 389, 390, 391, 411, 416, 418, 421, 422, 423, 424, 425, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 448, 449, 464, 468, 469
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem | 39, 43, 251, 341
Blécourt, Willem de | 268, 309, 310, 311
Bocskai István, erdélyi fejedelem | 39
Bodin, Jean | 33, 34
Bodó Mátyás | 65
Boerhaave, Herman | 133
Bokor Zsuzsa | 46, 52
Bornemisza Anna | 43, 171, 331
Bornemisza Péter | 29, 34, 86, 111
Bošković-Stulli, Maja | 21, 267, 364, 367, 373, 374, 376, 379, 395
Bosnyák Sándor | 386, 387, 456, 458, 466, 469, 477, 486
Brandl Gergely | 20, 22, 36, 284, 285
Brandt, Georg | 129
Brenz, Johann | 30
Briggs, Robin | 256, 268, 270, 292, 309, 311
Bruce Lincoln | 400
Bruiningk, Hermann von | 364
Bujdosó Hajnalka | 34
Burchard von Worms | 371

C

- Calmet, Augustin francia bencés apát | 115
Carpzov, Benedikt | 65, 284
Ceașescu, Nicolae | 483
Chloupek, Drago | 368, 376, 380

- Cillei Hermann, szlavón bán | 24
 Clark, Stuart | 18, 87, 96, 270, 284, 340, 341
 Cohn, Norman | 284, 371
 Culpeper, Jonathan | 433
 Czégényi Dóra Andrea | 10, 12, 171
- Cs
- Csehi, Andreas P. | 30
 Csúzy Zsigmond | 33
- D
- Davies, Owen | 270, 291, 309, 310
 Deáky Zita | 326
 Del Río, Martín | 34
 Demos, John P. | 19, 42, 43, 256, 314
 Dienst, Heide | 20, 21, 366, 370, 388
 Diószegi György | 328
 Diószegi Vilmos | 381, 388, 397, 401, 428, 429
 Dominkovits Péter | 239, 240, 241, 242, 243
 Douglas, Mary | 264
 Dömötör Tekla | 18, 38, 180, 267, 268, 270, 293, 390
 D. Szakács Anita | 10, 12, 239
 Dugonics András | 419
 Dumézil, George | 400
- E, É
- Égető Melinda | 50, 51
 Enyedi Sámuel | 328
 Erdélyi Gabriella | 25, 26, 49
 Ehrhardt, Marie-Louise | 395
 Esterházy család, gróf és herceg | 68, 74
 Evans, Robert J. B. | 18, 41, 48
 Evans-Pritchard, Edward Even | 29, 42, 264, 266
- F
- Favret-Saada, Jeanne | 266, 430, 431
 Ferdinánd, I., magyar király | 26
 Ferdinánd, III., magyar király | 26, 65
 Forbes, Thomas | 268
 Fortis, Alberto | 121
 Franz, Adolf | 369
 Frazon Zsófia | 21, 38, 52
 Frendl Kata | 456, 460, 465
- G
- Gassner, Johann Joseph | 96, 97, 98, 100
 Geertz, Clifford | 256
 Georgieva, Ivanička | 367, 368, 373, 374, 375, 376, 378, 379
 Ginzburg, Carlo | 266, 267, 268, 284, 364, 381, 401
 Goodrick-Clarke, Nicholas | 18
 Goy, Barbara | 88, 89, 90
 Gruz Péter | 156, 275, 276, 295
 Gunda Béla | 383
- H
- Habsburg uralkodók | 26, 39, 41
 Hála József | 22
 Hanauer, Josef | 96
 Herner János | 43, 171, 172, 331, 425
 Hopkins, Matthew | 31, 157, 338
 Horsley, Richard | 268
 Höfler, Otto | 364
 Hős Anna | 288, 289, 290, 294, 297
 Huszty István | 33, 65
 Harley, David | 269, 291
 Hagenthurn Endre | 9, 20, 21, 22, 27, 35, 197, 411
 Hudi József | 21, 22, 48, 49
- I
- Igyártó György | 11, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 273, 275, 276, 292
 Ilyefalvi Emese | 13, 52, 205, 294, 411, 412, 413, 433
 Isten | 380, 389, 390
 Ivanov, Vyacheslav V. | 399
- J
- Jakobson, Roman | 374, 399
 József, II., király | 64, 66, 72, 76, 77, 79, 80, 81, 97, 117, 121, 142
 Jung Károly | 394, 398, 399
- K
- Kálmán, Könyves, király | 23, 24, 65
 Kálvin | 36
 Károly, III., magyar király | 11, 65, 66, 190
 Károly, V., német-római császár | 26

- Károlyi család, gróf | 73, 74
 Károlyi László császári biztos | 318
 Károlyi Menyhárd | 24
 Katičić, Radoslav | 399
 Kelemen István | 21, 22
 Kemény József, gróf | 172
 Keresztelő Szent János | 486
 Kerschner Henrik, megyei orvos | 95
 Keszeg Vilmos | 9, 98
 Kieckhefer, Richard | 256
 Kis-Halasz Judit | 10, 12, 21, 22, 46, 271, 291, 294, 307, 308, 314
 Kiss András | 9, 20, 21, 22, 28, 35, 63, 66, 71, 73, 76, 78, 80, 155, 156, 157, 158, 161, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 218, 220, 273, 274, 275, 312, 316, 411, 412, 415, 416, 423, 426, 439, 440, 441, 442, 444, 446, 466, 469
 Kithonich János | 65, 187, 190
 Klaniczay Gábor | 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 63, 64, 69, 70, 71, 72, 78, 85, 89, 112, 115, 117, 118, 157, 174, 182, 185, 186, 191, 195, 196, 212, 213, 214, 215, 218, 263, 267, 268, 271, 274, 283, 284, 288, 289, 294, 309, 310, 311, 312, 319, 353, 364, 381, 391, 411, 423, 425, 431, 444, 445, 446, 451, 468, 469, 472, 476
 Kollonich Lipót | 26, 65, 284
 Komáromi Csapkés György | 30
 Komáromi Tünde | 21, 34, 36, 46, 98, 273
 Komáromy Andor | 20, 63, 69, 70, 71, 76, 133, 155, 156, 157, 160, 171, 173, 174, 184, 186, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 244, 271, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 292, 293, 296, 310, 312, 389, 392, 411, 412, 418, 423, 424, 425, 426, 439, 441, 443, 445, 446, 447, 449, 468, 469, 472
 Kovácsnai Péter | 328
 Kőműves Prisca, kolozsvári bába | 156, 273, 275, 276, 281, 292, 295
 Königsegg család, gróf | 76
 Krämer, Heinrich | 370
 Krász Lilla | 21, 22, 41, 42, 46, 52, 268, 326
 Kretzenbacher, Leopold | 364, 374, 394, 395, 396
 Kristóf Ildikó → Sz. Kristóf Ildikó
 Krisztus | 92, 389 kereszttivő | 390
 Küllős Imola | 9
- L
- Labouvie, Eva | 268, 269, 366
 Láng Benedek | 22, 171, 188, 215, 270, 397
 Laskai Osvát | 33
 Lecouteux, Claude | 110, 369, 371, 398
 Lengyel Tünde | 21, 36, 43, 50, 63, 64, 200
 Levack, Brian P. | 17, 19, 52, 87, 96, 268
 Lipót, II., magyar király | 67
 Luby Margit | 18, 268
 Luther Márton | 36
- M
- Macfarlane, Alan | 19, 193, 256, 264, 270, 291, 309, 310, 311, 314, 430
 Magnus, Georgius Fridericus | 32
 Magyar Zoltán | 457, 458, 459, 460, 463, 465, 469, 471, 472, 475, 477, 487
 Malpighi, Marcello | 133
 Mária Terézia, királynő | 11, 40, 41, 42, 63, 64, 66, 69, 72, 77, 79, 80, 81, 109, 111, 117, 125, 133, 142, 190
 Marwick, Max | 29, 42
 Maxwell-Stuart, Peter J. | 279
 Mediomontanus, Joannes C. | 30, 34
 Méliusz Juhász Péter | 30, 32
 Mézes Ádám | 11, 22, 42, 109, 321
 Midelfort, Eric | 96, 100, 256
 Milotai Nyilas István | 30, 341
 Morvay Győző | 312, 313
 Moszyński, Kazimierz | 364, 366, 367, 373, 374
 Möbke, Johann Georg | 142
 Muratori, Lodovico Antonio | 64
- N
- Nádasdy család, gróf | 239, 250
 Nádasdy Pál, gróf | 262
 Nádasdy Tamás, gróf | 239, 240, 241
 Nagy Ferenc | 33
 Németh Ildikó | 9, 20, 21, 36, 47, 244, 411
 Nickel Réka | 40, 49

- Nicoloff, Assen | 373
 Nógrádi Mátyas | 31
- P
- Pakó László | 9, 10, 11, 20, 21, 35, 36, 43, 155, 160, 161, 166, 168, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 292, 312, 331, 411, 415, 416, 441
- Pál-Antal Sándor | 9, 20, 63, 66, 73, 76, 78, 80, 171, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 212, 213, 214, 215, 218, 220, 273, 312, 411, 412, 415, 416, 423, 426, 439, 440, 442, 444, 446, 466, 469
- Pápai Páriz Ferenc | 328, 458, 463, 467, 468, 480, 486, 487
- Pápai Páriz Imre | 32
- Pázmány Péter | 317, 488
- Perkins, William | 30, 31, 270
- Peti Lehel | 9
- Petri Mór | 118, 125, 126, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 185, 186, 189, 197, 199, 203, 204, 205, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 231, 421, 459, 472
- Petrovics István | 21, 22, 36, 44
- Peucer, Kaspar | 32
- Pócs Éva | 7, 8, 9, 10, 13, 17, 20, 21, 22, 34, 37, 48, 50, 63, 70, 78, 85, 87, 110, 172, 173, 174, 175, 182, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 201, 202, 212, 213, 214, 215, 218, 244, 263, 267, 268, 270, 271, 272, 284, 291, 293, 294, 309, 310, 311, 312, 319, 327, 333, 334, 338, 339, 353, 363, 364, 367, 368, 369, 370, 374, 375, 376, 381, 387, 388, 390, 394, 395, 400, 411, 412, 423, 425, 428, 429, 430, 431, 444, 445, 446, 451, 458, 468, 469, 472, 476, 480
- Pomata, Gianna | 308
- Prickler, Harald | 20, 21
- Propp, Vlagyimir | 263
- Puhvel, Jaan | 400
- R
- Rácz Sámuel | 119, 134, 323
- Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem | 40, 333
- Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem | 190
- Regino von Prüm | 371
- Reizner János | 20, 284, 285, 286, 442, 448, 449
- Rengő Anna | 12, 156, 159, 160, 164, 167, 273, 275, 276, 381
- Révész János | 313
- Rhédei Ferenc, erdélyi fejedelem | 476
- Roesch, Gottfried | 32
- Rózsa Dániel, szegedi főbíró | 44
- R. Várkonyi Ágnes | 42, 46, 181, 187, 191, 193, 272, 291
- S
- Salamon király | 395
- Samorjai János | 30
- Sándor Ildikó | 9
- Schmaus, Alois | 399
- Schram Ferenc | 18, 20, 63, 76, 77, 78, 188, 197, 244, 272, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 296, 312, 392, 412, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 432, 439, 440, 441, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 469, 470, 472
- Seneca | 371
- Sharpe, James | 157, 338, 339
- Sluhovsky, Moshe | 99
- Sprenger, Jacob | 370
- Stoekhlin, Chonrad | 267
- Sugár István | 9, 20, 63, 72, 73, 78, 114, 472
- Sz
- Szabó T. Attila | 76, 77, 78, 188, 273, 275, 419, 458, 476
- Szacsvay Éva | 9, 30, 38, 86
- Szalánszki Edit | 9
- Szántay Antal | 21
- Szeghyová, Blanka | 21, 36
- Szeidi Ahmed budai pasa | 316
- Szemcsey Orsolya | 243
- Szenczi Molnár Albert | 44, 458, 467, 468, 487
- Szent György | 259, 376, 398, 400 kútszabadtó | 398 sárkányölő | 398
- Szent Illés | 376, 377, 380, 398, 399, 400
- Szent István király | 23, 65, 190, 468
- Szent László király | 23, 65, 190, 386

- Szentgyörgyi János | 345
 Szigeti Jenő | 9
 Sz. Kristóf Ildikó | 8, 9, 10, 17, 20, 21, 22, 23,
 24, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 39, 40, 41,
 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 63, 70,
 78, 86, 171, 174, 175, 176, 185, 186, 194,
 197, 212, 213, 214, 215, 218, 264, 271, 272,
 274, 284, 288, 291, 292, 293, 310, 311, 312,
 314, 319, 323, 327, 332, 333, 341, 353, 392,
 411, 423, 425, 430, 431, 444, 445, 446, 451,
 468, 469, 472, 476
 Szmendrovich Rókus | 91, 93, 94, 95, 98, 99,
 100
 Szoboszlai György, Cs. | 21, 22, 43, 44, 46
 Szűz Mária | 99, 389, 392, 459
- T
- Takács György | 10, 13, 259, 455, 456, 457,
 458, 459, 460, 463, 465, 466, 469, 470, 471,
 472, 474, 475, 477, 480, 483, 484, 486, 487,
 489
 Tallar, Georg | 11, 109, 110, 116, 117, 121,
 122, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132,
 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141,
 142, 143, 144, 145, 146, 147, 152
 Tánzos Vilmos | 456, 460, 465, 466, 486
 Tausiet, Maria | 279
 Taxonyi János | 33
 Telek József | 33
 Thomas, Keith | 19, 99, 193, 256, 264, 266,
 270, 309, 310, 364, 366, 388, 430
 Tolstoj, N. I. és Tolstaja, Svetlana M. | 367,
 370, 378
 Toporov, Vladimir N. | 399
 Tóth G. Péter | 9, 10, 11, 19, 20, 21, 22, 23, 25,
 27, 28, 31, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 46,
 48, 51, 52, 63, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78,
 80, 155, 160, 161, 168, 171, 172, 173, 174,
 181, 182, 184, 185, 186, 188, 198, 201, 205,
 212, 213, 214, 215, 244, 263, 270, 271, 273,
 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282,
 283, 284, 291, 294, 296, 309, 312, 314, 317,
 318, 331, 337, 397, 411, 413, 414, 415, 416,
 418, 422, 423, 424, 425, 430, 431, 439, 441,
 445, 448, 469, 472
 Tringli István | 23, 24, 25
- U
- Uszpenskij, Boris. A. | 399
 Uzoni Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna | 43, 171
- V
- Vághy György | 243
 Van Swieten, Gerard | 40, 64, 69, 109, 111,
 112, 115, 116, 117, 132, 133, 141
 Varga Ildikó | 21, 22
 Vásárhelyi Gergely, jezsuita | 33
 Vedriš, Trpimir | 21, 23, 24, 25, 26
- W
- Werbőczy István | 65, 178, 184, 186, 187, 190,
 466, 467
 Wier, Johannes | 30, 32, 87
 Wolosz, Robert | 19, 20, 263, 431
- Z
- Zečević, Slobodan | 367, 370, 373, 374, 375,
 379
 Zeke család | 12, 239, 240, 242, 245, 253
 Zeke II. György, földesúr | 239, 240, 245, 249,
 251
 Zentai Tünde | 22, 367
 Zichy család, gróf | 68, 77
 Zimmermann, Antonius J. | 89, 96
 Zrínyi Miklós | 32

Helynévmutató

A, Á

Abaúj vármegye | 68, 74, 385, 414, 418, 421, 423, 441, 443, 444, 446, 448, 449, 452

Albánia | 379

Áldomás | 457, 461, 462, 464, 473, 474, 478, 483, 484

Alföld | 26, 28, 35, 36, 44, 47, 333, 381

Alpok | 368, 388 – Alpok németországi része | 267

Alsó-Ausztria | 26, 65, 284

Alsó-Fehér vármegye | 77, 414, 444, 452

Amerika | 18, 19, 96, 153, 268, 269

Anglia | 31, 110, 157, 193, 266, 269, 270, 309, 310, 338, 364, 366

Aranyosszék | 42, 65, 66, 69, 75, 76, 80, 466, 468 – aranyosszéki boszorkányperek | 42, 65, 66, 69, 75, 76, 80, 328, 415, 426, 466, 468

Augsburg | 111 – augsburgi egyházmegye | 96

Ausztria | 20, 21, 35, 368, 388, 392

B

Bácska | 398

Bács-Kiskun megye | 384

Bákó megye | 386, 387

Balatonkenese | 77

Balkán | 114, 364, 368, 373, 376, 377, 381, 382, 383, 385, 394, 399, 400, 401, 463, 480, 481, 485 – Balkán-félsziget | 363, 372, 373, 375, 382, 386

Bályok | 51, 66, 80, 176, 188, 194, 207, 214, 219, 227, 368 –

Bánát | 11, 109, 110, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131,

132, 133, 136, 142, 143, 147, 322 – Bánáti

Bányaügy | 127, 143

bányavárosok | 67, 127, 128

Baranya vármegye | 78, 398

Bártfa | 36

Batthyány család birtokai | 68

Bátya | 384

Bécs | 63, 64, 71, 73, 109, 112, 114, 125, 130, 132, 142, 146, 200, 285 – bécsi egészségügyi bizottság | 120 – Bécsi Egyetem | 125, 323 – bécsi hírlapok | 285 – bécsi kamarai levéltár | 132 – bécsi udvar | 63, 64, 71, 285 – bécsi Újszerzeményi Bizottság | 112

Békés megye | 382, 383, 384

Belgrád | 112, 113, 114, 123, 125

Belső-Szolnok vármegye | 69, 75

Bereg megye | 25, 68, 70, 162, 163, 164, 165, 166, 293, 320, 443

Beregszász | 70, 162, 163, 164, 165, 166

Beszterce szék | 118

Beszterce, Nyitra megye | 163

Bihar vármegye | 21, 25, 29, 30, 31, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 52, 68, 74, 176, 188, 197, 227, 271, 293, 296, 297, 311, 314, 382, 383, 411, 414, 417, 418, 422, 424, 425, 431, 432, 440, 445, 446, 449, 452, 453

Birna, Szerbia | 120

bizánci | 7, 368, 371, 394, 395, 396, 480

Blocksberg, Harz-hegység, Németország | 34

Borosjenő | 74, 76

Borsod vármegye | 78, 293, 385, 414, 417, 423, 444, 445, 452 – Borsod-Abaúj-Zemplén megye | 385

Brassó | 69, 392

Breznóbánya | 68

- Buda | 24, 26, 33, 34, 65, 172, 288, 316 –
 budai egyetem | 134
 Budapest | 20, 22, 41, 49
 Bulgária | 363
 Burgenland | 20, 21, 35
- C
 churi egyházmegye | 96
 Cleonae | 371
- Cs
 Csíkjenőfalva | 370
 Csiklovabánya | 127
 Csíksomlyó | 460
 Csíkszék | 10, 386, 455, 464, 468, 469, 471,
 486, 488, 490 – csíkszéki boszorkányperek
 | 464, 468, 490
 Csíkszentgyörgy | 464, 469, 488
 Csíkszereda | 489
 Csongrád vármegye | 68, 73, 74, 286, 287,
 296, 382, 384, 385, 414, 418, 421, 422, 424,
 425, 426, 429, 440, 441, 448, 449, 450, 452,
 453
 Csorna | 425
- D
 dalmát városok | 24, 25, 121
 Darázsfalva | 35
 Debrecen | 21, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38,
 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 52, 68, 74,
 78, 197, 271, 274, 288, 291, 292, 293, 311,
 312, 314, 322, 323, 334, 341, 389, 411, 412,
 414, 422, 428, 431, 439, 440, 445, 446, 448
 – debreceni boszorkányperek | 30, 43, 45,
 46, 48, 52, 197, 271, 312, 411 – debreceni
 reformátusok | 21, 31 – debreceni hitval-
 lás | 30
 Dél-Dunántúl | 45, 46, 397
 Deliblat | 126
 délkelet-alföldi | 273
 Délkelet-Európa | 267, 364, 366, 367 – dél-
 kelet-európai néphit | 267
 Dél-Magyarország | 78, 98, 383, 390
 Dél-Németország | 97, 368
 Diószén | 386, 387
- Drávaszentmihály | 96
 Dubrovnik | 24
- E, É
 Eger | 33, 78, 443, 450
 Egerszék | 455, 461, 473
 Egervár | 421, 449
 Eperjes | 36, 313
 Erdély | 11, 12, 26, 28, 41, 63, 64, 65, 66, 67,
 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 81, 123,
 168, 172, 173, 181, 195, 201, 226, 274, 314,
 316, 469 – Erdélyi Nagyfejedelemség | 64,
 69, 73, 316, 317 – erdélyi száz városok |
 27, 35, 201, 395
 Esterházy család birtokai | 68
 Észak-Magyarország | 21
 Észak-Nyugat-Balkán | 364
 Esztergom vármegye | 68, 414
 Európa, európai | 19, 363, 365, 366, 368, 371,
 381
- F
 Fejér vármegye | 68
 Felsőbánya | 312, 319, 320, 321, 322, 328,
 350, 353, 418, 423
 Felső-Fehér vármegye | 69, 489, 498
 Felső-Magyarország | 28, 33, 34, 35, 36, 317
 Fertőboldogasszony | 20
 Fertőszentmiklós | 241, 245
 Fogaras | 489
 Franciaország | 266, 364
- G
 Gellért-hegy | 34, 200
 Gömör-Kishont vármegye | 68, 74, 414, 440,
 441, 442, 446, 452
 Gradiska kerület, Habsburg-Szerbia | 112
 Gruin | 120
- Gy
 Gyimes | 10, 13, 370, 455, 456, 457, 458, 459,
 460, 461, 462, 463, 464, 465, 470, 471, 472,
 473, 474, 477, 478, 479, 483, 484, 486, 489

- Gyimesbükk | 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 470, 471, 472, 473, 474, 478, 479, 483, 484, 486
 Gyimesközéplak | 455, 459, 461, 471, 474, 478
 Győr | 68
- H
- Habsburg Birodalom | 26, 63, 64, 114, 117, 118, 123, 126, 127, 316
 Habsburg-Szerbia | 112, 113
 Hajdú kerület | 78
 Hargita megye | 370
 háromszéki boszorkányperek | 46
 Havasalföld | 109, 123, 124, 127, 134, 136
 Heves és Külső-Szolnok vármegye | 68, 73, 74, 78, 256, 414, 447, 449, 450, 452, 453
 Hódmezővásárhely | 12, 21, 22, 36, 40, 45, 46, 73, 273, 283, 286, 287, 288, 291, 293, 296, 418, 421, 422, 424, 425, 426, 440, 441, 450
 Horpács | 22
 Horvátország | 7, 20, 23, 25, 26, 64, 69, 91, 96, 380
 Huszt | 316
 Hvar | 24
- J
- Jasenovo, Szerbia | 125
 Jászberény | 390
 Jász-Kun kerület | 76, 78
- K
- Kallatscha, Szerbia | 121, 126, 130
 Kalocsai Érsekség | 65, 78, 91, 92, 94, 95
 Kapnikbánya | 320
 Karánsebesi kerület, Habsburg-Szerbia | 121, 124, 125
 Károlyi család birtokai | 73, 74
 Kárpát-medence | 11, 363, 386
 Kárpát-medence keleti határvidéke | 455, 481
 Kassa | 65, 68, 160, 200, 204, 313, 317, 423, 441, 443, 446, 449, 452
 Kecskemét | 68, 76, 289, 293, 444, 452
 Kelet-Európa | 10, 18, 371, 389 – Kelet-Európa, ortodox | 370, 376
 Kisilova (Kisiljevo), Szerbia | 112, 114, 140
 Kiskunhalas | 12, 22, 44, 68, 70, 76, 273, 283, 286, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 297, 340, 422, 424, 425 – kiskunhalasi boszorkányperek | 44, 76, 283, 288, 289, 290
 Klein Dikvan, Szerbia | 122, 126, 127, 128, 129, 136
 Klézse | 386
 Kolozs megye | 414
 Kolozsvár | 11, 12, 20, 21, 28, 34, 35, 36, 43, 45, 46, 65, 69, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 283, 285, 288, 291, 292, 293, 295, 312, 316, 319, 328, 331, 347, 350, 415, 416, 419, 420, 426, 428, 441 – kolozsvári boszorkányperek | 11, 35, 46, 155, 156, 273, 274, 283, 292, 295, 312
 Komárom város | 68
 Komárom vármegye | 68, 414
 Konstantinápoly | 371
 konstanzi egyházmegye | 96
 Korčula | 24
 Korpona | 68
 Königsberg család birtokai | 76
 Körmend | 35, 74
 Körmöcbánya | 32, 313
 Kőszeg | 22, 68
 Közép- és Kelet-Európa | 7, 10, 13, 110, 363, 385, 393, 395, 397, 400, 401 – Közép-Európa | 8
 Közép-Szolnok vármegye | 12, 69, 172, 173, 174, 175, 179, 182, 197, 198, 199, 203, 216, 218, 220, 222, 223, 227, 228
 Kraszna vármegye, Kraszna vármegyei boszorkányperek | 12, 69, 75, 78, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 227, 231, 232, 312, 414, 416, 446, 452
 Krk | 24
 Kubin | 119, 120, 121, 126
 Külső-Szolnok → Heves és Külső-Szolnok vármegye

L

- Lakompak | 35, 272, 419, 422
 Lengyelország | 203, 233 – lengyel néphit | 373
 Lipcsei Egyetem | 114
 Lotaringia | 309 – lotaringiai boszorkányperek | 270
 Lőcse | 30, 36

M

- Magyarlapád | 77
 Máramaros vármegye, máramarosi boszorkányperek | 128, 312, 316, 320, 322, 349, 413, 414, 416, 418, 423, 424, 425, 427, 439, 445, 448, 452 – máramarosszigeti boszorkányperek | 312
 Margitta | 31
 Marosszék, marosszéki boszorkányperek | 69, 75, 76, 200
 Medvedia, ma: Medveđa, Szerbia | 113, 114, 120, 140
 Mehedica, Szerbia | 122, 126
 Mohács | 26, 172
 Morava folyó, Szerbia | 113
 Morvaország | 116
 Moldova | 370, 386, 392, 463, 466, 469, 476, 477, 479, 486, 487, 489, 490
 Magyarország | 20, 41, 381, 391 – magyarországi boszorkányperek | 9, 12, 13, 19, 20, 22, 23, 25, 28, 41, 43, 46, 50, 118, 193, 263, 264, 284, 294, 364, 411, 421, 431

N

- Nagybánya | 10, 12, 20, 22, 45, 46, 68, 73, 74, 76, 197, 200, 291, 294, 307, 308, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 328, 329, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 340, 341, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 412, 414, 415, 416, 418, 427, 439, 444 – nagybányai boszorkányperek | 200, 291, 308, 312, 314, 315, 317, 319, 338, 340, 341, 352 – nagybányai evangélikusok | 318 – nagybányai reformátusok | 313, 318
 Nagyenyed | 328, 444, 452

- Nagykároly | 68, 341, 439, 440 – nagykárolyi reformátusok | 341
 Nagykereki | 44
 Nagyszeben | 35, 71, 76
 Nagyszombat | 65, 68, 163, 488 – nagyszombati egyetem | 26, 32, 33
 Nagyváradi | 24, 30, 75, 163, 196, 205, 279, 316, 322, 443 – nagyváradi, váradi püspökség | 24, 171
 Nagyvázsony, Veszprém megye | 77
 németországi hírlapok | 285
 New England | 43
 Nógrád vármegye | 68
 Nürnberg | 114
 Ny
 Nyírgyulaj | 22, 43, 44
 Nyitra vármegye | 21, 34, 241
 Nyugat-Európa | 8, 10, 17, 26, 37, 89, 168, 268, 269, 284, 288, 308, 310, 388

O

- Oravicabánya | 127
 Oroszország | 23, 34
 Orsova | 119 – Orsova-Almás | 125 – Orsovai kerület, Habsburg-Szerbia | 120, 121, 122
 Oszmán Birodalom | 26, 114, 118, 119, 125, 240, 242
 Ottomány | 36, 44, 418

P

- Pancsova | 119, 120, 121, 125, 140
 pécsváradi káptalan | 68
 Pest | 65
 Pest-Pilis-Solt vármegye | 414
 Pétervárad | 78
 Petőháza | 12, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 250, 253
 Poleszje, Ukrajna | 367
 Pozsega megye | 91, 114
 Pozsony vármegye | 21, 414, 421, 422, 447
 Pozsony város | 32, 33, 35, 36, 37, 65, 68, 70, 71, 73, 125, 452, 488
 Pusztina, Moldova | 386

- R
 Rábaköz | 242
 Rakasdia, Szerbia | 122, 126, 127, 128, 129
 Rákóczi-Aspremont birtokok | 68
 regensburgi egyházmegye | 96
 Rimaszombat | 68
 Románia | 7, 21, 22, 23, 30, 32, 34, 35, 370,
 386, 387, 481
 Rudnó | 71
- S
 Segesvár, segesvári boszorkányperek | 20, 22,
 35
 Selmecbánya | 35
 Sempte | 29
 Siebenbürgen | 27, 35, 41, 123, 153
 Skócia | 285
 Slatina | 126
 Somogy vármegye | 68, 74, 77, 421, 422, 426
 Somorja | 32
 Sopron, soproni boszorkányperek | 20, 21, 25,
 27, 35, 36, 47, 125, 240, 242, 243, 244, 291
 Sopron vármegye | 12, 21, 191, 196, 239, 240,
 241, 242, 244, 250, 271, 272, 419, 422, 423,
 425, 426, 431 – Sopron vármegyei boszor-
 kányperek | 191, 196, 244, 250, 431
 Sopronkeresztúr | 419
 Split | 24
 Stájerország | 20
 Svájc | 268, 368
- Sz
 Szabadka | 93, 123
 Szabolcs vármegye, szabolcsi boszorkányperek
 | 43, 68, 73, 74, 293, 312, 328, 414, 422,
 423, 424, 426, 440, 447, 449, 450, 452, 453
 Szalónak | 392
 Szatmár megye, szatmári boszorkányperek |
 200, 312, 317, 414, 415, 418, 423, 439, 440,
 444, 452
 Szatmár város | 68, 317, 341, 345
 szatmári bányavidék | 317
 Szatmárnémeti | 316 – szatmárnémeti boszor-
 kányperek | 312
 Szeged | 20, 21, 22, 34, 36, 37, 44, 68, 175,
 273, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291,
 292, 293, 296, 297, 330, 384, 442, 448, 449
 – szegedi boszorkányperek | 21, 37, 44,
 273, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 296, 297
 – Szegedi Tudományegyetem | 21
 Székelyföld | 386
 Szentes | 20, 22, 287, 296
 Széplak | 125, 184
 Szerbia | 7, 23, 34, 114, 115, 140, 363, 398
 Szilágfőkeresztúr | 171, 183
 Szilágyság | 10, 12, 171, 172, 173, 177, 178,
 182, 188, 190, 196, 197, 207, 212, 216, 222,
 230, 235, 236, 237 – szilágysági boszorkány-
 perek | 12, 171, 173, 196, 207, 216, 236
 Szlavónia | 24
 Szlovákia | 21, 23, 29, 30, 32, 35
 Szőlősgyörk | 77
 Szőreg | 385
- T
 Taktaszada | 385
 Tatros mente | 13, 455, 456, 458, 464, 465,
 469, 471, 476, 479, 480, 481, 483, 484, 485,
 486, 487, 488, 489, 490
 Temesvár | 78, 118, 119, 120, 122, 124, 125,
 126, 129, 130, 132, 140, 146, 147
 Tolna vármegye | 68, 414
 Torda vármegye | 69, 75, 76, 78, 319, 414,
 415, 423, 424, 426, 443, 453 – Torda vár-
 megyei boszorkányperek | 69, 75, 76, 78,
 319, 414, 415, 423, 424, 426, 443, 453
 Torna vármegye | 68
 Tőkésbánya | 321, 349
 Trausdorf | 35
 Trencsén vármegye | 68
 Trogir | 24
 Turóc vármegye | 68
 Turopolje | 91, 380
- U, Ú
 Udvarhelyszék | 69, 414
 Ugocsa vármegye | 68, 293, 312, 334, 414,
 423, 447, 452
 Újpalánka | 119, 120, 125, 126, 129
 Újvidék | 68
 Ukrajna | 23, 367

V

- váci püspökség | 68
Váradolaszi | 70, 432
Varsolc | 173, 176, 177, 182, 183, 184, 190,
192, 193, 194, 195, 197, 206, 212, 214, 216,
219, 223, 226, 416
Vas vármegye | 240, 241
Vaszar | 48
Velika Mlaka | 91
Verőce | 78
Veszprém vármegye | 48, 77
veszprémi püspökség | 68
Volga-vidék | 401
Vorarlberg | 96

W

- Wittenberg | 30, 32

Z

- Zágráb | 24, 25, 70 – zágrábi egyházmegye |
91
Zala megye | 25, 68, 73, 74, 240, 241, 258,
421, 422, 424
Zalaegerszeg | 421, 422
zalavári káptalan | 68
Zemplén vármegye | 68, 414
Zombor | 11, 68, 75, 91, 92, 94, 95, 96, 97,
429

Kötetünk egy induló vallásantropológiai sorozat első tagja, amelyben magyarországi, erdélyi terepeken, valamint archivális forrásokon végzett vizsgálatok eredményeit adjuk közre. A szerzők nagyrészt a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén 2013-ban alakult munkacsoport tagjai, hozzájuk csatlakozott néhány más egyetemeken tevékenykedő kollégájuk is.

A kötet részint évek óta folyó kutatások összefoglalása, részint az új kutatások kezdetét is dokumentálja: a boszorkányság magyarországi, valamint közép- és kelet-európai megnyilvánulásait, a természetfelettel való kapcsolat mediátorainak szélesebb rendszerében, a kölcsönhatások kontextusában értelmezve, továbbá a közelmúltban napvilágra került páratlan gazdagságú forrásanyagra támaszkodva.

A kötet első tanulmánya a magyarországi boszorkányüldözés rövid történetébe illesztve ad áttekintő elemzést a hazai kutatásokról a 18. századtól napjainkig. Ezt követik a katolikus és protestáns demonológia világképalkotó, a népi kultúrát befolyásoló szerepét feltáró cikkek, amelyek az egyháztörténet és jogtörténet, valamint az egyházi elit nézőpontjából vizsgálják a kora újkor boszorkánysággal kapcsolatos eseményeit, a háttérben a felvilágosodás eszméinek térhódításával, a babonaellenes küzdelemmel 1740–1848 között.

A boszorkányüldözés írott dokumentumait, perjegyzőkönyveit felhasználó tanulmányok a kora újkori városi és falusi boszorkányvadás társadalmi és kulturális kontextusának mikrotörténeti elemzését nyújtják. A kora újkori közösségek mágikus szakértőinek: gyógyítók, tudósoknak, táltosoknak a vizsgálata is tárgyát képezi néhány cikknek, amelyeknek a szerzői a kora újkori és a jelenkori mágikus piac rekonstruálásával a gyógyítók, nézők és táltosok tevékenységét, a boszorkányság rendszerében betöltött szerepét térképezik fel. Két nyelvészeti megközelítésű tanulmány, majd tárgy-, személynév- és helynévmutató zárja a kötetet.

A könyvet szívesen ajánljuk a humán tudományok képviselőinek, de a művelt nagyközönség számára is tanulságos lehet e sokakat vonzó témák változatos tudományos megközelítése.

BALASSI KIADÓ
Emblémánk a tudás fája
www.balassikiado.hu

4300 Ft

97896351069439